

รายงานการวิจัย

รายงานการวิจัยย่อยที่ ๑ เรื่อง

การสำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี

A Survey Study on the Buddhist archeological sites in the Dvaravati period in Nakhon Sawan-Uthai Thani Province.

ภายใต้แผนงานวิจัย เรื่อง

การออกแบบผังแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี

Design and layout of Buddhist archeological sites in the Dvaravati period in Nakhon Sawan-Uthai Thani Province.

โดย

พระเทพวัชราจารย์,รศ.ดร.

ดร.อธิเทพ ผาทา

ผศ.ดร.กังวล คัชชิมา

ผศ.ดร.คงสฤษดิ์ แพงทรัพย์

ดร.วิสารินท์ ชามพูนท

อาจารย์ไกรวุฒิ ชูวิลัย

คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๕๖๕

ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากกองทุนส่งเสริมวิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม

MCU RS 800765013

รายงานการวิจัย

รายงานการวิจัยย่อยที่ ๑ เรื่อง

การสำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี

A Survey Study on the Buddhist archeological sites in the Dvaravati period in Nakhon Sawan-Uthai Thani Province.

โดย

พระเทพวัชราจารย์,รศ.ดร.

ดร.อธิเทพ ผาทา

ผศ.ดร.กังวล คัชชิมา

ผศ.ดร.สฤษดิ์ แพงทรัพย์

ดร.วิสารินทร์ ชามพูนท

อาจารย์ไกรวุฒิ ชูวิลัย

คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๕๖๕

ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากกองทุนส่งเสริมวิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม

MCU RS 8007665013

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

Research Report

Research Sub-Project 1

Survey of Buddhist archaeological sites in the Dvaravati period in Nakhon Sawan-Uthai Thani Province

BY

Phradhepvajarachan Assoc.Prof.Dr.

Dr.Athithep Phatha

Assist.Prof.Dr. Kangvol Khatshima

Assist.Prof.Dr.Kongsarit Peangsub

Dr.Wisarin Champunot

Mr.Kraiwut Chuwilai

Buddhist Faculty Mahachulalongkornrajavidyalaya University

B.E 2565

Research Project Funded

by Thailand Science Research and Innovation Fund

MCU RS 8007665013

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

ชื่อรายงานการวิจัย : การสำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดี ในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี

ผู้วิจัย : พระเทพวัชราจารย์ รศ.ดร.
ดร.อธิเทพ ผาทา
ผศ.ดร.กังวล คัชชิมา
ผศ.ดร.คงสฤษดิ์ แพงทรัพย์
ดร.วิสารินทร์ ชามพูนท
อาจารย์ไกรวุฒิ ชูวิลัย

ส่วนงาน : คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ปีงบประมาณ : ๒๕๖๕

ทุนอุดหนุนการวิจัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บทคัดย่อ

งานวิจัยเรื่อง “การศึกษาเชิงสำรวจสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี” โดยมีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ (1) เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีชุมชน(2) เพื่อศึกษาเชิงสำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี(3) เพื่อศึกษาคุณค่าของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยใช้กระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการ (Action Research) มาเป็นส่วนหนึ่งของการดำเนินการวิจัย เน้นการศึกษาวิเคราะห์ทั้งในเชิงพื้นที่และกลุ่มเป้าหมาย มีการจัดกระบวนการวิจัยด้วยการถอดบทเรียนและการบูรณาการข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ การสังเกต และการปฏิบัติการร่วมกันในพื้นที่ศึกษาและกลุ่มเป้าหมายที่กำหนดไว้โดยใช้กระบวนการตามวงจรเดมมิง (PDCA) เป็นเครื่องมือในการดำเนินงานการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมในทุกขั้นตอน

ผลการวิจัยพบว่า (1) สิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีนั้นถือว่าเป็นเรื่องที่มีความสำคัญ เนื่องจากว่าแหล่งโบราณคดีนั้นถือว่าเป็นโบราณสถานหรือโบราณวัตถุที่ได้รับการสร้างสรรค์มาจากผู้คนในยุคโบราณซึ่งมีความเชื่อและค่านิยมเกี่ยวกับศาสนาหรือสิ่งที่เป็นรูปเคารพของตนจากยุคก่อนประวัติศาสตร์จนถึงยุคประวัติศาสตร์ที่ผ่านกาลเวลาและยังคงหลงเหลือไว้ให้อนุชนคนรุ่นหลังได้ศึกษา ซึ่งสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีนั้นจะต้องได้รับการรักษาหรือการศึกษาค้นคว้าแล้วทำการอนุรักษ์เพื่อให้ยังคงอยู่หรือเพื่อให้อนุชนคนรุ่นต่อๆมาได้ศึกษาถึงประวัติศาสตร์ความเป็นมาและ

ร่องรอยของความเจริญรุ่งเรืองมาตั้งแต่ครั้งอดีต โดยหลักการอนุรักษ์นั้นจะต้องอาศัยหลักของการมีส่วนร่วมจากชุมชนและสังคมเป็นสำคัญ

(1) จากการลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี ก็จะพบว่า แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์นั้นมีเมืองโบราณสมัยทวารวดีที่กำหนดเป็นพื้นที่ ศึกษาจำนวน 3 เมือง ได้แก่ (1) เมืองจันเสน ตำบลจันเสน อำเภอตาคลี จังหวัดนครสวรรค์ (2) เมืองโคกไม้เดน ตำบลท่าน้ำอ้อย-ม่วงหัก อำเภอพะยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์ (3) เมืองดงแม่นางเมือง ตำบลตาสังข์ อำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์ ซึ่งทั้ง 3 เมืองนี้ล้วนเป็นเมืองที่เกิดขึ้นในยุคทวารวดี และแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดอุทัยธานีนั้นมีเมืองโบราณสมัยทวารวดีที่กำหนดเป็นพื้นที่ศึกษาจำนวน 2 เมือง ได้แก่ (1) เมืองโบราณบึงคอกช้าง ตำบลไผ่เขียว อำเภอสว่างอารมณ์ จังหวัดอุทัยธานี และ (2) เมืองท่าการ้ง ตำบลเมืองการุ้ง อำเภอบ้านไร่ จังหวัดอุทัยธานีซึ่งทั้ง 5 เมืองนี้ล้วนเป็นเมืองที่เกิดขึ้นในยุคทวารวดีโดยมีกลุ่มชาติพันธุ์ที่เป็นผู้เป็นเจ้าของเมืองก็คือ มอญ-เขมรโบราณที่ได้เข้ามาสร้างความเจริญตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12-16 โดยชาวเมืองนับถือศาสนาที่มีอิทธิพลต่อความเชื่อของชาวเมืองและเป็นศาสนาประจำเมืองของชาวทวารวดีก็มีอยู่ 2 ศาสนาคือ (1) “ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ซึ่งมีการนับถือที่เมืองโบราณจันเสนแห่งเดียวเท่านั้น และ (2) พระพุทธศาสนาเถรวาทนิกายสรวาสติวาทิน ซึ่งมีผู้นับถือจำนวนมากที่เมืองจันเสน,โคกไม้เดน,ดงแม่นางเมือง,บึงคอกช้างและท่าการ้ง นอกจากนั้นผลการลงพื้นที่สำรวจพบว่าเมืองโบราณแต่ละแห่งพบวัตถุโบราณจำนวนมากมีทั้งพระพุทธรูป พระพิมพ์ เป็นต้นและพื้นที่ที่เป็นผังเมืองโบราณทั้ง 5 แห่ง อย่างชัดเจน นอกจากนั้นก็ยังพบจารึกที่บันทึกด้วยอักษรปัลลวะและขอมโบราณอีกหลายหลัก

จากการลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีพบว่า พื้นที่ของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีมีความสำคัญต่อคนในพื้นที่เมืองโบราณมากเพราะเป็นแหล่งเรียนรู้ของชุมชนรวมถึงเป็นแหล่งที่เป็นหลักฐานเชิงประวัติศาสตร์ของเมือง,ศาสนาและผู้คนในเมือง และจะพบว่าแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีเหล่านั้นถือว่าเป็น “ทรัพยากรที่ทรงคุณค่าทั้งทางด้านประวัติศาสตร์ด้านการอนุรักษ์ ด้านวิชาการ และด้านการท่องเที่ยวอันเป็นส่วนที่จะสามารถสร้างรายได้ให้กับชุมชนและประชาชนในท้องถิ่นได้ โดยที่หน่วยงานของรัฐ เอกชนสามารถที่จะร่วมมือกันในการพัฒนาแหล่งโบราณคดีภายในจังหวัดให้เป็นพื้นที่หรือแหล่งเรียนรู้และการท่องเที่ยวในอนาคตได้

Research Title : A Survey Study on the Buddhist archeological sites in the Dvaravati period in Nakhon Sawan-Uthai Thani Province.

Researchers : Phrathepvajarachan Assoc.Prof.Dr.
Assist.Prof.Dr. Kangvol Khatshima
Assist.Prof.Dr.Kongsarit Peangsub
Dr.Wisarin Champunot
Mr.Kraiwut Chuwilai

Department : Buddhist Faculty Mahachulalongkornrajavidyalaya University.

Fiscal Year : 2565/2022

Research Scholarship Sponsor : Mahachulalongkornrajavidyalaya University

ABSTRACT

Research on “Exploratory Study of the Environment and Archaeological Sites in Nong Khai Province” with 3 objectives: (1) to study the concept of environment and community archaeological sites, (2) to explore Buddhist archaeological sites in the Dvaravati period in Nakhon Sawan-Uthai Thani Provinces. (3) To study the value of Buddhist archaeological sites in the Dvaravati Period in Nakhon Sawan-Uthai Thani Provinces. This research is a qualitative research by using the action research process as part of the research operation. Emphasis on analytical studies both in the area and the target groups. Organizing the research process by extracting lessons and integrating information from interviews, observations, and collaborative action in the study area and defined target audience using the Demming Cycle Process (PDCA) as a tool for Conduct participatory action research at every step.

According to the survey of Dvaravati period Buddhist archaeological sites in Nakhon Sawan-Uthai Thani provinces, it was found that there are 3 ancient cities in Dvaravati period in Nakhon Sawan that are designated as study areas, namely (1) Mueang Chan Sen, Chan Sen Subdistrict, Takhli District, Nakhon Sawan Province.

The results showed that The environment and the archaeological site are considered to be important because the archaeological site is considered to be an

ancient site or artifact created by ancient people who have beliefs and values about religion or what is. Their idols from prehistoric to historical eras have passed through time and remain for future generations to study. Which the environment and archaeological sites must be preserved or studied and preserved in order to remain alive or for future generations to study the history and traces of prosperity since the times past The principle of conservation must rely mainly on the participation of the community and society.

According to the survey of Dvaravati period Buddhist archaeological sites in Nakhon Sawan-Uthai Thani provinces, it was found that there are 3 ancient cities in Dvaravati period in Nakhon Sawan that are designated as study areas, namely (1) Mueang Chan Sen, Chan Sen Subdistrict, Takhli District, Nakhon Sawan Province (2) Khok Maiden City Tha Nam Oi-Muang Hak Sub-district, Payuhakiri District, Nakhon Sawan Province (3) Dong Mae Nang Mueang Subdistrict, Ta Sang Sub-district, Banphot Phisai District, Nakhon Sawan Province, all 3 cities that originated in the Dvaravati period. and the Dvaravati period Buddhist archaeological site in Uthai Thani Province, there are 2 ancient Dvaravati cities designated as study areas, namely (1) Bueng Khok Chang Ancient City, Phai Khiao Sub-district, Sawang Arom District, Uthai Thani Province and (2) Karung Port City Muang Karung Subdistrict, Ban Rai District, Uthai Thani Province, all 5 of these cities are cities that originated in the Dvaravati Era with an ethnic group that is the owner of the city. The ancient Mon-Khmer that came to create prosperity from the 12th-16th Buddhist centuries, with the religion of the townspeople that influenced the beliefs of the townspeople and being the state religion of the Dvaravati people, there are 2 is (1) "Brahmin-Hinduism which is worshiped at the ancient city of Chan Sen only and (2) Theravada Buddhism There are many believers in Chan Sen, Khok Mai Den, Dong Mae Nang Mueang, Bueng Khok Chang and Tha Karung. In addition, the results of the survey found that each ancient city found many ancient artifacts, including Buddha images, votive tablets, etc., and the area clearly marked the 5 ancient city plans.

From the survey of Buddhist archaeological sites in the Dvaravati period in Nakhon Sawan-Uthai Thani provinces, it was found that The area of the Dvaravati Buddhist archaeological site in Nakhon Sawan-Uthai Thani provinces is very important to the people in the ancient city because it is a community learning center as well as being a source of historical evidence of the city, religion and people in the city.and will find that those Dvaravati period archaeological sites are considered “A valuable resource both in terms of history Conservation, academic and tourism, which can generate income for the community and local people. by the government agency The private sector can cooperate in developing archaeological sites within the province to be areas or learning and tourism areas in the future.

กิตติกรรมประกาศ

งานวิจัยในครั้งนี้ถือว่าเป็นการวิจัยที่มุ่งสร้างองค์ความรู้ให้เกิดกับผู้ที่มีความสนใจในเรื่องของ”การสำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี” โดยคณะผู้วิจัยต้องการที่จะทราบถึงความจริงในเรื่องของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีที่มีอยู่ในพื้นที่ของทั้งสองจังหวัด ทั้งนี้ก็เพื่อที่จะได้เข้าถึงพื้นที่แหล่งที่ตั้ง ประวัติความเป็นมารวมถึงแนวทางที่จะกำหนดเป็นกรอบในการออกแบบผังแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีต่อไป ซึ่งผลจากการที่คณะผู้วิจัยได้ลงพื้นที่วสำรวจก็ได้พบความจริงเกี่ยวกับแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีในหลาย ๆ ประเด็น ได้แก่ เรื่องของพัฒนาการของชุมชนหรือเมืองในสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และอุทัยธานี เรื่องของประวัติความเป็นมา เรื่องของพุทธศิลปะ และเรื่องของตำนานที่เกี่ยวข้องกับชุมชนรวมถึงการจัดการแหล่งโบราณคดีให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวเพื่อให้ความรู้กับประชาชน ซึ่งก็ถือว่าเป็นการลงพื้นที่ที่ก่อให้เกิดองค์ความรู้กับคณะผู้วิจัยเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะการได้ไปพบเห็นโบราณสถานทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดี แผนผังเมือง พัฒนาของชุมชนรวมถึงวัตถุโบราณที่เหลืออยู่ในแต่ละแห่งนั้นถือว่าเป็นสิ่งที่มีประโยชน์มาก เพราะผังสิ่งแวดล้อมของเมืองและซากโบรารสถานนั้นถือว่าเป็นร่องรอยความเจริญของชาวเมืองนครสวรรค์-อุทัยธานีในอดีต และหลายสิ่งก็ถือว่าเป็นการได้ค้นพบใหม่ เช่น การค้นพบจารึกและความจริงในจารึกทั้งที่เมืองโคกไม้เดน เมืองดงแม่นางเมืองและเมืองบึงคอกช้างรวมถึงเมืองจันเสนด้วย ซึ่งถือว่านั่นเป็นความภาคภูมิใจของคณะผู้วิจัยเป็นอย่างยิ่ง

โดยการศึกษาวิจัยในครั้งนี้คณะผู้วิจัยต้องขอขอบคุณ พระสุธีรัตนบัณฑิต (พระมหาสุทิตย์ อาภากโร ดร.) อดีตผู้อำนวยการสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ และพระมหากฤษดา รศ.ดร.ผู้อำนวยการสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่ได้ให้คำตอบและแนวทางในการทำวิจัยเริ่มต้นตั้งแต่การดำเนินการวิจัยมาตั้งแต่ต้น โดยท่านผู้อำนวยการได้เมตตาเสนอแนะแนวทางในการดำเนินการวิจัยให้เป็นไปตามรูปแบบของการวิจัยของสถาบันและมุมมองในการนำเสนอข้อมูลเกี่ยวกับประเด็นที่ต้องการวิจัยให้มีมุมมองที่กว้างและลึกมากขึ้น ทำให้คณะผู้วิจัยมีมุมมองในการทำงานวิจัยครั้งนี้ได้ละเอียดมากขึ้น

ขออนุโมทนาขอบคุณคณะผู้วิจัย, ผู้ช่วยนักวิจัยทุกคนที่ได้ร่วมกันลงพื้นที่ศึกษาและนำเอาความรู้มาช่วยถ่ายทอดเกร็ดความรู้อันทรงคุณค่ายิ่ง และแบ่งปันประสบการณ์ที่มีประโยชน์เพื่อช่วยให้งานวิจัยนี้ได้รับการยอมรับมากขึ้น หากประโยชน์อันใดที่งานวิจัยนี้พึงมี ขออนุโมทนาบุญให้กับบิดา มารดา ครูอุปัชฌาย์อาจารย์ เพื่อนสหธรรมิก และผู้ที่ได้รับประโยชน์จากองค์ความรู้ของงานวิจัยนี้ ขอให้ทุกท่านจงเจริญในธรรมยิ่งๆ ขึ้นไปด้วยเทอญ

พระเทพวัชราจารย์ รศ.ดร.และคณะ

๑ เมษายน ๒๕๖๖

สารบัญ

เรื่อง **หน้า**

บทคัดย่อภาษาไทย..... ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ..... ค
กิตติกรรมประกาศ..... ฉ
สารบัญ..... ช
สารบัญภาพ..... ฑ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ..... ด
บทที่ ๑ บทนำ..... ๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา..... ๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย..... ๑๐
๑.๓ ปัญหาการวิจัย..... ๑๑
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย..... ๑๑
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะในการวิจัย..... ๑๒
๑.๖ กรอบแนวความคิดการวิจัย..... ๑๓
๑.๗ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ..... ๑๔
บทที่ ๒ แนวคิด ทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง..... ๑๕
๒.๑ แนวคิดเรื่องสิ่งแวดล้อม..... ๑๕
๒.๑.๑ ความหมายของสิ่งแวดล้อม..... ๑๕
๒.๑.๒ ประเภทของสิ่งแวดล้อม..... ๒๐
๒.๑.๓ สมบัติเฉพาะตัวของสิ่งแวดล้อม..... ๒๐
๒.๑.๔ ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม..... ๒๑
๒.๑.๕ ปัญหาสิ่งแวดล้อม..... ๒๒
๒.๑.๕.๑ ความหมายของปัญหาสิ่งแวดล้อม..... ๒๒
๒.๑.๕.๒ สาเหตุของปัญหาสิ่งแวดล้อม..... ๒๓
๒.๑.๖ การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม..... ๒๕
๒.๑.๗ การประยุกต์ใช้..... ๒๗

๒.๒ แนวคิดเรื่องแหล่งโบราณคดี ๒๙
๒.๒.๑ ความหมายของแหล่งโบราณคดี (Archaeological Site) ๒๙
๒.๒.๒ ที่มาของแหล่งโบราณคดี ๓๐
๒.๒.๓ การจัดการแหล่งโบราณคดี ๓๖
๒.๒.๔ การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรทางโบราณคดี ๓๖
๒.๒.๕ การประยุกต์ใช้ ๓๗
๒.๓ แนวคิดเรื่องโบราณสถาน (Ancient Structures) ๓๘
๒.๓.๑ ความหมายของโบราณสถาน ๓๘
๒.๓.๒ ความสำคัญของโบราณสถาน ๓๙
๒.๓.๓ ประเภทของโบราณสถาน ๔๐
๒.๓.๔ แนวทางการอนุรักษ์โบราณสถาน ๔๔
๒.๓.๕ หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์โบราณคดีและโบราณสถาน ๕๙
๒.๓.๖ การประยุกต์ใช้แนวคิดเรื่องโบราณสถาน ๖๑
๒.๔ แนวคิดเรื่องทรัพยากรทางวัฒนธรรม ๖๑
๒.๔.๑ ความหมายของทรัพยากรวัฒนธรรม ๖๑
๒.๔.๒ ประเภทของทรัพยากรวัฒนธรรม ๖๒
๒.๔.๓ องค์ประกอบของทรัพยากรวัฒนธรรม ๖๔
๒.๔.๔ กระบวนการการจัดการทรัพยากรวัฒนธรรม ๖๕
๒.๔.๕ หลักการและกระบวนการจัดการทรัพยากรวัฒนธรรม ๖๖
๒.๔.๖ การประยุกต์ใช้แนวคิดเรื่องการจัดการทรัพยากรทางวัฒนธรรม ๖๗
๒.๕ ทฤษฎีการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม (Diffusion Theory) ๖๙
๒.๕.๑ ที่มาของทฤษฎีการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม ๖๙
๒.๕.๒ ความหมายของทฤษฎีการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม ๗๐
๒.๕.๓ หลักการสำคัญของทฤษฎีการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม ๗๐
๒.๕.๔ ปัจจัยที่มีผลต่อการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม ๗๑
๒.๕.๕ กระบวนการของแนวคิดการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม ๗๒
๒.๕.๖ การประยุกต์ใช้ ๗๓
๒.๖ ทฤษฎีการมีส่วนร่วมของชุมชน ๗๓
๒.๖.๑ ความหมายของการมีส่วนร่วม ๗๔
๒.๖.๒ ที่มาของแนวคิดการมีส่วนร่วม ๗๙
๒.๖.๓ ขั้นตอน/กระบวนการของการมีส่วนร่วม ๗๙

๒.๖.๔ หลักการสำคัญของการมีส่วนร่วม ๘๔
๒.๖.๕ องค์ประกอบของการมีส่วนร่วม ๘๖
๒.๖.๖ การประยุกต์ใช้แนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วม ๘๗
๒.๗ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ๘๘
บทที่ ๓ วิธีดำเนินการวิจัย ๙๓
๓.๑ รูปแบบการวิจัย ๙๓
๓.๒ พื้นที่การวิจัย ๙๕
๓.๓ ประชากร กลุ่มตัวอย่าง ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ ๙๖
๓.๔ เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย ๙๓
๓.๕ การเก็บรวบรวมข้อมูล ๙๘
๓.๖ การวิเคราะห์ข้อมูล ๙๙
๓.๗ สรุปกระบวนการวิจัย ๙๙
บทที่ ๔ ผลการวิเคราะห์ข้อมูล ๑๐๑
๔.๑ บริบทของพื้นที่ประเทศไทย ๑๐๑
๔.๑.๑ ภาคกลาง ๑๐๓
๔.๑.๒ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ๑๐๕
๔.๑.๓ ภาคตะวันออก ๑๐๖
๔.๑.๔ ภาคเหนือ ๑๐๖
๔.๑.๕ ภาคใต้ ๑๐๗
๔.๒ ชุมชนและแคว้นดั้งเดิมในประเทศไทย ๑๐๗
๔.๒.๑ ชุมชนโบราณก่อนเริ่มสมัยทวารวดีในภาคกลาง ๑๐๘
๔.๒.๑.๑ กลุ่มชนที่อาศัยอยู่ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๘-๑๐ ๑๐๙
๔.๒.๑.๒ กลุ่มชนที่อาศัยอยู่ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖ ๑๐๙
๔.๒.๒ ชุมชนโบราณก่อนเริ่มสมัยทวารวดีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ๑๑๓
๔.๒.๒.๑ กลุ่มชนที่อาศัยอยู่ราวพุทธศตวรรษที่ ๓–๑๐ ๑๑๓
๔.๒.๒.๒ กลุ่มที่อาศัยอยู่ช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖ ๑๑๔
๔.๒.๓ ชุมชนโบราณก่อนเริ่มสมัยทวารวดีในภาคเหนือ ๑๑๔
๔.๒.๔ ชุมชนโบราณก่อนเริ่มสมัยทวารวดีในภาคตะวันออก ๑๑๖
๔.๒.๕ ชุมชนโบราณก่อนเริ่มสมัยทวารวดีในบริเวณภาคใต้ ๑๑๗
๔.๓ ข้อมูลเบื้องต้นเกี่ยวกับสมัยทวารวดีหรืออาณาจักรทวารวดี ๑๑๗
๔.๔ การเข้าสู่สมัยทวารวดี ๑๒๐

๔.๕ สำรวจชุมชนโบราณสมัยทวารวดีในภาคกลาง ยกเว้นนครสวรรค์- อุทัยธานี..... ๑๒๒
๔.๕.๑ เมืองนครปฐม..... ๑๒๒
๔.๕.๑.๑ เมืองแห่งศูนย์กลางของเมืองโบราณสมัยทวารวดี..... ๑๒๓
๔.๕.๑.๒ เมืองสำคัญทางการค้าโบราณ..... ๑๒๓
๔.๕.๒ เมืองพงตึก..... ๑๒๕
๔.๕.๓ เมืองคูบัว..... ๑๒๕
๔.๕.๔ เมืองอู่ทอง..... ๑๒๕
๔.๕.๕ เมืองมโหสถ..... ๑๒๗
๔.๕.๖ เมืองดงละคร..... ๑๒๙
๔.๕.๗ เมืองคูเมือง..... ๑๓๐
๔.๕.๘ เมืองอู่ตะเภา..... ๑๓๐
๔.๕.๙ เมืองซับจำปา..... ๑๓๑
๔.๕.๑๐ เมืองจันเสน..... ๑๓๑
๔.๕.๑๑ เมืองบน (โคกไม้เดน)..... ๑๓๓
๔.๕.๑๒ เมืองดงแม่นางเมือง..... ๑๓๓
๔.๕.๑๓ เมืองบึงคอกช้าง..... ๑๓๔
๔.๕.๑๔ เมืองท่ากาโรุ้ง..... ๑๓๔
๔.๕.๑๕ เมืองศรีเทพ..... ๑๓๖
๔.๕.๑๖ เมืองไพศาลี..... ๑๓๙
๔.๖ การสำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์..... ๑๔๐
๔.๖.๑ ประวัติความเป็นมาของจังหวัดนครสวรรค์..... ๑๔๐
๔.๖.๑.๑ สมัยสุโขทัย..... ๑๔๒
๔.๖.๑.๒ สมัยธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์..... ๑๔๓
๔.๖.๑.๓ สมัยรัตนโกสินทร์..... ๑๔๓
๔.๗ การสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีเมืองโบราณจันเสน..... ๑๔๔
๔.๗.๑ ประวัติเมืองจันเสน..... ๑๔๕
๔.๗.๑.๑ ชื่อเมือง..... ๑๔๕
๔.๗.๑.๒ ลักษณะและขนาดของเมือง..... ๑๔๕
๔.๗.๑.๓ ประวัติความเป็นมาของเมืองจันเสน..... ๑๔๗
๔.๗.๑.๔ เมืองจันเสนในยุคโลหะตอนปลาย พ.ศ. ๒๔๔ - ๕๔๓..... ๑๔๗
๔.๗.๑.๕ เมืองจันเสนใน ยุครับวัฒนธรรมอินเดีย (ระยะที่ ๒ พ.ศ. ๕๔๓)..... ๑๔๘

๔.๗.๑.๖ เมืองจันเสนในยุคฟูนันตอนต้น ระยะที่ ๓ พ.ศ. ๗๙๓ – ๙๙๓..... ๑๕๐
๔.๗.๑.๗ ระยะที่ ๔ (พ.ศ. ๒๕๓ - ๑๑๔๓ ฟูนันตอนปลาย)..... ๑๕๐
๔.๗.๑.๘ ระยะที่ ๕ (พ.ศ. ๑๑๔๓ - ๑๓๔๓ สมัยทวารวดีตอนต้น)..... ๑๕๑
๔.๗.๑.๙ ระยะที่ ๖ (พ.ศ. ๑๓๔๓ - ๑๕๕๓ สมัยทวารวดี ตอนปลาย)..... ๑๕๒
๔.๗.๒ เมืองจันเสนล่มสลาย..... ๑๕๔
๔.๗.๓ เมืองจันเสนสมัยอยุธยา..... ๑๕๔
๔.๗.๔ เมืองจันเสนสมัยรัตนโกสินทร์..... ๑๕๔
๔.๗.๕ สถานภาพปัจจุบันของเมืองจันเสน..... ๑๕๕
๔.๗.๕.๑ วัดจันเสน..... ๑๕๖
๔.๗.๕.๒ พิพิธภัณฑ์จันเสน..... ๑๕๖
๔.๗.๕.๓ บึงวัดจันเสน..... ๑๕๘
๔.๗.๕.๔ ศาลเจ้าพ่อนาคราชจันเสน..... ๑๕๙
๔.๗.๕.๕ บุคคลสำคัญของเมืองจันเสน..... ๑๕๙
๔.๘ ภาพการลงพื้นที่สำรวจเมืองจันเสน..... ๑๖๔
๔.๙ การสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีเมืองโบราณโคกไม้เดน..... ๑๖๖
๔.๙.๑ ประวัติความเป็นมาของเมืองโคกไม้เดน..... ๑๖๖
๔.๙.๒ ที่ตั้งและลักษณะของเมือง..... ๑๗๐
๔.๙.๓ ประชากรของเมือง..... ๑๗๔
๔.๙.๔ ศาสนาและความเชื่อ..... ๑๗๖
๔.๙.๔.๑ เมืองนครปฐม..... ๑๗๖
๔.๙.๔.๑ เมืองศรีเทพ..... ๑๘๑
๔.๙.๕ ความเจริญของเมืองโคกไม้เดน..... ๑๘๓
๔.๙.๖ ความเสื่อมของเมืองโคกไม้เดน..... ๑๘๖
๔.๙.๗ สถานภาพปัจจุบัน..... ๑๘๗
๔.๑๐ ภาพการลงพื้นที่สำรวจเมืองโคกไม้เดน..... ๑๘๘
๔.๑๑ การสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีเมืองโบราณดงแม่นางเมือง..... ๑๙๓
๔.๑๑.๑ ประวัติเมืองโบราณดงแม่นางเมือง..... ๑๙๔
๔.๑๑.๑.๑ ชื่อเมือง..... ๑๙๔
๔.๑๑.๑.๒ บ่อเกิด พัฒนาการและ อายุของเมืองธานยปุระ..... ๑๙๖
๔.๑๑.๑.๓ ที่ตั้งและลักษณะของเมือง..... ๑๙๖
๔.๑๑.๑.๔ ประชากรของเมือง..... ๒๐๐

๔.๑๑.๑.๕ ประวัติการขุดค้นเมืองดงแม่นางเมือง..... ๒๐๔
๔.๑๑.๑.๖ การสำรวจ..... ๒๐๙
๔.๑๑.๑.๗ ศาสนาและความเชื่อ..... ๒๑๒
๔.๑๑.๑.๘ สถานภาพปัจจุบัน..... ๒๒๓
๔.๑๒ ภาพการลงพื้นที่สำรวจเมืองดงแม่นางเมือง..... ๒๒๕
๔.๑๓ การสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดอุทัยธานี..... ๒๒๙
๔.๑๓.๑ ข้อมูลเกี่ยวกับจังหวัดอุทัยธานี..... ๒๓๐
๔.๑๓.๑.๑ เมืองโบราณบ้านด้ายหรือบ้านใต้..... ๒๓๒
๔.๑๓.๑.๒ เมืองโบราณบ้านคูเมือง..... ๒๓๒
๔.๑๓.๑.๓ เมืองโบราณเมืองการุ้ง..... ๒๓๓
๔.๑๓.๑.๔ เมืองโบราณบึงคอกช้าง..... ๒๓๓
๔.๑๔ การสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีเมืองโบราณบึงคอกช้าง..... ๒๓๕
๔.๑๔.๑ ประวัติความเป็นมา..... ๒๓๕
๔.๑๔.๒ สภาพทางภูมิศาสตร์ของแหล่งโบราณคดีบึงคอกช้าง..... ๒๓๕
๔.๑๔.๓ ลักษณะของตัวเมืองโบราณ..... ๒๓๗
๔.๑๔.๔ ประวัติการศึกษาเกี่ยวกับเมืองโบราณบึงคอกช้าง..... ๒๓๙
๔.๑๔.๔.๑ หลักฐานด้านแท่นหินบด และระฆังหิน..... ๒๔๐
๔.๑๔.๔.๒ หลักฐานด้านจารึก..... ๒๔๒
๔.๑๔.๔.๓ หลักฐานด้านโบราณคดี..... ๒๔๓
๔.๑๔.๔.๔ ผลการขุดค้น..... ๒๔๕
๔.๑๔.๔.๕ ศาสนาและความเชื่อของชาวเมืองบึงคอกช้าง..... ๒๔๗
๔.๑๔.๔.๖ ความเจริญและความเสื่อมของเมืองบึงคอกช้าง..... ๒๕๑
๔.๑๔.๔.๗ สภาพปัจจุบัน..... ๒๕๔
๔.๑๕ ภาพการลงพื้นที่สำรวจเมืองโบราณบึงคอกช้าง..... ๒๕๕
๔.๑๕.๑ การสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีเมืองโบราณท่ากาหรุ้ง..... ๒๕๗
๔.๑๕.๑.๑ พื้นที่ของเมืองโบราณท่ากาหรุ้ง..... ๒๕๗
๔.๑๕.๑.๒ ลักษณะของตัวเมือง..... ๒๕๗
๔.๑๕.๑.๓ ศาสนาและความเชื่อ..... ๒๕๙
๔.๑๕.๑.๔ วัตถุโบราณที่พบในตัวเมือง..... ๒๖๐
๔.๑๕.๑.๕ ศาลเจ้าแม่เมืองการุ้ง..... ๒๖๒
๔.๑๕.๑.๖ ความเจริญและความเสื่อมถอยของเมือง..... ๒๖๒

๔.๑๖ ภาพการลงพื้นที่สำรวจเมืองโบราณเมืองท่ากาฬุ้ง..... ๒๖๒
๔.๑๗ คุณค่าของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธฯสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี..... ๒๖๔
๔.๑๗.๑ คุณค่าด้านการศึกษาความเชื่อมโยงของการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ในยุคก่อนประวัติศาสตร์และในยุคประวัติศาสตร์..... ๒๖๔
๔.๑๗.๑.๑ จังหวัดนครสวรรค์..... ๒๖๕
๔.๑๗.๑.๒ จังหวัดอุทัยธานี..... ๒๖๗
๔.๑๗.๒ คุณค่าด้านสืบค้นร่องรอยของพระพุทธศาสนาในสมัยทวารวดีผ่านอักษรจารึก..... ๒๗๑
๔.๑๗.๒.๑ อักษรปัลลวะ..... ๒๗๑
๔.๑๗.๒.๒ อักษรขอมหรือเขมรโบราณ..... ๒๗๗
๔.๑๗.๓ คุณค่าด้านวิชาการ..... ๒๘๓
๔.๑๗.๔ คุณค่าด้านการท่องเที่ยว..... ๒๘๔
๔.๑๗.๕ คุณค่าด้านเศรษฐกิจ..... ๒๘๖
๔.๑๘ องค์ความรู้จากการวิจัย..... ๒๘๖
๔.๑๘.๑ องค์ความรู้เรื่องพัฒนาการของชุมชนมอญ – เขมรสมัยทวารวดี..... ๒๘๖
๔.๑๘.๒ องค์ความรู้เรื่องการค้าขายกับชาวจีนในชุมชนสมัยทวารวดี..... ๒๘๙
๔.๑๘.๓ องค์ความรู้เรื่องศิลปะทางพระพุทธศาสนาในสมัยทวารวดี..... ๒๘๙
๔.๑๘.๔ องค์ความรู้เรื่องพระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทินในสมัยทวารวดี..... ๒๙๒
๔.๑๘.๕ องค์ความรู้เรื่องความเจริญและความเสื่อมของเมืองโบราณสมัยทวารวดี..... ๓๐๙
บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัย อภิปรายผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ..... ๓๑๐
๕.๑ สรุปผลการวิจัย..... ๓๑๐
๕.๒ อภิปรายผลการวิจัย..... ๓๒๐
๕.๓ ข้อเสนอแนะ..... ๓๒๖
บรรณานุกรม..... ๓๒๗
ภาคผนวก..... ๓๔๒
ภาคผนวก ก บทความวิจัย..... ๓๔๓
ภาคผนวก ข กิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์..... ๓๖๒
ภาคผนวก ค ตารางเปรียบเทียบเทียบวัตถุประสงค์กิจกรรมที่วางแผนไว้ฯ..... ๓๖๔
ภาคผนวก ง แบบสรุปโครงการวิจัย..... ๓๖๖
ภาคผนวก จ เอกสารประกอบการลงพื้นที่, เอกสารการขอสัมภาษณ์..... ๓๗๙
ภาคผนวก ฉ การลงพื้นที่สัมภาษณ์ในพื้นที่ตั้งของแหล่งโบราณคดีนครสวรรค์-อุทัยธานี..... ๓๘๘
ประวัตินักวิจัย..... ๔๐๙

สารบัญภาพ

ภาพที่ **หน้า**

๑.๑ กรอบแนวคิดการวิจัย (Theoretical Framework)..... ๑๓
๒.๑ แสดงแนวคิดในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม..... ๕๒
๒.๒ แสดงแนวคิดในการพัฒนาเชิงอนุรักษ์..... ๕๒
๒.๓ แสดงแนวทางการควบคุมการใช้ที่ดินการก่อสร้างอาคาร..... ๕๓
๒.๔ แสดงแผนที่ภาพถ่ายทางอากาศ..... ๕๔
๒.๕ ความหมายของการมีส่วนร่วม..... ๗๔
๔.๑ แสดงลักษณะและขนาดของเมืองจากภาพ..... ๑๔๖
๔.๒ แสดงภาพถ่ายทางอากาศของเมืองจันเสน..... ๑๔๖
๔.๓ แสดงรูปร่างลักษณะและวิถีชีวิตของชาวเมืองจันเสนโบราณ..... ๑๔๗
๔.๔ แสดงตัวเมืองของเมืองจันเสนจากภาพถ่ายทางอากาศ..... ๑๕๖
๔.๕ แสดงภาพการจัดวางแสดงเรื่องราวต่าง ๆ ในพิพิธภัณฑ์จันเสน..... ๑๕๘
๔.๖ แสดงแหล่งโบราณคดียุคก่อนประวัติศาสตร์เมืองเขาบ่อพลับกับเมืองโคกไม้เดน..... ๑๗๐
๔.๗ แสดงแผนที่ของเมืองโคกไม้เดน แนวนอน..... ๑๗๑
๔.๘ แสดงแผนที่ของเมืองโคกไม้เดน แนวตั้ง..... ๑๗๑
๔.๙ แสดงตัวเมืองโคกไม้เดนจากภาพถ่ายทางอากาศ..... ๑๗๒
๔.๑๐ แสดงตัวเมืองโคกไม้เดนด้านทิศตะวันตก..... ๑๗๒
๔.๑๑ แสดงตัวเมืองโคกไม้เดนกับภูเขาศักดิ์สิทธิ์ (เขาไม้เดน)..... ๑๗๓
๔.๑๒ แสดงเส้นทางการค้าของชาวอินเดียโบราณ..... ๑๗๕
๔.๑๓ แสดงเส้นทางการเดินทางของกลุ่มชาวมอญ-เขมรโบราณ..... ๑๗๕
๔.๑๔ แสดงลักษณะของตัวเมืองดงแม่นางเมือง..... ๑๙๗
๔.๑๕ แสดงภาพพระพิมพ์สมัยทวารวดีที่เมืองดงแม่นางเมือง..... ๒๐๑
๔.๑๖ แสดงพระพุทธรูปอิทธิพลของชาวมอญ และการลงพื้นที่สำรวจของนักวิจัย..... ๒๐๑
๔.๑๗ แสดงจุดที่ตั้งและการค้นพบศิลาจารึกดงแม่นางเมือง..... ๒๐๓
๔.๑๘ แสดงการลงพื้นที่สำรวจและพบเศษโบราณวัตถุจำนวนมาก..... ๒๐๓
๔.๑๙ แสดงการลงพื้นที่สำรวจหลุมศพโบราณภายในพื้นที่เมืองดงแม่นางเมือง..... ๒๐๘
๔.๒๐ แสดงจุดที่เป็นที่ตั้งของโบราณสถานและจุดที่ทำการขุดค้นแล้วของเมืองโบราณ..... ๒๑๐

สารบัญภาพ

ภาพที่ **หน้า**

๔.๒๑ แสดงจุดที่ตั้งของหลุมขุดค้น..... ๒๑๑
๔.๒๒ แสดงพระพิมพ์สมัยทวารวดีได้รับอิทธิพลจากพื้นที่อินเดียใต้พบที่ดงแม่นางเมือง..... ๒๑๒
๔.๒๓ แสดงพระพิมพ์ของดงแม่นางเมืองกับพระพิมพ์ของเมืองโบราณโคกไม้เดน..... ๒๑๓
๔.๒๔ แสดงพระพุทธรูปของช่างทวารวดีแบบราชสำนักกับช่างระดับพื้นบ้าน..... ๒๑๓
๔.๒๕ แสดงภาพพระพิมพ์คติพระตรัยรัตน์อิทธิพลของพระพุทธศาสนามหายาน..... ๒๑๔
๔.๒๖ แสดงเส้นทางการขยายอำนาจของขอมในพุทธศตวรรษที่ ๑๗..... ๒๑๗
๔.๒๗ แสดงที่ตั้งวัดดงแม่นางเมืองหรือวัดดงแม่ศรีนางเมือง..... ๒๒๔
๔.๒๘ แสดงโบราณสถานประเภทสถูปที่พบในเมืองโบราณบึงคอกช้าง..... ๒๓๕
๔.๒๙ แสดงสภาพภูมิลักษณะของตัวเมืองและที่ตั้งของเมืองโบราณบึงคอกช้าง..... ๒๓๖
๔.๓๐ แสดงลักษณะของตัวเมืองบึงคอกช้างแบบที่ ๑..... ๒๓๘
๔.๓๑ แสดงลักษณะของตัวเมืองบึงคอกช้างแบบที่ ๒..... ๒๓๘
๔.๓๒ แสดงโบราณสถานประเภทสถูปภายในตัวเมืองบึงคอกช้าง..... ๒๓๙
๔.๓๓ แสดงแท่นหินบด หรือเสาเสมาของทวารวดีที่เมืองบึงคอกช้าง..... ๒๔๑
๔.๓๔ แสดงระฆังหินของทวารวดีที่เมืองบึงคอกช้าง..... ๒๔๑
๔.๓๕ แสดงจารึก เมืองบึงคอกช้าง และการขยายตัวอักษร..... ๒๔๓
๔.๓๖ แสดงจุดที่มีการสำรวจโดยการขุดของนักโบราณคดีที่เมืองโบราณบึงคอกช้าง..... ๒๔๗
๔.๓๗ แสดงความเจริญของเมืองอู่ทองในฐานะที่เป็นเมืองส่งสินค้า..... ๒๕๔
๔.๓๘ แสดงเส้นทางการเดินทางไปเมืองโบราณบึงคอกช้าง..... ๒๕๕
๔.๓๙ แสดงรูปภาพของเมืองท่ากาญ..... ๒๕๘
๔.๔๐ แสดงภาพสเก็ตของเมืองท่ากาญ..... ๒๕๙
๔.๔๑ แสดงระฆังหินด้านหน้าเมืองท่ากาญ..... ๒๖๐
๔.๔๒ แสดงลักษณะของตัวเมือง..... ๒๖๑
๔.๔๓ แสดงวัตถุโบราณของมนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์ที่ค้นพบที่จังหวัดนครสวรรค์..... ๒๖๗
๔.๔๔ แสดงภาพเขียนยุคก่อนประวัติศาสตร์ที่เขาปลาร้า..... ๒๖๘
๔.๔๕ แสดงหลุมศพมนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์ที่แหล่งโบราณคดีที่บ้านหลุมเข้า..... ๒๖๙
๔.๔๖ แสดงโครงกระดูมนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์และไหนโบราณที่วัดเขาไม้เดน..... ๒๗๐
๔.๔๗ แสดงตราดินเผาพบที่เมืองจันเสน ภาษาสันสกฤต อักษรปัลลวะ..... ๒๗๔

สารบัญภาพ

ภาพที่ **หน้า**

๔.๔๘ แสดงข้อความในจารึก วัดหางน้ำหนองแขม ด้านที่ ๑ เมืองโบราณโคกไม้เดน..... ๒๗๕
๔.๔๙ แสดงจารึก เมืองบึงคอกช้าง และการขยายตัวอักษร..... ๒๗๖
๔.๕๐ แสดงภาพจารึกดงแม่นางเมือง อำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์..... ๒๘๙
๔.๕๑ แสดงเหรียญพระเจ้ากุชุละกัสฟิเสส แห่งราชวงศ์กุษณะ..... ๓๐๐
๔.๕๒ แสดงการแตกนิกาย ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒ เป็นต้น รวม ๒๐ นิกายฯ..... ๓๐๗

ปณฺณา โลกสฺมิ ปชฺโชโต มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มจร

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

อักษรย่อในรายงานการวิจัยนี้ ใช้อ้างอิงจากพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ โดยได้กล่าวถึงที่มา เล่ม / ข้อ / หน้า ตามลำดับ เช่น ที.ม. (ไทย) ๑๐ / ๒๐๕ / ๑๕๒ = ทีฆนิกาย มหาวรรค เล่มที่ ๑๐ ข้อ ๒๐๕ หน้า ๑๕๒

ส่วนคัมภีร์อรรถกถา จะแจ้งที่มา เล่ม / หน้า เช่น ขุ.ขุ.อ. (ไทย) ๑ / ๓๐๑ ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย หมายถึง ขุททกนิกาย ปรมัตถโชติกา ขุททกปาฐอรรถกถา (ภาษาไทย) เล่ม ๑ หน้า ๓๐๑ ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก	มหาวิภังค์	(ภาษาไทย)
วิ.มหา.	(ไทย)	=	วินยปิฎก	มหาวิภงฺปาลี	(ภาษาบาลี)

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	สีลขันธวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวคฺคปาลี	(ภาษาบาลี)
ที.ปา.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฏิกวรรค	(ภาษาไทย)
ม.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มัชฌิมปัณณาสก์	(ภาษาไทย)
ม.มู.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มูลปัณณาสก์	(ภาษาไทย)
ม.อุ.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	อุปริปณฺณาสกปาลี	(ภาษาบาลี)
สำ.นิ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	นิทานวรรค	(ภาษาไทย)
สำ.ข.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	ขันธวารวรรค	(ภาษาไทย)
สำ.ส.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สคาถวรรค	(ภาษาไทย)
องฺ.ทุก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ทุกนิบาต	(ภาษาไทย)
องฺ.ทุก.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ทุกนิปาตปาลี	(ภาษาบาลี)
องฺ เอกก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตรนิกาย	เอกกนิบาต	(ภาษาไทย)
องฺ ติก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตรนิกาย	ติกนิบาต	(ภาษาไทย)
องฺ จตุกฺก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตรนิกาย	จตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)
องฺ จตุกฺก.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	องฺคุตรนิกาย	จตุกฺกนิปาตปาลี	(ภาษาบาลี)
องฺ ปญฺจก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตรนิกาย	ปัญจกนิบาต	(ภาษาไทย)
องฺ ทสก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตรนิกาย	ทสกนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.ธ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ธรรมบท	(ภาษาไทย)
ขุ.จู.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จูฬนิทฺเทสปาลี	(ภาษาบาลี)

ขุ.จู.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จูฬนิเทส	(ภาษาไทย)
ขุ.อุ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อุทาน	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สงฺ.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	ธรรมสังคณี		(ภาษาไทย)
อภิ.วิ.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	วิภังค์		(ภาษาไทย)
อภิ.วิ.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	วิภังค์		(ภาษาไทย)
อภิ.ก.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	กถาวัตถุ		(ภาษาไทย)

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ขุ.อุ.อ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย	ปรมัตถทีปนี	อุทานอรรถกถา	(ภาษาไทย)
สำ.ส.อ.	(ไทย)	=	สังยุตตนิกาย	สารัตถปกาสินี	สคาถวรรคอัฏฐกถา	(ภาษาไทย)

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.ปญจ.อ.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	ปัญจปกรณ์	อรรถกถา	(ภาษาไทย)

ปัญญา โลกสม ใช้ได้
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
มจร

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ประเทศไทยเป็นประเทศหนึ่งในกลุ่มประเทศเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่มีพัฒนาการในเรื่องของการก่อตั้งอาณาจักรและพัฒนาในเรื่องของการติดต่อค้าขายและเจริญสัมพันธไมตรีกับต่างประเทศ และได้รับเอากระแสของศาสนาจากแหล่งอารยธรรมที่สำคัญของโลก คือ อินเดียมาเป็นศาสนาของตนและได้พัฒนาพื้นที่อาณาเขตของตนให้มีความเจริญรุ่งเรืองเทียมเท่าอารยะประเทศมาเป็นระยะเวลานาน โดยอาณาจักรแรกเริ่มในประเทศไทยนั้นได้ก่อตัวมาพร้อม ๆ กับการเปิดรับอารยธรรมจากภายนอกที่ได้เข้ามามีอิทธิพลและวางรากฐานให้กับตัวเมืองและประชาชนในอาณาจักรนั้นมาโดยตลอด ซึ่งตามหลักฐานที่ได้จากแหล่งโบราณคดีในประเทศไทยพบว่า อาณาจักในยุคแรกที่ปรากฏตัวในประวัติศาสตร์สมัยโบราณของไทยก็คือ อาณาจักรสุวรรณภูมิ โดยนักประวัติศาสตร์และโบราณคดีเชื่อว่าดินแดนไทยได้รับกระแสทางด้านศาสนาจากอินเดียยุคแรกก็คือสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ราว พ.ศ. ๒๓๖-๓๖๐ ซึ่งนักประวัติศาสตร์ไทยเชื่อว่าเป็นยุคที่พระเจ้าอโศกมหาราชได้ส่งสมณทูต คือพระโสณะ พระอุตตระและคณะเป็นผู้นำพระพุทธศาสนาเข้ามาเผยแผ่[1] โดยนำมาทางเรือขึ้นฝั่งที่เมืองนครชัยศรีหรือสุโขทัยในปัจจุบันที่เรียกว่าสุวรรณภูมิ หรือแหลมอินโดจีน (อินเดีย+จีน) ซึ่งสมัยนั้นมีพ่อค้าวานิชชาวอินเดียได้มาค้าขายกับรัฐต่าง ๆ ในคาบสมุทรอินโดจีนผ่านทางเรือ โดยพระพุทธศาสนาที่เข้ามาสู่ดินแดนสุวรรณภูมินั้นจัดว่าเป็นพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทตามแบบของเถรวาทดั้งเดิมที่สืบทอดกันมาตั้งแต่สมัยของพระมหากัสสปเถระทำการสังคายนาครั้งที่ ๑ โดยคำว่าสุวรรณภูมิ แปลว่า ดินแดนแห่งทองคำ หมายถึงดินแดนที่มีความอุดมสมบูรณ์ ซึ่งคำนี้มีปรากฏในคัมภีร์ชาดก เช่น มหาชนกชาดก กล่าวถึงพระมหาชนกเดินทางมาค้าขายที่สุวรรณภูมิ[2] อาณาจักรสุวรรณภูมิได้มีความเจริญรุ่งเรืองมาโดยลำดับ และต่อมาเมื่อบ้านเมืองได้ขยายตัวจากชุมชนชายฝั่งทะเลเดิม ได้แก่ สุโขทัย คูบัว (กำแพงเพชร) กำแพงเพชร ตามพรลิงค์ (นครศรีธรรมราช) ฯลฯ ก็ได้ขยายตัวเข้าไปสู่ชุมชนในดินแดนตอนในของผืนแผ่นดิน ได้แก่ หริภุญไชย (ลำพูน) ศรีเทพ (เพชรบูรณ์) ฯลฯ ซึ่งดินแดนสุวรรณภูมิหรือแหลมอินโดจีนแห่งนี้ เมื่อมีชนชาติหลายกลุ่มมาตั้งถิ่นฐานอยู่ครั้นเมื่อมีการรวบรวมชนชาติของตนเองขึ้น จึงได้มีการจัดตั้งชุมชนเมืองและอาณาจักรขึ้นต่อมาได้มีการอพยพเคลื่อนย้ายผู้คนเข้ามายึดครองพื้นที่ต่าง ๆ โดยอาศัยลุ่มแม่น้ำสำคัญของแต่ละพื้นที่เป็น

---

[1] พระพุทธโฆษาจารย์: 2556:51

[2] **ขุ.ชา.อ.** (ไทย) 4/2/98-99.

หลักในการสร้างบ้านแปงเมืองและดำรงชีวิตอยู่ เช่น ลุ่มแม่น้ำโขง ลุ่มแม่น้ำอิรวดี แม่น้ำสาละวิน แม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำเว้ เป็นต้น

ต่อมาอาณาจักรที่เกิดขึ้นเหล่านี้ได้มีการติดต่อสัมพันธ์ต่อกันและบางครั้งก็ขยายอาณาเขตเข้าแย่งพื้นที่ซึ่งกันและกัน ทำให้อาณาจักรบางแห่งได้สูญหายจากการล่มสลายที่เกิดจากสงครามและภัยธรรมชาติ พร้อมกับเกิดอาณาจักรขึ้นใหม่หลายแห่ง ต่อมาก็ได้มีรัฐอีกรัฐหนึ่งเกิดขึ้นมาภายหลังจากการล่มสลายของอาณาจักรสุวรรณภูมิ โดยรัฐทวารวดีนั้นได้พัฒนามาจากรัฐสุวรรณภูมิเดิมที่มีตัวตนมาก่อนทวารวดีในราวพุทธศตวรรษที่ ๒ แล้วได้ก่อตัวเป็นรัฐทวารวดีเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๖-๑๒

โดยเรื่องราวของทวารวดีปรากฏอยู่ในบันทึกการเดินทางของหลวงจีนอี้จิง ที่เรียกชื่อในบันทึกว่า “โถ-โล-โป-ตี้” ตั้งอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และอาจมีศูนย์กลางอยู่ที่จังหวัดนครปฐม เพราะพบเหรียญที่สุโขทัยมีจารึกภาษาสันสกฤตว่า “ศรีทวารวตีศวรปุณย” แปลว่า “การบุญของผู้ใหญ่ศรีทวารวดี” ในการขุดค้นทางโบราญคดีที่เมืองนครชัยศรี (นครปฐม) ได้พบหลักฐานสมัยทวารวดีจำนวนมาก เช่น ธรรมจักรศิลา พระพุทธรูปศิลาขนาดใหญ่ประทับนั่งห้อยพระบาทปางแสดงธรรมรวมถึงโบราญสถานขนาดใหญ่ ซึ่งนักวิชาการเชื่อว่าสมัยทวารวดีนี้มีศูนย์กลางอยู่ที่ลุ่มปากแม่น้ำ และบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา โดยศูนย์กลางนั้นเชื่อว่าอยู่ที่เมืองนครปฐม ราชบุรี กาญจนบุรี และนครสวรรค์ รวมถึงปราจีนบุรี แต่จากการศึกษาจะพบว่าร่องรอยของทวารวดีนั้นมีอยู่ทั่วทุกภาคของประเทศไทย

กล่าวเฉพาะพื้นที่ที่ถือว่าเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรทวารวดีในภาคกลางของไทยนั้น นอกจากเราจะเชื่อกันว่าอาณาจักรทวารวดีนั้นมีศูนย์กลางอยู่ที่จังหวัดนครปฐมแล้วยังจะพบว่ามีพื้นที่อื่นในส่วนของภาคกลางตอนบนในจังหวัดอื่น ๆ อีกหลายที่ในจังหวัด ได้แก่

(๑) จังหวัดนครสวรรค์ พบว่านครสวรรค์เป็นจังหวัดหนึ่งที่คนพบเมืองโบราณสมัยทวารวดี โดยจังหวัดนครสวรรค์นั้นหากพิจารณายุคสมัยก่อนประวัติศาสตร์ จะพบว่าพัฒนาการของเมืองนครสวรรค์ เริ่มเมื่อประมาณ ๓,๐๐๐ ปีมาแล้ว จากชุมชนเกษตรกรรมขั้นต้นในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ซึ่งมีลักษณะเป็นสังคมหมู่บ้านขนาดเล็ก ทำการเพาะปลูก ล่าสัตว์ รู้จักการทำเครื่องปั้นดินเผาและทำขวานหินขัด หลังจากนั้นจึงพัฒนาขึ้นมาเป็นชุมชนที่ใช้โลหะ คือ สำริดและเหล็ก ทำเครื่องมือเครื่องใช้ มีการทำลูกปัดหิน บางแห่งพบแวดินเผา แสดงว่ามีการทอผ้า สังคมเริ่มขยายตัวเป็นหมู่บ้านขนาดใหญ่และซับซ้อนขึ้น อาจมีการแบ่งงานกันทำตามเพศและวัย เริ่มมีความเชื่อเพราะบางแหล่งพบภาชนะดินเผารูปวัว ตุ๊กตาดินเผา ชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายเหล่านี้มักอยู่ในเขตที่ดอน ใกล้แหล่งที่มีน้ำซึม น้ำซับ ที่เรียกว่า พุ หรือ ซับ ในบริเวณที่ไม่ไกลจากแหล่งแร่เหล็กและทองแดง เช่น บ้านพุขมิ้น บ้านพุช้างล้วง บ้านใหม่ชัยมงคล บ้านจันเสน ในอำเภอตาคลี บ้านพุนิมิต บ้านซับตะเคียน ในอำเภอตากฟ้า ฯลฯ ชุมชนเหล่านี้มิได้อยู่อย่างโดดเดี่ยว แต่มีการติดต่อและสร้างเครือข่ายถึงกัน รวมทั้งมีความสัมพันธ์กับชุมชนที่อยู่แถวชายฝั่งทะเลด้วย ดังจะเห็นได้

จากรูปแบบในการฝังศพ ภาชนะดินเผา เครื่องประดับที่ทำจากเปลือกหอยทะเล และเครื่องมือสำริดและเหล็กที่คล้ายคลึงกัน นอกจากนี้บรรดาเครื่องประดับที่ทำจากหินมีค่า เช่น คาร์เนเลียน อะเกต และลูกปัดแก้ว ที่พบมากในยุคโลหะตลอดปลายของชุมชนเหล่านี้ ยังชี้ให้เห็นถึงการติดต่อและรับวัฒนธรรมอินเดียเข้ามาผสมผสานกับวัฒนธรรมพื้นเมือง ก่อนที่จะพัฒนาขึ้นเป็นชุมชนที่มีรูปแบบ ผังเมืองที่ชัดเจนในสมัยประวัติศาสตร์

เมืองจันเสน สำหรับเมืองจันเสน ตั้งอยู่ที่หมู่ ๒ ตำบลจันเสน อำเภอตาคลี ชาวบ้านเรียกว่า “โคกจันเสน” นายนิจ หิญชีระนันทน์ แห่งสำนักผังเมือง เป็นผู้พบเมืองโบราณแห่งนี้ จากภาพถ่ายทางอากาศแล้วเดินทาง ไปสำรวจ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๙ ลักษณะของเมือง เป็นเมืองรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส มุมมนทั้งสี่มุมเกือบกลม ภายในเมืองเป็นเนินดินสูง มีคูเมืองกว้างประมาณ ๒๐-๓๑ เมตร ล้อมรอบ แต่ไม่มีคันดิน ตัวเมืองมีขนาด ๗๐๐x๘๐๐ เมตร คิดเป็นเนื้อที่ ๓๐๐ ไร่เศษ นอกคูเมืองด้านทิศตะวันออกมีสระหรือบึงขนาดใหญ่ รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาด ๑๗๐x๒๔๐ เมตร เรียกว่า “บึงจันเสน”

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจเมืองนี้ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๙-๒๕๑๐ ครั้งหนึ่ง และใน พ.ศ. ๒๕๑๑-๒๕๑๒ ก็ได้ดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีที่เมืองจันเสนนี้ร่วมกับมหาวิทยาลัยเพนซิลวาเนีย ประเทศสหรัฐอเมริกา โดยใช้เทคนิคโบราณคดีสมัยใหม่ การสำรวจและขุดค้นครั้งนี้ไม่พบโบราณสถานที่ก่อสร้างด้วยอิฐเลย แต่พบโบราณวัตถุต่าง ๆ จำนวนมากในชั้นดินระยะต่าง ๆ ที่สำคัญ ได้แก่ โครงกระดูกมนุษย์ เครื่องปั้นดินเผา ตราประทับดินเผา ที่ประทับตราดินเผา ตุ๊กตาดินเผารูปเด็ก รูปคนจูงลิง ก้อนดินเผารูปคชลักษมี ตะคันดินเผา ตะเกียงโรมัน และแวดินเผา เป็นต้น เมื่อใช้เทคนิคโบราณคดีสมัยใหม่ ทำให้ทราบว่า เนินดินแห่งนี้มีคนเข้ามาอาศัยอยู่ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ยุคโลหะ (พุทธศตวรรษที่ ๔) ติดต่อกันเรื่อยมาจนกระทั่งถึงสมัยประวัติศาสตร์ ยุคทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔) จึงได้ร้างไปในพุทธศตวรรษที่ ๑๖ โดยมีพัฒนาการมาเป็น ๖ ระยะ ตามการกำหนดอายุสิ่งของที่พบในชั้นดินระยะต่าง ๆ

จันเสนระยะที่ ๑-๖

ระยะที่ ๑ พ.ศ. ๓๔๔-๕๔๓ ยุคโลหะ เป็นหมู่บ้านกสิกรรมขนาดเล็ก ใช้สำริดเหล็กและทำเครื่องปั้นดินเผาแบบต่าง ๆ มีการฝังศพ

ระยะที่ ๒ พ.ศ. ๕๔๓-๗๙๓ สมัยรับอิทธิพลอินเดียยุคต้น ยังเป็นหมู่บ้านขนาดเล็ก มีเครื่องปั้นดินเผาคล้ายอินเดีย เริ่มนับถือพุทธศาสนา เพราะพบหวีงาช้างที่มีสัญลักษณ์ทางพุทธศาสนาแบบอมราวดี มีการเผาศพ

ระยะที่ ๓ พ.ศ. ๗๙๓-๙๙๓ สมัยฟูนันตอนต้น เป็นหมู่บ้านขนาดใหญ่ขึ้น เริ่มติดต่อกับส่วนอื่น ๆ แถบเอเชียอาคเนย์ ของที่พบ เช่น กระดิ่ง สำริด ต่างหูรูปห่วงดีบุก ฯลฯ คล้ายกับที่ออกแก้วและอู่ทอง และยังพบเครื่องปั้นดินเผาเคลือบรุ่นแรก

ระยะที่ ๔ พ.ศ. ๙๙๓-๑๑๔๓ สมัยฟูนันตอนปลาย เป็นหมู่บ้านขนาดใหญ่ สิ่งของยังคงเหมือนกับที่ออกแก้วในสมัยต่อมา เครื่องปั้นดินเผามีแบบแปลก ๆ มากมายและมีจำนวนมาก

ระยะที่ ๕ พ.ศ. ๑๑๔๓-๑๓๔๓ สมัยทวารวดี เป็นระยะที่เจริญสูงสุด จันเสนกลายเป็นเมือง มีประชาชนจำนวนมาก มีการขุดคูน้ำรอบเมืองเพื่อป้องกันศัตรู และขุดบึงนอกคูเมืองด้านตะวันออกเพื่อจ่ายน้ำเข้าเมือง พบโบราณวัตถุสมัยทวารวดีจำนวนมาก ภาชนะดินเผาสมัยนี้ มีลักษณะคล้ายกับเครื่องปั้นดินเผาที่สมโบร์ ไพรกุก แคว้นอิศานปุระ

ระยะที่ ๖ พ.ศ. ๑๓๔๓-๑๕๙๓ สมัยทวารวดีตอนปลาย ตัวเมืองหมดความสำคัญ มีประชากรน้อย พบโบราณวัตถุน้อยลง เครื่องปั้นดินเผามีลักษณะเหมือนกับที่พิมาย

เมืองบน-โคกไม้เดน เป็นอีกเมืองหนึ่งที่มีการดำเนินการทางโบราณคดี โดยกรมศิลปากร ทำให้ทราบว่าเป็นเมืองโบราณสมัยทวารวดี ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ เมืองนี้ตั้งอยู่ที่ตำบลท่าน้ำอ้อย อำเภอพยุหะคีรี ด้านตะวันตกติดกับแม่น้ำเจ้าพระยา ลักษณะของเมือง มีกำแพงดินหรือคันดิน ๒ ชั้น กำแพงชั้นในล้อมพื้นที่วงกลมมีเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ ๒๐๐ เมตร กำแพงชั้นนอกล้อมพื้นที่รูปรียาวประมาณ ๓,๐๐๐ เมตร กำแพงชั้นในส่วนใหญ่ยังคง สภาพเดิม ส่วนกำแพงชั้นนอกหมดสภาพเป็นช่วง ๆ โดยเฉพาะด้านตะวันออก ซึ่งมีถนนสายเอเชียตัดทับลงไปบนกำแพงดิน และด้านเหนือมีถนนลูกรังแยกจากสายเอเชียไปยังด้านตะวันตก คันดินที่เหลืออยู่สูงประมาณ ๒-๓ เมตร คันดินทั้ง ๒ ชั้นต่างมีคูเมืองกว้างประมาณ ๑๐-๑๕ เมตรล้อมรอบ กรมศิลปากรได้ดำเนินการสำรวจและขุดแต่งโบราณสถานวัดโคกไม้เดน เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๗ จำนวน ๑๖ แห่ง ลักษณะเป็นเนินดินที่พบอยู่บนพื้นราบและบนภูเขาหลายลูก เช่น เขาไม้เดน เขาไหว้พระ เขาลั่นทม ซึ่งอยู่นอกกำแพงดินชั้นนอกของเมืองบนด้านตะวันออก โบราณสถานเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นสถูปเจดีย์รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ที่สำคัญได้แก่ เจดีย์หมายเลข ๑ หมายเลข ๒ และหมายเลข ๓ ซึ่งในปัจจุบันยังคงเหลือให้เห็นซากอิฐบริเวณฐานเจดีย์ ส่วนเจดีย์หมายเลข ๔ ที่อยู่บนเขาไหว้พระนั้น ได้มีการบูรณะและสร้างเจดีย์ชั้นนอกครอบเจดีย์องค์เก่าไว้ ซึ่งทำให้เห็นได้ชัดเจนในระยะไกล

เจดีย์หมายเลข ๑ และเจดีย์หมายเลข ๒ มีลักษณะเดียวกันกับเจดีย์จุลประโทนที่จังหวัดนครปฐม คือ เป็นเจดีย์รูปสี่เหลี่ยม มีบันไดขึ้นทั้งสี่ด้านไปสู่ลานประทักษิณ ส่วนฐานนั้นย่อเก็จ และมีภาพปูนปั้นรูปสัตว์ในหิมพานต์ และภาพเล่าเรื่องชาดกในพุทธศาสนาประดับที่ฐานลานประทักษิณ ส่วนเจดีย์หมายเลข ๓ ที่ต่างออกไป คือ ไม่มีลานประทักษิณและบันได มีแต่ฐานย่อเก็จ และประดับที่ฐานด้วยภาพปูนปั้นเล่าเรื่องในพุทธศาสนาเช่นเดียวกัน

สำหรับโบราณวัตถุที่ได้จาการขุดแต่งโบราณสถานได้แก่ รูปปูนปั้นนูนต่ำประดับสถูปเจดีย์เป็นรูปบุคคล รูปสัตว์ ขวานหิน โลหะทรงกลมทำด้วยสำริดและชิน พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดี ส่วนภายในเมืองได้พบคอตะเกียงโรมันทำด้วยดินเผา และเศษภาชนะดินเผากระจัดกระจายอยู่ทั่วไปบนผิวดิน

เมืองทัพชุมพล ตั้งอยู่ที่หมู่ ๑ บ้านทัพชุมพล ตำบลหนองกรด อำเภอเมืองนครสวรรค์ ลักษณะเป็นเมือง ๒ ชั้น รูปวงกลม มีคูน้ำคันดินล้อมรอบทั้ง ๒ ชั้น เมืองชั้นใน มีเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ ๒๕๐ เมตร ขนาดพื้นที่ประมาณ ๓๐ ไร่ คูน้ำมีขนาดกว้าง ๘ เมตร ส่วนใหญ่หมดสภาพ บางส่วนมีน้ำขัง ลักษณะเป็นหนองน้ำธรรมชาติ เรียกว่า “หนองสนนชัย” หรือ “หนองทนนชัย” ซึ่งชาวบ้านได้อาศัยน้ำในหนองนี้ทำการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ คันดินมีขนาดกว้าง ๒ เมตร สูงครึ่งเมตร บางส่วนยังอยู่ในสภาพสมบูรณ์ กรมศิลปากรเคยมาสำรวจเมืองโบราณแห่งนี้แล้ว พบว่าเป็นเมืองร้างสมัยทวารวดี บริเวณเนินดินภายในเมืองมีสภาพเป็นป่ารก มีต้นไม้ขึ้นหนาแน่นและมีร่องรอยการขุดค้นโบราณวัตถุ

โบราณวัตถุที่ขุดพบได้แก่ พระพิมพ์ดินเผา และสถูปดินเผาจำนวนมาก บางองค์มีจารึกด้วยตัวอักษรแบบอินเดียตอนใต้ เป็นภาษามอญและภาษาบาลี เป็นคาถา “เย ธมฺมา” ซึ่งสามารถกำหนดอายุจากตัวอักษรได้ว่าอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๑๓ นอกจากนี้ยังพบเศษภาชนะดินเผาซึ่งมีลายขูดขีดกระจายอยู่ทั่วไปบนผิวดิน

เมืองดงแม่นางเมือง เป็นเมืองสำคัญอีกเมืองหนึ่ง ที่มีพัฒนาการต่อเนื่องมาในสมัยทวารวดีตอนปลาย ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ ก่อนจะคลี่คลายเข้าสู่สมัยสุโขทัย เมืองนี้ตั้งอยู่ที่ตำบลเจริญผล อำเภอบรรพตพิสัย โดยลักษณะของเมือง เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ลบมุม มีเส้นผ่าศูนย์กลางขนาด ๕๐๐x๖๐๐ เมตร มีคูและคันดิน ๒ ชั้น เช่นเดียวกับเมืองบน ภายในเมืองมีสระที่ขุดขึ้นในสมัยโบราณหลายแห่ง ทั้งขนาดเล็กและขนาดใหญ่ กรมศิลปากรได้ดำเนินการขุดค้นเมืองโบราณแห่งนี้ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๙ ได้พบผังเมือง ๒ ชั้น ดังกล่าว ตลอดจนโบราณสถานและโบราณวัตถุสมัยทวารวดี เป็นจำนวนมาก เช่น พระพุทธรูปทำด้วยสำริด และหินทราย พระพิมพ์ดินเผา ลวดลายปูนปั้นประดับโบราณสถาน เครื่องประดับแขน โครงกระดูก ฯลฯ และที่สำคัญ คือ ได้พบศิลาจารึกทำด้วยหินชนวนสีเขียวสูง ๑๗๕ ซ.ม. กว้าง ๓๗ ซ.ม. หนา ๒๒ ซ.ม. ปักจมอยู่บนโคกโบราณสถาน (คือจารึกหลักที่ ๓๕) จารึกด้วยตัวอักษรอินเดียกลายรุ่นที่ ๒ ด้านหน้าเป็นภาษามคธ ด้านหลังเป็นภาษาขอม จารึกนี้มีความสำคัญมาก เพราะนอกจากจะระบุชื่อเมืองนี้ว่า “ธานยปุระ” แล้ว ยังได้กล่าวถึงศักราช ๑๐๘๙ (พ.ศ. ๑๗๑๐) ทำให้ทราบอายุของเมืองนี้ ซึ่งต่างกับจารึกสมัยทวารวดีอื่น ๆ ที่มักไม่มีศักราชกำกับ ทำให้ต้องอาศัยรูปแบบทางศิลปกรรมมาตัดสิน

เมืองดงแม่นางเมือง เป็นพัฒนาการขั้นสุดท้ายของชุมชนโบราณสมัยทวารวดีก่อนที่จะขยายตัวเข้าสู่สมัยสุโขทัย ปัจจุบันภายในเมืองโบราณมีราษฎรเข้าไปใช้พื้นที่ในการทำนาและปลูกพืชไร่ ทำให้มีการไถคราดไปบนฐานของซากโบราณสถานหลายแห่ง และมีผลให้ได้พบโบราณวัตถุ เช่น พระพิมพ์ดินเผา พระพุทธรูปหิน เป็นครั้งคราว อย่างไรก็ตามสภาพของคันดิน และคูน้ำก็ยังปรากฏให้เห็นบ้างในบางแห่ง คันดินที่เหลืออยู่สูงประมาณ ๐.๘-๑ เมตร ส่วนคูน้ำกว้าง ๖-๘ เมตร และมีน้ำขังบางส่วน นอกจากนี้ในบริเวณเมืองชั้นนอกยังพบซากฐานโบราณสถานและสระน้ำโบราณด้วย ล่าสุดมี

การขุดค้นพบแหล่งโบราณคดีเมืองดอนคา เขาตีคลี แหล่งโบราณคดีบ้านไร่ประชาสรรค์ ตำบลโพธิ์ประสาท อำเภอไพศาลี จังหวัดนครสวรรค์

(๒) จังหวัดอุทัยธานี สำหรับจังหวัดอุทัยธานีถือว่าเป็นอีกเมืองหนึ่งที่มีเมืองโบราณสมัยทวารวดีอยู่ หลายเมืองซึ่งจากหลักฐานทางโบราณคดีหลายสิ่งแสดงว่า พื้นที่ในเขตจังหวัดอุทัยธานีเคยเป็นที่ตั้งถิ่นฐานของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ และมีการพัฒนาเป็นชุมชนขนาดใหญ่ขึ้นเรื่อย ๆ เช่นเดียวกับหลายจังหวัดในภาคกลางเช่น จังหวัดกาญจนบุรี จังหวัดชัยนาท จังหวัดนครสวรรค์ และจังหวัดสุพรรณบุรี

สำหรับบริเวณที่ราบภาคกลางรวมทั้งบริเวณจังหวัดอุทัยธานี ถือว่าเป็นแหล่งอารยธรรมของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ดังหลักฐานที่พบได้แก่ ภาพเขียนสีก่อนประวัติศาสตร์ที่เขาปลาร้า อำเภอลานสัก โครงกระดูกมนุษย์ ภาชนะดินเผา ลูกปัดแก้ว ลูกปัดหินสีต่าง ๆ ที่บ้านหลุมเข้า อำเภอหนองขาหย่าง โครงกระดูกมนุษย์ ภาชนะดินเผา เครื่องมือที่ทำจากหินที่เขานาค อำเภอทัพทัน ชิ้นส่วนโครงกระดูกมนุษย์ ภาชนะดินเผา หินขัดที่เขาปฐวี อำเภอทัพทัน ต่อมาชุมชนเหล่านี้ได้พัฒนาขึ้นเป็นชุมชนขนาดใหญ่ มีการจัดรูปแบบเมืองเป็นแบบมีคูน้ำคันดินล้อมรอบ มีการกักน้ำไว้ใช้เพื่อการบริโภคและการเกษตร รู้จักการทำเครื่องมือเครื่องใช้ทั้งจากวัสดุธรรมชาติและจากการหล่อโลหะ รู้จักการทอผ้า ต่อมารู้จักสร้างอาคารประเภทต่าง ๆ โดยเฉพาะอาคารที่ใช้ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา

ต่อมาสังคมมนุษย์ได้พัฒนาเข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์ โดยยุคประวัติศาสตร์ในพื้นที่ของไทยนั้นเป็นที่ทราบกันว่าได้เริ่มต้นขึ้นในยุคของอาณาจักรสุวรรณภูมิ หรืออาณาจักรทวารวดีที่คนในพื้นที่อุษาคเนย์ได้เริ่มติดต่อกับผู้คนที่เกิดทางมาจากพื้นที่อื่น เช่น อินเดีย อาหรับ หรือกรีกโรมันผ่านการเดินเรือเข้ามาค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้ากับชาวพื้นเมืองในที่สุดชาวต่างถิ่นโดยเฉพาะชาวอินเดียก็ได้เริ่มเดินทางเข้ามาแต่งงานและมาอาศัยอยู่ในพื้นที่ของพื้นที่ประเทศไทยในปัจจุบันมากขึ้น โดยชาวอินเดียได้นำเอาศิลปวิทยาการต่าง ๆ เข้ามาเผยแผ่ให้กับคนในท้องถิ่นได้รับไปปฏิบัติโดยเฉพาะในเรื่องของศาสนา ซึ่งศาสนาแรกที่นำเข้ามาก็คือศาสนาพราหมณ์ และต่อมาก็คือพระพุทธศาสนา ดังที่เราจะพบว่าในสมัยทวารวดีหรือสุวรรณภูมินั้นจะพบโบราณวัตถุทั้งที่เป็นของศาสนาพราหมณ์และก็พระพุทธศาสนาจำนวนมากอันแสดงให้เห็นว่าวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาก็ดีศาสนาพราหมณ์ก็ดีได้เข้ามามีอิทธิพลต่อคนพื้นเมืองในดินแดนนี้มาตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศกเป็นต้นมา แต่ก็ได้ปรากฏร่องรอยของความเป็นอาณาจักรทวารวดีนั้นในช่วงตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๐-๑๖ โดย ชุมชนเหล่านี้ได้พัฒนาลักษณะการปกครอง เข้าสู่ยุคสังคมเมือง ก่อนจะพัฒนาไปสู่ความเจริญสูงสุดแบบนครรัฐ สำหรับจังหวัดอุทัยธานีนั้นจะพบว่าเป็นอีกเมืองหนึ่งที่ได้รับเอาวัฒนธรรมแบบทวารวดีเข้ามาหรือเป็นพื้นที่ที่มีผู้คนได้สร้างบ้านแปงเมืองในยุคของทวารวดีขึ้นมา ซึ่งจากหลักฐานทางโบราณคดีพบว่า มีชุมชนลักษณะเมืองเกิดขึ้นหลายแห่ง มีคูน้ำคันดินล้อมรอบคล้ายวงกลม มีศาสนสถานอยู่ทั้งภายใน

และภายนอก เช่น เมืองการุ้ง บ้านด้าย บ้านคูเมือง บึงคอกช้าง เป็นต้น โดยนักโบราณคดีสันนิษฐานว่าเมืองโบราณสมัยทวารวดีของอุทัยธานีนั้นได้รับอิทธิพลจากเมืองที่เป็นแหล่งโบราณคดีของจังหวัดนครสวรรค์ โดยเฉพาะเมืองโบราณที่โคกไม้เคน และบ้านจันเสน ซึ่งถือว่าเป็นแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีที่มีอาณาเขต และลักษณะใกล้เคียง และมีอิทธิพลต่อเมืองที่เป็นแหล่งโบราณคดี ในเขตจังหวัดอุทัยธานีมากที่สุด

สำหรับสมัยทวาราวดี ในพุทธศตวรรษที่ ๑๐-๑๖ นั้น ได้มีการรวมตัวกันเป็นชุมชนเล็ก และรับเอาวัฒนธรรมจากอินเดียมาจัดตั้งเป็นบ้านเมืองบนดินแดนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ดังนั้น เมืองโบราณสมัยนี้จึงเกิดขึ้นหลายเมืองในเขตภาคกลางโดยเฉพาะในเขตจังหวัดนครสวรรค์ และอุทัยธานี สำหรับจังหวัดอุทัยธานี หากจะพิจารณาจากหลักฐานแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีก็จะพบว่ามีเมืองโบราณสมัยทวารวดีหลายเมืองปัจจุบันยังพอพบหลักฐานสำคัญดังต่อไปนี้

๑. เมืองโบราณบ้านด้ายหรือบ้านใต้ อยู่ในท้องที่ตำบลทุ่งใหญ่ อำเภอเมือง อุทัยธานี ตัวเมืองตั้งอยู่ริมแควตากแดด ลักษณะตัวเมือง เกือบจะเป็นรูปวงรี ด้านทิศเหนือใช้ลำน้ำตากแดดเป็นคูเมือง ส่วนด้านอื่น ๆ เป็นคูและกำแพงดิน ตัวคูเมืองกว้างประมาณ ๓๐ เมตร กำแพงดินหนาประมาณ ๒๐ เมตร สูงราว ๕ เมตร แนวโบราณสถานรอบยาว ๘๖๕ เมตร ส่วนรอบนอกยาว ๑,๒๗๐ เมตร วัดตั้งแต่ลำน้ำตากแดดเข้าไป แล้วอ้อมออกลำน้ำตากแดดตอนล่างแนวโบราณสถานนี้ กว้าง ๑๗๐ เมตร ห่างด้านละประมาณ ๒๐ เมตร กำแพงดินส่วนที่ใกล้ลำน้ำถูกตัดเป็นทางเดินมีเศษภาชนะดินเผาติดปะปนอยู่ในเนื้อดิน กลางเมืองมีสระน้ำขนาดกว้าง ๘๗ เมตร ยาว ๑๑๐ เมตร ลึกเข้าไปด้านละประมาณ ๒๐ เมตร จะเป็นตัวสระรูปวงรี เนื้อที่ของเมืองโบราณแห่งนี้มีประมาณ ๑๐๐ ไร่ ๙๙ ตารางวา มีซากโบราณสถานอยู่ ๑ แห่ง ที่เชิงเขานาคนอกคูเมืองด้านทิศตะวันตกทางทิศใต้ของกำแพงดิน มีซากเจดีย์ รูปสี่เหลี่ยมขนาด ๓๓ เมตร ฐานก่อด้วยอิฐขนาดใหญ่ ส่วนบนถูกทำลายหักพังไม่เป็นชิ้นดี มุมกำแพงด้านทิศเหนือ พบระฆังหินสีเทากว้าง ๗๘ เซนติเมตร ยาว ๑๕๐ เซนติเมตร หักเป็นสองท่อน กับมีผู้เคยพบพระพุทธรูปสำริดฝังอยู่ริมลำน้ำตากแดด พระพิมพ์ดินเผาปางสมาธิ ฐานเป็นรูปบัวเศียรหักไปส่วนหนึ่ง ตุ้มหูสำริด กำไลหิน เป็นต้น

๒. เมืองโบราณบ้านคูเมือง อยู่ในท้องที่ตำบลดงขวาง อำเภอหนองขาหย่าง ตัวเมืองถูกแปรสภาพเป็นไร่นา ลักษณะตัวเมือง เป็นรูปวงกลม ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ ๘๐๐ เมตร คูเมืองกว้างประมาณ ๓๐ เมตร กำแพงดินกว้างประมาณ ๒๐ เมตร ตอนกลางลาดเป็นแอ่งคล้ายท้องกระทะ ถูกปรับเป็นที่นาไปเกือบหมด รวมเนื้อที่ประมาณ ๑๔๐ ไร่ เมืองนี้มีทางเข้า ๓ แห่ง อยู่ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ตะวันออกเฉียงใต้ และทิศเหนือ โบราณวัตถุที่เคยพบมีลูกปัดสีต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก เครื่องปั้นดินเผาก้อนตะกั่ว ตราดินเผา รูปดอกไม้กับรูปสิงห์ ลักษณะเลือนลางมาก แท่งหินบดยา แว ถ้วยหรือตระกรันดินเผา ขวานหินขัดทำด้วยหินทราย ก้อนแร่เหล็กพระพิมพ์ดินเผา เป็นต้นนอกจากนี้พบระฆังหินแบบเจาะรู ๒ รู และรูเดียวขนาดใหญ่ ๒x๕ ศอก จากทางเข้าทิศ

ตะวันออกเฉียงใต้ มีร่องรอยเจดีย์เล็ก ๆ เรียงรายห่างกันประมาณ ๒๐ เมตร ยาวเกือบ ๒ กิโลเมตร จนถึงองค์เจดีย์ใหญ่ ที่ดงหนองสระ หรือดงเจดีย์ราย เข้าใจว่าจะเป็นโบราณสถานที่สำคัญ และชาวเมืองออกมาทำบุญกันที่นี่ทุกวันพระ บนเขาระแหงที่อยู่ไม่ไกลจากเมืองโบราณแห่งนี้ ชาวบ้านเล่าว่ามีเจดีย์เก่าแก่อยู่ด้วย

๓. เมืองโบราณเมืองการุ้ง อยู่ในท้องที่ตำบลวังหิน อำเภอบ้านไร่ ตัวเมืองตั้งอยู่ริมถนนสายหนองฉาง-บ้านไร่ ตรงกิโลเมตรที่ ๔๐ เดิมเป็นพื้นที่ป่าทึบ ปัจจุบันได้แปรสภาพเป็นไร่นา ลักษณะของตัวเมืองเป็นวงกลมรี เส้นผ่าศูนย์กลาง ประมาณ ๘๐๐ เมตร ประกอบด้วยคูเมือง กว้างประมาณ ๒๐ เมตร ลึกประมาณ ๒ เมตร มีกำแพงดินล้อมรอบ คูเมืองบางตอนถูกเกลื่อนลง คูเมืองยาวตลอดเป็นระยะทางประมาณ ๘๐๐ เมตร บางแห่งตื้นกว่าระดับเดิม และมีการขุดลอกคูเมืองใหม่ ภายในบริเวณเมืองมีซากเจดีย์หักพังอยู่ค่อนไปตรงกลาง ตัวเมืองด้านในอยู่ติดกับทิวเขาอีกด้านหนึ่งอยู่ติดกับถนนที่ตัดผ่านในระยะหลัง ภายในเมืองมีสระน้ำอยู่ค่อนไปทางทิศเหนือ และที่นอกกำแพงดินด้านทิศใต้มีสระโบราณอีกแห่งหนึ่ง โบราณวัตถุที่พบนั้น มีพระพุทธรูปปางเสด็จดาวดึงส์และสิ่งอื่น ๆ เช่นเดียวกับเมืองสมัยทวาราวดีทั่ว ๆ ไป

เมืองโบราณบ้านการุ้งตั้งอยู่ในเขตพื้นที่หมู่ ๔ ตำบลเมืองการุ้ง อำเภอบ้านไร่ จังหวัดอุทัยธานี เป็นเมืองโบราณที่มีผังเมืองรูปสี่เหลี่ยมมุมมน มีคูน้ำกว้าง ๒๐ เมตร คันดินสูง ๕ เมตร จากการดำเนินงานทางโบราณคดี ที่ระดับความลึกประมาณ ๓๐-๑๒๐ เซนติเมตร พบว่าภายในเมืองโบราณเป็นที่อยู่อาศัย และประกอบกิจกรรมของมนุษย์ โบราณวัตถุที่พบเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ เช่น ชิ้นส่วนภาชนะดินเผา เศษอิฐแตกหัก เบี้ยดินเผารูปวงกลมใช้เป็นของเล่น ตะคันดินเผาขนาดเล็กใช้ใส่น้ำมันจุดไฟให้แสงสว่าง แวดินเผารูปกลมแบนใช้ถ่วงน้ำหนักเพื่อปั่นด้ายออกจากเส้นใย ลูกกระสุนดินเผาใช้ล่าสัตว์ขนาดเล็ก ตะปู หัวธนู มีดเล็กทำด้วยเหล็ก ตะกรันจากกิจกรรมถลุงเหล็ก ดินถูกไฟเผาที่แสดงถึงการใช้ความร้อนบนพื้นดิน ขวานขัดแบบมีบ่า แท่นหินบดยา หินลับมีด หินทรายมีร่องรอยการขัดฝน เครื่องประดับตุ้มหู ตะกั่ว ลูกปัดแก้ว และกระดูกสัตว์หลายชนิด เป็นต้น สันนิษฐานว่าเป็นเมืองในวัฒนธรรมทวารวดี อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖

อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ให้ข้อมูลและแสดงความคิดเห็นไว้ว่า “...เมืองการุ้ง ตั้งอยู่ริมห้วยตะขาบ ซึ่งเป็นลำน้ำไหลจากที่สูงทางด้านใต้ไปลงที่ต่ำทางด้านเหนือ ลำน้ำนี้ไหลผ่านคูเมืองด้านตะวันตกไป เท่ากับทำหน้าที่เป็นคูเมืองด้านตะวันตกให้กับตัวเมืองและพร้อมกันนั้นก็เป็นแหล่งส่งน้ำให้กับตัวเมืองด้วย บริเวณที่เมืองการุ้งตั้งอยู่จัดเป็นเขตที่สูงอยู่ในระดับ ๑๐๗ เมตรจากระดับน้ำทะเล มีเทือกเขาราวเทียน เขากะและเขากะงางขนาบอยู่ทางด้านตะวันออก ลำห้วยตะขาบที่ไหลผ่านเมืองการุ้งนี้ จะไหลเลียบเขาดังกล่าวนี้ไปทางเหนือแล้วรวมกับคลองกระบอกซึ่งไหลมาแต่ที่สูงทางด้านตะวันตกเฉียงใต้ รวมเป็นห้วยอีเก้ง ผ่านเขาหนองคันเชือก และบ้านทุ่งหมัน ไปลงสู่ที่ราบลุ่มทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือ ลำน้ำนี้ในที่สุดจะไปรวมกับลำน้ำขุนแก้วซึ่งไหลผ่านมาทางด้านใต้ของเขาปลา

ร้า และพากันไหลผ่านที่ราบลุ่มทุ่งประจาน ทางด้านใต้ของเมืองบ้านในคู ไปออกแม่น้ำเจ้าพระยา ในเขตอำเภอวัดสิงห์ จังหวัดชัยนาท ว่ากันโดยระยะทางแล้วเมืองการุ้งอยู่ทางด้านตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองบ้านในคูห่างกันประมาณ ๒๔ กิโลเมตร ตามความเชื่อของชาวบ้านเชื่อว่าเมืองการุ้งเป็นเมืองในสมัยขอมและเคยมีคำบอกเล่ากันมาว่าเคยมีปรางค์ขอมอยู่ในเมืองนี้ บางท่านสันนิษฐานว่าเป็นเมืองในสมัยลพบุรี แต่จากการสำรวจของข้าพเจ้าเมืองนี้น่าจะมีอายุอยู่ในสมัยทวารวดีมาก่อน โดยพิจารณาจากเศษเครื่องปั้นดินเผาที่พบในเขตเมือง ตลอดจนรูปร่างลักษณะของผังเมือง แต่ปัจจุบันเมืองนี้ถูกทำลายเสียจนเกือบไม่เห็นอะไรแล้ว เพราะว่าถนนสายอุทัยธานีและอำเภอบ้านไร่ตัดผ่านบริเวณเมืองไป ที่เห็นอยู่ก็เพียงคูน้ำและคันดินบางส่วนเท่านั้น เมืองการุ้งจัดเป็นเมืองขนาดเล็ก มีลักษณะเป็นเมืองด่านมากกว่า เพราะบริเวณโดยรอบของเมืองเป็นที่สูงเหมาะที่จะทำไร่มากกว่าการทำนาซึ่งเป็นเศรษฐกิจสำคัญของสังคมในสมัยนั้น เพราะถ้าหากว่าเมืองนี้เป็นเมืองด่านหรือชุมชนระหว่างทางแล้วก็จะเข้ากันได้ดีกับสภาพภูมิประเทศ เพราะถ้าหากเดินทางต่อจากเมืองการุ้งขึ้นไปทางใต้ตามลำห้วยตะขาบแล้ว ก็จะผ่านช่องเขาใหญ่น้อยไปยังอำเภอบ้านไร่ได้สะดวก แล้วต่อจากนั้นก็ข้ามช่องเขาไปยังเขตจังหวัดสุพรรณบุรี ตัดไปยังลำน้ำแควใหญ่แล้วเมืองเขตเมืองกาญจนบุรีไปทางตะวันตกได้โดยไม่ยาก ทางเดินแต่โบราณจากทางตะวันตกคงผ่านอำเภอบ้านไร่เข้ามาและเดินเลียบมาตามลำห้วยตะขาบ ลงสู่ชุมชนหรือบ้านเมืองในที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาจนเขตจังหวัดอุทัยธานีอย่างไม่ต้องสงสัย” ปัจจุบันถูกพัฒนาให้เป็นสวนสาธารณะดังที่เห็นในภาพ และบริเวณด้านหน้ามีศาลเจ้าแม่เมืองการุ้งที่มีชาวบ้านแวะเวียนมากราบสักการะอยู่ไม่ขาดสาย

๔. เมืองโบราณบึงคอกช้าง อยู่ในท้องที่ตำบลไผ่เขียว อำเภอสว่างอารมณ์ ตัวเมืองตั้งอยู่ในป่า ซึ่งได้ทำการสำรวจและขุดตรวจ เมื่อวันที่ ๑๐ เมษายน ๒๕๑๔ ถึงวันที่ ๘ พฤษภาคม ๒๕๑๔ ปรากฏว่า คูเมืองกว้างประมาณ ๒๐ เมตร กำแพงดินสูงโดยเฉลี่ยประมาณ ๖-๗ เมตร มีประตูเข้าเมืองทั้ง ๔ ทิศ และริมประตูเมืองทั้ง ๔ มีสระน้ำเฉพาะด้านทิศตะวันออก มีคันคูอีกชั้นหนึ่งซึ่งเข้าใจว่า ขุดเพื่อเชื่อมโยงกับลำห้วยทางด้านตะวันออก เพื่อให้น้ำเข้าไปหล่อเลี้ยงในคูเมือง เนื่องจากเมืองอยู่ในป่าทึบจึงมีซากวัชพืชทับถมผิวดินหนามาก ไม่อาจพบเศษเครื่องปั้นดินเผาได้ โบราณสถานที่สำรวจมีอยู่ ๕ แห่ง คือ ภายในตัวเมือง ๑ แห่ง ตั้งอยู่ใกล้คูเมืองด้านทิศใต้ ลักษณะเป็นเนินศิลาแลง ขนาดของเนินมีเส้นฝ่าศูนย์กลางประมาณ ๑๐ เมตร ตอนกลางถูกขุดเป็นโพรง นอกคูเมืองมีโบราณสถานก่อด้วยอิฐอีก ๓ แห่ง มีขนาดกว้าง ๑๔ เซนติเมตร ยาว ๓๗ เซนติเมตร และหนา ๗-๘ เซนติเมตร มีแกลบผสมมาก ขนาดของเนินที่ใหญ่ที่สุด กว้างด้านประมาณ ๑๐ เมตร สูงประมาณ ๓ เมตร ส่วนอีก ๒ แห่ง เป็นเนินขนาดเล็กกว้างประมาณ ๖-๗ เมตร สูงประมาณ ๑/๒ เมตร

นอกจากนี้ ยังพบซากโบราณสถานอยู่บนยอดเขาทางทิศตะวันออกของตัวเมืองอีก ๑ แห่ง ซึ่งก่อสร้างด้วยอิฐที่เผาแกร่งและมีสีแดงเข้ม มีส่วนผสมกับทรายมากกว่าแกลบและมีน้ำหนักอิฐขนาดกว้าง ๑๒ เซนติเมตร ยาว ๒๔ เซนติเมตร และหนา ๖ เซนติเมตร โบราณสถานแห่งนี้ อยู่ในสภาพถูก

ทำลาย ที่บริเวณเมืองนี้ พบหลักฐานที่สำคัญมาก คือ ศิลาจารึกอักษรโบราณ ๓ หลัก เป็นอักษรปัลลวะ ภาษามอญ แปลเป็นความว่า ๑. สมัยที่ปรัชญาเป็นเลิศ ๒. บุญย่อมส่งเสริมนักพรต ๓. จงเลือกไปทางนี้

อย่างไรก็ตามจากการศึกษาพบว่า แม้ว่าจะพบว่าแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในประไทยนั้นแม้ว่าจะมีกระจายอยู่ตามพื้นที่ต่าง ๆ ของประเทศไทยอยู่เป็นจำนวนมาก แต่ก็ปรากฏว่าแหล่งโบราณคดีเหล่านั้นไม่ได้รับความสนใจและไม่เป็นที่รู้จักของคนทั่วไปเนื่องจากว่า ขาดการเอาใจใส่จากหน่วยงานของรัฐที่จะเข้าไปกระตุ้นให้สังคมเห็นความสำคัญของแหล่งโบราณคดีชุมชนที่มีอยู่ในประเทศไทยนั้นได้ทราบ อีกทั้งประชาชนในชุมชนก็ยังขาดความเข้าใจและรู้ถึงคุณค่าของแหล่งโบราณคดีที่มีอยู่ในพื้นที่หรือในชุมชนของตน ทำให้แหล่งโบราณคดีหลายแห่งในประเทศไทยนั้นหลายพื้นที่ไม่มีใครรู้จักเลย เช่น ภาคเหนือ ภาคอีสาน ภาคกลาง หรือแม้แต่ในภาคใต้ หลายแห่งถูกทอดทิ้งอย่างไร้ค่า และไม่ได้รับการสืบต่อหรือการพัฒนาเพื่อให้เห็นแหล่งท่องเที่ยวหรือแหล่งแหล่งโบราณคดีชุมชนที่คนรุ่นเก่าจะส่งต่อให้กับคนรุ่นใหม่ได้ จึงนับว่าเป็นเรื่องที่น่าเสียดายเป็นอย่างยิ่ง โดยปัญหาที่เกิดกับแหล่งโบราณคดีชุมชนในประเทศที่ไม่ได้รับความสนใจและการดูแลหรือการศึกษาที่ดีนั้นก็มาจากการที่ “ผู้ศึกษาไม่สามารถที่จะเข้าถึงแหล่งโบราณคดีชุมชนได้” ทั้งในส่วนของข้อมูลและแผนผังของแหล่งโบราณคดีชุมชน เนื่องจากขาดการศึกษาและวิจัยอย่างเพียงพอ

จากสภาพปัญหาดังกล่าวคณะผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะทำการวิจัยในเรื่องนี้และเห็นว่าควรที่จะต้องมีการเร่งการศึกษาและการพัฒนาแผนผังแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี แต่ละแห่งให้ละเอียดเพื่อจะได้เป็นประโยชน์ต่อการเข้าถึงแหล่งโบราณคดีได้ง่ายขึ้น โดยประเด็นปัญหาที่คณะผู้วิจัยได้ตั้งไว้ในเรื่องนี้ก็คือ (๑) แนวทางการออกแบบผังแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีควรเป็นอย่างไร (๒) จะพัฒนาออกแบบผังแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีได้อย่างไร และ (๓) จะนำเสนอผังแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีไปเผยแผ่ในเชิงสาธารณะผ่านสื่อออนไลน์ได้อย่างไร ทั้งนี้ก็เพื่อให้ง่ายต่อการศึกษาและการเข้าถึงองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีให้ละเอียดต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑.๒.๑ เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีชุมชน

๑.๒.๒ เพื่อศึกษาเชิงสำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี

๑.๒.๓ เพื่อศึกษาคุณค่าของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี

๑.๓ ปัญหาการวิจัย

๑.๓.๑ การศึกษาแนวคิดเรื่องสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีชุมชนเป็นอย่างไร

๑.๓.๒ การศึกษาเชิงสำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีเป็นอย่างไร

๑.๓.๓ การศึกษาคุณค่าของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีเป็นอย่างไร

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา

การศึกษาเรื่องนี้จะครอบคลุมปัจจัยที่มีผลต่อการศึกษาเชิงสำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี โดยศึกษาสภาพบริบททางสังคมสถานที่ตั้ง ชุมชน ประวัติความเป็นมา ความเชื่อประเพณีและคุณค่าของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านพื้นที่

สำหรับการเก็บข้อมูลจากการสัมภาษณ์และการสนทนากลุ่ม เวทีแสดงความคิดเห็นและเวทีชุมชนผู้ให้ข้อมูลสำคัญ โดยการศึกษาพื้นที่แหล่งข้องมูลที่เกี่ยวกับแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี โดยจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีนั้นประกอบไปด้วยพื้นที่ของแต่ละจังหวัดทั้ง ๒ จังหวัดนั้นที่มีแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีอยู่ และมีพื้นที่ที่คณะผู้วิจัยจะต้องลงพื้นที่เพื่อศึกษาเพื่อการออกแบบผังแหล่งโบราณคดีในพื้นที่ของแต่ละจังหวัด คือทั้งจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี ดังนี้

จังหวัดนครสวรรค์ ได้แก่ อำเภอเมืองนครสวรรค์ อำเภอพยุหะคีรี อำเภอตาคลี อำเภอไพศาลี อำเภอบรรพตพิสัย โดยมีรายละเอียดคือ

๑) อำเภอเมืองนครสวรรค์ ๑ ตำบล คือ ตำบลหนองกรด อำเภอเมืองนครสวรรค์

๒) อำเภอพยุหะคีรี ๑ ตำบล คือ ตำบลท่าน้ำอ้อย อำเภอพยุหะคีรี

๓) อำเภอตาคลี ๑ ตำบล คือ ตำบลจันเสน อำเภอตาคลี

๔) อำเภอไพศาลี ๑ ตำบล คือ ตำบลโพธิ์ประสาท อำเภอไพศาลี

๕) อำเภอบรรพตพิสัย ๑ ตำบลคือ ตำบลเจริญผล อำเภอบรรพตพิสัย

จังหวัดอุทัยธานี ได้แก่ อำเภอเมืองอุทัยธานี อำเภอหนองขาหย่าง อำเภอบ้านไร่ อำเภอสว่างอารมณ์ โดยมีรายละเอียดคือ

๑) อำเภอเมืองอุทัยธานี ๑ ตำบลคือ ตำบลทุ่งใหญ่ อำเภอเมือง อุทัยธานี

๒) อำเภอหนองขาหย่าง ๑ ตำบลคือ ตำบลดงขวาง อำเภอหนองขาหย่าง

๓) อำเภอบ้านไร่ ๑ ตำบลคือ ตำบลวังหิน อำเภอบ้านไร่

๔) อำเภอสว่างอารมณ์ ๑ ตำบลคือ ตำบลไผ่เขียว อำเภอสว่างอารมณ์

๑.๔.๓ ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ

ประชากรศึกษาเป็นกลุ่มพระภิกษุสงฆ์ ผู้บริหารภาครัฐ ส่วนท้องถิ่น และ ตัวแทนชุมชน ที่อาศัยอยู่ในเขตพื้นที่จังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี (ตามอำเภอที่ระบุ) โดยใช้วิธีการคัดเลือกกลุ่มตัวอย่างที่มีความรู้ที่จะสามารถให้ข้อมูลที่ โดยกำหนดเกณฑ์ คือ เป็นผู้ที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญในประเด็นที่ศึกษา และเป็นผู้ที่ยินดีจะให้ข้อมูลเชิงลึกถึงปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นตามบริบทของพื้นที่ กำหนดกลุ่มผู้ให้ข้อมูล ดังนี้

๑) กลุ่มพระสงฆ์หรือผู้นำทางศาสนา	จำนวน	๑๐	รูป
๒) กลุ่มผู้นำชุมชน	จำนวน	๑๐	คน
๓) กลุ่มตัวแทนชุมชน/ปราชญ์ชาวบ้าน/นักวิชาการ	จำนวน	๑๐	คน
๔) กลุ่มนักวิชาการด้านโบราณคดี	จำนวน	๕	คน
๕) กลุ่มนิสิตนักศึกษาและกลุ่มคนที่ร่วมกิจกรรมหมู่บ้านรวม	จำนวน	๒๐	คน
	รวม	๕๕	รูป/คน

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะในการวิจัย

สิ่งแวดล้อม หมายถึง พื้นที่หรือสิ่งต่าง ๆ ที่อยู่ในบริเวณแหล่งโบราณคดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีที่มีความเกี่ยวข้องทั้งทางตรงและทางอ้อม และไม่ว่าจะเป็นสิ่งแวดล้อมทางด้านพื้นที่หรือด้านบุคคลก็ตาม

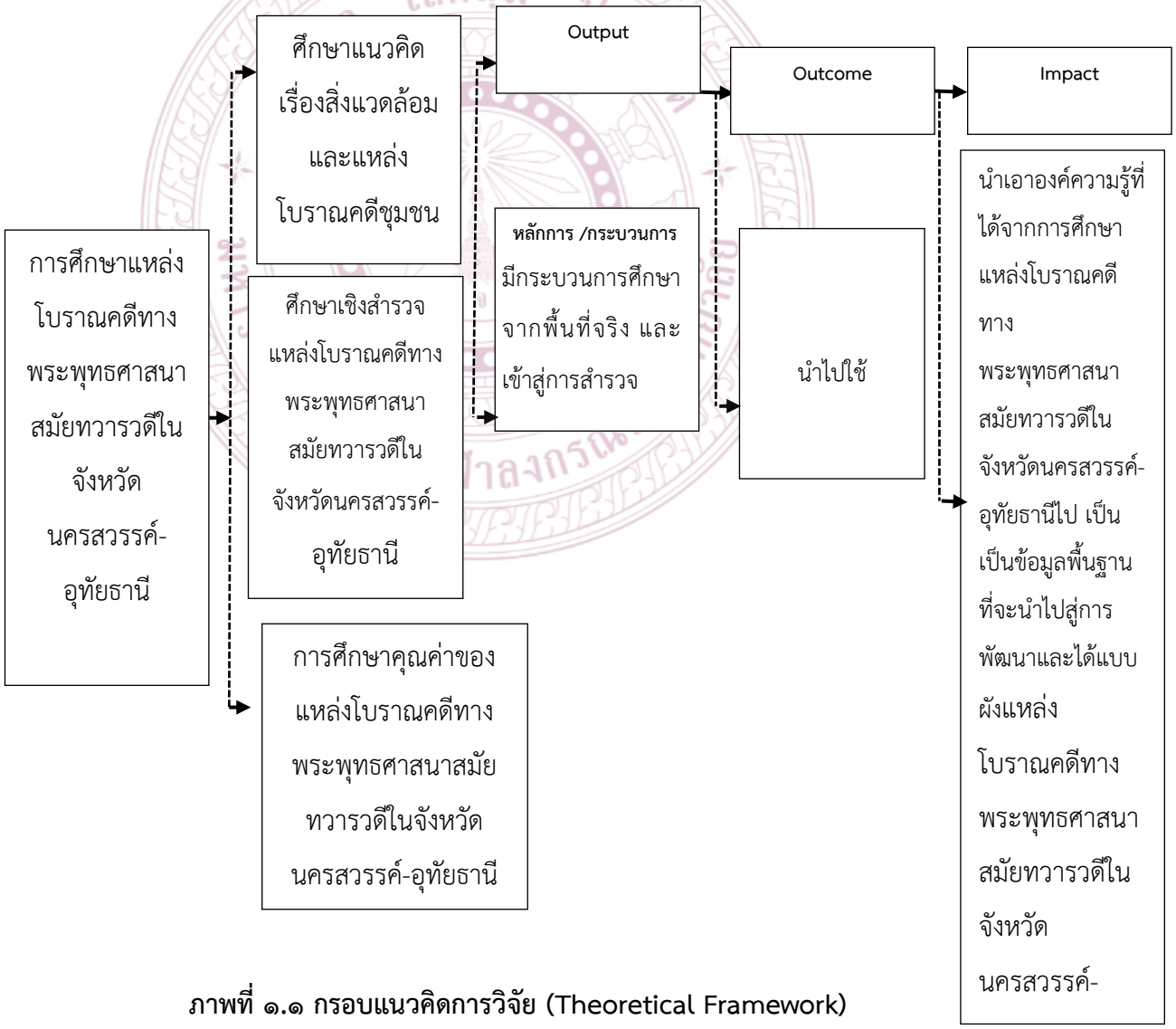
แหล่งโบราณคดี หมายถึง สถานที่ที่ก่อสร้างโดยฝีมือมนุษย์หรือสถานที่ที่พบร่องรอยของกิจกรรมของมนุษย์ในอดีตที่มีคุณค่าในทางศิลปะ ประวัติศาสตร์

แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนา หมายถึง สถานที่ที่ก่อสร้างโดยฝีมือมนุษย์หรือสถานที่ที่พบร่องรอยของกิจกรรมของมนุษย์ในอดีตที่มีคุณค่าในทางศิลปะ ประวัติศาสตร์ซึ่งเกิดมาจากความศรัทธาในพระพุทธศาสนาไม่ว่าจะเป็นวัด พระพุทธรูป จารึก หรือพระธาตุเจดีย์ เป็นต้น

การศึกษาเชิงสำรวจ หมายถึง การรวบรวมข้อมูล ณ ช่วงเวลาหนึ่ง โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อบรรยายถึงสภาพการณ์ที่เป็นอยู่ และความสัมพันธ์ของสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีในสภาพการณ์ที่เป็นจริง ณ สถานที่จริงและเวลาที่เป็นจริง

๑.๖ กรอบแนวความคิดการวิจัย

งานวิจัยเรื่อง “การศึกษาเชิงสำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี” คณะผู้วิจัยได้นำมาสร้างกรอบแนวคิดในการวิจัยเพื่อศึกษาองค์ความรู้เรื่องของแนวคิดเกี่ยวกับแหล่งโบราณคดีชุมชน แนวคิดเรื่องโบราณสถาน และแนวคิดเรื่องสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดี โดยการกำหนดแบบสัมภาษณ์และปฏิบัติการในพื้นที่เป้าหมายเพื่อนำมาวิเคราะห์และสรุปผลการวิจัย ดังนี้

ภาพที่ ๑.๑ กรอบแนวคิดการวิจัย (Theoretical Framework)

๑.๗ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๗.๑ ได้แนวคิดเรื่องสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีชุมชนและแนวคิดอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

๑.๗.๒ ได้ผลการสำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี โดยสามารถระบุสถานที่ตั้ง ความเป็นมา และประเพณี ความเชื่อของชุมชนที่อยู่โดยรอบแหล่งโบราณคดีนั้น ๆ

๑.๗.๓ ได้ทราบคุณค่าของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี อันเป็นเครื่องมือในการปลูกจิตสำนึกในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีในชุมชน

ปณฺณา โลกสฺมิ ปชฺโชโต มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มจร

บทที่ ๒

แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การวิจัยเรื่อง “การศึกษาเชิงสำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี” เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพและเชิงปฏิบัติการ มีวัตถุประสงค์เพื่อ (๑) เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีชุมชน (๒) เพื่อศึกษาเชิงสำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี (๓) เพื่อศึกษาคุณค่าของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี โดยคณะผู้วิจัยได้ศึกษาแนวคิดทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังนี้

๒.๑ แนวคิดเรื่องสิ่งแวดล้อม
๒.๒ แนวคิดเรื่องแหล่งโบราณคดี
๒.๓ แนวคิดเรื่องโบราณสถาน
๒.๔ แนวคิดเรื่องทรัพยากรทางวัฒนธรรม
๒.๕ ทฤษฎีการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม (Diffusion Theory)
๒.๖ ทฤษฎีการมีส่วนร่วมของชุมชน
๒.๗ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๒.๑ แนวคิดเรื่องสิ่งแวดล้อม

๒.๑.๑ ความหมายของสิ่งแวดล้อม

คำว่าสิ่งแวดล้อม มาจากรากศัพท์เคมีภาษาฝรั่งเศสที่ว่า Environ ซึ่งแปลว่า Around รอบ ๆ Environment จึงหมายถึง Totality of man’s surroundings คือ หมายถึงทุกสิ่งทุกอย่างที่อยู่รอบตัวมนุษย์ ทั้งที่เกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติและสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้น ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม[๑] ทั้งที่เป็นสสารและพลังงานรวมทั้งที่เกิดโดยธรรมชาติ และที่มนุษย์ได้สร้างขึ้นมา[๒]

---

[๑] ราตรี ภารา, **ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม**, (กรุงเทพมหานคร: ทิพย์วิรุฑธ์, ๒๕๓๘), หน้า ๙.

[๒] วิรัช วิรัชนิภาวรรณ, **การบริหารและจัดการทรัพยากรธรรมชาติ บทบาทขององคการในทองถิ่น**, (กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร, ๒๕๓๕), หน้า ๑๔-๑๕.

คำว่า “สิ่งแวดล้อม” แปลมาจากคำว่า “Environment” อธิบายว่า Surroundings : the condition that you live or work in and the way that they influence how you feel or how you can work.[๓] หมายถึง สิ่งต่าง ๆ ที่อยู่รอบตัวมนุษย์ และมีอิทธิพลต่อความรู้สึกและการกระทำ กิจกรรมทั้งปวงของมนุษย์ จากความหมายดังกล่าวก็มีลักษณะเช่นกันว่าสิ่งต่าง ๆ เป็นเพียงส่วนประกอบที่เกิดขึ้นมาเพื่อล้อมรอบตัวมนุษย์เท่านั้น[๔]

J.A. Simpson และ E.S.C. Weiner ได้ให้คำจำกัดความของสิ่งแวดล้อมว่า หมายถึง การกระทำของปัจจัยแวดล้อม สถานภาพที่ถูกแวดล้อม เงื่อนไขแวดล้อมตามที่บุคคลหนึ่งบุคคลใดหรือสิ่งมีชีวิตได้รับการพัฒนา ผลรวมของอิทธิพลที่ปรับเปลี่ยนและกำหนดพัฒนาการของชีวิตหรือบุคลิกภาพ[๕]

นอกจากนี้ Noah Webster and Jean L. Mckechnie ได้กล่าวถึงคำว่า “Environment” ไว้ในหนังสือ Webster’s New Twentieth Century Dictionary of the English Language ว่า Environment มีความหมายถึง สิ่งแวดล้อมหรือสิ่งที่ถูกแวดล้อม เงื่อนไขสถานการณ์และอิทธิพลโดยรอบทั้งหมดที่มีผลกระทบต่อการพัฒนาของสิ่งมีชีวิตหรือสิ่งมีชีวิต ซึ่งมักจะมีการถ่ายทอดทางพันธุกรรม[๖]

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ ได้ให้ความหมายของสิ่งแวดล้อมว่า สิ่งต่าง ๆ ทั้งทางธรรมชาติและทางสังคมที่อยู่รอบ ๆ ตัวมนุษย์ทั้งที่ดี และไม่ดี เช่น โรงเรียนสร้างสวนดอกไม้ให้เป็นสิ่งแวดล้อมที่ดีแก่นักเรียน ชุมชนที่มีการทะเลาะวิวาทกัน หรือเล่นการพนันเป็นสิ่งแวดล้อมที่ไม่ดีแก่เด็ก[๗]

ในทางพระพุทธศาสนา ในภาษาบาลีมีศัพท์ที่แสดงลักษณะของสิ่งแวดล้อม ๒ ศัพท์ ได้แก่ คำว่า บริวาร ซึ่งหมายถึง สิ่งแวดล้อม ของสมทบ และสิ่งประกอบร่วม[๘] ตัวอย่างเช่น ผ้าบริวาร

---

[๓] Cambridge International Dictionary of English, Cambridge University, 1995, p.859.

[๔] พระส่งเสริม แสงทอง, **แนวคิดการจัดการสิ่งแวดล้อมตามหลักทางพุทธศาสนา**, ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาการจัดการมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่), ๒๕๔๑, หน้า ๙.

[๕] J.A. Simpson and E.S.C. Weiner, **The Oxford English Dictionary, second edition, Volume 5,** (New York: Rand McNally@Company, Taunton Mass. 1994), p. 315.

[๖] Noah Webster and Jean L. Mckechnie, **Webster’s New Twentieth Century Dictionary of the English Language, Second Edition,** (New York: the world publishing company, 1957), p. 609.

[๗] ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท นานมีบุ๊คส์ พับลิเคชั่นส์, ๒๕๔๖), หน้า ๑๑๙๑.

[๘] พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑,** (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พริ้นติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๐๙.

บริวารกฐิน เป็นต้น นอกจากนี้ยังมี วนอุทยาน มีต้นไม้ ดอกไม้ พืชพรรณต่าง ๆ และมีสัตว์นานาชนิด เป็นสิ่งประกอบร่วม ส่วน ป. หลงสมบุญ กล่าวว่าปริขาร หรือบริวาร หมายถึง เครื่องล้อม เครื่องห้อม ล้อม หรือ เครื่องแวดล้อม[๙]

จากความหมายของบริวาร หรือปริวาร ข้างต้น สามารถนำมาอธิบายลักษณะของการแวดล้อมซึ่งกันและกันของสิ่งต่าง ๆ ดังที่ปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิวรรค ได้ว่า “ก็บริวาร (เครื่องแวดล้อม) พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า บริขาร ดังปรากฏในพระบาลีว่า พระนครเป็นสถานที่อันเขาล้อมดีแล้วด้วยนครบริขาร ”[๑๐] ข้อความข้างต้นนี้ หมายถึง เมืองที่มีกำแพงเมืองยาว สูงใหญ่ ล้อมรอบไว้ถึง ๗ ชั้น ซึ่งกำแพงมีความหมายตรงกับ สิ่งแวดล้อม เพราะมีลักษณะโอบเมืองไว้ในวงรอบของตน และทุกสิ่งที่อยู่ภายในกำแพงเมืองต่างก็มีกำแพงและสิ่งอื่น ๆ เป็นสิ่งแวดล้อมตนเอง ดังนั้นสามารถกล่าวได้ว่า บริขาร หรือบริวารมีความหมายใน ๒ นัยยะ กล่าวคือ ความหมายในลักษณะกว้าง และความหมายในลักษณะแคบ โดยในความหมายที่กว้างนั้น หมายถึง ทุกสิ่งทุกอย่างที่อยู่รอบตัวมนุษย์ รวมทั้งตัวมนุษย์เองด้วย ก็เป็นสิ่งแวดล้อมของสิ่งอื่น ๆ ด้วยเช่นกัน ส่วนในความหมายแคบ นั้นหมายถึงธรรมชาติที่แวดล้อมมนุษย์และมีความสัมพันธ์กับมนุษย์ในแง่ต่าง ๆ นั้นคือ เป็นที่อยู่อาศัย เป็นอาหาร เป็นเครื่องนุ่งห่ม เป็นแหล่งของยารักษาโรค เป็นที่พักผ่อนหน่อยใจ หรือแม้กระทั่งเป็นสถานที่ในการฝึกอบรมพัฒนาตน เป็นต้น จึงสามารถสรุปได้ว่า สิ่งแวดล้อมหมายถึง ทุกสิ่งทุกอย่างที่อยู่แวดล้อมกัน และมีความสำคัญในการดำเนินชีวิตของมนุษย์

นอกจากนี้ ยังมีศัพท์ที่แสดงถึง สภาพแวดล้อมที่เป็นที่อยู่อาศัย และมีผลต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์ ได้แก่ ปฏิรูปเทสวาสะ หมายถึงการอยู่ในประเทศอันสมควร อยู่ในถิ่นที่เหมาะสม หมายถึงอยู่ในถิ่นเจริญ มีคนดี มีนักปราชญ์[๑๑] รวมทั้ง การอยู่ในประเทศหรือถิ่นที่เหมาะที่ควร ในภาษาสมัยใหม่ก็คือ การอยู่ในสิ่งแวดล้อมที่ดี[๑๒] หรือการอยู่ในประเทศอันควร[๑๓] ในภาษาอังกฤษว่า Environment หมายถึง การกระทำต่อกันของสิ่งที่อยู่แวดล้อมกัน สภาวะของสิ่งที่ถูกแวดล้อม (the action of environing, the state of being environed)[๑๔]

---

[๙] ป. ปลงสมบุญ, **พจนานุกรม มคธ-ไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๒**, (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า ๕๔๗.

[๑๐] มหามกุฏราชวิทยาลัย, **วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๑ ตอน ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๗**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิพม์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๗๒.

[๑๑] พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๓.

[๑๒] พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), **ธรรมะกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๘), หน้า ๓.

[๑๓] คณะกรรมการแผนกตำรา, **มังคลัตถทีปนีแปล เล่ม ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕**, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๑๒๗.

[๑๔] J.A. Simpson and E.S.C.Weiner, **The Oxford English Dictionary, Second edition Vol.5**, p. 315.

สิ่งแวดล้อมในทางพระพุทธศาสนา มีศัพท์ว่า ปฏิรูปเทสวาสะ หมายถึงการอยู่ในประเทศหรือถิ่นที่เหมาะที่ควร ในภาษาสมัยใหม่ก็คือ การอยู่ในสิ่งแวดล้อมที่ดี[๑๕] หรือการอยู่ในประเทศอันควร ชื่อว่า ปฏิรูปเทสวาส บริษัท ๔ ย่อมเที่ยวไป บุญกิริยาวัตถุมีทานเป็นต้น ย่อมเป็นไป คำสอนของพระศาสดามีองค์ ๙ ย่อมรุ่งเรืองในประเทศใดประเทศนั้น ชื่อว่าประเทศอันควร การอาศัยอยู่ในประเทศอันสมควรนั้น พระพุทธเจ้าตรัสว่า เป็นมงคล เพราะเป็นปัจจัยแห่งการทำบุญแห่งสัตว์ทั้งหลาย[๑๖] ดังนั้น กล่าวได้ว่าความหมายของสิ่งแวดล้อมคือ สิ่งที่ใกล้ชิดกับชีวิตมนุษย์[๑๗] รวมทั้งการอยู่ในถิ่นที่เหมาะ[๑๘] แม้นิยามและความหมายของคำว่าสิ่งแวดล้อมในพระพุทธศาสนา จะไม่มีเด่นชัด แต่ก็สามารถที่จะกล่าวได้ว่า ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาได้ปรากฏข้อความที่แสดงถึงบรรยากาศ ที่คณะผู้วิจัยสามารถอนุมานได้ว่าเป็นคำนิยามของสิ่งแวดล้อมได้

พระราชบัญญัติส่งเสริมและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ ๒๕๓๕ ในมาตรา ๔ ได้ให้ความหมายได้ว่า สิ่งต่าง ๆ ที่มีลักษณะทางกายภาพ และชีวภาพที่อยู่รอบตัวมนุษย์ ซึ่งเกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติและที่มนุษย์ได้สร้างขึ้น ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม มีอิทธิพลเกี่ยวโยงถึงกันเป็นปัจจัยในการเกื้อหนุนซึ่งกันและกัน ผลกระทบจากปัจจัยหนึ่งจะมีส่วนเสริมสร้างหรือทำลายอีกส่วนหนึ่งอย่างหลีกเลี่ยงมิได้ สิ่งแวดล้อมเป็นวงจรและวัฏจักรที่เกี่ยวข้องกันทั้งระบบ[๑๙]

พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) ให้ทัศนะสิ่งแวดล้อมไว้ว่า เป็นสิ่งที่ใกล้ชิดกับชีวิตมนุษย์ไม่ว่าจะเป็นสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติ เช่น ป่าไม้ ภูเขา แม่น้ำ หรือสิ่งแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้น เช่น ชุมชน อาหาร ยานพาหนะ เป็นต้น[๒๐]

พงษ์วุฒิ สิทธิผล ให้คำจำกัดความสิ่งแวดล้อมว่า สิ่งแวดล้อมคือทุกสิ่งที่อยู่แวดล้อมรอบ ๆ คนเรา ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรมมีอิทธิพลเกี่ยวโยงถึงกัน เป็นปัจจัยเกื้อหนุนกันและกัน ผลกระทบจากปัจจัยหนึ่งจะเกิดผลเสริมสร้างหรือทำลายสิ่งอื่น ๆ อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ สิ่งแวดล้อมเป็นวงจรและวัฏจักรที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กันทั้งระบบ[๒๑]

---

[๑๕] พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), **ธรรมะกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม**, หน้า ๓.

[๑๖] คณะกรรมการแผนกตำรา, **มังคลัตถทีปนีแปล เล่ม ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕**, หน้า ๑๒๗.

[๑๗] พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), **ธรรมะกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม**, หน้า ๑๙.

[๑๘] **องฺ. จตุกฺก. อ.** (ไทย) ๒/๑๑๖.

[๑๙] กรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม, **ความรู้เรื่องสิ่งแวดล้อม**, (กรุงเทพมหานคร: กระทรวงวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม, ๒๕๓๙), หน้า ๑๙.

[๒๐] พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), **ธรรมะกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม**, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๘), หน้า ๙.

[๒๑] พงษ์วุฒิ สิทธิผล, **การจัดการสิ่งแวดล้อมเบื้องต้น**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สกายบุ๊คส์ จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๑๐.

สิ่งแวดล้อม หมายถึง ทุกสิ่งทุกอย่างที่อยู่รอบตัวมนุษย์ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ทั้งที่เป็นรูปธรรม (จับต้องและมองเห็นได้) และนามธรรม (วัฒนธรรม แบบแผน ประเพณี ความเชื่อ) มีอิทธิพลเกี่ยวโยงถึงกันเป็นปัจจัยในการเกื้อหนุนซึ่งกันและกัน ผลกระทบจากปัจจัยหนึ่งจะมีส่วนเสริมสร้างหรือทำลายอีกส่วนหนึ่งอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ สิ่งแวดล้อมเป็นวงจรและวัฏจักรที่เกี่ยวข้องกันไปทั้งระบบ[๒๒] สิ่งแวดล้อม หมายถึง สิ่งต่าง ๆ ที่อยู่รอบตัวเรา ทั้งที่เกิดเองตามธรรมชาติหรือสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้น อาจเป็นสิ่งที่จับต้องหรือมองเห็นได้ด้วยตาเปล่า เช่น ต้นไม้ แม่น้ำ อาคารบ้านเรือนหรือเป็นสิ่งแวดล้อมที่มองไม่เห็นด้วยตาเปล่า ต้องใช้กล้องจุลทรรศน์ส่องดู เช่น เชื้อจุลินทรีย์บางอย่างมองไม่เห็น แต่รับรู้ด้วยประสาทสัมผัส เช่น ความร้อน ความเย็น เสียงดัง กลิ่นเหม็นและสิ่งแวดล้อมยังรวมไปถึงสิ่งที่มองไม่เห็นไม่อาจรับรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัสแต่ทราบได้ เมื่อเกิดผลเสียหายหรือเป็นอันตรายของมนุษย์ขึ้นเท่านั้น เช่น กัมมันตภาพรังสี รังสีอุตราไวโอเลตและพิษของสารต่าง ๆ เป็นต้น[๒๓]

สิ่งแวดล้อม หมายถึง สรรพสิ่งทั้งหมดทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตปรากฏการต่าง ๆ กฎเกณฑ์ธรรมชาติ การปฏิบัติตามกฎธรรมชาติและผลที่เกิดมาจากการปฏิบัติตามกฎธรรมชาติ[๒๔]

สิ่งแวดล้อม หมายถึง สิ่งที่เกิดตามธรรมชาติและมนุษย์สร้างขึ้นทั้งสิ่งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม สิ่งที่มองเห็นและไม่สามารถเห็นได้ด้วยตา สิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิต ตลอดจนสิ่งที่มีทั้งคุณและโทษ หรือสิ่งแวดล้อม หมายถึง สิ่งต่าง ๆ รอบตัวเรา เป็นสิ่งซึ่งสามารถสัมผัสด้วยประสาททั้งห้า หรืออาจเป็นทรัพยากรหรือไม่ใช่ทรัพยากรก็ได้ สิ่งแวดล้อมที่เกิดโดยธรรมชาติเรียกว่า สิ่งแวดล้อมธรรมชาติ เช่น ป่าไม้ สัตว์ป่า น้ำ ดิน อากาศ มนุษย์ หิน แร่ธาตุ และเป็นสิ่งที่มนุษย์ได้สร้างขึ้นมา คือ สิ่งแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้น อาทิ เมือง ถนน สังคม วัฒนธรรม ประเพณีกฎหมาย จารีต กฎระเบียบ สิ่งแวดล้อมเหล่านี้รวมทั้งทรัพยากรธรรมชาติซึ่งหมายถึง “สิ่งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นโดยธรรมชาติและให้ประโยชน์ต่อมนุษย์” และมนุษย์ได้ดัดแปลงทรัพยากรธรรมชาติดั้งเดิมเป็นทรัพยากรสำเร็จรูปตามความต้องการของมนุษย์นั้นเอง[๒๕]

---

[๒๒] กรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม, **ความรู้เรื่องสิ่งแวดล้อม**, หน้า ๒๐.

[๒๓] ประกาย จิโรจน์กุล, **ปัญหาสิ่งแวดล้อมที่มีผลต่อสุขภาพ**, (กรุงเทพมหานคร: ลดาวัลย์พริ้นติ้ง, ๒๕๓๘), หน้า ๕.

[๒๔] มัณฑนี ขมจินดา, **มนุษย์กับธรรมชาติ**, **พิมพ์ครั้งที่ ๒**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๒.

[๒๕] เกษม จันทร์แก้ว, **สิ่งแวดล้อมเทคโนโลยีและชีวิต**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๕), หน้า ๑๔.

สิ่งแวดล้อมว่า หมายถึง สภาพที่เป็นอยู่รอบตัวเรา ได้แก่ สิ่งที่มีชีวิต ที่ไม่มีชีวิต และรวมทั้งที่เป็นรูปธรรมคือ สิ่งที่มองเห็นจับต้องได้ และที่เป็นนามธรรมคือ สิ่งที่จับต้องไม่ได้ เช่น ศาสนา ประเพณี วัฒนธรรม[๒๖]

จากการรวบรวมความหมายมาทั้งหมดจะพบว่า สิ่งแวดล้อม หมายถึง สิ่งต่าง ๆ ที่มีลักษณะทางกายภาพและชีวภาพที่อยู่รอบตัวมนุษย์ ซึ่งเกิดขึ้นโดยธรรมชาติและสิ่งที่มนุษย์ได้ทำขึ้น และยังรวมถึงสิ่งที่เป็นนามธรรม ได้แก่วัฒนธรรมประเพณี วิถีชีวิต ความเชื่อ ศาสนา

๒.๑.๒ ประเภทของสิ่งแวดล้อม

การแบ่งประเภทของสิ่งแวดล้อม แบ่งตามลักษณะของการเกิดขึ้นได้ ๒ ประเภท คือ

๑. สิ่งแวดล้อมที่เกิดตามธรรมชาติ (Natural Environments) หมายถึง สิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติ เช่น ดิน น้ำ อากาศ จุลินทรีย์ พืช และสัตว์ เป็นต้น

๒. สิ่งแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้น (Man-made Environments) หมายถึง สิ่งแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้น เช่น อาหาร ที่อยู่อาศัย ยารักษาโรค อุปกรณ์อำนวยความสะดวกต่าง ๆ เครื่องจักร เครื่องยนต์ เครื่องใช้ไฟฟ้า เป็นต้น[๒๗]

๒.๑.๓ สมบัติเฉพาะตัวของสิ่งแวดล้อม

เกษม จันทร์แก้ว ได้ให้ความหมายสรุปไว้ดังนี้

สมบัติเฉพาะตัวของสิ่งแวดล้อม หมายถึง สิ่งที่มีอยู่ในตัวซึ่งมีศักย์ในการแสดงออกของสิ่งนั้น การฝืนศักย์ของสิ่งแวดล้อมนั้นแล้ว ย่อมก่อให้เกิดปัญหาขึ้นต่อสิ่งนั้นและสิ่งแวดล้อมอื่นในทางลบไม่มากก็น้อย การที่จะทำให้สิ่งแวดล้อมยั่งยืน จำเป็นที่จะต้องเข้าใจสมบัติของสิ่งแวดล้อมนั้น ๆ ทั้งโครงสร้างและบทบาทหน้าที่ดังนี้

(๑) คุณสมบัติแต่ละประเภทของสิ่งแวดล้อมมีเอกลักษณ์หรือคุณลักษณะเฉพาะตัว เช่น ต้นไม้ น้ำ ดิน มนุษย์ สัตว์ วัฒนธรรม ป่ามีกลไกครอบคลุมการเกิดขึ้น ซึ่งอาจเกิดขึ้นเฉพาะแห่งหรือเฉพาะที่ การเปลี่ยนแปลงจะไม่เกิดขึ้นในระดับมหภาคแต่อาจเปลี่ยนในระดับจุลภาค

(๒) สิ่งแวดล้อมนั้นจะไม่อยู่โดดเดี่ยวในธรรมชาติ แต่จะมีสิ่งแวดล้อมอื่นอยู่ด้วยเสมอ เช่น มนุษย์อยู่กับที่อยู่อาศัย ต้นไม้กับดิน ปลากับน้ำ เป็นต้น

(๓) สิ่งแวดล้อมประเภทหนึ่ง มีความต้องการสิ่งแวดล้อมอื่นเสมอ เช่น ปลาต้องการน้ำ ต้นไม้ต้องการน้ำ มนุษย์ต้องการที่อยู่อาศัย ทั้งนี้เป็นจากสิ่งแวดล้อมทุกชนิดต้องการสิ่งอื่นเพื่อการอยู่รอด หรือรักษาสถานภาพของตนเอง หากขาดสิ่งใดสิ่งหนึ่ง อาจสูญสลายได้

---

[๒๖] สมพงษ์ อรพินท์, **สิ่งแวดล้อมทางเศรษฐกิจ ครอบครัวและสิ่งแวดล้อม**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บริษัทวิคตอรี่เพาเวอร์พอยท์ จำกัด, ๒๕๒๗), หน้า ๑๒.

[๒๗] โกศล จึงเสถียรทรัพย์ และโกเมธ นาควรรณกิจ, **Healing Environment**, (นนทบุรี: สถาบันรับรองคุณภาพสถานพยาบาล (องค์การมหาชน), ๒๕๕๔), หน้า ๑๕.

(๔) สิ่งแวดล้อมจะอยู่กันเป็นกลุ่ม เรียกกลุ่มของสรรพสิ่ง (แวดล้อม) นี้ว่าระบบนิเวศ หรือระบบสิ่งแวดล้อม ซึ่งภายในระบบนิเวศนั้นมีองค์ประกอบของสิ่งแวดล้อมหลายชนิดแต่ละชนิดจะมีลักษณะและหน้าที่เฉพาะ โดยจะทำหน้าที่ตามที่ตนมีหน้าที่ในระบบนิเวศนั้น ๆ ซึ่งรวมกันเป็นกลไกสิ่งแวดล้อมกระบวนการต่าง ๆ ในกลุ่มแล้วแสดงออกเป็นพฤติกรรมร่วมกันหรือแสดงออกเป็นการทำงานร่วมกัน

(๕) สิ่งแวดล้อมมีความเกี่ยวพันกันแบบลูกโซ่ เมื่อมีการทำลายสิ่งแวดล้อมหนึ่งแล้วย่อมส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมนั้น ๆ เป็นลูกโซ่เสมอทั้งทางตรงและทางอ้อม เช่น ตัดต้นไม้การทำลายป่า จะส่งผลกระทบต่อการพังทลายของดิน ดินขาดความอุดมสมบูรณ์ อากาศแปรปรวนเกิดอุทกภัยทำให้สูญเสียชีวิตและทรัพย์สิน

(๖) สิ่งแวดล้อมแต่ละประเภทมีลักษณะทนทานและเปราะบางต่อการถูกกระทำต่างกัน บางชนิดมีความคงทนได้ดี บางชนิดเปราะง่าย เช่น ดินมักถูกชะล้างพังทลายได้ง่าย ทั้งนี้เป็นเพราะการอยู่รวมกันของสิ่งแวดล้อมเป็นกลุ่มระบบนั้น มีกลไกสิ่งแวดล้อมควบคุมให้เกิดกระบวนการภายในกลุ่มและระบบ ที่สำคัญคือแสงอาทิตย์และสิ่งมีชีวิต

(๗) สิ่งแวดล้อมมีการเปลี่ยนแปลงตามกาลเวลาที่เปลี่ยนไป โดยการเปลี่ยนแปลงนั้นอาจมีการเปลี่ยนแปลงชั่วคราวหรือถาวรก็ได้ กลไกสิ่งแวดล้อม “มีชีวิต” เช่นเดียวกับสิ่งมีชีวิตในธรรมชาติทั่วไป ดังมีกระบวนการเกิดภายในและก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงมากขึ้น เช่น เมืองทุกเมืองค่อย ๆ เติบโต การทำลายป่าและหลังจากเกิดไฟป่าจะมีพืชค่อย ๆ ขึ้นมาทดแทน[๒๘]

๒.๑.๔ ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม

สิ่งมีชีวิตไม่ว่าจะอาศัยอยู่ที่ใดก็ตาม จำเป็นต้องมีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมนั้น ๆ โดยไม่ปรากฏว่าสิ่งมีชีวิตใด ๆ ในธรรมชาติจะอยู่ได้โดยลำพังตัวเดียว สิ่งมีชีวิตต่างมีความเกี่ยวข้องกันพึ่งพาอาศัยอยู่ร่วมกันมีการแลกเปลี่ยนสิ่งแวดล้อมแก่กันและกัน [๒๙] มนุษย์บนโลก นับว่าเป็นสิ่งมีชีวิตชนิดหนึ่งที่มีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมเป็นอย่างมากเพราะโลกเป็นที่อยู่อาศัยของสิ่งมีชีวิตทั้งหลายเรียกว่า ชีวภาพซึ่งมนุษย์เป็นองค์ประกอบที่สัมพันธ์กับสิ่งมีชีวิตอื่น ๆ เป็นระบบที่มีความสมดุล[๓๐]

จากที่กล่าวมาชี้ให้เห็นว่า มนุษย์มีความสัมพันธ์ที่แนบแน่นกับสิ่งแวดล้อมมาช้านานอย่างหลีกเลี่ยงมิได้ โดยที่มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของสิ่งแวดล้อมตามระบบนิเวศ อีกทั้งมนุษย์ยังได้อาศัยทรัพยากรธรรมชาติในสิ่งแวดล้อมเป็นปัจจัยพื้นฐานสำหรับดำรงชีวิตด้วย[๓๑] ได้กล่าวให้เห็นชัดเจนอีก

---

[๒๘] เกษม จันทร์แก้ว, **สิ่งแวดล้อมเทคโนโลยีและชีวิต**, หน้า ๒๑.

[๒๙] สถาบันราชภัฏสวนสุนันทา, **ชีวิตกับสิ่งแวดล้อม**, (กรุงเทพมหานคร: ศูนย์หนังสือ, ๒๕๔๓), หน้า ๘.

[๓๐] วินัย วีระวัฒนานนท์, **สิ่งแวดล้อมและการพัฒนา**, **พิมพ์ครั้งที่ ๓**, (กรุงเทพมหานคร: สถาบันพัฒนาการสาธารณสุขอาเซียน, ๒๕๔๑), หน้า ๓๑-๓๙.

[๓๑] วินัย วีระวัฒนานนท์, **สิ่งแวดล้อมและการพัฒนา**, **พิมพ์ครั้งที่ ๓**, หน้า ๑-๗.

ว่า มนุษย์จัดได้ว่าเป็นองค์ประกอบส่วนหนึ่งของระบบนิเวศ ซึ่งจำเป็นที่จะต้องใช้ธาตุอาหารและพลังงานที่มีอยู่ในระบบนิเวศเช่นเดียวกับสิ่งมีชีวิตชนิดอื่นมนุษย์มิได้จำกัดการใช้ธาตุและพลังงานจากระบบนิเวศเดียวเท่านั้น แต่มนุษย์สามารถที่จะใช้ธาตุอาหารและพลังงานจากระบบนิเวศทุกระบบที่มีอยู่ในโลกทั้งหมดได้ เช่น สามารถนำสัตว์ป่ามาเป็นอาหาร นำน้ำจากใต้ดินมาใช้ดื่ม เป็นต้น นอกจากนี้ มนุษย์ยังได้วิวัฒนาการในการใช้สอยทรัพยากรธรรมชาติทั้งหลายที่ซับซ้อนยิ่งขึ้น และมิได้ใช้ทรัพยากรแต่เพียงเฉพาะความต้องการทางร่างกายตามปกติเท่านั้น แต่มนุษย์จะต้องมีบ้านที่อยู่อาศัย มีเสื้อผ้า เครื่องนุ่งห่มและเครื่องประดับกาย ใช้น้ำมัน และก๊าซที่มีการสะสมอยู่ในโลกในหลายกิจการ ในปัจจุบันประชากรมนุษย์เพิ่มขึ้นอย่างมากจึงก่อให้เกิดผลกระทบต่อระบบนิเวศหรือต่อสิ่งแวดล้อมอย่างมากมาย และในที่สุดมนุษย์ก็จะได้รับผลกระทบจากสิ่งแวดล้อมอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้เช่นเดียวกัน

๒.๑.๕ ปัญหาสิ่งแวดล้อม

๒.๑.๕.๑ ความหมายของปัญหาสิ่งแวดล้อม

จากการที่มนุษย์กับสิ่งแวดล้อมมีความสัมพันธ์กัน การดำรงชีวิตของมนุษย์มีกิจกรรมต่าง ๆ ที่ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงของสิ่งแวดล้อมไม่เพียงเฉพาะการนำทรัพยากรในสิ่งแวดล้อมมาเพื่ออุปโภคบริโภคตอบสนองความต้องการพื้นฐานของมนุษย์เท่านั้น มนุษย์ยังได้มีการพัฒนาด้านวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและเศรษฐกิจ เพื่อตอบสนองความต้องการด้านอื่น ๆ การที่ความเจริญทางด้านเทคโนโลยีเศรษฐกิจและอุตสาหกรรมขยายตัวมากขึ้น มนุษย์ขวนขวายหาความสุขสบายมากขึ้น มีการใช้ทรัพยากรธรรมชาติมากยิ่งขึ้น แล้วปัญหาสิ่งแวดล้อมก็เกิดขึ้นตามมา[๓๒] ซึ่งปัญหาความเสื่อมโทรมของสิ่งแวดล้อม กำลังเป็นปัญหาที่เกิดขึ้นทุกหนทุกแห่งบนโลกนี้ ความรุนแรงของปัญหาแตกต่างกันออกไปตามระดับการพัฒนาความหนาแน่นของชุมชนและอุตสาหกรรม ปัญหาสิ่งแวดล้อมเป็นปัญหาที่จำเป็นต้องให้ความสนใจในการแก้ไขเพราะถ้าปล่อยทิ้งไว้โดยไม่แก้ไขผลที่เกิดขึ้นจะกระทบต่อชีวิตความเป็นอยู่ หรือสุขภาพอนามัยของมนุษย์ ชีวิตสัตว์และพืช ส่งผลถึงการใช้ประโยชน์ของมนุษย์ตลอดจนการมีชีวิตอยู่รอดของมนุษย์ในระยะยาว

ปัญหาสิ่งแวดล้อม หมายถึง ปัญหาที่เกิดจากการใช้ทรัพยากรของมนุษย์อย่างไม่ประหยัดและขาดความรับผิดชอบ ก่อให้เกิดปัญหามลภาวะและปัญหาอื่น ๆ ซึ่งเป็นสถานการณ์ที่กระทบต่อบุคคลจำนวนมาก สถานการณ์ดังกล่าวไม่เป็นที่พึงปรารถนาและมีความรู้สึกว่าควรมีการกระทำ

---

[๓๒] กรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม, **ความรู้เรื่องสิ่งแวดล้อม**, หน้า ๑๗.

บางอย่าง เพื่อแก้ไขปรับปรุงให้ดีขึ้น[๓๓] ในปัจจุบันปัญหาสิ่งแวดล้อม เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่าเป็นปัญหา และยังได้รับความสนใจอย่างกว้างขวางมากขึ้นซึ่งเป็นที่ประจักษ์แล้วว่า สภาวะแวดล้อมที่เสื่อมโทรมหรือเป็นพิษ นอกจากจะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางระบบนิเวศแล้ว ยังก่อให้เกิดการรบกวนความสุข เป็นอันตรายต่อสุขภาพอนามัยของประชาชนทั่วไป ในที่สุดก็เกิดอันตรายต่อชีวิตด้วย ปัญหาสิ่งแวดล้อมมีสาเหตุกว้าง ๆ ๓ ประการได้แก่ การเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของประชากร การขยายตัวของเมือง การใช้เทคโนโลยีกับสิ่งแวดล้อมนับวันจะรุนแรงมากขึ้น เช่น ปัญหาขยะและสิ่งปฏิกูล มลพิษทางน้ำ อากาศและเสียง[๓๔]

ปัญหาสิ่งแวดล้อม หมายถึง ปัญหาที่กระทบกระเทือนต่อทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นและในที่สุด ทำให้เกิดผลกระทบกระเทือนต่อคุณภาพชีวิตและให้ตระหนักอยู่เสมอว่าการก่อปัญหา ณ ที่ใดที่หนึ่งจะส่งผลในเกิดปัญหาอื่น ๆ ตามมา หรือทำให้ปัญหาอื่น ๆ ที่มีอยู่แล้วทวีความรุนแรงยิ่งขึ้น[๓๕]

ปัญหาสิ่งแวดล้อมอาจแบ่งออกได้ ๓ ประการด้วยกัน อันจะส่งผลกระทบมาสู่ชีวิตและความเป็นอยู่ ตลอดจนการพัฒนาสังคมมนุษย์ ดังนี้ คือ

(๑) ปัญหาความเสื่อมโทรมหรือความร่อยหลอของทรัพยากรธรรมชาติ เนื่องจากการดำรงชีวิตของมนุษย์จะต้องอาศัยทรัพยากรธรรมชาติเป็นปัจจัยพื้นฐานที่สำคัญ เมื่อมนุษย์มีความต้องการทรัพยากรเพิ่มขึ้น จึงต้องมีความต้องการแสวงหาทรัพยากรเหล่านั้นให้ทันกับความต้องการ ตราบใดที่ยังมีมนุษย์ดำรงชีวิตอยู่ความต้องการทรัพยากรก็คงดำเนินต่อไป และเพิ่มการใช้ทรัพยากรขึ้นในส่วนของบุคคลและส่วนรวมปัญหาสิ่งแวดล้อมจึงเกิดขึ้น

(๒) ปัญหามลพิษ เกิดขึ้นจากการมีสิ่งแปลกปลอมเจือปนอยู่ในสิ่งแวดล้อมจนถึงระดับที่อาจก่อให้เกิดอันตรายต่อสุขภาพอนามัยของมนุษย์ เป็นอันตรายต่อทรัพยากรที่มีชีวิตและเป็นปัญหาต่อระบบนิเวศ ปัญหามลพิษที่เกิดขึ้น ได้แก่ มลพิษทางน้ำ มลพิษทางอากาศ มลพิษทางเสียง ปัญหา สารพิษ ปัญหาขยะมูลฝอยและสิ่งปฏิกูล เป็นต้น ซึ่งเกิดจากกิจกรรม และกระบวนการดำรงชีวิตของมนุษย์ การแสวงหาทรัพยากรในกระบวนการผลิตทั้งในภาคเกษตรกรรมและอุตสาหกรรม ตลอดจนการพัฒนาทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี

---

[๓๓] สมพงษ์ ทองใบ, **ความรู้และความตระหนักของข้าราชการตำรวจชั้นสัญญาบัตรในจังหวัดระยองที่มีต่อปัญหาสิ่งแวดล้อมอันเนื่องมาจากโครงการนิคมอุตสาหกรรมมาบตาพุด**, วิทยานิพนธ์ กศ.ม. (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๘), หน้า ๑๒.

[๓๔] เกษม จันทร์แก้ว, **สิ่งแวดล้อมเทคโนโลยีและชีวิต**, หน้า ๓๔-๓๘.

[๓๕] กนก จันทร์ทอง, **สิ่งแวดล้อมศึกษา: ความรู้เรื่องสิ่งแวดล้อม**, (ปัตตานี: มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี, ๒๕๓๙), หน้า ๑๒.

(๓) ปัญหาของระบบนิเวศ กิจกรรมของมนุษย์ในการใช้ทรัพยากรและการก่อสร้างก่อให้เกิดสารพิษเกิดความไม่สมดุลขึ้นในระบบนิเวศ ซึ่งไม่ว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงใด ๆ เกิดขึ้นกับระบบนิเวศ มนุษย์ก็ยังคงดำรงชีวิตอยู่ ณ โลกมนุษย์แห่งนี้ต่อไปและจะต้องได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นโดยตรง[๓๖]

ดังนั้น ปัญหาสิ่งแวดล้อมอาจให้ความหมายว่า หมายถึง ปัญหาความเสื่อมโทรมของคุณภาพสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติไม่ว่าจะเป็น ดิน น้ำ อากาศ ป่าไม้ สัตว์ พืช ระบบนิเวศน์ธรรมชาติ ต่าง ๆ รวมถึงความเสื่อมโทรมของสิ่งแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้นมาด้วย ซึ่งปัญหาดังกล่าวมีผลกระทบ ต่อคุณภาพชีวิตของมนุษย์

๒.๑.๕.๒ สาเหตุของปัญหาสิ่งแวดล้อม

จากปัญหาสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นพอสรุปได้ว่า สาเหตุหลักของปัญหาสิ่งแวดล้อมเกิดจากปัญหา ๒ อย่างคือ[๓๗]

(๑) การเพิ่มขึ้นของประชากร (Population Growth) การเพิ่มของประชากรโลกเป็นสาเหตุหนึ่งของปัญหาสิ่งแวดล้อม ในสถานการณ์ปัจจุบันการเพิ่มของประชากรในลักษณะอัตราทวีคูณ (Exponential Growth) ส่งผลให้จำนวนผู้บริโภคและความต้องการบริโภคทรัพยากรอันเป็นปัจจัย ๔ เพิ่มมากขึ้นไม่ว่าจะเป็นอาหาร ที่อยู่อาศัย พลังงาน ในขณะที่ทรัพยากรธรรมชาติมีจำกัด ทรัพยากรบางชนิดต้องใช้เวลานานในการฟื้นตัวและทดแทนใหม่ ทำให้เกิดภาวะทรัพยากรร่อยหลอหรือเสื่อมโทรมอันส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมและกลายเป็นต้นเหตุของปัญหาสิ่งแวดล้อม

(๒) การขยายตัวทางเศรษฐกิจและความก้าวหน้าทางด้านเทคโนโลยี (Economic Growth & Technological Progress) มนุษย์ต้องการปัจจัยพื้นฐานเพื่อการมีชีวิตอยู่อย่างกินดีอยู่ดี การพัฒนาเศรษฐกิจในระดับมาตรฐานชีวิตให้สูงขึ้น แต่ความต้องการบริโภคไม่มีขีดจำกัดนี้เกินกว่าความจำเป็นขั้นพื้นฐานของชีวิต ทำให้ความต้องการในการใช้พลังงานมากขึ้น และการใช้ทรัพยากรเพื่อเป็นฐานในการพัฒนาเศรษฐกิจ โดยมีเทคโนโลยีเป็นเครื่องมือในการช่วยส่งเสริมกระบวนการนำทรัพยากรมาใช้ได้ง่ายขึ้นและมากขึ้น นักวิชาการสิ่งแวดล้อมส่วนใหญ่มักจะมีความเห็นตรงกันในคำกล่าวที่ว่า มนุษย์เป็นตัวการสำคัญที่สุดในการทำลายธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมโดยมีเทคโนโลยีเป็นตัวเร่ง[๓๘]

---

[๓๖] วินัย วีระวัฒนานน์, **วิกฤตสิ่งแวดล้อมทางตันแห่งการพัฒนา**, (กรุงเทพมหานคร: เคล็ดไทย, ๒๕๓๓), หน้า ๒-๔.

[๓๗] กรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม, **ความรู้เรื่องสิ่งแวดล้อม**, หน้า ๑๘–๑๙.

[๓๘] วินัย วีระวัฒนานน์, **วิกฤตสิ่งแวดล้อมทางตันแห่งการพัฒนา**, หน้า ๒.

๒.๑.๖ การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม

วินัย วีระวัฒนานนท์[๓๙] ได้อธิบายถึงการให้ความหมายของการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมไว้ว่า “การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมและการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ อาจนำไปใช้ได้ในความหมายที่เหมือนกัน กล่าวคือ ทรัพยากรธรรมชาติล้วนเป็นองค์ประกอบของสิ่งแวดล้อมที่จะต้องมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันอันจะทำให้สิ่งแวดล้อมหรือระบบนิเวศเกิดความสมดุล แต่การร่อยหลอของทรัพยากรอย่างรวดเร็ว รวมทั้งกระบวนการผลิต การแปรรูป และการใช้ทรัพยากรที่เพิ่มขึ้นได้ก่อให้เกิดสารพิษในสิ่งแวดล้อม ทำให้สิ่งแวดล้อมขาดความสมดุล การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมและการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติจึงมีความหมายเช่นเดียวกัน” ได้ให้ความหมายของการอนุรักษ์ไว้ว่า การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม หมายถึง การรู้จักใช้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างชาญฉลาดโดยใช้อย่างประหยัดให้เกิดประโยชน์สูงสุด ใช้ได้อย่างยาวนานที่สุด เป็นประโยชน์ต่อมหาชนมากที่สุด การอนุรักษ์ไม่ใช่การห้ามใช้ทรัพยากร แต่เป็นการใช้ทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมให้ถูกต้องตามความจำเป็นของการดำรงชีวิตและได้กล่าวเพิ่มเติมว่า การอนุรักษ์อย่างเดียวไม่เพียงพอต้องมีการพัฒนาด้วย จึงให้ความหมายของการพัฒนาสิ่งแวดล้อมไว้ว่า การพัฒนาสิ่งแวดล้อมเป็นกระบวนการดูแลรักษาและปรับปรุงพื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ระบบนิเวศ ให้อุดมสมบูรณ์และอยู่ในสภาวะสมดุลปลอดจากมลพิษ เพื่อให้มนุษย์ได้ใช้เพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตและสังคมเศรษฐกิจให้มั่นคง การพัฒนาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจึงควบคู่กับการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมเพื่อคุณภาพชีวิตของมนุษย์ทั้งมวล ซึ่งเรียกว่าการพัฒนาเพื่อความยั่งยืน(Sustainable Development)[๔๐]

โอเวน (Owen. ๑๙๘๕) กล่าวถึงการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมว่าคือ การนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุดและได้สรุปหลักปฏิบัติบางประการของนักอนุรักษ์ยุคใหม่ไว้ดังนี้

๑. การรักษา

๒. การบูรณะฟื้นฟู

๓. พัฒนาคุณภาพหรือคุณประโยชน์ให้สูงขึ้น

๔. การใช้ทดแทนกัน

๕. การใช้ให้คุ้มค่าที่สุด

๖. การนำมาใช้ใหม่ หรือ นำมาทำใช้ใหม่

๗. การใช้วิธีประสมประสาน[๔๑]

---

[๓๙] วินัย วีระวัฒนานน์, **สิ่งแวดล้อมและการพัฒนา**, **พิมพ์ครั้งที่** ๓, (กรุงเทพมหานคร: สถาบันพัฒนาการสาธารณสุข อาเซียน, ๒๕๔๑), หน้า ๑๖๑-๑๖๒.

[๔๐] วินัย วีระวัฒนานน์, **สิ่งแวดล้อมและการพัฒนา**, **พิมพ์ครั้งที่ ๓**, หน้า ๒๑.

[๔๑] Owen, S. Oliver. **Natural Resource Conservation. 4 th ed.** (New York: Macmillan, 1985), p. 11.

เกษม จันทร์แก้ว สรุปความหมายของคำว่า “การอนุรักษ์” ไว้ว่าเป็นการใช้ตามความต้องการและประหยัดไว้เพื่อใช้ในอนาคต ซึ่งตรงกับคำภาษาอังกฤษว่า “Using for Immediate Needs and Saving for Future Use” พร้อมกันนี้ได้เสนอหลักการเพิ่มเติมว่า “การที่จะให้บรรลุเป้าหมายในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติให้มีใช้ตลอดไป ในหลักการทางอนุรักษ์วิทยามีข้อเสนอแนะไว้ ๓ ประเด็นใหญ่ ๆ คือ

(๑) ต้องใช้อย่างฉลาด กล่าวคือ ในการที่จะใช้ทรัพยากรแต่ละอย่างนั้นต้องพิจารณาอย่างรอบคอบถึงผลได้ผลเสีย ความขาดแคลนหรือความหายากในอนาคตอีกทั้งต้องพิจารณาถึงหลักการทางเศรษฐศาสตร์อย่างถี่ถ้วนด้วย

(๒) ประหยัด คือ เก็บ รักษาหรือสงวนของที่หายาก หมายความว่า ทรัพยากรใดที่มีน้อยหรือหายาก ควรอย่างยิ่งที่จะเก็บรักษาเอาไว้มิให้สูญไป บางครั้งถ้ามีของบางชนิดที่พอจะใช้ได้ก็ต้องใช้อย่างประหยัดอย่าฟุ่มเฟือย

(๓) หาวิธีการฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมที่ไม่ดีหรือที่เสื่อมโทรมให้ดีขึ้น (ซ่อมแซม ปรับปรุง) กล่าวคือ การพัฒนานั่นเอง โดยที่ทรัพยากรใดก็ตามที่มีสภาพล่อแหลมต่อการสูญเปล่าหรือจะหมดไป ถ้าดำเนินการไม่ถูกต้องตามหลักวิชาการ สมควรอย่างยิ่งที่จะหาทางปรับปรุงให้อยู่ในลักษณะที่ดีขึ้น และเกษม จันทร์แก้ว[๔๒] ยังได้กล่าวเพิ่มเติมอีกว่า การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมให้เกิดผลนี้ควรมีแนวคิดทั้ง ๖ ประการ ต่อไปนี้

(๓.๑) ในการที่จะใช้ทรัพยากรธรรมชาติในสิ่งแวดล้อมแต่ละแห่งนั้น จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีความรู้ในการรักษาทรัพยากรธรรมชาติที่จะให้ต่อมนุษย์ทุกมุม กล่าวคือ ต้องมีความรู้เกี่ยวกับการรักษาทรัพยากรธรรมชาติที่จะมีผลต่อสิ่งแวดล้อม จะให้ประโยชน์และโทษต่อมนุษย์ซึ่งอยู่ในแต่ละสิ่งแวดล้อมนั้น ๆ อย่างน้อยต้องคำนึงถึงการสูญเปล่าอันอาจจะเกิดจากการใช้ทรัพยากรธรรมชาติได้

(๓.๒) รักษาทรัพยากรธรรมชาติที่จำเป็นและหายากด้วยความระมัดระวัง พร้อมทั้งประโยชน์และการทำให้อยู่ในสภาพที่เพิ่มพูนทั้งด้านกายภาพและเศรษฐกิจเท่าที่จะทำได้ รวมทั้งจะต้องตระหนักเสมอว่าการใช้ทรัพยากรธรรมชาติที่มากเกินไป ไม่เป็นการปลอดภัยต่อสภาวะแวดล้อม

(๓.๓) ต้องรักษาทรัพยากรธรรมชาติที่ทดแทนได้นั้นโดยให้มีอัตราผลิตเพิ่มพูนเท่ากับอัตราการใช้หรืออัตราเกิดเท่ากับอัตราตายเป็นอย่างน้อย

---

[๔๒] เกษม จันทร์แก้ว, **วิทยาศาสตร์สิ่งแวดล้อม**, (กรุงเทพมหานคร: อักษรสยามการพิมพ์, ๒๕๓๐), หน้า ๑๐๐.

(๓.๔) ประชากร เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดภาวะแวดล้อมที่เปลี่ยนไปจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องประมาณอัตราเกิดและการเปลี่ยนแปลงของพลเมืองตลอดเวลา โดยพิจารณาจากความต้องการในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติเป็นสำคัญ

(๓.๕) หาทางปรับปรุงวิธีการใหม่ ๆ ในการที่จะผลิตและการใช้ทรัพยากรอย่างมีประสิทธิภาพ อีกทั้งพยายามค้นคว้าสิ่งใหม่ ๆ เพื่อให้ประชากรได้มีใช้อย่างพอเพียง

(๓.๖) ให้การศึกษาแก่ประชาชนให้เข้าใจถึงความสำคัญในการรักษาความสมดุลตามธรรมชาติ ซึ่งจะมีผลต่อการทำให้สิ่งแวดล้อมอยู่ในสภาพที่ดี การให้การศึกษาอาจเป็นทั้งในและนอกโรงเรียน ทั้งนี้และทั้งนั้นต้องอยู่ในสภาวะที่เหมาะสมในการให้การศึกษาแก่บุคคล เฉพาะถิ่นวัยและคุณวุฒิ เพื่อให้ประชาชนเข้าใจในหลักการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมอย่างมีประสิทธิภาพ ผลการให้การศึกษานี้ จะเป็นหนทางนำไปสู่ความหวังในอนาคตว่าสิ่งแวดล้อมที่มนุษย์อาศัยอยู่จะสวยสดและน่าอยู่ในอนาคตต่อไป[๔๓]

๒.๑.๗ การประยุกต์ใช้

สำหรับการนำหลักหรือแนวคิดเรื่องสิ่งแวดล้อมมาประยุกต์ใช้ในการเป็นกรอบในการพัฒนาเมืองนครสวรรค์-อุทัยธานี โดยเฉพาะประเด็นเรื่องสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดี เนื่องมาจากว่าจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี ได้มีการกำหนดแผนยุทธศาสตร์ในการพัฒนาในเรื่องของสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติเอาไว้ในแผนหลักของการดำเนินการพัฒนาจังหวัดให้สอดคล้องกับแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ เนื่องจากว่าจังหวัดนครสวรรค์ เป็นจังหวัดที่ตั้งอยู่ในตอนบนของภาคกลาง หรือบางหน่วยงานจัดให้อยู่ในตอนล่างของภาคเหนือ ได้รับสมญานามว่าเป็น “ประตูสู่ภาคเหนือ” จังหวัดนครสวรรค์อยู่ในดินแดนของลุ่มน้ำ เป็นต้นกำเนิดของแม่น้ำสายหลักของภาคกลาง นั่นคือ แม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งเกิดจากการไหลบรรจบของแม่น้ำสองสายจากภาคเหนือ ได้แก่ แม่น้ำปิง และแม่น้ำน่าน ส่วนจังหวัดอุทัยธานี (เดิมสะกดว่า อุไทยธานี) เป็นจังหวัดในภาคกลางของประเทศไทย หรือบางหน่วยงานจัดให้อยู่ในตอนล่างของภาคเหนือ ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้ทั้งสองจังหวัดนับว่ามีความหลากหลายทางประเพณีวัฒนธรรม ประวัติศาสตร์และศาสนา รวมถึงแหล่งท่องเที่ยวต่าง ๆ ทั้งด้านโบราณคดีเป็นจังหวัดที่มีการขยายตัว ทางเศรษฐกิจและชุมชนเมืองสูง โดยจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีมีข้อมูลทางด้านการพัฒนาท่องเที่ยวที่สำคัญและน่าสนใจดังนี้

๑. หน่วยงานบริหารจัดการด้านการท่องเที่ยว ทั้งภาครัฐและเอกชน มีดังนี้

๑.๑ การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย (ททท.) สำนักงานนครสวรรค์ มีภารกิจเกี่ยวกับการเป็นศูนย์กลางการบริหารของกระทรวงในการพัฒนายุทธศาสตร์ แปลงนโยบายของกระทรวงเป็น

---

[๔๓] กรมศิลปากร, **ร่างมาตรฐานและแนวปฏิบัติของกรมศิลปากรในการดำเนินการโบราณสถานโบราณคดีและพิพิธภัณฑ์**, (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๓๕), หน้า ๓๙.

แผนปฏิบัติการจัดสรรทรัพยากรและบริหารราชการประจำทั่วไปของกระทรวง ให้บรรลุเป้าหมายและเกิดผลสัมฤทธิ์ตามภารกิจเช่นเดียวกับจังหวัดอุทัยธานี

๑.๒ จังหวัดนครสวรรค์ เป็นศูนย์ปฏิบัติการของเขตพัฒนาการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรม วิถีชีวิตท้องถิ่น และด้านธรรมชาติ มีโครงการเที่ยวเมืองสี่แคว แลเมืองสระหลวง โดยความร่วมมือทุกหน่วยงานทั้งภาคราชการ เอกชน และชุมชน ส่วนจังหวัดอุทัยธานีการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย ได้เปิดตัวหนังสือนำเที่ยว อุทัยฯ ในอภิรมย์ รวบรวมสถานที่ท่องเที่ยว ของกิน ของใช้ โดยมีภารกิจส่งเสริมการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน พัฒนาบูรณะและฟื้นฟูแหล่งท่องเที่ยว ยกระดับและรักษามาตรฐานบริการ ผลักดันความร่วมมือของหน่วยงานต่าง ๆ ส่งเสริมสนับสนุนตลาดนักท่องเที่ยว ส่งเสริมกิจกรรมและรูปแบบ และพัฒนาด้านการตลาดและประชาสัมพันธ์ซึ่งเป็นไปในทิศทางเดียวกับแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ ๑๒

๑.๓ สำนักงานทะเบียนธุรกิจนำเที่ยวและมัคคุเทศก์สาขาภาคเหนือเขต ๓ รับผิดชอบดูแล ๘ จังหวัด ประกอบด้วย พิษณุโลก พิจิตร **นครสวรรค์** กำแพงเพชร ตาก สุโขทัย อุตรดิตถ์ และเพชรบูรณ์ ส่วน**จังหวัดอุทัยธานี**สังกัดสาขาภาคกลาง เขต ๒ ร่วมกับอีก ๖ จังหวัดประกอบด้วย พระนครศรีอยุธยา อ่างทอง สิงห์บุรี ลพบุรี สระบุรี และชัยนาท โดยให้สำนักงานทะเบียนธุรกิจนำเที่ยวและมัคคุเทศก์สาขาแต่ละแห่ง มีหน้าที่และความรับผิดชอบการดำเนินงานต่าง ๆ

๑.๔ สำนักงานการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย สาขาภาคเหนือเขต ๓ นครสวรรค์ และสาขาภาคกลางเขต ๒ จังหวัดอุทัยธานี มีภารกิจส่งเสริมการท่องเที่ยวและอุตสาหกรรมท่องเที่ยว ตลอดจนการประกอบอาชีพของคนไทยในอุตสาหกรรมท่องเที่ยว เผยแพร่ประเทศไทยในด้านความงามของธรรมชาติ โบราณสถาน โบราณวัตถุ ประวัติศาสตร์ ศิลปวัฒนธรรมการกีฬาและวิวัฒนาการของเทคโนโลยี ตลอดจนกิจการอย่างอื่นอันจะเป็นการชักจูงให้มีการเดินทางท่องเที่ยวอำนวยความสะดวกและความปลอดภัยแก่นักท่องเที่ยว ส่งเสริมความเข้าใจอันดีและความเป็นมิตรไมตรีระหว่างประชาชนและระหว่างประเทศโดยอาศัยการท่องเที่ยว ริเริ่มให้มีการพัฒนาการท่องเที่ยว และเพื่อพัฒนาปัจจัยพื้นฐานและสิ่งอำนวยความสะดวกให้แก่นักท่องเที่ยว

๑.๕ สมาคมส่งเสริมธุรกิจการท่องเที่ยวจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี ภารกิจส่งเสริมการประกอบธุรกิจที่เกี่ยวกับการท่องเที่ยว หน่วยงานราชการและสถาบันเอกชน สร้างความร่วมมือและความสัมพันธ์อันดีระหว่าง ผู้ประกอบธุรกิจเกี่ยวกับการท่องเที่ยว หน่วยงานราชการและองค์กรเอกชน ยกระดับการประกอบธุรกิจท่องเที่ยวของจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีให้มีมาตรฐาน ส่งเสริมและสนับสนุนการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม แหล่งท่องเที่ยวศิลปวัฒนธรรมและขนบธรรมเนียมประเพณี อันดีงามของจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี อำนวยความสะดวกและหามาตรการในการรักษาความปลอดภัยแก่นักท่องเที่ยวเป็นศูนย์รวมของผู้ประกอบธุรกิจที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยวของผู้ประกอบการที่มีความสนใจในการท่องเที่ยว

๑.๖ สภาอุตสาหกรรมท่องเที่ยวแห่งประเทศไทยจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี มีภารกิจสร้างการมีส่วนร่วม ของภาคเอกชนในกลไกด้านการตลาด และด้านการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวของภาครัฐ สะท้อนปัญหาในอุตสาหกรรมท่องเที่ยวจากภาคเอกชนในระดับท้องถิ่น ระดับจังหวัด และระดับภูมิภาค สู่การแก้ปัญหาด้านการท่องเที่ยวบนพื้นฐานความยั่งยืนในระดับประเทศ ส่งเสริมความร่วมมือด้านการลงทุน การแลกเปลี่ยนเครือข่ายด้านการตลาด และการพัฒนาระหว่างองค์กรในอุตสาหกรรมท่องเที่ยวทั้งในและต่างประเทศ เพื่อมุ่งสู่การท่องเที่ยวเชิงคุณภาพ

๑.๗ สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี มีภารกิจสนับสนุน ส่งเสริมการพัฒนาองค์ความรู้ด้านศาสนา ศิลปะ วัฒนธรรม และภูมิปัญญาท้องถิ่น ข้อมูลด้านการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม ประเพณี และ การท่องเที่ยวเชิงโบราณสถาน โบราณวัตถุ ฯลฯ

๑.๘ สำนักงานพระพุทธศาสนาจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี มีภารกิจสนับสนุนข้อมูลด้านพุทธศาสนา

๑.๙ ในจังหวัดนครสวรรค์มีมหาวิทยาลัยมหิดล วิทยาเขตนครสวรรค์ มหาวิทยาลัยราชภัฏนครสวรรค์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช และมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครสวรรค์ ส่วนจังหวัดอุทัยธานีมีมหาวิทยาลัยรามคำแหง และวิทยาลัยชุมชนอุทัยธานีเป็นสถาบันการศึกษาที่มีบุคลากรที่มีคุณภาพและมีศักยภาพสามารถสนับสนุนการพัฒนาการท่องเที่ยวจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีและภูมิภาคได้

จากข้อมูลดังกล่าวเราสามารถที่จะนำแนวคิดเรื่องสิ่งแวดล้อมมาประยุกต์ใช้ในงานวิจัยเรื่องนี้ได้ในหลาย ๆ มิติ

๒.๒ แนวคิดเรื่องแหล่งโบราณคดี

๒.๒.๑ ความหมายของแหล่งโบราณคดี (Archaeological Site)

สำหรับคำว่า แหล่งโบราณคดี หมายถึงสถานที่ที่เคยมีคนในอดีตเข้าไปใช้ประโยชน์ในการทำกิจกรรมต่าง ๆ ในการดำรงชีวิตหรือกิจกรรมทางวัฒนธรรม ทั้งที่เป็นถาวรหรือเป็นครั้งคราว อาจจะมีสิ่งก่อสร้างหรือไม่มีก็ได้เช่นพื้นที่เพาะปลูกคอกสัตว์เหมืองแร่โบราณ แหล่งผลิตเครื่องมือหิน แหล่งถลุงโลหะบ่อเกลือเต้าต้มเกลือสุสาน โรงงานผลิตเครื่องถ้วยชามหม้อไห เป็นต้น แหล่งโบราณคดีบางประเภทอาจจะจมอยู่ใต้น้ำ เช่น เรือสำเภาโบราณเรือรบโบราณหรือแหล่งโบราณคดีที่เคยอยู่บนบกแต่ต่อมาน้ำท่วมจมอยู่ใต้น้ำเรียกว่า แหล่งโบราณคดีใต้น้ำซึ่งมีอยู่ในทะเลแม่น้ำลำคลองหนองบึงทะเลสาบธรรมชาติ และที่เกิดจากการสร้างเขื่อนอ่างเก็บน้ำ[๔๔]

[๔๔]เกษม จันทร์แก้ว, **วิทยาศาสตร์สิ่งแวดล้อม**, หน้า ๑๐๕.

แหล่งโบราณคดี หมายถึง อาคารสถานที่ทางประวัติศาสตร์อนุสาวรีย์ย่านประวัติศาสตร์เมืองประวัติศาสตร์ และแหล่งทรัพยากรวัฒนธรรมต่าง ๆ ที่มีอายุยืนยาวประกอบด้วยคุณค่าความสำคัญทางประวัติศาสตร์ และศิลปะจัดเป็นโบราณสถานอันควรแก่การนำมาพิจารณา เพื่อการอนุรักษ์และนำมาใช้ประโยชน์ให้ร่วมสมัยในสังคมปัจจุบัน

นอกจากนั้นแหล่งโบราณคดี หมายถึง บริเวณหรือแหล่งที่พบหลักฐานผลงานการกระทำของมนุษย์หรือมนุษย์ร่วมกับธรรมชาติรวมทั้งที่อยู่ใต้ดินและใต้น้ำ อันมีคุณค่าในด้านประวัติศาสตร์โบราณคดีศิลปะชาติพันธุ์วิทยาหรือมานุษยวิทยา รวมถึงซากของสิ่งก่อสร้างที่ข้อมูลยังไม่ปรากฏชัดเจน เนื่องจากยังมิได้มีการขุดค้นขุดแต่งหรือถูกทำลายไปและผลงานทางประติมากรรมจิตรกรรมจารึกบนแผ่นหินธรรมชาติติดที่หรือถ้ำที่อยู่อาศัยเป็นองค์ประกอบที่มีลักษณะทางโบราณคดีจำแนกเป็น (๑) แหล่งโบราณคดีที่ขุดค้นแล้ว (๒) แหล่งโบราณคดีที่ยังไม่ได้ขุดค้น (๓) แหล่งศิลปะถ้ำ

๒.๒.๒ ที่มาของแหล่งโบราณคดี

สำหรับแหล่งโบราณคดีที่พบในสังคมมนุษย์เรานั้น เกิดมาจากการสร้างสรรค์วัฒนธรรมการเป็นอยู่ของมนุษย์มาตั้งแต่ครั้งบรรพกาล โดยเราถือว่ามนุษย์ เป็นทั้ง “ชีวิต” และ “บุคคล” มนุษย์จึงเป็นผลผลิตของทั้งธรรมชาติและวัฒนธรรม มนุษย์ทุกรูปทุกนามจึงเป็นผลมาจากการสืบทอดสองทาง คือ ทางธรรมชาติ ซึ่งเป็นทางในกาย อันหมายเอาการสืบทอดทางชีววิทยาที่อาศัยยีนและโครโมโซม กับทางวัฒนธรรมซึ่งเป็นทางนอกกาย ที่หมายเอาการสืบทอดทางวิถีชีวิตโดยการอบรมเลี้ยงดูและ การติดต่อสื่อสาร กล่าวคือมนุษย์มีสองลักษณะ ได้แก่ มนุษย์ในฐานะสัตว์โลกและมนุษย์ในฐานะเป็นผู้มีวัฒนธรรม[๔๕] หรือมนุษย์ เป็นภาวะอย่างหนึ่ง ที่ประกอบด้วยรูปกับนามโดยเรียกรวมเป็นภาษาทั่วไปว่า “คน” หรือสัตว์โลกที่มีชีวิตชนิดหนึ่งโดยมีความแตกต่างจากสัตว์โลกชนิดอื่นในเรื่องความคิด ความมีสติปัญญา รู้จักพิจารณาไตร่ตรอง ด้านหลักแห่งเหตุผล ความมีสติสัมปชัญญะ มีจิตสานึกรับผิดชอบชั่วดี ซึ่งกล่าวโดยส่วนรวมก็คือ มีวัฒนธรรมแตกต่างจากสัตว์โลกชนิดอื่น ๆ นั่นเอง เพราะฉะนั้นมนุษย์ตามรูปศัพท์ จึงแปลว่า ผู้มีจิตใจสูงมีคุณธรรม[๔๖] และความมีวัฒนธรรมของมนุษย์นี่เองที่ได้มีผลต่อการสร้างสรรค์พัฒนาสังคมของมนุษย์ขึ้นมาให้มีศักยภาพที่เหนือไปกว่าสัตว์ประเภทอื่นทั้งนี้เนื่องจากสิ่งมีชีวิตทั้งหลายวิวัฒนาการมาจากจุดเริ่มต้นเดียวกัน แต่

---

[๔๕] จารุณี วงศ์ละคร, **ปรัชญาวัฒนธรรมและวัฒนธรรมไทย**, (เชียงใหม่: ภาควิชาปรัชญาและศาสนาคณะมนุษย์ศาสตร์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๕), หน้า ๒., เบรนด์ อาร์.เนลสัน, **ความคิดทางการเมืองตะวันตก** แปลโดย สมนึก ชูวิเชียร, (กรุงเทพมหานคร: เอ็มแอลครีเอชั่น, ๒๕๔๘), หน้า ๕๕–๖๐.

[๔๖] จำนง อดิวัฒนสิทธิ์, **สังคมวิทยาตามแนวพุทธศาสตร์**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๘), หน้า ๑๐.

ทั้งนี้ก็มีลักษณะที่แตกต่างกัน หรืออาจกล่าวได้ว่ามนุษย์มีลักษณะพิเศษหลายประการที่สัตว์ต่าง ๆ ไม่มี ดังที่ ณรงค์ เส็งประชา ได้กล่าวถึงลักษณะสำคัญของมนุษย์ไว้สรุปได้ ดังนี้

(๑) ลักษณะของมนุษย์และสัตว์มีอยู่ร่วมกันและเป็นที่ยอมรับกันนั้น มีดังนี้

(๑.๑) สิ่งมีชีวิตทุกชนิดต้องการอาหาร น้ำ และอากาศ

(๑.๒) สิ่งมีชีวิตทุกชนิดต้องการมีความสัมพันธ์ใกล้ชิด และต้องพึ่งพาอาศัยสิ่งแวดล้อมทางกายภาพและชีวภาพ

(๑.๓) สิ่งมีชีวิตทุกชนิดมีความสามารถในการสืบพันธุ์

(๑.๔) ถ้าสิ่งมีชีวิตขยายแพร่พันธุ์ไปเรื่อย ๆ โดยไม่มีอะไรยับยั้ง ถึงจุดหนึ่งอาหารที่ใช้เลี้ยงชีวิตจะขาดแคลนลง

(๑.๕) เมื่ออาหารขาดแคลน สิ่งมีชีวิตทั้งหลายย่อมมีการต่อสู้แข่งขันเพื่อแย่งอาหาร

(๑.๖) สิ่งมีชีวิตแต่ละชนิดเมื่อสืบพันธุ์มีลูกหลานจะมีลักษณะเหมือนพ่อแม่แต่บางครั้งจะมีกระบวนการผ่าเหล่า (Mutation) เนื่องจากการผสมพันธุ์ของยีน อาจจะทำให้ลูกหลานมีลักษณะแตกต่างกันออกไปยิ่งมีประชากรมากก็ยิ่งมีโอกาสเกิดความแตกต่างกันได้มากขึ้น

(๑.๗) การที่สิ่งมีชีวิตจำเป็นต้องแข่งขันแย่งอาหารกันย่อมทำให้เกิดกระบวนการคัดเลือกของธรรมชาติ สัตว์ที่ได้เปรียบคือสัตว์ที่ขยายพันธุ์ได้สูงมีกำลังกายแข็งแรงฉลาดและมีความอดทน สามารถปรับตัวเข้ากับสิ่งแวดล้อมได้ดี

(๑.๘) เมื่อมีการคัดเลือกของธรรมชาติจึงทำให้มีการวิวัฒนาการ ของอวัยวะต่าง ๆ และวิวัฒนาการของพฤติกรรมตามมา สัตว์ชนิดใดที่สามารถมีวิวัฒนาการของอวัยวะในทางที่ได้เปรียบจะก่อให้เกิดประโยชน์มากกว่า ก็อยู่รอดได้มากกว่า

(๒) ลักษณะของมนุษย์ต่างจากสัตว์ มีดังนี้

(๒.๑) มีความสามารถในการเรียนรู้ได้อย่างมากมายผิดจากสัตว์ประเภทอื่น ๆ ลักษณะนี้ทำให้มนุษย์สามารถพัฒนาการปรับตัวต่อสิ่งแวดล้อมได้ดี สำหรับการเรียนรู้ของมนุษย์นั้นอาศัยระบบสัญลักษณ์

(๒.๒) มีสมองที่ใหญ่ และ มีคุณภาพทำให้มีสติปัญญาในการประดิษฐ์คิดค้นสิ่งต่าง ๆ เพื่อประโยชน์ในการดำรงชีวิต สามารถบันทึกเรื่องราวต่าง ๆ ไว้ได้มากมาย

(๒.๓) สามารถเดินได้รวดเร็วมีร่างกายตั้งตรงกับพื้นโลกทำให้เคลื่อนไหว ร่างกายได้รอบตัวและรวดเร็ว

(๒.๔) มีนิ้วมือที่ช่วยให้ทำหรือประดิษฐ์สิ่งต่าง ๆ ได้อย่างละเอียด

(๒.๕) มีตาที่สามารถมองเห็นสิ่งต่าง ๆ ได้ดี โดยมองเห็นได้ในระยะไกลและมองเห็นได้อย่างชัดเจน นอกจากนั้นดวงตาที่ตั้งอยู่ในตำแหน่งที่เหมาะสม

(๒.๖) มีอายุที่ยืนยาวกว่าสัตว์ชนิดอื่น ๆ จึงทำให้สามารถเรียนรู้สะสมประสบการณ์พร้อมที่จะถ่ายทอดกันได้มากกว่าและมีความสัมพันธ์กันหลายรุ่นหลายวัย

(๒.๗) โดยปกติแล้วมนุษย์เป็นสัตว์สังคม การมาอยู่รวมกันเป็นกลุ่มทำให้โอกาสที่จะสะสมความรู้และประสบการณ์ดีกว่าอยู่เพียงคนเดียว

(๒.๘) ในวัยเยาว์ มีความจำเป็นจะต้องพึ่งพาอาศัยผู้อื่นในการเลี้ยงดู เพื่อตอบสนองความต้องการพื้นฐาน เช่น อาหาร ที่อยู่อาศัย ความปลอดภัย และการอบรมเลี้ยงดูจะใช้เวลายาวนานกว่าสัตว์ประเภทอื่น ๆ ทำให้เกิดการเรียนรู้และการเลียนแบบ

(๒.๙) มนุษย์มีกิจกรรมทางเพศตั้งแต่วัยหนุ่มสาวจนถึงวัยชราและโดยตลอดไม่มีเว้นช่วงเวลา ทำให้การอยู่ร่วมกันระหว่างชายและหญิงมีเสถียรภาพ จึงสามารถทำการวางแผนประชากรได้ดี

(๒.๑๐) มนุษย์สามารถเรียนรู้และมีความเฉลียวฉลาดโดยรู้จักการใช้เหตุผลในการแก้ปัญหาและพัฒนาวัฒนธรรม

(๒.๑๑) มนุษย์มีเครื่องมือในการสื่อความหมาย จึงทำให้เกิดติดต่อสื่อสารแลกเปลี่ยนเรียนรู้ถ่ายทอดวัฒนธรรมได้ดี

(๒.๑๒) มนุษย์ได้เปรียบกว่าสัตว์อื่น ๆ เพราะกินอาหารได้มากชนิดทั้งพืชและสัตว์[๔๗]

เมื่อมนุษย์มีวัฒนธรรมและสิ่งที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมในเรื่องของการสร้างสรรค์สังคมขึ้นมา เนื่องมาจากว่ามนุษย์รั้นถือว่าเป็น “สัตว์สังคม” ตามแนวคิดของอริสโตเติลที่เชื่อว่า มนุษย์โดยสภาพธรรมชาติ จะต้องมีชีวิตอยู่รวมกับบุคคลอื่น ๆ ติดต่อสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ไม่สามารถดำรงชีวิตอยู่อย่างอิสระตามลำพังแต่ผู้เดียวได้ สังคมจึงเกิดขึ้น จะไม่มีมนุษย์อยู่โดดเดี่ยวในโลก เพราะคนเดียวไม่อาจสืบเชื้อสายวงศ์ตระกูลได้ ไม่สามารถป้องกันตนเองได้ และไม่สามารถเลี้ยงชีพอยู่ได้นาน ไม่อาจบำรุงสติปัญญา ความคิด และมีกำลังเพียงพอ[๔๘] หรือแนวคิดของโทมัส ฮอบส์ (Thomas Hobbes) เชื่อว่าก่อนที่มนุษย์จะมาอยู่รวมกันในสังคมนั้นมนุษย์มีชีวิตอยู่ตามธรรมชาติซึ่งเป็นสภาพที่ปราศจากสังคม รูปแบบการปกครองหรือรัฐบาล ไม่มีกฎหมายและความยุติธรรม เขามีความเห็นว่า มนุษย์ตามธรรมชาติ มีความต้องการ (desire) และเหตุผล (reason) แต่มนุษย์มีความต้องการมากกว่าเหตุผล ดังนั้นการใช้พละกำลัง จึงเป็นเครื่องมืออันเดียวที่จะควบคุมสิทธิของมนุษย์ตามธรรมชาติ มนุษย์ตามสภาพธรรมชาติ จึงมีแต่ความโหดร้ายและเห็นแก่ตัว เขาอธิบายว่า เพื่อขจัดภาวะอันชั่วร้ายดังกล่าว มนุษย์จึงสัญญา เพื่อจะเข้ามาอยู่ร่วมกันในสังคม โดยละทิ้งสภาพธรรมชาติที่เลวร้ายเหล่านั้นเสีย ทั้งนี้

---

[๔๗] ณรงค์ เส็งประชา, **มนุษย์กับสังคม**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๒), หน้า ๙-๑๑.

[๔๘] อำไพ หมื่นสิทธิ์, **มนุษย์กับสังคม**, กรุงเทพมหานคร: บริษัท ทริปเพิ้ล เอ็ดดูเคชั่น จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๓๑-๓๓.

โดยมีเหตุผลที่จะได้รับการพิทักษ์รักษาตน[๔๙] หรือแนวคิดของจอห์น ล็อค (John Locke)เชื่อว่า “แต่เดิมมนุษย์มีชีวิตอยู่ตามสภาพธรรมชาติที่ปราศจากสังคม แต่ในสภาพธรรมชาตินั้น ก็เต็มไปด้วยสันติภาพและเมตตาธรรม การอุปการะเอื้ออาทรต่อกันและกันและการอนุรักษ์สภาพธรรมชาตินั้นไม่ได้ขาดกฎหมาย เพราะมนุษย์อยู่ภายใต้กฎธรรมชาติ (law of nature) อยู่แล้ว และย่อมมีสิทธิต่าง ๆ ตามธรรมชาติ (natural right) เนื่องจากความยุ่งยากสบสนในการตีความเกี่ยวกับมนุษย์จึงตกลงสัญญาที่จะอยู่ร่วมกันในสังคมเพื่อความสงบเรียบร้อย[๕๐]

นอกจากนั้นฌอง ฌาค รุสโซ (Jean Jacques Rous seau) มีความเห็นว่า สภาพธรรมชาตินั้นเต็มไปด้วยความสุขสูงสุด มนุษย์ตามธรรมชาติมีชีวิตความเป็นอยู่อย่างง่าย ๆ และ มีความสะดวกสบาย ไม่ต้องดิ้นรนต่อสู้ หรือเกิดความยุ่งยากใด ๆ เลย แต่มีปัจจัย สองประการ ที่กระตุ้นให้มนุษย์จำต้องมารวมกันอยู่ในสังคม คือมนุษย์มีจานวนสมาชิกเพิ่มมากขึ้นประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่งคือ อารยธรรม หรือความเจริญสมัยใหม่ ซึ่งปัจจัยดังกล่าวนี้เป็นเหตุให้เกิดการกดขี่ข่มเหง และ การเบียดเบียนซึ่งกันและกัน ดังนั้นมนุษย์จึงถูกบังคับให้ละทิ้งสภาพอันสุขสมบูรณ์นั้น แล้วมาร่วมกันสัญญาสังคมขึ้น ทั้งนี้ เพื่อให้ได้มาซึ่งความเป็นระเบียบเรียบร้อยและความยุติธรรม[๕๑]

เมื่อมนุษย์มีพัฒนาการทางสังคมแล้วก็จะมีการอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มจากนั้นก็จะมีพัฒนาการในแง่ของการสร้างสรรค์สิ่งต่าง ๆ ขึ้นภายในสังคมจากนั้นก็สืบทอดกันไปตามยุคสมัยโดยสังคมมนุษย์นั้นเราสามารถที่จะพิจารณาอายุหือยุคสมัยที่เปลี่ยนผ่านมาของสังคมมนุษย์จากยุคดึกดำบรรพ์มาจนถึงยุคปัจจุบันได้ดังต่อไปนี้

(๑) ยุคก่อนประวัติศาสตร์ เป็นยุคที่ยังไม่มีหลักฐานการบันทึกเรื่องราวไว้เป็นลายลักษณ์อักษร หากต้องการศึกษาเรื่องราว สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ต้องอาศัยหลักฐานแวดล้อมอื่นประกอบ เช่น โครงกระดูก เครื่องมือ เครื่องใช้ ตลอดจนเครื่องประดับต่าง ๆ ซึ่งยังแบ่งย่อยเป็น ๒ ยุค ตามพัฒนาการ ของเครื่องมือ เครื่องใช้ คือ

ยุคหิน เป็นยุคที่มนุษย์รู้จักใช้หินเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ แบ่งได้ดังนี้

ยุคหินเก่า มีอายุ ๑๐๐,๐๐๐ - ๕๐๐,๐๐๐ ปี

ยุคหินกลาง มีอายุ ๗,๐๐๐ - ๑๒,๐๐๐ ปี

ยุคหินใหม่ มีอายุ ๓,๐๐๐ - ๗,๐๐๐ ปี

ยุคโลหะ มีอายุระหว่าง ๕,๖๐๐ - ๗,๐๐๐ ปีเป็นยุคที่มนุษย์ รู้จักนำ โลหะมาเป็นเครื่องมือ เครื่องใช้แทนหิน แบ่งย่อยออกเป็น ๒ ยุคคือ

---

[๔๙] อำไพ หมื่นสิทธิ์, **มนุษย์กับสังคม**, หน้า ๓๑-๓๓.

[๕๐] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑-๓๓.

[๕๑] อ้างแล้ว, หน้า ๓๑-๓๓.

ยุคสำริด เป็นยุคที่มนุษย์รู้จักนำทองแดงและดีบุกมาหลอม รวมกัน เป็นสำริด ทำเป็นเครื่องมือเครื่องใช้

ยุคเหล็ก เป็นยุคที่มนุษย์รู้จักการถลุงเหล็ก เพื่อเอาโลหะ เหล็กซึ่ง แข็งแกร่งกว่าสำริดมาทำเป็นเครื่องใช้และอาวุธ

(๒) ยุคประวัติศาสตร์ เป็นสมัยที่มนุษย์รู้จักคิดตัวอักษรขึ้น และจารึกเป็นลายลักษณ์อักษรจารึกลงบน แผ่นหิน ดินเหนียว อิฐ หรือเขียนลงบนแผ่นผ้า ยุคประวัติ ศาสตร์ยังแบ่งย่อยออกเป็น ๔ ยุค เพื่อประโยชน์ในการบันทึกประวัติศาสตร์ ดังนี้คือ

ยุคโบราณ (Ancient Ages) เริ่มตั้งแต่มนุษย์ตั้งถิ่นฐานเป็นหลักแหล่ง เป็นประเทศชาติ มีอักษรใช้ มีอารยธรรม โดยเริ่มจากกลุ่มแม่น้ำไนล์ ไทกริส-ยูเฟรติส ฮวงโห สินธุ กรีซ เป็นแหล่ง กำเนิด ของอารยธรรมสำคัญ ๆ และสิ้นสุดลงเมื่ออาณาจักรโรมันล่มสลายเพราะถูกชาวติวตัน ทำลาย ล้างเมื่อปี ค.ศ. 476

ยุคกลาง (Middle Ages) หรือยุคมืด (Dark Ages) ยุโรปตกอยู่ภายใต้การปกครองของเผ่า ต่าง ๆ ศิลปวิทยาการที่เคยเจริญรุ่งเรืองหยุดชะงักลง จนถึงปี ค.ศ. 1453

ยุคสมัยใหม่ เริ่มต้นเมื่อมียุโรปฟื้นตัวจากการถูกครอบงำและเริ่มฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรม ของกรีก-โรมัน มีการสำรวจดินแดนและน่านน้ำใหม่ และโคลัมบัสค้นพบอเมริกาใน ค.ศ. 1492 ไปจนถึง สงครามโลกครั้งที่ ๑

ยุคปัจจุบัน เริ่มต้นหลังสงครามโลกครั้งที่ ๑ ยุติลง (ค.ศ. 1918) มาจนถึงปัจจุบัน ซึ่งมีวิกฤต การณ์และเหตุการณ์ทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง เกิดขึ้นมากมาย

จากการพิจารณาสังคมมนุษย์ที่ได้กล่าวมานั้นจะพบว่า มนุษย์ได้มีการสร้างสรรค์สิ่งต่าง ๆ ขึ้นมาจำนวนมากและเมื่อเวลาผ่านไปวัฒนธรรมหรือสิ่งที่สร้างสรรค์ไว้นั้นก็ได้กลายมาเป็นแหล่งโบราณคดีให้คนรุ่นหลังได้ศึกษา เช่น แหล่งโบราณคดีบ้านเชียง จังหวัดอุดรธานี เป็นต้นที่การเกิดเป็นแหล่งโบราณคดีนั้นก็มาจากการผ่านกาลเวลาและการสร้างสรรค์ทางวัฒนธรรมของคนที่มีอยู่ในอดีตนั้นเอง

นอกจากนั้นเราจะพบว่าจุดกำเนิดของโบราณคดีเมืองเริ่มต้นมาจากความสนใจใคร่รู้ในเรื่องราวซากปรักหักพังของเมืองโบราณสำคัญต่าง ๆ ของโลก ดังเช่น ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ เฮนรี่ ลายาร์ด (Henry Layard (1817-1894) นักเดินทาง นักโบราณคดีชาวอังกฤษได้ออกสำรวจและขุดค้นพบเมืองนิเนเวห์ (Nineveh) ในอัสซีเรีย เมโสโปเตเมียร่องรอยของพระราชวังของกษัตริย์เซนนาเคอริบ (Sennacherib) รวมไปถึงซากปรับหักพังอื่น ๆ ในช่วงเวลานี้นักเดินทาง นักวิชาการชาวตะวันตกและอเมริกันได้เดินทางไปยังสถานที่ต่าง ๆ เพื่อสำรวจและขุดซากเมืองโบราณที่ยัง

หลงเหลืออยู่ นอกจากได้สำรวจและขุดร่องรอยซากเมืองโบราณเหล่านั้นแล้ว ยังได้นำโบราณวัตถุและองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมกลับไปเก็บสะสมในพิพิธภัณฑ์ในประเทศของตน[๕๒]

ความสนใจใคร่รู้ในเรื่องอดีตของเมืองต่าง ๆ ค่อย ๆ เกิดขึ้นอย่างค่อยเป็นค่อยไปในระยะเวลาต่อมาในแต่ละสถานที่ของโลก ด้วยเหตุผลสำคัญ ๒ ประการ ประการแรก เกิดขึ้นภายหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ เมื่อเมืองโบราณ โบราณสถาน รวมไปถึงเมืองในปัจจุบันได้รับความเสียหายหรือถูกทำลายจากสงคราม เมื่อพ้นภาวะภัยสงคราม เมืองแต่ละเมืองได้สร้างและซ่อมแซมเมืองขึ้นมาใหม่ ส่งผลให้นักวิชาการต่างเกิดความสนใจในซากเมืองโบราณ โบราณสถานที่ถูกทำลาย และเรื่องราวในอดีตของเมืองในปัจจุบันที่เพิ่งถูกทำลายไปอย่างที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน ซึ่งแต่เดิม การศึกษาโบราณคดีในพื้นที่เมืองที่มีผู้คนอาศัยอยู่ยังไม่เป็นที่รู้จักหรือเป็นที่สนใจของนักโบราณคดีมากนัก ซึ่งนักโบราณคดีจะสนใจที่จะศึกษาเรื่องราวในยุคก่อนคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ เสียมาก เนื่องจากเรื่องราวในยุคหลังคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ เป็นเรื่องที่เพิ่งผ่านพ้นมาไม่นาน ประกอบกับสาขาวิชาอื่น ๆ อย่างเช่น ประวัติศาสตร์สามารถสร้างคำอธิบายต่าง ๆ ได้อย่างละเอียด รวมไปถึงสิทธิ์การเข้าถึงพื้นที่ขุดค้นในพื้นที่เมืองไม่สามารถกระทำได้โดยง่าย ทำให้การศึกษาโบราณคดีในเมืองปัจจุบันยังไม่เป็นที่รู้จักนัก[๕๓]

ประการที่สอง เนื่องมาจากการเจริญเติบโตของโครงสร้างพื้นฐานและการขยายตัวของประชากร ทำให้มีการก่อสร้างระบบสาธารณูปโภค ที่อยู่อาศัย อาคารสำนักงานต่าง ๆ เพิ่มขึ้น ในระหว่างการก่อสร้าง ได้พบซากอาคารเก่า รวมไปถึงข้าวของเครื่องใช้โบราณที่อยู่ใต้ดิน นักวิชาการรวมไปถึงผู้คนที่พบเห็นจึงเกิดความสงสัยและตั้งข้อคำถามถึงสิ่งต่าง ๆ ที่พบใต้ผืนเมืองคืออะไร อายุสมัยใด รวมไปถึงการค้นหาคุณค่าและความหมายของสิ่งต่าง ๆ เหล่านั้น ความสงสัยเหล่านี้ล้วนท้าทายให้นักโบราณคดีพิจารณาและศึกษาวัตถุทางวัฒนธรรมที่อยู่ใต้เมืองเพิ่มมากขึ้น คำว่า “โบราณคดีเมือง” จึงเป็นคำที่เกิดขึ้นใหม่ในสภาวการณ์ที่เมืองสำคัญต่าง ๆ ของโลกกำลังเผชิญหน้ากับการพัฒนาเมือง เพื่อรับใช้การดำรงชีพของคนในปัจจุบัน ดังเช่น เมืองโรม ประเทศอิตาลีในขณะที่กำลังดำเนินการก่อสร้างรถไฟใต้ดินสายใหม่ที่ตัดผ่านใจกลางกรุงโรม และมีสถานีรถไฟใต้ดินใกล้กับโคลอสเซียมลึกลงไปใต้ถนนกลับพบร่องรอยการอยู่อาศัย ซากอาคารหรือซากเมืองโรมดั้งเดิม[๕๔]

---

[๕๒] Smith, Michael E. **Time, History, and Belief in Aztec and Colonial Mexico** (Texas: The University of Texas Press, 2002) p. 6.

[๕๓] Keeffe, Tadhg O’ **Aula and camera: the architecture of public and private lives in medieval Irish castles** 2014 https://www.researchgate.net/publication/316225397

[๕๔] Tucci, Filippo Lamber (2013). **Digging in the Past, Archaeology as a resource for Rome underground transit**. (n.p.)

๒.๒.๓ การจัดการแหล่งโบราณคดี

แนวคิดในการจัดการแหล่งโบราณคดีคือการกำหนดพื้นที่การจัดการในบริเวณของแหล่งโบราณคดีโดยมีการดำเนินการอย่างมีประสิทธิภาพเพื่อรักษาสภาพทางกายภาพและสิ่งแวดล้อมรอบ ๆ โบราณสถานนั้นไว้ให้อยู่ในสภาพที่ดีสงวนรักษาองค์ประกอบดั้งเดิมทั้งหมดของโบราณสถานนั้นไว้และรวมถึงรักษาข้อมูลและคุณค่าทางประวัติศาสตร์ให้อยู่ต่อไปในอนาคตโดยใช้ทั้งเทคนิคและการจัดการเข้ามาช่วยอย่างเหมาะสม[๕๕] จากการบริหารจัดการทางด้านการเงินมีการจัดสรรงบประมาณที่เพียงพอจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องเพื่อการอนุรักษ์และการจัดการการบริหารจัดการทางด้านการศึกษาโดยการจัดการความรู้ที่เกี่ยวข้องกับแหล่งโบราณคดีให้ผู้ที่เกี่ยวข้องได้ตระหนักถึงคุณค่าของแหล่งโบราณคดีเพื่อการคุ้มครองที่ถูกต้องและเหมาะสมและจัดการให้เป็นแหล่งเรียนรู้ที่สำคัญสำหรับเยาวชนและผู้ที่สนใจและการบริหารจัดการทางด้านการตลาดให้มีแผนการตลาดเพื่อสนับสนุนให้แหล่งโบราณคดีเป็นแหล่งสร้างรายได้ตามนโยบายของรัฐและตามความต้องการของชุมชนในท้องถิ่นโดยใช้ทรัพยากรของแหล่งโบราณคดีไม่ว่าจะเป็นโบราณสถานศิลปวัฒนธรรมขนบธรรมเนียมประเพณีวิถีชีวิตชุมชนเป็นองค์ประกอบสนับสนุนกิจกรรมทางเศรษฐกิจในพื้นที่แหล่งโบราณคดี[๕๖]

๒.๒.๔ การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรทางโบราณคดี

การใช้ประโยชน์ของทรัพยากรทางโบราณคดีโดยส่วนใหญ่มักจะมองในด้านของเศรษฐกิจเป็นสำคัญ โดยเฉพาะประโยชน์อันเกิดจากอุตสาหกรรมการท่องเที่ยว แต่ตามความจริงแล้วการพิจารณาในในแง่ประโยชน์ดังกล่าวนั้น ยังเป็นการมองที่ไม่ครอบคลุมนักคือการมองประโยชน์เพียงส่วนเดียว เนื่องจากประโยชน์ที่แท้จริงของทรัพยากรทางโบราณคดี คือการเป็นองค์ประกอบที่สร้างความมั่นคงทางจิตใจที่แสดงให้เห็นว่า สังคมที่ตนดำรงอยู่มิใช่สังคมหลักลอยทางวัฒนธรรมหรือไร้พื้นฐานทางวัฒนธรรมหากแต่มีการพัฒนาการอย่างต่อเนื่องกันมาในระยะยาวนับพันปีเมื่อมีหลักฐานทางโบราณคดีประจักษ์ชัดจะเป็นการช่วยสร้างเอกภาพทางวัฒนธรรมให้เกิดขึ้นทั้งในระดับท้องถิ่นภูมิภาคและประเทศ

---

[๕๕] วิฑูรย์เหลียวรุ่งเรือง, **การอนุรักษ์และการจัดการมรดกทางวัฒนธรรม**, (กรุงเทพมหานคร: เจริญวิทย์การพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๓๓.

[๕๖] บริษัทซินครอนกรุ๊ปจำกัด, **รายงานแนวความคิดเบื้องต้น “กิจกรรมการจัดทำแผนแม่บทเมืองลำพูนสู่มรดกโลก**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักงานนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม, ๒๕๕๒), หน้า ๓-๑๐., วิฑูรย์ เหลียวรุ่งเรือง, **การอนุรักษ์และการจัดการมรดกทางวัฒนธรรม**, (กรุงเทพมหานคร: เจริญวิทย์การพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๓๓.

๒.๒.๕ การประยุกต์ใช้

เนื่องจากจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีเป็นอีกสองจังหวัดที่มีความเจริญรุ่งเรืองมาก่อนในอดีต มีประวัติศาสตร์อันยาวนานมาหลายยุคหลายสมัยและเป็นเมืองแห่งศูนย์กลางของเมืองโบราณสมัยทวารวดี จังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีหลายแหล่งได้มีการตรวจพบแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดี จากซากโบราณสถานและโบราณวัตถุที่ขุดพบบ่งบอกว่า เมืองโบราณแห่งนี้มีการตั้งถิ่นฐานมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ต่อเนื่องมาจนถึงสมัยทวารวดีและสมัยลพบุรีตอนต้น ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔- ๑๘ สำคัญคือ บริเวณนี้เคยพบจารึกหินชนวนเขียนด้วยอักษรอินเดียและขอม ซึ่งกรมศิลปากรกำหนดให้เป็นจารึกหลักที่ ๓๕ ระบุนามเมืองแห่งนี้ว่า “ธานยปุระ” “ดงแม่นางเมือง” เป็นแหล่งโบราณคดีสำคัญแห่งหนึ่งในจังหวัดนครสวรรค์ ตั้งอยู่ระหว่างแม่น้ำปิงทางทิศตะวันตกกับแม่น้ำยมและแม่น้ำน่านทางทิศตะวันออก รวมถึงเมืองพงตึก ซึ่งกรมศิลปากรขุดค้นพบโบราณสถานพงตึกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ หลักฐานทางโบราณคดีที่พบแสดงให้เห็นว่าเมืองโบราณพงตึก เป็นศิลปะแบบทวารวดีและได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดียแบบคุปตะ มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑- ๑๒ บริเวณโบราณสถานพงตึกพบซากโบราณสถานที่สร้างด้วยอิฐและศิลาแลงตลอดจนโบราณวัตถุจำนวนมาก เช่น ตะเกียงแบบกรีก- โรมันสำริด พระพิมพ์ดินเผา พระนารายณ์สลักจากศิลาและภาชนะดินเผาแบบต่าง ๆ

การที่จังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีเป็นอีกสองจังหวัดที่มีทรัพยากรทางด้านวัฒนธรรมดังกล่าว ทำให้จังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีเป็นอีกสองจังหวัดมีศักยภาพทางการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ประเพณีและวัฒนธรรม ที่เป็นไปในทิศทางที่ดีขึ้นเรื่อยๆ และสามารถสร้างผลประโยชน์ในทางเศรษฐกิจสังคมและวัฒนธรรมให้แก่จังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีเป็นอีกสองจังหวัดได้เป็นอย่างดี ซึ่งสามารถนำไปสู่การพัฒนาการท่องเที่ยวแบบเชื่อมโยงระหว่างจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีเป็นอีกสองจังหวัดและพื้นใกล้เคียงให้มีคุณภาพที่เกิดประโยชน์ต่อการท่องเที่ยว โดยจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีเป็นอีกสองจังหวัดที่ได้กำหนดแผนยุทธศาสตร์การพัฒนา ยุทธศาสตร์ที่ ๔ การบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืน กลยุทธ์ที่ ๑ ส่งเสริมการอนุรักษ์ อนุรักษ์ ฟื้นฟู และสืบสาน ศาสนา ศิลปวัฒนธรรม ประเพณีภูมิปัญญาท้องถิ่นและปราชญ์ชาวบ้าน โดยมีโครงการเสริมสร้างวินัย จิตสำนึก จิตอาสาในการอนุรักษ์ ฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี และทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ซึ่งถือว่าประเด็นแนวคิดเรื่องแหล่งโบราณคดีนี้สามารถที่จะนำมาเป็นแกนหลักของการจัดการหรือดเนินการเพื่อให้เป็นประโยชน์กับสังคมและชุมชนจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีได้

๒.๓ แนวคิดเรื่องโบราณสถาน (Ancient Structures)

๒.๓.๑ ความหมายของโบราณสถาน

โบราณสถานมีหลายรูปแบบซึ่งกรมศิลปากรให้ความหมายว่า โบราณสถาน หมายถึง “อาคารหรือสิ่งก่อสร้างที่มนุษย์สร้างขึ้นที่มีความเก่าแก่มีประวัติความเป็นมาที่เป็นประโยชน์ทางด้านศิลปะประวัติศาสตร์ หรือโบราณคดีและยังรวมถึงสถานที่หรือเนินดินที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์หรือมีร่องรอยกิจกรรมของมนุษย์ปรากฏอยู่”[๕๗] และตามพระราชบัญญัติโบราณสถาน โบราณวัตถุศิลปวัตถุและพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๐๔ แก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ. ๒๕๓๕ มาตรา ๔ ตราไว้ว่าโบราณสถานหมายถึงอสังหาริมทรัพย์โดยอายุหรือโครงการก่อสร้างหรือโดยหลักฐานเกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ของอสังหาริมทรัพย์นั้นเป็นประโยชน์ทางศิลปะประวัติศาสตร์รวมถึงสถานที่ ๆ เป็นแหล่งโบราณคดีประวัติศาสตร์และอุทยานประวัติศาสตร์[๕๘]

ราชบัณฑิตยสถานระบุไว้ว่า โบราณสถาน หมายถึง สิ่งที่เคลื่อนที่ไม่ได้เช่นโบสถ์วิหารวังที่มีอายุเก่ากว่า ๑๐๐ ขึ้นไป[๕๙]

อนุวิทย์ เจริญศุภกุล กล่าวถึงโบราณสถานว่า หมายถึงบรรดางานสถาปัตยกรรมและวิศวกรรมที่ชุมชนสมัยต่าง ๆ ในประวัติศาสตร์ได้สร้างขึ้น เพื่อการดำรงอยู่ทั้งในภาวะกายภาพและการดำรงเอกลักษณ์ทางจิตใจ ตามกรณีแวดล้อมทางเศรษฐกิจสังคมการเมืองวัฒนธรรมและจรรโลงใจที่มีอยู่ในขณะนั้น[๖๐]

ปรีชา กาญจนาคม กล่าวว่า โบราณสถานหมายถึงสิ่งที่ติดแน่นอยู่กับพื้นดินและมีขนาดใหญ่เกินกว่าที่จะนำเคลื่อนที่ได้เมื่อเวลาจะศึกษาหรือหาหลักฐานใด ๆ เกี่ยวกับโบราณสถานก็ต้องไปศึกษายังสถานที่ซึ่งโบราณสถานนั้นตั้งอยู่โบราณสถานแบ่งออกได้เป็น ๒ ชนิดคือโบราณสถานที่ร้าง (Dead monuments) และโบราณสถานที่ยังไม่ร้าง (Living monuments)[๖๑]

---

[๕๗] กรมศิลปากร, **แนวทางการจัดการโบราณสถานในบัญชีมรดกทางวัฒนธรรมของโลก**, (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๓๘), หน้า ๑๕.

[๕๘] กรมศิลปากร, **คู่มือการดูแลรักษาโบราณสถาน**, (กรุงเทพมหานคร: สมาพันธ์, ๒๕๕๐), หน้า ๑๒๗.

[๕๙] ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน**, (กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๕), หน้า ๔๙๐.

[๖๐] อนุวิทย์ เจริญศุภกุล. “แนวความคิดในการอนุรักษ์โบราณสถานในประเทศไทย,” เมืองโบราณ. ๑๑ (๒): ๘๐ ; เมษายน-มิถุนายน, ๒๕๒๘.

[๖๑] ปรีชา กาญจนาคม, **การขุดค้นแหล่งโบราณคดียุคโลหะตอนปลายในจังหวัดนครราชสีมา**, งานวิจัยคณะโบราณคดีภาควิชาโบราณคดี, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๗), หน้า ๑๐.

กรมศิลปากร กล่าวว่า โบราณสถานคืออสังหาริมทรัพย์ที่เกิดจากการกระทำของมนุษย์ในอดีตและเห็นว่ามีคุณค่านั้นพิจารณาได้จากสามประการคือการเป็นสถานที่มีความเก่าแก่มีรูปลักษณะที่งดงามในทางศิลปะหรือมีความสำคัญเกี่ยวเนื่องกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของตนหรือของส่วนรวมระดับชาติ[๖๒]

สรุปได้ว่าโบราณสถานคืออสังหาริมทรัพย์ที่มนุษย์สร้างขึ้นมีอายุที่ยาวนานมีความงดงามทางด้านศิลปกรรมมีความเกี่ยวเนื่องกับประวัติศาสตร์ที่สะท้อนถึงความเจริญของมนุษย์ตามยุคสมัยมีคุณค่าควรแก่การอนุรักษ์

๒.๓.๒ ความสำคัญของโบราณสถาน

มีหน่วยงานและนักวิชาการได้แสดงทัศนะถึงความสำคัญของโบราณสถานไว้หลายประการดังนี้

องค์การยูเนสโก ได้ให้ความสำคัญของโบราณสถานว่าเป็นคุณค่าของแหล่งมรดก (Heritage site) สำหรับการอนุรักษ์และปกป้องแหล่งมรดกเหล่านั้นโดยพิจารณาถึงคุณค่าใน ๒ ประเด็น ได้แก่

๑. คุณค่าทางวัฒนธรรม (Cultural values) อันได้แก่

๑.๑ คุณค่าที่เป็นเอกลักษณ์ (Identity value) หมายถึง คุณค่าที่แหล่งมรดกนั้นมีลักษณะเฉพาะอันเป็นเอกลักษณ์เฉพาะที่

๑.๒ คุณค่าทางศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องหรือคุณค่าทางวิชาการ (Relative artistic or technical value) หมายถึง คุณค่าจากการที่แหล่งมรดกนั้นปรากฏหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่จะสามารถใช้เป็นหลักฐานทางวิชาการ

๑.๓ คุณค่าของความหายาก (Rarity value) หมายถึง คุณค่าจากการที่แหล่งมรดกนั้นมีลักษณะเฉพาะอันมีความแตกต่างที่หาได้ยากจากแหล่งมรดกอื่น

๒. คุณค่าทางสังคม- เศรษฐกิจร่วมสมัย (Contemporary socio - economic value) ได้แก่

๒.๑ คุณค่าทางสังคม- เศรษฐกิจ (Economic value) หมายถึงคุณค่าจากการที่แหล่งมรดกนั้นเป็นที่ที่ก่อให้เกิดรายได้แก่ชุมชนหรือหน่วยงานรับผิดชอบ

๒.๒ คุณค่าการใช้สอยหรือประโยชน์ใช้งาน (Functional value) หมายถึงคุณค่าจากการที่แหล่งมรดกนั้นยังมีสภาพการใช้งานเดิมที่ดีอยู่หรือสามารถปรับเปลี่ยนรูปแบบการใช้งานให้เกิดประโยชน์อื่นได้

---

[๖๒] กรมศิลปากร, **คำอธิบายในการกรอกแบบสำรวจข้อมูลโบราณสถานบันประเทศ**, (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๓๑), หน้า ๒.

๒.๓ คุณค่าทางการศึกษา (Education value) หมายถึงการที่แหล่งมรดกนั้นเป็นสถานที่ที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ที่จะใช้ในการเผยแพร่ให้ความรู้แก่คนในท้องถิ่นหรือผู้ที่สนใจในการศึกษาประวัติศาสตร์นั้น

๒.๔ คุณค่าทางสังคม (Social value) หมายถึงการที่แหล่งมรดกนั้นเป็นสถานที่พบปะทางสังคมหรือเป็นสถานที่ที่มีคุณค่าทางด้านจิตใจของคนในชุมชนนั้น

๒.๕ คุณค่าทางการเมือง (Political value) หมายถึงการที่แหล่งมรดกนั้นเป็นสถานที่ที่ใช้ในกิจกรรมหรือการแสดงออกทางด้านการเมืองการปกครองหรือเป็นสัญลักษณ์ของการเมืองการปกครองของสถานที่นั้น[๖๓]

จากความสำคัญของโบราณสถานตามที่องค์การยูเนสโกได้กล่าวไว้แล้วนั้นแฟร์คลอจ (Fairclough) ได้ให้ความสำคัญของโบราณสถานเพิ่มเติมดังนี้

๑. คุณค่าในฐานะเป็นสถานที่นันทนาการ (Recreation value) พื้นที่ทางประวัติศาสตร์สามารถใช้เป็นสถานที่นันทนาการสร้างความเพลิดเพลินสำหรับประชาชนโดยทั่วไปได้โดยมากแล้วความเป็นมาตั้งแต่อดีตที่สืบเนื่องมาจนปัจจุบันสามารถเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตประจำวันและประสบการณ์ของประชาชนได้

๒. คุณค่าทางด้านความงาม (Aesthetic value) อาคารที่มีความสำคัญทางด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีมักจะเป็นส่วนสำคัญที่จะช่วยส่งเสริมคุณภาพของภูมิทัศน์เมือง (Townscape) และส่งเสริมภูมิทัศน์โดยทั่วไป (landscape) เมื่อเราทราบถึงประวัติศาสตร์ของเมืองอย่างละเอียดจะช่วยให้เราทำความรู้จักพื้นที่ทางประวัติศาสตร์นั้นได้ดีมากยิ่งขึ้นและในการพิจารณาความสำคัญของโบราณสถานตามที่องค์การยูเนสโกและแฟร์คลอจ (Fairclough)[๖๔] ได้ระบุไว้แล้วนั้น กรมศิลปากรยังกล่าวถึงความสำคัญของโบราณสถานในด้านสุนทรียศาสตร์ที่ให้คุณค่าความงามด้านศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมซึ่งเป็นลักษณะเด่นของช่างตามยุคสมัย[๖๕]

สรุปว่าโบราณสถานมีความสำคัญโดยเป็นแหล่งคุณค่าทางด้านวัฒนธรรมสังคมและเศรษฐกิจมีความเป็นมาทางด้านประวัติศาสตร์ที่บ่งบอกถึงความเจริญของอารยธรรมในยุคสมัยนั้น ๆ

๒.๓.๓ ประเภทของโบราณสถาน โบราณสถานในประเทศโดยแบ่งออกเป็น ๒ ประเภทคือ

๑) โบราณสถานที่เห็นรูปทรงชัดเจน ได้แก่ พระราชวังวังป้อมค่ายกำแพงเมืองคูเมืองคลองสะพานบ่อสระบารายตระพังเขื่อนเจดีย์ปราสาทกู่ธาตุพระธาตุถ้ำเพิงผาบ้านเรือนศาลากลาง

---

[๖๓] วิศรุต เนาวสุวรรณ์, **แนวทางการปรับปรุงภูมิทัศน์เมืองประวัติศาสตร์ลพบุรี**, วิทยานิพนธ์สถาปัตยกรรมศาสตรมหาบัณฑิต (สถาปัตยกรรม), (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๒.

[๖๔] Grenville, Jane. **Managing the Historic Rural Landscape**. London: Routledge. (1999).

[๖๕] กรมศิลปากร, **แนวการอนุรักษ์โบราณสถานสำหรับพระสงฆ์**, (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๐), หน้า ๑๐-๑๑.

จวนเก่าคุ้มหลวงแหล่งเตาเผา ฯลฯ ซึ่งบางแห่งอาจจะยังใช้ประโยชน์อยู่ ได้แก่ วัดในพระพุทธศาสนา พระราชวังพระธาตุดอยสุเทพพระบรมธาตุพระนครศรีธรรมราชพระธาตุพนมวังเจ้าเมืองเก่าพัทลุง ศาลาหลังเก่าจังหวัดน่านซึ่งเดิมเป็นหอคำ (บ้าน/ที่ทำการ) เจ้าเมืองน่านและปัจจุบันปรับปรุงเป็นพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ฯลฯ เป็นต้น

๒) ซากโบราณสถาน หมายถึง สิ่งก่อสร้างหรือสถาปัตยกรรมที่เคยมีรูปทรงและได้ใช้ประโยชน์มาแต่ในอดีตแต่เนื่องจากชำรุดผุพังจนมองไม่เห็นรูปทรงชัดเจนโบราณสถานเหล่านี้ไม่ได้ใช้ประโยชน์อีกต่อไปแล้วแต่ยังมีคุณค่าในฐานะที่เป็นมรดกทางศิลปวัฒนธรรมที่สำคัญได้แก่

(๑) คูเมืองและกำแพงเมือง (คู-คันดิน) ส่วนมากเป็นสิ่งก่อสร้างที่พบเห็นบ่อย ๆ ตามชุมชนหรือเมืองโบราณในภาคอีสานภาคเหนือภาคกลางและบางจังหวัดภาคใต้ความสำคัญของคู-คันดินนี้เป็นแนวขอบเขตเมือง เป็นแนวป้องกันการโจมตีของศัตรูและอาจจะใช้ประโยชน์ในการกักเก็บน้ำไว้ใช้สอยหรือเป็นแนวป้องกันน้ำท่วมคู-คันดินโบราณสถานหลายแห่งสังเกตได้ยากเพราะตื้นเขินและถูกทำลายเปลี่ยนสภาพไปหมดแล้วหมู่บ้านใดที่มีโบราณสถานประเภทนี้มักจะมีนิทานหรือตำนานเล่าสืบต่อกันมาหรือไม่ก็อาจจะสังเกตได้จากพื้นที่ที่มีลักษณะเป็นแนวคันดินสูงมีความยาวติดต่อกันโดยมากจะขนานไปกับร่องคูมีทั้งรูปสี่เหลี่ยมและวงรี

(๒) ถนนโบราณ มักเป็นเส้นทางติดต่อระหว่างหมู่บ้านหรือเมืองในอดีตหรือบางแห่งอาจจะเป็นแนวถนนภายในเมืองเช่นถนนในเมืองพระนครศรีอยุธยา

(๓) เนินดินที่ปกคลุมเจดีย์วิหารโบสถ์ปราสาทกู่ธาตุเทวาลัยหรือสิ่งก่อสร้างอื่น ๆ เช่น การค้นพบซากโบราณสถานขนาดใหญ่ในเวียงกุมกาม อำเภอสารภี จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งแต่เดิมเราไม่ทราบว่าใต้เนินดินที่มีกองอิฐทับถมอยู่นั้นมีอะไรบ้างแต่พอขุดแต่งศึกษาก็ พบว่ามีซากเจดีย์วิหารอุโบสถอยู่ใต้ดินเป็นจำนวนมากหรือที่เข้าคำอำเภอสิชลจังหวัดนครศรีธรรมราชก็ขุดแต่งพบโบราณสถานที่เป็นซากเทวาลัยขนาดใหญ่โดยที่ก่อนการขุดแต่งพบเพียงแท่นฐานศิวลึงค์วางอยู่บนกองหินขนาดเล็กเท่านั้น

(๔) เนินดินที่เป็นแหล่งที่อยู่อาศัย แหล่งฝังศพแหล่งกลึงโลหะฯลฯ หรือที่เรียกว่า “แหล่งโบราณคดี” เช่นเนินดินที่ตั้งหมู่บ้านบ้านเชียง อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี เคยเป็นที่ตั้งหมู่บ้านของคนสมัยโบราณเมื่อประมาณ ๓,๖๐๐ปีมาแล้ว นอกจากนี้พบแหล่งโบราณคดีมีลักษณะคล้ายบ้านเชียงอีกมากมายในภาคอีสานในภาคตะวันออกมีเนินขนาดใหญ่ที่อำเภอพนัสนิคมจังหวัดชลบุรีเรียกว่า “โคกพรมดี” เป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของคนก่อนประวัติศาสตร์อายุกว่า ๓,๐๐๐-๔,๐๐๐ปีมาแล้ว ซึ่งในบริเวณนี้พบโครงกระดูกคนภาชนะดินเผาและหลักฐานที่เป็นโบราณวัตถุอื่นเป็นจำนวนมาก

(๕) อนุสรณ์สถาน แหล่งประวัติศาสตร์ได้แก่ที่ดินหรือบริเวณที่เคยเกิดเหตุการณ์สำคัญในอดีตและเกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ควรแก่การจดจำและรักษาไว้เช่นบริเวณทุ่ง

สัมฤทธิ์จังหวัดนครราชสีมาบริเวณค่ายโพธิ์สามต้นจังหวัดพระนครศรีอยุธยา บริเวณค่ายบางระจันจังหวัดสิงห์บุรีบริเวณตำบลหว้ากอที่ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทอดพระเนตรสุริยุปราคำซึ่งบริเวณดังกล่าวทั้งหมดนี้เดิมไม่มีสิ่งก่อสร้างใด ๆ ให้เห็นแต่มีประวัติยืนยันชัดเจนก็ถือว่าเป็นโบราณสถานประเภทหนึ่ง

นอกจากนั้นเรายังสามารถที่จะแบ่งประเภทของโบราณสถานออกเป็นประเภทต่าง ๆ ได้ดังต่อไปนี้

๑. เมืองร้าง (Abandoned/Dead Ancient/Historic City) หมายถึงเมืองที่เจริญรุ่งเรืองอยู่ในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่งหรือหลายช่วงก่อนถูกทิ้งร้างไปจนปัจจุบัน ซึ่งสาเหตุอาจเนื่องมาจากภัยสงครามหรือภัยพิบัติอื่น ๆ เช่น นครวัดสุโขทัย และพุกามเป็นต้นประโยชน์ของเมืองในลักษณะนี้ในสังคมปัจจุบันคือเป็นแหล่งศึกษาและท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม

๒. เมืองโบราณที่ถูกทิ้งร้าง และนำกลับมาใช้ใหม่ในปัจจุบันการตั้งถิ่นฐานในเมืองแบบนี้มักจะไปทำลายหลักฐานของเมืองโบราณเดิมโดยรู้เท่าไม่ถึงการณ์ เช่น เมืองเชียงใหม่ เมืองอยุธยา เมืองลพบุรี

๓. เมืองที่มีพัฒนาการจากอดีตมาจนถึงปัจจุบัน (Living Ancient/Historic City) หมายถึงเมืองโบราณหรือเมืองประวัติศาสตร์ที่มีผู้อยู่อาศัยสืบเนื่องจากอดีตจนถึงปัจจุบันโดยไม่ขาดสายแสดงถึงความรุ่งเรืองความตกต่ำและพัฒนาการของเมือง

๔. เมืองที่ถูกทิ้งร้างและนำกลับมาใช้ใหม่ มีหลักฐานของช่วงพัฒนาของเมือง ๒ แบบคือลักษณะเมืองในยุคโบราณแล้วหยุดไปต่อมากลับเข้าไปตั้งถิ่นฐานใหม่ในยุคประวัติศาสตร์ทำให้เมืองในยุคโบราณแล้วหยุดไปต่อมากลับเข้าไปตั้งถิ่นฐานใหม่ในยุคประวัติศาสตร์ทำให้เมืองมีพัฒนาการจนถึงปัจจุบันการกลับไปตั้งถิ่นฐานใหม่อาจจะโดยชนกลุ่มใหม่หรืออารยธรรมใหม่ก็ได้

นอกจากนั้นยังสามารถที่จะแบ่งประเภทโบราณสถานได้อีกหลายประเภทดังต่อไปนี้

๑) โบราณสถานสัญลักษณ์แห่งชาติ (National Historic Landmarks) หมายถึงโบราณสถานใดก็ตามที่มีความสำคัญสูงสุดหากชาติขาดซึ่งโบราณสถานนั้นจะเป็นการสูญเสียมากเนื่องจากโบราณสถานแห่งนั้นเป็นสัญลักษณ์ของชาติหรือเป็นเอกลักษณ์ของชาติเช่นวัดพระศรีรัตนศาสดารามวัดอรุณราชวราราม เป็นต้น

๒) อนุสาวรีย์แห่งชาติ (National Historic Statues) หมายถึงอนุสรณ์สถานที่ได้สร้างขึ้นเพื่อบุคคลหรือเรื่องราวที่ประชาชนจะต้องรำลึกด้วยกันอนุสาวรีย์แห่งชาติอาจมิได้มีอายุเก่าแก่เนื่องจากมีการจัดสร้างขึ้นในสมัยหลังแต่เป็นตัวแทนของเรื่องราวของบุคคลที่สำคัญยิ่งในประวัติศาสตร์หรือเป็นที่เคารพอย่างสูงในชาติ เช่น ศาลหลักเมืองพระบรมรูปทรงม้า เป็นต้น

๓) อาคารสถาปัตยกรรมแห่งชาติ (National Historic Building) หมายถึงอาคารและสิ่งก่อสร้างทางสถาปัตยกรรมและวิศวกรรมอันทรงไว้ซึ่งคุณค่าอย่างสูงในทางศิลปสถาปัตยกรรม

วิศวกรรมแสดงถึงการประดิษฐ์คิดค้นใหม่ ๆ ในยุคอดีตซึ่งมีผลต่อการดำเนินชีวิตในปัจจุบันหรือเกี่ยวพันกับบุคคลสำคัญหรือเหตุการณ์ที่สำคัญของชาติเช่นพระที่นั่งอนันตสมาคมสะพานปฐมบรมราชานุสรณ์ (สะพานพุทธฯ) เป็นต้น

๔) ย่านประวัติศาสตร์ (National Historic Districts) หมายถึงพื้นที่ที่กำหนดขอบเขตได้พื้นที่หนึ่งด้วยความหนาแน่นทางสถาปัตยกรรมเรื่องราวทางประวัติศาสตร์การวางผังเมืองหรือสภาพแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้นโดยมีอาคารสิ่งก่อสร้างถนนหนทางและองค์ประกอบอื่น ๆ ให้พื้นที่อยู่รวมกันทั้งสิ้นโดยรูปแบบหรือเนื้อหาเรื่องราวความสำคัญของพื้นที่นั้นทำให้พื้นที่นั้นจัดอยู่ในหนึ่งในลักษณะต่อไปนี้

- ย่านประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม (Architectural or Historic District)
- ย่านประวัติศาสตร์การพาณิชย์ (Commercial District)
- ย่านประวัติศาสตร์การอุตสาหกรรม (Industrial District)
- ย่านประวัติศาสตร์พื้นถิ่น (Rural District)
- เขตพื้นที่ทางโบราณคดี (Archaeological District)[๖๖]

ซึ่งย่านประวัติศาสตร์นั้น ๆ จะต้องแสดงให้เห็นถึงสาระสำคัญของพื้นที่โดดเด่นยิ่งกว่าย่านประวัติศาสตร์ระดับท้องถิ่นทั่วไปเช่นย่านประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมกรุงรัตนโกสินทร์ย่านประวัติศาสตร์การพาณิชย์ภูเก็ตเป็นต้น

๕) อุทยานประวัติศาสตร์แห่งชาติ (National Historic Parks) หมายถึงพื้นที่กำหนดขอบเขตให้พื้นที่หนึ่ง ซึ่งมีเนื้อหาประวัติศาสตร์องค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมวิศวกรรมรวมไปถึงสภาพแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้น และโดยธรรมชาติที่มนุษย์ใช้งานอันทำให้สาระทางประวัติศาสตร์และการควบคุมพิทักษ์รักษาพื้นที่ประวัติศาสตร์ให้ดำรงไว้ได้อุทยานประวัติศาสตร์ เช่น อุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย อุทยานประวัติศาสตร์อยุธยา เป็นต้น

๖) นครประวัติศาสตร์แห่งชาติ (National Historic Cities) หมายถึงเมืองและนครซึ่งย่อมกำหนดขอบเขตการตั้งถิ่นฐานได้อาจด้วยกำแพงเมืองคูน้ำคันดินอันแสดงถึงหลักฐานความเป็นเมืองหรือนครซึ่งมีแบบอย่างทางวัฒนธรรมอำนาจทางการผังเมืองสาระสำคัญทางประวัติศาสตร์และองค์ประกอบของเมืองสถาปัตยกรรมวิศวกรรมผังเมืองหรือวิถีชีวิตความเป็นอยู่ซึ่งยังคงเห็นได้ในปัจจุบันอันโดดเด่นและมีคุณค่ามากกว่าเมืองอื่นใดเช่นเมืองสุโขทัยเมืองเชียงใหม่เมืองเชียงแสนเป็นต้น

---

[๖๖]ศิริชัย นฤมิตรเรขการ, **การอนุรักษ์ศิลปกรรม**, (เชียงใหม่: คณะวิจิตรศิลป์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๑), หน้า ๓๒.

๗) ซากโบราณสถานและแหล่งโบราณคดีประวัติศาสตร์แห่งชาติ (Trace of National Archaeology or National Historic Sites) หมายถึงแหล่งโบราณคดีประวัติศาสตร์และซากโบราณสถานซึ่งเป็นหลักฐานแสดงถึงประวัติศาสตร์อันสำคัญยิ่งของชาติในช่วงเวลานั้นในอดีตเช่น ซากปราสาทหินต่าง ๆซากเมืองสุโขทัยอยุธยาเป็นต้น[๖๗]

๒.๓.๔ แนวทางการอนุรักษ์โบราณสถาน

การอนุรักษ์โบราณสถานเพื่อให้คงคุณค่าดำรงอยู่เป็นมรดกของชาตินั้นมีระเบียบและลักษณะของการอนุรักษ์ดังนี้

อาศัยอำนาจตามความในมาตราที่ ๑๐ และ ๑๑ แห่งพระราชบัญญัติโบราณสถานฯ พ.ศ. ๒๕๐๔ กรมศิลปากรได้ออกระเบียบว่า ด้วยการอนุรักษ์โบราณสถาน พ.ศ. ๒๕๒๘ ข้อที่ ๓ ได้ให้ความหมายของการอนุรักษ์ไว้ว่า “การอนุรักษ์” หมายความว่าการดูแลรักษาเพื่อให้คงคุณค่าไว้และให้หมายรวมถึงการสงวนรักษาการปฏิสังขรณ์และการบูรณะด้วยซึ่งความหมายของกิจกรรมเหล่านี้กรมศิลปากรได้ระบุไว้ดังนี้

๑. การสงวนรักษา หมายความถึงการดูแลรักษาไว้ตามสภาพของเดิมเท่าที่เป็นอยู่และป้องกันมิให้เสียหายต่อไป

๒. การปฏิสังขรณ์ หมายความถึงการทำให้กลับคืนสู่สภาพอย่างที่เคยเป็นมา

๓. การบูรณะ หมายความถึงการซ่อมแซมและปรับปรุงให้มีรูปทรงลักษณะกลมกลืนเหมือนของเดิมมากที่สุดเท่าที่จะมากได้แต่ต้องแสดงความแตกต่างของสิ่งที่มีอยู่เดิมและสิ่งที่ทำขึ้นใหม่

นอกจากนั้นพระราชบัญญัติโบราณสถานยังย้ำให้เห็นความสำคัญของสิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์ไว้ว่าการอนุรักษ์โบราณสถานใด ๆ ก็ตามจะต้องคำนึงถึงภูมิทัศน์และสิ่งแวดล้อมโดยรอบโบราณสถานนั้นด้วยสิ่งใดที่จะทำลายคุณค่าของโบราณสถานนั้น ๆ ให้ดำเนินการปรับปรุงใหม่ให้เหมาะสมด้วย[๖๘] (สำนักโบราณคดีกรมศิลปากร)

เดชา บุญค้ำ ได้ให้ความหมายของการอนุรักษ์ว่าที่แท้จริงแล้วการอนุรักษ์มีความหมายที่หลากระดับปรับเปลี่ยนตามเหมาะสมดังนี้

๑. การอนุรักษ์ (Conservation) หมายถึง กระบวนการสงวนรักษาที่ไม่เข้มงวดและเป็นลักษณะผ่อนคลาย เพื่อปกป้องสิ่งแวดล้อมภูมิทัศน์หรือสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ไว้ไม่ให้สูญ

---

[๖๗] ปิ่นรัชฎ์ กาญจนัษฐิติและวิโรฒ ศรีสุโร, **การศึกษาเพื่อเสนอแนวความคิดในการอนุรักษ์สิมพื้นบ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ**, วิทยานิพนธ์สถาปัตยกรรมศาสตรมหาบัณฑิต (สถาปัตยกรรม), (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ถ่ายเอกสาร, ๒๕๕๑), หน้า ๕๘.

[๖๘] กรมศิลปากร, **คู่มือการดูแลรักษาโบราณสถาน**, (กรุงเทพมหานคร: สมาพันธ์, ๒๕๕๐), หน้า ๑๕๑-๑๕๒.

หายหรือเปลี่ยนแปลงไป โดยการใช้สอยหรือการบริโภคที่ไม่เหมาะสม หรือกล่าวโดยหลักการคือเป็นการพิทักษ์รักษาสภาพและเอกลักษณ์ไว้แต่ไม่หวงห้ามในการใช้

๒. การพิทักษ์รักษา (Preservation) หมายถึงกระบวนการปกป้องโดย

๒.๑ สร้างเสริมความมั่นคงถาวร

๒.๒ สร้างใหม่ด้วยวิธีการและวัตถุดั้งเดิม

๒.๓ รักษาสภาพเดิม

๒.๔ ปรับปรุงสภาพและส่งเสริมคุณภาพเฉพาะของสิ่งแวดล้อมภูมิทัศน์หรืออาคารสถานที่ให้คงอยู่ตลอดไปอย่างถาวร

๓. การบูรณะ (Restoration) หมายถึงบูรณะสิ่งแวดล้อมหรืออาคารสถานที่ที่เสื่อมโทรมหรือหมดสภาพขึ้นมาใหม่ให้มีรูปร่างลักษณะหน้าตาเหมือนเดิมโดยเลือกยุคที่เหมาะสมสภาพหรือรูปร่างลักษณะรวมทั้งสไตล์ที่จะบูรณะให้เป็นไปนั้นจะต้องมีความถูกต้องอย่างเข้มงวดโดยการค้นคว้าวิจัยอย่างจริงจังและถูกต้องที่สุด

๔. การฟื้นฟูการปฏิสังขรณ์ (Rehabilitation) หมายถึงการฟื้นฟูสภาพของภูมิทัศน์อาคารหรือสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ให้กลับอยู่ในสภาพที่ใช้ประโยชน์ได้ซึ่งปกติจะทำในระดับเพียงการซ่อมแซมให้มีสภาพดี และอาจรวมถึงการปรับสภาพเล็กน้อยเพื่อให้สะดวกในการใช้งานระดับของการรักษาความแท้ดั่งเดิมเป็นรอง

๕. การสร้างของเก่าขึ้นมาใหม่ (Reconstruction) หมายถึงการสร้างภูมิทัศน์หรืออาคารแบบดั่งเดิมขึ้นมาใหม่จากอาคารหรือสถานที่ที่เป็นประวัติศาสตร์เดิมที่เสื่อมสูญไปแล้วโดยสร้างขึ้น ณ ที่ใดก็ได้ไม่จำเป็นต้องเป็นที่เดิมแต่สร้างเหมือนเดิมทุกประการตั้งแต่ฐานติดดินขึ้นไปรูปแบบที่สร้างจะต้องเก็บและค้นคว้าวิจัยจากเอกสารหลักฐานทางประวัติศาสตร์ภาพถ่ายหรือภาพวาดเก่าความแท้ขึ้นอยู่กับเอกสารหลักฐานและทุนทรัพย์เอื้ออำนวย เช่น อาคารพระที่นั่งสรรเพชรปราสาทในเมืองโบราณเป็นต้น

๖. การแปลความหมาย (Interpretation) หมายถึงการรักษาลักษณะดั้งเดิมของสิ่งแวดล้อมภูมิทัศน์และอาคารสถานที่เก่าแก่ไว้บ้างโดยสอดใส่การใช้สอยอย่างใหม่ ๆ ตามสภาวะเศรษฐกิจยุคใหม่การค้นคว้าวิจัยถือเป็นองค์ประกอบหลักของการออกแบบซึ่งจะต้องนำลักษณะและการใช้สอยใหม่มาใช้

๗. การสงวนไว้ใช้ (Reservation) หมายถึงการสงวนไว้ใช้ประโยชน์ในภายหน้าซึ่งอาจเปลี่ยนแปลงไปจากสภาพเดิมเล็กน้อยหรือโดยสิ้นเชิงได้การอนุรักษ์โบราณสถานและศิลปวัตถุในประเทศไทยได้เริ่มดำเนินการนานมาแล้วดังที่[๖๙]

[๖๙] เดชา บุญค้ำ, “การอนุรักษ์กับการพัฒนา,” **อาษา**. (๒๕๓๗, มีนาคม). ๓๑ (๕๙): ๖๘-๗๓.

ศิริชัย นฤมิตรเรขากร[๗๐] ได้กล่าวไว้พอสรุปใจความได้ว่างานอนุรักษ์ศิลปกรรมเริ่มมีหลักฐานมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยเช่นการบูรณะวัดมหาธาตุสุโขทัยโดยมหาเถรศรีศรัทธาราชจุฬามณีแต่การบันทึกเป็นประวัติการอนุรักษ์มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา

พ.ศ. ๒๒๗๖ – ๒๓๐๑ สมัยรัชกาลพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเป็นครั้งแรกซึ่งได้บันทึกในพงศาวดารว่ามีการบูรณปฏิสังขรณ์เจดีย์ภูเขาทองและมณฑปพระพุทธบาทสระบุรีการบูรณะครั้งนี้เป็นการซ่อมแซมและเสริมความมั่นคงรวมถึงการเพิ่มเติมบางส่วน เช่น หน้ามุกหน้าบันซึ่งเป็นการบูรณะตามคติแบบตะวันออกและในราว พ.ศ. ๒๓๙๔ สมัยรัตนโกสินทร์ซึ่งตรงกับรัชกาลที่ ๔ โปรดให้มีการบูรณะพระปฐมเจดีย์ โดยทำการสร้างเจดีย์ใหญ่ครอบเจดีย์องค์เดิมนอกจากนี้ พระองค์ยังได้ทำการสำรวจและศึกษาเมืองเก่าสุโขทัย และทำการบูรณะบางส่วนทำให้มีการค้นพบหลักศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงการเข้าไปสำรวจและบูรณะแต่ละครั้งพระองค์จะทรงจดบันทึกเพื่อเป็นหลักฐานสำหรับการศึกษาต่อไปทุกครั้งจึงกล่าวได้ว่ารัชกาลที่ ๔ ท่านทรงเป็นผู้วางรากฐานของการอนุรักษ์แบบตะวันตกในไทยปัจจุบัน

ในรัชกาลที่ ๕ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๑๗ พระองค์ได้ส่งเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธและสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพไปศึกษายังประเทศอังกฤษจึงรับแนวความคิดแบบตะวันตกเข้ามาหลายประการรวมไปถึงแนวคิดด้านการอนุรักษ์ศิลปกรรมด้วยในส่วนพระองค์ของเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธเองท่านทรงโปรดวิชาประวัติศาสตร์มากเมื่อกลับมาถึงไทยท่านได้ออกสำรวจศึกษา ตลอดจนเก็บข้อมูลตามโบราณสถานต่าง ๆ และทรงเขียนหนังสือและตำรามากมายเช่นเที่ยวเมืองพระร่วงเป็นต้นจึงถือได้ว่าช่วงนี้เป็นจุดสำคัญของการให้ความรู้เกี่ยวกับการอนุรักษ์ศิลปกรรมในประเทศไทย

พ.ศ. ๒๔๕๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งโบราณคดีสโมสรเพื่อเป็นการศึกษาเรื่องราวความเป็นมาของชาติบ้านเมืองในอดีตในส่วนของการอนุรักษ์พระองค์ทรงโปรดกำหนดแนวทางใหม่เป็นครั้งแรกซึ่งเป็นพระราชกระแสฯในการปฏิสังขรณ์พระปรางค์วัดอรุณนับเป็นแนวทางในการอนุรักษ์ฉบับแรกของประเทศไทย

พ.ศ. ๒๔๕๓ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงเป็นนักปราชญ์ด้านโบราณคดีวรรณคดีได้ทรงส่งเสริมการอนุรักษ์ศิลปกรรมมากขึ้นโปรดให้ตั้งกรมศิลปากรขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๕๔ และกรมช่างมหาดเล็ก (ช่างสิบหมู่) รวมถึงกรมพิพิธภัณฑ์อีกด้วยและในสมัยนั้นเองจอร์จเซเดส (George Coedes) นักวิชาการทางประวัติศาสตร์- โบราณคดีชาวฝรั่งเศสซึ่งทำงานอยู่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้รับเชิญเข้ามาทำงานในประเทศไทย โดยได้ช่วยปรับปรุงกรมศิลปากรและกรมพิพิธภัณฑ์รวมไปถึงการศึกษาค้นคว้าทางด้านจารึกและโบราณคดีด้วย

---

[๗๐] ศิริชัย นฤมิตร เรขการ, **การอนุรักษ ศิลปกรรม**, (เชียงใหม่: คณะวิจิตรศิลป์, ๒๕๔๑). หน้า ๖๗-๘๑.

พ.ศ. ๒๔๖๘ ก่อนมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งราชบัณฑิตยสถานขึ้นเป็นองค์กรที่รวมนักปราชญ์หรือผู้รู้ในสาขาวิชาต่าง ๆ รวมทั้งด้านโบราณคดีละศิลปกรรม

พ.ศ. ๒๔๖๙ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯให้ตั้งบัณฑิตสภาและโปรดเกล้าให้มีเจ้าหน้าที่จัดการ๓แผนกคือ

๑. แผนกศิลปากรสำหรับบำรุงวิชาช่าง

๒. แผนกวรรณคดีสำหรับบำรุงวิชาหนังสือ

๓. แผนกโบราณคดีสำหรับบำรุงความรู้เรื่องโบราณคดี

หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕สมัยจอมพล ป.พิบูลสงครามมีการบูรณะพระนครศรีอยุธยาเป็นครั้งแรก

พ.ศ. ๒๔๗๘ รัฐบาลได้สร้างและปรับปรุงโครงสร้างการดำเนินงานขององค์กรและโครงสร้างเดิมในการบริหารราชการแผ่นดินหลายประการโดยเฉพาะงานด้านการศึกษาค้นคว้าและสงวนรักษาบำรุงศิลปวัฒนธรรมให้ยุบราชบัณฑิตยสภาออกเป็น ๒ หน่วยงานคือราชบัณฑิตยสถานทำหน้าที่ด้านการศึกษาค้นคว้าวิทยาการขั้นสูงสาขาต่าง ๆ และกรมศิลปากรทำหน้าที่ด้านการบำรุงวิชาการช่างต่าง ๆโดยให้ทำแผนกโบราณคดีกับแผนกวรรณคดีขึ้นสังกัดกรมศิลปากรดำเนินงานต่าง ๆ ในการศึกษาค้นคว้าโบราณคดีและการอนุรักษ์โบราณสถานและการพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติได้โอนมาเป็นกองโบราณคดีกรมศิลปากรตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมากรมศิลปากรได้ปรับวิธีการอนุรักษ์ใหม่ในระหว่าง พ.ศ. ๒๕๐๕ – ๒๕๑๐ ให้การขุดแต่งบูรณะเป็นงานที่ทำติดต่อกันโดยนักโบราณคดีและช่างที่รับผิดชอบเป็นผู้ดำเนินการเพราะถือหลักการที่ว่าซากชิ้นส่วนโบราณสถานที่ยังไม่ได้เคลื่อนย้ายออกจากพื้นที่สามารถซ่อมแซมรูปทรงสถาปัตยกรรมที่ชัดเจนที่สุดจึงมอบหมายหน้าที่ให้ช่างเทคนิคดำเนินการคู่ไปกับการขุดต่าง ๆ การขุดแต่งและบูรณะเช่นนี้ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ว่าเป็นการทำงานที่ไม่ถูกต้องเพราะเป็นการมอบอำนาจในคนเพียงกลุ่มเดียวหาได้เป็นตามกระบวนการอนุรักษ์ตามทฤษฎีและแนวปฏิบัติสากลที่นานาประเทศดำเนินการไปเป็นการทำลายโบราณสถาน ยิ่งกว่านั้นบทบาทของคำว่าโบราณสถานไม่ได้จำกัดอยู่เพียงซากหลักฐานของโบราณคดีตามแหล่งอารยธรรมโบราณแต่แผ่ขยายไปสู่อาคารสถาปัตยกรรมประเภทอื่น ๆ ซึ่งสถาปนิกและวิศวกรเป็นผู้ดำเนินการโดยตรง

พ.ศ. ๒๕๑๗ กรมศิลปากรได้ปรับปรุงโครงสร้างกองโบราณคดีใหม่จำแนกงานออกค่อนข้างชัดเจนขึ้นกล่าวคือมอบงานศึกษารูปแบบ ให้นักโบราณคดีนักประวัติศาสตร์ดำเนินการหากเป็นโครงการใหญ่ที่มีนักวิชาการสาขาอื่น ๆ เข้ามาทำงานมากขึ้นความรู้เกี่ยวกับโบราณสถานไม่ได้จำกัดอยู่เพียงซากสถาปัตยกรรมเท่านั้น แต่รวมถึงอารยธรรมและประวัติศาสตร์ต่าง ๆ ของโบราณสถานแห่งนั้นด้วยส่วนการบูรณะโบราณสถานก็มอบให้งานบูรณะซึ่งเป็นกลุ่มช่างสาขาต่าง ๆ เช่น สถาปนิกวิศวกรและนายช่างศิลปกรรมนายช่างโยธาเป็นผู้ดำเนินการงานบูรณะไม่ได้หยุดอยู่แต่การรักษา

หลักฐานทางโบราณคดีเท่านั้นแต่ได้ขยายขอบเขตไปสู่การตกแต่งภูมิทัศน์ และการอนุรักษ์เมืองด้วย กิจการอนุรักษ์โบราณสถานในประเทศไทยจึงได้ดำเนินการเช่นนี้สืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน[๗๑]

สรุปได้ว่า การอนุรักษ์โบราณสถานเป็นการป้องกันการเสื่อมสภาพ โดยการสงวนรักษาการเสริมความมั่นคงแข็งแรงการบูรณะการปฏิสังขรณ์การประกอบคืนสภาพและการประยุกต์การใช้สอย แต่ละแหล่งนั้นอาจมีวิธีการต่าง ๆ กันแล้วแต่สถานการณ์และปัจจัยอื่น ๆ ในแต่ละกรณีโดยอาจจะใช้วิธีการใดวิธีการหนึ่งหรือหลายวิธีร่วมกันและการอนุรักษ์โบราณสถานเป็นการปฏิบัติที่ยอมรับกันอย่างแพร่หลายโดยทั่วไป สำหรับในประเทศไทยนั้นการอนุรักษ์เริ่มมีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยเรื่อยมา เนื่องจากกิจกรรมการอนุรักษ์โบราณสถานเป็นกิจกรรมที่ทำให้สิ่งที่มีคุณค่าของชาติดำรงอยู่สืบไป

อนุวิทย์ เจริญศุภกุล นั้นเสนอว่าต้องพิจารณาประเมินค่าโบราณสถานให้ชัดเจนตั้งแต่แรก โดยพิจารณาในแง่มุมต่าง ๆ ดังนี้

๑. พิจารณาในแง่ของประโยชน์ใช้สอย เช่น อาคารทางศาสนาอาคารที่อยู่อาศัยอาคารยุทธศาสตร์ยุทธวิธีและสาธารณูปการต่าง ๆ

๒. พิจารณาเนื้อหาทางวิชาการคือการพิจารณาตามเนื้อหาทางประวัติศาสตร์อารยธรรม โดยถ้ามองในลักษณะกว้างและลึกโบราณสถานทั้งหมดก็เป็นเอกสารที่จะอำนวยประโยชน์โดยตรงกับการศึกษาทางประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมประวัติศาสตร์ศิลปะโบราณคดีประวัติศาสตร์สังคมในบางกรณีโบราณสถานเหล่านี้จึงเป็นสิ่งมีชีวิตสามารถโต้ตอบให้กับข้อเท็จจริงกับนักวิชาการได้ตลอดเวลา

๓. การพิจารณาในแง่ประโยชน์หน้าที่ทางสังคมคือการพิจารณาประโยชน์ที่จะได้รับทางสังคมและเศรษฐกิจ เป็นส่วนร่วมจึงแบ่งโบราณสถานออกเป็นโบราณสถานร้างและโบราณสถานที่ยังดำรงประโยชน์ในปัจจุบัน[๗๒]

สามารถ สิริเวชพันธุ์ ได้เสนอวิธีการรักษางานทางสถาปัตยกรรมไว้ ๕ แนวทาง ดังนี้

๑. การอนุรักษ์ (Preservation) คือกระบวนการในการใช้มาตรการที่เหมาะสมเพื่อจะดำรงรักษาสภาพให้คงรูปแบบเดิมได้ด้วยวัสดุก่อสร้างแบบเดิม และวิธีการสร้างแบบเดิมที่เคยทำมาในอดีต อาจมีการเสริมสร้างความมั่นคงในเบื้องต้นเท่าที่จำเป็น เพื่อให้มีความสมบูรณ์การอนุรักษ์จะต้องมีของเดิมร้อยละ๗๐ – ๘๐ อาจเพิ่มเติมเพียงร้อยละ ๒๐ – ๓๐ เท่านั้น

๒. การปฏิสังขรณ์ (Restoration) คือกระบวนการที่ทำให้รูปทรงรายละเอียดส่วนปลีกย่อยและที่ตั้งซึ่งเคยมีอยู่ในประวัติศาสตร์กลับคืนมาสู่รูปเดิมที่เคยเป็นอาจต้องเอาส่วนที่ต่อเติมภายหลังออกหรือเสริมส่วนทดแทนเดิมที่หายไปตามบันทึกจดหมายเหตุข้อสันนิษฐานจากร่องรอยเดิมที่มีอยู่

---

[๗๑] ศิริชัย นฤมิตรเรขการ, **การอนุรักษ์ศิลปกรรม**, (เชียงใหม่: คณะวิจิตรศิลป์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๑), หน้า ๖๗-๘๑.

[๗๒] อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, “แนวความคิดการอนุรักษ์โบราณสถานในประเทศไทย,” เอกสารในการสัมมนาเรื่องการอนุรักษ์โบราณสถานมหาวิทยาลัยศิลปากร ๖-๗ สิงหาคม ๒๕๓๘, (อัดสำเนา), หน้า ๓๗.

รูปถ่ายหรือรูปวาดจากเค้ามูลเดิมซึ่งของเดิมอาจมีเพียงร้อยละ ๒๐ – ๓๐ ส่วนที่จะปฏิสังขรณ์อาจมีมากถึงร้อยละ ๗๐ – ๘๐

๓. การฟื้นฟูสภาพสภาพ (Re-construction) คือกระบวนการในการใช้มาตรการต่าง ๆ ที่เหมาะสมในการนำสถานที่สำคัญของประวัติศาสตร์กลับมาใช้ให้เป็นประโยชน์ร่วมสมัยกับปัจจุบันเท่าที่จะเป็นได้โดยการซ่อมแซมหรือเปลี่ยนแปลงตามความเหมาะสม แต่จะต้องมีการอนุรักษ์ส่วนสำคัญทางประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมและวัฒนธรรมของเดิม ณ สถานที่นั้นเช่นมีของเดิมอยู่ร้อยละ ๕๐ -๖๐ จะฟื้นฟูเพียงร้อยละ ๔๐ -๕๐ เท่านั้น

๔. การสร้างขึ้นใหม่ (Reconstruction) คือกระบวนการในการสร้างหรือทำโดยเลียนแบบขึ้นมาใหม่ทั้งหมดโดยมีรูปทรงรายละเอียดต่าง ๆ ของส่วนประณีตสถาปัตยกรรมเหมือนของเดิมที่เคยมีมาในอดีตแต่ได้สูญหายไปต้องมีเค้าของเดิมจากรูปถ่ายในอดีตแสดงที่ตั้งเดิมประกอบข้อสันนิษฐานแสดงความเป็นไปได้ของรูปแบบในอดีตจากประวัติศาสตร์การสร้างสถาปัตยกรรมนั้นมีความสำคัญทำให้รักษาแนวทางความถูกต้องของประวัติศาสตร์ไว้ได้และเป็นประโยชน์ต่อสังคมชุมชนนั้น

๕. การเสริมสร้างความมั่นคง (Stabilization) คือกระบวนการต่าง ๆ ในการใช้มาตรการที่เหมาะสมทำให้สถานที่สำคัญในทางประวัติศาสตร์มีความสามารถคงทนต่อการเปลี่ยนแปลงหรือทำให้โครงสร้างทางสถาปัตยกรรมที่ไม่แข็งแรงเสื่อมสภาพมีความปลอดภัยมั่นคงด้วยการใช้ค้ำยันตั้งให้ได้รูปทรงตามสภาพเดิม[๗๓]

Bernard M. Feilden (อนุกูลศิริพันธุ์, ๒๕๔๓) ได้เสนอวิธีการปฏิบัติในโครงการอนุรักษ์สถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์โดยแบ่งระดับของการอนุรักษ์ออกเป็น๗ระดับได้แก่

๑. การป้องกันการทรุดโทรมหรือการอนุรักษ์ทางอ้อม (Prevention of Deterioration or Indirect Conservation) หมายถึงการควบคุมสภาพแวดล้อมหรือการป้องกันสาเหตุของความเสื่อมโทรม โดยการบำรุงรักษาการตรวจสอบอย่างสม่ำเสมอ เช่น การควบคุมความชื้นในอาคารอุณหภูมิและแสงลดอันตรายจนอากาศที่มีมลภาวะเป็นพิษการสั่นสะเทือนจากการจราจรการทรุดตัวของดินการป้องกันอัคคีภัยการลอบวางเพลิงโจรกรรมและการดูแลรักษาความสะอาด

๒. การสงวนรักษา (Preservation) หมายถึงการรักษาสภาพวัตถุให้คงสภาพที่เป็นอยู่การซ่อมแซมจะกระทำเมื่อมีความจำเป็นป้องกันการทรุดโทรมที่จะเกิดขึ้นในอนาคตเพื่อรักษาสภาพของโครงสร้าง

๓. การเสริมความมั่นคง (Consolidation) หรือการอนุรักษ์โดยตรง (Direct Conservation) หมายถึงการเพิ่มหรือใส่วัสดุเชื่อมประสานหรือรับน้ำหนักในโครงสร้างจริงของสิ่งที่ต้องการอนุรักษ์

---

[๗๓] สามารถ สิริเวชพันธุ์, “การอนุรักษ์สถาปัตยกรรมท้องถิ่น,” ในเอกสารรวมบทความประกอบการประชุมสัมมนาเรื่องเอกลักษณ์และการสืบสานสถาปัตยกรรมในภาคเหนือ, ๒๕๔๐, หน้า ๑๒๐.

หรือโยงยึดให้โครงสร้างนั้นคงสภาพเป็นชิ้นเดียวกันอย่างไรก็ตามต้องรักษารูปทรงและโครงสร้างเดิมไว้โดยใช้ความชำนาญวัสดุที่ดีและวิธีการที่เหมาะสม

๔. การบูรณะ (Restoration) หมายถึงการฟื้นฟูแนวความคิดดั้งเดิมของวัตถุหรือทำให้วัตถุนั้นกลับคืนสู่ความชัดเจนการบูรณะต้องทำบนพื้นฐานของวัตถุดั้งเดิมอ้างอิงจากหลักฐานทางโบราณคดีสภาพโดยรวมดูกลมกลืนกับโครงสร้างทั้งหมดแต่ในการตบแต่งจะต้องแสดงให้เห็นความแตกต่างจากของเดิมไม่เป็นการปลอมแปลงหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี

๕. การปรับปรุงใหม่เป็นที่อยู่อาศัย (Rehabilitation) คือการนำอาคารนั้นมาใช้งานหรือทำให้ทันสมัยโดยปราศจากการเปลี่ยนแปลงโดยทั่วไปการใช้งานตามจุดประสงค์ดั้งเดิมเป็นสิ่งที่ดีที่สุดในการอนุรักษ์อาคารเพราะหมายถึงการเปลี่ยนแปลงน้อยที่สุดคุณค่าทางประวัติศาสตร์และสุนทรียภาพถูกรักษาได้อย่างมีประโยชน์ทางเศรษฐกิจ

๖. การสร้างชิ้นส่วนใหม่ (Reproduction) หมายถึงหากทรัพย์สินทางวัฒนธรรมใดถูกทำลายโดยไม่สามารถนำกลับคืนมาได้หรือคุกคามจากสภาพแวดล้อมจำเป็นต้องเคลื่อนย้ายศิลปวัตถุนั้นไปยังสถานที่ซึ่งมีสภาพแวดล้อมที่เหมาะสมชิ้นส่วนใหม่จะถูกนำไปแทนที่เพื่อรักษาเอกลักษณ์ของสถานที่นั้น ๆเช่นประติมากรรม “เดวิด” ของไมเคิลแองเจโล ถูกเคลื่อนย้ายจาก Piazza dellaSignoria ฟลอเรนซ์ ไปยังพิพิธภัณฑ์เพื่อป้องกันสภาพแวดล้อมแล้วทำรูปจำลองนำไปวางในตำแหน่งเดิม

๗. การสร้างขึ้นใหม่ (Reconstruction) หมายถึงการสร้างอาคารประวัติศาสตร์หรือเมืองเก่าขึ้นมาใหม่โดยใช้วัสดุใหม่เนื่องจากอาคารเหล่านั้นพังทลายไปโดยตั้งอยู่บนพื้นฐานของหลักฐานเอกสารที่เที่ยงตรงตามความเป็นจริงที่เที่ยงตรงตามความเป็นจริง[๗๔]

กองอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมธรรมชาติและศิลปกรรมสำนักนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมกระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมได้เสนอแนวทางการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมไว้ดังนี้

๑. เร่งรัดและกระตุ้นให้หน่วยงานของรัฐและประชาชนเอาใจใส่ควบคุมดูแลและอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมอย่างถูกต้องเหมาะสม

๒. แก้ไขปรับปรุงกฎหมายให้เหมาะสมและได้ผลในทางปฏิบัติอย่างแท้จริง

๓. ป้องกันมิให้การพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมเป็นไปในทางที่ก่อให้เกิดความเสียหายต่อสิ่งแวดล้อมศิลปกรรม

๔. เสริมสร้างความรู้ความเข้าใจให้แก่บุคลากรในท้องถิ่นเพื่อทำหน้าที่รับผิดชอบร่วมกันในการคุ้มครองและรักษาสภาพแวดล้อมที่ดีแก่แหล่งศิลปกรรม

---

[๗๔] อนุกูล ศิริพันธุ์, **การจัดการโบราณสถานและสิ่งแวดล้อมโดยรัฐและชุมชนกรณีศึกษาคูเมืองและกำแพงเมืองในเขตพื้นที่ชุมชนบ้านปงสนุกอำเภอเมืองจังหวัดลำปาง**, การค้นคว้าอิสระ ศศ.ม. (เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๓).

๕. ส่งเสริมให้มีการอบรมและสร้างสามัญสำนึกให้ประชาชนเกิดความรู้สึกหวงแหนและเห็นคุณค่าของศิลปกรรมและสิ่งแวดล้อมที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับแหล่งศิลปกรรม

๖. พัฒนาวิธีการอนุรักษ์มรดกทางวัฒนธรรมให้เกิดประโยชน์สูงสุดทางด้านเศรษฐกิจและสังคมตามแผนพัฒนาการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรม[๗๕]

นอกจากนี้แนวคิดในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรม (Cultural Heritage Conservation) คือการควบคุมสภาพแวดล้อมที่อยู่ในเขตศิลปกรรมอย่างเหมาะสมมีระดับความเข้มงวดในการควบคุม โดยแบ่งออกเป็น

๑. บรรยากาศ (Atmosphere) หมายถึงตัวศิลปกรรมและสิ่งแวดล้อมที่มีความสอดคล้องส่งเสริมซึ่งกันและกัน

๒. แหล่งอันควรอนุรักษ์ (Nucleus) หมายถึงตัวศิลปกรรมซึ่งเป็นสิ่งสำคัญที่ที่จะต้องอนุรักษ์

๓. พื้นที่สงวน (Preservation Area) หมายถึงพื้นที่ที่มีคุณค่ามากทางวิชาการและมีความอ่อนไหวต่อการเปลี่ยนแปลงหรือผลกระทบที่ทำให้ถูกทำลายได้ง่ายในพื้นที่นี้ห้ามกระทำการใด ๆที่เป็นการเปลี่ยนแปลงสภาพดั้งเดิมของศิลปกรรมโดยเด็ดขาด

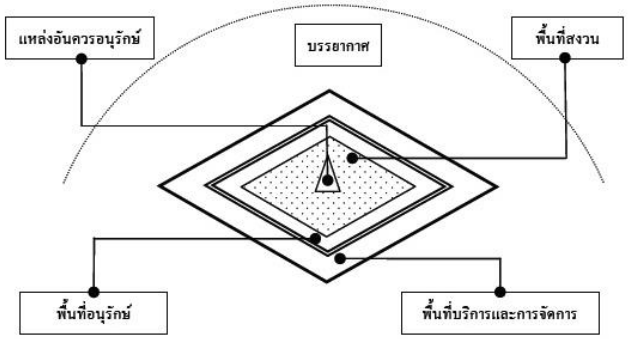
๔. พื้นที่อนุรักษ์ (Conservation Area) หมายถึงพื้นที่ใกล้เคียงหรือบริเวณโดยรอบตัวศิลปกรรมซึ่งเมื่อพื้นที่นี้ถูกทำลายย่อมมีผลกระทบต่อการคงอยู่ของศิลปกรรมด้วยในบริเวณนี้ยินยอมให้ทำกิจกรรมได้บางประการที่ไม่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงสภาพพื้นที่นี้มากนัก

๕. พื้นที่บริการและการจัดการหรือพัฒนา (Service and Management Area) หมายถึงพื้นที่ข้างเคียงหรือโดยรอบแหล่งศิลปกรรมที่มีความเกี่ยวพันกับตัวศิลปกรรมน้อยมาก จึงยินยอมให้มีการพัฒนาได้แต่ต้องอยู่ในความควบคุมของหน่วยงานที่รับผิดชอบว่ากิจกรรมที่จะเกิดขึ้นจะไม่ส่งผลกระทบให้เกิดการทำลายคุณค่าของศิลปกรรมสามารถได้อธิบายดังภาพประกอบซึ่งประยุกต์มาจากกองอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมธรรมชาติและศิลปกรรมสำนักนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมกระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม[๗๖]

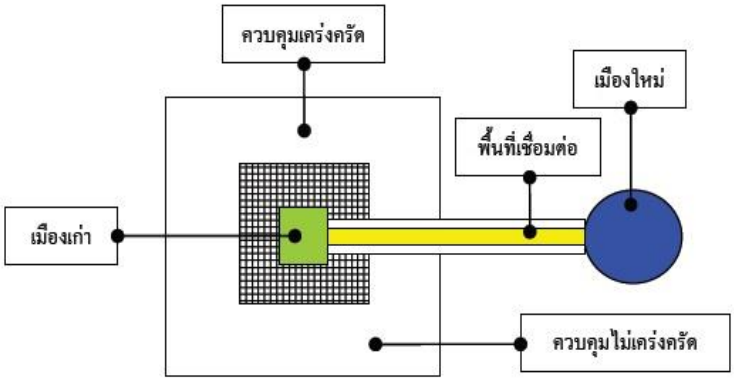
[๗๕] กองอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมธรรมชาติและศิลปกรรม, **“การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรม,” สิ่งแวดล้อมศิลปกรรม.ม.ป.ป.** [ออนไลน์], แหล่งที่มา: http://www.onep.go.th/ncecd/ natural/ art.html [๑๖ มกราคม, ๒๕๖๔].

[๗๖] กองอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมธรรมชาติและศิลปกรรม. **“การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรม,” สิ่งแวดล้อมศิลปกรรม.ม.ป.ป.** [ออนไลน์], แหล่งที่มา: http://www.onep.go.th/ncecd/ natural/ art.html [๑๖ มกราคม, ๒๕๖๔].

ภาพที่ ๒.๑ แสดงแนวคิดในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม

นอกเหนือจากแนวคิดในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมยังมีแนวทางอื่นที่ควรปฏิบัติควบคู่กันไปเช่นแนวความคิดในการพัฒนาเชิงอนุรักษ์โดยแบ่งพื้นที่ในการดำเนินการออกเป็นส่วนอธิบายดังภาพประกอบประยุกต์มาจากกองอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมธรรมชาติและศิลปกรรมสำนักนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมกระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม[๗๗]

ภาพที่ ๒.๒ แสดงแนวคิดในการพัฒนาเชิงอนุรักษ์

แนวทางการควบคุมการใช้ที่ดินการก่อสร้างอาคารและการใช้ต้นไม้ในบริเวณโบราณสถานประกอบไปด้วย

๑. ควบคุมการใช้ที่ดินไม่ให้มีกิจกรรมการใช้ที่ดินที่ไม่เหมาะสมในบริเวณใกล้เคียงโบราณสถาน

---

[๗๗] กองอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมธรรมชาติและศิลปกรรม. **“การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรม,” สิ่งแวดล้อมศิลปกรรม.ม.ป.ป.** [ออนไลน์], แหล่งที่มา: http://www.onep.go.th/ncecd/ natural/ art.html [๑๖ มกราคม, ๒๕๖๔].

๒. จัดที่จอดรถให้เป็นระเบียบห่างจากโบราณสถานพอสมควรและจัดทางเท้าที่สะอาดร่มรื่นโดยรอบโบราณสถาน

๓. ควบคุมการก่อสร้างอาคารด้านหลังโบราณสถานและปลูกต้นไม้ขนาดใหญ่เป็นฉากหลังของโบราณสถาน

๔. ควบคุมมวลของอาคารไม่ให้มีอาคารขนาดใหญ่บริเวณใกล้เคียงโบราณสถานหรือองค์ประกอบสำคัญของชุมชนโบราณ

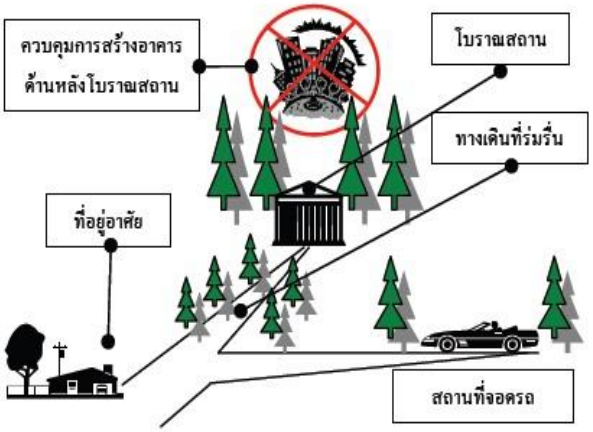
๕. ควบคุมรูปร่างวัสดุและสีของอาคารไม่ให้มีอาคารรูปร่างประหลาดใช้วัสดุก่อสร้างผิดแปลกไปจากอาคารทั่วไปหรือมีสีสันแปลก ๆ ในบริเวณใกล้เคียงโบราณสถานหรือองค์ประกอบสำคัญของชุมชนโบราณควรเลือกรูปแบบอาคารที่เรียบง่ายและเป็นแบบท้องถิ่น

๖. ควบคุมการติดตั้งป้ายโครงข่ายสาธารณูปโภคและสาธารณูปการไม่ให้บดบังหรือทำลายความสง่างามของโบราณสถานหรือองค์ประกอบสำคัญของชุมชนโบราณ

๗. ไม่นำต้นไม้แปลกปลอมจากถิ่นอื่นมาปลูกในเขตโบราณ

๘. ใช้ไม้ยืนต้นพื้นถิ่นสิบห้าเมตรขึ้นไปเมื่อโตเต็มที่สำหรับบริเวณสถานเพื่อภาพรวมที่เป็นธรรมชาติและให้ร่มเงา

ซึ่งสามารถอธิบายดังภาพประกอบ ประยุกต์มาจากกองอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมธรรมชาติและศิลปกรรมสำนักนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมกระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม[๗๘]

ภาพที่ ๒.๓ แสดงแนวทางการควบคุมการใช้ที่ดินการก่อสร้างอาคาร

[๗๘] กองอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมธรรมชาติและศิลปกรรม. **“การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรม,” สิ่งแวดล้อมศิลปกรรม.ม.ป.ป.** [ออนไลน์], แหล่งที่มา: http://www.onep.go.th/ncecd/ natural/ art.html [๑๖ มกราคม, ๒๕๖๔].

การศึกษาข้อมูลจากภาพถ่ายทางอากาศทำให้ทราบถึงร่องรอยที่มนุษย์สร้างขึ้นในอดีต เช่น คูคลองคันดินกำแพงถนนสระน้ำเขื่อนกั้นน้ำเป็นต้นการใช้ภาพถ่ายทางอากาศได้นำมาใช้สำรวจหาร่องรอยเหล่านี้ ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อการวางแผนและดำเนินการด้านการอนุรักษ์และศึกษาประวัติศาสตร์ด้านโบราณคดีข้อมูลจากแผนที่ภาพถ่ายทางอากาศ จึงเป็นประโยชน์ยิ่งในการสำรวจตรวจสอบสภาพแวดล้อมศิลปกรรมซึ่งแสดงดังภาพประกอบที่นำเสนออาณาเขตบริเวณพื้นที่เมืองเก่าแห่งหนึ่ง[๗๙]

ภาพที่ ๒.๔ แสดงแผนที่ภาพถ่ายทางอากาศ

เมื่อมีการการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมอย่างถูกต้องถูกวิธีสิ่งแวดล้อมศิลปกรรมจึงมีความสำคัญในฐานะเป็นสิ่งที่ส่งเสริมและรักษาคุณค่าตลอดจนคุณภาพของศิลปกรรมให้ดำรงอยู่และมีความหมายยิ่งขึ้น ซึ่งอาจจะทำให้เกิดประโยชน์ที่จะได้รับจากการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมซึ่งแบ่งออกเป็นหลายด้านดังนี้

๑. ด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรทางวัฒนธรรม

๑.๑ ช่วยส่งเสริมคุณค่าและความสำคัญของแหล่งศิลปกรรมซึ่งถือว่าเป็นทรัพยากรทางวัฒนธรรม (Cultural Resource) ให้เด่นชัดขึ้น

๑.๒ ช่วยให้เกิดความภาคภูมิใจในอารยธรรมอันเก่าแก่ของชาติ

---

[๗๙] กองอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมธรรมชาติและศิลปกรรม. **“การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรม,” สิ่งแวดล้อมศิลปกรรม.ม.ป.ป.** [ออนไลน์], แหล่งที่มา: http://www.onep.go.th/ncecd/ natural/ art.html [๑๖ มกราคม, ๒๕๖๔].

๑.๓ ช่วยให้เกิดความสามัคคีในการร่วมมือร่วมใจดูแลปกป้องและรักษาแหล่งศิลปกรรมที่เป็นมรดกทางวัฒนธรรมของชาติให้คงอยู่ต่อไป

๑.๔ ช่วยเสริมสร้างชื่อเสียงที่ดีงามทางศิลปวัฒนธรรมให้แก่ประเทศชาติ

๒. ด้านการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม

๒.๑ ช่วยเสริมสร้างสภาพแวดล้อมที่ดีให้แก่ชุมชน

๒.๒ ช่วยเสริมสร้างให้ประชาชนในบริเวณนั้นมีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น

๒.๓ ช่วยให้ชุมชนมีแหล่งสันทนาการเพื่อประโยชน์ทางด้านสุขภาพอนามัยจิตใจ

๓. ด้านการศึกษาและวิจัย

๓.๑ ช่วยยกระดับคุณภาพทรัพยากรบุคคลให้มีมาตรฐานสูงขึ้นทั้งทางด้านวิชาการและทัศนคติ

๓.๒ ช่วยให้เยาวชนของชาติมีแหล่งความรู้ทางวิชาการที่จะนำไปสู่การศึกษาและวิจัยซึ่งจะมีประโยชน์มาสู่ท้องถิ่นในอนาคต

จากการศึกษา Ghent Historic and Cultural Conservation District Design Guidelines ได้แนะนำวิธีการอนุรักษ์ในแหล่งประวัติและวัฒนธรรมไว้ว่าจะต้องควบคุมสิ่งก่อสร้างที่จะกำเนิดขึ้นใหม่โดยสิ่งก่อสร้างนั้นต้องคำนึงถึงแหล่งประวัติและวัฒนธรรมให้มีทิศทางไปในแนวเดียวกันและ Torre, Marta de la และ Randy Mason ได้กล่าวถึงการใช้หลักทางเศรษฐศาสตร์เข้ามาเกี่ยวข้องในการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมเช่นการเก็บภาษีการตั้งราคาเกี่ยวกับกิจกรรมในการควบคุมในแหล่งวัฒนธรรม[๘๐]

แนวคิดเกี่ยวกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมอาจสรุปได้ว่า เป็นการสงวนรักษาไว้ซึ่งคุณค่าและรูปธรรมนามธรรมของสิ่งแวดล้อมศิลปกรรมที่มีอยู่รวมถึงการบูรณปฏิสังขรณ์เพื่อให้เกิดการคงสภาพให้ยาวนานที่สุดโดยคำนึงถึงผลประโยชน์ของคนในชุมชนและประชาชนในชาติโดยใช้วิธีการในการอนุรักษ์ที่ครอบคลุมเหมาะสมกับสิ่งแวดล้อมศิลปกรรมนั้น[๘๑]

นอกจากนั้นยังมีผู้ให้ความคิดเห็นเกี่ยวกับแนวทางในการอนุรักษ์แหล่งโบราณคดีหรือโบราณสถานเอาไว้ดังต่อไปนี้คือ

๑) กฎหมายและการป้องกัน (Act and Protection) คือการออกกฎหมายคุ้มครองโดยที่ยังมิได้แตะต้องตัวสถาปัตยกรรมทางด้านโครงสร้างและพื้นที่ตั้งโดยรอบเพียงแต่ป้องกันการบุกรุกทำลายประกอบด้วย

---

[๘๐]Torre, Marta de la and Randy Mason., **Ghent Historic and Cultural Conservation District Design Guidelines**. Norfolk: s.n., ๒๐๐๐: ๗๕.

[๘๑]Torre, Marta de la and Randy Mason. **Economics and Heritage Conservation**. Los Angles :The Getty Conservation Institute, ๑๙๙๘: ๔)

(๑) กำหนดขอบเขตตามระนาบ

(๒) กำหนดขอบเขตตามแนวดิ่ง

(๓) ลดความหนาแน่นของประชากรและยานพาหนะอันจะเกิดการสั่นสะเทือน

๒) ทางวิชาการ (Biochemical and Physical Conservation) คือการวิเคราะห์การคงสภาพของตัวโบราณสถานเพื่อชะลอการเสื่อมสลายอันเกิดจากธรรมชาติและส่งเสริมให้เห็นคุณค่าในสังคมซึ่งประกอบด้วย

(๑) วิเคราะห์การคงสภาพทางด้านวิศวกรรมทางธรณีวิทยาและโครงสร้าง

(๒) วิเคราะห์การสลายตัวของชิ้นส่วนสถาปัตยกรรมด้านฟิสิกส์

(๓) ปราบและทำลายจุลชีวันทางด้านเคมี

(๔) ส่งเสริมเผยแพร่และประชาสัมพันธ์ทางด้านสังคม

๓) ปฏิบัติการอนุรักษ์ตัวอาคาร (Structural Conservation) คือการเข้าไปแตะต้องตัวอาคารด้วยวิธีการผดุงไว้มิให้เสื่อมสลายต่อไปเท่าที่สามารถจะทำได้ดังนี้

(๑) คงสภาพไว้ (Preservation) เมื่อยังมีความมั่นคงอยู่ยังไม่เป็นอันตรายถึงขั้นวิกฤติเพื่อประวิงเวลารอการบูรณะโดยวิธี

- ค้ำยันหรือยึดรอบ
- ตัดหรือควบคุมความชื้นและเสริมเปลี่ยนวัสดุก่อสร้างที่ชำรุดเสียหายบางส่วน
- เสริมแรง (Reinforcement) ด้วยวิธีฉีดเย็บ (Consolidation) เข้าไปภายในตัวอาคารหรือฐานรากโดยแตะต้องเปลือกนอกน้อยที่สุดเพื่อหยุดยั้งการแตกร้าวและยึดเหนี่ยวให้คงสภาพต่อไปหรือกรณีที่มีการทรุดเอียงอาจจะต้องใช้ระบบเสาและคานช่วยพยุงหรือโดยวิธีฝังเข้าไปภายในหรือทาบส่วนบนของของตัวสถาปัตยกรรมถ้าใช้คอนกรีตเสริมเหล็กแต่วิธีนี้จะต้องสกัดทาลายผิวนอกของสถาปัตยกรรมออกบางส่วนแล้วปิดทับเพื่อป้องกันการยืดหดขยายตัว (Coefficient of Expansion) ของวัสดุต่างชนิดเมื่อถูกความร้อน
- เคลือบและครอบ (Covering) วิธีการนี้ใช้กับตัวโบราณสถานที่ไม่สามารถจะบูรณะได้เพราะวัสดุก่อสร้างตัวโบราณสถานผุเปื่อยเสื่อมสภาพแต่ยังมีร่องรอยลวดลายรูปแบบปรากฏวิธีเคลือบคือใช้สารเคมีชนิดใสประเภทแลคเกอร์ (Lacquer) เคลือบผิวนอกตัวอาคารในส่วนที่ถูกวัชพืชอากาศฝนและแสงแดดคุกคามแต่ต้องมีท่อระบายอากาศไว้เพื่อถ่ายเทความชื้นใต้ดินวิธีครอบก็คือการก่อสร้างอาคารครอบทั้งหมดมีช่องว่างไว้ภายในเช่นองค์พระปฐมเจดีย์และอนุสรณ์ดอนเจดีย์เป็นต้นการใช้ทองจังโกที่นิยมใช้ในปูชนียสถานภาคเหนือก็เป็นวิธีการครอบวิธีหนึ่งที่ใช้ป้องกันภัยธรรมชาติ

(๒) การบูรณะ (Restoration) เมื่อถึงขั้นวิกฤติดังนี้

- กลับสภาพเดิม (Reinstatement) คือนำชิ้นส่วนเดิมที่ช่างหล่อนำขึ้นไปติดตั้งหรือซ่อมเปลี่ยนส่วนประกอบของตัวอาคารที่แตกร้าวบางส่วนและเสริมโครงสร้างเฉพาะจุด

- อะนัสติโลซิส (Anastylasis) รื้อแล้วประกอบสร้างไว้อย่างเก่าโดยไม่เสริมโครงสร้าง (ฐานรากแข็งแรง) หรือทำโครงสร้างใหม่โดยใช้กรรมวิธีก่อสร้างตามยุคสมัยเดิม

- รื้อแล้วเสริมโครงสร้าง (Reconstruction) ใช้กรรมวิธีอะนัสติโลอะนัสติโลซิสแต่เสริมโครงสร้างสมัยใหม่เช่นการใช้คอนกรีตเสริมเหล็กทดแทนเป็นต้น

- สร้างใหม่หมด (Rebuilt) ในกรณีที่อาคารพังทลายวัสดุก่อสร้างของเดิมเสื่อมสภาพเสียหายเกิน๕๐% ไม่ปรากฏผังรูปแบบเต็มรูปเป็นหลักฐานหรือใช้รูปแบบจากภาพถ่ายการก่อสร้างใช้วัสดุก่อสร้างสมัยใหม่ต่างชนิดกับของเดิมหรือใช้วัสดุชนิดเดียวกับของเดิมแต่เปลี่ยนขนาดให้เล็กลงแต่คงความกลมกลืนโดยระบบสีกับวัสดุของเดิม

๒) วิธีดำเนินการพัฒนาเชิงอนุรักษ์

(๑) ทำการศึกษาแล้วกำหนดกรอบการพัฒนาในเขตสิ่งแวดล้อมศิลปกรรม

(๒) ทำการพัฒนาสาธารณูปโภคเช่นถนนทางเดินไฟฟ้าประปาโทรศัพท์เท่าที่จำเป็นโดยไม่ให้เกินกว่าที่กำหนดไว้เป็นกรอบการพัฒนา

(๓) ควบคุมการพัฒนาในบริเวณต่าง ๆ ตามกรอบการพัฒนาที่กำหนดไว้ตลอดจนบริเวณที่เชื่อมต่อกับการพัฒนาเชิงเศรษฐกิจต้องควบคุมให้เกิดความกลมกลืนและการเปลี่ยนแปลงการพัฒนาต้องเป็นแบบค่อยเป็นค่อยไป

(๔) ส่งเสริมให้เขตสิ่งแวดล้อมศิลปกรรมมีความสง่างามและมีบรรยากาศที่เหมาะสมสอดคล้องกลมกลืนกับศิลปกรรมและแหล่งศิลปกรรมนั้น ๆ

๓) ปัญหาการอนุรักษ์โบราณสถานและสภาพแวดล้อม

การอนุรักษ์โบราณสถานและสภาพแวดล้อมในปัจจุบันขยายวัตถุประสงค์เพื่อใช้เป็นแหล่งท่องเที่ยวของวัฒนธรรมด้วยซึ่งตามปรกติกรมศิลปากรเป็นฝ่ายอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรมก็มีหน้าที่ดูแลรักษาโบราณสถานและสภาพแวดล้อมรอบ ๆ โบราณสถานส่วนสภาพแวดล้อมที่อยู่ไกลออกไปก็เป็นหน้าที่ขององค์กรท้องถิ่นคือองค์การบริหารส่วนตำบลซึ่งเป็นเจ้าของพื้นที่และต้องได้รับความร่วมมือจากภาครัฐและประชาชนในท้องถิ่นตลอดจนองค์กรพัฒนาเอกชน (Non-Government Organization) รวมทั้งนักวิชาการอิสระดังนั้นหน้าที่ของกรมศิลปากรจึงต้องมีความเข้าใจในวิธีการอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรมที่ได้รับหน้าที่ปกป้องคุ้มครองหลักฐานทางประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติสาเหตุที่ทาให้เกิดปัญหาการอนุรักษ์โบราณสถานและสภาพแวดล้อม ได้แก่

(๑) การพัฒนาสภาพแวดล้อมบริเวณพื้นที่โบราณสถานมากเกินไปจนเป็นการทำลายบรรยากาศของโบราณสถาน

(๒) การเร่งรัดการพัฒนาและอนุรักษ์โบราณสถานโดยละทิ้งขั้นตอนวิชาการที่ต้องปฏิบัติเพื่อให้ได้ปริมาณงานมากและทันการใช้เงินงบประมาณประจำปี

(๓) การค้นหาหลักฐานทางวิชาการยังไม่เพียงพอแล้วตัดสินใจดำเนินการอนุรักษ์

(๔) การไม่เข้าใจหลักการและวิธีการอนุรักษ์แล้วตัดสินใจดำเนินการอนุรักษ์

(๕) การจ้างเหมาให้ผู้อื่นทาการอนุรักษ์อย่างไม่ถูกวิธีการกำหนดวิธีการตรวจงานไม่รัดกุมพอและการนาวิธีการตรวจงานก่อสร้างทั่วไปมาใช้กับการอนุรักษ์โบราณสถานซึ่งไม่เหมือนกัน

(๖) ขาดการประชาสัมพันธ์ที่ดีทาให้ไม่ได้รับความร่วมมือจากหน่วยงานราชการองค์กรท้องถิ่นและประชาชนเท่าที่ควร

(๗) การรวบรัดขั้นตอนการอนุรักษ์และพัฒนาสภาพแวดล้อมโบราณสถาน อาจทำให้ผู้เกี่ยวข้องซึ่งมีทั้งหน่วยงานราชการและเอกชนต้องเดือดร้อนและเผชิญปัญหาทันทีซึ่งอาจทำให้มีการขัดขวางการพัฒนาได้

๔) การควบคุมสภาพแวดล้อม

สภาพแวดล้อมระยะใกล้ที่อยู่ในเขตโบราณสถานหรือแหล่งศิลปกรรมอาจกำกับดูแลได้โดยการออกแบบผังบริเวณพร้อมจัดภูมิทัศน์ส่วนสภาพแวดล้อมระยะไกลที่อยู่นอกเขตโบราณสถานกับสภาพแวดล้อมระยะใกล้นั้น ต้องใช้วิธีการควบคุมสภาพแวดล้อมโดยการสร้างความเข้าใจและใช้ข้อบังคับทางกฎหมายดังนั้นการควบคุมสภาพแวดล้อมควรเริ่มต้นดังนี้

(๑) การสร้างจิตสำนึก การอธิบายซ้ำ ๆ เพื่อย้ำให้สอบถามและต้องการศึกษาเพิ่มขึ้น นอกจากนี้ยังต้องมีการรณรงค์ให้เข้าใจเรื่องสิ่งแวดล้อมศิลปกรรมอย่างต่อเนื่องโดยใช้สื่ออย่างง่าย ๆ ประหยัดวิธีที่เหมาะสมที่สุดได้แก่การจัดกิจกรรมที่เหมาะสมกับกลุ่มอายุอาชีพรายได้ของประชากรแต่ละกลุ่มอย่างต่อเนื่องโดยมีวัตถุประสงค์เดียวกันคือปลูกจิตสำนึกให้เห็นคุณค่าของโบราณสถานทุกประเภท

(๒) การใช้สิ่งแวดล้อมปกป้องคุ้มครองแหล่งศิลปกรรมและงานศิลปกรรม วิธีการนี้ใช้ได้กับการปฏิบัติงานออกแบบผังบริเวณหรือชุมชนเมืองเองผู้ออกแบบสามารถออกแบบสิ่งแวดล้อมมิให้ทำลายองค์ประกอบชุมชนเมืองได้แก่คูเมืองกำแพงเมืองป้อมประตูถนนอาคารสาธารณะและอาคารที่อยู่อาศัยทั้งนี้โดยต้องคำนึงขนาดของชุมชนเมือง (Size) ขนาดส่วนมนุษย์ (Human Scale) แบบแผนเมือง (Urban Pattern) เนื้อเมือง (Urban Fabric) ที่หมายตา (Landmark) สภาพแวดล้อมเมือง (Urban Environment) และจินตภาพของเมือง (Image of City) ด้วยการปกป้องคุ้มครองแหล่งศิลปกรรมระยะใกล้จะทำได้ง่าย หากมีผู้เข้าใจและมีความสามารถในการออกแบบเนื่องจากพื้นที่ที่ต้องคุ้มครองเป็นพื้นที่ที่อยู่ภายใต้การควบคุมขององค์กรเดียวอยู่แล้วเช่นพื้นที่อุทยานประวัติศาสตร์กาแพงเพชรพระนารายณ์ราชนิเวศน์ลพบุรีศูนย์ราชการจังหวัดสงขลาเป็นต้นส่วนการปกป้องคุ้มครองสภาพแวดล้อมรอบ ๆ แหล่งศิลปกรรมนั้นเป็นเรื่องที่ปฏิบัติยากเนื่องจากที่ดินเป็นของทั้งเอกชนต่าง ๆ และของเอกชนซึ่งอยู่นอกเหนือจากองค์กรใดองค์กรหนึ่ง โดยเฉพาะที่สามารถควบคุมได้การควบคุมก็ต้องใช้หลักเกณฑ์ที่มีมาตรการและวิธีการที่ชัดเจนทั้งนี้ต้องให้เหมาะสมและสอดคล้องกับสภาพเศรษฐกิจและสังคมของแต่ละท้องถิ่นด้วย

๓) การเสริมสร้างความสง่างามให้แหล่งศิลปกรรม การจัดสภาพแวดล้อมมีหลักการจัดโดยทั่วไปได้แก่การสร้างความกลมกลืนและเป็นตัวเชื่อมระหว่างแหล่งศิลปกรรมกับสภาพแวดล้อมภายนอกแต่ทั้งนี้ต้องให้แหล่งศิลปกรรมเด่นและภูมิฐานเหมาะสม

๔) การบำรุงรักษาและการกำกับดูแลเขตสิ่งแวดล้อมศิลปกรรม ขั้นตอนนี้ใช้สำหรับเขตสิ่งแวดล้อมศิลปกรรมที่ได้ปรับปรุงอยู่ในสภาพที่ค่อนข้างสมบูรณ์แล้วเขตสิ่งแวดล้อมศิลปกรรมสำหรับศิลปกรรมเดี่ยวจะมีปัญหาไม่มากส่วนเขตสิ่งแวดล้อมศิลปกรรมของงานศิลปกรรมประเภทกลุ่มอาคารนั้นเขตแหล่งศิลปกรรมกับเขตสิ่งแวดล้อมศิลปกรรมมักซ้อนทับกันจึงอาจทำให้สับสนได้จึงต้องทำความเข้าใจก่อนว่าเขตไหนเป็นเขตอะไรสำหรับเขตสิ่งแวดล้อมศิลปกรรมของงานศิลปกรรมประเภทพื้นที่เช่นบริเวณเก่าเมืองเก่าวิธีทำความเข้าใจเขตสิ่งแวดล้อมศิลปกรรมก็คล้ายกันกับสิ่งแวดล้อมของงานศิลปกรรมประเภทกลุ่มอาคารซึ่งหากมีความเข้าใจถูกต้องแล้วก็สามารถกำกับดูแลให้ถูกต้องตามวัตถุประสงค์ได้

๕) การประเมินการปฏิบัติงาน ในการปฏิบัติงานแต่ละขั้นตอนต้องมีการประเมินผลงานเป็นช่วง ๆซึ่งอาจกำหนดได้ตามความเหมาะสมของประเภทของงานปริมาณงานและช่วงระยะเวลาปฏิบัติงานแต่ละขั้นตอนอีกทั้งเป็นการกระตุ้นเร่งรัดให้การปฏิบัติงานมีความต่อเนื่องโดยไม่ชะงักหรือหากมีปัญหาในการปฏิบัติตามแผนต่าง ๆแล้วก็ต้องมีการสรุปผลและประเมินผลการปฏิบัติงานไว้เพื่อเป็นข้อมูลในการวางแผนและปฏิบัติครั้งต่อไป

๒.๓.๕ หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์โบราณคดีและโบราณสถาน

ในการอนุรักษ์โบราณสถานสำนักโบราณคดีกรมศิลปากรกล่าวถึงกฎหมายและองค์กรหรือหน่วยงานที่เกี่ยวข้องทำหน้าที่รับผิดชอบสรุปได้ดังนี้[๘๒]

๒.๓.๕.๑ หน่วยงานราชการ

(๑) กรมศิลปากร สังกัดกระทรวงศึกษาธิการทำหน้าที่รับผิดชอบดูแลรักษางานศิลปกรรมโบราณสถานโบราณวัตถุศิลปวัตถุและส่วนของพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติทั่วประเทศมี พ.ร.บ. และกฎหมายที่ใช้ในการควบคุมการปฏิบัติงานคือ พ.ร.บ. โบราณสถานโบราณวัตถุและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๐๔ และฉบับแก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ. ๒๕๓๕ และประกาศคณะปฏิวัติฉบับที่ ๓๐๘ เกี่ยวกับกรมศิลปากร พ.ศ. ๒๕๑๕

(๒) กรมการศาสนา มีความสำคัญในการอนุรักษ์แหล่งศิลปกรรมต่าง ๆ มากเช่นกัน เพราะว่าในไทยมีวัดจำนวนมากมายเจ้าอาวาสแต่ละวัดมีอำนาจบางครั้งก็ก่อให้เกิดการทำลายงานศิลปกรรมต่าง ๆ ในเขตวัดกรมการศาสนาอยู่ในสังกัดกระทรวงศึกษาธิการโดยมี

---

[๘๒] กรมศิลปากร, **คู่มือการดูแลรักษาโบราณสถาน**, (กรุงเทพมหานคร: สมาพันธ์, ๒๕๕๐), หน้า ๘๕–๑๐๑.

พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๐๕ รวมถึงประกาศคณะสงฆ์เรื่องระเบียบควบคุมโบราณวัตถุและศิลปวัตถุภายในวัด พ.ศ. ๒๕๐๓เป็นกฎระเบียบข้อบังคับในการทำงาน

(๓) กรมธนารักษ์สังกัดกระทรวงการคลัง กรมธนารักษ์มีบทบาทที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์คือเป็นผู้ครอบครองที่ดินของหลวงหรือที่ราชพัสดุได้แก่ที่ดินในส่วนราชการที่ใช้อยู่รวมไปถึงที่ดินที่เคยเป็นของทางราชการเช่นคูเมืองกำแพงเมืองเก่าเป็นต้นกรมธนารักษ์ทำหน้าที่ควบคุมและดูแลที่ราชพัสดุในส่วนที่มีงานศิลปกรรมเหล่านี้โดยมี พ.ร.บ. ที่ราชพัสดุ พ.ศ. ๒๕๑๘และกฎกระทรวง พ.ศ. ๒๕๑๘

(๔) สำนักผังเมืองสังกัดกระทรวงมหาดไทย มีหน้าที่วางผังเมืองทั่วประเทศมีสิทธิ์มีบทบาทที่จะให้เกิดหรือไม่เกิดการอนุรักษ์ได้โดยการประกาศเขตอนุรักษ์เช่นการกำหนดเขตการอนุรักษ์ภายในกำแพงเมืองเก่าเชียงใหม่ลงในผังเมืองโดยอาศัยอำนาจตาม พ.ร.บ. การผังเมือง พ.ศ. ๒๕๑๘

(๕) สำนักงานสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ สังกัดกระทรวงวิทยาศาสตร์และสิ่งแวดล้อมเกิดขึ้นมาจากงานด้านวิทยาศาสตร์และสิ่งแวดล้อมซึ่งทำหน้าที่ดูแลเรื่องมลพิษรวมไปถึงสิ่งแวดล้อมทางด้านศิลปกรรมด้วยโดยมีกฎข้อบังคับคือแนวทางการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรม พ.ศ. ๒๕๓๐ เป็นเครื่องมือสำคัญ

๒.๓.๕.๒ องค์กรหรือหน่วยงานเอกชน

(๑) กรรมาธิการอนุรักษ์ศิลปะสถาปัตยกรรม สังกัดสมาคมสถาปนิกสยามฯ ทำหน้าที่คุ้มครองดูแลเผยแพร่ข่าวสารงานอนุรักษ์ศิลปะสถาปัตยกรรมการดำเนินงานมีการศึกษาเก็บข้อมูลและพิจารณาให้รางวัลแก่งานสถาปัตยกรรมที่ดีเด่นส่งเสริมการอนุรักษ์ศิลปกรรมในทุกปี

(๒) สมาคมอนุรักษ์ศิลปกรรมและสิ่งแวดล้อม ทำหน้าที่เป็นผู้ให้ข้อมูลข่าวสารทำการศึกษาและเผยแพร่งานด้านการอนุรักษ์

(๓) ศูนย์ภูมิภาคว่าด้วยโบราณคดีและวิจิตรศิลป์ (Special Project on Archaeology and Fine Arts : SPAFA) เป็นหน่วยงานหนึ่งขององค์การซีมีโอและยูเนสโก (SEAMEO/UNESCO) ทำหน้าที่ให้ความช่วยเหลือประเทศในกลุ่มเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ทำหน้าที่เป็นผู้ประสานงานอนุรักษ์ระดับภูมิภาคและจัดประชุมเชิงปฏิบัติงาน

(๔) สยามสมาคม เป็นสมาคมทางวิชาการที่เก่าที่สุดในประเทศไทยตั้งขึ้นในสมัยรัชกาลที่๖มีสมาชิกที่เป็นทั้งคนไทยและต่างชาติทำหน้าที่เป็นผู้ให้ความรู้การศึกษาและเผยแพร่งานศิลปกรรมโดยมีห้องสมุดในเรื่องศิลปกรรมเป็นของตนเอง

สรุปได้ว่า ในการอนุรักษ์โบราณสถานมีหน่วยงานทั้งของรัฐบาลและเอกชนทำหน้าที่ในด้านต่าง ๆเพื่อให้การอนุรักษ์ดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพหน่วยงานหลักของรัฐบาลคือกรมศิลปากร

กรมการศาสนากรมธนารักษ์สำนักผังเมืองสังกัดกระทรวงมหาดไทยสำนักงานสิ่งแวดล้อมแห่งชาติมีกฎหมายที่ตราไว้เฉพาะการอนุรักษ์ส่วนภาคองค์กรและเอกชนอื่น ๆทำหน้าที่ในการส่งเสริมและเผยแพร่การอนุรักษ์

๒.๓.๖ การประยุกต์ใช้แนวคิดเรื่องโบราณสถาน

๑) เป็นแหล่งวิชาการความรู้ในเรื่องศิลปะประวัติศาสตร์อารยธรรมการดำรงชีวิตและความเป็นมาของคนในสมัยโบราณ

๒) เพื่อเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางธรรมชาติและประวัติศาสตร์เพื่อการพักผ่อนหย่อนใจ

๓) ส่งเสริมให้ประชาชนมีอาชีพและรายได้เพิ่มขึ้นจากนักท่องเที่ยวที่เข้าเยี่ยมชมโบราณสถานเช่นอาชีพที่เกิดจากการบริการได้แก่มัคคุเทศก์การโรงแรมการขนส่งร้านอาหารอาชีพที่เกิดจากภูมิปัญญาชาวบ้านได้แก่การทอผ้าพื้นเมืองเครื่องจักสานภาชนะดินเผาการผลิตของที่ระลึกที่ใช้เป็นสัญลักษณ์ของโบราณสถานเป็นต้น

๔) ก่อให้เกิดการพัฒนาด้านสาธารณูปโภคสาธารณูปการเช่นถนนไฟฟ้าน้ำประปาได้แก่ท้องถิ่นที่มีโบราณสถานตั้งอยู่

๒.๔ แนวคิดเรื่องทรัพยากรทางวัฒนธรรม

๒.๔.๑ ความหมายของทรัพยากรวัฒนธรรม

การศึกษาแหล่งเรียนรู้ด้านศิลปวัฒนธรรมในชุมชนมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องเข้าใจความหมายของทรัพยากรวัฒนธรรมและประเภทของวัฒนธรรมที่มีอยู่ในชุมชนเพื่อให้ทราบถึง คุณค่าของงานศิลปวัฒนธรรมกระบวนการเรียนรู้และการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการ ทรัพยากรวัฒนธรรมของตนเอง

ความหมายของทรัพยากรวัฒนธรรม (Cultural source) ได้กล่าวถึงชื่อเรียกที่แตกต่างเช่น สมบัติทางวัฒนธรรม (Cultural property) ทรัพย์สินทางวัฒนธรรม(Cultural asset) มรดกทางวัฒนธรรม (Cultural heritage) และอธิบายความหมายของทรัพยากรทางวัฒนธรรม (Cultural resource) เกิดขึ้นในอเมริกาในช่วงทศวรรษที่ ๑๙๗๐ และได้สรุปความหมายว่าหมายถึง “ผลผลิตของวัฒนธรรมทั้งในอดีตและปัจจุบันที่มีค่าหรือเป็นตัวแทนหรือสามารถสื่อถึงวัฒนธรรมต่าง ๆ ได้ ดังนั้นทรัพยากรวัฒนธรรมจึงรวมถึงซากสิ่งของที่มนุษย์ทำขึ้นแหล่งโบราณคดีโบราณสถาน ศาสนสถานเสื้อผ้าอาภรณ์เอกสารทางระวัติศาสตร์จารึกภาษาศาสนาประเพณี พิธีกรรมความเชื่อภูมิปัญญาพื้นบ้านต่าง ๆ ฯลฯ[๘๓]

---

[๘๓] ชนัญ วงษ์วิภาค และอมรชัย คหกิจโกศล, **การจัดการทรัพยากรวัฒนธรรมเพื่อการท่องเที่ยวอย่างยั่งยืน**, (กรุงเทพมหานคร: คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๗), หน้า ๒-๓

โดยสรุปมนุษย์สร้างวัฒนธรรมขึ้นมาใช้เพื่อควบคุมสภาพแวดล้อมทั้งสภาพแวดล้อม ทางธรรมชาติและสภาพแวดล้อมทางสังคมเพื่อก่อให้เกิดผลดีต่อการดำรงชีวิตและวัฒนธรรม ที่มนุษย์สร้างขึ้นมานั้นย่อมมาจากความคิดและสร้างสรรค์อันเกิดจากประสบการณ์และปัญญา ความรู้ในด้านสังคมศาสตร์วัฒนธรรมจะมีความหมายกว้างขวางมากกล่าวคือวัฒนธรรมหมายถึง วิถีชีวิต (Way of life) ของมนุษย์ในสังคมและแบบแผนการดำเนินชีวิตของมนุษย์ทุกอย่างรวมทั้ง บรรดาผลงานทั้งมวลที่มนุษย์ได้สร้างสรรค์ขึ้นตลอดจนความคิดความเชื่อค่านิยมและความรู้ต่าง ๆ เป็นต้น[๘๔]

๒.๔.๒ ประเภทของทรัพยากรวัฒนธรรม

ทรัพยากรวัฒนธรรมหลัก ๆ ทั้งชนิดที่เป็นมรดกและทรัพยากรวัฒนธรรมร่วมสมัยที่สร้างสรรค์และพัฒนาขึ้นใหม่สามารถพบเห็นและศึกษาในปัจจุบัน ๓ กลุ่ม ได้แก่

๑) ทรัพยากรทางโบราณคดี (Archaeological resources)

๒) ภูมิปัญญาท้องถิ่น Homegrown (knowledge หรือIndigenous wisdom)

๓) ทรัพยากรวัฒนธรรมที่แสดงออก Expressive (cultural resources) ได้แก่ศิลปะ (Art) วรรณกรรม (Writing) ดนตรี (Music) การละเล่น (Play & entertainment) การแสดง (Performances) ปรัมปราคติ (Myths) นิทาน (Tales) ขนมธรรมเนียม (Customs) ประเพณี (Tradition) ความเชื่อ (Beliefs) พิธีกรรมตามความเชื่อ (Rites) ฯลฯ

มรดกทางวัฒนธรรมคือวัฒนธรรมที่เป็นเอกลักษณ์และมีคุณค่าในฐานะที่เป็นเครื่องแสดงออกถึงรากฐานและความเป็นมาของชาติบ้านเมืองซึ่งสมควรที่จะช่วยกันดูแลรักษาไว้ ให้เป็นมรดกของคนในชาติเพื่อนำมาใช้ประโยชน์และให้คนในโลกได้ชื่นชม ดังนั้นคุณค่าของมรดกทางวัฒนธรรมจึงไม่ได้อยู่ที่ลักษณะทางกายภาพเท่านั้นแต่อยู่ที่ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับมรดกทาง วัฒนธรรมนั้นด้วยโดยเฉพาะความสัมพันธ์กับชุมชนในแง่ของจิตใจและจิตวิญญาณซึ่งอาจสรุป ลักษณะสำคัญของสิ่งซึ่งสมควรได้รับการยกย่องว่าเป็นมรดกทางวัฒนธรรมได้ดังนี้

๑) ให้คุณค่าทางประวัติศาสตร์วิชาการหรือศิลปะ

๒) แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงและพัฒนาการของวิถีชีวิตของกลุ่มชนและสังคมที่ได้มีการสืบทอดกันมา

๓) มีรูปแบบดั้งเดิมสามารถสืบค้นถึงที่มาในอดีตได้

๔) มีลักษณะบ่งบอกถึงความเป็นชุมชนหรือท้องถิ่น

---

[๘๔] กนกวรรณ ชูชาญ, **การจัดการความรู้ทางทรัพยากรวัฒนธรรมโดยผู้นำชุมชนเพื่อการท่องเที่ยวชุมชนบ้านผาหมอน ดอยอินทนนท์ จังหวัดเชียงใหม่**, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการบริหารงานวัฒนธรรม, (วิทยาลัยนวัตกรรม: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๒), หน้า ๓๖.

๕) หากไม่มีการอนุรักษ์ไว้จะสูญหายไปในที่สุดประเภทของมรดกทางวัฒนธรรมการคุ้มครองมรดกทางวัฒนธรรมนั้นองค์การยูเนสโกได้แบ่งมรดกทางวัฒนธรรมออกเป็น ๒ ประเภท ได้แก่

(๑) มรดกทางวัฒนธรรมที่จับต้องได้Tangible (cultural heritage) เป็นสิ่งที่แสดงให้ เห็นได้ทางกายภาพโดยครอบคลุมทั้งมรดกทางวัฒนธรรมที่เป็นวัตถุเคลื่อนที่ได้และที่เป็นวัตถุเคลื่อนที่ไม่ได้เช่นโบราณสถานโบราณวัตถุอนุสาวรีย์เครื่องแต่งกายภาพจิตรกรรมประติมากรรมสถาปัตยกรรมเป็นต้น

(๒) มรดกทางวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ Intangible (cultural heritage) องค์การยูเนสโก ได้อธิบายความหมายของมรดกทางวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ว่าหมายถึงความรู้ขนบธรรมเนียม ประเพณีหรือแนวปฏิบัติทุกรูปแบบทั้งที่เป็นสากลและของท้องถิ่นซึ่งถูกสร้างขึ้นและถูกถ่ายทอด จากรุ่นสู่รุ่นไม่ว่าด้วยวาจาหรือวิธีการอื่นใดผ่านช่วงระยะเวลาหนึ่งมีการพัฒนาและเปลี่ยนแปลง ได้โดยกระบวนการสั่งสมความรู้และประยุกต์ใช้นอกจากนี้อนุสัญญาว่าด้วยการคุ้มครองมรดก ทางวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ยังมีการกำหนดคุ้มครองสิ่งซึ่งมีลักษณะเป็นนามธรรมเช่นมุขปาฐะการแสดงออกภาษาศิลปะการแสดงแนวปฏิบัติทางสังคมพิธีกรรมงานเทศกาลความรู้และการ ปฏิบัติต่าง ๆเกี่ยวกับธรรมชาติและจักรวาลฝีมือช่างประเพณีดกทางวัฒนธรรม ที่จับต้องไม่ได้ยังเป็นสิ่งที่ถ่ายทอดกันมาจากรุ่นสู่รุ่นและถูกสร้างใหม่อยู่เรื่อย ๆโดยชุมชนเพื่อ ตอบสนองกับสิ่งแวดล้อมธรรมชาติและประวัติศาสตร์ช่วยให้ชุมชนมีอัตลักษณ์และความต่อเนื่อง โดยความต่อเนื่องถือเป็นลักษณะสำคัญของมรดกทางวัฒนธรรมที่ต้องไม่จับได้[๘๕]

ทรัพยากรวัฒนธรรม (Cultural resource) มีผู้เชี่ยวชาญหลายท่านให้ความหมายและแบ่งประเภทไว้ดังนี้

พิสิฐ เจริญวงศ์ ให้ความหมายไว้ว่า “ทรัพยากรทางวัฒนธรรมมีทั้งของ ในอดีตคือมรดก (Heritage) และของที่เราสร้างขึ้นใหม่ (Creation) ไม่ได้มีแต่ของเก่าอย่างเดียว ประเภทมรดกมีทั้งรูปธรรมและจับต้องไม่ได้เช่นแหล่งโบราณคดีอนุสาวรีย์โบราณสถานที่ ประวัติศาสตร์ภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรมศิลปะและศิลปหัตถกรรมแบบประเพณีประวัติศาสตร์บอก เล่ากวีนิพนธ์การทำครัว ฯลฯ ซึ่งมีวัตถุประสงค์ของการจัดการ (Objective of management) ไปในทางอนุรักษ์ (Conservation) และคุ้มครอง (Protect) ส่วนประเภทสร้างใหม่มีทั้งสิ่งที่เป็น สิ่งก่อสร้างคือสถาปัตยกรรมการถ่ายภาพวรรณกรรมและหนังสือที่พิมพ์เผยแพร่คอมพิวเตอร์ ซอฟท์แวร์ภาพยนตร์ดนตรีศิลปะการแสดงการจัดท่ารำ ฯลฯ นั้นมีวัตถุประสงค์ของการจัดการไปอีกอย่างหนึ่งคือพัฒนา Develop)(และส่งเสริม (Promote)” อนุสัญญาว่าด้วยการคุ้มครองมรดกโลก ทางวัฒนธรรมและ

---

[๘๕] สายันต์ ไพรชาญจิตร์, **การจัดการทรัพยากรทางโบราณคดีในงานพัฒนาชุมชน (พิมพ์ครั้งที่ ๓)**, (กรุงเทพมหานคร: ศักดิ์โสภาการพิมพ์, ๒๕๕๐), หน้า ๓-๖.

ทางธรรมชาติ พ.ศ. ๒๕๑๕ (Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage ๑๙๗๒) ตามมาตราที่ ๑ ได้กำหนดนิยามของคำว่า มรดกทางวัฒนธรรม (Cultural heritage) ไว้ว่ามีความหมายครอบคลุมสิ่งต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

๑. อนุสรณ์สถานได้แก่ผลงานทางสถาปัตยกรรมประติมากรรมจิตรกรรมส่วนประกอบ หรือโครงสร้างของแหล่งโบราณคดีจารึกถ้ำที่อยู่อาศัยรวมถึงร่องรอยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับสถานที่ และวัตถุต่าง ๆ ข้างต้นที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ศิลปะและวิทยาศาสตร์ที่มีความโดดเด่น ในระดับประเทศ

๒. อาคารและสิ่งก่อสร้างได้แก่กลุ่มของอาคารสิ่งก่อสร้างที่แยกจากกันหรือเชื่อมต่อโดยลักษณะหรือแบบแผนทางสถาปัตยกรรมมีความสอดคล้องกลมกลืนกันหรือโดยคุณลักษณะของภูมิประเทศที่ตั้งมีคุณค่าทางด้านประวัติศาสตร์ศิลปะและวิทยาศาสตร์โดดเด่นในระดับประเทศ

๓. สถานที่และแหล่ง ได้แก่ ประดิษฐกรรมที่สร้างสรรค์ของมนุษย์หรือผลงานที่ ผสมผสานระหว่างธรรมชาติกับการสร้างสรรค์ของมนุษย์และแหล่งโบราณคดีที่มีคุณค่าโดดเด่น ในระดับประเทศทางด้านประวัติศาสตร์สุนทรียศาสตร์ชาติวงศ์วิทยาหรือมานุษยวิทยา[๘๖]

๒.๔.๓ องค์ประกอบของทรัพยากรวัฒนธรรม

King (๒๐๐๐ อ้างถึงใน ปรีดา พูลสิน,) ผู้เชี่ยวชาญกฎหมายทรัพยากรวัฒนธรรม ชาวอเมริกันระบุว่าทรัพยากรวัฒนธรรม (Cultural resources) ประกอบไปด้วยสิ่งต่าง ๆดังนี้

๑) ทรัพย์สินทางประวัติศาสตร์ (Historic properties)

๒) โบราณวัตถุสิ่งประดิษฐ์ (Artifacts)

๓) เอกสารโบราณ (Documents/archives)

๔) สิ่งแวดล้อมทางกายภาพที่มีความหมายเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรม (Physical environment related to culture) ได้แก่ สถานที่ที่มีภูมิทัศน์สวยงามและเป็นสัญลักษณ์บ่งบอกถึงอดีต (Aesthetic and associative places) และสิ่งแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้น (Built environment)

๕) ค่านิยม (Values)

๖) ทรัพยากรที่จับต้องไม่ได้ (Intangible resources) ประกอบไปด้วยสิ่งต่าง ๆดังนี้

๖.๑) แบบแผนวิถีการดำรงชีวิต (Ways of life)

๖.๒) แบบแผนพฤติกรรม (Standard of practices)

๖.๓) ขนบธรรมเนียม/วิถีประชา (Norms)

๖.๔) ค่านิยม (Values)

---

[๘๖] พิสิฐ เจริญวงศ์, **การจัดการทรัพยากรศิลปะและวัฒนธรรม**, (ม.ป.ท., ๒๕๔๒), หน้า ๑๑.

๖.๕) ความเชื่อ (Beliefs)

๖.๖) ศาสนา (Religious)

๖.๗) แบบแผนของปฏิสัมพันธ์ในสังคม (Pattern of social interaction)

๖.๘) รูปแบบสถาบัน/องค์กร (Organizations) จากความคิดเห็นของผู้เชี่ยวชาญสามารถสรุปความหมายและประเภทของทรัพยากรทางวัฒนธรรมคือผลผลิตที่เกิดขึ้นโดยมนุษย์จากในอดีตและเกิดขึ้นในปัจจุบันโดยมีความหมาย ครอบคลุมทั้งทรัพยากรวัฒนธรรมที่จับต้องได้ Tangible (cultural resource) เช่นผลงานศิลปะ ประติมากรรมฯลฯ ส่วนทรัพยากรวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ (Intangible cultural resource) เช่น ภูมิปัญญาขนบธรรมเนียมประเพณี ฯลฯ[๘๗]

ทรัพยากรวัฒนธรรมเหล่านี้จำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องมีการศึกษาในคุณค่าของสิ่งต่าง ๆ อยู่และสามารถนำมาพัฒนาให้เกิดประโยชน์แก่คนชุมชนสังคมประเทศผ่านกระบวนการมีส่วนร่วมของเจ้าของมรดกวัฒนธรรมมีการใช้ทรัพยากรทางวัฒนธรรมอย่างเหมาะสมหรือเรียกได้ว่า เป็นการจัดการทรัพยากรวัฒนธรรม

๒.๔.๔ กระบวนการการจัดการทรัพยากรวัฒนธรรม

การจัดการทรัพยากรวัฒนธรรมหรือในภาษาอังกฤษเรียกว่าCultural resource management (CRM) มีผู้เชี่ยวชาญให้ความหมายไว้ดังนี้

Levinson and Amber (๑๙๙๖) “การจัดการทรัพยากร ทางวัฒนธรรมหมายถึงการวางแผนงานและการส่งเสริมสนับสนุนให้มีการอนุรักษ์ดูแลรักษาหรือ การจัดการข้อมูลสถานที่พื้นที่และการตรวจสอบเรื่องราวในอดีตของชาติหรือของกลุ่มชนเผ่าพันธุ์ต่าง ๆ หรือสิ่งที่เป็นมรดกทางวัฒนธรรมของโลก”[๘๘]

ธนิก เลิศชาญฤทธ์ การจัดการทรัพยากรวัฒนธรรมประกอบด้วย ๒ คำหลักคือคำว่า “การจัดการ” (Management) หมายถึงการกระทำหรือศาสตร์และศิลป์และการดำเนินการธุระอย่างหนึ่งอย่างใดและคำว่า “ทรัพยากร” หมายถึงบางสิ่งบางอย่างที่มีอยู่แล้ว และมีศักยภาพที่นำมาใช้ให้เกิดประโยชน์ได้ฉะนั้นการจัดการทรัพยากร (ไม่ว่าทรัพยากรวัฒนธรรม หรือแม้แต่ทรัพยากรธรรมชาติ) ก็คือศาสตร์และศิลป์แห่งการดำเนินการเกี่ยวกับบางสิ่งบางอย่าง ที่มีอยู่แล้วให้เกิดประโยชน์”[๘๙]

---

[๘๗] ปรีดา พูลสิน, **การมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการความรู้ทางศิลปวัฒนธรรม:กรณีศึกษาชุมชนวัดโสมนัส**, (กรุงเทพมหานคร: กรมส่งเสริมวัฒนธรรม กระทรวงวัฒนธรรม, ๒๕๕๔), หน้า ๓๓-๓๕.

[๘๘] ปรีดา พูลสิน, **การมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการความรู้ทางศิลปวัฒนธรรม: กรณีศึกษาชุมชนวัดโสมนัส**, หน้า ๓๓-๓๕.

[๘๙] ธนิก เลิศชาญฤทธ์, **การจัดการทรัพยากรวัฒนธรรม**, (กรุงเทพมหานคร: คณะโบราณคดีมหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๑), หน้า ๓๑.

กล่าวสรุปได้ว่า การจัดการวัฒนธรรมคือกระบวนเพื่อนำไปสู่การพัฒนางาน ศิลปวัฒนธรรมในด้านการศึกษาอนุรักษ์และส่งเสริมให้ทรัพยากรทางวัฒนธรรมที่จับต้องได้ (Tangible cultural resource) และทรัพยากรทางวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ (Intangible cultural resource) ยังคงได้ใช้ประโยชน์ต่อไปได้อย่างเหมาะสมทั้งนี้กระบวนการมีส่วนร่วมของทุกภาค ส่วนที่เกี่ยวข้องจำเป็นที่ต้องให้ความสำคัญกับกระบวนการมีส่วนร่วมในการจัดการงาน ศิลปวัฒนธรรมเป็นสำคัญ

๒.๔.๕ หลักการและกระบวนการจัดการทรัพยากรวัฒนธรรม

กระบวนการจัดการทรัพยากรวัฒนธรรมเป็นระบบการดูแลเพื่อรักษาคุณค่าของทรัพยากรที่มีและมีส่วนร่วมในการใช้ประโยชน์ร่วมกันของคนในปัจจุบันและคนรุ่นหลังเป็นการให้ความสำคัญต่อการเข้าถึงทรัพยากรวัฒนธรรมของคนรุ่นปัจจุบันหลักการสำคัญที่ใช้กันอย่าง แพร่หลายในการรักษาทรัพยากรทางวัฒนธรรมคือการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการความรู้ ทางศิลปวัฒนธรรมของตนเองโดยมีองค์ประกอบของชุมชนได้แก่คนหรือเจ้าของวัฒนธรรมวิธีการ เทคโนโลยีและหน่วยงานรับผิดชอบเป็นผู้ขับเคลื่อนกระบวนการแต่ละขั้นตอนองค์ประกอบของ การจัดการความรู้ทางวัฒนธรรมประกอบไปด้วย

๑) “คน” เป็นองค์ประกอบที่มีความสำคัญที่สุดเพราะเป็นแหล่งที่อุดมด้วยความรู้ประสบการณ์และเป็นผู้นำความรู้ไปใช้ให้เกิดประโยชน์กับชุมชนและเป็นกลไกสำคัญที่ทำให้เกิดกระบวนการจัดการความรู้และกิจกรรมการเรียนรู้ทางศิลปวัฒนธรรมให้กับชุมชนเช่นประชาชน ในพื้นที่และบุคคลอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมการจัดการศิลปวัฒนธรรม

๒) “กระบวนการ” เป็นการบริหารจัดการเพื่อเชื่อมโยงประสานคนและความรู้เข้าไว้ด้วยกันโดยกระบวนการที่เกิดขึ้นนั้นเป็นการถ่ายทอดความรู้ทางศิลปวัฒนธรรมผ่านการบอกเล่าพูดคุยจากบุคคลหนึ่งไปยังบุคคลหนึ่งและคนฟังมีการนำความรู้มาปฏิบัติและบอกต่อหมุนเวียน เป็นวงจรความรู้ภายในชุมชนและขยายออกไปนอกชุมชนดังนั้นกระบวนการจึงไม่มีวิธีการและกำหนดเวลาที่ตายตัว

การพัฒนาศักยภาพของ“คน” และ “กระบวนการ” จึงเป็นขั้นตอนเบื้องต้นที่สำคัญ ในกระบวนการจัดการทรัพยากรวัฒนธรรมเพราะคนในชุมชนคือเจ้าของทรัพยากรวัฒนธรรม โดยเฉพาะผู้นำด้านวัฒนธรรมในชุมชนซึ่งจำเป็นต้องมีความรู้ในการจัดการทรัพยากรวัฒนธรรม พร้อมทั้งรู้วิธีการและกระบวนการทำงานที่มุ่งเน้นการมีส่วนร่วมของชุมชนเพื่อการดำเนินงาน ศิลปวัฒนธรรมที่ประสบความสำเร็จคณะผู้วิจัยจึงได้ทบทวนแนวคิดหลักการและกระบวนการจัดการ ทรัพยากรวัฒนธรรมเพื่อนำมาใช้ในการวิเคราะห์การจัดการทรัพยากรวัฒนธรรมในชุมชนต่อไป[๙๐]

---

[๙๐] กนกวรรณ ชูชาญ, **การจัดการความรู้ทางทรัพยากรวัฒนธรรมโดยผู้นาชุมชนเพื่อการท่องเที่ยวชุมชนบ้านผาหมอน ดอยอินทนนท์ จังหวัดเชียงใหม่**, หน้า ๗๗-๗๘.

๒.๔.๖ การประยุกต์ใช้แนวคิดเรื่องการจัดการทรัพยากรทางวัฒนธรรม

ในงานวิจัยเรื่องนี้เราสามารถที่จะนำเอาแนวคิดเรื่องการจัดการทรัพยากรทางวัฒนธรรมมาปรับประยุกต์ใช้ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่ของจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีก็คือการดำเนินการนำแนวคิดเรื่องนี้มาตอบสนองกรอบแนวคิดในการจัดการท่องเที่ยวของจังหวัด และการนำมาใช้เพื่อเป็นกรอบในการจัดการทรัพยากรทางวัฒนธรรมของจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีในส่วนของการจัดการท่องเที่ยงและอนุรักษ์แหล่งโบราณคดี-โบราณสถานอันเป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรมของจังหวัดให้เกิดประโยชน์กับคนในพื้นที่ได้ เช่น การกำหนดแหล่งท่องเที่ยวเชิงการอนุรักษ์ธรรมชาติในส่วนของของวัดและแหล่งโบราณคดีบางแห่งของจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี ได้แก่

ปณฺณา โลกสฺมิ ปชฺโชโต มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มจร

ปญฺญา โลกสฺมิ ปชฺโชโต
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
มจร

๒.๕ ทฤษฎีการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม (Diffusion Theory)

๒.๕.๑ ที่มาของทฤษฎีการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม

ทฤษฎีการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม ซึ่ง ฐิติศักดิ์ เวชกามา (๒๕๕๓ : ๖๖-๖๘) กล่าวถึงสาเหตุของการแพร่กระจาย เกิดขึ้นในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ แนวคิดกลุ่มนี้เน้นอิทธิพลของการแพร่กระจายทางวัฒนธรรมต่อการเปลี่ยนแปลง โดยกลุ่มนักคิดสามกลุ่ม ดังนี้

๑) สำนักอังกฤษ (British School) ปฏิเสธแนวคิดที่ว่าวัฒนธรรมต่างเกิดได้เองโดยไม่เกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม และมีความเห็นว่า คนมีลักษณะทางชีวภาพพื้นฐานเหมือนกัน ดังนั้นถ้าคนจะสร้างวัฒนธรรมในแต่ละท้องถิ่นที่ต่างกัน วัฒนธรรมก็จะต้องเหมือนกันในส่วนพื้นฐาน แต่ความแตกต่างหลากหลายขึ้นอยู่กับสิ่งแวดล้อมที่ต่างกัน และยังได้เสนอว่า อารยธรรมชั้นสูงมีจุดกำเนิดในประเทศอียิปต์ แล้วจึงแพร่กระจายไปยังส่วนต่าง ๆ ของโลก กลุ่มและชนชาติต่าง ๆ ที่มีการติดต่อหรือค้าขายกับชาวอียิปต์ได้นำเอาความรู้ด้านเกษตรกรรม การทำภาชนะ การหลอมเหล็ก การทอผ้า และการก่อสร้างไปใช้ ทำให้ศิลปวิทยาแขนงต่าง ๆ แพร่กระจายไปยังส่วนต่าง ๆ ของโลก[๙๑]

๒) สำนักเยอรมัน (German School) มีแนวคิดว่ามนุษย์ไม่ชอบสร้างวัฒนธรรมขึ้นเอง แต่ชอบยืมวัฒนธรรมจากเพื่อนบ้าน วัฒนธรรมนั้นเมื่อแพร่กระจายไป วัฒนธรรมที่ปลายทางจะต้องเหมือนกับวัฒนธรรมต้นกำเนิดไม่มากก็น้อย อาจเหมือนในเชิงปริมาณหรือรูปลักษณ์ซึ่งอาจเกิดจากการอพยพย้ายถิ่นของผู้คน และเป็นแนวคิดที่เน้นการหยิบยืม (Borrowing) ทางวัฒนธรรมมากกว่าการสร้างวัฒนธรรมใหม่ (Invention) และได้เสนอว่า จุดศูนย์กลางของวัฒนธรรมนั้นมิได้มีเพียงจุดเดียว หากมีหลายจุด แต่ละจุดก็แพร่กระจายวัฒนธรรมของตนออกไปรอบ ๆ เป็นวงกลม เรียกกว่า Cultural-Circle หรือ Kulturkreis[๙๒]

โดยทฤษฎีการแพร่กระจายทางวัฒนธรรมของทั้งสองกลุ่มนี้ ได้ตั้งสมมติฐานว่า มนุษย์ส่วนใหญ่ในสังคมมักไม่ค่อยมีความคิดสร้างสรรค์ ไม่รู้จักคิดค้นสิ่งใหม่ แต่มักคอยลอกเลียนจากผู้อื่นอยู่เสมอ ซึ่งแนวคิดดังกล่าวได้รับการโจมตีจากนักมานุษยวิทยาอเมริกันในเวลาต่อมาและเสื่อมความนิยม

๓. สำนักอเมริกัน (American School) มีความเชื่อว่าวัฒนธรรมจะแพร่กระจายจากจุดศูนย์กลางไปตามพื้นที่เท่าที่มันจะไปได้ในเขตภูมิศาสตร์เดียวกัน และยุคสมัยใกล้เคียงกัน ทำให้เราเห็นภาพวัฒนธรรมเป็นกลุ่ม ๆ และแพร่กระจายไปทุก ๆ ที่ ที่ไม่มีอุปสรรคทางภูมิศาสตร์ขวางกั้นตามสภาพทางภูมิประเทศที่มนุษย์สามารถเดินทางไปถึงได้ รูปแบบการกระจายจึงไม่ใช่วงกลม โดยวิธีการ

---

[๙๑] อมรา พงศาพิชญ์, **วัฒนธรรม ศาสนา และชาติพันธุ์: วิเคราะห์สังคมไทยแนวมานุษยวิทยา, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒,** (กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๑๒๔-๑๒๕.

[๙๒] ยศ สันตสมบัติ, **มนุษย์กับวัฒนธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๔**, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๖), หน้า ๓๑.

แพร่กระจายมีดังนี้ ๑) ใช้หลักภูมิศาสตร์ ๒) ใช้ประวัติศาสตร์สืบย้อน ๓) การขุดค้นทางโบราณคดี และ ๔) ดูวิวัฒนาการของวัฒนธรรม[๙๓]

ทฤษฎีการแพร่กระจายของทั้ง ๓ สำนักนั้น จะเสนอความเห็นทีแตกต่างกันในเรื่องจุดศูนย์กลางของวัฒนธรรมทีจะแพร่กระจายออกไปยังส่วนต่าง ๆของโลก ทฤษฎีของนักมานุษยวิทยาชาวอังกฤษและชาวเยอรมัน มักจะถูกโจมตีจากนักมานุษยวิทยาชาวอเมริกาอยู่เสมอ[๙๔]

๒.๕.๒ ความหมายของทฤษฎีการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม

สุพัตรา สุภาพ การแพร่กระจายทางวัฒนธรรมเป็นการกระจายตัวจากชนกลุ่มหนึ่งไปยังชนอีกกลุ่มหนึ่ง การเผยแพร่แบบนี้เกิดขึ้นได้ทั้งภายในสังคมเดียวกันหรือในระหว่างสังคมก็ได้[๙๕]

สุพิศวง ธรรมพันธา กล่าวถึง ทฤษฎีการกำเนิดวัฒนธรรมลักษณะการแพร่กระจายว่า เป็นทฤษฎีทีอธิบายถึงความเหมือนกันทางวัฒนธรรมของสังคมที่ต่างกัน ไม่ว่าจะเป็นการแบ่งช่วงวัยของมนุษย์ที่แบ่งออกเป็น ๓ วัย เหมือน ๆ กัน คือ วัยเด็ก วัยผู้ใหญ่ และวัยชรานอกจากนี้ความเหมือนกันทางวัฒนธรรมยังเกิดผลของการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรม ทำให้เกิดการแพร่กระจายวัฒนธรรมและการผสมผสานวัฒนธรรม[๙๖]

สมศักดิ์ ศรีสันติสุข ได้ให้ความหมายของการแพร่กระจายว่า คือ การยอมรับสิใหม่จากสังคมและสังคมภายนอก เรียกได้ว่า เป็นการแพร่กระจายจากสังคมหนึ่งไปสู่สังคมหนึ่ง[๙๗]

๒.๕.๓ หลักการสำคัญของทฤษฎีการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม

แนวคิดทฤษฎีการแพร่กระจายวัฒนธรรม ทรงคุณ จันทจร สรุปไว้ ฟรานส์ โบแอส (Frang Boas) กล่าวว่า กลุ่มชนที่มีวัฒนธรรมคล้ายกัน จะเป็นกลุ่มชนที่มีความสนิทสนมและมีความสัมพันธ์กันมาก่อนวัฒนธรรมหรือระบบสัญลักษณ์แพร่กระจายออกไปเพราะคนย้ายถิ่น และนำเอาวัฒนธรรมเก่าติดตัวไปด้วย หรือเพราะคนจากถิ่นอื่นมาติดใจวัฒนธรรมของคนกลุ่มนี้ และขอยืมวัฒนธรรมไปใช้ ไม่เชื่อว่าคนสองกลุ่มที่อยู่ระหว่างไกลกัน ต่างค้นคิดวัฒนธรรมที่คล้ายคลึงเหล่านี้ขึ้นมาเอง การแพร่กระจายจะแพร่กระจายทุกทิศทุกทาง จากจุดศูนย์กลางหรือจุดกำเนิดวัฒนธรรม ลักษณะวัฒนธรรมที่แพร่กระจายไป ได้รับอิทธิพลจากลักษณะภูมิศาสตร์วัฒนธรรมที่แพร่กระจายไปไกลที่สุกจากจุดกำเนิดจะมีอายุเก่าแก่ที่สุด มีองค์ประกอบ ๓ ด้าน คือ ๑) ลักษณะทางวัฒนธรรม (Cultural

---

[๙๓] อมรา พงศาพิชญ์, **วัฒนธรรม ศาสนา และชาติพันธุ์: วิเคราะห์สังคมไทยแนวมานุษยวิทยา, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒,** หน้า ๑๒๔-๑๒๕.

[๙๔] ยศ สันตสมบัติ, **มนุษย์กับวัฒนธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๔**., หน้า ๓๑.

[๙๕] สุพัตรา สุภาพ, สังคมและวัฒนธรรมไทย, (กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๓๖), หน้า ๑๑๘.

[๙๖] สุพิศวง ธรรมพันธา, **พื้นฐานวัฒนธรรมไทย,** (กรุงเทพมหานคร: ดีดีบุ๊คสโตร์, ๒๕๓๒.), หน้า ๑๒.

[๙๗] สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, **สังคมวิทยาชุมชน: หลักการศึกษาวิเคราะห์และปฏิบัติงานชุมชน**, (ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๒๘.), หน้า ๙๖-๙๗.

Trait) ๒) หน่วยรวมวัฒนธรรม (Cultural Complex) และ ๓) เขตวัฒนธรรม (Cultural Area) ส่วนโครเบอร์ (Kroeber) กล่าวว่า รูปแบบวัฒนธรรม (Cultural Pattern) นั้นสำคัญที่สุด สิ่งประกอบของวัฒนธรรมเป็นสิ่งที่ต้องเรียนรู้ สนใจเกี่ยวกับสาเหตุของการเกิดวัฒนธรรม บุคคลหรือวัฒนธรรมเป็นเหตุให้เกิดอารยธรรม บุคคลอาจจะเป็นเหตุให้เกิดอารยธรรมได้ แต่ตัววัฒนธรรมก็สำคัญเหมือนกัน ทั้งนี้ เพราะจุดของความเจริญและความก้าวหน้าของอารยธรรม คือ ช่วงระยะเวลาที่ส่วนประกอบของวัฒนธรรม (แนวความคิด วิถีชีวิต ค่านิยม ฯลฯ) มีลักษณะที่เหมาะสมและเข้ากันได้อย่างสอดคล้องที่สุด เชื่อว่าวิวัฒนาการของวัฒนธรรมในแต่ละพื้นที่เกิดขึ้นเองในลักษณะเฉพาะสำหรับแต่ละสังคมและแต่ละชุมชน กลุ่มชนที่มีลักษณะวัฒนธรรมเหมือนกันก็รวมอยู่ในเขตวัฒนธรรมเดียวกัน ไม่สนใจในบทบาทของสภาพแวดล้อมที่มีต่อลักษณะและการกำหนดขอบเขตวัฒนธรรม ซึ่ง โลอี้ (Lowie) กล่าวว่า กฎเกณฑ์ทางธรรมชาติที่ทำให้สังคมต่าง ๆ เปลี่ยนแปลงไปในลักษณะเดียวกันหรือมีระบบคล้ายกัน (Regularity) วัฒนธรรมไม่ได้เป็นตัวกำหนดลักษณะของสังคม แต่กฎเกณฑ์ทางธรรมชาติต่างหากที่เป็นตัวกำหนดลักษณะของสังคมไม่ใช่วัฒนธรรม ปัจจัยทางเศรษฐกิจไม่มีบทบาทต่อสภาพโครงสร้างของสังคม เพราะปัจจัยอื่น ๆ ได้เข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมพร้อม ๆ กับปัจจัยทางเศรษฐกิจ ส่วน วิสเลอร์ (Wissler) กล่าวว่า จุดเริ่มของศูนย์กลางวัฒนธรรมขึ้นอยู่กับปัจจัยทางเชื้อชาติมากกว่าทางภูมิศาสตร์และการเลือกที่ตั้งของศูนย์กลางก็ไม่ได้มีกฎเกณฑ์อะไร แต่หลังจากนี้ได้มีการตั้งรกรากและปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมแล้ว สภาพแวดล้อมจะเป็นตัวยึดเหนี่ยวัฒนธรรมให้มั่นคง และริเวอร์ (W.H.R.Rivers). สมิธ (G.Elliot Smith) และ เพอรี่ (U.S.Perry) สรุปว่า ศูนย์กลางวัฒนธรรมมีเพียงแห่งเดียว การแพร่กระจายทางวัฒนธรรมเป็นสาเหตุให้วัฒนธรรมในที่ต่าง ๆ เหมือนกันได้ ในขณะที่แคทเซิล (F.Katzel). เกรบเนอร์ (Grabner) และสมิท (Schmidt) กล่าวว่า วัฒนธรรมแพร่กระจายออกจากจุดศูนย์กลางเป็นวงกลมซ้อน โดยที่จุดศูนย์กลางมีหลายจุด และชั้นของการแพร่กระจายทางวัฒนธรรมจะมีมากน้อยขึ้นอยู่กับความเจริญของสังคม[๙๘]

๒.๕.๔ ปัจจัยที่มีผลต่อการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม

การแพร่กระจายของวัฒนธรรมจะต้องขึ้นอยู่กับปัจจัย[๙๙] ดังต่อไปนี้

๑) หลักภูมิศาสตร์ จำเป็นทีจะต้องไม่มีอุปสรรคทางภูมิศาสตร์ เช่น ไม่มีภูเขา ป่าทึบ เป็นต้น เนื่องจากสิงเหล่านี้จะเป็นอุปสรรคทีมีต่อผู้คนที่มีวัฒนธรรมติดตัว

---

[๙๘] ทรงคุณ จันทจร, **ทฤษฎีวัฒนธรรมและสังคม**, (มหาสารคาม: สถาบันวิจัยศิลปะและวัฒนธรรมอีสาน มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, ๒๕๕๓), หน้า ๖๔-๗๐.

[๙๙] สุชีพ กรรณสูต, “**ทฤษฎีการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม**”, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: http://sucheeppost.blogspot.com. [๒๘ เม.ย. ๒๕๕๒].

๒) ปัจจัยทางเศรษฐกิจ การติดต่อค้าขาย หรือการท่องเที่ยวของผู้คนเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้การแพร่กระจายทางวัฒนธรรมไปสู่สังคมหนึ่ง ๆ ผู้ที่มีฐานะทางเศรษฐกิจที่ดีจะมีโอกาสในการนำวัฒนธรรมที่ติดตัวตนออกไปเจอกับวัฒนธรรมอื้น ๆ และเกิดการแพร่กระจายหรือรับเอาวัฒนธรรมอื้นเข้ามาได้ง่าย

๓) ปัจจัยทางสังคม ได้แก่ การไปศึกษายังสถานที่ที่วัฒนธรรมแตกต่างจากของเดิมที่ตนมีหรือ การนำความรู้ไปเผยแพร่ยังถิ่นอื่น ๆ การโยกย้ายที่อยู่ ซึ่งอาจจะมาจาก ความแล้งแค้น สงครามภัยพิบัติ ก็เป็นการแพร่กระจายทางวัฒนธรรมเช่นกัน

๔) การคมนาคมที่ดี เป็นอีกหนึ่งปัจจัยที่ส่งเสริมให้การแพร่กระจายทางวัฒนธรรมเป็นไปได้ง่ายขึ้น อาทิ การที่มีถนนที่ดี พาหนะที่ทันสมัย เป็นต้น

นอกจากปัจจัยในการแพร่กระจายทางวัฒนธรรมที่กล่าวมาจะเป็นส่วนสำคัญแล้ว การทำให้วัฒนธรรมเป็นที่ยอมรับในสังคมปลายทางก็เป็นสิ่งสำคัญเช่นกัน ผ่องพันธ์ มณีรัตน์[๑๐๐] จึงได้สรุปถึงการแพร่กระจายวัฒนธรรมที่จะเป็นที่ยอมรับของสังคมปลายทางได้นั้นขึ้นอยู่กับสิ่งต่อไปนี้

๑. ความง่ายของวัฒนธรรมนั้น ๆ

๒. การเข้ากันได้กับค่านิยมที่มีอยู่ในสังคมผู้รับ

๓. ศักดิ์ศรีและฐานะของผู้นำสิ่งใหม่ ๆ เข้ามาในสังคม

๔. สิ่งแวดล้อมในวัฒนธรรมผู้รับ หากสภาพทั่ว ไปกำลังเปลี่ยนแปลงอยู่ก็จะรับได้เร็ว

๕. การขาดการรวมตัวภายในสังคมของผู้รับ หากสังคมนั้นมีการรวมตัวกันอย่างเหนียวแน่น การรับวัฒนธรรมภายนอกเข้ามาก็เป็นได้ช้า

๖. อัตราการติดต่อระหว่างผู้ให้และผู้รับ ถ้าการติดต่อเป็นไปอย่างกว้างขวาง การยอมรับก็เป็นได้ง่าย

๒.๕.๕ กระบวนการของแนวคิดการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม

การศึกษาเรื่องการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม นอกเหนือจากการเก็บข้อมูลเกี่ยวกับลักษณะทางวัฒนธรรมแล้ว ยังเป็นเรื่องการศึกษาวัฒนธรรมรวมของท้องถิ่น จึงสนใจประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมาก ต่อมาการศึกษาวัฒนธรรมท้องถิ่นได้รับความนิยมและถือเป็นองค์ความรู้ที่สำคัญในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับสังคมและปรากฏการณ์ของมนุษยชาติ แม้ในการศึกษาวัฒนธรรม

ของสังคมเดียวกัน ข้อแตกต่างระหว่างวัฒนธรรม ศูนย์กลางและวัฒนธรรมชายขอบยังมีให้เห็นชัดเจน ซึ่ง เรดฟิลด์ (Robert Redfield) ได้เสนอว่า การศึกษาวัฒนธรรมจะต้องแยกออกจาก

---

[๑๐๐] ผ่องพันธ์ มณีรัตน์, (๒๕๒๑.), หน้า ๑๒๘.

วัฒนธรรมหลัก และวัฒนธรรมชาวบ้าน กล่าวคือ วัฒนธรรมหลักคงเกิดขึ้นที่จุดศูนย์กลางวัฒนธรรม และมีการแพร่กระจายออกไปสู่วงนอก รายละเอียดของวัฒนธรรมจะผิดเพี้ยนไปจากการถ่ายทอดเป็นไปอย่างไม่สมบูรณ์ แต่ในขณะเดียวกันมีการผนวกวัฒนธรรมอื่นที่มีอยู่เดิมเข้าไปด้วย ลักษณะของวัฒนธรรมย่อยจึงมีลักษณะ เป็นวัฒนธรรมชาวบ้าน

สรุป การแพร่กระจายทางวัฒนธรรมเกิดขึ้นจากความสัมพันธ์ของคนกับธรรมชาติ คนกับเทคโนโลยี วัฒนธรรมมีแหล่งกำเนิดแล้วแพร่กระจายออกไปสู่ภายนอก มีการปรับตัวตามบริบทพื้นที่เกิดการซึมซับรับเปลี่ยน ซึ่งการแพร่กระจายของคนดังกล่าว คือ วัฒนธรรมการผลิต การใช้เครื่องมือจึงเป็นองค์ประกอบสำคัญ เมื่อผนวกวัฒนธรรมที่มีอยู่เดิมเข้าไป ลักษณะของวัฒนธรรมย่อย จึงมีลักษณะเป็นวัฒนธรรมชาวบ้าน ซึ่งคณะผู้วิจัยนำไปใช้ด้านการแพร่กระจายของเครื่องดักจับสัตว์น้ำเกิดจากการแพร่กระจายของวัฒนธรรมแหล่งใดบ้างในชุมชนลุ่มแม่น้ำสงครามตอนบน

๒.๕.๖ การประยุกต์ใช้

ทฤษฎีแพร่กระจายทางวัฒนธรรมสามารถนำมาประยุกต์ใช้ในงานวิจัยเรื่องนี้ได้ในฐานที่การเกิดแหล่งโบราณคดีนั้นเกิดมาจากการปรับเปลี่ยนทางวัฒนธรรมเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นโดยมีมนุษย์เป็นตัวควบคุมปรากฏการณ์นี้[๑๐๑] สภาพแวดล้อมมีผลต่อความแตกต่างในการปรับตัวของวัฒนธรรมที่ต่างกันในสภาพแวดล้อมที่เหมือนกันจะแสดงรูปแบบของการพัฒนาการที่เหมือนกัน สภาพแวดล้อมคือ ตัวการกำหนดวัฒนธรรมที่มีรูปแบบหลากหลาย เพราะเงื่อนไขสภาพแวดล้อมที่แตกต่างกัน วัฒนธรรมแบบหนึ่งอาจปรับตัวได้ดีกว่าอีกแบบหนึ่ง ดนตรีเป็นวัฒนธรรมหนึ่งที่มีขึ้นและเป็นตัวชี้วัดในด้านความเสื่อมและความเจริญรวมทั้งความสงบของสังคม ดนตรีเป็นทางหนึ่งในการถูกเลือกเป็นผู้รับใช้สังคมในรูปแบบต่าง ๆ ไม่ว่าด้านความบันเทิง ด้านพิธีกรรม หรือรวมทั้งอาจถูกรับใช้ในด้านการเมืองด้วยเช่นกัน บทบาทของดนตรีในวัฒนธรรมจึงมีผลสะท้อนต่อสังคม และเป็นภูมิปัญญาในการบอกเรื่องราวต่าง ๆ ของสังคมที่ปรากฏ[๑๐๒]

๒.๖ ทฤษฎีการมีส่วนร่วมของชุมชน

การบริหารจัดการโดยการมีส่วนร่วมของชุมชนนั้น เป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามาร่วมในกิจกรรม ตั้งแต่เริ่มต้น จนกระทั้งเสร็จสิ้น ซึ่งการเข้ามามีบทบาทของประชาชน อาจเกิดการเปลี่ยนแปลงในทิศทางที่ดี ต่อการพัฒนาที่ยั่งยืนด้านต่าง ๆ ได้ จึงมีนักวิชาการ และผู้ที่ศึกษาได้ให้คำนิยาม และความหมายไว้หลายท่าน ดังนี้

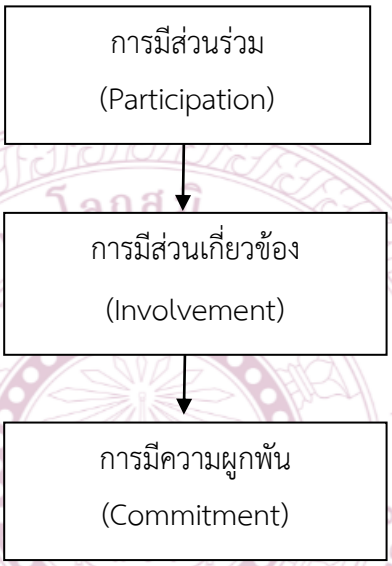
---

[๑๐๑] อมรา พงศาพิชญ์, **วัฒนธรรม ศาสนา และชาติพันธุ์: วิเคราะห์สังคมไทยแนวมานุษยวิทยา, (พิมพ์ครั้งที่ ๒),** (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๑๖-๑๗.

[๑๐๒] ธนพชร นุตสาระ, **มานุษยวิทยาทางดนตรี,** (เชียงใหม่: คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่, ๒๕๕๓), หน้า ๔๐.

๒.๖.๑ ความหมายของการมีส่วนร่วม

เสริมศักดิ์ วิศาลาภรณ์ ได้ให้ความหมาย ของการมีส่วนร่วมต่าง ๆ หรือกิจกรรมต่าง ๆ อาจเป็นการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจหรือกระบวนการบริหาร ภารกิจให้บรรลุเป้าหมาย วิธีการหนึ่งในการในการรวมพลังความคิด สติปัญญา คือ การให้มีส่วนร่วมการให้บุคคลมีส่วนร่วมในองค์การนั้น บุคคลจะต้องมีส่วนเกี่ยวข้อง ในการดำเนินการหรือปฏิบัติภารกิจต่าง ๆ เป็นผลให้บุคคลนั้นมีความผูกพันต่อกิจกรรม และองค์การในที่สุด ซึ่งอธิบายได้ดังภาพประกอบ ๒.๕ ดังนี้

ภาพที่ ๒.๕ ความหมายของการมีส่วนร่วม[๑๐๓]

วันชัย วัฒนศัพท์ การทำงานแบบมีส่วนร่วมนั้นไม่ว่าจะเป็นระดับครอบครัว ระดับโรงเรียน ระดับชุมชน ระดับองค์กร หรือระดับประเทศนั้น มีความสำคัญอย่างยิ่งในกระบวนทัศน์ปัจจุบัน เพราะจะช่วยให้ผู้มีส่วนร่วมเกิดความรู้สึกความเป็นเจ้าของ (Ownership) และจะทำให้ผู้มีส่วนร่วม หรือผู้ที่มีส่วนได้ส่วนเสียนั้น ยินยอมปฏิบัติตาม (Compliance) และรวมถึงตกลงยอมรับ (Commitment) ได้อย่างสมัครใจ เต็มใจ และสบายใจ[๑๐๔]

เฉลียว บุรีภักดีและคณะกล่าวถึงการมีส่วนร่วมหมายถึง การเข้าร่วมอย่างแข็งขันของกลุ่มบุคคล ที่มีส่วนได้ส่วนเสียในทุกขั้นตอนของโครงการพัฒนา การมีส่วนร่วมต้องเป็นไปในรูปที่ผู้รับการพัฒนา เข้ามามีส่วนกระทำให้เกิดการพัฒนา มิใช่เป็นผู้รับการพัฒนาตลอดไป ทั้งนี้เป็นการเกื้อหนุน

---

[๑๐๓] เสริมศักดิ์ วศิาลาภรณ์, **ชุดวิชาทฤษฎีและแนวทางปฏิบัติในการบริหารการศึกษา หน่วยที่ ๑๒ การบริหารและมีส่วนร่วม**, (นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๔๔), หน้า ๑๘๒–๑๘๘.

[๑๐๔] วันชัย วัฒนศัพท์, ระบบทวิภาคีกับการแก้ไขปัญหาแรงงานในรัฐวิสาหกิจ ศูนย์สันติวิจัยและธรรมาภิบาล สถาบันพระปกเกล้า, (กรุงเทพมหานคร: กองรัฐวิสาหกิจสัมพันธ์ กรมสวัสดิการและคุ้มครองแรงงาน กระทรวงแรงงาน, ๒๕๔๙).

ให้เกิดการพัฒนาที่แท้จริงและถาวร การมีส่วนร่วมของประชาชนไม่ใช่หมายความเพียงการดึงประชาชนเข้ามาทำกิจกรรมตามที่ผู้นำท้องถิ่นคิด หรือจัดทำขึ้น เพราะแท้จริงแล้วในหมู่บ้านหรือชุมชนต่าง ๆ มีกิจกรรม และวิธีดำเนินงานของตนอยู่แล้ว ประชาชนมีศักยภาพที่จะพัฒนาหมู่บ้านของตนได้ แต่ผู้บริหารการพัฒนามักไม่สนใจสิ่งที่มีอยู่แล้ว โดยพยายามสร้างสิ่งใหม่ ๆ ขึ้นมาเพื่อให้ได้ชื่อว่าเป็นความคิด หรือโครงการของตน[๑๐๕]

องค์การอนามัยโลก (ม.ป.ป. อ้างถึงใน วันดี โภคะกุล และ อุบลพรรณ จุฑาสมิต, ๒๕๔๕) ได้ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมของชุมชนว่า หมายถึงกระบวนการซึ่งบุคคลและครอบครัวมีส่วนร่วมรับผิดชอบในเรื่องสุขภาพอนามัย และสวัสดิการ รวมทั้งชุมชนที่อาศัยอยู่ โดยเน้นเรื่องการพัฒนาความรู้ ความสามารถของประชาชน ในการพัฒนาชุมชนของตนเอง ซึ่งการมีส่วนร่วมของชุมชน มีความสำคัญต่อการพัฒนาสุขภาพอนามัยดังนี้

การนำเทคโนโลยีทางการแพทย์เพียงอย่างเดียวมาใช้ ไม่สามารถแก้ปัญหาสุข ภาพในชุมชนได้เท่ากับการดูแลตนเอง

การจัดบริการทางการแพทย์ และสาธารณสุข ไม่สอดคล้อง หรือไม่เป็นที่ยอมรับในชุมชนก่อให้เกิดการสูญเสียเปล่าเนื่องจากประชาชนไม่มารับบริการ

ชุมชนมีทรัพยากรมากมาย ทั้งด้านวัสดุ อุปกรณ์ กำลังคน สามารถนำมาใช้ซึ่งจะทำให้ชุมชนยอมรับและเข้าถึงการบริการ

ประชาชนมีสิทธิและหน้าที่ที่จะมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ เกี่ยวกับกิจกรรมที่จะส่งผลต่อสุขภาพและความเป็นอยู่ของตนเอง[๑๐๖]

นิรันดร์ จงวุฒิเวศน์ กล่าวว่า การมีส่วนร่วม หมายถึงการเกี่ยวข้องทางด้านจิตใจและอารมณ์ (Mental and Emotional Involvement) ของบุคคลหนึ่งในสถานการณ์กลุ่ม (Group Situation) ซึ่งผลของการเกี่ยวข้องดังกล่าวเป็นเหตุเร้าใจให้กระทำการ (Contribution) ให้บรรลุจุดมุ่งหมายของกลุ่มนั้น กับทั้งทำให้เกิดความรู้สึกร่วมรับผิดชอบกับกลุ่มดังกล่าวด้วย[๑๐๗]

ทวีทอง หงศ์วิวัฒน์ กล่าวถึงการมีส่วนร่วมของประชาชน คือการที่ประชาชนหรือชุมชนพัฒนาขีดความสามารถของคนในการจัดการและควบคุมการใช้ทรัพยากรและกระจายทรัพยากรและปัจจัยการผลิตที่มีชื่ออยู่ในสังคม เพื่อประโยชน์คือการดำรงชีวิตของทางเศรษฐกิจและสังคม ตาม

---

[๑๐๕] เฉลียว บุรีภักดี และคณะ, **ชุดการเรียนรู้ด้วยตนเอง**, (กรุงเทพมหานคร: ทบวงมหาวิทยาลัย, ๒๕๔๕). [๑๐๖] สาคร มหาหิงค์, เทคนิคการมีส่วนร่วม, [ออนไลน์] แหล่งที่มา: https://m.facebook.com/techniques/posts/๗๖๕๘๓๒๔๘๓๔๓๐๕๒๔?locale๒=it_IT

[๑๐๗] นิรันดร์ จงวุฒิเวศน์, การมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนา, (กรุงเทพมหานคร: ศูนย์การศึกษานโยบายสาธารณสุข, ๒๕๒๕), หน้า ๑๘๓.

ความจำเป็นอย่างสมศักดิ์ศรี ในฐานะสมาชิกสังคม ในการมีส่วนร่วมของประชาชนได้พัฒนาการรับรู้และภูมิปัญญา ซึ่งแสดงออกในรูปของการตัดสินใจในการกำหนดชีวิตคนอย่างเป็นตัวเอง[๑๐๘]

ชูชาติ พ่วงสมจิตร ได้เสนอแนวความคิดเกี่ยวกับปัจจัยในการมีส่วนร่วมโดยพิจารณาแยกเป็น ๒ ประเด็น คือ

๑) กิจกรรมการมีส่วนร่วมทำอย่างไรบ้าง ใครเป็นผู้ทำ และทำด้วยวิธีการอย่างไร การมีส่วนร่วมดังกล่าวตั้งอยู่บนพื้นฐาน ๓ มิติ ดังนี้

มิติที่ ๑ มีส่วนร่วมในเรื่องอะไร จัดว่าเป็นประเภทหรือลักษณะของการมีส่วนร่วมแยกออกเป็น ๔ ประเภท คือ

(๑) การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ

(๒) การมีส่วนร่วมในการปฏิบัติ

(๓) การมีส่วนร่วมในผลประโยชน์

(๔) การมีส่วนร่วมในการประเมินผล

มิติที่ ๒ ใครเข้ามามีส่วนร่วม กล่าวคือ การมีส่วนร่วมของประชาชนโดยการจำแนกกลุ่มบุคคลที่เข้ามามีส่วนร่วมเป็น ๔ กลุ่ม ได้แก่

(๑) ผู้ที่อยู่อาศัยในท้องถิ่น

(๒) ผู้นำท้องถิ่น

(๓) เจ้าหน้าที่ของรัฐ

(๔) คนต่างชาติ

มิติที่ ๓ การมีส่วนร่วมนั้นเกิดขึ้นได้อย่างไร โดยมีการแยกประเด็นที่ควรพิจารณา ๔ ประเด็น คือ

(๑) พื้นฐานของการมีส่วนร่วม พิจารณาเกี่ยวกับ

๑.๑ แรงที่กระทำให้เกิดการมีส่วนร่วมมาจากที่ใด

๑.๒ แรงที่ส่งเสริมการมีส่วนร่วมมาจากที่ใด

(๒) รูปแบบของการมีส่วนร่วม พิจารณาเกี่ยวกับ

๒.๑ รูปแบบขององค์กร

๒.๒ การมีส่วนร่วมโดยตรงหรือโดยอ้อม

(๓) ขอบเขตของการมีส่วนร่วม พิจารณาเกี่ยวกับ

๓.๑ ระยะเวลาที่เข้ามามีส่วนร่วม

๓.๒ ช่วงของกิจกรรม

---

[๑๐๘] ทวีทอง หงศ์วิวัฒน์, **การมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนา**, (กรุงเทพมหานคร: ศักดิ์โสภาการพิมพ์, ๒๕๒๗), หน้า ๒.

(๔) ประสิทธิผลของการมีส่วนร่วม พิจารณาเกี่ยวกับ

๔.๑ การให้อำนาจแก่การมีส่วนร่วม

๔.๒ ปฏิสัมพันธ์ของคุณลักษณะต่าง ๆ ของสิ่งที่เกี่ยวข้องกับการมีส่วนร่วม

๒) พิจารณาถึงบทบาทของการมีส่วนร่วม ได้แก่ คุณลักษณะของโครงการที่กระทบต่อการมีส่วนร่วม กับสภาพแวดล้อมที่กระทบต่อการมีส่วนร่วม จำแนกออกเป็น ๒ ส่วน คือ

๒.๑ คุณลักษณะของโครงการที่มีผลกระทบต่อการมีส่วนร่วม ได้แก่

๒.๑.๑ ผลกระทบของสิ่งนำไปสู่โครงการ

๒.๑.๒ ผลกระทบของประโยชน์จากโครงการ

๒.๑.๓ ผลกระทบของการออกแบบ

๒.๒ ผลกระทบของสิ่งแวดล้อมต่อกิจกรรมการที่มีส่วนร่วม

๒.๒.๑ ปัจจัยด้านกายภาพและชีวภาพ

๒.๒.๒ ปัจจัยด้านเศรษฐกิจ

๒.๒.๓ ปัจจัยด้านการเมือง

๒.๒.๔ ปัจจัยด้านวัฒนธรรม

๒.๒.๕ ปัจจัยด้านประวัติศาสตร์ความเป็นมา[๑๐๙]

ขนิฎฐา กาญจนรังษีนนท์ (อ้างถึงในคำสิงห์ ทองโท) ได้กล่าวว่า การมีส่วนร่วม หมายถึง การเข้าร่วมอย่างแข็งขันของกลุ่มบุคคลในขั้นตอนต่าง ๆ ของการดำเนินกิจกรรมอย่างหนึ่งการมีส่วนร่วมที่สมบูรณ์ต้องเป็นไปในรูปที่ผู้เข้าร่วมมีส่วนกระทำให้เกิดผลของกิจกรรมที่เข้าร่วมมิใช่เป็นผู้ร่วมคิดตัดสินใจหรือผู้ได้รับผลประโยชน์เท่านั้น[๑๑๐]

สุริยา วีรวงศ์ ได้ให้ความหมายของการมีส่วนร่วม คือการที่ประชาชนในท้องถิ่นเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมพัฒนาตั้งแต่จุดเริ่มต้น กล่าวคือ ตั้งแต่การสร้างแนวคิดไปจนถึงสิ้นสุดการทำกิจกรรมการพัฒนาร่วมกัน กล่าวคือมุ่งเน้นถึงการให้ความสำคัญกับกระบวนการมีส่วนร่วมในกิจกรรม

---

[๑๐๙] ชูชาติ พ่วงจิตร์, การวิเคราะห์ปัจจัยที่ส่งเสริมและปัจจัยที่เป็นอุปสรรคต่อการมีส่วนร่วมของชุมชนกับโรงเรียนประถมศึกษา ในเขตปริมลฑล กรุงเทพมหานคร, วิทยานิพนธ์ กศ.ม., (กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๕๖-๖๐.

[๑๑๐] คำสิงห์ ทองโท, **การมีส่วนร่วมของชุมชนในการอนุรักษ์ป่าชุมชนนาฝาย ตำบลดงดวน อำเภอนาดูนจังหวัดมหาสารคาม**, การศึกษาค้นคว้าอิสระ กศ.ม., (มหาสารคาม: มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, ๒๕๔๖), หน้า ๑๔.

หรือโครงการพัฒนาที่จักต้องมาจากการเริ่มต้นกำหนด และวิเคราะห์ปัญหาโดยประชาชนเป็นหลัก[๑๑๑]

จุฬาภรณ์ โสตะ กล่าวถึงการมีส่วนร่วมหมายถึง การที่บุคคล หรือคณะบุคคลเข้ามาช่วยเหลือ สนับสนุนทำประโยชน์ต่าง ๆหรือกิจกรรมต่าง ๆ อาจเป็นการมีส่วนร่วมในกระบวนการตัดสินใจ หรือกระบวนการบริหาร ประสิทธิผลขององค์การขึ้นอยู่กับการรวมพลังของบุคคลที่เกี่ยวข้องกับองค์การนั้นในการปฏิบัติภารกิจให้บรรลุเป้าหมาย วิธีการหนึ่งในการรวมพลังความคิดสติปัญญา ก็คือ การให้มีส่วนร่วม การให้บุคคลมีส่วนร่วมในองค์การนั้น บุคคลจะต้องมีส่วนเกี่ยวข้องในการดำเนินการหรือปฏิบัติภารกิจต่าง ๆ เป็นผลให้บุคคลนั้นมีความผูกพัน (Commitment) ต่อภารกิจและองค์การ[๑๑๒]

ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ การมีส่วนร่วมในกระบวนการพัฒนา เป็นการให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการพัฒนา ตั้งแต่เริ่มต้นจนสิ้นสุดโครงการ ได้แก่ การร่วมค้นหาปัญหา การวางแผน การตัดสินใจ การระดมทรัพยากร และเทคโนโลยีในท้องถิ่น การบริหารจัดการ การติดตามผล รวมทั้งการรับผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากโครงการ โดยโครงการจะต้องมีความสอดคล้องกับวิถีชีวิตและวัฒนธรรมของชุมชน[๑๑๓]

องค์การสหประชาชาติ (UN, ๑๙๗๔ อ้างถึงใน ปรีดา ปูนพันธ์ฉาย, ๒๕๔๐) ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมของประชาชนว่า เป็นกระบวนการเกี่ยวกับการกระทำ และเกี่ยวข้องกับมวลชนในระดับต่าง ๆ คือในกระบวนการตัดสินใจเกี่ยวกับจุดประสงค์ทางสังคม และการจัดสรรทรัพยากร และในการกระทำโดยสมัครใจต่อกิจกรรม และต่อโครงการ[๑๑๔]

ไพรัชน์ เตชะรินทร์ ได้ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมของประชาชนในส่วนทีเกี่ยวกับรัฐหมายถึง กระบวนการที่รัฐทำการส่งเสริม ชักนำ สนับสนุนและสร้างโอกาสให้กับประชาชนทั้งในรูปส่วนบุคคล กลุ่มคน ชมรม มูลนิธิ และองค์กรอาสาสมัครรูปแบบต่าง ๆ ให้เข้ามามีส่วนร่วมของชุมชนในการพัฒนา หมายถึงกระบวนการที่คณะกรรมการประชาชนทุกคนในท้องถิ่นได้เข้ามามีบทบาทใน

---

[๑๑๑] สาคร มหาหิงค์, เทคนิคการมีส่วนร่วม, [ออนไลน์] แหล่งที่มา: https://m.facebook.com/techniques/posts/๗๖๕๘๓๒๔๘๓๔๓๐๕๒๔?locale๒=it_IT

[๑๑๒] จุฬาภรณ์ โสตะ, **พฤติกรรมมนุษย์และการพัฒนาตนเอง**, (ขอนแก่น: ภาควิชาสุขศึกษา คณะสาธารณสุขศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๔๓).

[๑๑๓] ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ, กระบวนการและเทคนิคการทำงานของนักพัฒนา, (กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๔๓).

[๑๑๔] สาคร มหาหิงค์, เทคนิคการมีส่วนร่วม, [ออนไลน์] แหล่งที่มา: https://m.facebook.com/techniques/posts/๗๖๕๘๓๒๔๘๓๔๓๐๕๒๔?locale๒=it_IT

กระบวนการดำเนินงาน แสดงความคิดเห็นผลให้ประชาชนได้รับการพัฒนาขีดความสามารถของตนเอง ให้สามารถที่จะดำเนินการได้สอดคล้องกับปัญหาและความต้องการของชุมชน[๑๑๕]

๒.๖.๒ ที่มาของแนวคิดการมีส่วนร่วม

สันติภาพจะเกิดขึ้นไม่ได้ถ้าขาดกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชน (Public Participation) ที่หมายถึง กระบวนการซึ่งสาธารณชนมีความห่วงกังวล มีความต้องการ และมีทัศนะที่จะมีส่วนร่วมกับรัฐในการตัดสินใจ เป็นกระบวนการสื่อสารสองทางที่มีเป้าหมายโดยรวมเพื่อให้เกิดการตัดสินใจที่ดีขึ้น และได้รับการสนับสนุนจากสาธารณชน"[๑๑๖] วันชัย วัฒนศัพท์ กล่าวว่า กระบวนการที่ประชาชนมีส่วนร่วมตั้งแต่น้อยที่สุด คือ การได้รับทราบข้อมูลข่าวสารว่ารัฐจะทำอะไร หลังจากได้ตัดสินใจเรียบร้อยแล้วแจ้งให้ประชาชนทราบ ถัดขึ้นมาคือ การที่รัฐรับฟังความคิดเห็นของประชาชน หลังจากได้ข้อมูลไปแล้วก่อนตัดสินใจ คือ ประชาพิจารณ์ สูงขึ้นมาอีกคือ ประชาชนได้มีโอกาสมีส่วนร่วมในการตัดสินใจในเรื่อง หรือในโครงการนั้น เพื่อให้เกิดข้อยุติโดยฉันทาคติ และสูงที่สุด คือ การสามารถลงมติแต่ละคนทีละคนว่า "เอาหรือไม่เอา" ในการบวนการประชามติ"[๑๑๗] การมีส่วนร่วมมีความสำคัญในฐานะ (๑) เป็นการสร้างภูมิคุ้มกันต่อความรู้สึกสูญเสียอำนาจ (๒) เป็นช่องทางที่จะนำประชาชนมาร่วมกัน เพื่อแก้ปัญหาของส่วนรวม โดยสร้างความรู้สึกว่าเป็นปัญหาของทุกคน (๓) เป็นช่องทางที่จะสร้างให้เกิดการสื่อสารระหว่างกลุ่มในชุมชนเพื่อที่เขาจะได้มาทำความเข้าใจถึงความต้องการของแต่ละกลุ่มและสร้างความสัมพันธ์ที่ดีจะยับยั้งการกระทำที่สุดโต่ง (๔) เป็นช่องทางอีกทางหนึ่งในการสร้างชุมชนชนิดต่าง ๆ สิ่งที่แรกคือ ฝึกอบรมผู้ที่จะเป็นผู้นำในอนาคต ในขณะที่ประชาชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในโครงการ เขาจะได้เรียนรู้วิธีที่จะมีอิทธิพลเหนือคนอื่นได้อย่างไร และร่วมกันสร้างความร่วมมือได้อย่างไร (๕) สามารถสร้างให้เห็นสถานภาพของชุมชนว่าเป็นอย่างไร มันยังบ่งชี้ถึงการเป็นชุมชนที่สร้างสรรค์ จากการทำงานร่วมกันเพื่อที่จะแก้ปัญหานี้ มันบอกถึงความเป็นชุมชนที่เปิดเผย จากการตัดสินใจอย่างโปร่งใส บอกถึงความเป็นชุมชนที่ไว้เนื้อเชื่อใจกัน[๑๑๘]

---

[๑๑๕] ไพรัชน์ เตชะรินทร์, **การมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนา**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักงานข้าราชการพลเรือน, ๒๕๒๗), หน้า ๖.

[๑๑๖] เจมส์ แอล เครตัน, วันชัย วัฒนศัพท์ (ผู้แปล), **การมีส่วนร่วมของประชาชนในการตัดสินใจของชุมชน**, ๒๕๔๓, หน้า ๑.

[๑๑๗] วันชัย วัฒนศัพท์, **ความขัดแย้ง: หลักการและเครื่องมือแก้ปัญหา**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (นนทบุรี: สถาบันพระปกเกล้า, ๒๕๕๐), หน้า ๑๔๔.

[๑๑๘] เจมส์ แอล เครตัน, วันชัย วัฒนศัพท์ (ผู้แปล), **การมีส่วนร่วมของประชาชนในการตัดสินใจของชุมชน**, ๒๕๔๓, หน้า ๖-๗.

๒.๖.๓ ขั้นตอน/กระบวนการของการมีส่วนร่วม

ขั้นตอน/กระบวนการของการมีส่วนร่วมของประชาชน การมีส่วนร่วมของประชาชนในการตัดสินใจของชุมชน (Creighton[๑๑๙], ๒๐๐๕: ๒๕) กล่าวถึง กระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชนว่า กระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชนเป็นกระบวนการซึ่ง สาธารณชนมีความห่วงกังวล มีความต้องการ และมีทัศนะที่จะมีส่วนร่วมกับรัฐในการตัดสินใจ กระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชนเป็นกระบวนการสื่อสารสองทาง ที่มีเป้าหมายโดยรวมเพื่อที่ จะให้เกิดการตัดสินใจที่ดีขึ้น และได้รับการสนับสนุนจากสาธารณชน ประชาชนไม่สามารถที่จะมี ส่วนร่วมได้อย่างมีประสิทธิภาพในการตัดสินใจ ถ้าหากว่าเขาไม่ได้มีการรับรู้ข้อมูลอย่างเพียงพอถึง ทางเลือกและผลที่ตามมา นอกจากนี้สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ[๑๒๐] ได้กล่าวถึงกระบวนการและขั้นตอนการมีส่วนร่วมของประชาชนไว้ ๔ ขั้นตอน ได้แก่ ๑) การร่วม ในการวางแผน คือ การมีส่วนร่วมในการวิเคราะห์ปัญหา ลำดับความสำคัญ ตั้งเป้าหมาย กำหนด แนวทางดำเนินการ ติดตาม ประเมินผลและตัดสินใจ ๒) การร่วมในการดำเนินกิจกรรม ประกอบ ด้วยการสนับสนุนด้านทรัพยากร และการประสานความร่วมมือ ๓) การร่วมในการใช้ประโยชน์คือ การนำเอากิจกรรมมาใช้ให้เกิดประโยชน์ การได้รับประโยชน์คือ การแจกจ่ายผลประโยชน์ที่ได้จาก การพัฒนาอย่างยุติธรรม และ ๔) การร่วมในการประเมินผลเพื่อประชาชนในชุมชนจะได้ทราบถึง ปัญหาอุปสรรคต่าง ๆ เพื่อร่วมกันดำเนินการหาทางแก้ไขต่อไป

เงื่อนไขพื้นฐานของการมีส่วนร่วม สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (๒๕๔๗: ๒-๕) ได้กล่าวถึง การกำหนดเงื่อนไขพื้นฐานของการมีส่วนร่วมของประชาชนไว้รวม ๓ ประการ ได้แก่ ๑) ต้องมี อิสรภาพ หมายถึงมีอิสระที่จะเข้าร่วมหรือไม่ก็ได้ การเข้าร่วมต้องเป็นไปด้วยความสมัครใจ ๒) ต้องมีความเสมอภาค โดยประชาชนเข้าร่วมในกิจกรรมใด จะต้องมีสิทธิเท่าเทียมกับผู้เข้าร่วมคน อื่น ๆ ๓) ต้องมีความสามารถ ประชาชนและกลุ่มเป้าหมายจะต้องมีความสามารถพอที่จะเข้าร่วม ในกิจกรรมนั้น ๆ

เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง ได้แบ่งขั้นตอนของการมีส่วนร่วมของประชาชนไว้ ๔ ขั้นตอน คือ

๑. การมีส่วนร่วมในการค้นหาปัญหา และสาเหตุของปัญหา

๒. การมีส่วนร่วมในการวางแผนดำเนินกิจกรรม

๓. การมีส่วนร่วมในการลงทุนและปฏิบัติงาน

---

[๑๑๙] Creighton, James L. **The Public Participation Handbook: Making Better Decisions through Citizen Involvement**. San Francisco: Jossey Bass. ๒๐๐๕, p.๒๕.

[๑๒๐] สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัท ๒๑ เซ็นจูรี่ จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๒-๑๖.

๔. การมีส่วนร่วมในการติดตามและประเมินผล[๑๒๑]

อคิน รพีพัฒน์ ได้แบ่งระยะการมีส่วนร่วมของประชาชนในชุมชนดังนี้

๑. การค้นหาปัญหา ตลอดแนวทางแก้ไข

๒. การตัดสินใจเลือกแนวทาง และวางแผนพัฒนาแก้ไขปัญหา

๓. การปฏิบัติตามแผน

๔. การประเมินผลกิจกรรม[๑๒๒]

อีกทั้งยังได้เสนอแนวคิดการมีส่วนร่วมของประชาชนภายใต้สภาพสังคมชนบทไทยว่าน่าจะพิจารณาได้ ๒ ลักษณะ คือ

๑. ลักษณะการเข้าร่วมกิจกรรมพัฒนาชนบทของประชาชนด้านต่าง ๆ ได้แก่

๑.๑ การค้นหาปัญหา จัดลำดับของปัญหาและสาเหตุแห่งปัญหา

๑.๒ หาแนวทางแก้ปัญหาและดำเนินกิจกรรมเพื่อแก้ปัญหานั้น

๑.๓ ประเมินผลการพัฒนา

๒. ลักษณะเงื่อนไขการเข้าร่วมกิจกรรมว่า การประชาชนเข้าร่วมกิจกรรมพัฒนาชนบทนั้น เพราะเงื่อนไขเหล่านี้หรือไม่

๒.๑ เกรงใจ ถูกบังคับ หรือมีสิ่งจูงใจเฉพาะหน้า

๒.๒ เข้าใจและยอมรับวัตถุประสงค์ของการพัฒนานั้น

๒.๓ ด้วยเหตุว่ากิจกรรมดังกล่าวจะก่อให้เกิดประโยชน์ระยะยาวแก่ตนเอง

นอกจากนี้รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. ๒๕๔๐ ได้มีบทบัญญัติเกี่ยวกับการมีส่วนร่วมของประชาชนในมาตราต่าง ๆ เช่น

มาตรา ๔๖ บุคคลซึ่งรวมกันเป็นชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม ย่อมมีสิทธิอนุรักษ์ หรือฟื้นฟูจารีตประเพณี ภูมิปัญญาท้องถิ่น ศิลปะหรือวัฒนธรรมอันดีของท้องถิ่นและของชาติ และมีส่วนร่วมในการจัดการ การบำรุงรักษาและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติอย่างสมดุล และยั่งยืน ทั้งนี้ตามกฎหมายบัญญัติมาตรา ๕๖ สิทธิของบุคคลที่จะมีส่วนร่วมกับรัฐและชุมชนในการบำรุงรักษาและการได้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและความหลากหลายทางชีวภาพและในการคุ้มครอง ส่งเสริมและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อม เพื่อให้ดำรงชีวิตได้อย่างปกติและต่อเนื่องในสิ่งแวดล้อมที่จะไม่

---

[๑๒๑] เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง, **การบริหารงานพัฒนาชนบท**, (กรุงเทพมหานคร: สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, ๒๕๒๕), หน้า ๑๑-๑๓.

[๑๒๒] อคิน รพีพัฒน์, มรว. การมีส่วนร่วมของชุมชนในการพัฒนาชนบทในสภาพสังคมและวัฒนธรรมไทย, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๒๗), หน้า ๑๐๗-๑๑๑.

ก่อให้เกิดอันตรายต่อสุขภาพอนามัย สวัสดิการหรือคุณภาพชีวิตของตนย่อมได้รับการคุ้มครอง ทั้งนี้ตามที่กฎหมายบัญญัติ

มาตรา ๗๙ รัฐต้องส่งเสริมและสนับสนุนให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการสงวน บำรุงรักษาและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ และความหลากหลายทางชีวภาพอย่างสมดุล รวมทั้งมีส่วนร่วมในการส่งเสริมบำรุงรักษา และคุ้มครองคุณภาพสิ่งแวดล้อม ตามหลักการพัฒนาอย่างยั่งยืน

กาญจนา แก้วเทพ กล่าวถึง กระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชน ที่มีปัจจัยสร้างสรรค์ที่ขาดไม่ได้สำหรับการสร้างระบบการพึ่งตนเองมี ดังนี้

๑. จิตสำนึกและความตื่นตัว (Awareness) ให้ประชาชนมีความเชื่อมั่นในศักยภาพของตนเองในหลักการที่ว่าคนจนสามารถช่วยตนเองพร้อม ๆ กับช่วยเหลือผู้อื่นได้

๒. การตั้งองค์กร การดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ไม่ใช่เรื่องปัจเจกบุคคล (Individual) แต่ต้องเป็นการดำเนินกิจกรรมร่วมกัน รับผิดชอบร่วมกัน

๓. การมีส่วนร่วมของสมาชิกทุกคนในกลุ่ม สมาชิกจะต้องมีส่วนร่วมในกิจกรรมทุกขั้นตอน

๔. การสำแดงศักยภาพ (Manifestation) ศักยภาพของกลุ่ม สามารถแสดงออกได้ ๒ ทาง

๔.๑ การช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เป็นการแสดงพลังความสามัคคีในกลุ่ม เพื่อลดการพึ่งพาหรือการถูกเอารัดเปรียบภายนอก

๔.๒ การต่อรองกับภายนอก เป็นการแสดงพลังที่มีอยู่ด้วยการต่อรองกับภายนอกกลุ่มทั้งทางราคำ หรือบริการ หรือเพื่อรักษาความเป็นอิสระของกลุ่มซึ่งการแสดงพลังของกลุ่มทั้ง ๒ จะต้องมีความสัมพันธ์กัน[๑๒๓]

สมพันธ์ เตชะอธิก เห็นว่าการมีส่วนร่วมและการพึ่งตนเองของชาวบ้านว่าจำเป็นต้องร่วมในกระบวนการพัฒนา ตั้งแต่เริ่มคิด แลกเปลี่ยนความคิดเห็นในโครงการต่าง ๆ การตัดสินใจทำหรือไม่ทำ และการดำเนินการ โดยคำนึงถึงผลประโยชน์และการใช้ทรัพยากรท้องถิ่น เน้นการพึ่งตนเองเป็นหลักมากกว่าที่จะคิดพึ่งพาจากภายนอก[๑๒๔]

Conen & Uphoff (อ้างถึงในเบญจา รอดจ่าย) แบ่งการมีส่วนร่วมออกเป็น ๔ ลักษณะ คือ

๑. การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ (Decision making) ประกอบด้วย ๓ ขั้นตอน การริเริ่มตัดสินใจ การดำเนินการตัดสินใจ และการตัดสินใจปฏิบัติการ

---

[๑๒๓] กาญจนา แก้วเทพ, **การพึ่งตนเองศักยภาพในการพัฒนาของชนบท**, (กรุงเทพมหานคร: สมาคมคำทอลิกแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนา, ๒๕๓๐), หน้า ๒๑๐ – ๒๑๑.

[๑๒๔] สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ, **การพัฒนาความเข้มแข็งขององค์กรชาวบ้าน**, (ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๔๐), หน้า ๖๓.

๒. การมีส่วนร่วมในการปฏิบัติการ (Implementation) ประกอบด้วย การสนับสนุนด้านทรัพยากรการบริหาร และการประสานความร่วมมือ

๓. การมีส่วนร่วมในผลประโยชน์ (Benefits) ไม่ว่าจะเป็นผลประโยชน์ทางด้านวัตถุ ผลประโยชน์ทางด้านสังคม หรือ ผลประโยชน์ส่วนบุคคล

๔. การมีส่วนร่วมในการประเมินผล (Evaluation)[๑๒๕]

J.Norman Reid (๒๐๐๐) ได้กล่าวถึง การนำการมีส่วนร่วมไปสู่การปฏิบัติ ได้แก่

๑. ต้องเป็นกิจกรรม หรือ ความเห็นของคนส่วนใหญ่

๒. เป็นศูนย์การในการทำงานอย่างอิสระของ กลุ่มงานแต่ละกลุ่ม ภายใต้เป้าหมายเดียวกัน ซึ่งผลงานนั้น เป็นไปตามความถนัดของชุมชนนั้น ๆ

๓. เปิดโอกาสให้มีความเท่าเทียมกันในชุมชน ในชี้แจ้งกรณีต่าง ๆ

๔. การเปิดกว้างทางความคิด ซึ่งความคิดที่ดีที่สุดมาจากรากฐานของชุมชน

๕. การมีส่วนเข้าถึงผลประโยชน์ร่วมกัน โดยไม่คำนึงถึง อายุ การแข่งขันรวมถึงระดับของการศึกษา อาชีพ ชื่อเสียงส่วนบุคคล ภาษา ศาสนา หรือ ปัจจัยอื่น ๆ ในชุมชนต้องเท่าเทียมกัน

๖. การเปิดทุกกระบวนในการทำกิจกรรม รับรู้ร่วมกัน

Walker, Chris และ Kay Sherwood (๒๐๐๓) กล่าวว่า การมีส่วนในศิลปวัฒนธรรมในส่วนใหญ่ของชุมชนที่เป็นที่ตั้งของแหล่งกำเนิดของศิลปวัฒนธรรมนั้น จะมีการมีส่วนร่วมในโดยแรงกระตุ้นภายในของชุมชนนั้นเอง

Henry Sanoff (๒๐๐๐) ได้กล่าวถึงการมีส่วนร่วม ไว้สองกรณีด้วยกัน คือ

๑. การมีส่วนร่วมแบบไม่แท้จริง ได้แก่

๑.๑ การเข้าไปมีส่วนร่วมจากการหลอกลวง

๑.๒ การมีส่วนร่วมจากการรวบหัวรวบท้ายของคณะกรรมการ

๒. การมีส่วนร่วมแบบแท้จริง

๒.๑ การเข้าไปมีส่วนร่วมจากตัวแทนที่เกิดจากกลุ่ม

๒.๒ การมีส่วนร่วมจากพลังของมวลชน อยู่ภายใต้การควบคุมของมวลชนโดยแท้จริง

กล่าวโดยสรุปได้ว่า การบริหารจัดการโดยการมีส่วนร่วมของชุมชน เป็นการจัดการเพื่อให้เกิดวามยั่งยืนของทรัพยากรที่มีอยู่ โดยลดความขัดแย้งระหว่างภาครัฐกับภาคประชาชน การมีส่วนร่วมใน

---

[๑๒๕] เบญจา รอดจ่าย, **ความพร้อมในการพัฒนาและรับรองคุณภาพโรงพยาบาลด้านแผนกพัฒนาสิ่งแวดล้อม กรณีศึกษาฝ่ายการพยาบาล โรงพยาบาลมหาราชนครเชียงใหม่**, การค้นคว้าแบบอิสระ ศศ.ม., (เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๔), หน้า ๒๐.

การวางแผน การตัดสินใจ การใช้ทรัพยากร การปฏิบัติงาน การบริหารงาน และ การควบคุม ประเมินผล นั้น ทำให้เป็นแนวทางที่ดีที่สุดในการบริหารจัดการเพื่อให้บรรลุเป้าหมาย

๒.๖.๔ หลักการสำคัญของการมีส่วนร่วม

การมีส่วนร่วมนั้นเกิดจากกระบวนการเรียนรู้ของนักพัฒนากันเองและการเรียนรู้ร่วมกับองค์กรชุมชน หลักการสำคัญในการปฏิบัติการร่วมกับประชาชนที่สำคัญ ๆ มีดังนี้[๑๒๖]

๑) การจัดความสัมพันธ์ที่เสมอภาคเท่าเทียมกัน การจัดความสัมพันธ์ด้านบทบาทระหว่างนักพัฒนากับชุมชนที่เท่าเทียมกัน เป็นหลักการสำคัญของกระบวนการมีส่วนร่วม โดยต่างฝ่ายควรมีความตระหนัก ความต้องการของตนเอง และสิ่งที่ตนเองสามารถทำได้ รวมทั้งองค์กรชุมชนควรตระหนัก ในความเป็นเจ้าของ ต้องการคิดเอง ทำเอง กำหนดเอง ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะเป็นส่วนที่คอยกำกับกำหนดให้เกิดบทบาทการทำงานที่เหมาะสม ตามศักยภาพ และเป็นที่พอใจร่วมกันทั้งสองฝ่าย

๒) การมีอิสระไม่ครอบงำ ความเชื่อมั่นในความเป็นมนุษย์ ควรอยู่บนฐานของการ ไม่ครอบงำ การให้อิสรภาพในการคิด และการแสดงออกโดยไม่มีอคติ และไม่นำความคิดความเชื่อของตนมาวัด หรือตีคุณค่า หรือชักจูงครอบงำให้เปลี่ยนแปลง โดยเฉพาะความเชื่อมั่น ในศักยภาพ ฐานความรู้ ภูมิปัญญา และประวัติศาสตร์วัฒนธรรมดั้งเดิมของชุมชน ที่จะเป็นฐานพลังสำคัญในการแก้ไขปัญหาด้วยตนเองต่อไป โดยที่นักพัฒนาต้องมีวิสัยทัศน์ที่เปิดกว้างพร้อมจะยอมรับฟังความแตกต่าง ความเคารพในความเป็นคนของทุกคน

๓) การมีส่วนร่วมของทุกกลุ่มในสังคม ในชุมชนหนึ่ง ๆ ย่อมประกอบด้วยความแตกต่างหลากหลาย ทั้งด้านฐานะ เพศ วัย สถานะทางสังคม ฯลฯ การสร้างโอกาสเปิดพื้นที่ทางสังคมอย่างเท่าเทียม ในการให้ทุกส่วนได้มีส่วนร่วมในการแสดงออกทางความคิด ศักยภาพ ความรู้ และร่วมมีบทบาทดำเนินการอย่างต่อเนื่อง ซึ่งจะทำให้งานที่ดำเนินไปนั้นไม่กระจุกตัวอยู่ที่กลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง และส่งผลกระจายไปสู่คนทุกส่วนในชุมชน ในสังคมอย่างทั่วถึง และเป็นธรรม

๔) การมีส่วนร่วมในทุกกระบวน ทุกขั้นตอน การดำเนินงานพัฒนาตามโครงการพัฒนาหนึ่ง ๆนั้น มีกระบวนการขั้นตอนที่ต่อเนื่องเชื่อมโยงกัน หลายครั้งที่เราพบว่า โครงการพัฒนาต่าง ๆที่ส่งผลกระทบต่อชุมชน ขาดการมีส่วนร่วมของชุมชนตั้งแต่ขั้นตอนการศึกษาข้อมูล และการรับรู้ข้อมูลข่าวสาร ซึ่งเมื่อถึงขั้นดำเนินการแล้ว มักเกิดปัญหาความขัดแย้ง และสร้างผลกระทบต่อชุมชนมากมายตามมา รวมทั้งการให้ความหมายของการมีส่วนร่วมที่ขาดความเข้าใจอย่างแท้จริง ซึ่งหน่วยงานทั้งหลายที่เข้ามาดำเนินงานร่วมกับชุมชน มักอ้างเสมอว่า ได้เปิดโอกาสการมีส่วนร่วมของ

---

[๑๒๖] บัณฑร อ่อนดำ, สามารถ ศรีจำนงค์, **การจัดกระบวนการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม**, (เชียงใหม่: สถาบันส่งเสริมการเรียนรู้เพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน มูลนิธิพัฒนาภาคเหนือ, ๒๕๔๔).

ชุมชนแล้ว โดยการเชิญตัวแทนของชุมชนเข้าร่วมประชุม และร่วมกิจกรรม ในขณะที่โครงการที่ดำเนินการไปนั้นผ่านการวางแผน และตัดสินใจมาแล้ว โดยที่ชุมชนไม่มีโอกาสรับรู้มาก่อน แต่เป็นเพียงผู้ร่วมในบางส่วนที่กำหนดโดยเจ้าของโครงการนั้น ๆ

การมีส่วนร่วมที่แท้จริง จึงควรให้องค์กรชุมชนมีส่วนร่วม ตั้งแต่การรับรู้ข้อมูลข่าวสาร การวิเคราะห์ปัญหา การวางแผนกำหนดเป้าหมาย การตัดสินใจ การปฏิบัติ การตรวจสอบ ติดตาม ประเมินผล การสรุปบทเรียน แก้ไขปรับปรุง และรวมทั้งการขยายผล และเผยแพร่ผลสู่สาธารณะ

เงื่อนไขของการมีส่วนร่วม การที่ประชาชนจะเข้าร่วมในกิจกรรมพัฒนาชุมชนนั้น จะต้องมีเงื่อนไขอย่างน้อย ๓ ประการดังนี้

๑) ประชาชนจะต้องมีอิสระที่จะมีส่วนร่วม (Freedom to participate)

๒) ประชาชนต้องสามารถที่จะมีส่วนร่วม (Ability to participate)

๓) ประชาชนต้องเต็มใจที่จะมีส่วนร่วม (Willingness to participate)

หากไม่มีอิสระที่จะเข้าร่วมหรือไม่สามารถเข้าร่วมได้ และไม่มีความเต็มใจแล้ว การมีส่วนร่วมของประชาชนจะไม่เกิดขึ้นเลย นอกจากเงื่อนไข ๓ ประการดังกล่าวแล้ว ความสำเร็จของการมีส่วนร่วม ยังขึ้นอยู่กับเงื่อนไขต่อไปนี้

๑) ประชาชนต้องมีเวลาที่จะมีส่วนร่วมก่อนเริ่มกิจกรรม การมีส่วนร่วมไม่เหมาะในสถานการณ์ฉุกเฉิน

๒) ประชาชนต้องไม่เสียเงินเสียทอง ค่าใช้จ่ายในการมีส่วนร่วม มากเกินกว่าที่เขาประเมินผลตอบแทนที่จะได้รับ

๓) ประชาชนต้องมีความสนใจ ที่สัมพันธ์สอดคล้องกับการมีส่วนร่วมนั้น

๔) ประชาชนต้องสามารถสื่อสารรู้เรื่องกันทั้ง ๒ ฝ่าย

๕) ประชาชนต้องไม่รู้สึกกระทบกระเทือน ต่อตำแหน่งหน้าที่ หรือสถานภาพทางสังคมหากมีส่วนร่วม

อนึ่ง การที่จะทำให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนานั้น จะต้องมีวิธีการ หรือเทคนิควิธีดังนี้

๑) ต้องให้สมาชิกมีความรู้สึกเป็นเจ้าของร่วมกัน

๒) สร้างกลุ่มให้เป็นที่ดึงดูดใจของสมาชิก

๓) เปลี่ยนแปลงทัศนคติ ค่านิยมและพฤติกรรมตรงกับพื้นฐานแห่งความดึงดูดของกลุ่ม

๔) ความมีชื่อเสียงและเกียรติยศของสมาชิกในกลุ่ม

๕) ไม่เปลี่ยนแปลงปัจเจกบุคคล หรือส่วนย่อยของกลุ่มที่เบี่ยงเบนไปจากปทัสถานของกลุ่ม

๖) ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงตามแรงกดดันจากกลุ่มโดยการสร้างปัญญาร่วมของสมาชิกผู้ต้องการเปลี่ยนแปลง

๗) การเสนอข่าว การวางแผน และผลของการเปลี่ยนแปลงจะต้องให้สมาชิกทุกคนในกลุ่มมีส่วนร่วม

๘) ขจัดกำลังดึง (ส่วนที่ไม่ต้องการให้เปลี่ยนแปลง) โดยเริ่มต้นปรับปรุงส่วนที่เกี่ยวข้องใหม่

สรุปได้ว่า หลักสำคัญของการมีส่วนร่วมในกระบวนการพัฒนา คือ การมีความเสมอภาคเท่าเทียมกัน การเปิดโอกาสให้มีความเป็นอิสระไม่ครอบงำ การีส่วนร่วมของทุกกลุ่มที่เกี่ยวข้อง รวมถึงมีส่วนร่วมในทุกกระบวนการอย่างแท้จริง

๒.๖.๕ องค์ประกอบของการมีส่วนร่วม

องค์ประกอบของการมีส่วนร่วม ได้มีผู้กล่าวไว้หลายท่าน ดังนี้

พัชรี สีโรรส[๑๒๗] ได้กล่าวถึงองค์ประกอบของการมีส่วนร่วมของประชาชน ไว้ดังนี้

๑. การมีส่วนร่วมของประชาชนเป็นกระบวนการที่มีความต่อเนื่อง มีการเรียนรู้ร่วมกันของผู้เกี่ยวข้องทั้งฝ่ายรัฐ องค์กรเอกชน และประชาชนทั่วไป โดยเน้นการสื่อสารสองทาง ทั้งช่องทางที่เป็นทางการ และไม่เป็นทางการ ไม่ใช่การทำครั้งเดียวจบ และควรเกิดขึ้นตลอดโครงการ

๒. เป้าหมายของการมีส่วนร่วมไม่ใช่เพียงการจัดให้มีการรับฟังความคิดเห็น ตามกฎหมายหรือการทำให้ไม่มีความขัดแย้ง หากแต่กระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชนควรมุ่งให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมอย่างกว้างขวาง และเป็นวิธีการเพื่อทำให้การตัดสินใจของรัฐดีขึ้น และเป็นที่ยอมรับร่วมกัน

ถวิลวดี บุรีกุล[๑๒๘] องค์ประกอบของการมีส่วนร่วมของประชาชน ไว้ดังนี้

๑. ต้องมีวัตถุประสงค์หรือจุดมุ่งหมายชัดเจน การให้ประชาชนเข้าร่วมในกิจกรรมหนึ่ง ๆ จะต้องมีวัตถุประสงค์และเป้าหมายที่ชัดเจนว่าเป็นไปเพื่ออะไร ผู้เข้าร่วมจะได้ตัดสินใจถูกว่าว่าควรเข้าร่วมหรือไม่

๒. ต้องมีกิจกรรมเป้าหมาย การให้ประชาชนเข้ามีส่วนร่วมต้องระบุลักษณะของกิจกรรมว่ามีรูปแบบและลักษณะอย่างไร เพื่อที่ประชาชนจะได้ตัดสินใจว่าควรเข้าร่วมหรือไม่

---

[๑๒๗] พัชรี สีโรรส, **การมีส่วนร่วมของประชาชน**, (กรุงเทพมหานคร: คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๖), หน้า ๒-๓.

[๑๒๘] ถวิลวดี บุรีกุล, **การมีส่วนร่วม แนวคิด ทฤษฎีและกระบวนการ**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: ส.เจริญการพิมพ์, ๒๕๒๗), หน้า ๗.

๓. ต้องมีบุคคลหรือกลุ่มเป้าหมาย การให้ประชาชนเข้ามีส่วนร่วมจะต้องระบุกลุ่มเป้าหมาย อย่างไรก็ตาม โดยทั่วไปกลุ่มบุคคลเป้าหมายมักถูกจำกัดโดยกิจกรรมและวัตถุประสงค์ของการมีส่วนร่วมอยู่แล้วโดยพื้นฐาน

ทั้งนี้ มักพิจารณาผู้เข้าร่วมจากกลุ่มผู้มีส่วนได้เสีย (Stakeholders) ซึ่งเป็นกลุ่มผู้อาจได้รับผลกระทบทั้งทางบวก และลบ เป็นผู้ที่รับผลกระทบทั้งทางตรงและทางอ้อม ตลอดจนผู้สนใจอีกด้วย

จากองค์ประกอบของการมีส่วนร่วม เป็นกระบวนการให้ประชาชนมีการเรียนรู้ร่วมกัน มีการสื่อสารกันทั้งฝ่ายรัฐ องค์กรเอกชน และประชาชนทั่วไป มีวัตถุประสงค์ จุดมุ่งหมาย มีรูปแบบกิจกรรมเป้าหมายและลักษณะที่ชัดเจน มุ่งให้มีการมีส่วนร่วมอย่างกว้างขวาง เป็นวิธีการเพื่อให้ตัดสินใจของรัฐดีขึ้น และเป็นที่ยอมรับร่วมกัน

๒.๖.๖ การประยุกต์ใช้แนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วม

กรมพัฒนาชุมชน ได้กล่าวถึงความสำคัญของการมีส่วนร่วมของประชาชนที่มีต่อการบริหารงานและการพัฒนาของภาครัฐ[๑๒๙] ได้แก่

๑. ประชาชนเกิดการเรียนรู้ เนื่องจากกระบวนการมีส่วนร่วมเป็นกระบวนการที่ให้การศึกษาแก่ผู้เข้าร่วม ทำให้ได้รับทราบข่าวสาร และเกิดความเข้าใจที่ถูกต้องในสถานการณ์ต่าง ๆ และในขณะเดียวกันประชาชนก็สามารถสะท้อนถึงปัญหาของชุมชนในภาครัฐอันจะทำให้การตัดสินใจในนโยบายต่าง ๆ ได้ผลที่ตรงเป้ามากขึ้น

๒. ให้ความสำคัญในการพัฒนาคน เมื่อประชาชนได้รับการเรียนรู้ จะเกิดการพัฒนาและเปลี่ยนแปลง มีความรู้สึกถึงการเป็นเจ้าของ มีความรับผิดชอบ มีมโนธรรม และตระหนักในความสามารถของตนเอง ก่อให้เกิดความรักหวงแหนในทรัพยากรต่าง ๆ ของชุมชน มีการอนุรักษ์ และเฝ้าระวังรักษาอันเป็นการพัฒนาที่ยั่งยืน

๓. ผลลัพธ์ทางสังคมเกิดการเปลี่ยนแปลง เมื่อองค์กรภาครัฐยอมเปิดโอกาสให้ชุมชนได้มีส่วนร่วมในการตัดสินใจจะได้รับความร่วมมือจากประชาชนมากขึ้น การตัดสินใจ นโยบายจะเกิดจากการปรึกษาหารือจากทุกฝ่ายทั้งภาครัฐ ภาคเอกชน และภาคประชาชน ผลลัพธ์ทางสังคมก็จะเกิดการประนีประนอม และหาแนวทางแก้ไขปัญหาร่วมกัน อาทิเช่น โครงการต่าง ๆ ของภาครัฐหากประชาชนสามารถโต้แย้ง เสนอความคิดเห็น และร่วมแสวงหาทางออกจนเป็นที่ยอมรับของทุกฝ่ายได้ ก็จะเป็นการตัดสินใจในการปฏิบัติตามนโยบายต่าง ๆ ได้ดีขึ้นเนื่องจากการมีส่วนร่วมทำให้มีการสื่อสารสองทาง

---

[๑๒๙] กรมพัฒนาชุมชน, **คู่มือนักพัฒนา เรื่อง การจัดกระบวนการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บางกอกบล็อก, ๒๕๔๗).

ระหว่างภาครัฐ และภาคประชาชน มีการทบทวนและตัดสินนโยบายที่ผ่านเวทีสาธารณะหรือการประชาพิจารณ์ ที่เป็นกลไกช่วยให้การตัดสินใจดีขึ้น

๔. กระบวนการมีส่วนร่วมจะช่วยส่งเสริมการสร้างเครือข่ายการจัดการการพัฒนาที่ยั่งยืน เพราะเป็นการพัฒนาจากล่างขึ้นบน ผู้ได้ประโยชน์จะมีส่วนร่วมในองค์การในการกำหนดชนิดการพัฒนาตามที่ชุมชนต้องการ และอาจมีส่วนร่วมในการปฏิบัติ ดำเนินโครงการ ติดตามผลการพัฒนาในโครงการพัฒนาภาครัฐที่อาจก่อให้เกิดผลกระทบต่าง ๆ กับชุมชน

ดังนั้น การมีส่วนร่วมจึงถือเป็นยุทธวิธีที่สำคัญยิ่งต่อความสำเร็จของกระบวนการพัฒนาและส่งเสริมความเป็นธรรมในสังคม การให้ประชาชนมีส่วนร่วมในกระบวนการพัฒนาที่เหมาะสม โดยความสมัครใจที่จะเข้าร่วมในกิจกรรมทั้งระยะสั้น ระยะยาวต่อเนื่องในเรื่องของการจัดการทรัพยากรชุมชนแล้วย่อมทำให้เกิดความพึงพอใจ และไม่มีความขัดแย้งในชุมชน ย่อมทำให้แผนการพัฒนานั้นสำเร็จตามวัตถุประสงค์ และในการพัฒนาท้องถิ่นนั้นจะสำเร็จได้ก็ด้วยดีก็จากความร่วมมือของประชาชนในการช่วยกันดำเนินกิจกรรมทุก ๆ อย่างให้มากที่สุด เพื่อให้เขาได้เป็นผู้ตัดสินใจลงมือทำงานอย่างเต็มที่ อันเป็นการสร้างความรู้สึกมั่นใจในตนเอง ภูมิใจในความสามารถ และผลงานตลอดจนความรู้สึกในความเป็นเจ้าของ มีความชื่นชม และรักในการทำงานร่วมกันเป็นทีมมากยิ่งขึ้น และ การมีส่วนร่วมที่แท้จริงจะเกิดขึ้นได้ต้องอยู่บนพื้นฐานความสมัครใจที่จะเข้ามามีส่วนในการกำหนดการเปลี่ยนแปลงมีการจัดสรรและแบ่งปันผลประโยชน์อย่างเป็นธรรมด้วย ซึ่งจะก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมโดยรอบ ซึ่งการมีส่วนร่วมนี้ประชาชนจะแสดงบทบาทได้ ๒ ลักษณะ คือ

๑. การมีส่วนร่วมโดยตรง หมายถึง ประชาชนมีบทบาทในการเข้าไปมีส่วนร่วมในกระบวนการต่าง ๆ โดยตรง ทั้งการแสดงความคิดเห็น วิเคราะห์ พิจารณา ตัดสินใจ และการปฏิบัติโดยตรงเต็มศักยภาพภายใต้ขอบเขตของกติกาที่ถูกกำหนดไว้

๒. การมีส่วนร่วมผ่านตัวแทน หมายถึง การส่งผู้แทนของตนเข้าไปทำหน้าที่แทนตนหรือกลุ่มของตน เช่น การให้หัวหน้าครัวเรือนเข้าไปเป็นคณะกรรมการดำเนินการในด้าน ต่าง ๆ ร่วมกับภาคีต่าง ๆอีกทั้งต้องมีการวางแผนแบบบูรณาการที่เป็นแผนยุทธศาสตร์ที่เกิดจากการมีส่วนร่วมจากผู้ที่มีส่วนได้ส่วนเสีย เพื่อสนองความต้องการของท้องถิ่น พร้อม ๆ กับการพิจารณาถึงนโยบายของชาติ และความสามารถในการตอบสนองของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

๒.๗ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

เรืองแสง ทองสุขแสงเจริญ[๑๓๐] ศึกษาการรับรู้ปัญหาและการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์แหล่งโบราณสถานของประชาชนในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา พบว่า มีการรับรู้ปัญหามีสาเหตุมาจากมนุษย์ โดยเฉพาะการลักลอบขุดค้น โบราณสถานรกร้างไม่มีผู้ดูแล การมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์แหล่งโบราณสถานของประชาชนมีน้อยมากในทุกรูปแบบ และขั้นตอน ส่วนใหญ่มีเพียงพบปะพูดคุยกันในหมู่บ้านกับญาติพี่น้อง เพื่อนบ้าน เนื่องจากไม่มีการมอบอำนาจในการแก้ไขปัญหาแหล่งโบราณสถานให้กับคนท้องถิ่นได้จัดการ

ศิริวรรณ ทาปัญญา[๑๓๑] ศึกษาปัจจัยที่มีผลต่อการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมโบราณสถาน กรณีการมีส่วนร่วมของประชาชนที่มีถิ่นพำนักใกล้แหล่งโบราณสถาน อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ พบว่า มีความเข้าใจที่ดีต่อการอนุรักษ์แหล่งโบราณสถานโดยให้ความเห็นว่าแหล่งโบราณสถานแต่ละแห่งเป็นสถานที่ควรแก่การรักษาไว้ให้เป็นมกดกแผ่นดิน ช่วยให้คนในชุมชนมีความภูมิใจในประวัติศาสตร์ความเป็นมาของตน เป็นเอกลักษณ์ประจำท้องถิ่นของจังหวัด เป็นสิ่งสำคัญในการดึงดูดนักท่องเที่ยว และเห็นว่าการขยายตัวทางเศรษฐกิจ และสังคมทำให้สิ่งแวดล้อมโบราณสถานมีส่วนถูกทำลาย สภาพสิ่งแวดล้อมโบราณสถานในปัจจุบันไม่เป็นระเบียบ เพราะประชาชนให้ความร่วมมือน้อยและเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องไม่เปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมแหล่งโบราณสถานในท้องถิ่นของตน

ประชากรที่มีสถานภาพทางเศรษฐกิจและสังคมแตกต่างกัน มีส่วนร่วมในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมโบราณสถานไม่แตกต่างกัน โดยประชากรที่ไม่รายได้ กรรมสิทธิ์ในที่ดิน ตำแหน่งทางสังคมต่างกัน มีส่วนร่วมในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมโบราณไม่แตกต่างกัน

ประชากรที่ได้รับข้อมูลข่าวสารและได้รับการอบรมแตกต่างกันมีส่วนการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมโบราณสถานไม่แตกต่างกัน โดยประชากรที่ได้รับข้อมูลข่าวสาร และได้รับการอบรมมากกว่าจะมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมโบราณสถานมากกว่าประชากรที่มีถิ่นพำนักใกล้แหล่งโบราณสถานร้างและประชากรที่มีถิ่นพำนักใกล้แหล่งโบราณสถานที่ไม่ร้าง มีส่วนร่วมในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมโบราณสถานไม่แตกต่างกัน

---

[๑๓๐] เรืองแสง ทองสุขแสงเจริญ, **ศึกษาการรับรู้ปัญหาและการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์แหล่งโบราณสถานของประชาชนในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา**. วิทยานิพนธ์ปริญญาศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาสิ่งแวดล้อมศึกษา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล), ๒๕๔๒.

[๑๓๑] ศิริวรรณ ทาปัญญา, **ปัจจัยที่มีผลต่อการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมแหล่งโบราณสถาน: กรณีศึกษาการมีส่วนร่วมของประชาชนผู้มีถิ่นพำนักใกล้แหล่งโบราณสถาน อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่**. วิทยานิพนธ์ปริญญาวิทยาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาเทคโนโลยีการบริหารสิ่งแวดล้อม, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล), ๒๕๓๙.

อนุกุล ศิริพันธุ์[๑๓๒] ศึกษาการจัดการโบราณสถานและสิ่งแวดล้อมโดยรัฐและชุมชน กรณีศึกษาคูเมืองและกำแพงเมืองในเขตพื้นที่ชุมชนบ้านปงสนุก อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง จากการศึกษาคูเมืองและกำแพงเมืองในเขตพื้นที่ชุมชนบ้านปงสนุก ซึ่งตั้งอยู่ในเขตเทศบาลเมือง จังหวัดลำปาง เมื่อมีการพัฒนาด้านต่าง ๆ จากภาครัฐ การขยายตัวทางด้านเศรษฐกิจของชุมชน ความต้องการที่อยู่อาศัยและพื้นที่ทำกิน ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านความเป็นอยู่ ความต้องการที่อยู่อาศัยและ

พื้นที่ทำกิน ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านความเป็นอยู่ จากการเป็นชุมชนท้องถิ่นกลายเป็นชุมชนเมือง พื้นที่โบราณสถานถูกรุกล้ำและขาดการดูแล เนื่องจากประชาชนในพื้นที่ไม่มีความรู้เกี่ยวกับประวัติและที่มาของชุมชน ขาดจิตสำนึกในเรื่องความเป็นชุมชนโบราณ ไม่มีส่วนร่วมในการดูแลรักษา คาดหมายให้หน่วยงานของรัฐจัดการ แต่หน่วยงานของรัฐก็ขาดแคลนบุคลากรและงบประมาณซึ่งการขาดผู้รับผิดชอบที่มีความรู้ และตั้งใจในการดูแลรักษา เป็นเหตุให้โบราณสถานและสิ่งแวดล้อมเสื่อมโทรม

นายเอกรินทร์ สังขศิลา[๑๓๓] ได้เสนองานวิจัยเรื่อง การอนุรักษ์และการใช้ประโยชน์ทรัพยากรทางโบราณคดีของชุมชน กรณีศึกษาโบราณสถานเมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ พบว่ากิจกรรมการอนุรักษ์ทรัพยากรทางโบราณคดีของชุมชน ณ โบราณสถานเมืองฟ้าแดดสงยางนั้น เกิดขึ้น อยู่ในลักษณะสองมิติ คือ มิติทางภาคประชาชน และมิติทางภาครัฐ มิติทางภาคประชาชน ได้แก่ (๑) ขนบธรรมเนียมประเพณี พิธีบวงสรวง และพิธีสรงน้ำพระธาตุยาคู และการดำเนินชีวิตตามฮีตสิบสอง (๒) การบูรณะโดยชุมชน (๓) พิธีกรรมความเชื่อ (๔) การเฝ้าระวังการลักลอบ ขโมย โบราณวัตถุ โดยชุมชน (๕) การแฝงเข้าใช้ประโยชน์ในพื้นที่โบราณสถาน ส่วนมิติทางภาครัฐ มีบทบาท สนับสนุน ส่งเสริม การพัฒนาปรับปรุง และบูรณะทรัพยากร และสร้างหลักสูตรท้องถิ่น ในการเรียนการสอน การอนุรักษ์ทรัพยากรทางโบราณคดีของชุมชนองค์กรภาครัฐ ได้แก่หน่วยอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมธรรมชาติและศิลปกรรมท้องถิ่น จังหวัดกาฬสินธุ์, เทศบาลตำบลหนองแปน, กรมศิลปากร และโรงเรียนเสมาสามัคคี และชาวชุมชนที่มีคุณลักษณะทางประชากรบางประการที่แตกต่างกัน มีการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรโบราณคดีบางด้านแตกต่างกันโดยสรุป การอนุรักษ์และการใช้ประโยชน์ทรัพยากรทางโบราณคดีของชุมชน ของโบราณสถานเมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ มีกิจกรรม

---

[๑๓๒] อนุกุล ศิริพันธุ์, **การจัดการโบราณสถานและสิ่งแวดล้อมโดยรัฐและชุมชนกรณีศึกษาคูเมืองและกำแพงเมืองในเขตพื้นที่ชุมชนบ้านปงสนุก อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง**. การค้นคว้าแบบอิสระ ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่), ๒๕๔๓.

[๑๓๓] นายเอกรินทร์ สังขศิลา, **การอนุรักษ์และการใช้ประโยชน์ทรัพยากรทางโบราณคดีของชุมชนกรณีศึกษาโบราณสถานเมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์**, วิทยานิพนธ์ปริญญาวิทยาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการสิ่งแวดล้อม, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาสารคาม), ๒๕๕๑.

อนุรักษ์ทั้งภาคประชาชน และภาครัฐประชาชนในชุมชน มีการใช้ประโยชน์ด้านเศรษฐกิจมากที่สุด ผลการวิจัยสามารถนำไปหาความเชื่อมโยงระหว่าง ภาคระชาชน กับภาครัฐ เพื่อพัฒนาเป็นแนวทางในการอนุรักษ์ทรัพยากรทางโบราณคดีในแหล่งอื่น ๆ ได้ต่อไป

สุณีย์ บริสุทธิ์[๑๓๔] ในงานวิจัยเรื่อง การส่งเสริมความตระหนักของชุมชนเชียงแสนต่อคุณค่าด้านโบราณสถานเมืองเชียงแสน จังหวัดเชียงราย พบว่า งานวิจัยมุ่งส่งเสริมให้ชาวเชียงแสนเกิดความตระหนักรู้ถึงคุณค่าของโบราณสถาน โดยมุ่งให้ผู้นำชุมชนและชาวบ้านได้เข้าใจแนวทางการอนุรักษ์โบราณสถานไว้อย่างยั่งยืนสืบไปถึงลูกหลาน อีกทั้งยังมีแนวทางให้ชาวเชียงแสนสามารถสร้างรายได้จากโบราณสถาน ในรูปแบบของการให้นักท่องเที่ยวได้ชื่นชมกับประวัติศาสตร์ความเป็นมาอันยาวนานของเชียงแสน และมีความรู้ความสามารถในการบริหารจัดการแหล่งท่องเที่ยวทางโบราณคดีได้ด้วยตนเอง และมีความเข้าใจอย่างถูกต้องว่าเงินรายได้จากการท่องเที่ยวมิได้เป็นเป้าหมายสูงสุดของคนชุมชน การท่องเที่ยวเป็นเพียงเครื่องมือในการสร้างรายได้ เพื่อนำไปสู่การธำรงรักษาโบราณสถานให้คงอยู่ได้นานเท่านาน โดยมีการจัดการผลตอบแทนที่กระจายอย่างทั่งถึง ผลจากการวิจัยจะช่วยลดปัญหาการบุกรุกโบราณสถาน และก่อให้เกิดแหล่งท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์ และโบราณคดีแห่งใหม่ที่นำเสนอคุณค่าทางประวัติศาสตร์ที่มีอายุกว่า ๑,๐๐๐ ปี ประชากรที่ศึกษาจำนวน ๓,๗๕๙ คน เป็นผู้ที่อาศัยอยู่ในอำเภอเชียงแสน จังหวัดเชียงราย หมู่ ๒ และหมู่ ๓ โดยกลุ่มตัวอย่างที่ศึกษาเลือกจากผู้นำชุมชนกลุ่มหลัก ๗ กลุ่มและจากกลุ่มอื่น ๆ อีกกว่า ๙ กลุ่ม กระบวนการศึกษาวิจัยในการศึกษามี ๕ ด้านได้แก่ ๑) การสำรวจ ศึกษา และจัดเก็บข้อมูลบริบทของพื้นที่ ศึกษาจากเอกสาร สัมภาษณ์เจาะลึกและประชุมกลุ่ม (Focus Group Discussion) ๒) การสำรวจปัญหาและค้นหาความต้องการของชุมชน จัดทำผัง Mind map ระดมความคิดเห็น และให้ชุมชนคัดเลือกแกนนำที่เป็นตัวแทน ๓) การอบรมตัวแทนชุมชน ใช้วิธีการเรียนรู้ผ่านกิจกรรม (Activity Based) ๔) ใช้วิธีการเรียนรู้ผ่านกิจกรรม (Activity Based) และ ๕) จัดเวทีเพื่อให้แกนนำได้นำเสนอกิจกรรมต่าง ๆ ต่อประชาคม ทั้งนี้การวิเคราะห์ และประเมินผลออกมาในเชิงพรรณนา

พระราชรัตนาลงกรณ์ ดร.และคณะ[๑๓๕] ได้เสนองานวิจัยเรื่อง ศึกษาเชิงสำรวจและอนุรักษ์แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนา ในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี พบว่า ประวัติความเป็นมาของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี ทั้ง ๕ กรณีได้แก่ (๑) ประวัติหลวงพ่อพระใส วัดโพธิ์ชัย จังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี (๒) ประวัติพระธาตุหล้าหนอง วัดพระธาตุ

---

[๑๓๔] สุณีย์ บริสุทธิ์, **การส่งเสริมความตระหนักของชุมชนเชียงแสนต่อคุณค่าด้านโบราณสถานเมืองเชียงแสน จังหวัดเชียงราย**, ภาควิชาการจัดการการท่องเที่ยว (คณะบริหารธุรกิจ: มหาวิทยาลัยฟาร์อีสเทอร์น), ๒๕๕๗. [๑๓๕] พระราชรัตนาลงกรณ์ ดร.และคณะ, **ศึกษาเชิงสำรวจและอนุรักษ์แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนา ในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี.** รายงานการวิจัย. (สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๖๔.

จังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี (๓) ประวัติพระธาตุบังพวน วัดพระธาตุบังพวน จังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี (๔) ประวัติพระเจ้าองค์ตื้อ วัดศรีชมพูองค์ตื้อ จังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี (๕) ประวัติพระธาตุโพนจิกเวียงงัว จังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี สามารถที่จะแบ่งได้เป็น ๒ ประเภท คือ (๑) ประวัติของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีประเภทโบราณสถาน ได้แก่ พระธาตุหล้าหนอง วัดพระธาตุ พระธาตุบังพวน วัดพระธาตุบังพวน และพระธาตุโพนจิกเวียงงัว เป็นประวัติที่มีแหล่งที่มาเดียวกันก็คือ ตำนานอุรังคธาตุว่าด้วยการสร้างพระธาตุทั้ง ๓ แห่งนั้นเพื่อประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งมีอายุร่วมสมัยกับพระธาตุพนมที่มีการบูรณปฏิสังขรณ์มาในหลายยุคสมัย (๒)ประวัติของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีประเภทโบราณวัตถุ ได้แก่ หลวงพ่อพระใส วัดโพธิ์ชัย พระองค์ตื้อ วัดศรีชมพูองค์ตื้อ ใน ๒ กรณีนี้ประวัติหลวงพ่อพระใส เป็นประวัติที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ของ ๒ อาณาจักร คืออาณาจักรสยามและอาณาจักรล้านช้าง เริ่มตั้งแต่การสร้างจนถึงการอัญเชิญมาที่จังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี ส่วนประวัติพระเจ้าองค์ตื้อ วัดศรีชมพูองค์ตื้อ เป็นประวัติที่มีที่มาจากนิทานปรัมปราแต่ก็เชื่อกันว่าเป็นพระพุทธรูปที่สร้างมาในสมัยพระมหากษัตริย์ในราชอาณาจักรล้านช้างทรงพระนามว่าพระไชยเชษฐาธิราชเจ้า

นอกจากนั้นยังพบว่ามีแนวทางของการพัฒนาแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีเพื่อให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมนั้นเป็นการพิจารณาถึงกรอบแนวคิดที่จะทำให้เกิดจิตสำนึกในการอนุรักษ์แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี โดยการสร้างงานให้เกิดขึ้นกับคนท้องถิ่นโดยการจัดการพัฒนาให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมเพื่อเพิ่มมูลค่าให้กับแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีให้มีคุณค่าและให้เป็นที่ปรากฏเป็นที่รู้จักของคนในสังคมมากขึ้นโดยการแสวงหาความร่วมมือกับหน่วยงานทั้งรัฐและเอกชนในการพัฒนาแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวที่มีผู้คนมาเยี่ยมชมมากขึ้น

พระราชรัตนาลงกรณ์, รศ.ดร.[๑๓๖] ได้เสนองานวิจัยเรื่อง พุทธศิลปะเมืองปะโค เวียงคุก : ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา และการสร้างสรรค์พุทธศิลปกรรม พบว่า เมืองประโค เวียงคุกเป็นเมืองโบราณที่มีประวัติศาสตร์ความเป็นมาตั้งแต่สมัยทวารวดีเคียงคู่มากับเมืองเวียงจันทน์และเมืองปะโค เวียงคุกก็เป็นเมืองที่รับกระแสพระพุทธศาสนาเถรวาทและมหายานมาตั้งแต่สมัยทวารวดีและสมัยขอมเรืองอำนาจ ดังนั้น จึงพบว่ามีโบราณวัตถุที่แสดงถึงพุทธศิลปกรรมในในสมัยนั้นเป็นจำนวนมาก เช่น ใบเสมาสมัยทวารวดี พระพุทธรูปนาคปรก เทวรูปฮินดู เป็นต้น ต่อมาเมืองปะโค เวียงคุกก็

---

[๑๓๖] พระราชรัตนาลงกรณ์, รศ.ดร., **พุทธศิลปะเมืองปะโค เวียงคุก: ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาและการสร้างสรรค์พุทธศิลปกรรม.** รายงานการวิจัย. (สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๖๑.

ได้รับอิทธิพลพระพุทธศาสนาเถรวาทแบบลังกาวงศ์จากอิทธิพลของสุโขทัย ล้านนาและล้านช้างทำให้กลายมาเป็นเมืองแห่งพระพุทธศาสนา และต่อมาได้ถูกรวมเข้าเป็นหนึ่งในอาณาเขตของไทย และเมื่อเกิดศึกสงครามเมืองปะโค เวียงคุกกถูกทำลายไปด้วย

บทที่ 3

วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยเรื่อง การศึกษาเชิงสำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี เพื่อให้ได้ข้อมูลในประเด็นที่ต้องการศึกษาคณะคณะผู้วิจัยจึงได้กำหนดวิธีการดำเนินการวิจัยตามลำดับขั้นตอนดังต่อไปนี้

3.1 รูปแบบการวิจัย

3.2 พื้นที่การวิจัย

3.3 ประชากร กลุ่มตัวอย่าง ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ

3.4 เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

3.5 การเก็บรวบรวมข้อมูล

3.6 การวิเคราะห์ข้อมูล

3.7 สรุปกระบวนการวิจัย

3.1 รูปแบบการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยใช้กระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการ (Action Research) มาเป็นส่วนหนึ่งของการดำเนินการวิจัย เน้นการศึกษาวิเคราะห์ทั้งในเชิงพื้นที่และกลุ่มเป้าหมาย มีการจัดกระบวนการวิจัยด้วยการถอดบทเรียนและการบูรณาการข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ การสังเกต และการปฏิบัติการร่วมกันในพื้นที่ศึกษาและกลุ่มเป้าหมายที่กำหนดไว้โดยใช้กระบวนการตามวงจรเดมมิ่ง (PDCA) เป็นเครื่องมือในการดำเนินงานการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมในทุกขั้นตอน โดยมีขั้นตอนใหญ่ๆ 2 ขั้นตอน ดังนี้

3.1.1 ขั้นเตรียมการ มีการดำเนินงาน ดังนี้

1) การสร้างทีมวิจัยหลัก เป็นกระบวนการแสวงหาผู้สนใจและผู้มีประสบการณ์ในประเด็นเกี่ยวกับการวิจัย

2) การเลือกประเด็นปฏิบัติการการวิจัย เป็นการสร้างความร่วมมือกับกลุ่มผู้มีส่วนได้เสียเพื่อร่วมกันพิจารณาคัดเลือกประเด็นที่เป็นคำถามวิจัยหลัก คือเป็นการร่วมกันศึกษาวิจัยภายใต้สภาพปัญหาและปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในพื้นที่และกลุ่มเป้าหมายจนนำไปสู่การตั้งคำถามและพัฒนาไปสู่การกำหนดเป้าหมายของการวิจัย

3) การวางแผนการวิจัย โดยเริ่มดำเนินการจากการเก็บรวบรวมข้อมูลสถานการณ์ในพื้นที่ ความต้องการในพื้นที่และกลุ่มเป้าหมาย และเพื่อค้นหาทีมวิจัยหรือบุคคลที่จะเข้าร่วมเครือข่ายและทีมวิจัย หรือทีมดำเนินงานในพื้นที่

4) การดำเนินการอื่น ๆ ที่จำเป็น เป็นการร่วมกันพิจารณาแผนการวิจัยหรือขั้นตอนของการวิจัยทั้งหมดว่ามีความเหมาะสม สอดคล้อง และสามารถขับเคลื่อนการดำเนินงานให้บรรลุเป้าหมายตามกราอบระยะเวลาที่กำหนดได้ เพื่อนำไปปรับปรุงแผนการดำเนินงานให้ชัดเจนและสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

3.1.2 ขั้นลงมือทำ มีการดำเนินงาน ดังนี้

ในกระบวนการดำเนินการวิจัยหรือระหว่างการจัดกิจกรรมของขั้นตอนนี้จะต้องมีการดำเนินการใน 4 องค์ประกอบ คือ

1) การเตรียมการ ทั้งในแง่การประสานงานกลุ่มคน การจัดเตรียมทีมงาน วัสดุอุปกรณ์ วางแผนขั้นตอนต่าง ๆ และการแบ่งหน้าที่ของทีมวิจัย ส่วนนี้จะมีความสำคัญในแง่ของความพร้อมในการจัดการกิจกรรมซึ่งจะส่งผลต่อการดำเนินกิจกรรมว่าจะได้ผลตามที่คาดหวังหรือตามเป้าหมายที่ตั้งไว้หรือไม่

2) การปฏิบัติการ เป็นการดำเนินงานตามแผนงานที่วางไว้ และการปรับเปลี่ยนกิจกรรมดำเนินงานตามเงื่อนไขที่พบในขณะปฏิบัติการซึ่งอาจมีกิจกรรมที่หลากหลายมีรายละเอียดและขั้นตอนมาก

3) การบันทึกกระบวนการ ถือเป็นขั้นตอนที่สำคัญอย่างยิ่งของการวิจัยเพราะต้องมีการบันทึกข้อมูลที่ได้พบเห็น ทั้งในการเขียนรายงาน การวิเคราะห์ และสรุปผลของกิจกรรมและของการวิจัย รวมทั้งข้อมูลการสรุปกิจกรรม การสังเกตการณ์ การบันทึกเทป การบันทึกภาพ และการสรุปกระบวนการทั้งหมด

4) การสรุปบทเรียน เพื่อจัดทำฐานข้อมูลและนำเสนอข้อมูลสู่ชุมชนและหน่วยงาน เพื่อให้เกิดการประยุกต์ใช้ข้อมูลเบื้องต้นของชุมชนหน่วยงาน และแลกเปลี่ยนข้อมูลเชิงบูรณาการแก่กัน

3.1.1 การศึกษาในเชิงเอกสาร (Documentary study)

การศึกษาในเชิงเอกสาร คณะผู้วิจัยทำการศึกษาและรวบรวมข้อมูล จากเอกสารและหลักฐาน ที่เกี่ยวข้องจากพระไตรปิฎก ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปี พ.ศ. 2539 อรรถ กถา หนังสือ รายงานการวิจัย รายงานการประชุม เอกสารแสดงความสัมพันธ์ที่แสดงให้เห็นถึงแนวคิด หลักการ รูปแบบ ความสัมพันธ์เกี่ยวกับการศึกษาเชิงสำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1. ศึกษาคันคว้า และรวบรวมข้อมูลจากเอกสารและหลักฐานที่เกี่ยวข้อง ทั้งหนังสือ รายงานการวิจัย รายงานการประชุม และเอกสารอื่นๆ โดยอาศัยแนวคิดเรื่องสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีชุมชน เพื่อเพิ่มคุณค่าทางการอนุรักษ์แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีใน

จังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี

2. การศึกษาเชิงสำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี เพื่อสำรวจแหล่งโบราณคดีที่มีอยู่ในพื้นที่จังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี

3. ศึกษาศึกษาคุณค่าของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีในด้านต่างๆ เช่น คุณค่าด้านสังคมและวัฒนธรรม คุณค่าในด้านการท่องเที่ยว คุณค่าด้านประวัติศาสตร์และการธำรงอัตลักษณ์ของชุมชน เป็นต้น

3.2 พื้นที่การวิจัย

สำหรับการเก็บข้อมูลจากการสัมภาษณ์และการสนทนากลุ่ม เวทีแสดงความคิดเห็นและเวทีชุมชนผู้ให้ข้อมูลสำคัญ พื้นที่ศึกษาแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี ประกอบไปด้วยขอบเขตพื้นที่ของแต่ละจังหวัดทั้ง ๒ จังหวัดนั้นที่มีแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีอยู่ และมีพื้นที่ที่คณะคณะผู้วิจัยจะต้องลงพื้นที่เพื่อศึกษาเพื่อการออกแบบผังแหล่งโบราณคดีในพื้นที่ของแต่ละจังหวัด คือทั้งจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี ดังนี้

จังหวัดนครสวรรค์ ได้แก่ อำเภอเมืองนครสวรรค์ อำเภอพยุหะคีรี อำเภอตาคลี อำเภอไพศาลี อำเภอบรรพตพิสัย โดยมีรายละเอียดคือ

1) อำเภอเมืองนครสวรรค์ 1 ตำบล คือ ตำบลหนองกรด อำเภอเมืองนครสวรรค์

2) อำเภอพยุหะคีรี 1 ตำบล คือ ตำบลท่าน้ำอ้อย อำเภอพยุหะคีรี

3) อำเภอตาคลี 1 ตำบล คือ ตำบลจันเสน อำเภอตาคลี

4) อำเภอไพศาลี 1 ตำบล คือ ตำบลโพธิ์ประสาท อำเภอไพศาลี

5) อำเภอบรรพตพิสัย 1 ตำบลคือ ตำบลเจริญผล อำเภอบรรพตพิสัย

จังหวัดอุทัยธานี ได้แก่ อำเภอเมืองอุทัยธานี อำเภอหนองขาหย่าง อำเภอบ้านไร่ อำเภอสว่างอารมณ์ โดยมีรายละเอียดคือ

1) อำเภอเมืองอุทัยธานี 1 ตำบลคือ ตำบลทุ่งใหญ่ อำเภอเมือง อุทัยธานี

2) อำเภอหนองขาหย่าง 1 ตำบลคือ ตำบลดงขวาง อำเภอหนองขาหย่าง

3) อำเภอบ้านไร่ 1 ตำบลคือ ตำบลวังหิน อำเภอบ้านไร่

4) อำเภอสว่างอารมณ์ 1 ตำบลคือ ตำบลไผ่เขียว อำเภอสว่างอารมณ์

โดยมีแนวทางในการดำเนินการในภาคสนาม ดังต่อไปนี้

1. ทำการศึกษาและคัดเลือกพื้นที่ที่มีแหล่งโบราณคดี ในบริบทที่เป็นแหล่งโบราณคดีทางด้านพระพุทธศาสนาและแหล่งโบราณคดีในยุคก่อนประวัติศาสตร์ และยุคประวัติศาสตร์ ภายใต้กรอบของการแสวงหาข้อมูลในเชิงเอกสารและเชิงประจักษ์คือการลงพื้นที่ภาคสนามเน้นแบบมีส่วน

ร่วม

2. ศึกษาและดำเนินการลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี เชิงประจักษ์ ณ สถานที่จริง และดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูลโดยการสัมภาษณ์และการประชุมกลุ่มย่อยกับผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (key-informant) ประกอบด้วยกลุ่มประชากร กลุ่มผู้ให้ข้อมูลสำคัญคือ ๒ จังหวัด ได้แก่ จังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี

3. ดำเนินการศึกษาวิเคราะห์ โดยเน้นกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชนในพื้นที่แหล่งโบราณคดีใน จังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี

4. สรุปและนำเสนอผลการศึกษาที่ได้ทั้งจากการศึกษาในเชิงเอกสารและภาคสนามโดยนำมาวิเคราะห์ตามประเด็นที่สำคัญ คือ ประเพณี วัฒนธรรม ศาสนา และความเชื่อในมิติต่าง ๆ ทั้งนี้ เน้นการนำผลการศึกษาวิจัยมาเผยแพร่ให้ภาครัฐ ชุมชนและผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องได้รับทราบ

3.3 ประชากร กลุ่มตัวอย่าง ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ

ประชากรศึกษาเป็นกลุ่มพระภิกษุสงฆ์หรือผู้นำศาสนา ผู้บริหารภาครัฐ ส่วนท้องถิ่นและ ตัวแทนชุมชน ที่อาศัยอยู่ในเขตพื้นที่แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี โดยใช้วิธีการคัดเลือกกลุ่มตัวอย่างที่มีความรู้ที่จะสามารถให้ข้อมูลที่สำคัญ โดยกำหนดเกณฑ์ คือ เป็นผู้ที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญในประเด็นที่ศึกษา และเป็นผู้ที่ยินดีจะให้ข้อมูลเชิงลึกถึงปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นตามบริบทของพื้นที่ กำหนดกลุ่มผู้ให้ข้อมูล ดังนี้

1) กลุ่มพระสงฆ์หรือผู้นำทางศาสนา	จำนวน	10	รูป
2) กลุ่มผู้นำชุมชน	จำนวน	10	คน
3) กลุ่มตัวแทนชุมชน/ปราชญ์ชาวบ้าน/นักวิชาการ	จำนวน	10	คน
4) กลุ่มนักวิชาการด้านโบราณคดี	จำนวน	5	คน
5) กลุ่มนิสิตนักศึกษาและกลุ่มคนที่ร่วมกิจกรรมหมู่บ้านรวม	จำนวน	20	คน
	รวม	55	รูป/คน

3.4 เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

การดำเนินการตามโครงการวิจัยดังกล่าว เน้นการศึกษาการมีส่วนร่วมในการเก็บรวบรวมข้อมูลในพื้นที่แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี โดยมีการสัมภาษณ์ การประชุมกลุ่มย่อย (Focus Group) เพื่อให้การดำเนินกิจกรรมระหว่างชุมชนเพื่อให้ได้มาซึ่งข้อมูลที่สำคัญ โดยมีเครื่องมือที่สำคัญดังนี้

3.4.1 ใช้แบบสัมภาษณ์ เพื่อศึกษาสภาพปัญหา เพื่อทำความเข้าใจเกี่ยวกับการสภาพของสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีในชุมชนของตนเอง และผู้ให้ข้อมูลสำคัญในประเด็นต่างๆ ซึ่งการเข้าไปมีส่วนร่วมในสนามและดำเนินการสัมภาษณ์แบบไม่มีโครงสร้างนี้ จะทำให้คณะผู้วิจัยได้ข้อมูลที่เป็นความจริงเพิ่มมากขึ้น โดยคณะผู้วิจัยจะเตรียมแนวคำถามอย่างกว้าง ๆ มาล่วงหน้า

3.4.2 การอภิปรายกลุ่มย่อย โดยนำสภาพปัญหาความขัดแย้งที่พบในการสัมภาษณ์มาทำการสนทนากลุ่มเพื่อสร้างชุดกิจกรรม เป็นการสนทนาที่เกิดขึ้นได้โดยทั่ว ๆ ไป โดยไม่เจาะจงเรื่องสถานที่ เช่น การศึกษาเชิงสำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี

3.4.3 ใช้ชุดกิจกรรมสำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี : ซึ่งชุดกิจกรรมประกอบด้วย

3.4.3.1 การสนทนากลุ่มชุมชน ๒ จังหวัด ได้แก่ จังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี แต่ละชุมชนประกอบด้วย 1) กลุ่มพระสงฆ์หรือผู้นำทางศาสนาจำนวน 10 รูป 2) กลุ่มผู้นำชุมชน จำนวน 10 คน 3) กลุ่มตัวแทนชุมชน/ปราชญ์ชาวบ้าน/นักวิชาการ จำนวน 10 คน 4) กลุ่มนักวิชาการด้านโบราณคดีจำนวน 5 คน 5) กลุ่มนิสิตนักศึกษาและกลุ่มคนที่ร่วมกิจกรรม หมู่บ้านรวม 20 คน รวม 55 รูป/คน โดยมีรายละเอียดการสนทนากลุ่มย่อย ดังนี้

(1) ประวัติความเป็นมาของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี

(2) ที่ตั้ง ขนาดพื้นที่ของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี

(3) คติความเชื่อและประเพณีวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี

(4) สภาพปัญหาในพื้นที่ที่เกิดขึ้นกับแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี

(5) ปัญหาและอุปสรรคของการพัฒนาแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี

3.4.3.2 การจัดเวทีแสดงความคิดเห็นของชุมชน 2 จังหวัด ได้แก่ จังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี แต่ละชุมชนประกอบด้วย 1) กลุ่มพระสงฆ์หรือผู้นำทางศาสนาจำนวน 10 รูป 2) กลุ่มผู้นำชุมชน จำนวน 10 คน 3) กลุ่มตัวแทนชุมชน/ปราชญ์ชาวบ้าน/นักวิชาการ จำนวน 10 คน 4) กลุ่มนักวิชาการด้านโบราณคดี จำนวน 5 คน5)กลุ่มนิสิตนักศึกษาและกลุ่มคนที่ร่วมกิจกรรม หมู่บ้านรวม 20 คน รวม 55 รูป/คน เพื่อสร้างเครือข่ายการเรียนรู้แหล่งโบราณคดีร่วมกัน

3.4.3.3 สร้างกติการ่วมกันผ่านเวทีแสดงความคิดเห็น ของชุมชน ๒ จังหวัด ได้แก่ จังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี เพื่อการเรียนรู้แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี ร่วมกัน

3.4.4 การใช้เครื่องมือการถ่ายภาพ โดยการใช้ภาพถ่ายเป็นภาพนิ่งเพื่อศึกษาเป็นแนวทางในการศึกษา

3.4.5 เทปบันทึกเสียง ใช้สัมภาษณ์ผู้นำชุมชนและผู้เกี่ยวข้องเพื่อช่วยบันทึกการสนทนาที่เป็นประเด็นสำคัญๆ ตามวัตถุประสงค์ให้ได้อย่างครบถ้วน

ขั้นตอนการสร้างและการตรวจสอบเครื่องมือการวิจัย

1. การกำหนดเนื้อหาของแบบสัมภาษณ์ ตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย โดยการศึกษาข้อมูลจากแนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อมากำหนดเนื้อหาของแบบสัมภาษณ์
2. ร่างเครื่องมือการวิจัยตามประเด็นที่กำหนดให้ครบถ้วนทุกตอน
3. นำเครื่องมือมาตรวจสอบ
4. แก้ไขเครื่องมือการวิจัยตามคำแนะนำของผู้ทรงคุณวุฒิ
5. ปรับปรุงเครื่องมือการวิจัยและจัดทำเครื่องมือการวิจัยฉบับสมบูรณ์

3.5 การเก็บรวบรวมข้อมูล

การวิจัยเรื่องนี้ เป็นการวิจัยเพื่อพัฒนา (Research and Development) เพื่อประมวลองค์ความรู้ ศึกษาแนวคิด หลักการต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาเชิงสำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี โดยศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้อง ตลอดทั้งงานวิจัยที่มีผู้รู้ได้ศึกษาไว้ รวมถึงการเก็บข้อมูลเชิงปฏิบัติการ (Workshop) เช่น การสัมภาษณ์เชิงลึก การประชุมกลุ่มย่อย เป็นต้น

ในส่วนของการวิจัยในภาคสนามเพื่อพัฒนาองค์ความรู้เกี่ยวกับแหล่งโบราณคดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี ในด้านประวัติศาสตร์ ประเพณีและวัฒนธรรมรวมถึงสภาพปัญหาและแนวทางแก้ไขโดยคณะผู้วิจัยได้ดำเนินการศึกษาวิจัยในลักษณะของการวิจัยใน ภาคสนาม (Field Study) โดยดำเนินการใน 5 ลักษณะ คือ

(1) ศึกษารวบรวมเอกสาร ชุดความรู้ และความเป็นมาเกี่ยวกับแนวคิด ด้านประวัติศาสตร์ ประเพณีและวัฒนธรรมรวมถึงสภาพปัญหาและแนวทางแก้ไขปัญหาของสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี

(2) การศึกษาจากสถานที่จริงผ่านกระบวนการ ลงพื้นที่ชุมชน สถานศึกษา หน่วยราชการ และวัด โดยเน้นการเข้าถึงองค์ความรู้ในเรื่องของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัย

ทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี

(3) การบูรณาการองค์ความรู้ด้านพื้นที่ชุมชนที่เป็นที่ตั้งของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี ผ่านกระบวนการสังเคราะห์โดยเน้นกิจกรรมการสนทนากลุ่มในแต่ละพื้นที่

(4) คณะผู้วิจัยได้ดำเนินการเก็บรวบร่วมข้อมูลโดยการสัมภาษณ์กลุ่มตัวอย่าง สนทนากลุ่มในแต่ละพื้นที่และชุมชน จัดเวทีแสดงความคิดทั้ง 9 อำเภอ

(5) จัดทำผลสรุปจากการวิจัยและประมวลองค์ความรู้และข้อคิดเกี่ยวกับการสำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี

3.6 การวิเคราะห์ข้อมูล

จากการศึกษาทั้งในเชิงเอกสาร (Documentary Research) และข้อมูลเชิงประจักษ์จากการสัมภาษณ์ การประชุมกลุ่มย่อย เป็นกระบวนศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยคณะผู้วิจัยดำเนินการวิเคราะห์ข้อมูล โดยมุ่งเน้นการวิเคราะห์ที่ได้จากการสรุปตามสาระสำคัญด้านเนื้อหาที่กำหนดไว้ โดยวิธีการวิเคราะห์เนื้อหา (Content analysis) ตามประเด็นหัวข้อดังนี้

- ดำเนินการศึกษาบริบทพื้นที่โดยเน้นกระบวนการมีส่วนร่วมของผู้ที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินการวิจัย

- สรุปและนำเสนอผลการศึกษาที่ได้จากการศึกษาในเชิงเอกสารและภาคสนามจากการสัมภาษณ์ กลุ่มเป้าหมาย 2 จังหวัด ได้แก่ จังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี แล้วนำมาวิเคราะห์ตามประเด็นสำคัญ กล่าวคือ ประวัติความเป็นมาของแหล่งโบราณคดี ความเชื่อและประเพณีวัฒนธรรม สภาพปัญหาที่เกิดขึ้น หน่วยงานที่เข้ามาเกี่ยวข้องจากนั้นจะนำผลการวิเคราะห์มาเผยแผ่สู่สังคม ทั้งภาครัฐ และภาคเอกชน และผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในระดับต่าง ๆ

- วิเคราะห์สภาพของพื้นที่ที่เป็นที่ตั้งของสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี จากการลงพื้นที่สำรวจโดยใช้หลักทฤษฎีที่เกี่ยวข้องนำไปสู่การสร้างความเข้าใจผ่านข้อเท็จจริงที่ถูกต้องให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของชุมชน

- สรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ

3.7 สรุปกระบวนการวิจัย

การนำเสนอข้อมูลจะอยู่ในลักษณะการพรรณนาความ (Descriptive Presentation) ประกอบภาพถ่ายและการพรรณนาความประกอบการบรรยายเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับการสำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี แบบมีส่วนร่วม เพื่อ

สร้างความสัมพันธ์ ความเข้าใจในองค์ความรู้เกี่ยวกับแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี ด้านประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม ภูมิปัญญาท้องถิ่น รวมไปถึงการสร้างความเข้าใจให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เพื่อให้เห็นรูปแบบ กระบวนการ เพื่อให้เกิดการความสำนึกในการอนุรักษ์แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีอย่างยั่งยืนต่อไป

บทที่ ๔

ผลการวิเคราะห์ข้อมูล

การวิจัยเรื่อง “การศึกษาเชิงสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์- อุทัยธานี” มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ (๑) เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องแหล่งโบราณคดี (๒) เพื่อศึกษาเชิงสำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์- อุทัยธานี (๓) เพื่อศึกษาคุณค่าของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์- อุทัยธานี ดำเนินการวิจัยตามระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ศึกษาข้อมูลเชิงเอกสาร (Documentary Research) จากแหล่งข้อมูลทุติยภูมิ ควบคู่กับการวิจัยภาคสนาม (Action Research) โดยเก็บข้อมูลจากการลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์- อุทัยธานี โดยคณะผู้วิจัยจะได้นำเสนอผลการวิจัยตามลำดับดังนี้

๔.๑ บริบทของพื้นที่ประเทศไทย

๔.๒ พัฒนาการของวัฒนธรรมสมัยทวารวดีในพื้นที่ภาคกลาง

๔.๓ กระแสพระพุทธศาสนาในสมัยทวารวดีในพื้นที่ภาคกลาง

๔.๔ ข้อมูลพื้นที่วิจัย : จังหวัดนครสวรรค์- อุทัยธานี

๔.๕ ผลการลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์- อุทัยธานี

๔.๖ คุณค่าของสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดนครสวรรค์- อุทัยธานี

๔.๗ องค์ความรู้จากการวิจัย

๔.๑ บริบทของพื้นที่ประเทศไทย

สมัยโบราณดินแดนบริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่เรียกว่าสุวรรณภูมินี้ มีลักษณะทางกายภาพทางภูมิศาสตร์ที่แบ่งได้เป็น ๓ ส่วน[๑]

๑. ส่วนที่เป็นผืนแผ่นดินใหญ่ (Mainland) ตั้งอยู่ทางตะวันออกของประเทศอินเดียและทิศใต้ของประเทศจีน ที่สำคัญอยู่ติดกับทะเล ประเทศที่มีพื้นที่อยู่ติดทะเลและสามารถติดต่อกับโลกภายนอกโดยทางทะเลได้สะดวก ได้แก่ประเทศพม่า ไทย มาเลเซีย สิงคโปร์ เขมร และเวียดนาม

---

[๑] ดูรายละเอียดใน ผาสุข อินทราวุธ, **สุวรรณภูมิจากหลักฐานทางโบราณคดี**, (กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๘), หน้า ๓ - ๔.

๒. ส่วนที่เป็นผืนแผ่นดินคาบสมุทร (Peninsula) ติดต่อกับทะเล มีลักษณะเป็นแหลมใหญ่ยาว ยื่นลงไปในทะเล มี ๓ ส่วนคือคาบสมุทรพม่า มลายู คาบสมุทรอินโดจีน โดย

คาบสมุทรมลายูมีความยาวที่สุด มีทางผ่าน ๒ แห่ง คือช่องแคบมะละกาและช่องแคบซุนดา และแหลมมลายูเป็นชุมทางแยกใช้เป็นจุดนัดพบของพวกพ่อค้าตะวันออกกับตะวันตก

๓. ดินแดนที่เป็นเกาะ (Islands) เป็นพื้นที่ที่ตั้งอยู่ในทะเลหรืออยู่ในมหาสมุทรอินเดียและมหาสมุทรแปซิฟิก

ประเทศไทยอยู่กึ่งกลางของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (Southeast Asia) หรือกลางแหลมสุวรรณภูมิ[๒] แบ่งกว้าง ๆ ได้ ๒ ส่วน[๓] คือ ผืนแผ่นดินใหญ่และหมู่เกาะ มีลักษณะทางภูมิศาสตร์ที่เกื้อกูลให้เกิดผลดี ทำให้ได้รับประโยชน์จากลมมรสุมทะเลอย่างน้อย ๒ ด้าน[๔] คือ (๑) ด้านการกสิกรรม และ (๒) ด้านการค้าด้วยเรือทางทะเล

ทำให้บริเวณประเทศไทยกลายเป็นจุดหมายปลายทางของเส้นทางคมนาคมค้าขายทางทะเลมาแต่โบราณ เป็นตัวเชื่อมโยงการแลกเปลี่ยนค้าขายระหว่างโลกตะวันออกกับตะวันตก

ประเทศไทยมีแม่น้ำสำคัญขนาบ ๒ ข้าง[๕] คือ แม่น้ำโขงอยู่ทางตะวันออกและแม่น้ำสาละวินอยู่ทางตะวันตก เป็นแหล่งรวมทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ เป็นที่ตั้งหลักแหล่งของผู้คนหลายชาติพันธุ์ตั้งแต่สมัยโบราณ ๓,๐๐๐ ปีแล้ว

ประมาณ ๒,๐๐๐ ปีต่อมา พบว่าอ่าวไทยลึกขึ้นไปถึงปากน้ำโพ เมืองร้างอำเภออู่ทองกับเมืองละโว้ เป็นเมืองท่าสำคัญริมอ่าวตะวันตกตะวันออก ยึดกุมเส้นทางคมนาคมทางน้ำ ที่จะขึ้นไปสู่บ้านเมืองในภาคเหนือของประเทศไทย เพราะที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาประกอบด้วยแม่น้ำสำคัญ ๔ สายคือ แม่น้ำแม่กลอง ท่าจีน เจ้าพระยา และแม่น้ำลพบุรี มีชื่อเรียกทางภูมิศาสตร์ว่าที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา[๖] เป็นที่ราบที่อุดมสมบูรณ์มาก

---

[๒] พระโสภณคณาภรณ์ (ระแบบ ฐิตญาโณ), **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร, ๒๕๒๙), หน้า ๓๗๗.

[๓] สุจิตต์ วงษ์เทศ, **สุวรรณภูมิต้นกระแสประวัติศาสตร์ไทย**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทพิมพ์ดี จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๑๑ - ๑๒.

[๔] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๒.

[๕] สุจิตต์ วงษ์เทศ, **กรุงสุโขทัยมาจากไหน?**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทพิมพ์ดี จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๑.

[๖] มานิต วัลลิโภดม, **สุวรรณภูมิอยู่ที่ไหน**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การเวก, ๒๕๒๑), หน้า ๒๓.

๔.๑.๑ ภาคกลาง

สำหรับบริเวณพื้นที่ภาคกลางส่วนใหญ่เป็นที่ราบดินตะกอนที่แม่น้ำพัดพามาทับถม แบ่งตามลักษณะโครงสร้างเป็น ๔ เขต[๗]

๑. เขตภาคกลางตอนบน พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำและที่ราบลูกฟูกที่มีแม่น้ำสายสำคัญคือ แม่น้ำปิง วัง ยมและแม่น้ำน่าน ทางตะวันออกมีทิวเขาเพชรบูรณ์และที่ราบแคบ ๆ มีแม่น้ำป่าสักไหลผ่านไปลงอ่าวไทยได้

๒. เขตที่ราบภาคกลางตอนล่าง เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงทางเดินของน้ำก็เกิดสาขาแม่น้ำแยกกระจายออกไปก่อนที่จะไหลลงสู่อ่าวไทย สายสำคัญที่สุดก็คือแม่น้ำเจ้าพระยา เริ่มต้นที่ปากน้ำโพ ที่แม่น้ำปิงและแม่น้ำน่านมาสบกันแล้วไหลไปลงอ่าวไทยที่จังหวัดสมุทรปราการ

๓. พื้นที่ทางตะวันตกของประเทศไทย มีเทือกเขาสำคัญ ๒ ทิว คือ (๑) เทือกเขาถนนธงชัยในเขตจังหวัดแม่ฮ่องสอนและจังหวัดตาก เป็นแหล่งกำเนิดของลำน้ำ ๓ สาย คือ แม่น้ำเมย แม่น้ำสะแกกรังและแม่น้ำแควใหญ่ (๒) เทือกเขาตะนาวศรีในเขตจังหวัดกาญจนบุรีและราชบุรีลงไปถึงคาบสมุทรภาคใต้

๔. บริเวณชายฝั่งตะวันออกเฉียงใต้ของอ่าวไทย ประกอบด้วยพื้นที่แคบ ๆ ของ ๔ จังหวัดคือชลบุรี ระยอง จันทบุรีและตราด พื้นที่บริเวณนี้อยู่ตอนใต้ของลุ่มแม่น้ำบางประกงด้านตะวันตกและใต้จดลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและอ่าวไทย

ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๖- ๙[๘] อินเดียได้มีการส่งเสริมการค้ากับเมืองท่าของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มีการใช้เส้นทางเดินเรือระหว่างภูมิภาคตะวันตก และตะวันออกได้อย่างกว้างขวาง ทำให้ภาคกลางมีพัฒนาการของบ้านเมืองมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ และยุคต้นประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะช่วงพุทธศตวรรษที่ ๘- ๙[๙] ลงมาจัดว่ามีความเจริญรุ่งเรืองกว่าภาคอื่น ๆ ของประเทศ เพราะอุดมสมบูรณ์ด้วยที่ราบลุ่มมีแม่น้ำลำคลอง สามารถติดต่อกับบ้านเมืองภายนอกทางทะเลได้สะดวก จึงมีประชากรเพิ่มขึ้นอย่างหนาแน่นในแต่ละภูมิภาคของประเทศ เนื่องจาก ๒ สาเหตุ[๑๐] คือ

---

[๗] ผาสุข อินทราวุธ, **ทวารวดี: การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี**, (กรุงเทพมหานคร: อักษรสมัย, ๒๕๔๒), หน้า ๘๕ - ๘๖.

[๘] ดูรายละเอียดใน ผาสุข อินทราวุธ, **ร่องรอยวัฒนธรรมอินเดียในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์ พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๕), หน้า ๑๒๔ - ๑๓๒.

[๙] ศรีศักร วัลลิโภดม, **อารยธรรมตะวันออก**, ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทพิฆเณศ พริ้นติ้ง เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๑๕.

[๑๐] ศรีศักร วัลลิโภดม, **อารยธรรมตะวันออก**, หน้า ๑๕ - ๑๖.

การโยกย้ายถิ่นฐานของกลุ่มชนภายในเอง และการอพยพเคลื่อนย้ายของกลุ่มชนจากภายนอกเข้ามาตั้งถิ่นฐานเกิดเป็นบ้านเมืองขึ้น โดยเฉพาะบริเวณภาคกลาง ๓ บริเวณ[๑๑] ที่มีแม่น้ำสายสำคัญ คือ

๑. บริเวณภาคกลางด้านตะวันตกมีแม่น้ำแม่กลอง แม่น้ำเพชรบุรีและอื่น ๆ หล่อเลี้ยง

๒. ภาคกลางตอนกลาง มีแม่น้ำท่าจีน เจ้าพระยา ลพบุรี ป่าสัก เป็นลำน้ำสำคัญ

๓. บริเวณภาคกลางด้านตะวันออก มีลำน้ำบางปะกง ลำน้ำพานทอง ลำน้ำประแสร์ ลำน้ำจันทบุรี และอื่น ๆ ไหลผ่านไปออกทะเล

จึงพบว่า บริเวณลุ่มแม่น้ำภาคกลาง มีร่องรอยการอยู่อาศัยของมนุษย์มาตั้งแต่สมัย ก่อนประวัติศาสตร์แล้ว มีความเจริญถึงขั้นถลุงและหล่อโลหะได้ และเป็นสังคมเกษตรกรรม “โดยเฉพาะร่องรอยการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลอง- ท่าจีน”[๑๒]

จากการที่คนมีการติดต่อกันมากขึ้น ก็เกิดมีพัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมตามมา โดยเฉพาะการติดต่อค้าขายระหว่างชาวอินเดียและกลุ่มชนเหล่านี้ กลายเป็นสื่อสำคัญที่ก่อให้เกิดการเผยแพร่วัฒนธรรมอินเดียมายังดินแดนแถบนี้[๑๓]

ช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๑- ๑๖ บริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางของไทยเดิมเมืองอู่ทองตั้งอยู่บนแนวชายฝั่งทะเลและแนวชายฝั่งทะเลอ่าวไทยอยู่สูงกว่าปัจจุบันประมาณ ๓.๕–๔ เมตร ลักษณะเป็นอ่าวลึกเว้าเข้าไป ห่างจากชายฝั่งทะเลปัจจุบันไปทางทิศเหนือประมาณ ๑๔๐ กิโลเมตร เริ่มจากเพชรบุรี ราชบุรี นครปฐม สุพรรณบุรี อ่างทอง สิงห์บุรี ลพบุรี สระบุรี ผ่านนครนายก ปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา ชลบุรีช่วงนั้นมีเมืองโบราณหลายเมืองตั้งอยู่บริเวณที่เป็นอ่าวเว้าเข้าไป เช่นเมืองโบราณคูบัว จังหวัดราชบุรี เมืองนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เป็นต้น[๑๔]

เป็นอันว่า ความกว้างใหญ่แห่งดินแดนที่วัฒนธรรมทวารวดีแผ่ไปถึงนั้น มีอยู่จริง แม้แต่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ก็ทรงเห็นว่า “สมัยที่ทวารวดีรุ่งเรืองนั้น มีอาณาเขตกว้างขวางมากตั้งแต่นครปฐม ราชบุรี สุพรรณบุรี จนกระทั่งถึงจังหวัดนครราชสีมา”[๑๕]

สรุปได้ว่า ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๖- ๙ บริเวณภาคกลางของไทยมีความเจริญด้านการค้าโดยเฉพาะการค้าทางเรือก่อให้เกิดความเจริญอย่างมากและมีประชากรหนาแน่น ต่อมาพุทธศตวรรษที่ ๑๑- ๑๖ พบว่าทวารวดีได้มีขอบเขตและวัฒนธรรมกระจายออกไปในหลายพื้นที่ทั้งทางตะวันออกภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคใต้

---

[๑๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๘.

[๑๒] ผาสุข อินทราวุธ, **ทวารวดี: การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี**, หน้า ๘๖ - ๘๙.

[๑๓] ศรีศักร วัลลิโภดม, **สยามประเทศ: ภูมิหลังของประเทศไทยตั้งยุคดึกดำบรรพ์จนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาราชอาณาจักรสยาม**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: มติชน, ๒๕๓๙), หน้า ๔๓ - ๔๖.

[๑๔] กรมศิลปากร, **โบราณคดีเมืองอู่ทอง**, (นนทบุรี: สหมิตรพริ้นติ้ง, ๒๕๔๕), หน้า ๒๗ - ๓๐.

[๑๕] สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ตำนานพระพุทธเจดีย์**, หน้า ๑๒๗.

๔.๑.๒ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

สำหรับภาคตะวันออกเฉียงเหนือก็เช่นกัน มีแหล่งอารยธรรมโบราณและมีการตั้งถิ่นฐานชุมชนตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๓- ๙ มาแล้ว หลายแห่งมีการตั้งถิ่นฐานต่อเนื่องมายาวนานจนถึงสมัยประวัติศาสตร์โดยตั้งถิ่นฐานใกล้กับลำน้ำสำคัญเป็นหลักได้แก่ บริเวณลำน้ำมูล ลำน้ำชี ลำน้ำพอง ลำน้ำปาว และลำน้ำสงคราม เป็นต้น

โดยเฉพาะบริเวณลุ่มแม่น้ำชี ชุมชนมีพัฒนาการต่อเนื่องมาจนถึงสมัยประวัติศาสตร์ ได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมทวารวดี (พุทธศตวรรษที่๑๒- ๑๖) จากลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ได้แก่เมือง ฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ เมืองนาดูน เมืองกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม และเมืองไพร จังหวัดร้อยเอ็ด[๑๖] เป็นต้น เมืองดังกล่าวได้ตั้งอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำชีตอนกลาง เป็นทำเลที่เหมาะสมในการตั้งถิ่นฐานการทำกินของกลุ่มชนโบราณ โดยมีแม่น้ำชีและแม่น้ำสาขาไหลผ่านพื้นที่จังหวัด ต่าง ๆ คือ

๑. อำเภอหนองบัวแดง จัตุรัส บ้านเขว้า เมือง และอำเภอคอนสวรรค์ จังหวัดชัยภูมิ

๒. อำเภอคง และอำเภอบัวใหญ่ จังหวัดนครราชสีมา

๓. อำเภอพล ชนบท บ้านไผ่ มัญจาคีรี และอำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น

๔. อำเภอโกสุมพิสัย เมือง และอำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม

๕. อำเภออาจสามารถ พนมไพร เมือง ธวัชบุรี โพนทอง และอำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด

๖. อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์

๗. อำเภอเมือง คำเขื่อนแก้ว และอำเภอมหาชนะชัย จังหวัดยโสธร

๘. อำเภอเขื่องใน และอำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี

๙. อำเภอกันทรารมย์ จังหวัดศรีสะเกษ

เมื่อไหลผ่านตามจังหวัดต่าง ๆ แล้ว ก็ไปรวมกันกับแม่น้ำมูลที่ระหว่างตำบลหนองแวง อำเภอกันทรารมย์ กับตำบลหนองบัว อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี[๑๗]

จากสภาพภูมิศาสตร์เช่นนี้ จึงทำให้บริเวณดังกล่าวเหมาะแก่การตั้งถิ่นฐานมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ และทำให้มีชุมชนหนาแน่นขึ้นอย่างชัดเจนในสมัยทวารวดี และมีแม่น้ำสายเล็ก ๆ ไหลผ่าน อาทิแม่น้ำสารคาม ไหลลงแม่น้ำโขง และแอ่งโคราชหรือบริเวณอีสานใต้ มีแม่น้ำมูลแม่น้ำชีและสาขาไหลผ่าน เช่น ลำน้ำปาว ไหลลงสู่แม่น้ำโขงทางตะวันออกเช่นเดียวกัน[๑๘]

---

[๑๖] กรมศิลปากร, **อดีตอีสาน**, (กรุงเทพมหานคร: การศาสนา, ๒๕๓๑), หน้า ๒๔๓.

[๑๗] ราชบัณฑิตยสถาน, **อักขรานุกรมภูมิศาสตร์ไทย**, (กรุงเทพมหานคร: บพิธการพิมพ์, ๒๕๒๕), หน้า ๘๑ - ๘๒.

[๑๘] อภิศักดิ์ โสมอินทร์, **ภูมิศาสตร์อีสาน**, (กรุงเทพมหานคร: พรศักดิ์แอนแอสโซซิเอท, ๒๕๒๕), หน้า ๑.

ดังนั้นจึงพบแหล่งที่ตั้งชุมชนโบราณในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมากถึง ๖๘๓ แหล่ง โดยเฉพาะบริเวณพื้นที่แอ่งกระทะตามแนวแม่น้ำมูล- ชี[๑๙] มีอัตราการกระจายหนาแน่นมาก

๔.๑.๓ ภาคตะวันออก

บริเวณแม่น้ำบางปะกงสมัยทวารวดี ก็เป็นเวิ้งทะเล พื้นที่ชายฝั่งส่วนใหญ่เป็นที่ราบต่ำใกล้ระดับน้ำทะเล และเมืองโบราณหลายแห่งทางด้านตะวันตกตั้งอยู่ในบริเวณที่เว้าเข้ามาเป็นอ่าว เช่นเดียวกับเมืองคูบัว เมืองนครปฐมโบราณ เมืองอู่ทอง เป็นต้น เพียงแต่บริเวณชายฝั่งตั้งแต่เมืองคูบัวลงไปทางใต้จนถึงเพชรบุรีมีลักษณะเป็นหาดทราย ส่วนชายฝั่งทะเลด้านตะวันออกของอ่าวไทย มีลักษณะเป็นที่ราบลุ่มต่ำกว่าชายฝั่งตะวันตก เมืองโบราณส่วนใหญ่จะตั้งลึกเข้าไปในแผ่นดินบริเวณที่สูงกว่าและมีทางน้ำติดกับตัวอ่าว[๒๐] ทำให้ไม่พบเมืองโบราณสมัยทวารวดีบนฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาในตอนใกล้อ่าวไทยเลย[๒๑]

อย่างไรก็ตาม ต่อมามีการค้นพบแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในบริเวณเมืองดงละคร จังหวัดนครนายก เมืองมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี และเมืองพระรถ จังหวัดชลบุรี[๒๒] มีองค์ประกอบหลายอย่างและเป็นพื้นที่ที่เหมาะต่อการปลูกข้าว อยู่ใกล้ที่ลุ่มแม่น้ำใหญ่ถึง ๓ สาย และใกล้ชายฝั่ง มีลำน้ำสามารถติดต่อระหว่างที่ตั้งของเมืองกับทะเลได้เป็นอย่างดี สันนิษฐานว่าเมืองโบราณแถบนี้คงเป็นเมืองท่าติดต่อกับชาวต่างประเทศที่มาทางทะเลมาตั้งแต่สมัยทวารวดี

๔.๑.๔ ภาคเหนือ

บริเวณภาคเหนือของประเทศไทยมีการอยู่อาศัยมาแล้วตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ เช่นกัน มีชุมชนโบราณในบริเวณลุ่มแม่น้ำน่านตอนล่างทั้งหมด ๔๐ แห่ง[๒๓] แบ่งเป็นเมืองและชุมชนโบราณ

---

[๑๙] สุภัทรดิศ ดิศกุล,ม.จังหวัด (ทรงแปล), William Hunt (แต่งเป็นภาษาอังกฤษ), “เนินดินที่มีรูปร่างไม่สม่ำไม่เสมอทางภาคตะวันออกของประเทศไทยตามการสำรวจทางอากาศ”, **ศิลปากร**, ปีที่ ๘ เล่มที่ ๕ (๒๔๙๗), หน้า ๔๒.

[๒๐] ผ่องศรี วนาสิน และทิวา ศุภจรรยา, **เมืองโบราณบริเวณชายฝั่งทะเลเดิมของที่ราบภาคกลางประเทศไทย: การศึกษาตำแหน่งที่ตั้งและภูมิศาสตร์สัมพันธ์**, (กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔), หน้า ๔๗.

[๒๑] ศรีศักร วัลลิโภดม, **นครหลวงของไทย**, (กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ, ๒๕๔๐), หน้า ๔๕.

[๒๒] สัมฤทธิ์ สุขเมือง, “ปัจจัยทางสิ่งแวดล้อมที่มีผลต่อการตั้งถิ่นฐานของเมืองโบราณสมัย ทวารวดีบริเวณชายฝั่งทะเลด้านตะวันออก”, **วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร), ๒๕๓๑.

[๒๓] วาทินี คุ้มแสง, “การศึกษาพัฒนาการทางวัฒนธรรมของชุมชนบริเวณลุ่มแม่น้ำน่านตอนล่างในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ ๒๔”, **วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร), ๒๕๔๖.

๑๘ แห่ง เป็นแหล่งโบราณคดี ๒๒ แห่ง แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการทางวัฒนธรรมของชุมชนโบราณบริเวณลุ่มแม่น้ำน่านตอนล่างว่า มีมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ผ่านสมัย ทวารวดี

สังคมเมืองและรัฐที่เก่าแก่ที่สุดในภาคเหนือ ตั้งอยู่บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำสำคัญ ๒ สาย คือ[๒๔] ที่ราบลุ่มแม่น้ำแม่ปิง มีเมืองหริภุญไชยหรือลำพูนเป็นศูนย์กลาง และที่ราบลุ่มแม่น้ำวัง มีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองเขลางค์นครหรือลำปาง ทั้งนี้มีความเจริญรุ่งเรืองเนื่องจากได้รับวัฒนธรรมจากลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ต่อมาได้เป็นศูนย์กลางทางพระพุทธศาสนาในภาคเหนือด้วยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๓- ๑๙

กล่าวได้ว่าภาคเหนือของประเทศไทย มีกลุ่มคนตั้งถิ่นฐานอาศัยอยู่มาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์แล้วและเป็นศูนย์กลางอารยธรรมแบบทวารวดีที่เจริญรุ่งเรืองมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๓- ๑๙ ทั้งยังมีความสัมพันธ์ทางด้านการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมกับประเทศข้างเคียง

๔.๑.๕ ภาคใต้

ตามสภาพและตำแหน่งภูมิศาสตร์ภาคใต้พบว่า เป็นแผ่นดินแคบ ยาว มีภูเขาสูงเป็นแกนกลาง มีทะเลขนาบสองข้าง ตั้งอยู่ระหว่างผืนแผ่นดินใหญ่ (Mainland) ที่ต่อเนื่องไปถึงดินแดนตอนกลางของทวีปเอเชียกับผืนแผ่นดินซุนดา ไม่ห่างจากบริเวณหมู่เกาะของมาเลเซีย และอินโดนีเซียมากนัก[๒๕] เข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ราวพุทธศตวรรษที่ ๕ – ๗[๒๖] มีภาษาใช้หลายภาษา เช่น สันสกฤต บาลี มอญ ทมิฬ อยู่ปะปนกัน ชุมชนลักษณะนี้เริ่มขึ้นมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๕ – ๑๒[๒๗] มีพัฒนาการเด่นชัดขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๕ มีการสร้างศาสนสถาน พบว่าพุทธสถานเป็นสถาปัตยกรรมก่อด้วยอิฐในรูปของสถูป เจดีย์ มักตั้งอยู่บนที่ราบ ถ้ำหินปูนธรรมชาติบางแห่ง ใช้เป็นที่เก็บรักษาพระพิมพ์และพระสถูปจำลองดินดิบ ดินเผา เป็นต้น

แสดงให้เห็นได้ว่า ภาคใต้มีชุมชนมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๕ - ๑๒ บริเวณหรือขอบเขตที่พบโบราณวัตถุสถานที่เป็นวัฒนธรรมทวารวดีนั้น ได้ครอบคลุมไปอย่างกว้างขวางทั่วทุกภาคของประเทศไทยปัจจุบัน

๔.๒ ชุมชนและแคว้นดั้งเดิมในประเทศไทย

ประเทศไทยมีประวัติศาสตร์และรุ่งเรืองมาแต่อดีตเหมือนกับประเทศอื่น ๆ บริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่มีกลุ่มคนเคลื่อนย้ายมาตั้งถิ่นฐานอยู่เป็นบ้านเมือง[๒๘] และมีพัฒนาการทาง

---

[๒๔] สุรพล ดำริห์กุล, **ประวัติศาสตร์และศิลปะหริภุญไชย**, หน้า ๑๘๕.

[๒๕] กรมศิลปากร, **โบราณคดีสี่ภาค**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์หัตถศิลป์, ๒๕๓๑), หน้า ๙๒.

[๒๖] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๐๕.

[๒๗] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๐๙ - ๑๑๐.

[๒๘] ดูรายละเอียดใน ต้วน ลี เชิง, คำนำใน **ประวัติศาสตร์ไทยในสายตาของชาวจีน**, (กรุงเทพมหานคร: พิราบ สำนักพิมพ์, ๒๕๓๗).

วัฒนธรรมมาแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ไม่น้อยกว่าหมื่นปีลงมา[๒๙] เพราะเกือบทั่วภูมิภาคล้วนอยู่ในภูมิอากาศที่ได้รับอิทธิพลมรสุมที่พัดพาเอาฝนมาตกประจำทุกปี มีความแน่นอนในการเพาะปลูกพืชพันธุ์ที่เป็นประโยชน์ โดยเฉพาะข้าวปลูกขึ้นได้ทั้งที่ลุ่มและที่ดอน เป็นภูมิภาคที่มีธรรมชาติอำนวยความอุดมสมบูรณ์ให้แก่การตั้งหลักแหล่งของมนุษย์มาก

ต่อมาราว ๒,๕๐๐ ปี มีพัฒนาการสังคมวัฒนธรรมต่อเนื่องเป็นบ้านเมืองสืบมาจนถึงยุค “ทวารวดี” และมีความเกี่ยวดองเป็น “เครือญาติ” กับบ้านเมืองและแคว้นที่อยู่โดยรอบ[๓๐] มีคนอย่างน้อย ๓ กลุ่มใหญ่[๓๑] ที่เรียกตัวเองว่า “คนไทย”

กลุ่มแรก เป็นคนพื้นเมืองดั้งเดิมอยู่มาตั้งแต่ยุคดึกดำบรรพ์มากกว่า ๓,๐๐๐ ปี

กลุ่มที่สอง เป็นคนจากภายนอกที่เคลื่อนย้ายเข้ามาทางลุ่มแม่น้ำโขง ลงมาตามเส้นทางคมนาคมทางบกตะวันตก- ตะวันออกกับเหนือ- ใต้ ผ่านลำน้ำน่าน- ยม- ปิง คือเมืองเหนือจนถึงลุ่มน้ำเจ้าพระยาในสมัยต่อมา

กลุ่มที่สาม เป็นคนจากภายนอกเคลื่อนย้ายเข้ามาทางทะเล เลียบชายฝั่งจากกวางตุ้ง- กวางสี และเวียดนามเข้าสู่ลุ่มน้ำเจ้าพระยา รวมทั้งพวกที่มาทางทะเลอันดามันด้วย

จากการอาศัยแม่น้ำใหญ่และสาขาที่ไหลผ่านชุมชนน้อยใหญ่ที่ตั้งอยู่ เป็นเส้นทางในการคมนาคม ส่วนทางบกสามารถใช้เส้นทางเดินเท้าได้ เช่นทางพม่ามีเส้นทางบกจากเมืองทะวายผ่านเจดีย์สามองค์ มาตามลำน้ำกาญจนบุรีเข้าสู่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาทางหนึ่ง[๓๒] อีกทางหนึ่งติดต่อลุ่มแม่น้ำพระเจ้ายากับดินแดนแถบทะเลสาบเขมรผ่านทางแม่น้ำปราจีน และอรัญประเทศ[๓๓]

การที่สามารถติดต่อกับดินแดนต่าง ๆ ได้อย่างกว้างขวางเช่นนี้ย่อมมีผลต่อชุมชนที่ ตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณภาคกลางทั้งด้านเศรษฐกิจตลอดจนการสร้างสรรค์ทางวัฒนธรรมอย่างมาก

๔.๒.๑ ชุมชนโบราณก่อนเริ่มสมัยทวารวดีในภาคกลาง

สำหรับบริเวณพื้นที่ภาคกลางนั้นจะพบว่า เป็นพื้นที่ที่เหมาะสมกับการตั้งบ้านเรือนของผู้คนในยุคที่ผ่านการเกิดน้ำท่วมและพื้นที่ที่เกิดน้ำท่วมก็ได้กลายมาเป็นพื้นที่เหมาะกับการทำการเกษตรก็คือการปลูกข้าวและพืนพันธุ์ธัญญาหารอื่นๆ โดยพื้นที่ภาคกลางนั้นมีหลักฐานของการมีผู้คนอาศัยอยู่

---

[๒๙] ศรีศักร วัลลิโดดม, **ความหมายพระบรมธาตุในอารยธรรมสยามประเทศ**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: ด่านสุทธาการพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๒๘ - ๓๐.

[๓๐] สุจิตต์ วงศ์เทศ, **คนไทยมาจากไหน?**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๘), หน้า ๒๖๘.

[๓๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๒๖๘ - ๒๖๙.

[๓๒] ดี.จี.อี.ฮอลล์,**ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม ๑**, แปลโดย อานันท์ กาญจนพันธ์, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษย์ศาสตร์, ๒๕๒๒), หน้า ๓๑.

[๓๓] จี.เซเดส์, **ชนชาติต่าง ๆ ในแหลมอินโดจีน**, แปลโดย ปัญญา บริสุทธิ์, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษย์ศาสตร์, ๒๕๒๑), หน้า ๘.

มาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์มาจนถึงสมัยประวัติศาสตร์ คือเข้าสู่ยุคสมัยของวัฒนธรรมแบบทวารวดี ซึ่งชุมชนทวารวดีที่มีการก่อตั้งชุมชนขึ้นมาตั้งแต่ยุคสมัยราวพุทธศตวรรษที่ ๖- ๘ มาจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๑- ๑๖ โดยเมื่อพิจารณารูปแบบของการสร้างเมืองและการสร้างชุมชนนั้นหากพิจารณาจากกรอบของวัฒนธรรมของชุมชนทวารวดีจะชัดเจนมากโดยเฉพาะการมีหลักฐานเชิงประจักษ์ก็คือแหล่งโบราณคดีที่ยังคงหลงเหลืออยู่เป็นจำนวนมากในจังหวัดต่างหรือในเขตพื้นที่ภาคกลาง โดยหากพิจารณาถึงร่องรอยของชุมชนที่เกิดขึ้นก่อนการถูกเรียกว่าเป็น “ทวารวดี” นั้นก็สามารถที่จะพิจารณาได้เป็น ๒ ระยะ คือ (๑) กลุ่มที่พบร่องรอยตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๘ - ๑๐ และ (๒) กลุ่มที่พบตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๖ ก่อนการล่มสลายไป

๔.๒.๑.๑ กลุ่มชนที่อาศัยอยู่ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๘-๑๐ นับว่าเป็นร่องรอยของชุมชนที่เป็นชุมชนแรกเริ่มของกลุ่มชนที่เข้ามาอยู่อาศัยในดินแดนของภาคกลาง ซึ่งอาจจะนับได้ว่าร่องรอยนี้เกิดขึ้นก่อนยุคประวัติศาสตร์หรือยุคทวารวดี ซึ่งกลุ่มชนที่มาสร้างรากฐานทางวัฒนธรรมก่อนยุคทวารวดีในยุคนี้ก็ได้แก่

(๑) กลุ่มชนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยบริเวณเมืองจันเสน[๓๔] อำเภอตาคลี จังหวัดนครสวรรค์ มีผู้อยู่อาศัยมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๔ โดยพิจารณาจากหลักฐานที่เป็นแหล่งโบราณคดีก็คือ เมืองโบราณที่...ที่พบโครงกระดูกมนุษย์โบราณในยุคก่อนสมัยประวัติศาสตร์ที่บ่งถึงการมีร่องรอยของชุมชนโบราณเกิดขึ้นในบริเวณนี้ ซึ่งหลักฐานที่ยืนยันความมีตัวตนของชุมชนยุคโบราณอีกแห่งก็คือ การพบโครงกระดูกมนุษย์โบราณยุคก่อนประวัติศาสตร์ที่เมืองโบราณศรีเทพที่จังหวัดเพชรบูรณ์[๓๕] อันแสดงให้เห็นว่าก่อนยุคทวารวดีนั้นมีชุมชนของคนยุคก่อนสมัยประวัติศาสตร์ได้เข้ามาอาศัยอยู่ ณ ที่แห่งนี้มาก่อนแล้ว และได้สร้างอารยธรรมทั้งในด้านศาสนาและด้านการติดต่อค้าขายกับผู้คนที่อยู่ภายนอกชุมชนของตนเองมาก่อนแล้วรวมถึงมีการผลิตเครื่องใช้ที่เป็นเหล็กหรือทองแดงมาก่อนแล้ว

(๒) ชุมชนบ้านคูเมือง อำเภออินทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี มีคนอยู่อาศัยมาตั้งแต่สมัยฟูนัน (พุทธศตวรรษที่๘ - ๑๐) และอยู่อาศัยต่อเนื่องมาจนถึงสมัยอยุธยา[๓๖] สำหรับเมืองโบราณบ้านคูเมืองนี้ถือว่าเป็นเมืองโบราณในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาอีกแห่งหนึ่งที่มีความเก่าแก่มากและเป็นเมืองที่มีการติดต่อค้าขายกับคนที่มาจากภายนอกแล้วก็คือกลุ่มพ่อค้ามอญเขมรจากโพ้นทะเลมาแล้วและที่สำคัญก็คือการมีหลักฐานะระบุว่ามีการค้าขายกับชาวอินเดียโบราณจนมีการนำเอา

---

[๓๔] วรรณี ภูมิจิตร, **โบราณคดีนครสวรรค์: หลักฐานเก่า - ใหม่; นครสวรรค์: รัฐกึ่งกลาง**, (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๘), หน้า ๘๒ - ๘๓.

[๓๕]

[๓๖] ดำรงพันธ์ อินฟ้าแสง, “การจัดระบบฐานข้อมูลของผลการศึกษาลักษณะดินที่ได้จากการขุดค้นทางโบราณคดีในประเทศไทย”, **รายงานการวิจัย**, (ภาควิชาโบราณคดี: คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๗), หน้า ๓๑ - ๓๒.

ศาสนาและวัฒนธรรมแบบอินเดียเข้ามาเผยแผ่ในเมืองจนได้มีการสร้างธรรมจักรและพระพุทธรูปที่เป็นร่องรอยของวัฒนธรรมอินเดียขึ้นชุมชน[๓๗] โดยเฉพาะในเรื่องของการกำหนดอายุที่ระบุว่าเป็นเมืองโบราณที่เกิดขึ้นมาตั้งแต่ยุคฟูนันของขอมและมอญที่เมืองออกแก้วปากแม่น้ำโขงในประเทศเวียดนาม

(๓) ชุมชนโบราณเมืองคูบัว อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี สำหรับชุมชนนี้มีอายุในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑- ๑๕ ซึ่งจากการที่มีการขุดค้นของคณะสำรวจและนักโบราณคดีของกรมศิลปากรก็ได้พบประติมากรรมที่ทำด้วยดินเผาและปูนปั้นที่ใช้ตกแต่งโบราณสถานอยู่หลายประเภท อาทิรูปเทวดา สัตว์ยักษ์พระโพธิสัตว์และพระพุทธรูป โดยเชื่อกันว่าเมืองคูบังนี้ได้รับอิทธิพลของพระพุทธศาสนาในยุคสมัยคุปตะเนื่องจาก พระพุทธรูปต่าง ๆ มีนัยของการแสดงท่ามุทราประกอบ เช่น พระพุทธรูปปางประทับนั่งห้อยพระบาทมีฐานเป็นรูปดอกบัวรองรับ พระหัตถ์ซ้ายหงายขนบนพระเพลา พระหัตถ์ขวายกขนเสมอพระอุระในปางวิตรรกะมุทราหรือปางแสดงธรรมเทศนา ในขณะที่พระพิมพ์ที่ได้ทำขึ้น เพื่อเป็นการอุทิศส่วนบุญส่วนกุศลในการสืบทอดพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในเมืองโบราณคูบัวมีทั้งพระพุทธรูปปางสมาธิปางมารวิชัยหรือปางประทับนั่งห้อยพระบาทแสดงธรรมภายในซุ้มเรือนแก้ว นอกจากนี้ยังมีปางแสดงยมกปาฏิหาริย์เมื่อครั้งที่พระองค์ทรงประทับอยู่ที่เมืองสาวัตถีซึ่งพระพิมพ์บางชิ้นสร้างขึ้นโดยมีคาถา “เย ธมมา” ซึ่งเป็นภาษาบาลีและเป็นพระคาถาสำคัญของพุทธศาสนาลัทธิหินยานจารึกอยู่ด้านหลัง[๓๘] ซึ่งหลักฐานเหล่านี้ได้สะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของเมืองโบราณคูบัวแห่งนี้ว่าเป็นเมืองโบราณขนาดใหญ่เมืองหนึ่งในสมัยอารยธรรมทวารวดี จึงได้มีการเรียกชื่อเมืองโบราณแห่งนี้ตามชื่อที่ตั้งในปัจจุบันว่าเมืองคูบัว[๓๙] ซึ่งเมืองคูบัวนี้จัดว่าเป็นชุมชนโบราณที่นักโบราณคดีสันนิษฐานว่าเป็นเมืองที่มีการติดต่อกับโลกภายนอกได้หลายเส้นทาง โดยการเดินทางมายังเมืองคูบัวในอดีต สามารถเดินทางได้ทั้งทางบกและทางเรือ การเดินทางด้วยเส้นทางทางบกสันนิษฐานว่าผู้คนในสมัยนั้นมีการเดินทางเข้ามาติดต่อถึงกันได้ระหว่างชุมชนในละแวก อาทิชุมชนในบริเวณถ้ำฤาษีเขางูชุมชนพงตึก ชุมชนกำแพงแสน และชุมชนเมืองอู่ทอง รวมทั้งยังเป็นเมืองที่มีความสำคัญเป็นอันดับสองรองลงมาจากเมืองราชบุรี ซึ่งถือว่าเป็นศูนย์กลางของอารยธรรมทวารวดี ดังนั้น ระหว่างการติดต่อของชุมชนเหล่านี้ด้วยการใช้เส้นทางบกจึงมีความสะดวกสบาย ส่วนการเดินทางด้วยทางเรือนั้นมีการสันนิษฐานว่า เดินทางโดยเรือเล็กหรือเรือขนาดกลาง จากนั้นจึงมาขึ้นบกที่ลำห้วยชินสีห์ซึ่งในปัจจุบันห้วยแห่งนี้ได้ตื้นเขินไปมาก ระยะทางจากทะเลเข้ามาที่ปากแม่น้ำอ้อม (แม่น้ำแม่กลองสายเก่า) ซึ่งสามารถเดินทางต่อมายังบริเวณท่าเรือได้

๓๗

[๓๘] ชูศรี สาธร, **บันทึกการขุดค้นโบราณคดีบ้านคูบัว**, (กรุงเทพมหานคร: ๒๕๓๘), หน้า ๑๔.

[๓๙] ณัฐพล บุญอุทิศ, **พระมหาเจดีย์และพิพิธภัณฑ์ชุมชนบ้านคูบัว จังหวัดราชบุรี**, (วิทยานิพนธ์มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๖), หน้า ๑๕๕.

ปัจจุบันอยู่ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเนินโบราณสถานหมายเลข ๑๑ นอกจากนจากการสำรวจยังพบว่า เป็นแอ่งน้ำใหญ่ที่ชาวบ้านเรียกกันติดปากว่าอู่เรือซึ่งกว้าง ๕๐ เมตร ยาว ๖๐ เมตร นักโบราณคดีสันนิษฐานว่าเป็นท่าเทียบเรือที่มีความสำคัญในสมัยโบราณของเมืองคูบัวเป็นอย่างยิ่ง[๔๐] โดยที่เมืองคูบัวนั้นถือว่าเป็นเมืองที่มีความสำคัญมากต่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในยุคนั้น

๔.๒.๑.๒ กลุ่มชนที่อาศัยอยู่ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖ สำหรับชุมชนที่เกิดขึ้นในยุคนี้ถือว่าเป็นชุมชนที่มีความชัดเจนในเรื่องของความเป็นชุมชนทวารวดี เป้นชุมชนที่มีร่องรอยของการรับเอากระแสพระพุทธศาสนาเถรวาทเข้ามาใช้หรือเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของการยึดโยงเป็นความเชื่อหลักของชุมชนและมีการเผยแผ่คำสอนเหล่านั้นไปยังพื้นที่อื่น ๆ ซึ่งชุมชนทวารวดีที่เกิดในยุคนี้ก็ได้แก่ ชุมชนในพื้นที่ดังต่อไปนี้

(๑) นครปฐมสมัยโบราณ เจริญรุ่งเรืองอยู่ในที่ราบภาคกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๑- ๑๖[๔๑]

(๒) บ้านดงเมือง อำเภอหนองแซง จังหวัดสระบุรี อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๑- ๑๖ มีการติดต่อกับเมืองโบราณอื่น ๆ ในภาคกลางตะวันตกด้วย[๔๒]

(๓) บ้านดอนตาเพชร อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี เป็นชุมชนที่ประกอบอาชีพเกษตรกรรมและการเลี้ยงสัตว์ ติดต่อกับชุมชนภายนอกใกล้เคียงและชุมชนที่อยู่ไกลออกไป เช่น อินเดีย เวียดนามและจีนเป็นต้น[๔๓]

(๔) เมืองพงตึก อำเภอท่ามะกา จังหวัดกาญจนบุรี เป็นชุมชนที่มีผู้อยู่อาศัยมาตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๑ เรื่อยมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๖[๔๔]

(๕) บ้านโป่งมะนาว อำเภอพัฒนานิคม จังหวัดลพบุรี มีการอยู่อาศัยมาอย่างน้อย ๒ ระยะ คือระยะแรกประมาณ ๓,๐๐๐- ๓,๕๐๐ ปี ระยะที่สองประมาณ ๑,๕๐๐-๒,๓๐๐ ปีมาแล้ว [๔๕]

---

[๔๐] สมัย สุทธิธรรม, **เมืองโบราณคูบัว**, กรุงเทพมหานคร: เวิลด์มีเดีย, ๒๕๔๑), หน้า ๖๖.

[๔๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๕ - ๑๖./ ผาสุข อินทราวุธ, **รายงานการขุดค้นที่ตำบลพระประโทน อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม**, (กรุงเทพมหานคร: คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๖).

[๔๒] ดำรงพันธ์ อินฟ้าแสง, “การจัดระบบฐานข้อมูลของผลการศึกษาลักษณะดินที่ได้จากการขุดค้นทางโบราณคดีในประเทศไทย”, หน้า ๓๗ - ๓๘.

[๔๓] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๔๑ - ๔๔.

[๔๔] สมศักดิ์ รัตนกุล, **โบราณคดีเมืองคูบัว**, (กรมศิลปากรพิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ ว่าที่ ร.ต. สมศักดิ์ รัตนกุล เมื่อวันที่ ๒๗ เมษายน ๒๕๓๕), หน้า ๑๕.

[๔๕] ดำรงพันธ์ อินฟ้าแสง, **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๔๕ - ๕๐.

(๖) เมืองลพบุรีหรือเมืองละโว้ จังหวัดลพบุรี เป็นชุมชนโบราณแห่งเดียว ที่มีผู้อยู่อาศัยมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์จนถึงปัจจุบัน บ้านพรหมทินใต้[๔๖] อำเภอโคกสำโรง จังหวัดลพบุรี มีคนอยู่อาศัยตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ยุคโลหะ จนถึงสมัยทวารวดี[๔๗]

(๗) อู่ตะเภา อำเภอมโนรมย์ จังหวัดชัยนาท มีกลุ่มชนอยู่อาศัยมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์มีความชัดเจนในสมัยทวารวดี[๔๘]

(๙) เมืองศรีเทพ อำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ มีกลุ่มชนอยู่อาศัยมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์รับวัฒนธรรมทวารวดีราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ต่อมาพุทธศตวรรษที่ ๑๖ รับอิทธิพลวัฒนธรรมขอม

บริเวณฝั่งทะเลเดิมของที่ราบภาคกลางยังตรวจพบเมืองโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบแบบทวารวดี จากภาพถ่ายทางอากาศอีก ๕๔ เมือง ในเขต นครสวรรค์ ชัยนาท อุทัยธานี สิงห์บุรี ลพบุรี สระบุรี อ่างทอง สุพรรณบุรี นครปฐม ราชบุรี เพชรบุรี ชลบุรี ฉะเชิงเทราและปราจีนบุรี[๔๙] และกรมศิลปากร ได้สำรวจพบร่องรอยของเมืองโบราณสมัยทวารวดีในภาคกลางเพิ่มขึ้นอีก ๑๖ เมือง ในเขต นครสวรรค์ ชัยนาท สิงห์บุรี ลพบุรี ราชบุรี นครปฐมและชลบุรี[๕๐]

จากข้อมูลดังกล่าว ทำให้ทราบว่าได้มีกลุ่มชนอาศัยอยู่เป็นระยะและเป็นกลุ่ม ๆ ในบริเวณภาคกลางสืบต่อกันมาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ ๔ เป็นต้นมา สอดคล้องกับคัมภีร์พระพุทธศาสนาที่ระบุถึงการเข้ามาของพระพุทธศาสนาในดินแดนทวารวดีโบราณ ที่เรียกว่าดินแดนสุวรรณภูมิ มีความชัดเจนมากยิ่งขึ้นเมื่อเริ่มมีหลักฐานด้านโบราณคดีรองรับ แม้ว่าหลักฐานจะมีเก่าไปเพียงพุทธศตวรรษที่ ๘- ๙ ก็ตาม ก็ยังชี้ให้เห็นร่องรอยว่า กลุ่มชนที่อยู่ในบริเวณภาคกลาง มีพัฒนาการและความเจริญมากพอที่จะสามารถรับวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาได้ และพบว่าพระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองในสมัยทวารวดีอย่างมากระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑- ๑๖ รวมทั้งเป็นศูนย์กลางเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปยังภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคเหนือ และภาคใต้

---

[๔๖] ดำรงพันธ์ อินฟ้าแสง, **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๕๑ - ๕๖.

[๔๗] ราศี บุรุษรัตนพันธุ์, “ความสำคัญของเมืองลพบุรีในฐานะเป็นแหล่งกระจายวัฒนธรรมทวารวดีบริเวณลุ่มแม่น้ำป่าสัก”, **วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๑๑ - ๑๒.

[๔๘] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๖๗ - ๗๐.

[๔๙] ผ่องศรี วนาสิน และทิวา ศุภจรรยา, **เมืองโบราบริเวณชายฝั่งทะเลเดิมของที่ราบภาคกลางประเทศไทย: การศึกษาตำแหน่งที่ตั้งและภูมิศาสตร์สัมพันธ์**, (กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕), ภาคผนวก.

[๕๐] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย**, (กรุงเทพมหานคร: ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย, ๒๕๓๑), เล่ม ๑ หน้า ๑๒๑ - ๒๙๑; เล่ม ๒ หน้า ๙๐ - ๒๕๐.

สรุปได้ว่า บริเวณภาคกลางมีชุมชนเมืองมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๔ เป็นต้นมา แต่มีหลักฐานทางโบราณคดีชัดเจนตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๘- ๙ ช่วงที่เจริญสูงสุดอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๑๑- ๑๖

๔.๒.๒ ชุมชนโบราณก่อนเริ่มสมัยทวารวดีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือภาคอีสานของประเทศไทย พบว่า มีพัฒนาการมาก่อนสมัยประวัติศาสตร์จนถึงปัจจุบัน เห็นได้จากหลักฐานทางโบราณคดีที่มีการศึกษาแล้วจำนวนมาก แบ่งเป็น ๒ กลุ่ม คือกลุ่มที่อาศัยอยู่ก่อนสมัยประวัติศาสตร์ราวพุทธศตวรรษที ๓–๑๐ และกลุ่มที่อาศัยอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑- ๑๖

๔.๒.๒.๑ กลุ่มชนที่อาศัยอยู่ราวพุทธศตวรรษที่ ๓–๑๐ ได้แก่กลุ่มชนบริเวณ

(๑) เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์[๕๑] มีการอยู่อาศัยตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๓- ๗ ราวพุทธศตวรรษที่ ๗ มีพัฒนาการมากขึ้นถึงขั้นรู้จักผลิตภาชนะดินเผา ถลุงเหล็กทำเป็นเครื่องใช้ เป็นต้น เป็นชุมชนเกษตรกรรม[๕๒] มีความเชื่อในพิธีกรรมเกี่ยวกับความตาย มีการติดต่อกับชุมชนอื่น พบหลักฐานสถาปัตยกรรมและประติมากรรมพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก เป็นโบราณสถาน ๑๔ แห่ง พระพิมพ์ดินเผา และภาชนะดินเผาแบบต่าง ๆ[๕๓] มีการอยู่อาศัยติดต่อกันมาถึง ๕ ระยะ คือราวพุทธศตวรรษที่ ๔- ๗ ระยะที่สองราวพุทธศตวรรษที่ ๗- ๑๒ ระยะที่สามราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓- ๑๖ รับวัฒนธรรมทวารวดี และพุทธศาสนาจากลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ระยะที่สี่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗- ๑๘ รับอิทธิพลวัฒนธรรมขอมและระยะสุดท้ายราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙- ๒๒[๕๔]

(๒) บ้านกระเบื้องนอก[๕๕] อำเภอชุมพวง จังหวัดนครราชสีมา มีการอยู่อาศัยมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย มีการอยู่อาศัย ๓ ระยะคือระยะแรกราวพุทธศตวรรษที่ ๓- ๘ ระยะที่สองราวพุทธศตวรรษที่ ๘- ๑๕ และระยะที่สามราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕- ๑๘

---

[๕๑] ดำรงพันธ์ อินฟ้าแสง, “การจัดระบบฐานข้อมูลของผลการศึกษาลักษณะดินที่ได้จากการขุดค้นทางโบราณคดีในประเทศไทย”, หน้า ๑๒๒ - ๑๔๗.

[๕๒] ประอร ศิลาพันธุ์, “ภาชนะดินเผาในแหล่งโบราณคดีลุ่มแม่น้ำชี กรณีศึกษาภาชนะดินเผาที่ได้รับจากการขุดค้นเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์”, **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต** สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๖).

[๕๓] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑ - ๖.

[๕๔] ผาสุข อินทราวุธ, **ยุคปรับเปลี่ยนทางวัฒนธรรมในลุ่มแม่น้ำชี: กรณีศึกษาเมืองฟ้าแดดสงยาง**, การประชุมทางวิชาการระดับชาติฝรั่งเศส - ไทย ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: อิทิตตาพริ้นติ้ง, ๒๕๓๘), หน้า ๑๓๒ - ๑๓๕.

[๕๕] ดำรงพันธ์ อินฟ้าแสง, **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๐๔ - ๑๑๑.

(๓) บ้านโนนเมือง[๕๖] อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น มีการอยู่อาศัยตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายจนถึงสมัยประวัติศาสตร์ตอนต้น

๔.๒.๒.๒ กลุ่มที่อาศัยอยู่ช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖ ได้แก่กลุ่มชนบริเวณ

(๑) เมืองจำปาศรี อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม มีผู้คนอาศัยอยู่ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ได้รับวัฒนธรรมทวารวดีราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔- ๑๖ ภายหลังได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมขอมถูกทิ้งร้างในพุทธศตวรรษที่ ๑๙[๕๗]

(๒) บ้านด่านทองหลาง[๕๘] อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา มีการอยู่อาศัยตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายประมาณ ๑,๖๑๐ ปีมาแล้ว มีการอยู่อาศัยต่อเนื่องมาถึงสมัยทวารวดีและสมัยลพบุรี

(๓) บริเวณลุ่มแม่น้ำชีและลำน้ำสาขา ในเขตจังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่นและกาฬสินธุ์สำรวจพบร่องรอยเมืองโบราณเพิ่มอีก ๒๕ เมือง[๕๙] และพบหลักฐานทางโบราณคดีอื่นที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์กับภาคกลาง สันนิษฐานว่าบริเวณลุ่มแม่น้ำชีและลำน้ำสาขาต่าง ๆ ได้แก่ ลำน้ำพรม ลำน้ำพอง ลำน้ำปาว ได้รับวัฒนธรรมศิลปกรรมที่แพร่หลายผ่านช่องเขาเพชรบูรณ์มาจากเมืองศรีเทพซึ่งตั้งอยู่บนลุ่มแม่น้ำป่าสัก จากภาคกลางของประเทศไทย[๖๐]

จากหลักฐานการขุดค้นแหล่งโบราณคดีสรุปได้ว่า ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีการตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยมาอย่างน้อยตั้งแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ ๓ ก่อนที่พระพุทธศาสนาจะเข้าไปมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตชาวบ้าน พบมีประเพณีการฝังศพและอุทิศสิ่งของเครื่องใช้ในหลุมฝังศพด้วย เมื่อนับถือพระพุทธศาสนาแล้วจึงเกิดประเพณีการเผาศพ พระพุทธศาสนารุ่งเรืองสูงสุดระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒- ๑๖ โดยมีศูนย์กลางอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำชี และสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน

๔.๒.๓ ชุมชนโบราณก่อนเริ่มสมัยทวารวดีในภาคเหนือ

บริเวณภาคเหนือก็เช่นกัน พบร่องรอยการตั้งถิ่นฐานของชุมชนโบราณจำนวนมากและมีอายุร่วมสมัยทวารวดีเป็นอย่างน้อย เป็นเครื่องสนับสนุนเรื่องการรับนับถือพระพุทธศาสนาของคนใน

---

[๕๖] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๙๗ - ๑๐๓.

[๕๗] มยุรี วีระประเสริฐ, **การขุดค้นทางโบราณคดีที่เมืองโบราณนครจำปาศรีตำบลบ้านกู่ อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม**, การประชุมทางวิชาการระดับชาติฝรั่งเศส - ไทย ครั้งที่ ๓, หน้า ๘๓ - ๘๔.

[๕๘] ดำรงพันธ์ อินฟ้าแสง, **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๑๒ - ๑๑๖.

[๕๙] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย**, (กรุงเทพมหานคร: ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย, ๒๕๓๑), เล่ม ๓ หน้า ๒๑๐ - ๓๒๐, เล่ม ๔, หน้า ๕ - ๓๙ และ ๑๘๗ - ๒๕๐.

[๖๐] ศรีศักร วัลลิโภดม, **แอ่งอารยธรรมอีสาน**, (กรุงเทพมหานคร: พิฆเณศพริ้นติ้ง, ๒๕๓๓), หน้า ๑๓๘.

บริเวณดังกล่าวได้เป็นอย่างดี ภาคเหนืออาจจัดได้กลุ่มเดียวคือกลุ่มที่อาศัยอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒- ๑๘ ได้แก่ กลุ่มชนบริเวณ

(๑) บ้านวังไฮ อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน มีการอยู่อาศัยตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ได้รับวัฒนธรรมสมัยทวารวดีจากภาคกลาง และพัฒนามาเป็นชุมชนวัฒนธรรมหริภุญไชยราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗[๖๑]

(๒) วัดพระธาตุหริภุญชัย อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน มีการอยู่อาศัยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๓- ๑๔ มีการติดต่อแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมกับชุมชนทวารวดีในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา[๖๒]

จากการศึกษาพัฒนาการทางวัฒนธรรมของชุมชน บริเวณลุ่มแม่น้ำน่านตอนล่างก่อนพุทธศตวรรษที่ ๒๔ พบว่า[๖๓] มีชุมชนโบราณบริเวณลุ่มแม่น้ำน่านตอนล่างทั้งหมด ๔๐ แห่ง เป็นเมืองและชุมชน ๑๘ แห่ง เป็นแหล่งโบราณคดี ๒๒ แห่ง แสดงให้เห็นว่า มีพัฒนาการมาอย่างยาวนานตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ร่วมสมัยกับวัฒนธรรมทวารวดีในภาคกลาง ประมาณ พุทธศตวรรษที่ ๑๒- ๑๘ และสมัยประวัติศาสตร์ไทย

บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำแม่กวง พบกลุ่มเมืองโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ รูปรี สี่เหลี่ยมมุมมนแบบทวารวดี พร้อมทั้งพบหลักฐานทางวัฒนธรรมที่มีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๔- ๑๙ ถึง ๔ เมือง ที่เมืองหริภุญไชย[๖๔] พบการอยู่อาศัยมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๓- ๑๔ มีสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมกับชุมชนทวารวดีในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา จนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๗- ๑๘ มีความเจริญสูงสุด[๖๕] หริภุญไชยเป็นบ้านเมืองกลุ่มแรก ๆ ที่มีพัฒนาการเกิดขึ้นของสังคมเมืองและรัฐที่เก่าแก่ที่สุดในเขตภาคเหนือ ตั้งอยู่บริเวณที่ราบลุ่มของแม่น้ำ ๒ สาย คือที่ราบลุ่มแม่น้ำปิง มีเมืองหริภุญไชยหรือเมืองลำพูนเป็นศูนย์กลาง และที่ราบลุ่มแม่น้ำวังมีเมืองเขลางค์นครหรือนครลำปางเป็นศูนย์กลาง[๖๖] ความเจริญดังกล่าวส่วนหนึ่งมาจากการขยายตัวทางการค้าไปจากเครือข่ายของเมืองการค้าต่าง ๆ ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

---

[๖๑] ดำรงพันธ์ อินฟ้าแสง, “การจัดระบบฐานข้อมูลของผลการศึกษาลักษณะดินที่ได้จากการขุดค้นทางโบราณคดีในประเทศไทย”, หน้า ๑๔๙ - ๑๕๓.

[๖๒] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๕๘ - ๑๖๒.

[๖๓] วาทินี คุ้มแสง, “การศึกษาพัฒนาการทางวัฒนธรรมของชุมชนบริเวณลุ่มแม่น้ำน่านตอนล่างในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ ๒๔”, ๒๕๔๖.

[๖๔] กรมศิลปากร, **โบราณคดีสี่ภาค**, หน้า ๓๕.

[๖๕] ผาสุข อินทราวุธ และคณะ, **อารยธรรมโบราณในจังหวัดลำพูน**, (กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๖), หน้า ๙๓.

[๖๖] สุรพล ดำริห์กุล, **ประวัติศาสตร์และศิลปะหริภุญไชย**, หน้า ๑๘๕ - ๑๘๖.

ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๓ – ๑๙[๖๗] รัฐทางภาคเหนือโดยเฉพาะหริภุญไชยมีความมั่นคงเป็นอิสระ แม้จะมีสงครามการเมืองอยู่บ้างก็ตาม แต่ความเป็นศูนย์กลางของพระพุทธศาสนายังมีความสำคัญอยู่ตลอด ปรากฏร่องรอยของพระพุทธศาสนาเป็นมรดกทางวัฒนธรรมแบบหริภุญไชยที่เป็นโบราณวัตถุและโบราณสถานอยู่เป็นอันมาก

จากหลักฐานดังกล่าว สรุปได้ว่า ภาคเหนือของประเทศไทยได้มีกลุ่มคนตั้งถิ่นฐานอาศัยอยู่มาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะบริเวณบ้านวังไฮ วัดพระธาตุหริภุญไชย เป็นต้น และมีพัฒนาการขึ้นจนเจริญรุ่งเรืองในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๓ เป็นต้นมา ได้รับอิทธิพลอารยธรรมทวารวดีจากภาคกลาง มีความสัมพันธ์ด้านการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมกับประเทศข้างเคียง แสดงให้เห็นว่าบริเวณประเทศไทยปัจจุบันได้เคยเป็นแหล่งที่ตั้งชุมชนกระจายกันอยู่ทั่วไปมาแล้วตั้งแต่อดีตเนื่องจากสภาพภูมิศาสตร์ที่เอื้ออำนวยสำหรับการตั้งถิ่นอาศัยและดำรงอาชีพเกษตรกรรมเป็นต้นได้อย่างเหมาะสมเช่นเดียวกันกับภาคต่าง ๆ ของประเทศ

๔.๒.๔ ชุมชนโบราณก่อนเริ่มสมัยทวารวดีในภาคตะวันออก

บริเวณภาคตะวันออก มีการตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยตั้งแต่สมัยประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะสมัยทวารวดี จากร่องรอยชุมชนสมัยทวารวดี[๖๘] บริเวณเมืองดงละคร จังหวัดนครนายก เมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรีและเมืองพระรถ จังหวัดชลบุรี พบว่าสิ่งแวดล้อมธรรมชาติมีผลต่อการตั้งถิ่นฐานเหมาะต่อการปลูกข้าว อยู่ใกล้ลุ่มแม่น้ำใหญ่ และยังอยู่ใกล้ชายฝั่งทะเล มีลำน้ำที่สามารถติดต่อระหว่างเมืองกับทะเลได้เป็นอย่างดี นำไปสู่ข้อสรุปว่า เมืองโบราณแถบนี้เป็นเมืองท่าติดต่อกับชาวต่างประเทศที่มาทางทะเล และจากการศึกษาพบร่องรอยชุมชนทวารวดีในภาคตะวันออก ได้แก่

(๑) บ้านโคกพนมดี[๖๙] อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี พบเพียงหลักฐานด้านความเชื่อเกี่ยวกับความตายคือการฝังศพเท่านั้น พบหลักฐานความเชื่อเรื่องการอุทิศสิ่งของให้ผู้ตาย เช่น ขวานหิน ภาชนะดินเผา เมล็ดข้าวเปลือก กระดูกสัตว์ เปลือกหอย เป็นต้น

(๒) เมืองศรีมโหสถ[๗๐] อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี หรือเมืองพระรถ มีผู้อยู่อาศัยมาตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่๑๑- ๑๙ ได้รับวัฒนธรรมอินเดียแบบอมราวดี วัฒนธรรมทวารวดีและ

---

[๖๗] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๘๕.

[๖๘] สัมฤทธิ์ สุขเมือง, “ปัจจัยทางสิ่งแวดล้อมที่มีผลต่อการตั้งถิ่นฐานของเมืองโบราณสมัย ทวารวดีบริเวณชายฝั่งทะเลด้านตะวันออก”, ๒๕๓๑.

[๖๙] ดำรงพันธ์ อินฟ้าแสง, “การจัดระบบฐานข้อมูลของผลการศึกษาลักษณะดินที่ได้จากการขุดค้นทางโบราณคดีในประเทศไทย”, หน้า ๗๒ - ๗๘.

[๗๐] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๗๙ - ๘๔.

วัฒนธรรมขอม ผสมผสานกับลักษณะพื้นเมือง[๗๑] และตั้งอยู่ในบริเวณที่เป็นศูนย์กลางคมนาคม เศรษฐกิจเช่นเดียวกับเมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เพราะอยู่ในตำแหน่งที่จะติดต่อกับต่างประเทศได้ทั้งทางทะเล และบรรดาเมืองโบราณอื่น ๆ ภายในได้ทางบก[๗๒]

(๓) บ้านคลองบอน อำเภอโป่งน้ำร้อน จังหวัดจันทบุรี มีการอยู่อาศัยมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ยุคหินใหม่ อายุประมาณ ๓,๐๐๐- ๔,๐๐๐ ปี มีประเพณีการฝังศพโดยอุทิศสิ่งของเครื่องใช้ไปให้กับผู้ตาย[๗๓]

(๔) เมืองดงละคร อำเภอเมือง จังหวัดนครนายก พบโบราณสถานตั้งอยู่นอกเมือง ๓ แห่ง เมืองนี้เริ่มขึ้นเมื่อพุทธศตวรรษที่ ๑๔ และได้ถูกทิ้งร้างไปราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙[๗๔]

สรุปได้ว่า เนื่องจากภาคตะวันออก มีทำเลเหมาะแก่การตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยมาตั้งแต่สมัยโบราณ มีพัฒนาการที่ดี และจัดตั้งเป็นเมืองท่าสำคัญสำหรับการค้าขาย การติดต่อแลกเปลี่ยนสินค้า วัฒนธรรมทางศาสนา มีเมืองศรีมโหสถเป็นศูนย์กลางทางศาสนาและวัฒนธรรมทวารวดีในพุทธศตวรรษที่ ๑๑- ๑๔ ก่อนที่วัฒนธรรมเขมรจะเข้ามามีอิทธิพล

๔.๒.๕ ชุมชนโบราณก่อนเริ่มสมัยทวารวดีในบริเวณภาคใต้

ภาคใต้มีสภาพภูมิศาสตร์เอื้อต่อการติดต่อโดยตรงกับภูมิภาคอื่น มีการค้าขายเป็นสื่อสำคัญ ภาคใต้ได้พัฒนาตัวเองขึ้นเป็นชุมชนเมืองท่าทำการค้า ติดต่อและรับเอาวัฒนธรรมต่างถิ่นเข้ามาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๕- ๗[๗๕] มีการค้นพบหลักฐานทางการค้า และลักษณะชุมชนเมืองท่าทั้งสองฝั่งทะเล เขาสามแก้ว ชุมพร เป็นแหล่งตัวแทนทางฝั่งตะวันออกและควนลูกปัด คลองท่อม กระบี่ เป็นแหล่งตัวแทนทางฝั่งตะวันตก

ภาคใต้ของประเทศไทยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๐- ๑๔ กล่าวได้ว่า พระพุทธศาสนาได้เจริญรุ่งเรืองควบคู่กับศาสนาพราหมณ์ทั้งนี้เพื่ออำนวยประโยชน์สุขแก่ประชาชน

๔.๓ ข้อมูลเบื้องต้นเกี่ยวกับสมัยทวารวดีหรืออาณาจักรทวารวดี

---

[๗๑] พีรพน พิสณุพงศ์, **ประวัติศาสตร์และโบราณคดีเมืองศรีมโหสถ**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สมาพันธ์, ๒๕๓๕), หน้า ๒๓ และ ๑๓๙.

[๗๒] ศรีศักร วัลลิโภดม, **แอ่งอารยธรรมอีสาน**, หน้า ๑๑๙.

[๗๓] ดำรงพันธ์ อินฟ้าแสง, “การจัดระบบฐานข้อมูลของผลการศึกษาลักษณะดินที่ได้จากการขุดค้นทางโบราณคดีในประเทศไทย”, หน้า ๘๕ - ๘๘.

[๗๔] กรมศิลปากร, **รายงานการขุดค้นและขุดแต่งเมืองคงละคร อำเภอเมือง จังหวัด นครนายก**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สมาพันธ์, ๒๕๓๖), หน้า ๗, ๘, ๘๕, ๘๖.

[๗๕] กรมศิลปากร, **โบราณคดีสี่ภาค**, (กรุงเทพมหานคร: กองโบราณคดี กรมศิลปากร, ๒๕๓๕), หน้า ๑๘.

สำหรับอาณาจักรทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ ๑๑ – ๑๖) เป็นชื่อที่ใช้เรียกอาณาจักรทางแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง เป็นอาณาจักรที่ได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมจากศาสนาพราหมณ์จากอินเดีย เป็นแหล่งชุมชนขนาดใหญ่มี เมืองนครปฐม เป็นศูนย์กลาง หลวงจีนอี้จิง หรือ พระภิกษุอีจิ๋น และหลวงจีนเฮียนจัง (ยวนฉ่าง) พ.ศ. ๑๑๕๐ ได้กล่าวไว้ในจดเหตุของท่านว่า มีอาณาจักรอันใหญ่โตอาณาจักรหนึ่ง อยู่ในระหว่างเมืองศรีเกษตร (พม่า) และอิสานปุระ (เขมร) ชื่อ โดโลปอดี้ (ทวารวดี) และอาณาจักรนี้เป็นอาณาจักรที่นักโบราณคดีได้สำรวจพบโบราณสถาน และพระพุทธรูป ที่สร้างตามแบบฝีมือช่างในสมัยราชวงศ์คุปตะของอินเดีย (พ.ศ. ๘๖๐ – ๑๑๕๐) เป็นจำนวนมากที่นครปฐม และแถบเมืองที่ตั้งอยู่ในลุ่มน้ำเจ้าพระยา เรื่องไปทางภาคะวันออกเฉียงเหนือ จนถึงเมืองนครราชสีมา และเมืองบุรีรัมย์

ในสมัยก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๑ ดินแดนอาณาจักรสุวรรณภูมิได้ครอบครองโดยแคว้นอิศานปุระของอาณาจักรฟูนัน (หรือฟูนาน) และอาณาจักรเจนละ (หรือเจินละ) ซึ่งปรากฏหลักฐานว่า ขณะที่อาณาจักรฟูนันสลายตัวลงในพุทธศตวรรษที่ ๑๑ นั้น ได้มีชนชาติหนึ่งที่แตกต่างกับชาวเจนละ ในด้านศาสนาและศิลปกรรม ได้มีอิทธิพลเข้าครอบครองดินแดนทางตะวันตกของอาณาจักรเจนละตั้งแต่เมืองเพชรบุรี เมืองราชบุรีขึ้นไปทางเหนือจนถึงเมืองลำพูน

จดหมายเหตุของภิกษุจีนชื่อ เหี้ยนจั๋ง หรือ พระถังซัมจั๋ง (Hieun Tsing) ซึ่งเดินทางจากเมืองจีนไปประเทศอินเดียทางบก ราว พ.ศ. ๑๑๗๒ – ๑๑๘๘ และพระภิกษุจีนชื่อ อี้จิง (I- Sing) ได้เดินทางไปอินเดียทางทะเลในช่วงเวลาต่อมานั้น ได้เรียกอาณาจักรใหญ่แห่งนี้ตามสำเนียงชนพื้นเมืองในอินเดียว่า “โลโปตี้” หรือ จุยล่อพัดดี้ (ทวารวดี) เป็นอาณาจักรที่ตั้งอยู่ระหว่างเมืองศรีเกษตร (อยู่ในพม่า) ไปทางตะวันออกกับเมืองอิศานปุระ (อยู่ในเขมร) ปัจจุบันคือ ส่วนที่เป็นดินแดนภาคกลางของประเทศไทย พงศาวดารจีนสมัยราชวงศ์ฮั่น ได้กล่าวถึงดินแดนแห่งนี้ไว้ว่า “สามารถเดินเรือจากเมืองกวางตุ้งถึงอาณาจักรทวารวดีได้ในเวลา ๕ เดือน” ในสมัยแรก ๆ ได้มีการสร้างพระปฐมเจดีย์ คือ ราว ๆ พ.ศ. ๓๐๐ เคยมีอำนาจสูงสุดครั้งหนึ่ง และเคยเป็นเมืองหลวงของอาณาจักรทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ ๑๑ – ๑๖) ปูชนียสถานที่ใหญ่โตสร้างไว้เป็นจำนวนมาก และยังเหลือปรากฏเป็นโบราณสถานอยู่ในปัจจุบัน วัดพระประโทนเจดีย์ วัดพระเมรุ วัดพระงาม และวัดดอยยาหอม เป็นต้น โบราณสถานที่ค้นพบล้วนเป็นฝีมือประณีต งดงาม มีเครื่องประดบร่างกายสตรีทำด้วยดีบุก เงิน และทอง รูปปูนปั้น มีหลักฐานทางโบราณวัตถุหลายชิ้นที่แสดงถึงการติดต่อค้าขายกับชาวต่างประเทศ เช่น จีน และที่จังหวัดสุพรรณบุรี สิงห์บุรี และชัยนาท ได้พบเหรียญเงินที่มีจารึก “ทวารวดี” ประทับอยู่ด้วย นครปฐมมีกษัตริย์ปกครองหลายพระองค์ เพราะปรากฏว่าได้พบปราสาทราชวังเหลือซากอยู่ เช่น ตรงเนินปราสาทในพระราชวังสนามจันทร์ นครปฐมเป็นเมืองที่มีการทำเงินขึ้นใช้เอง มีการค้นพบหลักฐาน เงินตราสมัยนั้นหลายรูปแบบ เช่น รูปสังข์ ประสาท ตราแพะ ตราปรูณกลศ (หม้อน้ำที่มีน้ำเต็ม) จึงเป็นสิ่งยืนยันว่า อาณาจักรทวารวดีเป็นอาณาจักรที่มีความรุ่งเรืองมากอาณาจักรหนึ่ง

นอกจากนี้ได้มีการค้นพบจารึกโบราณที่เขียนด้วยภาษามอญ ในบริเวณจังหวัดนครปฐม สุพรรณบุรี สิงห์บุรี ชัยนาท ลพบุรี และในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ สันนิษฐานว่าชาวมอญหรือคนที่พูดภาษาตระกูลมอญ – เขมร เป็นเจ้าของอารยธรรมของทวารวดี และการที่อาณาจักร ทวารวดีตั้งอยู่บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำแม่กลอง และอยู่ใกล้ทะเลทำให้มีพ่อค้าต่างชาติ เช่น อินเดีย เข้ามาติดต่อค้าขาย ทำให้ทวารวดีได้รับอิทธิพลของพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท ศิลปวัฒนธรรม ตลอดจนแบบแผนการปกครองจากอินเดีย เกิดการผสมผสานจนกลายเป็นอารยธรรมทวารวดี และได้แพร่หลายไปยังภูมิภาคต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ดังได้พบโบราณสถานโบราณวัตถุสมัยทวารวดีกระจายอยู่ทั่วไป เช่นที่ เมืองนครชัยศรี (นครปฐม) เมืองอู่ทอง (สุพรรณบุรี) เมืองละโว้ (ลพบุรี) เมืองศรีเทพ (เพชรบูรณ์) เมืองฟาแดดสงยาง (กาฬสินธุ์) เมืองไชยา (สุราษฎร์ธานี) เป็นต้น

ทวารวดีได้รับอิทธิพลจากอินเดียหลายอย่าง เช่น ด้านการปกครอง รับความเชื่อเรื่องการปกครองโดยกษัตริย์ สันนิษฐานว่าการปกครองสมัยทวารวดีแบ่งออกเปป็นแคว้น มีเจ้านายปกครองตนเอง แต่มีความสัมพันธ์ในลักษณะเครือญาติ การแบ่งชนชั้นในสังคมออกเป็นชนชั้นปกครองกับชนชั้นที่ถูกปกครองหลักฐานทางโบราณคดีที่พบในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๑ – ๑๓ คือเหรียญเงินเส้นผ่าศูนย์กลาง ๑๙ มิลลิเมตร พบที่นนคปฐม และอู่ทอง พบว่ามีอักษรจารึกไว้ว่า “ศรีทวารวดีศวร” และ มีรูปหม้อน้ำกลศอยู่อีกด้านหนึ่ง ทำให้ชื่อได้ว่าชนชาติมอญโบราณได้ตั้งอาณาจักรทวารวดี (บางแห่งเรียก ทวาราวดี) ขึ้นในภาคกลางของดินแดนสุวรรณภูมิ และมีชุมชนเมืองสมัยทวารวดีสำคัญหลายแห่งได้แก่ เมืองนครชัยศรี (นครปฐมโบราณ น่าจะเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรในกลุ่มแม่น้ำท่าจีน) เมืองอู่ทอง (จังหวัดสุพรรณบุรีในลุ่มแม่น้ำท่าจีน) เมืองพงตึก (จังหวัดกาญจนบุรี ในลุ่มแม่น้ำแม่กลอง) เมืองละโว้ (จังหวัดลพบุรี ในลุ่มแม่น้ำลพบุรี) เมืองคูบัว (จังหวัดราชบุรี) ในลุ่มแม่น้ำเมืองอู่ตะเภา (บ้านอู่ตะเภา อำเภอมโนรมย์ จังหวัดชัยนาท ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา) เมืองบ้านด้าย (ตำบลหนองเต่า อำเภอเมือง จังหวัดอุทัยธานี ในแควตากแดด) เมืองซับจำปา (บ้านซับจำปา จังหวัดชัยนาท ในลุ่มแม่น้ำป่าสัก) เมืองขีดขิน (อยู่ในจังหวัดสระบุรี) และบ้านคูเมือง (ที่อำเภออินทรบุรี) จังหวัด นอกจากนั้นพบเมืองโบราณสมัยทวารวดีอีกหลายแห่ง เช่น ที่บ้านหนองปรง อำเภอเขาย้อย จังหวัดเพชรบุรี รวมทั้งหมู่บ้านในเขตอำเภอบ้านหมี่ และโคกสำโรง จังหวัดลพบุรี เป็นต้น

ชุมชนเมืองสมัยทวารวดีในภาคเหนือ พบที่เมืองจันเสน (ตำบลจันเสน อำเภอตาคลี จังหวัดนครสวรรค์ ลุ่มแม่น้ำลพบุรี) เมืองบึงโคกช้าง (ตำบลไผ่เขียว อำเภอสว่างอารมณ์ จังหวัดอุทัยธานี ในแควตากแดด ลุ่มแม่น้ำสะแกกรัง) เมืองศรีเทพ (จังหวัดเพชรบูรณ์ ลุ่มแม่น้ำป่าสัก) เมืองหริภุญชัย (จังหวัดลำพูน ลุ่มแม่น้ำปิง) และเมืองบน (อำเภอพยุหคีรี จังหวัดนครสวรรค์ ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา)

ชุมชนเมืองสมัยทวารวดีที่อยู่ในภาคตะวันออก มีเมืองโบราณสมัยทวารวดีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ – ๑๘ อยู่ที่เมืองพระรถ (ตำบลหน้าพระธาตุ อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี ซึ่งค้นพบ

ถ้วยเปอร์เซียสีฟ้า) มีถนนโบราณติดต่อกับเมืองศรีพะโล ซึ่งเป็นเมืองท่าสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๕ – ๒๑ (อยู่ที่ ตำบลหนองไม้แดง อำเภอเมือง จังหวัดชลบุรี ลุ่มแม่น้ำบางปะกง) ซึ่งพบเครื่องถ้วยจีนและญี่ปุ่น จากเตาอะริตะแบบอิมาริ อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๒๒ และติดต่อถึงเมืองสมัยทวารวดีที่อยู่ใกล้เคียงกันเช่นเมืองศรีมโหสถ (อำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี) เมืองดงละคร (จังหวัดนครนายก) เมืองท้าวอุทัย และบ้านคูเมือง (จังหวัดฉะเชิงเทรา)

ชุมชนเมืองสมัยทวารวดีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือนั้นจึงเป็นดินแดนของชนชาติมอญโบราณ มีศูนย์กลางที่เมืองนครปฐมโบราณ (ลุ่มแม่น้ำท่าจีนหรือนครชัยศรี) กับเมืองอู่ทองและเมืองละโว้ (ลพบุรี) ต่อมาได้ขยายอำนาจขึ้นไปถึงเมืองหริภุญชัยหรือลำพูน มีหลักฐานเล่าไว้ว่า ราว พ.ศ. ๑๑๐๐ พระนางจามเทวีราชธิดาของเจ้าเมืองลวปุระหรือละโว้ (ลพบุรี) ได้อพยพผู้คนขึ้นไปตั้งเมืองหริภุญชัยที่ลำพูน ส่วนที่เมืองนครปฐมนั้นมีการพบ พระปฐมเจดีย์ ซึ่งเชื่อว่าบรรจุพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้า เมื่อแรกสร้างมีลักษณะคล้ายสถูปแบบสาญจี ที่พระเจ้าอโศกมหาราชสร้างไว้ในอินเดีย เมื่อพุทธศตวรรษที่ ๓ – ๔ และมีการพบจารึกภาษาปัลลวะ บาลี สันสกฤต และภาษามอญ ที่บริเวณพระปฐมเจดีย์และบริเวณใกล้เคียงพบจารึกภาษามอญอักษรปัลลวะ บันทึกเรื่องการสร้างพระพุทธรูปอายุราว พ.ศ. ๑๒๐๐ (ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์พระปฐมเจดีย์) และพบจารึกมอญที่ลำพูน อายุราว พ.ศ. ๑๖๒๘ (ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ หริภุญไชย จังหวัดลำพูน)

๔.๔ การเข้าสู่สมัยทวารวดี

ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๖- ๑๐ ชาวอินเดียได้เข้ามาตั้งหลักแหล่งในดินแดนแหลมอินโดจีนและนำวัฒนธรรมและศาสนา ทั้งพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์เข้ามาเผยแพร่ ทำให้ดินแดนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เจริญรุ่งเรืองกลายเป็นดินแดนพุทธศาสนาที่สำคัญ ในชื่อวัฒนธรรมทวารวดี[๗๖] วัฒนธรรมทวารวดีส่วนใหญ่ปรากฏเป็นวัฒนธรรมโบราณที่ใช้ศิลาจารึกบันทึกเรื่องราว พบจารึกภาษามอญโบราณจำนวนหนึ่ง ศิลปะทวารวดีได้แพร่กระจายไปทั่วประเทศไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖ กระแสหนึ่งขึ้นไปถึงจังหวัดลำพูนมีความเจริญรุ่งเรืองอยู่นานถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๘

ช่วงพุทธศตวรรษที่ ๙ รัฐโบราณแรกรับวัฒนธรรมอินเดียโดยเฉพาะวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาถือกำเนิดขึ้นในบริเวณภาคกลางของประเทศไทย เจริญรุ่งเรืองสูงสุดในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๑- ๑๖ คือ “รัฐทวารวดี”[๗๗] ชื่อทวารวดีเป็นที่รับทราบว่า หมายถึงชื่อของบ้านเมืองรูปแบบของทางศิลปกรรม และเป็นชื่อยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ ใช้เรียกบ้านเมืองในบริเวณภาคกลางของประเทศไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑- ๑๖ ว่าแคว้นทวารวดี เรียกศิลปกรรมที่ไม่ใช่แบบ

---

[๗๖] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๒.

[๗๗] ผาสุข อินทราวุธ, **สุวรรณภูมิจากหลักฐานโบราณคดี**, หน้า ๑๐๕.

ขอมว่าศิลปะแบบทวารวดี และเรียกประวัติศาสตร์ยุคต้นในประเทศไทยว่า สมัยทวารวดี[๗๘] สอดคล้องกับที่อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ได้ตีความหมายของทวารวดีไว้ ๒ ประการ[๗๙] ว่าหมายถึงทวารวดีในลักษณะที่เป็นอาณาจักรมีตำแหน่งที่ตั้งแน่นอนอยู่ในดินแดนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและหมายถึงทวารวดีในลักษณะที่เป็นสกุลช่าง ซึ่งอาจแพร่อิทธิพลไปยังดินแดนอื่น ๆ ได้

นักปราชญ์ด้านโบราณคดีต่างประเทศหลายท่าน ได้ทำการศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับทวารวดีตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๒๗ เป็นต้นมา ทั้งนักโบราณคดีจากต่างประเทศ เช่น นายเอดัวร์ ซาวานและนายตากากุสุ[๘๐] ปอล เปลลิโยต์ (Paul Pellit) และ ลูเนท์ เดอ ลาฌองกิแยร์ (Lunet de Lajonquiere)[๘๑] ยอร์ช เซเดส์[๘๒] ควอริช เวลล์ (Dr.Quaritch Wales)[๘๓] เป็นต้น

นักปราชญ์ทางโบราณคดีของไทย อาทิ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรง ราชานุภาพ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล[๘๔] นายฉ่ำ ทองคำวรรณ อาจารย์ชิน อยู่ดี มานิต วัลลิโภดม[๘๕]

ศรีศักร วัลลิโภดม[๘๖] สืบแสง พรหมบุญและคณะ[๘๗] อาจารย์ผาสุข อินทราวุธ[๘๘] เป็นต้น

จากการค้นคว้าของนักโบราณคดีดังกล่าว ชี้ให้เห็นว่า ภาคกลางของไทยโดยเฉพาะเมืองอู่ทองได้เคยเป็นเมืองท่าโบราณที่เจริญรุ่งเรืองสืบต่อมากลายเป็นเมืองท่าสำคัญของรัฐทวารวดี เป็นศูนย์กลางพุทธศาสนาที่เก่าที่สุดทั้งยังเป็นศูนย์กลางหรือเมืองหลวงของรัฐทวารวดีในระยะแรก

บริเวณจังหวัดราชบุรี นครปฐม สุพรรณบุรี ลพบุรี และนครสวรรค์ เป็นต้น ล้วนแต่เคยเป็นที่ตั้งของอาณาจักรทวารวดีมีศูนย์กลางระยะแรกอยู่ที่เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี ระยะที่สองอยู่ที่

---

[๗๘] ศรีศักร วัลลิโภดม, **สยามประเทศ**, (กรุงเทพมหานคร: พิฆเณศพริ้นติ้งเซนเตอร์, ๒๕๓๔), หน้า ๑๔๗.

[๗๙] ศรีศักร วัลลิโภดม, **โบราณคดีไทยในทศวรรษที่ผ่านมา**, (กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ, ๒๕๒๕), หน้า ๑๗.

[๘๐] หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, **ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ถึง พ.ศ. ๒๐๐๐**, หน้า ๒๑ - ๒๒. / กรมศิลปากร,**โบราณคดีเมืองอู่ทอง**, หน้า ๑.

[๘๑] ศักดิ์ชัย สายสิงห์, **ศิลปะทวารวดี: วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย**, หน้า ๑๕

[๘๒] กรมศิลปากร, **โบราณวิทยาเมืองอู่ทอง**, (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๐๙), หน้า ๓.

[๘๓] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๔.

[๘๔] กรมศิลปากร, **โบราณคดีเมืองอู่ทอง**, (นนทบุรี: สหมิตรพริ้นติ้ง จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๑ - ๒.

[๘๕] มานิต วัลลิโภดม, **สุวรรณภูมิอยู่ที่ไหน**, (กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ, ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๑, ๒๕๑๘), หน้า ๕๑ - ๖๐.

[๘๖] ศรีศักร วัลลิโภดม, **โบราณคดีไทยในทศวรรษที่ผ่านมา**, (กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ, ๒๕๒๕), หน้า๒๔ - ๒๕.

[๘๗] กรมศิลปากร, **โบราณคดีเมืองอู่ทอง**, หน้า ๙ - ๑๐.

[๘๘] ผาสุข อินทราวุธ, **ทวารวดี: การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี**, หน้า ๖. / และ **สุวรรณภูมิจากหลักฐานทางโบราณคดี**, หน้า ๑๐๕ - ๑๐๖.

เมืองนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม ในทางศิลปะกำหนดระยะของศิลปะสมัยทวารวดีอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑- ๑๖ ศิลปะทวารวดี ได้แผ่ขยายอิทธิพลออกไปอย่างกว้างขวางเกือบทุกภูมิภาค พบหลักฐานโบราณคดีกระจายอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำบางปะกง แม่น้ำชี- มูล ป่าสัก ท่าจีน เจ้าพระยา รวมทั้งแม่น้ำปิง วัง ยม และแม่น้ำน่านซึ่งเป็นต้นกำเนิดของแม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำแม่กลอง และเรื่อยไปทางใต้ตลอดแหลมมลายู[๘๙]

ศูนย์กลางของทวารวดีอยู่ในภาคกลาง พบการใช้หลายภาษาได้แก่ ภาษามอญ[๙๐] ภาษาบาลี และสันสกฤตตามโอกาส โดยภาษาสันสกฤตใช้ในการจารึกเรื่องราวทางบ้านเมืองและศาสนา ภาษาบาลีใช้ในเรื่องเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา[๙๑] สอดคล้องกับความเชื่อของอาจารย์ผาสุข อินทราวุธ ที่ว่าทวารวดีบริเวณภาคกลางของไทยเป็นรัฐแรกที่รับวัฒนธรรมอินเดีย โดยเฉพาะวัฒนธรรมทางพุทธศาสนาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๙ เจริญรุ่งเรืองสูงสุดในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๑- ๑๖[๙๒] และอาจารย์ผาสุข ได้ให้ความสำคัญไปที่เมืองสำคัญสมัยทวารวดี ๓ เมือง คือ (๑) เมืองอู่ทอง (๒) เมืองนครปฐมโบราณ และ (๓) เมืองลพบุรี

จะพบว่า ศูนย์กลางของอาณาจักรทวารวดี อยู่ในพื้นที่ภาคกลางของประเทศไทย โดยแบ่งเป็น ๒ ระยะ กล่าวคือ ระยะแรกศูนย์กลางตั้งอยู่ที่เมืองอู่ทองโบราณราวพุทธศตวรรษที่ ๘- ๑๒ และระยะที่สองตั้งอยู่ที่เมืองนครปฐมโบราณระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒- ๑๖

๔.๕ สำรวจชุมชนโบราณสมัยทวารวดีในภาคกลาง ยกเว้นนครสวรรค์- อุทัยธานี

เพื่อให้เห็นถึงสภาพความชัดเจนของเมืองโบราณหรือแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีได้อย่างชัดเจนมากขึ้นสิ่งแรกที่เราจะต้องทำความเข้าใจก็คือ การพิจารณาว่าในเขตภาคกลางนี้มีชุมชนที่เริ่มการก่อตัวขึ้นมาเป็นวัฒนธรรมแบบทวารวดีนั้นมีกี่ชุมชน และแต่ละชุมชนเหล่านั้นตั้งอยู่ที่ไหนบ้าง โดยมีกรอบการพิจารณาแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในภาคกลางนั้นก็มีดังต่อไปนี้

๔.๕.๑ เมืองนครปฐม

การศึกษาพัฒนาการความเจริญรุ่งเรืองและความสำคัญของเมืองและรัฐโบราณต่าง ๆ คงไม่อาจใช้การตีความจากหลักฐานอย่างหนึ่งอย่างใดได้ หากต้องใช้การศึกษาและตีความจากหลักฐานต่าง

---

[๘๙] กรมศิลปากร, **จารึกในประเทศไทย เล่ม ๒ อักษรปัลลวะ อักษรมอญ พุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๒๑**, (กรุงเทพมหานคร: ภาพพิมพ์, ๒๕๒๙), หน้า ๑๒ - ๑๓.

[๙๐] กรมศิลปากร, **สมุดนำชมโบราณวัตถุสถานสมัยทวารวดี ตำบลคูบัว อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี**, (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๐๙), หน้า ๓๑.

[๙๑] สุภัทรดิศ ดิศกุล, ม.จังหวัด,**โบราณคดีวิจารณ์**, โบราณคดี,ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๓ (สิงหาคม ๒๕๑๗), หน้า ๓๑๖.

[๙๒] ผาสุข อินทราวุธ, **สุวรรณภูมิ จากหลักฐานโบราณคดี**, หน้า ๑๐๕.

ๆ ประกอบเข้าด้วยกัน ทั้งด้านที่ตั้ง ขนาดของเมืองศาสนสถานและโบราณวัตถุที่พบรวมทั้งการติดต่อกับโลกภายนอกซึ่งการศึกษาเท่าที่ผ่านมาแสดงให้เห็นว่า เมืองนครปฐมโบราณมีความสำคัญมาตั้งแต่เป็นชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ จนเข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์ ในดินแดนประเทศไทยราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐- ๑๑ ซึ่งตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ ๙- ๑๑ กลุ่มชนในดินแดนแถบนี้มีพัฒนาการของตนเองอย่างเห็นได้ชัดจากหลักฐานทางศิลปกรรมอันแสดง ร่องรอยการรับอารยธรรมทางภายนอกและการสร้างสรรค์งานอันมีลักษณะเฉพาะของตนเอง[๙๓] ซึ่งพอจะสรุปความสำคัญของเมืองนครปฐมโบราณดังนี้

๔.๕.๑.๑ เมืองแห่งศูนย์กลางของเมืองโบราณสมัยทวารวดี แม้ว่านักวิชาการได้ตั้งสมมติฐานเกี่ยวกับเมืองที่น่าจะเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรทวารวดีไว้ ๓ แห่ง คือ เมืองอู่ทอง เมืองลพบุรี และเมืองนครปฐมโบราณ ด้วยเหตุที่ทุกเมืองนั้นมีขนาดใหญ่กว่าเมืองอื่น ๆ มีที่ตั้งเหมาะต่อการติดต่อกับภายนอกทางทะเล และที่สำคัญคือ พบหลักฐานทางโบราณคดีจำ นวนมาก อาทิ พระพุทธรูป ธรรมจักร และเหรียญเงินเป็นต้น ซึ่งในที่นี้จะกล่าวถึงเฉพาะเมืองนครปฐมโบราณเมืองนครปฐมโบราณ เป็นเมืองที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในกลุ่มเมืองโบราณสมัยทวารวดี (รูปแบบเมืองโบราณสมัยทวารวดีมีรูปแบบไม่ตายตัว พบทั้งแบบวงกลม วงรีและเกือบเป็น รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ซึ่งขึ้นอยู่กับลักษณะภูมิประเทศและการวางตัวเมืองตามลำน้ำ โดยตัวเมืองด้านหนึ่งมักตั้งอยู่กับลำน้ำ มีคูน้ำ และคันดินล้อมรอบ เพื่อป้องกันอุทกภัยและข้าศึก) คือ มีขนาด ๓.๖ x ๒ กิโลเมตร นอกจากนี้ยังได้พบโบราณสถานที่มีขนาดใหญ่กว่าที่อื่น ๆ อีกเช่นกัน ได้แก่ เจดีย์องค์เดิมของพระปฐมเจดีย์ (เจดีย์ที่เห็นในปัจจุบันได้รับการบูรณะตั้งแต่สมัย รัชกาลที่ ๔ ส่วนรูปแบบเจดีย์องค์เดิม ดูได้จากเจดีย์จำ ลองด้านทิศตะวันตก ภายในบริเวณกำแพงขององค์พระปฐมเจดีย์องค์ปัจจุบัน) พระประโทณเจดีย์ จุลประโทณเจดีย์และเจดีย์วัดพระเมรุ เป็นต้น และยังพบประติมากรรมสำ คัญบางชิ้นมีขนาดใหญ่อีกจำนวนมาก ได้แก่ ศิลาธรรมจักรเหรียญเงินมีจารึกคำ ว่า “ศรีทวารวตี ศวรปุณยะ” จารึก พระพิมพ์ตราประทับดินเผาเป็นต้น

๔.๕.๑.๒ เมืองสำคัญทางการค้าโบราณ การศึกษาจากหลักฐานที่พบกล่าวได้ว่าบริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางถึงภาคตะวันตก โดยเฉพาะบริเวณเมืองอู่ทอง และนครปฐมโบราณ น่าจะเป็นแหล่งที่รับอารยธรรมจากภายนอกเข้ามาและพัฒนาเป็นงานศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องกับศาสนาเป็นของตนเองขึ้นก่อนบริเวณอื่นยิ่ง เมื่อพิจารณาจากสภาพทางภูมิศาสตร์ของแนวชายฝั่งทะเลเดิมของเมืองโบราณสมัยทวารวดีแล้ว จะเห็นว่าอ่าวไทยอยู่ลึกเข้ามาประมาณ ๑๔๒ กิโลเมตร ฉะนั้นเมืองโบราณอย่างอู่ทองคูบัว และนครปฐมโบราณ จึงน่าจะเคยเป็นเมืองท่าที่สำคัญ โดยเฉพาะเมืองนครปฐมโบราณที่มีทางน้ำขนาดใหญ่ผ่ากลางเมืองอย่างคลองบางแก้ว เชื่อมต่อกับทะเลดังกล่าวไป

---

[๙๓] ศักดิ์ชัย สายสิงห์, ๒๕๔๓ : ๑๑, ๓๐ - ๓๗)

แล้ว รวมทั้งยังพบหลักฐานด้านศิลปกรรม และโบราณวัตถุ เช่น ลูกปัดตราประทับ ฯลฯ ที่บ่งบอกถึงการเป็นเมืองท่าการค้าที่สำคัญ ซึ่งความเจริญของเมืองนครปฐมโบราณ อันเป็นผลเนื่องมาจากปัจจัยของที่ตั้ง และสภาพทางภูมิศาสตร์ที่เคยตั้งอยู่ติดชายฝั่งทะเลเดิมนั้น แสดงถึงความสำคัญของการเป็นเมืองทางการค้าซึ่งสอดคล้องกับการพบหลักฐานโบราณวัตถุที่บ่งบอกถึงการติดต่อค้าขายกับชุมชน

ภายในและชุมชนต่างถิ่นหลายแห่ง ได้แก่ การพบตราดินเผารูปเรือสำเภา แผ่นดินเผารูป คช-ลักษมีและท้าวกุเวรที่อาจเป็นเครื่องรางของพ่อค้า และได้พบหลักฐานที่น่าสนใจยิ่งเป็นตราดินเผาหนึ่งชิ้น พบที่เมืองนครปฐม แต่ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ซึ่งผู้เชี่ยวชาญด้านภาษาโบราณวิเคราะห์ว่าเป็นจารึกอักษรพราหมี ภาษาปรากฤต อ่านว่า “Varapata (na)” (วรปตน) แปลว่า “เมืองท่าประเสริฐ”[๙๔]

นอกจากนี้จากการขุดค้นทางโบราณคดีที่เมืองนครปฐมโดย สฤษดิ์พงศ์ขุนทรงใน พ.ศ. ๒๕๕๒- ๒๕๕๓ ที่แหล่งโบราณคดีหอเอก หมู่ ๑ ตำบล พระประโทน และหมู่ ๔ ตำบลธรรมศาลา ได้พบโบราณวัตถุประเภทสินค้าที่สะท้อนถึงการผลิตและการติดต่อทางการค้าสมัยทวารวดีได้อย่างดี ในที่นี้ขอยกตัวอย่างผลการศึกษาที่ได้จากการขุดค้นแหล่งโบราณคดีหอเอก ที่ได้พบชิ้นส่วนปากภาชนะทรงชาม จำนวน ๒๗ ชิ้น ซึ่งมีลักษณะคล้ายภาชนะแบบพิมายดำ ที่เป็นประเภทของภาชนะอันโดดเด่นในยุคเหล็กของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และยังได้ขุดค้นพบภาชนะแบบพิมายดำ นี้ในเมืองโบราณสมัยทวารวดีอีกหลายแห่งในภาคกลาง เช่น ที่เมืองจันเสน จังหวัดนครสวรรค์ที่เมืองซับจำปา จังหวัดลพบุรี และยังได้พบเศษภาชนะดินเผาหนึ่งชิ้นที่ตกแต่งลายเขียนสีเป็นแฉกคล้ายรูปดวงอาทิตย์หรือดอกไม้ ซึ่งเทียบได้กับลายเขียนสีที่ปรากฏบนหม้อมีพวยหรือกุณฑีที่พบในกัมพูชา กำหนดอายุไว้ในราวพุทธศตวรรษที่ ๙- ๑๑[๙๕] หลักฐานเหล่านี้แสดงถึงการติดต่อสัมพันธ์กันของชุมชนภายในและภายนอกที่ไกลออกไปที่มีมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย (ยุคเหล็ก) ถึงสมัยต้นประวัติศาสตร์ในประเทศไทยดังนั้น เมื่อพิจารณาลักษณะทางภูมิศาสตร์ ลักษณะรูปแบบทางสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมจากหลักฐานโบราณคดีรวมทั้งจำนวนศิลปวัตถุเด่น ๆ ที่พบในเมืองนครปฐมโบราณ เช่น ศิลาธรรมจักร ทำให้นักวิชาการต่างสันนิษฐานให้เมืองนครปฐมโบราณเป็นศูนย์กลางของรัฐทวารวดี และน่าจะเป็นศูนย์กลางของพระพุทธศาสนาที่สำคัญที่สุดของอารยธรรมทวารวดีด้วย

หากจะพิจารณาจากวัตถุโบราณและโบราณสมถานศิลปะทวารวดีในเมืองนครปฐมโบราณนั้นก็มีจำนวนมากได้แก่ พระปฐมเจดีย์ พระประโทณเจดีย์ เจดีย์ จุลประโทณ วัดพระเมรุ พระพุทธรูป

---

[๙๔] สฤษดิ์พงศ์ ขุนทรง, **โบราณคดีเมืองนครปฐม: การศึกษาอดีตของศูนย์กลางแห่งทวารวดี**, (กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๗), หน้า ๑๑ - ๑๒.

[๙๕] สฤษดิ์พงศ์ ขุนทรง, **โบราณคดีเมืองนครปฐม: การศึกษาอดีตของศูนย์กลางแห่งทวารวดี**, (กรุงเทพมหานคร : ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๗), หน้า ๑๒ - ๑๓.

ปางแสดงธรรม พระพิมพ์ ศิลาธรรมจักร พระพุทธรูปเหนือพนัสบดี เหรียญเงินมีจารึก ประติมากรรมรูปใบหน้าบุคคล ประติมากรรมหินจำ หลัก ฐานศิลาจำ หลัก เครื่องประดับ และแผ่นจุณเจิม เป็นต้น

๔.๕.๒ เมืองพงตึก

กรมศิลปากรขุดค้นพบโบราณสถานพงตึก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ หลักฐานทางโบราณคดีที่พบแสดงให้เห็นว่าเมืองโบราณพงตึก เป็นศิลปะแบบทวารวดีและได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดียแบบคุปตะ มีอายุอยู่ในราวพุทธศวรรษที่ ๑๑- ๑๒ บริเวณโบราณสถานพงตึกพบซากโบราณสถานที่สร้างด้วยอิฐและศิลาแลงตลอดจนโบราณวัตถุจำนวนมาก เช่น ตะเกียงแบบกรีก- โรมันสำริด พระพิมพ์ดินเผา พระนารายณ์สลักจากศิลาและภาชนะดินเผาแบบต่าง ๆ

โบราณสถานพงตึกในอดีตเป็นเมืองโบราณที่เจริญรุ่งเรืองเมื่อพันกว่าปีก่อน ชาวเมืองนับถือศาสนาพุทธและพราหมณ์ตัวเมืองตั้งอยู่บนเส้นทางคมนาคมสำคัญบนเส้นทางจากประเทศอินเดียสู่ดินแดนทางตะวันออกผ่านภาคใต้ของประเทศพม่าเข้ามาทางด่านเจดีย์สามองค์ เป็นเมืองที่พักของคนเดินทางเนื่องจากตั้งอยู่เกือบกึ่งกลางระหว่างเมืองสำคัญในสมัยโบราณ ประกอบด้วย เมืองกาญจนบุรีและเมืองราชบุรีเมืองราชบุรี และเมืองนครปฐม เมืองกาญจนบุรี และเมืองนครปฐม สาเหตุที่เมืองถูกทิ้งร้างสันนิษฐานว่าเพราะแม่น้ำเปลี่ยนทางเดิน ซึ่งมีผลทำให้ตัวเมืองบางส่วนถูกทำลายและทำให้เส้นทางการเดินทางบกเปลี่ยนไปด้วย

๔.๕.๓ เมืองคูบัว

เมืองโบราณบ้านคูบัว ตั้งอยู่ที่ตำบลคูบัว เป็นบริเวณของโบราณสถานที่มีการขุดค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีหลายชิ้นหลายอย่างด้วยกัน ซึ่งเป็นเครื่องบ่งชี้ว่าที่ราชบุรีแห่งนี้ เคยเป็นเมืองท่าที่เจริญรุ่งเรืองในยุคสมัยทวารวดีนั่นเอง ลักษณะของผังเมืองก็จะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า กว้าง ๘๐๐ เมตร ยาว ๒,๐๐๐ เมตร มีลำน้ำไหลผ่านสองสายด้วยกัน คือ ห้วยคูบัวกับห้วยชินสีห์ ซึ่งสันนิษฐานกันว่าสถาปัตยกรรมในเมืองโบราณบ้านคูบัว นั้นน่าจะได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะของช่างสมัยราชวงศ์คุปตะ ในประเทศอินเดีย และมีหลักฐานที่บอกอีกด้วยว่า พุทธศาสนาได้รุ่งเรืองในประเทศไทยมามากกว่า ๑,๐๐๐

๔.๕.๔ เมืองอู่ทอง

เมืองโบราณอู่ทองตั้งอยู่ในเขตอำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี จากการศึกษาภาพถ่ายทางอากาศพบว่าเมืองโบราณอู่ทองเป็นเมืองที่มีคูน้ำและคันดินล้อมรอบ ตั้งอยู่ริมลำน้ำจระเข้สามพัน ผังเมืองเป็นรูปวงรี ทอดตัวไปตามแนวทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ไปทางตะวันตกเฉียงใต้ มีขนาดความกว้างประมาณ ๑ กิโลเมตร และยาวประมาณ ๒ กิโลเมตร มีระดับความสูงของพื้นที่ตัวเมือง จากระดับน้ำทะเลปานกลางประมาณ ๖ เมตร

จากการศึกษาทางโบราณคดีเท่าที่ผ่านมาทราบว่า เมืองโบราณอู่ทองมีมนุษย์อยู่อาศัยตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ เมื่อประมาณ ๒,๕๐๐ ปี มาแล้ว โดยได้พบหลักฐานประเภทขวาน หินขัด

ลูกปัด ภาชนะดินเผา เหล็กในสำหรับปั่นด้าย ขวานสำริด ฉมวก หอก และเครื่องมือเครื่องใช้โลหะอื่น ๆ อีกมากมาย ชุมชนในสมัยนี้เป็นชุมชนในสังคมเกษตรกรรม เนื่องจากสภาพที่ตั้งชุมชนเป็นเขตที่ราบขั้นบันไดต่ำ และที่ราบลุ่มแม่น้ำ ทำให้สามารถทำการเพาะปลูกได้ผลดี จนชุมชนตั้งหลักแหล่งได้อย่างถาวร ประกอบกับสามารถติดต่อกับชายฝั่งทะเลได้สะดวก จึงเป็นเหตุผลสำคัญที่ทำให้ชุมชนโบราณในบริเวณเมืองอู่ทองสามารถพัฒนาสภาพสังคมและเศรษฐกิจ จนขยายตัวเข้าสู่สังคมเมืองได้

เมืองโบราณอู่ทองได้มีการอาศัยมาอย่างต่อเนื่องจนสามารถพัฒนาตนเองจากสังคมเกษตรกรรมในระดับหมู่บ้านเข้าสู่สังคมเมือง (Urban society) ซึ่งมีความเจริญ และมีความซับซ้อนทางสังคมมากขึ้น และกลายเป็นเมืองศูนย์กลางทางวัฒนธรรมเมืองหนึ่งในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา จากหลักฐานประเภทโบราณวัตถุสถานที่พบในช่วงเวลาดังกล่าว ทราบว่าเมืองโบราณอู่ทอง ได้มีการติดต่อสัมพันธ์กับดินแดนแถบโพ้นทะเล โดยเฉพาะอินเดีย จนทำให้นักวิชาการหลายท่านเชื่อว่า เมืองโบราณอู่ทอง อาจจะเป็นเมือง “สุวรรณภูมิ” ที่พระเจ้าอโศกมหาราชได้ส่งพระโสณะเถระและพระอุตระเถระมาเผยแพร่พุทธศาสนา ในราวพุทธศตวรรษที่ ๓

จากการที่มีการรับอิทธิพลทางวัฒนธรรมของอินเดียอย่างมาก จนทำให้ช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๑- ๑๒ ได้เกิดวัฒนธรรมที่ผสมผสานกันระหว่างรูปแบบวัฒนธรรมท้องถิ่นกับวัฒนธรรมที่มาจากกลุ่มชนภายนอก วัฒนธรรมนี้มีจุดเด่นอยู่ที่รูปแบบทางศิลปกรรมเฉพาะตัว มีการใช้ภาษามอญร่วมกัน และการนับถือพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาหลัก วัฒนธรรมทวารวดีเชื่อกันว่ามี ศูนย์กลางความเจริญตั้งอยู่บริเวณเขตที่ราบภาคกลางของประเทศไทย ซึ่งมีเมืองเมืองหลัก ได้แก่ เมืองนครชัยศรี (ที่นครปฐม) เมืองประคูบัว (ที่ราชบุรี) และเมืองอู่ทอง

ในอดีตเมืองโบราณอู่ทองได้ปรากฏแนวป้อมก่อด้วยศิลาแลง แต่ปัจจุบันสิ้นสภาพและถูกไถปรับที่เป็นถนนหมดแล้ว ทางด้านตะวันออกของเมือง (บริเวณหน้าที่ว่าการอำเภออู่ทอง และพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ อู่ทอง) แต่เดิมเป็นแนวปราการ เช่นกัน ภายหลังแนวป้อมกำแพงที่ว่านี้ถูกรื้อทำลายออกไป เพื่อก่อสร้างถนนมาลัยแมน ปัจจุบันคูน้ำและกำแพงที่ว่านี้ถูกรื้อทำลาย และบุกรุกถมที่ดินจนตื้นเขินและขาดหายไปเป็นช่วง ๆ ซึ่งจะเห็นแนวชัดเจนและมีน้ำขังตลอดปีเฉพาะด้านทิศตะวันออกเท่านั้นที่ใช้ประโยชน์เป็นที่เก็บกักน้ำ สำหรับใช้ในการอุปโภคบริโภค

ทางด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ของตัวเมืองอู่ทอง ห่างออกไปประมาณ ๕ กิโลเมตร มีแนวสิ่งก่อสร้างด้วยดิน ที่น่าสนใจอีก ๒ จุด คือ แนวคันดินเป็นทางยาวคดเคี้ยว เรียกกันว่า “ถนนท้าวอู่ทอง” ด้วยเหตุที่เชื่อกันมาแต่เดิมว่าเป็นถนนโบราณของเมืองแห่งนี้จุดหนึ่ง และกลุ่มแนวคันดินรูปโค้งเกือกม้าซึ่งตั้งอยู่ตามแนวเชิงเขาคอก ที่เรียกกันว่า “คอกช้างดิน” เพราะเชื่อกันว่าเป็นเพนียดดินสำหรับคล้องช้างในสมัยโบราณ โบราณสถานแห่งนี้ ฝ่ายวิชาการ สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ ๒ สุพรรณบุรี ได้ดำเนินการขุดศึกษาทางโบราณคดีแล้ว ผลการขุดชี้ให้เห็นว่า บริเวณนี้เป็นเขตเทวสถานในศาสนาพราหมณ์ ไศวนิกาย ด้านตะวันออกซึ่งพื้นที่ลาดต่ำลง

จนถึงแม่น้ำท่าจีน และต่อเนื่องไปจนถึงบริเวณซึ่งเป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำ มีหลักฐานแสดงว่า เป็นทะเลมาก่อน ข้อมูลบนภาพถ่ายทางอากาศแสดงให้เห็นแนวของแม่น้ำจระเข้สามพันไหลผ่านตัวเมืองอู่ทองไปทางเหนือ แล้วอ้อมมาทางตะวันออก ซึ่งมีร่องน้ำเปิดกว้างเป็นปากแม่น้ำซึ่งกำหนดให้เป็นแนวชายฝั่งทะเลเดิม ตรงส่วนที่บรรจบกับ คลองสองพี่น้อง ซึ่งต่อเชื่อมมาจากแม่น้ำท่าว้า นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นร่องรอยของคลองเก่าขุดขึ้นเป็นแนวตรงยาวประมาณ ๙ กิโลเมตร จากตัวเมืองอู่ทองจนถึงบริเวณวัดม่วงซึ่งคาดว่าจะเป็นชายฝั่ง หรืออาจเป็นร่องน้ำกว้างจากฝั่งทะเลลึกเข้ามาในแผ่นดิน ยังได้พบร่องรอยคลองอีก ๒ แนว เชื่อมต่อจากแนวคลองแรกมาทางใต้จนถึงคลองบางบอน ซึ่งทำให้เชื่อว่าเปลี่ยนแปลงของแนวชายฝั่งทะเลมีผลทำให้มีการขุดคลองใหม่ลงมาทางใต้ เพื่อเป็นเส้นทางออกสู่ทะเลและเมืองชายฝั่งทะเลถอยห่างออกไปมาก คลองเหล่านี้ก็เลิกใช้ไปในที่สุด

การศึกษาการต่อเชื่อมของลำน้ำจระเข้สามพัน และแนวคูคันดินที่บ้านดอนทองและบ้านจระเข้สามพัน คูคันดินดังกล่าว ปรากฏให้เห็นชัดบนถนนมาลัยแมน ร่องรอยที่ปรากฏให้เห็นบนภาพถ่ายทางอากาศเป็นหลักฐานชัดเจนว่าคลองจระเข้สามพันนั้นแต่เดิมไหลผ่านมาทางเส้นทางที่ผ่านเมืองอู่ทอง แต่ต่อมาทางน้ำได้เปลี่ยนทางเดินลงมาทางใต้ตามแนวคลองหางตลาด การขุดคูคัดดินกั้นน้ำที่ทางตะวันออกของบ้านคอนทองดังกล่าวได้บังคับให้น้ำไหลกลับมาทางแนวแม่น้ำจระเข้สามพันที่ไหลผ่านเมืองอู่ทองตามเดิม การขุดกั้นดินคาดว่าคงจะทำขึ้นภายหลังที่แม่น้ำเปลี่ยนทางเดิน ดังจะเห็นได้จากการมีคันดินรอบชุมชนแบบเหลี่ยมมุมรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสขนาด ๓๔๐ x ๓๔๐ เมตร สร้างขึ้นทางด้านตะวันออก ซึ่งเป็นบริเวณรับน้ำได้จากคูคลองดังกล่าวและการสร้างคูคันดินบริเวณเมืองอู่ทอง

ข้อมูลที่ได้จากการศึกษาภาพถ่ายทางอากาศและสำรวจสภาพภูมิศาสตร์ ได้แก่ การเปลี่ยนแปลงชายฝั่งทะเล ซึ่งมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางเดินของแม่น้ำจระเข้สามพัน และการเปลี่ยนแปลงแนวคลองในการติดต่อกับภายนอกทางฝั่งทะเลของเมืองอู่ทอง และเป็นร่องรอยที่แสดงให้เห็นถึงความพยายามของคนเมืองอู่ทองในอดีต ได้ช่วยกันแก้ไขปัญหาที่เป็นผลมาจากการถอยตัวของน้ำทะเล และเมื่อทะเลถอยออกไปมากขึ้นจนไม่สะดวก หรือเกินกว่าจะแก้ไขได้ เมืองอู่ทองก็หมดความสำคัญในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖- ๑๗ พร้อม ๆ กับการสิ้นสุดลงของยุคสมัยทวารวดี ซึ่งต่อมาเมืองโบราณอู่ทองก็ถูกทิ้งร้างไปในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙ โดยเมืองสุพรรณบุรีเจริญขึ้นมาแทนที่ ดังที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน การดำเนินงานอนุรักษ์โบราณสถาน และแหล่งโบราณคดีในเขตเมืองโบราณอู่ทองหลังจากที่เมืองโบราณอู่ทองได้ร้างไปเมือในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙ เมืองโบราณอู่ทองก็ลดความสำคัญลงไป จนเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้เสด็จสำรวจเมืองโบราณอู่ทอง และเผยแพรความรู้เกี่ยวกับเรื่องราวของเมืองโบราณอู่ทองจนเป็นที่รู้จักกันไปทั่วในวงวิชาการ เมืองโบราณอู่ทองจึงได้รับความสนใจขึ้นมาอีกครั้ง ในฐานะเป็นแหล่งโบราณคดีที่สำคัญอีกแหล่งหนึ่งของประเทศไทย

๔.๕.๕ เมืองมโหสถ

เมืองศรีมโหสถ ตั้งอยู่บริเวณขอบชายดงศรีมหาโพธิ์ ตั้งอยู่บนพื้นที่ดอนต่อกับบริเวณที่ลุ่มทางทิศเหนือและทิศตะวันตก กล่าวคือ ดงศรีมหาโพธิ์เป็นพื้นที่ป่าขนาดใหญ่มีพื้นที่ครอบคลุมนับตั้งแต่ใต้แม่น้ำปราจีนบุรีลงมาในเขตพื้นที่อำเภอศรีมโหสถ และส่วนหนึ่งในเขตอำเภอกบินทร์บุรี และขอบเขตบางส่วนในอำเภอพนมสารคาม และอำเภอสนามชัยเขตจังหวัดฉะเชิงเทรา ลักษณะของพื้นที่ของดงศรีมหาโพธิ์ จะมีลักษณะที่เป็นที่ดอนและลาดเอียงเล็กน้อยมาทางทิศเหนือ ส่วนบริเวณโดยรอบ ทั้งทางด้านทิศตะวันตกถัดจากชายดงศรีมหาโพธิ์ไปนั้นจะเป็นที่ลุ่มน้ำบางปะกง เป็นพื้นที่ท้องนากว้างใหญ่ แต่เดิมสันนิษฐานว่าในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๒ พื้นที่ลุ่มน้ำบางปะกงแต่เดิมเป็นพื้นที่ใกล้ชายฝั่งทะเล และมีร่องน้ำอยู่หลายสายเข้ามายังพื้นที่บริเวณชายขอบดงศรีมหาโพธิ์รวมทั้งผ่านเข้ามาถึงบริเวณที่ตั้งของเมืองศรีมโหสถ

ดังนั้น เมืองศรีมโหสถจึงน่าจะเป็นเมืองท่าที่สำคัญแห่งหนึ่งในช่วงระยะแรกของสมัยทวารวดี โดยปรากฏหลักฐานการค้นพบลูกปัดที่คล้ายกับที่ค้นพบที่เมืองออกแอว (Oc Eo) ที่ตั้งอยู่ทางตอนใต้ของประเทศเวียดนามในปัจจุบัน และพัฒนาการของชุมชนในพื้นที่ศรีมโหสถช่วงต้นสมัยทวารวดีนี้ยังปรากฏให้เห็นชัดจากหลักฐานทางโบราณคดีและจารึก เช่น รอยพระพุทธบาทคู่ที่สระมรกต ที่อาจกล่าวได้ว่าเป็นรอยพระพุทธบาทที่มีความเก่าแก่มากแห่งหนึ่งในประเทศไทย ลักษณะสลักเหมือนจริงตามธรรมชาติ แสดงให้เห็นถึงรูปร่างและความสั้นยาวของนิ้วพระบาท ซึ่งผิดกับหลังช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๙ มักจะทำแบบประดิษฐ์ คืออยู่ในกรอบสี่เหลี่ยม นิ้วพระบาทยาวเท่ากัน กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑- ๑๓ กึ่งกลางรอยพระพุทธบาทจะสลักเป็นรูปธรรมจักรและมีกากบาทไขว้สันนิษฐานว่าเอาไว้ปักฉัตร และในอีกแง่หนึ่งรูปแบบของรอยพระพุทธบาทนี้ ก็มีความใกล้เคียงกับรอยพระพุทธบาท ศิลปะลังกาสมัยอนุราธปุระ ซึ่งเป็นลักษณะของการทำพระพุทธบาทคู่ กึ่งกลางสลักธรรมจักรเช่นเดียวกัน

รวมทั้งภายในพื้นที่ยังพบจารึกเนินสระบัว อักษรหลังปัลลวะ ช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๔ กล่าวถึง เตลกฏาหคาถา ซึ่งเป็นเนื้อหาเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา จารึกหลักนี้พบที่สระบัวล้าในกลุ่มโบราณสระมรกต และอีกแห่งหนึ่งคือที่โบราณสถานสระแก้ว ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองศรีมโหสถ ลักษณะเป็นสระน้ำในผังสี่เหลี่ยม ขนาด ๑๗.๕๐ เมตร ยาว ๔๒.๖๐ เมตร สระลึก ๕.๔๐ เมตร ทางลงสระอยู่ทางทิศตะวันตก ผนังสระเป็นศิลาแลงธรรมชาติจากการขุดสระ ขอบสระมีการสลักรูปสัตว์อยู่ภายในกรอบสี่เหลี่ยม ได้แก่ ช้าง มกร หม้อน้ำ สิงห์ หมู งู (ซึ่งอาจเป็นการสลักเป็นโกลนที่อาจเคยมีปูนฉาบทับ) โดยรูปสลักช้างพบมากที่สุด ซึ่งอาจหมายถึง สัตว์ชั้นสูง สัตว์ของเทพในศาสนาฮินดูและสัตว์สะท้อนความอุดมสมบูรณ์ ขณะที่รูปสิงห์เป็นความเชื่อรับมาจากอินเดีย และยังพบว่ามีการสลักสิงห์ในวัฒนธรรมทวารวดี เขมร เป็นต้น

ส่วน “มกร” เป็นรูปประติมากรรมที่ปรากฏที่แรกในอินเดีย เชื่อว่าเป็นสัตว์เกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ ท่อนตัวจะเป็นปลาแต่ท่อนหัวจะเป็นหัวสัตว์ต่าง ๆ หรืออาจเป็นรูปของสัตว์ผสม และยังพบว่ามีความใกล้เคียงกับ มกรในศิลปะเขมร แบบสมโบร์ไพรกุก (สมัยก่อนเมืองพระนคร) ที่มีลักษณะเป็นมกรคายท่อนพวงมาลัยอยู่สองข้างของทับหลัง ลักษณะปรากฏเป็น ส่วนหัว มีขาหน้า ส่วนตัวและหาง และมีความใกล้เคียงกับรูปแบบศิลปะอมราวดีของอินเดีย นอกจากนี้ยังมีหมู งู หงส์ กินรี ดังนั้น รอยพระพุทธบาทคู่ที่สระมรกต และรูปสลักที่ขอบสระแก้ว จึงเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่น่าจะเกิดขึ้นในช่วงระยะแรกของสมัยทวารวดีและสะท้อนให้เห็นถึงพัฒนาการของผู้คนและการตั้งชุมชนในบริเวณพื้นที่นี้มาตั้งแต่ช่วงต้นสมัยทวารวดีเป็นต้นมา

๔.๕.๖ เมืองดงละคร

สำหรับเมืองดงละครเมืองโบราณดงละคร เป็นเมืองโบราณสมัยทวาราวดี ตั้งอยู่ในเขตตำบลดงละคร อำเภอเมือง จังหวัดนครนายก ห่างจากตัวจังหวัดนครนายกไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ประมาณ ๕ กิโลเมตร จุดสูงสุดของเมืองอยู่ที่เนินดินทางด้านทิศตะวันออก สูงจากระดับน้ำทะเลปานกลาง ๓๔ เมตร

เมืองโบราณดงละครเป็นเมืองรูปไข่เกือบกลม มีคูน้ำและคันดินโดยรอบ มีเนื้อที่ประมาณ ๓,๐๐๐ ไร่ และมีเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ ๗๐๐- ๘๐๐ เมตร เดิมมีแนวกั้นเป็นคันดินสองชั้นแต่ปัจจุบันเหลือเพียงชั้นนอกชั้นเดียว คันดินชั้นนอกมีความสูงกว่าคันดินชั้นใน แต่คันดินชั้นในมีความหนามากกว่า ลักษณะการสร้างเมืองนั้นติดกับแม่น้ำนครนายกสายเดิม ซึ่งติดต่อกับชายฝั่งทะเลได้เหมาะแก่การค้าขายทางทะเล และยังสามารถทำการเกษตรได้โดยรอบ เป็นลักษณะเดียวกับเมืองโบราณสมัยทวาราวดีในบริเวณใกล้กันของประเทศไทย คาดว่ามีผู้อยู่อาศัยในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๘ และอยู่ในเครือข่ายการค้าขายทางทะเลในสมัยโบราณในอดีตถูกเรียกว่า เมืองลับแล มีการขุดค้นพบซากเมืองเก่า บนพื้นที่ ๓,๐๐๐ ไร่ ที่มาของคำว่า ดงละคร เชื่อว่าเพี้ยนมาจากคำว่า ดงนคร หมายถึง เมืองซึ่งอยู่กลางป่า แต่ตามตำนานก็เพราะสมัยก่อนชาวบ้านมักได้ยินเสียงเพลงมโหรี คล้ายมีการแสดงละคร นักท่องเที่ยวสามารถเดินชมเมืองโบราณดงละครได้ ภายในมีคูน้ำ และคันดิน เป็นแนวกำแพงเมือง หรือสันคูเมือง รูปวงรีล้อมรอบ มีด้วยกัน ๒ ชั้น ได้แก่ ชั้นนอก และชั้นใน ทางด้านตะวันออก เรียกว่า หนองกระพ้อ มีประตูทางเข้าเมือง และสระน้ำอยู่ทั้งสี่ทิศ นอกจากนั้น พื้นที่บริเวณนี้ ได้ขุดค้นพบโบราณวัตถุ อาทิ เศษภาชนะดินเผา ลูกปัดแก้ว ลูกปัดหิน เบี้ยดินเผา และเศียรพระพุทธรูปกะไหล่ทอง

แต่เดิมชาวบ้านเรียกเมืองนี้ว่าเมืองลับแล ส่วนชื่อเมืองว่าดงละครนั้นไม่ทราบที่มาแน่ชัด บางแห่งกล่าวว่า เวลากลางคืน ได้ยินเสียงดนตรีวงมโหรีแว่วมาจากในเมืองกลางป่า คล้ายกับมีการเล่นละครในวัง จึงเรียกว่าดงละคร หมายถึงมาเล่นละครในดง ส่วนอีกแห่งก็กล่าวว่า เดิมเมืองนี้น่าจะ

เรียกว่า ดงนคร หมายถึงนครที่อยู่ในดง แต่นานเข้าจึงเรียกเพี้ยนกลายเป็น ดงละคร แต่อย่างไรก็ตาม ไม่มีข้อสรุปที่ชัดเจนเกี่ยวกับที่มาของชื่อเมืองดงละครนี้

ภายหลังพุทธศตวรรษที่ ๑๘ คาดว่ามีการเปลี่ยนเส้นทางการไหลของแม่น้ำนครนายกซึ่งแต่เดิมไหลผ่านทางทิศตะวันตกของเมืองดงละคร กลายเป็นไหลอย่างปัจจุบันนี้ ทำให้เมืองที่เคยเจริญกลับไม่ได้รับความนิยมเพราะขาดน้ำ ทำให้เมืองดงละครกลายเป็นเพียงเมืองเล็ก ๆ มีประชากรอยู่ไม่กี่คน เพราะคนส่วนใหญ่ย้ายไปตั้งถิ่นฐานใหม่ตามการไหลของแม่น้ำ เป็นเมืองนครนายกในปัจจุบันนี้

เมืองดงละคร เคยเป็นเมืองท่าที่สำคัญในสมัยโบราณช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๓- ๑๘ โดยเป็นเมืองทางผ่านในการติดต่อค้าขายระหว่างจีน อินเดีย และเปอร์เซีย ซึ่งมีการซื้อขายสินค้าแลกเปลี่ยนวัตถุดิบกัน โดยในส่วนของตัวเมืองดงละครเอง ได้รับอิทธิพลจากเขมร โดยขุดพบโบราณวัตถุพวกกำไลและพระพุทธรูปสำริดศิลปะแบบบายน เครื่องปั้นดินเผา และลูกปัดต่าง ๆ

๔.๕.๗ เมืองคูเมือง

ตั้งอยู่ที่บ้านคูเมือง ตำบลห้วยชัน ห่างจากตัวจังหวัดประมาณ ๒๓ กิโลเมตรสันนิษฐานว่าเป็นชุมชนโบราณสมัยทวารวดีผังเมือง เป็นรูปสี่เหลี่ยมมุมมน กว้าง ๖๕๐ เมตร ยาว ๗๕๐ เมตร สูงจากพื้น ๑ เมตร เนินดินขนาดใหญ่ มีคูน้ำ คันดินล้อมรอบ มีการขุดค้นพบภาชนะดินเผามากมาย เช่น เครื่องถ้วยชาม หม้อ ไห กาน้ำ ลูกปัดหินสีต่าง ๆ ตะคันดินเผา ธรรมจักรหินเขียว ตุ้มหู ลูกปัด หินสี และเหรียญเงินมีคำจารึกว่า “ศรีทวารวดีศวร ปุญยะ” แสดงให้เห็นว่ามีชุมชนอาศัยอยู่ในบริเวณ นี้ติดต่อกันมาตั้งแต่สมัยฟูนันจนถึงรัตนโกสินทร์ ปัจจุบันวัตถุโบราณที่ค้นพบได้นำไปเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อินทร์บุรี ภายในบริเวณเมืองโบราณบ้านคูเมือง ปัจจุบันได้จัดให้เป็นสวนรุกขชาติ มีเนื้อที่ ๕๐๐ ไร่ มีคูน้ำโบราณล้อมรอบ มีพันธุ์ไม้ต่าง ๆ ร่มรื่นสวยงาม

๔.๕.๘ เมืองอู่ตะเภา

เมืองอู่ตะเภาตั้งอยู่ที่ บ้านอู่ตะเภา ตำบลอู่ตะเภา อำเภอมโนรมย์ จังหวัดชัยนาท ลักษณะเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมคางหมู พื้นที่ประมาณ ๒๙.๕ ไร่ สภาพปัจจุบันมีคูน้ำขนาดกว้างประมาณ ๑๙ เมตร คันดินสูงประมาณ ๙ เมตร เป็นเมืองโบราณที่มีคูน้ำและคันดินอยู่ในสภาพดี ดูสวยงามมากเมืองหนึ่ง ด้านตะวันตกของเมืองซึ่งเป็นด้านยาวที่สุดของรูปสี่เหลี่ยมคางหมู อยู่ติดกับแม่น้ำอู่ตะเภา กำแพงเมืองตอนที่ใกล้ลำน้ำแม่น้ำมากที่สุด อยู่ห่างกันเพียง ๔๐ เมตรเท่านั้น ด้านนี้คูเมืองตื้น คันกำแพงเมืองค่อนข้างต่ำ หมู่บ้านอู่ตะเภาตั้งอยู่บริเวณนี้มีรอยขาดของกำแพงเมืองทางด้านนี้สองช่อง แสดงให้เห็นว่า เป็นช่องระบายน้ำออกจากเมือง ริม กำแพงข้างในมีสระน้ำ ๒ สระอยู่ติดกัน ทางด้านตะวันออกมีร่องกำแพงเมืองกว้างประมาณ ๕ เมตร ชาวบ้านเชื่อว่าเป็นประตูเมือง ห่างประตูเมืองออกไปนอกเมืองทางเหนือราว ๓๐ เมตร พบซากเจดีย์ก่อด้วยอิฐ ฐานกว้างประมาณ ๑๘ เมตร พระเจดีย์องค์นี้ถูกทำลายเสียแล้วอย่างยับเยิน เหลือให้เห็นอยู่เพียงแค่ฐานเท่านั้น ห่างตัวเมืองออกไป

ทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือ ราว ๕๐๐ เมตร พบเสาโกลนสมัยทวาราวดี ทำด้วยหินสีเขียวจมอยู่ในดินหลักหนึ่ง สูงจากพื้นดิน ๘๔ เซนติเมตร และมีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางกว้าง ๕๕ เซนติเมตร กำแพงเมืองด้านหนึ่งเป็นสันสูงมีต้นไม้ปกคลุมทึบแล่นวกไปบรรจบกันกับด้าน ตะวันตก มีช่องทางระบายน้ำออกจากตัวเมืองช่องหนึ่ง บริเวณกลางเมืองค่อนมาทางด้านตะวันตกและด้านเหนือ เนินดินขนาดใหญ่อยู่เนินหนึ่งชื่อบ่อหมัน เป็นซากศาสนสถานขนาดใหญ่ ซึ่งก่อด้วยอิฐและศิลาแลง แต่ทว่ายังเหลือแต่ฐาน ตรงกลางมีบ่อลึกและพบเนินดินมีเศษกระเบื้องถ้วยชามมากมายผิดกับบริเวณอื่น และพบเหรียญเงินขนาดใหญ่กว่าห้าบาท ปัจจุบันด้านหนึ่งเป็นตราสังข์อีกด้วนหนึ่งมีรูปศรีวัตสะและรูปปลา จึงดูแปลกกว่าเงินอื่น ๆ ที่พบในเขตเมืองนี้ซึ่งมีตราเป็นรูปดวงอาทิตย์และอีกด้านหนึ่งเป็นรูปศรีวัตสะ

๔.๕.๙ เมืองซับจำปา

ประวัติความเป็นมา เมืองโบราณซับจำปา หลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบที่เมืองซับจำปาเป็นถิ่นที่อยู่ของมนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ซึ่งมีอายุประมาณ ๓,๐๐๐ ปี มาแล้ว ต่อมาได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมจากอินเดีย เช่น ศาสนา วิถีความเชื่อ อักษร ภาษา การปกครองนั้นคงจะเป็นการปกครองที่มีกษัตริย์เป็นใหญ่ เพราะจารึกภาษาสันสกฤตที่ค้นพบกล่าวถึงพระเจ้าแผ่นดินเป็นผู้นำ

จากหลักฐานทางโบราณคดีอาจกำหนดได้ว่าเมืองซับจำปาเป็นชุมชนที่มีผู้อาศัยอยู่มาจนถึงประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๕ แล้วจึงถูกทิ้งร้างไป เพราะเหตุว่าไม่พบหลักฐานทางโบราณคดีอื่นใดที่มีอายุหลังพุทธศตวรรษที่ ๑๕

ลักษณะรูปร่างเมืองโบราณซับจำปา เป็นมีคูน้ำกว้างลึก และมีคันดินกำแพงสูงล้อมรอบเมือง ผังเมืองเป็นรูป “วงกลมรีคล้ายรูปหัวใจ” เมืองชนิดไม่มีรูปแบบหรือเป็นรูปอิสระ วัดขนาดความกว้างจากทิศเหนือไปทิศใต้ ๘๓๔ เมตร จากทิศตะวันออกไปทิศตะวันตกประมาณ ๗๐๔ เมตร เมืองนี้มีกำแพงดินสูง ๒ ชั้น มีคูเมืองลึก ตรงกลางกำแพงเป็นดินอัดแน่นสูงประมาณ ๑๐ เมตร จากพื้นคูเมืองคูเมืองกว้างประมาณ ๑๖ เมตร ภายในเมืองมีเนินดิน ๓ เนินมีเศษอิฐซึ่งเข้าใจว่าเป็นซากโบราณสถาน นอกเมืองมีสระน้ำ ๑ สระ

สิ่งที่พบเป็นหลักฐานของมนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ได้แก่ กำไลหิน แกนกำไลทำด้วยหินมาร์ล เศษภาชนะดินเผา และของยุคสมัยทวารวดีได้แก่ ชิ้นส่วนพระพุทธรูป ประติมากรรมรูปกวางหมอบ ชิ้นส่วนธรรมจักร ตุ๊กตาดินเผา เครื่องมือเครื่องใช้ เครื่องประดับที่เป็นโลหะสัมฤทธิ์ จารึก ๕ ชิ้น

๔.๕.๑๐ เมืองจันเสน

บริเวณหมู่ที่ ๒ ในตำบลจันเสน เป็นที่ตั้งของเมืองโบราณ ชาวบ้านเรียกกันว่า โคกจันเสน เพราะเมืองโบราณรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสมุมมนจนเกือบกลมแห่งนี้ มีระดับสูงกว่าพื้นที่รอบ ๆ อันเกิดจาก

การขุดคูน้ำล้อมรอบ แล้วนำดินที่ขุดนั้นมาถมพื้นที่ในเมืองบางส่วนแทนการสร้างคันดินสูง ที่มักพบได้ทั่วไปตามเมืองโบราณร่วมสมัยเดียวกัน

เมืองโบราณจันเสนมีขนาดราว ๗๐๐ x ๘๐๐ เมตร คิดเป็นเนื้อที่ประมาณ ๓๐๐ ไร่ ตั้งอยู่ที่พิกัดทางภูมิศาสตร์เส้นรุ้งที่ ๑๕ องศา ๑๐ ลิปดา ๕๗ พิลิปดา เหนือ และเส้นแวงที่ ๑๐ องศา ๒๗ ลิปดา ๒๓ พิลิปดา ตะวันออก เป็นเมืองโบราณในวัฒนธรรมทวารวดีที่ตั้งอยู่ในตำแหน่งต่ำสุดของจังหวัดนครสวรรค์

เมืองจันเสนห่างจากแม่น้ำเจ้าพระยามาทางทิศตะวันออกประมาณ ๑๖ กิโลเมตร อยู่ในลักษณะภูมิประเทศอันเป็นที่บรรจบกันระหว่างชายที่ราบลุ่มแม่น้ำในลุ่มเจ้าพระยาและที่ดินเป็นลอนลูกคลื่นและภูเขา อันเป็นขอบของที่ราบขั้นบันได ซึ่งต่อเนื่องมาจากจังหวัดเพชรบูรณ์ ลักษณะดินเป็นดินชุดลพบุรีและชุดตาคลีระบายน้ำได้ดี เนื้อดินเป็นดินเหนียวสีดำร่วนซุย มีความอุดมสมบูรณ์สูง มักมีเม็ดปูนสีขาวปนอยู่ในเนื้อดินระดับล่าง เหมาะสำหรับการทำเกษตรกรรม

นอกคูเมืองด้านทิศตะวันออก มีบึงน้ำรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดใหญ่ขนาดประมาณ ๑๘๐ x ๓๑๐ เมตร เรียกกันว่า บึงจันเสน คันบึงด้านทิศใต้มีคันดินโบราณที่เรียกว่า คันคูหณุมาน กว้างประมาณ ๒๐ เมตร สูงประมาณ ๑ เมตร (บันทึกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๑) ตั้งต้นจากคันบึงจันเสน มุ่งไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ความยาวราว ๔- ๕ กิโลเมตร สันนิษฐานว่า น่าจะเป็นคันดินรับน้ำหลากจากพื้นที่ทางเหนือให้ไหลลงสู่บึงจันเสน เป็นการกักเก็บน้ำใช้ได้ตลอดปี

ด้านทิศเหนือ ทิศตะวันตก จนถึงทิศตะวันตกเฉียงใต้ นอกคูเมืองมีสระน้ำ หนองบึงและเส้นทางน้ำจำนวนมาก คูน้ำสายสั้น ๆ ทางด้านทิศเหนือ ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ และทิศตะวันตกเฉียงใต้ ที่ต่อเนื่องมาจากคูเมือง ซึ่งชาวบ้านเรียกกันว่า คลองบ้านคลอง ระยะทางประมาณ ๖ กิโลเมตร สิ้นสุดลงบริเวณที่นาเส้นทางน้ำนี้ มีร่องรอยต่อไปถึงลำน้ำโพชัยที่ห่างไปราว ๗ กิโลเมตรได้ ชาวบ้านมีเรื่องเล่าสืบกันมาว่า สมัยก่อนเรือกำปั่นขนาดใหญ่ผ่านมาทางลำโพชัยเข้ามาจนถึงโคกจันเสน แม้กระทั่งผู้คนในปัจจุบันยังเคยใช้เรือค้าข้าวจากลำน้ำโพชัยข้ามทุ่งมาเข้าที่คลองบ้านคลองขายข้าวที่ตลาดจันเสนในยามหน้าน้ำ ส่วนบึงน้ำ สระน้ำ ขนาดเล็ก ปัจจุบันตื้นเขินจนกลายเป็นที่นาและสวนผักไปจนหมด

ในเมืองมีทางน้ำและสระน้ำ ๒- ๓ แห่ง พื้นที่เป็นเนินสูง ๆ ต่ำ ๆ สระน้ำขนาดใหญ่บริเวณทิศใต้เกือบกึ่งกลางของเมือง ชาวบ้านเรียกว่า บุ่งยายคำ เส้นผ่าศูนย์กลางราว ๖๐ เมตร ลึกกว่า ๒ เมตร สมัยก่อนมีน้ำใช้ได้ตลอดปี แต่ปัจจุบันตื้นเขินจนใช้การไม่ได้แล้ว

ในปัจจุบันไม่พบซากโบราณสถานภายในเมืองเนื่องจากมีการขุดทำลายจนหมด แต่ยังปรากฏหลักฐาน เช่น อิฐดินเผา เศษปูนปั้น หลงเหลืออยู่บ้าง ทำให้ทราบว่าเคยมีโบราณสถานมาก่อน ชาวบ้านในโคกจันเสนพบโบราณวัตถุบริเวณผิวดินและใต้ดินเป็นจำนวนมาก อย่างไรก็ตาม การลักลอบขุดและซื้อขายโบราณวัตถุ ทำให้โบราณวัตถุจากเมืองจันเสนสูญหายไปจนเกือบหมดทีเดียว

เมืองโบราณจันเสนเป็นเมืองสมัยทวารวดี มีหลักฐานการอยู่อาศัยตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายจนรุ่งเรืองสูงสุดในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑- ๑๒ มีความสัมพันธ์อย่างเห็นได้ชัดกับเมืองอู่ทองทางฟากตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาและร่วมสมัยกับเมืองทวารวดีบริเวณใกล้เคียง เช่นที่คูเมืองจังหวัดสิงห์บุรี เมืองบนที่พยุหะคีรี อู่ตะเภาที่หางน้ำสาคร หนองบัวตากลานที่ตาคลี ดอนคาที่ท่าตะโก ซับจำปาที่ลุ่มน้ำป่าสัก เป็นต้น

๔.๕.๑๑ เมืองบน (โคกไม้เดน)

เมืองบนหรือเมืองโบราณโคกไม้เดน ตั้งอยู่ที่อำเภอพยุหะคีรีทางตอนใต้ของจังหวัดนครสวรรค์ มีถนนสาย ๑ ตัดทับแนวกำแพงเมืองชั้นนอกบางส่วน คูน้ำและคันดินของเมืองจะอยู่ฝั่งซ้ายของถนน แต่โบราณสถานที่ขุดพบจะกองกันไปอยู่ฝั่งขวาบริเวณวัดเขาไม้เดน ในอดีตเมืองนี้เป็นอู่ต่อเรือที่สำคัญ โดยเป็นหนึ่งในสองเมืองต่อเรือที่เรียกว่า “อู่บน” หรือเมืองบน ตามชื่อเมืองโคกไม้เดนที่ชาวบ้านในท้องที่เรียก และ “อู่ล่าง” ซึ่งก็คือเมืองอู่ตะเภาในจังหวัดชัยนาท ส่วนชื่อเมือง “ไม้เดน” คือไม้ผลที่พบมากบริเวณนี้

เมืองโบราณโคกไม้เดนถูกค้นพบครั้งแรกในปี พ.ศ. ๒๕๐๗ เป็นเมืองโบราณรูปวงรียาว ๑๐๐๐ เมตร กว้าง ๘๐๐ เมตร เล็กกว่าเมืองคูบัวครึ่งหนึ่ง โบราณสถานที่ขุดพบทั้งหมดเป็นฐานเจดีย์ ไม่ได้มีการตั้งชื่อเฉพาะให้ เลยเรียกว่า “เจดีย์หมายเลข ๑- ๒- ๓” เท่านั้น มีการขุดพบทั้งสิ้น ๑๖ จุด

๔.๕.๑๒ เมืองดงแม่นางเมือง

“ดงแม่นางเมือง” เป็นแหล่งโบราณคดีสำคัญแห่งหนึ่งในจังหวัดนครสวรรค์ ตั้งอยู่ระหว่างแม่น้ำปิงทางทิศตะวันตกกับแม่น้ำยมและแม่น้ำน่านทางทิศตะวันออก ในพื้นที่รอยต่อของตำบลบรรพตพิสัย ตำบลตาสัง และตำบลเจริญผล ในอำเภอบรรพตพิสัย เป็นเมืองโบราณรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาด ๕๐๐ x ๖๐๐ เมตร มีคลองคดซึ่งมีต้นกำเนิดจากเขากะล่อนที่อยู่ในอำเภอขาณุวรลักษณ์บุรี จังหวัดกำแพงเพชร ไหลผ่านตัวเมืองทางด้านเหนือมาลงคลองตะเคียนทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ก่อนไปออกแม่น้ำเกรียงไกรหรือแม่น้ำเชิงไกรในอดีต แล้วจึงไหลไปบรรจบกับแม่น้ำน่านที่อำเภอชุมแสง จังหวัดนครสวรรค์ เมืองโบราณดงแม่นางเมืองจึงอยู่ในภูมินิเวศของลุ่มน้ำเกรียงไกร- น่านตอนปลาย ที่มีลำน้ำ หนองบึง มาบ เช่น หนองปลาไหล มาบมะขาม คลองคด รวมทั้งเขากะล่อนเป็นองค์ประกอบหลัก ปัจจุบันสภาพพื้นที่ของอาณาบริเวณเมืองโบราณแห่งนี้เป็นท้องไร่ท้องนาสลับกับทุ่งร้างและป่าละเมาะ

จากซากโบราณสถานและโบราณวัตถุที่ขุดพบบ่งบอกว่า เมืองโบราณแห่งนี้มีการตั้งถิ่นฐานมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ต่อเนื่องมาจนถึงสมัยทวารวดีและสมัยลพบุรีตอนต้น ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔- ๑๘ ดังปรากฏหลักฐานที่พระสถูปที่เพิ่งขุดพบใหม่ เป็นพระสถูปสมัยทวารวดีและใต้ฐานพระสถูปไม่ลึกนัก พบโครงกระดูกจำนวนมากฝังอยู่ในท่านอนหงายเหยียดยาว และท่า

นอนหันข้างงอเข่า อันเป็นวัฒนธรรมยุคก่อนประวัติศาสตร์ นอกจากนี้ยังพบพระพุทธรูปและพระพิมพ์สมัยทวารวดีตอนปลายต่อสมัยลพบุรี ไหขอม เครื่องถ้วยจีนสมัยราชวงศ์ซ้อง

ที่สำคัญคือ บริเวณนี้เคยพบจารึกหินชนวนเขียนด้วยอักษรอินเดียและขอม ซึ่งกรมศิลปากรกำหนดให้เป็นจารึกหลักที่ ๓๕ ระบุนามเมืองแห่งนี้ว่า “ธานยปุระ” อีกทั้งกล่าวถึง กษัตริย์ศรีธรรมาโศกราช (องค์ที่ ๒) โปรดเกล้าฯ ให้ เจ้าสุนัติแห่งธานยปุระกัลปนาที่ดิน ผู้คน สัตว์แรงงาน และพืชผล ถวายแด่พระสถูปอันบรรจุพระบรมอัฐิของ “กมรเตงชคตศรีธรรมาโศก” (องค์ที่ ๑) ผู้เป็นพระราชบิดาเมื่อปี พ.ศ. ๑๗๑๐

อันแสดงให้เห็นว่า เมืองธานยปุระหรือดงแม่นางเมืองเคยเป็นบ้านเมืองมาแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๘ แล้ว อีกทั้งพื้นที่ลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนบนมีรัฐอิสระ รับนับถือพุทธศาสนาเถรวาท ดังเห็นได้จากการเรียกนามพระมหากษัตริย์ว่า ศรีธรรมาโศกราช อันเป็นประเพณีนิยมในวัฒนธรรมพุทธศาสนาแบบเถรวาท แตกต่างจากที่เคยปลูกฝังตามประวัติศาสตร์กระแสหลักมาแต่เดิมว่า ดินแดนสยามประเทศก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๘ นั้นตกอยู่ใต้การปกครองของอาณาจักรขอม ทั้งเมืองธานยปุระน่าจะสัมพันธ์กับเมืองเจนลีฟูที่ปรากฏในจดหมายเหตุจีนในพุทธศตวรรษที่ ๑๗- ๑๘ รวมถึงมีการติดต่อสัมพันธ์กับเมืองโบราณหลายแห่งที่พบในเขตนครสวรรค์ เช่น เมืองบน (เขาโคกไม้เดน) เมืองล่าง (หางน้ำสาคร) เมืองท่าตะโก เมืองไพศาลี ฯลฯ ซึ่งเมืองเหล่านี้เกาะกลุ่มกันในพื้นที่ลุ่มน้ำเจ้าพระยาและลุ่มน้ำน่าน รวมถึงลุ่มน้ำเกรียงไกรที่เป็นสาขาหนึ่งของแม่น้ำน่านด้วย

บรรดาเมืองโบราณในเขตนี้มีร่องรอยแสดงถึงการติดต่อกับบ้านเมืองในดินแดนภาคอีสานตอนบน ดังปรากฏประเพณีการปักหินตั้งหรือเสมาแสดงเขตศักดิ์สิทธิ์ของศาสนสถาน เช่นที่รอบพระสถูปของดงแม่นางเมือง บริเวณท้องถิ่นนี้เป็นแหล่งที่อุดมด้วยแร่เหล็กอันเป็นทรัพยากรสำคัญทางการค้า จึงพบตะกรันที่หลงเหลือจากการถลุงแร่กระจายอยู่ทั่วไป

เมืองธานยปุระมีพัฒนาการสืบเนื่องเป็นเวลานานกว่า ๒,๐๐๐ ปี ก่อนร้างราไปในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘ จนเกิดการตั้งชุมชนใหม่รอบดงอีกครั้งเมื่อไม่เกิน ๑๐๐ ปีลงมานี้ โดยเป็นกลุ่มที่อพยพมาจากอุทัยธานีและชาวลาวอีสาน กระทั่งปี พ.ศ. ๒๕๐๖ คณะเจ้าหน้าที่กรมศิลปากร นำโดยอาจารย์มานิต วัลลิโภดม ได้มาสำรวจขุดค้นที่ดงแม่นางเมือง พบหลักฐานโบราณสถานและโบราณวัตถุต่าง ๆ ที่ชี้ให้เห็นถึงความสำคัญ จึงมีการทำผังเมืองโบราณไว้เป็นเบื้องต้น แต่ยังขาดการขุดสำรวจและบูรณะอย่างจริงจัง ทำให้โบราณสถานหลายแห่งถูกปกคลุมด้วยดงไม้ในเวลาต่อมา และมีไม่น้อยที่ถูกลักลอบขุดทำลายเพื่อหาโบราณวัตถุ

๔.๕.๑๓ เมืองบึงคอกช้าง

ตั้งอยู่ที่ตำบลไผ่เขียว โดยมีคูเมืองและกำแพงดินล้อมรอบ มีการค้นพบซากโบราณเครื่องปั้นดินเผา หินบดยา เครื่องมือเหล็ก และลูกปัดสีเหลือง นอกจากนี้ยังมีการขุดพบศิลาจารึกอักษรขอมโบราณ ๓ หลัก ปัจจุบันมีสภาพเป็นสวนป่า ส่วนบริเวณคูเมืองตื้นเขิน และโบราณวัตถุที่ถูก

ค้นพบได้นำไปเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่น ภายในสำนักงานส่งเสริมการศึกษานอกระบบและการศึกษาตามอัธยาศัยจังหวัดอุทัยธานี ใกล้กับศาลากลางจังหวัดอุทัยธานี การเดินทาง จากอำเภอเมืองใช้ทางหลวงหมายเลข ๓๒๒๑ ผ่านอำเภอทัพทัน เข้าสู่ทางหลวงหมายเลข ๓๐๑๓ ผ่านอำเภอสว่างอารมณ์ ต่อด้วยทางหลวงหมายเลข ๓๔๕๖ จากนั้นมุ่งหน้าสู่อำเภอลานสักไปมีป้ายบึงคอกช้าง ถนนสายนี้ตัดผ่านตัวเมืองเก่าบึงคอกช้างพอดี

๔.๕.๑๔ เมืองท่าการุ้ง

เมืองโบราณบ้านการุ้งตั้งอยู่ในเขตพื้นที่หมู่ ๔ ตำบลเมืองการุ้ง อำเภอบ้านไร่ จังหวัดอุทัยธานี เป็นเมืองโบราณที่มีผังเมืองรูปสี่เหลี่ยมมุมมน มีคูน้ำกว้าง ๒๐ เมตร คันดินสูง ๕ เมตร จากการดำเนินงานทางโบราณคดี ที่ระดับความลึกประมาณ ๓๐- ๑๒๐ เซนติเมตร พบว่าภายในเมืองโบราณเป็นที่อยู่อาศัย และประกอบกิจกรรมของมนุษย์

โบราณวัตถุที่พบเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ เช่น ชิ้นส่วนภาชนะดินเผา เศษอิฐแตกหัก เบี้ยดินเผารูปวงกลมใช้เป็นของเล่น ตะคันดินเผาขนาดเล็กใช้ใส่น้ำมันจุดไฟให้แสงสว่าง แวดินเผารูปกลมแบนใช้ถ่วงน้ำหนักเพื่อปั่นด้ายออกจากเส้นใย ลูกกระสุนดินเผาใช้ล่าสัตว์ขนาดเล็ก ตะปู หัวธนู มีดเล็กทำด้วยเหล็ก ตะกรันจากกิจกรรมถลุงเหล็ก ดินถูกไฟเผาที่แสดงถึงการใช้ความร้อนบนพื้นดิน ขวานขัดแบบมีบ่า แท่นหินบดยา หินลับมีด หินทรายมีร่องรอยการขัดฝน เครื่องประดับตุ้มหู ตะกั่ว ลูกปัดแก้ว และกระดูกสัตว์หลายชนิด เป็นต้น สันนิษฐานว่าเป็นเมืองในวัฒนธรรมทวารวดี อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๑- ๑๖

อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ให้ข้อมูลและแสดงความคิดเห็นไว้ว่า “...เมืองการุ้ง ตั้งอยู่ริมห้วยตะขาบ ซึ่งเป็นลำน้ำไหลจากที่สูงทางด้านใต้ไปลงที่ต่ำทางด้านเหนือ ลำน้ำนี้ไหลผ่านคูเมืองด้านตะวันตกไป เท่ากับทำหน้าที่เป็นคูเมืองด้านตะวันตกให้กับตัวเมืองและพร้อมกันนั้นก็เป็นแหล่งส่งน้ำให้กับตัวเมืองด้วย

บริเวณที่เมืองการุ้งตั้งอยู่จัดเป็นเขตที่สูงอยู่ในระดับ ๑๐๗ เมตรจากระดับน้ำทะเล มีเทือกเขาราวเทียน เขากะและเขากะงางขนาบอยู่ทางด้านตะวันออก ลำห้วยตะขาบที่ไหลผ่านเมืองการุ้งนี้ จะไหลเลียบเขาดังกล่าวนี้ไปทางเหนือแล้วรวมกับคลองกระบอกซึ่งไหลมาแต่ที่สูงทางด้านตะวันตกเฉียงใต้ รวมเป็นห้วยอีเก้ง ผ่านเขาหนองคันเชือก และบ้านทุ่งหมัน ไปลงสู่ที่ราบลุ่มทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือ ลำน้ำนี้ในที่สุดจะไปรวมกับลำน้ำขุนแก้วซึ่งไหลผ่านมาทางด้านใต้ของเขาปลาร้า และพากันไหลผ่านที่ราบลุ่มทุ่งประจาน ทางด้านใต้ของเมืองบ้านในคู ไปออกแม่น้ำเจ้าพระยา ในเขตอำเภอวัดสิงห์ จังหวัดชัยนาท ว่ากันโดยระยะทางแล้วเมืองการุ้งอยู่ทางด้านตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองบ้านในคูห่างกันประมาณ ๒๔ กิโลเมตร

ตามความเชื่อของชาวบ้านเชื่อว่าเมืองการุ้งเป็นเมืองในสมัยขอมและเคยมีคำบอกเล่ากันมาว่าเคยมีปรางค์ขอมอยู่ในเมืองนี้ บางท่านสันนิษฐานว่าเป็นเมืองในสมัยลพบุรี แต่จากการสำรวจของ

ข้าพเจ้าเมืองนี้น่าจะมีอายุอยู่ในสมัยทวารวดีมาก่อน โดยพิจารณาจากเศษเครื่องปั้นดินเผาที่พบในเขตเมือง ตลอดจนรูปร่างลักษณะของผังเมือง

นับเป็นที่น่าเสียดายเป็นอย่างยิ่งที่ว่าปัจจุบันเมืองนี้ถูกทำลายเสียจนเกือบไม่เห็นอะไรแล้ว เพราะว่าถนนสายอุทัยธานีและอำเภอบ้านไร่ตัดผ่านบริเวณเมืองไป ที่เห็นอยู่ก็เพียงคูน้ำและคันดินบางส่วนเท่านั้น

เมืองการุ้งจัดเป็นเมืองขนาดเล็ก มีลักษณะเป็นเมืองด่านมากกว่า เพราะบริเวณโดยรอบของเมืองเป็นที่สูงเหมาะที่จะทำไร่มากกว่าการทำนาซึ่งเป็นเศรษฐกิจสำคัญของสังคมในสมัยนั้น เพราะถ้าหากว่าเมืองนี้เป็นเมืองด่านหรือชุมชนระหว่างทางแล้วก็จะเข้ากันได้ดีกับสภาพภูมิประเทศ เพราะถ้าหากเดินทางต่อจากเมืองการุ้งขึ้นไปทางใต้ตามลำห้วยตะขาบแล้ว ก็จะผ่านช่องเขาใหญ่น้อยไปยังอำเภอบ้านไร่ได้สะดวก แล้วต่อจากนั้นก็ข้ามช่องเขาไปยังเขตจังหวัดสุพรรณบุรี ตัดไปยังลำน้ำแควใหญ่แล้วเมืองเขตเมืองกาญจนบุรีไปทางตะวันตกได้โดยไม่ยาก ทางเดินแต่โบราณจากทางตะวันตกคงผ่านอำเภอบ้านไร่เข้ามาและเดินเลียบมาตามลำห้วยตะขาบ ลงสู่ชุมชนหรือบ้านเมืองในที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาจนเขตจังหวัดอุทัยธานีอย่างไม่ต้องสงสัย”

๔.๕.๑๕ เมืองศรีเทพ

เมืองโบราณศรีเทพ ตั้งอยู่ที่ตำบลศรีเทพ อำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ จัดอยู่ในบริเวณเขตที่สูงภาคกลาง อันเป็นจุดเชื่อมโยงเครือข่ายของการแลกเปลี่ยนสินค้า เส้นทางการค้า และวัฒนธรรมระหว่างพื้นที่ภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีความสำคัญมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายต่อเนื่องจนถึงวัฒนธรรมเขมรโบราณ (พุทธศตวรรษที่ ๘- ๑๘) สำหรับที่มาของชื่อ เมืองโบราณศรีเทพ ชาวบ้านในท้องถิ่นเรียกขานกันว่า เมืองอภัยสาลี จนกระทั่งในปีพุทธศักราช ๒๔๔๗ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้เสด็จตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์ ทรงตั้งพระทัยจะสืบค้นหาเมืองศรีเทพนั้นที่ปรากฏในทำเนียบเก่าบอกรายชื่อหัวเมืองในสมัยอยุธยาและต้นรัตนโกสินทร์ และได้พบเมืองโบราณขนาดใหญ่ทางทิศตะวันออกของภูเขาถมอรัตน์ใกล้กับเมืองวิเชียรบุรี ซึ่งเมืองวิเชียรบุรีนั้นมีชื่อเดิมว่า เมืองท่าโรง และเมืองศรีเทพจึงทรงมีพระวินิจฉัยว่า ชื่อเมืองโบราณแห่งนี้น่าจะเป็นต้นเค้าของการเรียกชื่อเดิมของเมืองวิเชียรบุรีว่า เมืองศรีเทพ กรมศิลปากรจึงได้ใช้ชื่อเรียกเมืองโบราณที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ สำรวจพบว่าเมืองศรีเทพ จนกว่าจะค้นพบหลักฐานเอกสารที่ยืนยันชื่อที่แท้จริงของเมืองโบราณแห่งนี้ กรมศิลปากรได้ประกาศขึ้นทะเบียนเมืองโบราณศรีเทพ หรือ ไพศาลี เป็นโบราณสถานของชาติ ในราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๕๒ หน้า ๓๖๙๓ ลงวันที่ ๘ มีนาคม พุทธศักราช ๒๔๗๘ นับจากนั้นเป็นต้นมา การศึกษาเกี่ยวกับเมืองโบราณแห่งนี้ได้มีการดำเนินงานโดยกรมศิลปากรเป็นลำดับ รวมทั้งยังปรากฏในงานค้นคว้าทางวิชาการด้านโบราณคดีประวัติศาสตร์ศิลปะเกี่ยวกับเมืองโบราณแห่งนี้โดยนักวิชาการชาวไทยและต่างประเทศ เช่น

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ดร.ควอริทช์ เวลส์ ศาสตราจารย์ชอง บวสเซอลิเย่ เป็นต้น จนกระทั่งในปีพุทธศักราช ๒๕๒๗ เป็นต้นมา เมืองโบราณศรีเทพได้รับการอนุรักษ์และพัฒนาเพื่อให้เป็นแหล่งเรียนรู้ทางวัฒนธรรมที่สำคัญของชาติ ภายใต้การบริหารจัดการในรูปแบบอุทยานประวัติศาสตร์ โดยการกำกับดูแลของอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ สำนักศิลปากรที่ ๔ ลพบุรี กรมศิลปากร

ลักษณะทางกายภาพของเมืองโบราณศรีเทพ เป็นเมืองที่มีคูเมืองกำแพงเมืองล้อมรอบ แบ่งออกเป็น ๒ ส่วน ประกอบด้วย เมืองในและเมืองนอก มีพื้นที่ประมาณ ๔.๗ ตารางกิโลเมตร หรือ ๒,๘๘๙ ไร่

เมืองใน ผังเมืองค่อนข้างกลม มีพื้นที่ประมาณ ๑.๘๗ ตารางกิโลเมตร (๑,๓๐๐ ไร่) ภายในตัวเมืองมีภูมิประเทศเป็นพื้นที่ราบลอนลูกคลื่น มีโบราณสถานกระจายตัวอยู่ ๔๘ แห่ง ที่เกี่ยวเนื่องกับพุทธศาสนาและศาสนาฮินดู มีรูปแบบศิลปกรรมในวัฒนธรรมทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ ๑๒- ๑๖) และวัฒนธรรมเขมรโบราณ (พุทธศตวรรษที่ ๑๖- ๑๘) ซึ่งมีโบราณสถานที่สำคัญและมีขนาดใหญ่ ได้แก่ โบราณสถานเขาคลังใน โบราณสถานปรางค์ศรีเทพ และโบราณสถานปรางค์สองพี่น้อง ตั้งอยู่เกือบกึ่งกลางเมืองค่อนไปทางทิศตะวันตก นอกจากนี้ยังมีสระน้ำโบราณทั้งขนาดใหญ่และเล็กอีกจำนวนกว่า ๗๐ แห่ง

เมืองนอก ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกของเมืองใน มีพื้นที่ประมาณ ๒.๘๓ ตารางกิโลเมตร (๑,๕๘๙ ไร่) ผังเมืองค่อนข้างเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามุมมน ภายในตัวเมืองสำรวจพบโบราณสถานจำนวน ๖๔ แห่ง มีสระน้ำโบราณจำนวนมาก

นอกคูเมืองกำแพงเมืองโบราณยังมีการสำรวจพบโบราณสถานอีกจำนวน ๕๐ แห่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางทิศเหนือของเมือง ที่สำคัญ ได้แก่ โบราณสถานเขาคลังนอก โบราณสถานปรางค์ฤาษี กลุ่มโบราณสถานเขาคลังสระแก้ว และสระแก้ว สระน้ำโบราณขนาดใหญ่ ส่วนทางด้านทิศตะวันตกนอกเมืองโบราณศรีเทพห่างออกไปประมาณ ๑๕ กิโลเมตร เป็นที่ตั้งของเขาถมอรัตน์ ภูเขาหินปูนขนาดใหญ่ที่มีรูปลักษณ์เฉพาะ ซึ่งใช้เป็นจุดสังเกตในการเดินทางที่สำคัญมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ โดยบริเวณเชิงเขาเป็นแหล่งผลิตเครื่องมือและกำไลหินที่สำคัญ ต่อมาในสมัยทวารวดีได้มีการดัดแปลงถ้ำหินปูนที่ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ของภูเขาให้เป็นศาสนสถานในพุทธศาสนาแบบมหายาน กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔

เมืองโบราณศรีเทพเป็นเมืองโบราณสำคัญในเส้นทางเครือข่ายทางการค้าและวัฒนธรรมสมัยแรกเริ่มประวัติศาสตร์ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ที่แสดงออกถึงภูมิปัญญาในการเลือกสรรชัยภูมิที่ตั้งอันเป็นจุดเชื่อมโยงผสมผสานการแพร่กระจายทางวัฒนธรรมและการแลกเปลี่ยนสินค้าภายในและระหว่างภูมิภาค ที่มีพัฒนามาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมทวารวดี และวัฒนธรรมเขมรโบราณ ซึ่งก่อตัวขึ้นจากชุมชนหมู่บ้านเกษตรกรรมในยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายบริเวณลุ่ม

แม่น้ำป่าสักเมื่อ ๒,๕๐๐- ๑,๕๐๐ ปีมาแล้ว อันเป็นความชาญฉลาดของมนุษย์ในการเลือกสรรชัยภูมิที่ตั้งของชุมชนขึ้นในพื้นที่ที่สามารถควบคุมเส้นทางธรรมชาติที่ใช้เป็นเส้นทางผ่านเทือกเขาเพชรบูรณ์ ซึ่งเปรียบเสมือนประตูเชื่อมต่อระหว่างดินแดนด้านตะวันออกของที่ราบลุ่มภาคกลางกับดินแดนที่ราบสูงทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และอาจรวมถึงพื้นที่ทางด้านตะวันออกและตะวันตกของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ด้วยชุมชนก่อนประวัติศาสตร์แห่งนี้เป็นจุดเชื่อมโยงสำคัญในเส้นทางการแลกเปลี่ยนทรัพยากรด้านโลหะกรรมที่สำคัญของประเทศไทยในยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายและพัฒนาขึ้นเป็นจุดยุทธศาสตร์ทางการค้าและวัฒนธรรมที่เข้มแข็งในเขตพื้นที่ศูนย์กลางของภูมิภาคตอนในที่สามารถเชื่อมโยงกับสถานีและเส้นทางการค้าทางทะเล ทำให้มีบทบาทสำคัญในการรับและส่งผ่านวัฒนธรรมไปยังเมืองโบราณร่วมสมัยเดียวกันในสมัยประวัติศาสตร์ตอนต้น เมืองโบราณแห่งนี้ยังเป็นเป็นแหล่งวัฒนธรรมที่มีความสำคัญโดดเด่น ในพื้นที่ศูนย์กลางภูมิภาคตอนในของประเทศไทย แสดงถึงภูมิปัญญาในการสร้างสรรค์และผสมผสานงานศิลปกรรมทางพุทธศาสนาเถรวาท มหายาน และศาสนาฮินดู จนมีเอกลักษณ์รูปแบบเฉพาะสกุลช่างของตนเอง ยกตัวอย่างเช่น กลุ่มเทวรูปรุ่นเก่ากำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒- ๑๓ ซึ่งเทวรูปรุ่นเก่าที่พบจากเมืองโบราณศรีเทพ ได้แก่ พระนารายณ์หรือพระวิษณุสวมหมวกทรงกระบอก พระกฤษณะโควรรรธนะ เป็นประติมากรรมลอยตัวที่มีลักษณะกายวิภาคชัดเจน ประทับยืนด้วยอาการตริภังค์หรือเอียงสะโพกเล็กน้อย แสดงอาการเคลื่อนไหว จากลักษณะดังกล่าวได้แสดงให้เห็นถึงความสามารถชั้นสูงของช่างฝีมือ มีเอกลักษณ์ความงามและความลงตัว ซึ่งรู้จักกันในนามสกุลช่างศรีเทพ งานประติมากรรมและสถาปัตยกรรมของเมืองโบราณศรีเทพทั้งในช่วงวัฒนธรรมทวารวดีและช่วงวัฒนธรรมเขมรโบราณ (พุทธศตวรรษที่ ๑๑- ๑๘) ส่งผ่านคติความเชื่อทางศาสนาและรูปแบบศิลปกรรมไปสู่การสร้างสรรค์งานศิลปกรรมในสมัยต่อมา เมืองโบราณศรีเทพเจริญรุ่งเรืองอยู่ราว ๗๐๐ ปี จึงค่อย ๆ ลดความสำคัญลงไปเมื่อประมาณต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ในห้วงเวลาเดียวกับการล่มสลายของอาณาจักรเขมร พร้อมกับการเกิดศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองใหม่ขึ้นทางตอนเหนือของลุ่มน้ำเจ้าพระยาที่สุโขทัย และในลุ่มน้ำเจ้าพระยาที่พระนครศรีอยุธยา ซึ่งอาจเป็นปัจจัยหนึ่งที่ส่งผลให้เมืองโบราณศรีเทพลดบทบาทความสำคัญลงจนกระทั่งถูกทิ้งร้างในที่สุด

ด้วยคุณค่าความโดดเด่นของเมืองโบราณศรีเทพที่มีการพัฒนาขึ้นมาจากชุมชนโบราณในยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ที่ตั้งอยู่ในบริเวณพื้นที่ลุ่มน้ำลพบุรี- ป่าสัก เมื่อประมาณ ๑,๗๐๐- ๑,๕๐๐ ปีมาแล้ว (พุทธศตวรรษที่ ๘- ๑๐) เมื่อได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมภายนอกโดยเฉพาะวัฒนธรรมอินเดียและวัฒนธรรมเขมรโบราณจึงเกิดการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมเข้าสู่สังคมเมืองในวัฒนธรรมทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ ๑๑- ๑๖) และวัฒนธรรมเขมรโบราณ (พุทธศตวรรษที่ ๑๖- ๑๘) ลำดับพัฒนาการในแต่ละช่วงสมัยของเมืองโบราณศรีเทพแสดงออกถึงความสำคัญของการแลกเปลี่ยนคุณค่าของมนุษย์ในเขตพื้นที่ศูนย์กลางของภูมิภาคตอนในของประเทศไทย ซึ่งเป็นชุมชนหรือเมือง

โบราณภายใน (Hinterland) ที่มีความต่อเนื่องทางวัฒนธรรม มีการเลือกสรรพื้นที่ตั้งของชุมชนหรือเมืองที่สามารถควบคุมหรือเชื่อมโยงเครือข่ายการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรม หรือเส้นทางการค้าสมัยโบราณระหว่างพื้นที่ราบลุ่มภาคกลางและที่ราบสูงของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นอกจากนี้อาจรวมถึงพื้นที่ทางด้านตะวันออกและตะวันตกของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อีกด้วยจึงกล่าวได้ว่าชัยภูมิที่ตั้งของเมืองเป็นจุดสำคัญในเครือข่ายการแลกเปลี่ยนทรัพยากรและการค้าของชุมชนบริเวณใกล้เคียงและภายนอกภูมิภาคมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร ส่งผลให้เกิดพัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมในชุมชนและดำรงสถานะเป็นเมืองศูนย์กลางทางการค้าและศูนย์กลางทางศาสนาที่สำคัญแห่งหนึ่งในช่วงสมัยประวัติศาสตร์ตอนต้นของประเทศไทยและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ กรมศิลปากรตระหนักถึงคุณค่าที่สำคัญดังกล่าว จึงได้ดำเนินการและเตรียมนำเสนอแหล่งมรดกทางวัฒนธรรมเมืองโบราณศรีเทพ เข้าสู่บัญชีรายชื่อเบื้องต้นมรดกโลก (Tentative List) ในปีพุทธศักราช ๒๕๖๒

๔.๕.๑๖ เมืองไพศาลี

เมืองเก่าเวสาลีปรากฏหลักฐานจาก การสำรวจของกรมศิลปากร เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๑ พบว่าเป็นเมืองสี่เหลี่ยมผืนผ้า มุมมน มีกำแพงดิน ๒ ชั้น มีคูเมืองคั่นกลาง ยาวประมาณ ๗๐๐ เมตร กว้าง ๕๐๐ เมตร สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในสมัยทวารวดี บริเวณที่ตั้งชุมชนเป็นที่ราบลุ่มมีทางน้ำไหลผ่าน จากการขุดแต่งใน พ.ศ. ๒๕๓๙ พบว่า โบราณสถานซึ่งอยู่บริเวณด้านตะวันออกของเมืองเป็นศิลปะสมัยอยุธยาตอนปลาย ประกอบด้วยอุโบสถ มณฑป วิหาร เจดีย์ และผลจากการศึกษาหลักฐานชั้นดินทางโบราณคดี พบว่า ก่อนการสร้างโบราณสถาน กลุ่มเมืองเก่าเวสาลีแห่งนี้ ได้มีชุมชนตั้งหลักแหล่งอยู่ก่อนแล้ว เป็นชุมชนในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ซึ่งได้มีการพัฒนาเข้าสู่การเป็นชุมชนคูน้ำคันดินในสมัยทวารวดี

เมืองเวสาลีเคยเป็นเมืองหน้าด่านเล็ก ๆ ของกรุงละโว้ในดินแดนสุวรรณภูมิ ปรากฏหลักฐานซากวัตถุโบราณ เช่น พระปรางค์ หอสมุด และพระพุทธรูปฝีมือขอมโบราณราว พ.ศ. ๑๑๐๐- ๑๔๐๐ ขอมได้มีอำนาจเจริญรุ่งเรืองในแคว้นสุวรรณภูมิ ตลอดทั้งในแคว้นโคตรบูร แคว้นโยนก และแคว้นทวารวดี โดยมีกรุงละโว้เป็นราชธานี เมืองเวสาลีนี้ได้สร้างขึ้นในสมัยนั้น มีอายุรุ่นราวคราวเดียวกับกรุงสุโขทัย นครโยนก เมืองโอฆะบุรี และเมืองศรีเทพ โดยที่เมืองเหล่านี้ได้สร้างขึ้นไว้เพื่อเป็นเมืองหน้าด่านของกรุงละโว้ทั้ง สิ้น

ภายหลังเมืองเวสาลีตกอยู่ภายใต้การปกครองของกรุงสุโขทัย และได้ถูกปล่อยร้างมาราว ๔๐๐ ปี จนถึง พ.ศ. ๒๑๙๙ สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช กษัตริย์ไทยรัชกาลที่ ๒๘ แห่งกรุงศรีอยุธยา ได้ทรงบูรณปฏิสังขรณ์ เมืองละโว้ขึ้นเป็นราชธานีอีกแห่ง ให้ชื่อเมืองลพบุรี พระองค์ทรงดำริเห็นว่า หัวเมืองฝ่ายเหนือยังไม่สงบลงได้ง่าย เพราะมีพม่าคอยหนุนหลัง ประกอบเป็นที่ราบลุ่มทำนาข้าวได้ดี เหมาะแก่การที่จะตั้งกองรักษาด่านไว้เพื่อป้องกันข้าศึกทางฝ่ายล้านนา จึงได้บูรณะเมืองเวสาลีขึ้นใหม่

๔.๖ การสำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์

สำหรับการลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์จะพบว่ามีพื้นที่ที่จะต้องลงสำรวจอยู่ ๓ แห่งประกอบด้วย ๑. เมืองโบราณจันเสน ๒. เมืองโบราณโคกไม้เดน ๓. เมืองโบราณดงแม่นางเมือง โดยมีรายละเอียดที่จะต้องดำเนินการศึกษาดังต่อไปนี้

๔.๖.๑ ประวัติความเป็นมาของจังหวัดนครสวรรค์

จังหวัดนครสวรรค์ตั้งอยู่บริเวณตอนกลางของประเทศไทย ในเขตภาคเหนือตอนล่าง หรือภาคกลางตอนบน พื้นที่ของจังหวัดมีลักษณะเป็นแนวยาว จากทิศตะวันตกกับทิศตะวันออก รูปร่างคล้ายผีเสื้อกำลังกางปีกปิน โครงสร้างทางธรณีวิทยาทำให้นครสวรรค์ มีลักษณะภูมิประเทศคล้ายแอ่งกระทะ พื้นที่ตอนกลางของจังหวัดเป็นแอ่งต่ำมีน้ำท่วมถึง สูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ ๒๒ เมตร และค่อย ๆ ลาดสูงขึ้นทางทิศตะวันออกและทิศตะวันตก โดยที่ทางทิศตะวันตกในเขตอำเภอแม่วงค์พื้นที่มีระดับสูงถึง ๑,๗๘๐ เมตร ที่เขาตาจุโอ จากลักษณะภูมิประเทศดังกล่าว จะแบ่งเป็นเขตย่อยได้ ๔ เขต คือ

- เขตภูเขาสูงด้านตะวันตก อยู่ทางด้านตะวันตกของอำเภอแม่วงก์ เป็นต้นกำเนิดลำน้ำแม่วงก์และลำน้ำสะแกกรัง ยังมีสภาพป่าดงดิบเหลืออยู่ เป็นที่ตั้งของป่าสงวนแห่งชาติแม่วงก์ - แม่เป็นภูเขาสำคัญในพื้นที่นี้คือ เขาชนกัน มีลำน้ำแม่วงก์ไหลผ่านช่องเขาในลักษณะร่องน้ำ
- เขตที่ราบเนินตะกอนรูปพัด เป็นพื้นที่ต่อเนื่องมาจากเขตภูเขาสูงด้านตะวันตก อยู่ในพื้นที่อำเภอลาดยาว พื้นที่ลาดลงมาจากด้านทิศตะวันตก จึงมีปัญหาน้ำหลากในฤดูฝน พื้นที่ลาดเอียงส่วนนี้มีการปลูกพืชไร่ต่าง ๆ ในเขตพื้นที่ราบต่ำจะมีการทำนา มีประชากรอยู่หนาแน่นบริเวณลุ่มน้ำ
- เขตที่ราบขั้นบันไดด้านตะวันออก เป็นเขตต่อเนื่องมาจากจังหวัดเพชรบูรณ์ เป็นพื้นที่ที่มีภูเขาซึ่งสึกกร่อนมาก ภูเขาจึงไม่สูงมาก พื้นที่เป็นลอนคลื่น มีการทำนาในที่ลุ่มที่เหลือปลูกพืชไร่ต่าง ๆ
- เขตที่ราบลุ่มตอนกลาง เป็นพื้นที่สองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำปิง และแม่น้ำน่าน มีพื้นที่กว้างขวางกว่าทุกเขต เป็นที่ราบลุ่มที่อุดมสมบูรณ์ เหมาะแก่การทำนาจึงเป็นแหล่งผลิตข้าวที่ให้ผลดีกว่าเขตอื่น ๆ มีการปลูกพืชไร่ในพื้นที่ที่สูงขึ้นไป

เนื่องจากสภาพภูมิประเทศเป็นที่ราบลุ่ม จึงเป็นที่รองรับลำน้ำหลายสายให้ไหลมารวมกัน ทำให้เกิดแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งเป็นแม่น้ำสายสำคัญที่สุดของประเทศไทย และมีบึงบรเพ็ดซึ่งเป็นบึงขนาดใหญ่ที่สุดของประเทศไทยเช่นกัน นอกจากนี้ยังมีลำคลองและหนองน้ำอยู่อีกเป็นจำนวนมาก

แม่น้ำเจ้าพระยา เกิดจากการไหลมารวมกันของแม่น้ำปิง และแม่น้ำน่าน ที่บริเวณปากน้ำโพแล้วไหลลงใต้ผ่านที่ราบลุ่มภาคกลางตอนใต้ ออกสู่ทะเลที่อ่าวไทย

แม่น้ำยม ไหลผ่านจังหวัดกำแพงเพชรซึ่งอยู่ทางเหนือ มาบรรจบแม่น้ำน่าน ที่ตำบลเกยไชย อำเภอชุมแสง

แม่น้ำปิง ไหลผ่านจังหวัดกำแพงเพชร ซึ่งอยู่ทางเหนือ เข้าสู่จังหวัดนครสวรรค์ ที่อำเภอบรรพตพิสัย ผ่านอำเภอเก้าเลี้ยว แล้วมาบรรจบกับแม่น้ำน่านที่ตำบลปากน้ำโพ

แม่น้ำน่าน ไหลผ่านจังหวัดพิจิตรซึ่งอยู่ทางเหนือ แล้วไหลเข้าสู่นครสวรรค์ ที่อำเภอชุมแสง อำเภอเมือง ฯ แล้วมาบรรจบกับแม่น้ำปิงที่ตำบลปากน้ำโพ

ลำน้ำแม่วงก์ เกิดจากเทือกเขาสูงในเขตจังหวัดตาก ไหลเข้าสู่นครสวรรค์ ที่อำเภอลาดยาว เป็นแม่น้ำวังม้า แล้วไหลเข้าสู่แม่น้ำเจ้าพระยาในเขตจังหวัดอุทัยธานี เป็นลำน้ำที่มีน้ำไหลตลอดปี

คลองโพธิ มีกำเนิดจากเขาสูงในเขตอำเภอลาดยาว ทางทิศตะวันตกของจังหวัด ไหลเลียบเขตจังหวัด มารวมกับลำน้ำแม่วงก์ ในเขตจังหวัดอุทัยธานี

คลองบางไผ่ - บางประมุง แยกตัวออกจากแม่น้ำปิงที่อำเภอบรรพตพิสัย ไหลผ่านตำบลท่าชุด แล้วไปบรรจบแม่น้ำเจ้าพระยาที่ตำบลบางมะฝ่อ อำเภอโกรกพระ

บึงบรเพ็ด เป็นบึงที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในประเทศไทย มีพื้นที่ครอบคลุมสามอำเภอคือ อำเภอเมือง ฯ อำเภอชุมแสง และอำเภอท่าตะโก มีพื้นที่ประมาณ ๑๓๓,๐๐๐ ไร่

จากหลักฐานทางโบราณคดี จังหวัดนครสวรรค์เป็นดินแดนที่มีความเจริญมายาวนาน ตั้งแต่ชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์มาจนถึงยุคปัจจุบัน ร่องรอยการตั้งถิ่นฐานประมาณ ๓๐๐๐ - ๒๗๐๐ ปีมาแล้ว จากแหล่งโบราณคดีบ้านใหม่ชัยมงคล ตำบลสร้อยทอง อำเภอตาคลี บ้านพุขมิ้น บ้านพุช้างล้วง บ้านจันเสนในอำเภอตาคลี บ้านหนองใหญ่ บ้านพุนิมิต บ้านซับตะเคียน ในอำเภอตากฟ้า แสดงให้เห็นถึงการเข้ามาตั้งถิ่นฐานของมนุษย์มากกว่า ๑ สมัย โบราณวัตถุที่ขุดพบมีหลายประเภท ส่วนใหญ่เป็นเศษภาชนะดินเผาประเภทต่าง ๆ นอกจากนั้นยังมีเครื่องมือเครื่องใช้ และเครื่องประดับที่ทำด้วยหินขัด ดินเผา เปลือกหอยทะเล สำริด และเหล็ก บางแห่งก็มีการอยู่อาศัยสืบเนื่องมาจนถึงสมัยประวัติศาสตร์ คือ สมัยทวาราวดี เช่นที่จันเสน เป็นต้น

ชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่มักเป็นชุมชนเกษตรกรรมขนาดเล็ก รู้จักถลุงโลหะและหล่อสำริดมาทำเครื่องมือเครื่องใช้ ตั้งอยู่ไม่ไกลจากแหล่งโลหะสำคัญคือ ทองแดงและเหล็ก ซึ่งมีอยู่ที่เขาวงพระจันทร์ เขาทับควายในเขตอำเภอโคกสำโรง จังหวัดลพบุรี และบริเวณเขาแม่เหล็กในเขตอำเภอพยุหคีรี จังหวัดนครสวรรค์ ชุมชนเหล่านี้มีการติดต่อสัมพันธ์ และร่วมวัฒนธรรมกับชุมชนก่อนประวัติศาสตร์อื่น ๆ ในพื้นที่ภาคกลางของประเทศไทย

จากการสำรวจด้วยภาพถ่ายทางอากาศ ประกอบกับหลักฐานทางประวัติศาสตร์ และโบราณคดี ได้พบชุมชนโบราณสมัยทวาราวดีมากกว่า ๒๐ เมือง กระจายอยู่ตามอำเภอต่าง ๆ ของจังหวัดนครสวรรค์ เช่น จันเสน ในพื้นที่อำเภอตาคลี เมืองบน ในพื้นที่อำเภอพยุหคีรี เมืองทัพชุมพล ในพื้นที่อำเภอเมือง ฯ เมืองดอนคา เมืองหัวถนน ในพื้นที่อำเภอท่าตะโก และเมืองดงแม่นางเมือง ใน

พื้นที่อำเภอบรรพตพิสัยเป็นต้น ได้พบร่องรอยของเมืองที่มีคูน้ำคันดิน ทั้งแบบชั้นเดียวและสองชั้น สระน้ำ ตลอดจนโบราณสถาน และโบราณวัตถุ อยู่ในที่ตั้งของเมืองต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว มีความคล้ายคลึงกับเมืองสมัยทวาราวดีอื่น ๆ เช่น อู่ทอง พงตึก นครปฐม เป็นต้น

ดินแดนนครสวรรค์ในสมัยทวาราวดี เป็นชุมชนที่มีการติดต่อกับเมืองไกลต่างประเทศ เช่น อินเดีย ทำให้นครสวรรค์มีบทบาทและความสำคัญในฐานะที่เป็นรัฐกึ่งกลาง ที่เชื่อมโยงระหว่างดินแดนทางทิศตะวันตก และดินแดนทางทิศตะวันออก เป็นจุดส่งต่ออารยธรรมอินเดียไปทางเขมรและเวียตนามภาคกลางในปัจจุบัน นอกจากนี้ยังมีความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมใกล้ชิดกับชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนืออีกด้วย

๔.๖.๑.๑ สมัยสุโขทัย

พุทธศตวรรษที่ ๑๘ - ๒๐ เมืองเมืองดงแม่นางเมืองที่เคยรุ่งเรืองมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๖ ก็หมดความสำคัญลง บทบาทและความสำคัญของนครสวรรค์ได้ย้ายไปที่ลพบุรี ซึ่งเป็นศูนย์กลางของวัฒนธรรมเขมรในภาคกลางของไทย ในสมัยสุโขทัย เมืองนครสวรรค์มีชื่อว่า เมืองพระบาง แทนเมืองดงแม่นางที่เสื่อมไป เมืองพระบางมีความสำคัญ และเป็นเมืองหน้าด่านของอาณาจักรสุโขทัย ที่คอยกันหัวเมืองทางใต้บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ที่จะขึ้นมายังกรุงสุโขทัย ในศิลาจารึกหลักที่ ๓ ได้กล่าวถึงการสร้างพระพุทธบาท ๔ แห่งในรัชสมัยพระมหาธรรมราชาลิไทย หนึ่งในจำนวนนั้นคือ พระบาทเหนือจอมเขาที่ปากพระบาง ซึ่งก็คือพระพุทธบาทที่ยอดเขากบ ในปัจจุบัน

๔.๖.๑.๒ สมัยอยุธยา

เมื่ออาณาจักรอยุธยาขึ้นมามีอำนาจ นับจากเมื่อราชวงศ์ สุพรรณบุรีมีชัยชนะเหนืออาณาจักรสุโขทัยแล้ว นครสวรรค์ก็กลายเป็นรัฐกึ่งกลางในอาณาจักรอยุธยา เมื่อเกิดการแย่งชิงราชสมบัติที่กรุงสุโขทัย เมื่อปี พ.ศ. ๑๙๖๒ ระหว่างโอรสของพระเจ้าไสยลือไทย (พระมหาธรรมราชาที่ ๓) สมเด็จพระอินทราชาธิราช ได้ทรงยกกองทัพจากกรุงศรีอยุธยา ขึ้นไปตั้งคุมเชิงอยู่ที่เมืองพระบาง ซึ่งขณะนั้นเป็นเมืองปลายเขตแดนของกรุงศรีอยุธยา ทำให้พระยาบาลเมืองและพระยารามโอรส พระเจ้าไสยลือไทย ต้องออกมาถวายบังคมต่อสมเด็จพระอินทราชา ต่อมาสมเด็จพระอินทราชาจึงได้โปรดเกล้า ฯ ให้สถาปนาพระยาบาลเมือง ขึ้นเป็นพระมหาธรรมราชาที่ ๔ ครองเมืองพิษณุโลก และให้พระยาราม ครองกรุงสุโขทัย

ในสมัยอยุธยา นครสวรรค์นอกจากจะเป็นชุมทางสินค้า อันเนื่องมาจากสภาพทางภูมิศาสตร์แล้ว ยังเป็นเมืองประชุมพล เมื่อเกิดสงครามไทยกับพม่า เมื่อพม่ายกเข้ามาตีไทยจากทางเหนือนับตั้งแต่สงครามช้างเผือกในรัชสมัย สมเด็จพระเจ้าจักรพรรดิ์เป็นต้นมา ตามพงศาวดารพม่าระบุว่าการเดินทัพจากกรุงหงสาวดี ตามเส้นทางเข้าด่านแม่ละเมา เข้าสู่ตำบลระแหง แขวงเมืองตาก แล้วเข้าสู่เมืองกำแพงเพชร และเมืองนครสวรรค์ ใช้เวลาเดินทัพเป็นเวลา ๔๗ วัน

๔.๖.๑.๓ สมัยธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์

สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ได้ทรงดำเนินการยุทธที่ไม่ยอมให้พม่าใช้นครสวรรค์เป็นที่ประชุมพลอีกต่อไป โดยพระองค์ได้ขึ้นไปตั้งรับกองทัพข้าศึกเหนือนครสวรรค์ และใช้นครสวรรค์เป็นเมืองส่งกำลังบำรุงให้แก่กองทัพที่ยกขึ้นไปรับศึกทางเหนือ เช่น ที่ปากพิง พิษณุโลก และเหนือขึ้นไป นครสวรรค์จึงกลายเป็นเมืองหน้าด่านสำคัญในการป้องกันข้าศึกที่ยกกำลังมาทางเหนือ

๔.๖.๑.๔ สมัยรัตนโกสินทร์

ในสมัยรัตนโกสินทร์ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อมีการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง ก่อให้เกิดการค้าเสรีนิยมขึ้น นครสวรรค์ก็ได้กลายเป็นแหล่งรวมสินค้าสำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้าว และไม้สักที่มาจากภาคเหนือ เพื่อส่งต่อไปยังกรุงเทพมหานคร มีโรงสีเหนือ โรงสีกลาง และโรงสีใต้ บริษัทค้าไม้อิสท์เอเชียติก บริษัทแม่เงา ห้างไม้มิสหลุยส์ มีโรงเลื่อย โรงน้ำแข็ง และโกดังสินค้าต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก ข้าวจะส่งมาทางแม่น้ำน่าน โดยการขนส่งทางเรือยนต์เป็นหลัก คนจีนอพยพเข้ามาขายแรงงานและการประกอบการค้าในนครสวรรค์มากขึ้น การค้าของนครสวรรค์ได้ย้ายศูนย์กลางจากฝั่งตะวันออก มายังฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงโปรดเกล้า ฯ ให้ย้ายตัวเมืองมาตั้งบนฝั่งตะวันตกของแม่น้ำ คนจีนในนครสวรรค์มีมากเป็นอันดับสาม รองลงมาจากกรุงเทพมหานคร และภูเก็ต ส่วนใหญ่เป็นพวกแต้จิ๋ว และไหหลำ การค้าของนครสวรรค์เจริญสูงสุดในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

บริเวณปากน้ำโพ มีสภาพเป็นชุมทางการค้า เป็นแหล่งชุมนุมเรือค้าข้าวที่ใหญ่ที่สุดรองลงมาจากกรุงเทพมหานคร ไม้ซุงสักจากภาคเหนือนับหมื่นนับแสนท่อน จะถูกล่องลงมาตามลำน้ำที่เป็นสาขาของแม่น้ำเจ้าพระยา มารวมกันที่ปากน้ำโพ ก่อนที่จะแยกส่งไปยังที่ต่าง ๆ บรรดาพ่อค้าจากกรุงเทพมหานครจะมาชุมนุมกันที่ปากน้ำโพเพื่อเลือกซื้อสินค้า ศูนย์กลางการค้าของนครสวรรค์มีอยู่ ๓ แห่งคือ

(๑) ตลาดยาว อยู่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำปิง เป็นศูนย์กลางการค้าระหว่างนครสวรรค์กับหัวเมืองทางเหนือ เช่น กำแพงเพชร ตาก และเชียงใหม่ เป็นต้น ชาวนครสวรรค์เรียกคนไทยทางเหนือว่าลาว จึงเรียกตลาดนี้ว่า ตลาดลาว ชาวเหนือจะนำสินค้าประเภทไม้สัก และของป่า เช่น หวาย ชัน น้ำมันยาง สีเสียด เปลือกไม้ น้ำผึ้ง ฯลฯ มาขาย ขากลับก็จะซื้อข้าวและเกลือกลับไป

(๒) ตลาดสะพานดำ อยู่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นศูนย์กลางการค้าระหว่าง อำเภอต่าง ๆ ของนครสวรรค์ เช่น อำเภอโกรกพระ อำเภอพยุหคีรี อำเภอบรรพตพิสัย สินค้าที่นำมาขายมีข้าว สัตว์ป่า และของป่า

(๓) ตลาดท่าชุด อยู่ริมคลองบางประมุง ตำบลท่าชุด เป็นศูนย์กลางการค้าข้าวของนครสวรรค์กับจังหวัดที่อยู่โดยรอบ เช่น พิจิตร กำแพงเพชร ตาก พ่อค้าชาวจีนจะมารับซื้อข้าว ณ ที่นี้ แล้วนำสิ้นค้าล่องลงกรุงเทพมหานคร ทางแม่น้ำเจ้าพระยาโดยใช้เรือกระแชงใหญ่ ขากลับ (ขาขึ้น) จะบรรทุกเกลือ มะพร้าว และน้ำตาลปีบมาขายที่นครสวรรค์

เมื่อเกิดภาวะเศรษฐกิจตกต่ำ ก่อนสมัยเปลี่ยนแปลงการปกครอง เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๗๕ เล็กน้อย ประกอบกับมีเส้นทางรถไฟสายเหนือไปถึงเชียงใหม่ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๖๕ และภายหลังสงครามมหาเอเชียบูรพา เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๘๘ ได้มีการสร้างสถานีรถไฟขึ้นที่ตำบลหนองปลิง ซึ่งเป็นสถานีรถไฟนครสวรรค์ในปัจจุบัน ทำให้การคมนาคมขนส่งทางน้ำลดลง ต่อมาเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๙๓ ได้เปิดสะพานเดชาติวงศ์ เพื่อใช้ในการคมนาคมขนส่งทางบกตามเส้นทางถนนพหลโยธิน ทำให้นครสวรรค์คลายความสำคัญทางเศรษฐกิจในด้านเป็นแหล่งกลางแลกเปลี่ยนสินค้าลงไป และกลายเป็นเมืองผ่าน

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองส่วนภูมิภาค นครสวรรค์ได้เป็นที่ตั้งมณฑลนครสวรรค์ ซึ่งเป็น ๑ ใน ๔ มณฑลที่ตั้งขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๓๘ มณฑลนครสวรรค์ครอบคลุม ๘ เมืองคือ นครสวรรค์ ชัยนาท อุทัยธานี พยุหคีรี มโนรมย์ สรรค์บุรี และกำแพงเพชร โดยมีพระยาดัสกรปลาศ (ทองอยู่ โลหิตเสถียร) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลคนแรก ต่อมา เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๗๕ ด้วยเหตุผลทางเศรษฐกิจ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้ยุบเลิกมณฑลนครสวรรค์ และให้เมืองต่าง ๆ ของมณฑลนี้ไปขึ้นกับมณฑลอยุธยา ยกเว้นกำแพงเพชร และตากให้ไปขึ้นกับมณฑลพิษณุโลก

๔.๗ การสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีเมืองโบราณจันเสน

๔.๗.๑ ประวัติเมืองจันเสน

สำหรับการศึกษาเกี่ยวกับเมืองโบราณจันเสนนั้นคณะผู้วิจัยได้ดำเนินการศึกษาเพื่อให้เห็นข้อเท็จจริงเกี่ยวกับเมืองจันเสนและดำเนินการลงพื้นที่สำรวจโดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๔.๗.๑.๑ ชื่อเมือง สำหรับเมืองจันเสนนี้ ชื่อเดิมรียกตามเนินดินที่ชาวบ้านเรียกกันว่า “โคกจันเสน” แต่หากพิจารณาจากรูปแบบของคำศัพท์ที่อาจจะมีรากเหง้ามาจากภาษาดั้งเดิมก็คือบาลีและสันสกฤตก็จะพบว่า คำว่า “จันเสน” นี้ เข้าใจว่าแปรรูป เลือนมาจากคำดั้งเดิมภาษาอินเดียว่า “จัน- ทะ- เสนะ” หรือจันทเสน เฉพาะคำว่า “เสนะ” เป็นคำในภาษาบาลี มีความหมาย ในพจนานุกรมบาลี- ไทยให้ความหมายว่า คำว่า เสนา หมายถึง กองทัพหรือกองทหาร หมู่ทหาร[96] ดังปรากฏในคำว่า “อจฺเจกจีวรํ นาม เสนาย วา คนฺตุกาโม โหติ ปวาสํ วา คนฺตุกาโม โหติ” แปลว่า “ชื่อ

[96] มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ, **พจนานุกรม บาลี - ไทย**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ, ๒๕๖๐), หน้า ๓๓๙.

ว่า อัจเจกจีวร อธิบายว่า ผู้ประสงค์จะไปในกองทัพ ประสงค์จะไป พักแรมต่างถิ่น”[97] และคล้ายกับคำว่า “แสนย์ ในภาษาสันสกฤต อันมีความหมายว่า แสนยากร คำว่า “เสน” นี้ ถือว่าเป็นคำที่เป็นมงคลนามที่นิยมใช้กันมากในสังคมไทยคำหนึ่ง ตัวอย่างที่พบเห็นบ่อยได้แก่ คำว่า ภีมเสน ศิวเสน รถเสน นันทเสน ชัยเสน นาคเสน เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีชื่อสกุลที่ลงท้ายด้วยคำว่า “เสน” อยู่หลายสกุล เช่น จารุเสน พลเสน บุณยเสน สานเสน พันธุมเสน ศุภเสน ษัฏเสน อาสนเสน จูตเสน ปทีปเสน และ กนิฐเสน เป็นต้น[98] ส่วนคำว่า จัน หรือจันทะนั้น ก็อาจจะเป็นชื่อๆหนึ่งที่ได้รับอิทธิพลมาจากอินเดีย ซึ่งในเมืองไทยเรานั้นก็มีชื่อตัวหรือชื่อสกุลที่เกี่ยวข้องกับคำว่าจันทะหลายชื่อ เช่น เมืองจันทึก ซึ่งก็อาจจะฟ้องกับคำว่า จันทิกา หรือ Chandigarh ในภาษาอังกฤษ ซึ่งเมืองนี้เป็นชื่อเมืองของรัฐปัญจาบอินเดีย การที่คนอินเดียเข้ามาเผยแผ่ศาสนาในท้องถิ่นหรือชุมชนบ้านเมืองในแถบนี้ก็ย่อมมีอิทธิพลต่อการเอาชื่อหรือนามมงคลนี้ไปตั้งเป็นชื่อของเมืองต่างๆได้รวมทั้ง “เมืองจันเสน” นี้ด้วย ซึ่งชื่อเมืองว่า จันเสน หรือจันทะเสนะนี้ก็อาจจะมีความหมายหรือแปลได้ว่า เมืองที่เกิดมาจากกองทัพของจันทราเทวีหรือกองทัพของเทพเจ้าแห่งพระจันทน์อย่างนี้ก็เป็นไปได้

อย่างไรก็ตามเราจะพบว่า ชื่อเมืองอื่นๆอาจจะมีการเปลี่ยนแปลงในภายหลัง แต่เฉพาะเมืองจันเสนนี้ปรากฏว่าไม่มีการเปลี่ยนแปลงในเรื่องของชื่อเมืองแต่อย่างใดยังคงมีการใช้คำว่าจันเสนสำหรับเรียกชื่อพื้นที่หรือเรียกชื่อสถานที่ต่างๆมาโดยตลอด เช่น โคกจันเสน วัดจันเสน สถานีรถไฟจันเสนเป็นต้น

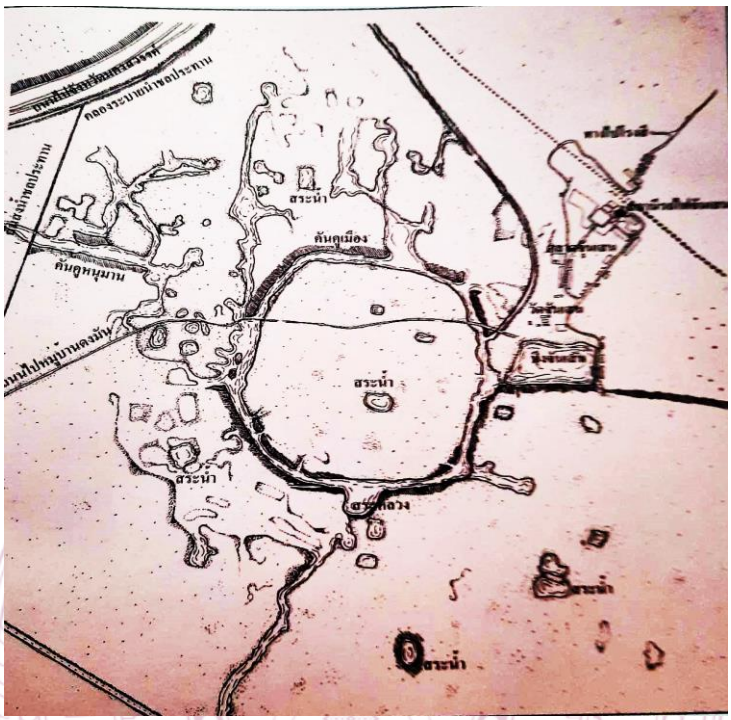
๔.๗.๑.๒ ลักษณะและขนาดของเมือง สำหรับเมืองโบราณจันเสนนี้ มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยม แต่มนที่มุมทั้งสี่ จนดูเกือบจะเป็นรูปกลม (พอจะเทียบได้กับลักษณะของเมืองโบราณกำแพงแสนและเมืองโบราณอินทร์บุรี) ล้อมรอบด้วยคูเมืองซึ่งกว้าง ประมาณ ๒๐ เมตร ปัจจุบันนี้ยังลึกอยู่และมีน้ำขัง เป็นส่วนใหญ่ นอกจากส่วนสั้น ๆ บางตอนซึ่งตื้นเขิน ขึ้น แต่ก็ยังเห็นเป็นร่องรอยและเค้าคูเมืองได้โดยชัดเจน คูเมืองนี้เป็นชนิดที่ไม่มีกำแพงมูลดินประกอบ และ โอบบริเวณอันมีความกว้างประมาณ ๗๐๐ เมตร ยาว ประมาณ ๔๐๐ เมตร คิดเป็นเนื้อที่ประมาณ ๓๐๐ ไร่เศษ เทียบขนาดได้ประมาณเท่าสวนลุมพินี หรือ ประมาณ ๔ เท่าของเนื้อที่สนามหลวง แต่ก่อนนี้เมื่อ จะเข้าไปในบริเวณเมืองจะต้องเดินบนสะพานไม้ข้าม เมืองเข้าไป ครั้นเมื่อไม่กี่ปีมานี้ทางบ้านเมืองได้เอารถงานมาทำถนนผ่าตัวเมืองและถมคูเมืองเป็นทางข้ามเข้าไป จึงไม่มีสะพานที่จะต้องข้ามดังแต่ก่อน บริเวณภายใน คูเมืองมีลักษณะเป็นที่เนิน สูงกว่าพื้นที่รอบนอกคูเมือง โดยปัจจุบันนี้บริเวณตัวเมืองโบราณก็มีได้เข้าไปอาศัยอยู่หลายครอบครัวและพื้นที่ภายในตัวเมืองก็จะมีการทำการเกษตรของชาวบ้านทำให้

---

[97] **วิ.ม.(ไทย)** ๒/๖๔๙/๑๖๘.

[98] นิจ หิญชีระนันท์ “จันเสน เมืองทวารวดีที่ถูกลืม” ใน สุจินต์ วงษ์เทศ (บรรณาธิการ” **สังคมและวัฒนธรรม: จันเสน เมืองแรกเริ่มในลุ่มลพบุรี ป่าสัก**, (กรุงเทพมหานคร: เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๓๘), หน้า ๗๙ - ๘๐.

ไม่สามารถที่จะมองเห็นเป็นรูปแบบเมืองเพราะไม่เหลือสิ่งก่อสร้างหรือโบราณสถานใดๆที่เป็นของเมืองโบราณหลงเหลืออยู่เลย จะมีเพียงการค้นพบวัตถุโบราณพวกพระหรือเศษกระเบื้องหรือลูกปัดโบราณบ้างเท่านั้น โดบภาพรวมของตัวเมืองจันเสนสามารถที่จะพิจารณาได้จากแผนภาพดังต่อไปนี้

ภาพที่ ๔.๑ แสดงลักษณะและขนาดของเมืองจากภาพ

หรือเราสามารถที่จะพิจารณาได้จากภาพถ่ายทางอากาศก็จะสามารถพิจารณาเห็นถึงลักษณะของตัวเมืองโบราณจันเสนได้เป็นอย่างดี โดยพิจารณาจากภาพถ่ายดังนี้

ภาพที่ ๔.๒ แสดงภาพถ่ายทางอากาศของเมืองจันเสน

จากแผนภาพและภาพถ่ายจะพบว่า เมืองโบราณจันเสนนี้เป็นรูปเกือบทรงกลมแต่ก็ถือว่าเป็นรูปเหลี่ยมได้เพราะเป็นรูปของเมืองที่พยายามจะขุดลอกคลองหรือทำรูปแบบของเมืองให้เป็นเหลี่ยมมาแต่เดิม แต่เนื่องจากว่าพื้นที่ที่ล้อมรอบด้วยน้ำจึงทำให้มีการปรับเปลี่ยนรูปร่างของเมืองให้มีรูปร่างที่ผันแปรไปตามลักษณะของพื้นที่ สิ่งหนึ่งที่คณะนักวิจัยลงพื้นที่สำรวจก็คือ ในตัวเมืองจันเสนนั้นยังมี “ต้นตาล”อยู่ ซึ่งเดิมทีเมืองนี้เป็นเมืองที่ส่งออกผลิตภัณฑ์ที่เกี่ยวข้องกับน้ำตาลหรือผลของลูกตาล ดังมีปรากฏรูปคนขึ้นต้นตาลที่ปรากฏในตราประทับที่พบในเมืองโบราณ และนอกจากนั้นก็มีการทอผ้าและการทำยาสมุนไพรรวมถึงการทำการค้าประเภทอื่นอีกด้วย ดังปรากฏในภาพ

ภาพที่ ๔.๓ แสดงรูปร่างลักษณะและวิถีชีวิตของชาวเมืองจันเสนโบราณ

๔.๗.๑.๓ ประวัติความเป็นมาของเมืองจันเสน

สำหรับประวัติของเมืองจันเสนนี้เราสามารถที่จะพิจารณาดีจากกรอบของพัฒนาการของเมืองในฐานะที่เป็นเมืองโบราณที่มีที่มาอันยาวนาน นอกจากนั้นเราก็สามารถที่จะพิจารณาได้จากกรอบพัฒนาการของเมืองในฐานะที่เป็นเมืองโบราณคดีที่มีพัฒนาการมาจากการเข้ามาอาศัยของผู้คนในยุคต่างๆที่สามารถจะรวบรวมมาอธิบายได้ดังต่อไปนี้

๔.๗.๑.๔ เมืองจันเสนในยุคโลหะตอนปลาย พ.ศ. ๒๔๔ - ๕๔๓

สำหรับเมืองจันเสนนั้นเมื่อพิจารณาจากการเริ่มการก่อตั้งเมืองนั้นจะพบว่าเป็นชุมชนที่ก่อตั้งขึ้นมาตั้งแต่สมัยปลายยุคเหล็ก ซึ่งหลักฐานที่พบและเป็นข้อยืนยันในเรื่องนี้ก็คือ การ

ค้นพบหลุมศพคนโบราณยุคเหล็กที่บ้านใหม่ชัยพัฒนาซึ่งอยู่ห่างจากเมืองจันเสนไปทางทิศตะวันตก ราว ๒ กิโลเมตร มีการพบหลักฐานการใช้หลักการถลุงเหล็กทำอาวุธหรือการทำเครื่องมือเพื่อยังชีพ จำนวนมาก เนื่องจากว่าเมืองจันเสนนี้ถือว่าเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ในบริเวณที่ลาดลงของลอนลูกคลื่น ระหว่างลุ่มน้ำเจ้าพระยาและลุ่มน้ำลพบุรี- ป่าสัก ซึ่งถือว่าเป็นช่วงที่มีพื้นที่เหมาะสมต่อการดำรงชีวิต ทำให้ผู้คนในยุคเหล็กได้ตัดสินใจลงมาอาศัยพื้นที่นี้ในการสร้างชุมชน โดยเริ่มมาตั้งแต่ยุคเหล็กตอน ปลายมาจนถึงยุคฟูนันและยุคทวารวดีตามลำดับ สำหรับหลักฐานทางโบราณคดีที่สามารถนำมา ยืนยันในเรื่องนี้ก็คือ หลุมศพและชุมชนที่ค้นพบที่บ้านใหม่ชัยมงคลหรือบ้านดงมันใกล้ๆกับเมืองจัน เสนนั่นเอง อย่างไรก็ตามเราจะพบว่า การประมาณการอายุของเมืองจันเสนในยุคโลหะตอนแปลายนี้ ถือว่าเป็นการเข้ามาตั้งถิ่นฐานของผู้คนในเมืองจันเสนในระยะที่ ๑ ก็คือราวพ.ศ. ๒๔๔ - ๕๔๓ ตรงกับ ยุคโลหะตอนปลาย โดยมีผู้คนเริ่มเข้ามาอาศัยอยู่ที่จันเสนเป็นครั้งแรกในยุค โลหะตอนปลาย คนพวก นี้ได้อาศัยอยู่ในหมู่บ้านเล็กๆ และเป็นชาวนาซึ่งก็ไม่แตกต่างมากนักจากชาวนาที่อยู่ใน ท้องที่ห่างไกล ออกไปในประเทศไทยปัจจุบัน ใช้เหล็ก สำริด และทำเครื่องปั้นดินเผาแบบต่าง ๆ เมื่อเทียบ เคียงกับ ที่อื่นแล้ว คนพวกนี้มีความเจริญ แต่ก็ยังไม่ ได้รับอิทธิพลอินเดีย และไม่ได้เป็นพุทธศาสนิกชน เขาฝัง ศพในหลุม และวางเครื่องปั้นดินเผาลงไปในหลุมเพื่อให้ผู้ตาย

เครื่องปั้นดินเผาบางแบบของระยะที่ ๑ ที่จันเสนนั้น จะพบว่าไม่เหมือนกับเครื่องปั้น ดินเผา ของยุคโลหะตอนปลายในแหล่งอื่น ๆ เช่นที่ บ้านด้าย จังหวัดอุทัยธานี และที่ศูนย์การทหารปืน ใหญ่ จังหวัดลพบุรี เรายังไม่ทราบแน่ว่าระยะที่ มีอายุสักเท่าใด เพราะยังไม่ได้พบถ่านในชั้นดินของ ระยะที่ ๑ เลย ดังนั้น จึงไม่ได้กำหนดอายุโดยวิธีหา คาร์บอน ๑๔ อาจจะเริ่มก่อน ๒๐๐ ปี ก่อนคริสต์ ศตวรรษ (พ.ศ. ๒๔๔) ก็ได้

๔.๗.๑.๕ เมืองจันเสนใน ยุครับวัฒนธรรมอินเดีย (ระยะที่ ๒ พ.ศ. ๕๔๓)

จากการที่เมืองจันเสนเป็นชุมชนหมู่บ้านในยุคเหล็ก เมื่อมีผู้คนมากขึ้น ชุมชนเริ่ม ขยายตัว มากขึ้น มีการติดต่อกับเมืองอื่นๆ ชุมชนหมู่บ้านจันเสนจึงเริ่มกลายเป็นชุมชนเมือง เมื่อมี การติดต่อ กับเมืองหรือชุมชนอื่นๆมากขึ้น ย่อมได้รับอิทธิพลและวัฒนธรรมที่แตกต่างไปเข้ามา จาก เดิมที่ชาว เมืองนิยมฝังศพกันมากจนมีบริเวณที่เป็นแหล่งฝังศพหรือป่าช้าของชุมชน แต่พอถึงยุคที่ได้ มีการ ติดต่อและรับอารยธรรมจากอินเดียแล้ว แหล่งที่เป็นป่าช้าฝังศพก็ค่อยๆ ลดน้อยลง เพราะมี ประเพณีเผาศพตามอย่างพวกอินเดียเข้ามาแทน บริเวณที่เป็นป่าช้าหรือที่ฝังศพ แต่เดิมถูกเปลี่ยน มา เป็นศาสนสถานไม่ทางพุทธศาสนาก็ทางศาสนาฮินดูอย่างใดอย่างหนึ่ง โดนมีการสร้างสิ่งก่อสร้างขึ้น ซึ่งอาจเป็นพระสถูปเจดีย์หรืออาคารสำหรับประดิษฐานรูปเคารพหรือสถานที่เพื่อประกอบพิธีกรรม ขึ้น ซึ่งนอกจากเป็นแหล่งเพื่อประกอบพิธีทางศาสนาแล้ว ยังเป็นแหล่งที่ผู้คนนำ เอาอัฐิที่เผาแล้วใส่ ภาชนะมาฝังไว้หรือเก็บไว้ในบริเวณนั้นด้วย จะเห็นได้ว่าแหล่งฝังศพหรือป่าช้าที่เคยเป็นสัญลักษณ์ ของชุมชนที่มีมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ได้ถูกทำลายให้กลายเป็นส่วนหนึ่งของศาสนสถานไป

และความโดดเด่นก็ไปอยู่ที่พระสถูปเจดีย์หรือสิ่งก่อสร้างที่เป็นศาสนสถานแบบอื่น (ศรีศักร, ๒๕๒๕, ๒๕๓๙)

ในยุคนี้ถือว่าเป็นพัฒนาการของเมืองจันเสนในระยะที่ ๒ เริ่มในราว พ.ศ. ๕๔๓ - ๗๙๓ ในสมัยนี้ถือว่าเป็นสมัยที่เริ่มมีการติดต่อค้าขายกับเมืองโดยรอบและโดยเฉพาะเมืองที่ได้รับเอาอิทธิพลของวัฒนธรรมทางศาสนาแบบอินเดียเข้ามาได้แก่ เมืองคูบัว อินทร์บุรี เมืองละโว้ เมืองอู่ตะเภาของชัยนาท เป็นต้น สำหรับ ในชั้นดินของระยะที่ ๒ มีเครื่องปั้นดิน เผาซึ่งเหมือนกันมากกับเครื่องปั้นดินเผาของอินเดีย ในชั้นดินเหล่านี้ยังปรากฏมีหวีงาช้าง ซึ่งแสดงภาพอยู่ ในรูปที่ ๕ หวีนี้มีการตกแต่งด้วยลายสลักอย่างงาม เป็นรูปม้า ๒ ตัว หงษ์ซึ่งมีขนเป็นลายคล้ายดอกไม้ ทำอย่างวิจิตร และมีสัญลักษณ์ทางพุทธศาสนาอยู่เป็น แถว เป็นแบบอมราวดี ในระยะที่ ๒ นี้ กำหนดอายุโดยวิธีหาคาร์บอน ๑๔ เป็น ๓ ระยะ ระยะนี้สิ้นสุดก่อน พ.ศ. ๗๙๓ อย่างแน่นอน ดังนั้น อาจจะสันนิษฐานได้ว่าหวีงาช้างนี้อย่างน้อยก็มีอายุอยู่ในระยะเวลาดังกล่าว หรืออาจจะเก่ากว่านั้น อาจใช้อยู่ระหว่าง พ.ศ. ๖๔๓- ๗๔๓ หรือบางทีก่อนกว่านั้น นี่เป็นระยะเวลาที่เก่าแก่ มาก และพิสูจน์ได้ว่า ศาสนาพุทธเป็นที่รู้จักในประเทศไทย เกือบ ๒,๐๐๐ ปีมาแล้ว

ในระหว่างระยะที่ ๒ นี้ ชาวเมืองจันเสนยังคง อาศัยอยู่ในหมู่บ้านชาวนาขนาดเล็ก คนพวกนี้ไม่สร้าง บ้านเรือนใหญ่โต เนื่องด้วยได้รับอิทธิพลเกี่ยวกับความคิดเห็นทางศาสนาจากอินเดียจึงเริ่มมีการเผาศพ มากกว่าการฝัง ตัวอย่างของเครื่องปั้นดินเผาในระยะที่ ๒ แสดงอยู่ในรูปที่ ๕ เกือบทั้งหมดเป็นแบบเรียบ ๆ มีสีแดงซึ่งแตกต่างกันมากกับเครื่องปั้นดินเผาในระยะที่ ๑ เครื่องปั้นดินเผาแบบนี้ยังไม่เคยพบที่บริเวณอื่น ๆ ในประเทศไทย

(Bronson และ Dales, ๒๕๓๙) ในยุคนี้ยังไม่พบสิ่งก่อสร้างที่ทำจากอิฐ มีเพียงสิ่งก่อสร้างที่ทำจาก ไม้ แต่ได้หักพังไปจนไม่เหลือร่องรอยให้เห็นว่าตั้งอยู่บริเวณใดและมีลักษณะอย่างไรบ้างจากลักษณะของเมืองจันเสน เมื่อพิจารณาบรรดาชุมชนโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบอื่น ๆ ในอาณาบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาทางทิศตะวันตกและตะวันออกแล้ว อาจกล่าวได้ว่าบรรดา ชุมชนที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบเหล่านี้กระจายกันอยู่ในที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงมากกว่าชุมชนที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบที่อยู่บนที่สูงหรือที่ดอนภายใน บรรดาชุมชนที่อยู่ในที่ราบลุ่มก็มักตั้งอยู่ใกล้กับแม่น้ำ ลำคลองที่ใช้เป็นเส้นทางคมนาคมได้สะดวก แม่น้ำลำคลองที่เคยใช้เป็นเส้นทางสัญจรเหล่านั้นใน ปัจจุบันได้ตื้นเขินและเปลี่ยนทางเดินไปหมดแล้ว เหลือแต่เพียงร่องรอยและลำรางให้เห็นเป็นช่วง ๆ เท่านั้น เมืองจันเสนสมัยอดีตก็ตั้งอยู่ใกล้กับลำน้ำที่ต่อเนื่องไปยังลำน้ำใหญ่ที่เชื่อมไปยังเมือง บางไผ่และเมืองละโว้ (เมืองลพบุรี) ซึ่งเชื่อมต่อไปยังแม่น้ำเจ้าพระยา ก่อนที่แม่น้ำเจ้าพระยาจะ เปลี่ยนทางเดินดังเช่นปัจจุบัน

เมืองจันเสนจัดเป็นเมืองร่วมสมัยกับเมืองอู่ทอง ซึ่งเป็นเมืองท่าที่ตั้งอยู่ทางด้านตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา จะเห็นได้จากเป็นเมืองที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบเมืองและมีโบราณวัตถุร่วมสมัยกับฟูนั้นมีลักษณะเหมือนกันเป็นจำนวนมาก เมืองจันเสนมีลักษณะคล้ายกับเมืองอู่ทองหลายอย่าง แต่สิ่งที่

สำคัญที่เห็นว่าใกล้เคียงกันก็คือพวกตุ๊กตาดินเผาแบบคนจูงลิง และตุ๊กตารูปคน ผู้หญิงและผู้ชายซึ่งมีลักษณะหน้าตา ทรงผม และการนุ่งผ้าสวมเครื่องประดับแบบคนพื้นเมือง ผู้ชายนุ่งผ้าสั้น ในขณะที่ผู้หญิงสวมผ้ายาวกรอมเท้า สิ่งนี้แสดงให้เห็นค่านิยมของสตรีที่ให้ความสำคัญกับการปกปิดร่างกายตั้งแต่เอวลงมาถึงข้อเท้า ค่านิยมดังกล่าวยังคงเห็นได้จากความนิยมนุ่งผ้าซิ่นและผ้าโสร่งของคนในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในสมัยหลังลงมาถึงปัจจุบัน (ศรีศักร, ๒๕๓๙)

๔.๗.๑.๖ เมืองจันเสนในยุคฟูนันตอนต้น ระยะที่ ๓ พ.ศ. ๗๙๓ - ๙๙๓

สำหรับยุคนี้หากพิจารณาจากเครื่องปั้นดินเผาในระยะนี้จะพบว่ามีความแตกต่างออกไป แต่อย่างไรก็ตามการดำรงชีวิตระหว่างระยะที่ ๓ นี้ต้อง เหมือนกันมากกับระยะก่อน ๆ แม้กระนั้นหมู่บ้านก็ใหญ่ ขึ้นและในสมัยนี้ชาวเมืองจันเสนเริ่มมีการติดต่อกับส่วน อื่น ๆ ในแถบเอเชียอาคเนย์ สิ่งของต่าง ๆ ที่ได้จากระยะที่ ๓ และระยะที่ ๔ ที่จันเสนนั้นคล้ายคลึงกันมากกับที่อู่ทองและที่ออก แก้วในดินดอนสามเหลี่ยมลุ่มแม่น้ำโขง สิ่งของเหล่านี้ หลายอย่าง เช่น กระดิ่งสัมฤทธิ์ ต่างหูดีบุกเป็นรูปห่วง เครื่องมือดินเผาสำหรับทำ (ลวดลาย) เครื่องปั้นดินเผาหรือเสื้อผ้าคล้ายกับที่เมืองออกแก้วของฟูนัน เนื่องจากออกแก้ว (บางทีอู่ทองด้วย) มีความผูกพันอยู่กับอาณาจักร สมัยประวัติศาสตร์ที่เรียกว่า ฟูนัน มาโดยตลอดดังนั้น จึงเรียกระยะที่ ๓ ว่า “ฟูนันตอนต้น” เป็นการหมายความเพียงแต่ว่า จันเสนในระยะที่ ๓ นี้อยู่ร่วมสมัยกับอาณาจักรฟูนัน แต่จันเสนไม่จำเป็นต้องขึ้นต่อฟูนันในด้านการปกครอง เครื่องปั้นดินเผาชนิดหนึ่งจากระยะที่ ๓ มีความสำคัญมาก เป็นวัตถุชิ้นเล็ก ๆ ๒ ชิ้น บางทีอาจจะ เป็นฝาปิดภาชนะที่เนื้อแกร่ง (Stoneware) และเคลือบ สีน้ำตาลอมเขียว

ดร. วัตสัน และ ดร. ลูฟว์ (Dr. Watson & Dr. Loofs) ได้พบอีกชิ้นหนึ่งที่อู่ทอง ทั้งสองชิ้นที่พบ ที่จันเสนจากระยะที่ ๓ นั้นมีอายุระหว่าง พ.ศ. ๗๙๓- ๙๙๓ (ค.ศ. ๒๕๐- ค.ศ. ๔๕๐) ของสิ่งนี้นับเป็นเครื่อง ปั้นดินเผาที่เก่าแก่มากกว่า (ที่เคยพบ) ในประเทศไทย ความจริงแล้วของเหล่านี้เป็นเครื่องเคลือบที่เก่าที่สุดและ เป็นเครื่องปั้นดินเผาที่แกร่งและเก่าที่สุดเท่าที่เคยพบในเอเชียอาคเนย์ นอกจากที่ตั้งเกี่ย เครื่องปั้นดินเผาแบบอื่น ๆ จากระยะที่ ๓ ก็มี ภาชนะดินเผาซึ่งส่วนมากแข็งแกร่งและมีสีดำ บางชิ้นมี สีสดและเป็นมัน (สีแดง สีส้ม สีเหลืองและสีน้ำตาล) ล้วนงามมากทีเดียว ซึ่งได้มีการพบเครื่องปั้นดินเผาอย่างเดียวกันนี้ที่อู่ทองและเมืองอื่น ๆ ในภาคกลางของประเทศไทย สำหรับระยะที่ ๓ นี้เรามีอายุที่ได้จากการหาคาร์บอน ๑๔ ซึ่งทั้งหมด มีอายุระหว่าง พ.ศ. ๘๔๓- ๙๙๓

๔.๗.๑.๗ ระยะที่ ๔ (พ.ศ. ๒๕๓ - ๑๑๔๓ ฟูนันตอนปลาย)

ในที่สุดจันเสนก็เริ่มจะไม่ใช่เป็นหมู่บ้านเล็ก ๆเสียแล้ว ในระยะที่ ๔ นี้พบเครื่องปั้นดินเผามากกว่า ในระยะที่ ๓ และมีเครื่องปั้นดินเผาชนิดต่าง ๆ มาก ขึ้นด้วย ในระหว่างระยะนี้จันเสนอาจจะเติบโตขึ้นเป็น เมืองเล็ก ๆ อย่างไรก็ตามประชาชนดูเหมือนว่ายังคง ดำเนินชีวิต

อยู่อย่างง่าย ๆ คนพวกนี้ได้เป็นเจ้าของ ศิลปวัตถุจำนวนน้อย และได้สร้างสิ่งก่อสร้างทั้งหมด ขึ้น รวมทั้งศาสนสถานที่สร้างด้วยไม้

น่าจะเป็นไปได้ว่าที่จันเสนในระหว่างระยะที่ ๔ นั้นยังไม่มีสิ่งที่ก่อด้วยอิฐและอาจเป็นไปได้ว่าเจดีย์ที่ สร้างด้วยอิฐองค์ที่ถูกทำลายไปแล้วอาจจะสร้างขึ้นในตอนปลายของระยะนี้ก็ได้ สิ่งของต่าง ๆ แบบฟูนันยังคงใช้อยู่ต่อมาในระยะที่ ๔ เช่นเดียวกันกับระยะที่ ๓ ด้วยเหตุผลนี้จึงเรียก ระยะนี้ว่า “ฟูนันตอนปลาย” ในระยะนี้เรามีอายุที่ กำหนดจากคาร์บอน ๑๔ อยู่ระยะเดียว ดังนั้น เราจึง ไม่อาจกำหนดได้แน่นอนว่าระยะนี้มีอายุยาวนานเพียงใด อย่างไรก็ตามน่าจะมีอายุสั้นมากคือเริ่มประมาณ พ.ศ. ๙๙๓- ๑๑๔๓ เครื่องปั้นดินเผาในระยะที่ ๔ นี้มีแปลก ๆมากมาย ชิ้นส่วนที่เด่นของเครื่องปั้นดินเผาในระยะที่ มีแสดงอยู่ในรูปที่ ๑๐ มีอยู่ แบบที่เหมือน มีอยู่ ๒- ๓ กับเครื่องปั้นดินเผาจากบริเวณอื่น ๆ เช่นที่อู่ทอง แต่ ก็มีหลายแบบเหมือนกันที่พบแต่เพียงที่จันเสนเท่านั้น

๔.๗.๑.๘ ระยะที่ ๕ (พ.ศ. ๑๑๔๓ - ๑๓๔๓ สมัยทวารวดีตอนต้น)

ระยะนี้เป็นระยะที่ (เจริญ) สูงสุดของประวัติ ศาสตร์จันเสน จันเสนได้กลายเป็นเมืองอย่างแน่นอน ในระยะเวลาดังกล่าว ประชาชนมีจำนวนมากขึ้นทีเดียว ได้ขุดคูรอบเมืองเพื่อป้องกันศัตรู และขุดบึงขึ้นทาง ด้านนอกคูเมืองไปทางตะวันออก เพื่อจ่ายน้ำเข้าเมือง ถนน หรือ (กำแพงกั้นน้ำ) ซึ่งชาวบ้านจันเสนปัจจุบัน เรียกว่า “ถนนหนุมาน” ได้สร้างขึ้นเพื่อเชื่อมบริเวณ จันเสนกับท้องที่ทางตะวันออก ซึ่งเรายังไม่ทราบตำแหน่งที่ตั้ง

ในระยะก่อน ๆ เกือบจะไม่พบศิลปวัตถุนอกจาก หวีงาช้าง และรูปปั้นเป็นตัวสัตว์ขนาดเล็ก ๒- ๓ ชิ้น ฝีมือไม่สละสลวย แต่ในชั้นดินของระยะที่ ๔ ได้ พบศิลปวัตถุมากมาย ในจำนวนนั้นก็มีสิงโตดินเผา รูปปั้นดินเผาขนาดเล็กเป็นรูปพระนางลักษมี หรือพระนางสิริมหามายา และชิ้นส่วน ๒ ชิ้นของรูปปั้นขนาดเล็กเป็นรูป “ผู้ชายกับลิง” ซึ่งมีลักษณะเหมือน กับที่พบที่อู่ทอง แต่โชคไม่ดีที่เราไม่ได้พบพระพุทธรูป เลย แต่ยังเป็นที่สงสัยอยู่เล็กน้อยว่า ศิลปวัตถุจาก ระยะที่ ๕ นี้จะเป็นของสมัยทวารวดีได้พบชิ้นส่วนปูนปั้นจำนวนหนึ่งที่เจดีย์องค์ที่ถูก ทำลายซึ่งอยู่ห่างจากจันเสนไปทางทิศตะวันตกประมาณ ๑ กิโลเมตร ของเหล่านั้นเป็นแบบทวารวดี (ซึ่งคล้ายกับรูปปูนปั้น ซึ่งพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพบที่โคก ไม้เดน) แต่อายุไม่เป็นที่แน่นอน ได้พบเครื่องปั้นดิน เผาที่ไม่สามารถกำหนดอายุได้อยู่ปะปนกับสิ่งของเหล่านี้ อาจจะเป็นของระยะที่ ๕ มากกว่าระยะที่ ๔ ที่จันเสน ได้พบเครื่องปั้นดินเผาจำนวนมาก ในระยะที่ ๕ มีผู้พบเครื่องปั้นดินเผาชนิดเดียวกันกับที่พบจากบริเวณ อื่น ๆ ในประเทศไทย คือ ที่นครปฐม อู่ทอง อู่ตะเภา (ในจังหวัดชัยนาท) โคกไม้เดน และเมืองอินทร์ (อินทร์บุรีเก่า) ความจริงแล้วจะพบเกือบทุก ๆ บริเวณ ซึ่งทำศิลปะทวารวดี รวมทั้งบริเวณต่าง ๆ ในภาค ตะวันออกเฉียงเหนือ ดูเหมือนว่าส่วนใหญ่ในประเทศไทยได้ใช้เครื่องปั้นดินเผาแบบนี้ในระยะเวลาดังกล่าว

มีเครื่องปั้นดินเผา ๒ แบบซึ่งมีความสำคัญ เป็นพิเศษ แบบแรกในระยะที่ ๕ นี้มีเศษเครื่องปั้น ดินเผามากมายซึ่งเดิมเป็นไหตบแต่งด้วยลวดลายที่ ประทับลงไป มีหลายแบบรวมทั้งม้าที่มีคนขี่ ช้าง หงส์ วัว และนักรบที่กำลังวิ่ง ส่วนของไหซึ่งมีลวด ลายประทับลงไปนั้นมีภาพอยู่ในตอนล่างของ รูปที่ ๑๓ เราไม่รู้ว่าลวดลายเหล่านี้เกี่ยวข้องทางด้านศาสนาหรือทางโลกหรือจะหมายถึงรูปเคารพ อะไรหรือไม่ แน่นอนทีเดียวที่นักประวัติศาสตร์ศิลป์คงจะเห็นว่าเป็นสิ่งที่น่าสนใจมาก เศษเครื่องปั้นดินเผาที่มีลายประทับลงไปนั้นเท่าที่พบมาแล้วพบที่จันเสนและลพบุรีเท่านั้นพวกที่พบที่ลพบุรีนั้นเท่าที่เราเห็นแตกต่างและมีอายุอ่อนกว่าที่จันเสน การที่จะค้นพบเครื่องปั้นดินเผาพวก นี้ในท้องที่อื่น ๆ ในโอกาสต่อไปจึงมีความสำคัญมาก เครื่องปั้นดินเผาที่น่าสนใจกลุ่มที่ ๒ ก็คือพวกไหที่มีปากผาย และที่รอบ ๆ ปากมีแถบสีแดงและสีขาว นายโกรลิเยร์ (Mr. Groslier) ได้พบไหซึ่งมีลักษณะคล้ายกันมากนี้ เป็นจำนวนมากที่สมโบร์ไพรกุก อิสานปุระโบราณ ของทั้งหมดนั้นนายโกรลิเยร์ ได้กรุณานำมาให้เราดูที่นครวัด ซึ่งเหมือนกันทีเดียวกับที่จันเสน สิ่งเหล่านี้แสดงว่าได้มีการติดต่ออยู่บ้างระหว่างภาคกลางของประเทศไทยกับประเทศกัมพูชา

ในระหว่างสมัยเจนละบก และสมัยทวารวดีตอนต้น สำหรับในระยะที่ ๕ นี้ เราไม่ได้อายุจากการหาคาร์บอน ๑๔ เลย ดูเหมือนเป็นการแน่นอนว่า ระยะนี้อาจจะเริ่มขึ้นในระยะใดระยะหนึ่งประมาณ พ.ศ. ๑๑๔๓ (ค.ศ. ๖๐๐) แต่ถ้าเรากล่าวว่าสิ้นสุดลง ประมาณ พ.ศ. ๑๓๔๓ (ค.ศ. ๘๐๐) ก็เป็นการคาด คะเนไป ดังนั้นระยะที่ ๕ นี้ อาจสิ้นสุดก่อนหรือสืบ ต่อไปภายหลัง พ.ศ. ๑๓๔๓ ก็ได้

๔.๗.๑.๙ ระยะที่ ๖ (พ.ศ. ๑๓๔๓ - ๑๕๕๓ สมัยทวารวดี ตอนปลาย)

นี่เป็นระยะสุดท้ายที่จันเสน ประชาชนมีจำนวน น้อยกว่าระยะที่ ๕ ตัวเมืองไม่มีความสำคัญเช่นแต่ก่อน และมีประชาชนอาศัยอยู่น้อยมาก ในระหว่างระยะนี้ ไม่พบอาคาร และสิ่งก่อสร้างด้วยดิน นอกเสียจาก เจดีย์องค์ที่ถูกทำลายไปแล้ว และเราได้พบปูนปั้นที่ เจดีย์องค์นี้ เครื่องปั้นดินเผาในระยะที่ ๕ นี้ ไม่มีแบบต่าง ๆ มากมายเหมือนกับในระยะที่ ๕ มีอยู่เพียง ๒ - ๓ แบบเท่านั้น แต่อย่างไรก็ตามก็ทำด้วยฝีมือดีมาก

ส่วนมากเครื่องปั้นดินเผารุ่นแรกของจันเสนเผาไฟแก่ก่อนไม่สม่ำเสมอ บางทีอาจจะเผาในที่กลางแจ้ง แต่เครื่องปั้นดินเผาในระยะที่ ๕ นั้น ดูเหมือนจะเผา กันในเตาเผาที่แท้จริง ถึงแม้ว่าจะไม่ได้เคลือบ ก็เผาไฟ ได้อย่างสม่ำเสมอ และแข็งมากจนเกินไปจนดูเหมือนกับเป็นเครื่องปั้นดินเผาที่แกร่ง แต่คุณภาพเลว ได้พบเครื่องปั้นดินเผาแบบที่พบในระยะที่ ๕ ในบริเวณหลายแห่งของสมัยทวารวดีในภาคกลางของประเทศไทยพบมากที่สุดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในปี พ.ศ. ๒๕๑๒ ดร. พี่คอก (Dr. Peacock) กับคณะสำรวจและฝึกงานของมหาวิทยาลัยศิลปากรได้พบเครื่องปั้นดินเผาภายในปราสาทหินพิมาย ซึ่งพิสูจน์ได้ว่ามีลักษณะ เหมือนกันกับเครื่องปั้นดินเผาในระยะที่ ๕ จากจันเสนดูเหมือนว่าพิมายและจันเสน (ภาคกลางและภาคเหนือของไทย) ได้มีการติดต่อกันอย่างใกล้ชิดในระหว่างระยะที่ ๖

เราไม่รู้แน่นอนว่าระยะที่ ๕ นั้นเริ่มต้นและ สิ้นสุดลงเมื่อใด อาจจะคาดคะเนได้บ้างว่ามีอายุอยู่ระหว่าง พ.ศ. ๑๓๔๓- ๑๕๙๓ (ค.ศ. ๘๐๐- ๑๐๕๐) อย่างไรก็ตามได้พบของสมัยลพบุรีจำนวนเล็กน้อยที่ จันเสน ฉะนั้นก็อาจเป็นไปได้ว่าเมืองจันเสนโบราณ ได้ร้างไปภายหลังที่ได้ตั้งเมืองข้าหลวงขอมขึ้นที่ลพบุรี ในระหว่างปี พ.ศ. ๑๖๔๓- ๒๓๔๓ (ค.ศ. ๑๑๐๐- ๑๘๐๐) ไม่มีคนอาศัยอยู่ที่จันเสนต่อเมื่อเร็ว ๆ นี้เอง จึงมีคนเข้าไปอาศัยอยู่ในบริเวณเมืองโบราณอีกครั้งหนึ่ง

๔.๗.๒ เมืองจันเสนล่มสลาย

หลังจากเป็นเมืองร้างในสมัยทวารวดีตอนปลาย เนื่องจากแม่น้ำเจ้าพระยาเปลี่ยนทางเดินทำให้การเดินทางติดต่อกับชุมชนอื่นๆ บริเวณเขตแม่น้ำทำได้ลำบากมากขึ้น และปริมาณน้ำที่ได้ รับจากแม่น้ำเจ้าพระยาที่เปลี่ยนไป รวมถึงการเติบโตของเมืองอื่นๆ ที่อยู่ใกล้เคียงมีความสำคัญ มากกว่า ได้แก่ เมืองลพบุรี จึงทำให้ผู้คนในเมืองจันเสนอพยพออกไปตั้งถิ่นฐานยังเมืองอื่นๆ เมื่อ เมืองจันเสนมีผู้คนน้อยลง การพัฒนาปรับปรุงเมืองโบราณจึงน้อยลงตามไปด้วย จนในที่สุดเมือง จันเสนก็กลายเป็นเมืองร้าง ไม่มีประชาชนตั้งถิ่นฐานอยู่ในจันเสนอีกเลย (Bronson และ Dales,๒๕๓๙)

เมื่อเมืองจันเสนถึงกาลล่มสลายไปก็จะพบว่าไม่มีเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับการมีอยู่ของคนในเมืองจันเสนเลยเนื่องจากว่านับจากการเปลี่ยนแปลงทำให้ชาวเมืองได้อพยพไปขึ้นกับเมืองใหม่และวัฒนธรรมใหม่ที่เกิดขึ้นมาภายหลังก็คือเมืองละโว้หรือลพบุรี เป็นผลทำให้เมืองจันเสนได้สูญสลายไปนับนั้นมา

๔.๗.๓ เมืองจันเสนสมัยอยุธยา

เมื่อเวลาล่วงเลยมาจนถึงสมัยอยุธยา สันนิษฐานว่าน่าจะมีการตั้งถิ่นฐานในบริเวณนี้อีกครั้ง แต่เป็นลักษณะการ ตั้งถิ่นฐานแบบชั่วคราว เนื่องจากการอพยพเคลื่อนย้ายของผู้คน จากการเปลี่ยนราชธานีจาก สุโขทัยมาเป็นเมืองอยุธยา อาจเป็นจุดพักระหว่างการเดินทาง หรืออยู่อาศัยชั่วคราว และต่อมาเมื่อ การทำการเกษตรไม่ได้ผลดีก็เคลื่อนย้ายไปตั้งถิ่นฐานในบริเวณอื่น บริเวณเมืองโบราณจันเสนในช่วงเวลานี้จึงไม่มีการตั้งถิ่นฐานของผู้คนในลักษณะที่เป็นการตั้งถิ่นฐานแบบถาวรเป็นเวลานานจนกระทั่งถึงสมันรัตนโกสินทร์

๔.๗.๔ เมืองจันเสนสมัยรัตนโกสินทร์

หลังจากที่เมืองจันเสนล่มสลายและถูกทิ้งร้างไปในสมัยทวารวดีตอนปลายถึงแม้ว่าจะมีประชาชนเข้ามาตั้งถิ่นฐานอีกครั้ง แต่ก็เป็นลักษณะการตั้งถิ่นฐานแบบชั่วคราว จนกระทั่งมีการเข้ามาตั้งถิ่นฐานถาวรอีกครั้งเมื่อมีการสร้างเส้นทางรถไฟสายเหนือผ่านพื้นที่จันเสน ซึ่งอยู่ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ช่วงปี พ.ศ. ๒๔๔๔- ๒๔๔๘ ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่มีการก่อสร้างเส้นทางรถไฟสายเหนือ ๓ ช่วง คือ

บ้านภาชี- ลพบุรี ระยะทาง ๔๓ กิโลเมตร เปิดเดินรถปี พ.ศ. ๒๔๔๔ ช่วงที่ ๒ ลพบุรี- ปากน้ำโพ ระยะ ทาง ๑๑๗ กิโลเมตร เปิดเดินรถปี พ.ศ. ๒๔๔๘ และช่วงสุดท้าย ปากน้ำโพ- พิษณุโลก ระยะทาง ๑๓๙ กิโลเมตร เปิดเดินรถปี พ.ศ. ๒๔๕๐ และกลุ่มคนกลุ่มแรกได้เลือกเอาพื้นที่ โคกอัน เป็นที่ดอนกว่าที่อื่น ซึ่งเป็นเมืองโบราณเป็นที่อยู่อาศัย หลังจากนั้นการสร้างทางรถไฟได้ทำ ให้ชาวจีน เข้ามาตั้งบ้านเรือนในบริเวณจันเสนมากขึ้น ประกอบด้วยชาวจีนแต้จิ๋วและชาวจีนแคะลูกหลานของ ชาวจีนแต้จิ๋วได้เข้ามาสร้างห้องแถวค้าขายอยู่ใกล้ทางรถไฟเป็นกลุ่มแรก และกลุ่มคนจีนกลุ่มนี้ทำให้ จันเสนเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจของท้องถิ่นในยุคนั้น โดยพัฒนาจากระดับหมู่ บ้านมาเป็นระดับ ตำบล มีสภาพเป็นเมืองขนาดเล็ก ที่มีตลาด ศาลเจ้า และที่อยู่อาศัยของพวกพ่อ ค้า และมีการสร้าง วัดจันเสนขึ้นเป็นวัดสำคัญของชุมชน และท้องถิ่นในเวลาต่อมา ส่วนชาวจีน แคะได้เข้ามาตั้งบ้านเรือน ใกล้กับโคกจันเสน ชาวจีนกลุ่มนี้ไม่นิยมค้าขาย จึงประกอบอาชีพด้วย การปลูกผักแบบยกร่องและ เป็นคนจีนจำนวนน้อยเมื่อเทียบกับจำนวนคนจีนแต้จิ๋วที่นิยมปลูกห้อง แถวค้าขายในตลาด นอกจาก ชาวจีนโพ้นทะเลแล้ว ยังมีผู้คนที่อพยพมาจากสระบุรีซึ่งมีเชื้อสาย ลาวจำนวนหนึ่ง มาอยู่อาศัยกระจัด กระจายทั่วไปทั้งในโคกจันเสนและหมู่บ้านรอบนอก โดยที่ลูก หลานในรุ่นปัจจุบันบางกลุ่มกล่าวว่า อพยพมาจากบ้านโคกเสลา อำเภอบ้านหมอ เขตติดต่อกับ อำเภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรียังมี กลุ่มชนบางส่วนที่โดยสารรถไฟมาที่จันเสนในยุคที่คนขับรถจักรเป็นชาวตะวันตกประกอบด้วยกลุ่ม ชาวลาวที่อพยพเข้ามาตั้งบ้านเรือนในบริเวณจันเสน ซึ่งมีหลายกลุ่มโดยเข้ามาตั้งถิ่นฐานต่าง ระยะเวลากัน เนื่องจากเป็นกลุ่มที่กระจัดกระจายและไม่ได้เป็นกลุ่มใหญ่ ลักษณะ ประเพณี วัฒนธรรมวิถี ชีวิตจึงไม่ได้สืบเนื่องเหมือนกลุ่มเดิม แบ่งเป็นกลุ่มลาวพวนกระจายมา จากทางอำเภอ บ้านหมี่ จังหวัดลพบุรี ลาวเวียงจากจังหวัดสระบุรี ลาวแล้วจากแถบจังหวัดสิงห์บุรี นอกจากนี้กลุ่มคน กลุ่มใหญ่อีกกลุ่มหนึ่ง คือ คนไทยที่เคยตั้งบ้านเรือนในแถบแม่น้ำเจ้าพระยาเป็น ที่รู้กันโดยทั่วไป เรียกว่า คนแม่น้ำ ส่วนมากอพยพมาจากอำเภออินทร์บุรี และจากตำบลต่างๆ ใน อำเภอเมือง จังหวัด สิงห์บุรี สาเหตุใหญ่ของการโยกย้ายก็เนื่องมาจากที่ดินทำกินมีไม่เพียงพอ ทั้ง กลุ่มคนลาวและคนไทย ได้อพยพเข้ามาสู่จันเสนน่าจะอยู่ในระยะเวลาใกล้เคียงกัน

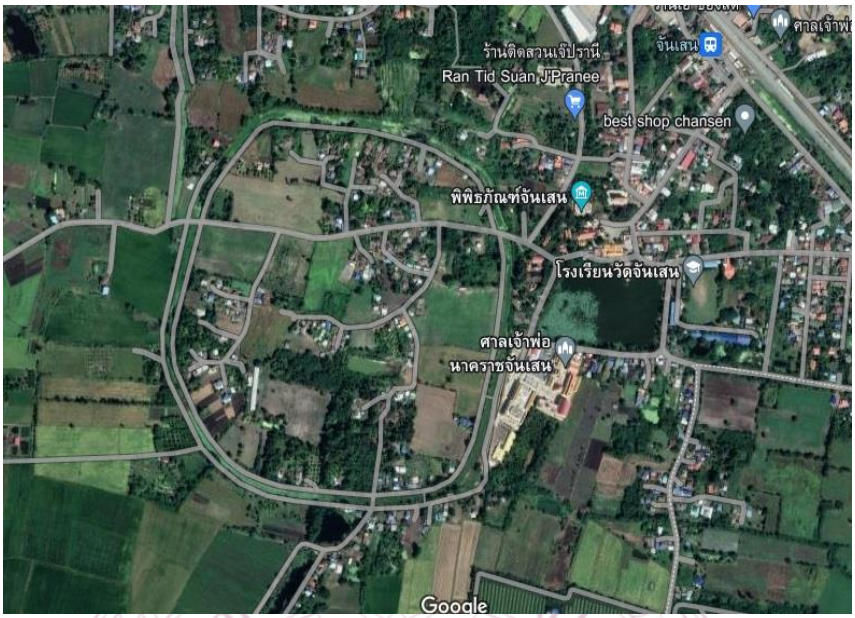
จากพัฒนาการของการเติบโตเป็นเมืองโบราณจันเสน และการตั้งถิ่นฐานของประชาชนใน สมัยโบราณนั้น จะเห็นได้ว่าปัจจัยที่เป็นตัวดึงดูดให้มีผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานบริเวณเมืองโบราณจันเสนนี้ ในอดีตเริ่มแรกสมัยโลหะตอนปลายนั้นได้แก่ พื้นที่ภูมิประเทศที่มีความอุดมสมบูรณ์ทั้งใน ด้านของ แหล่งน้ำและทรัพยากรแร่ธาตุที่สำคัญเช่น แร่เหล็กและทองแดง ที่สามารถนำมาผลิตเป็น เครื่องมือ เครื่องใช้ที่ทำจากเหล็กและสำริดได้ตั้งแต่ในยุคโลหะ รวมถึงสามารถเดินทางไปยังแม่น้ำเจ้าพระยาได้ อีกด้วย เมืองจันเสนจึงมีการพัฒนาเรื่อยมา จนมีการขุดคูน้ำล้อมรอบเมือง เพื่อ ประโยชน์ในด้านการ กักเก็บน้ำและป้องกันข้าศึกศัตรู จนกระทั่งเมื่อแม่น้ำเจ้าพระยาเปลี่ยนทาง เดิน การติดต่อไปยังเมือง อื่นที่อยู่ห่างออกไปมีความลำบากมากขึ้น และมีเมืองอื่นที่มีความสำคัญและมีขนาดใหญ่กว่าเติบโตขึ้น

เมืองจันเสนจึงมีประชากรลดลงเรื่อยๆ และกลายเป็นเมืองร้างใน ช่วงปลายสมัยทวารวดี และมีผู้คนกลับเข้ามาตั้งถิ่นฐานอีกครั้งในสมัยรัชกาลที่ ๕ ช่วงที่มีการสร้าง เส้นทางรถไฟสายเหนือผ่านท้องที่จันเสน ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของการตั้งถิ่นฐานในยุคปัจจุบัน

เมืองโบราณจันเสนนี้ เป็นลักษณะของเมืองโบราณที่ถูกทิ้งร้างไป และมีการกลับเข้าไปตั้ง ถิ่นฐานใหม่อีกครั้งในพื้นที่ และการตั้งถิ่นฐานใหม่ลักษณะนี้จึงไปทำลายหลักฐานของเมืองโบราณ จันเสนเดิมโดยรู้เท่าไม่ถึงการณ์ ลักษณะของความเป็นเมืองโบราณในอดีตจะถูกทำลายลงอย่าง รวดเร็ว มรดกของชาติทางศิลปกรรมและสถาปัตยกรรม เช่น สถูป เจดีย์ ได้สูญหายไปอย่างสิ้นเชิง ก่อนที่จะมีมาตรการอนุรักษ์เข้าไปจัดการดูแลพื้นที่ จากการบอกเล่าของชาวบ้าน สถูป และเจดีย์ ที่ชาวบ้านเคยพบ บางส่วนถูกทำลายลงก่อนที่เจ้าหน้าที่กรมศิลปากรจะเข้ามาทำการขุดค้น เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๑๑-๒๕๑๒ เนื่องจากประชาชนต้องการปรับพื้นที่เพื่อใช้ประโยชน์ที่ดิน ทำให้โบราณสถานที่ บ่งบอกถึงความเป็นมาของเมืองโบราณจันเสนได้สูญหายไปจนหมดสิ้น

๔.๗.๕ สถานภาพปัจจุบันของเมืองจันเสน

สำหรับสถานภาพในปัจจุบันของเมืองจันเสนนั้น ปัจจุบันตั้งอยู่ที่ตำบลจันเสน อำเภอตาคลี จังหวัดนครสวรรค์ ซึ่งปัจจุบันถือว่าเป็นเมืองโบราณที่มีความสำคัญมากเมืองหนึ่งของจังหวัดนครสวรรค์และเป็นเมืองท่องเที่ยวที่มีการประชาสัมพันธ์ให้นักท่องเที่ยวได้เข้ามาท่องเที่ยวเพื่อหาความรู้และเรียนรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ความเป็นมาของชุมชน ซึ่งหากพิจารณาให้เห็นถึงสภาพของเมืองโบราณจันเสนนั้นจะพบว่าเมืองจันเสนจะเป็นเมืองที่มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมแต่มนที่มุมทั้งสี่จนเกือบจะเป็นรูปกลม มีความกว้างประมาณ ๗๐๐ เมตร ยาวประมาณ ๘๐๐ เมตร มีพื้นที่ประมาณ ๓๐๐ ไร่ ล้อมรอบด้วยคูเมือง ซึ่งกว้างประมาณ ๒๐ เมตร ที่ปัจจุบันยังมีน้ำขังและชาวบ้านยังได้ใช้ประโยชน์จากน้ำในคูเมืองนี้ในการอุปโภค ส่วนพื้นที่ภายในคูเมืองสูงกว่าพื้นที่โดยรอบเล็กน้อย สันนิษฐานว่าเป็นเพราะการขุดคูเมืองในสมัยโบราณแล้วนำดินมาถม พื้นที่ภายในคูเมือง ซึ่งปัจจุบันสามารถลักสูงต่ำได้อย่างชัดเจน นอกคูเมืองด้านทิศตะวันออกมีสระน้ำ หรือบึงขนาดใหญ่ เรียกว่า บึงจันเสน เป็นรูป สี่เหลี่ยมผืนผ้า มีขนาดกว้างประมาณ ๑๗๐ เมตร ยาวประมาณ ๒๔๐ เมตร มีเนื้อที่ประมาณ ๒๘ ไร่ เป็นบึงน้ำสมัยทวารวดีเช่นกัน ยังมีคันดินโบราณกว้างประมาณ ๒๐ เมตร เรียกว่า คันคูหนุมาน ซึ่งเป็นคันคูที่มีความสำคัญในสมัยโบราณแต่ปัจจุบันได้ตื้นเขินไปแล้ว โดยภาพรวมในปัจจุบันนั้น เมืองจันเสนก็สามารถที่จะพิจารณาได้จากภาพดังต่อไปนี้

ภาพที่ ๔.๔ แสดงตัวเมืองของเมืองจันเสนจากภาพถ่ายทางอากาศ

อย่างไรก็ตามหากพิจารณาจากภาพรวมของสภาพพื้นที่ในปัจจุบันนั้นจะพบว่ามีองค์ประกอบของสถานที่ที่มีความสำคัญเชื่อมโยงกับเมืองโบราณจันเสนดังต่อไปนี้

๔.๗.๕.๑ วัดจันเสน วัดจันเสน เป็นวัดราษฎร์สังกัดคณะสงฆ์ฝ่ายมหานิกาย ตั้งอยู่ในตำบลจันเสน อำเภอตาคลี จังหวัดนครสวรรค์ ตั้งอยู่ในบริเวณเมืองโบราณจันเสน ซึ่งเป็นเมืองสมัยทวารวดี มีเจ้าอาวาสรูปปัจจุบัน คือ พระครูนิวิฐธรรมขันธ์

วัดจันเสนตั้งวัดเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ ได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๙ มีหลวงพ่อเขียนเป็นเจ้าอาวาสรูปแรก ตามคำบอกเล่าต่อกันมาว่าท่านเป็นชาวอยุธยาได้เดินธุดงค์มาปักกลดอยู่ที่ริมบึงโบราณจันเสน เห็นสภาพพื้นที่เหมาะที่จะตั้งเป็นวัดจึงได้ชวนชาวบ้านญาติโยมสร้างเป็นวัด โดยมีการพัฒนาของวัดเรื่อยมา ซึ่งการก่อสร้างเสนาสนะของวัดนั้นก็มีการสร้างมาตลอดโดยมีอาคารสำคัญก็คือ (๑) อุโบสถ กว้าง ๗.๘๐ เมตร ยาว ๒๓ เมตร สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๙ เป็นอาคารคอนกรีตเสริมเหล็ก (๒) ศาลาการเปรียญ กว้าง ๑๖.๒๐ เมตร ยาว ๓๗.๒๔ เมตร สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๙ เป็นอาคารคอนกรีตเสริมเหล็ก (๓) หอสวดมนต์ กว้าง ๗ เมตร ยาว ๑๕ เมตร สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๕ เป็นอาคารคอนกรีตเสริมเหล็ก (๔) กุฏิสงฆ์ จำนวน ๑๑ หลัง เป็นอาคารไม้ ๒ หลัง อาคารคอนกรีตเสริมเหล็ก ๘ หลัง อาคารครึ่งตึกครึ่งไม้ ๑ หลัง (๕) ศาลาอเนกประสงค์ กว้าง ๕.๒๐ เมตรยาว ๑๒.๒๐ เมตร สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๕ เป็นอาคารครึ่งตึกครึ่งไม้ และ (๖) ศาลาบำเพ็ญกุศล กว้าง ๘ เมตร ยาว ๒๔ เมตร สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๐ เป็นอาคารคอนกรีตเสริมเหล็ก

๔.๗.๕.๒ พิพิธภัณฑ์จันเสน สำหรับพิพิธภัณฑ์จันเสน ตั้งอยู่ในพระมหาธาตุเจดีย์จันเสน ภายในบริเวณวัดจันเสนนั่นเอง พระมหาธาตุเจดีย์จันเสนนั้นเกิดจากดำริของพระครูนิสัยจริยคุณ หรือ “หลวงพ่อโอด” ที่ปรารถนาสร้างพระมหาธาตุเจดีย์ขึ้นเพื่อเป็นศูนย์กลางชุมชน โดยในการ

ออกแบบพัฒนาจากลักษณะสถูปสมัยทวารวดี มีการใช้รายละเอียดของลวดลายทางสถาปัตยกรรมในสมัยทวารวดี และยังมีคำจารึกที่ฐานพระมหาธาตุเจดีย์ศรีจันเสน โดยพระครูนิสัยจริยคุณ(อดีตเจ้าอาวาสวัดจันเสน) ได้เล็งเห็นถึงความสำคัญของมรดกทางวัฒนธรรมของชาติที่ถูกทำลายไปมาก จึงได้รวบรวมโบราณวัตถุที่แตกหักเสียหายจากการลักลอบขุดมารวบรวมเก็บไว้ที่วัดจันเสนซึ่งตั้งอยู่ในเขตต่อเนื่องกับเมืองโบราณจันเสนและจัดทำเป็นพิพิธภัณฑ์ โดยนิทรรศการจัดอยู่ภายในพระมหาธาตุเจดีย์ศรีจันเสน เป็นอาคารมณฑปยอดเจดีย์บนฐานสูงมีพื้นที่ใช้สอย ๓ ส่วนหลัก คือ ส่วนองค์ระฆังเป็นส่วนยอดมณฑป จะเป็นที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ พระพุทธรูป และพระพิมพ์เพื่อถวายเป็นพระพุทธบูชา ส่วนมณฑป เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปนาคปรกหินทราย ซึ่งจำลองจากหลวงพ่อนาค ซึ่งเป็นพระพุทธรูปหินทรายสมัยลพบุรี ส่วนฐานล่าง ภายในอาคารเปิดโล่ง แบ่งส่วนแรกเป็นพื้นที่ทำกิจกรรมทางพุทธศาสนา และส่วนที่สองจัดแสดงพิพิธภัณฑ์จันเสน ประกอบด้วย

จุดที่ ๑ จันเสนกับสภาพแวดล้อม จัดแสดงภาพถ่ายทางอากาศ แสดงให้เห็นชุมชนและเมืองโบราณจันเสน ภาพถ่ายทางอากาศสภาพทางภูมิศาสตร์โดยรอบเมืองก่อนการสร้างคลองชลประทาน

จุดที่ ๒ การศึกษาทางโบราณคดีบริเวณจันเสน จัดแสดงแผนผังและภาพถ่ายการขุดค้นในช่วง พ.ศ. ๒๕๑๑- ๒๕๑๒

จุดที่ ๓ พัฒนาการของชุมชนในลุ่มแม่น้ำลพบุรี- ป่าสัก จัดแสดงโบราณวัตถุ เช่น แม่พิมพ์ขวานสำริด ควายดินเผา ภาชนะดินเผาลวดลายจักสาน เครื่องประดับจากเปลือกหอยทะเล กำไลหิน เป็นต้น

จุดที่ ๔ พัฒนาการของบ้านเมืองในยุคเหล็ก แสดงเรื่องราวการติดต่อกับประเทศอินเดียโดยรับเอาเทคโนโลยีการถลุงเหล็กมาใช้ รวมทั้งจัดแสดงเครื่องมือเครื่องใช้ที่ทำจากเหล็ก เช่น มีดรูปจงอยปากนก หัวเสียม หัวธนู ใบหอก ฯลฯ

จุดที่ ๕ การขุดค้นแหล่งโบราณคดีที่บ้านใหม่ชัยมงคล จัดแสดงโครงกระดูกมนุษย์ก่อนประวัติศาสตร์ พิธีกรรมและความเชื่อในการฝังศพ

จุดที่ ๖ จันเสนเมืองแรกเริ่มในลุ่มแม่น้ำลพบุรี- ป่าสัก จัดแสดงภาพถ่ายแผนผังที่ตั้งของเมืองจันเสนในลุ่มแม่น้ำลพบุรี- ป่าสัก ระบบของเส้นทางน้ำในเมืองโบราณจันเสน

จุดที่ ๗ จันเสนสมัยฟูนัน- สุวรรณภูมิ จัดแสดงตราประทับดินเผารูปต่างๆ จารึกอักษรปัลลวะ และตุ๊กตาดินเผารูปคน สัตว์

จุดที่ ๘ จันเสนสมัยทวารวดี จัดแสดงวัตถุเกี่ยวกับศาสนา ความเชื่อ พิธีกรรม การประกอบอาชีพ เช่น พระพิมพ์ดินเผา ชิ้นส่วนพระพุทธรูป ชิ้นส่วนธรรมจักรหิน เครื่องราง

จุดที่ ๙ ภาพวาดสีน้ำมัน ได้แนวคิดมาจากโบราณวัตถุที่ขุดค้นพบได้ภายในเมืองโบราณจันเสน เช่น ภาพคนปีนต้นตาลได้แนวคิดมาจากตราประทับดินเผารูปคนปีนต้นตาล

จุดที่ ๑๐ วิถีชีวิตชาวจันเสนสมัยทวารวดี จัดแสดงโบราณวัตถุในสมัยทวารวดี ซึ่งเป็นยุคที่เจริญสูงสุดของชุมชนจันเสนโบราณ เช่น ภาชนะดินเผา ลูกปัดสี เครื่องประดับ กำไล

จุดที่ ๑๑ จันเสนสมัยหลังทวารวดี จัดแสดงโบราณวัตถุที่ทำด้วยดินเผา ซึ่งได้ทำการพิสูจน์จากผู้เชี่ยวชาญแล้วว่าเป็นยุคหลังทวารวดี

จุดที่ ๑๒ การฟื้นฟูจันเสน จัดแสดงภาพและเครื่องมือเครื่องใช้

จุดที่ ๑๓ ภูมิปัญญาพื้นบ้านจากคุณตาขุน ด้วงเงิน จัดแสดงเครื่องมือเครื่องใช้ที่คุณตาขุน ได้ผลิตขึ้นใช้ในชีวิตประจำวัน

จุดที่ ๑๔ จัดแสดงภาพถ่ายการเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมหลังจากมีการใช้เทคโนโลยีใหม่ๆ ทำให้สิ่งแวดล้อมเสื่อมโทรมลง

จุดที่ ๑๕ พระครูนิสัยจริยคุณ จัดแสดงประวัติเครื่องอัฐบริขาร พระพิมพ์ เครื่องราง ตำรายา ตำราโหราศาสตร์ฯลฯ ของพระครูนิสัยจริยคุณ

ภาพที่ ๔.๕ แสดงภาพการจัดวางแสดงเรื่องราวต่าง ๆ ในพิพิธภัณฑ์จันเสน

๔.๗.๕.๓ บึงวัดจันเสน สำหรับบึงน้ำแห่งนี้ตั้งอยู่ในเมืองโบราณจันเสน มีเรื่องเล่าประกอบว่าในสมัยทวารวดี มีท้าวสามแสนเป็นเจ้าเมืองปกครอง พระองค์ท่านให้ขุดดินเพื่อทำถนนยกขันหมากไปสู่ขอพระนางผมหอมที่เขาพะเนียด เมืองลพบุรี ปัจจุบันเรียกถนน ว่า “คันคูหนุมาน” และมี “ศาลเจ้านาคราช” และ “วัดจันเสน” อยู่ในบริเวณใกล้เคียง ซึ่งจากข้อสันนิษฐานของนักโบราณคดีเชื่อว่าบึงนี้อาจจะเป็นบึงที่ถูกขุดขึ้นมาในภายหลังสมัยทวารวดีแล้ว แต่ชาวบ้านก็เชื่อว่าเป็นบึงที่มีมาตั้งแต่สมัยทวารวดี

๔.๗.๕.๔ ศาลเจ้าพ่อนาคราชจันเสน

สำหรับศาลเจ้าพ่อนาคราชจันเสน ตั้งอยู่ที่ ตำบลจันเสน อำเภอตาคลี จังหวัดนครสวรรค์ โดยตั้งอยู่ใกล้ๆกับ พิพิธภัณฑ์จันเสนสำหรับผู้ที่ริเริ่ม ก่อสร้างศาลเจ้าพ่อนาคราชเป็นคนแรก ชื่อว่า “อาก๊ง” ซึ่งที่ดินแถบนี้เป็นของบรรพบุรุษของท่าน เป็นผู้จับจองพื้นที่บริเวณศาลเจ้าพ่อนาคราชเป็นที่ทำมาหากิน และตามคำบอกเล่าสืบต่อกันมาว่า “อาก๊ง” ท่านได้เห็นพญานาค ๒ ตน ขึ้นมาเล่นน้ำ บ่อยครั้ง ที่บริเวณสระน้ำ บริเวณด้านหน้าศาลแห่งนี้ โดยสระน้ำแห่งนี้ จะเป็น “บึงโบราณ” ที่มีมาตั้งแต่สมัยทวาราวดี ท่านจึงได้เสี่ยงทายตามแบบของคนจีนแล้วจึงได้ทราบว่า “พญานาค” อยากให้ท่านสร้างศาลให้ “อาก๊ง” จึงตั้งเป็นศาลขึ้นมาแบบเรียบง่ายสร้างด้วยเพิงสังกะสีขนาดเล็กและได้มีการบูรณะซ่อมแซมจากพลังศรัทธาของประชาชนในท้องถิ่นที่ศรัทธาเลื่อมใสเพิ่มมากขึ้น จนเปลี่ยนเป็นเรือนไม้ที่แข็งแรงขึ้นต่อมาในปี ๒๕๔๔ ได้มีการบูรณะศาลเจ้าพ่อนาคราชขึ้นอีกโดยใช้งบประมาณไปกว่า ๔๐ ล้านบาท ภายในเป็นที่ประดิษฐานขององค์เทพ เทวรูป ในปางต่างๆ มากมาย เช่น พระยูไล, เจ้าแม่กวนอิม, เทพเจ้ากวนอู, เทพเจ้านาจา, เทพเจ้าไฉ่สิ่งเอี๊ยะ, พระ ๑๘ อรหันต์ ,เทพเจ้าตี่จั่งอ๊วง ฯลฯ อีกทั้ง ได้มีการขยายพื้นที่ โดยรอบบริเวณศาลเจ้าพ่อแห่งนี้ ซึ่งได้รับมาจากการบริจาคที่ดินเพิ่มเติมจากแรงศรัทธา จำนวน ๑๒ ไร่ จึงทำให้พื้นที่แห่งนี้กว้างใหญ่ขึ้น สามารถที่จะปลูกสร้าง ศาสนสถาน อื่นๆได้

๔.๗.๕.๕ บุคคลสำคัญของเมืองจันเสน

สำหรับเมืองจันเสนนั้นหากคิดถึงเฉพาะพื้นที่ก็จะพบว่า พื้นที่ของเมืองนั้นมีความสำคัญมากเพราะเป็นพื้นที่ที่เป็นเมืองโบราณที่มีความเป็นมากว่า ๑,๐๐๐ ปี เป็นเมืองที่เคยเจริญรุ่งเรืองมาก่อน แต่หากจะหวนกลับมานึกถึงผู้คนก็จะพบว่า เมืองจันเสนนี้มีผู้ที่มีบทบาทในการพลิกฟื้นเมืองจันเสนขึ้นมาให้เป็นที่ประจักษ์ได้ ซึ่งถือว่าเป็นบุคคลที่ไม่กล่าวถึงเลยเสียมิได้หากว่าได้เดินทางมาที่เมืองจันเสนแล้ว สำหรับบุคคลที่มีความสำคัญกับเมืองจันเสนนั้นก็คือ พระครูนิสัยจริยคุณ หรือหลวงพ่อโอดซึ่งหลวงพ่อโอดนั้นเดิมมีชื่อว่า วิสุทธิ์ แป้นโต เป็นคนอำเภอตาคลี จังหวัดนครสวรรค์ อุปสมบทที่วัดหัวแด่น อำเภอพยุหะคีรี มีพระธรรมรัตนโลกาจารย์ เป็นพระอุปัชฌา และได้จำพรรษาอยู่ที่วัดหัวเขาตาคลี เมื่อออกพรรษาแล้วจึงย้ายไปศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีที่วัดดอนยานนาวา เขตยานนาวา กรุงเทพ เป็นเวลา ๗ พรรษา ครั้นเกิดสงครามมหาเอเชียบูรพาจึงได้ย้ายกลับมาจำพรรษาที่วัดหนองสีนวล ในตำบลตาคลี เมื่อเสร็จสิ้นสงครามแล้ว หลวงพ่อโอดไม่ได้กลับไปศึกษาต่ออีก ต่อมา พ.ศ. ๒๔๙๓ ได้รับการแต่งตั้งเป็นผู้รักษาการณ์เจ้าอาวาสวัดจันเสน หลังออกพรรษาแล้วจึงได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าอาวาสและเจ้าคณะตำบลตามลำดับ

ใน พ.ศ. ๒๕๑๖ ท่านได้รับสมณศักดิ์เป็นพระครูสัญญาบัตรชั้นพิเศษ การที่ที่ท่านได้รับเกียรติยศนี้ ด้วยความศรัทธาของชาวบ้านจึงจัดขบวนช้างไปรับที่สถานีรถไฟอย่างยิ่งใหญ่เลยทีเดียว บุคคลที่เกิดทันก่อนหลวงพ่อโอดละสังขารเล่าว่า ท่านเป็นบุคคลที่ชาวบ้านให้ความเคารพและนับถือ

มากๆ หากเดินไปทางไหนคนเฒ่าคนแก่จะนั่งกับพื้นแล้วกราบแสดงถึงการที่ท่านเป็นผู้นำทางด้านจิตใจของชาวบ้านอย่างสูงยิ่ง ลักษณะตรงนี้ทำให้ไม่ว่าหลวงพ่อพูดอย่างไร หลวงพ่อจะทำอะไร หลวงพ่อคิดพัฒนาอย่างไร ชาวบ้านก็ให้ความร่วมมือ ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้การพัฒนาท้องถิ่นต่าง ๆ เดินหน้าไปในทิศทางเดียวกัน

ในเรื่องของจิตใจนั้น ชาวบ้านยังยกย่องหลวงพ่อโอดในด้านวิชาทางไสยศาสตร์หรือพุทธาคม เช่น การทำเรื่องน้ำมนตร์ ยารักษาโรค หรือโหราศาสตร์ ซึ่งในช่วงเวลานั้นการรักษาแบบสมัยใหม่ยังเข้าไปไม่ถึงนัก หลวงพ่อโอดได้ฐานเรียนเรื่องนี้มาตั้งแต่ครั้งอยู่กับ หลวงพ่อรุ่ง วัดหนองสีนวล และจากหลวงพ่อเดิม วัดหนองโพ หลวงพ่อโอดยังนับได้ท่านเป็นทั้งหลานและเป็นทั้งศิษย์ทั้งสองท่านซึ่งเป็นพระเกจิอาจารย์ที่โด่งดังและเกรียงไกรที่สุดของอำเภอตาคลีในยุคนั้น

นอกจากนี้ ท่านยังไปมาหาสู่และร่ำเรียนกับ หลวงพ่อพรหม วัดช่องแค อำเภอตาคลี จังหวัดนครสวรรค์ และ หลวงพ่อเชน วัดสิงห์ ตำบลทับยา อำเภออินทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี อีกด้วย ชาวบ้านเองยอมรับว่าตรงนี้ก็เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้ญาติโยมเกิดความศรัทธากับวัด แต่อีกด้านหนึ่งที่ทำให้ชาวบ้านนับถือมากไม่ยิ่งหย่อนกว่ากันคือ บุคลิกภาพของท่านที่เป็นพระที่มีวัตรปฏิบัติสำรวมสูง พูดน้อย และมีจริยวัตรที่น่าเลื่อมใส ชาวบ้านจึงยิ่งไว้วางใจ หลวงพ่อโอดจะทำอะไรจึงให้ความร่วมมือทุกด้าน

ดังนั้น เมื่อท่านมีความคิดให้สร้างพระธาตุบรรจุพระบรมสารีริกธาตุซึ่งไม่ใช่งานง่าย โดยเฉพาะหากไม่มีงบประมาณสนับสนุน ซึ่งต้องใช้ถึงราวยี่สิบล้านบาท แต่ทุกบาททุกสตางค์ก็มาจากพลังศรัทธาของชาวบ้านที่มีต่อหลวงพ่อโอดผู้นำชุมชนของพวกเขา จึงทำให้พระธาตุจันเสนเป็นรูปเป็นร่างขึ้นได้โดยไม่ได้ใช้งบประมาณของราชการแต่อย่างใด แม้ต่อมาท่านจะละสังขารหลังการลงเสาเข็มแรกเพียงห้าวันก็ตาม แต่ก่อนหน้านั้นทางวัดจันเสนได้จัดทำเหรียญที่ระลึกเป็นการระดมทุนทรัพย์ไว้ส่วนหนึ่งแล้ว ซึ่งการสร้างพระธาตุครั้งนี้ยังมีการวางแผนให้เป็นแหล่งเรียนรู้ของชุมชนอีกทางหนึ่งด้วย

ช่วงบั้นปลายชีวิตของหลวงพ่อโอด ท่านประสงค์ที่จะสร้างปูชนียสถานไว้สำหรับเป็นศูนย์กลางศรัทธาของท้องถิ่น แต่ท่านเล็งเห็นว่าวัดในจังหวัดอยุธยาหรือสิงห์บุรีนิยมสร้างพระพุทธรูปองค์ใหญ่ๆกันเสียมาก จึงดำริจะสร้างเจดีย์สำหรับบรรจุพระธาตุซึ่งท่านมีเก็บรักษาอยู่น่าจะเป็นประโยชน์กว่า

ในคราวแรกท่านคิดจะทำเพียงเจดีย์องค์พอประมาณ งบประมาณไม่สูงนัก เพราะหลวงพ่อโอดเป็นพระที่เกรงใจญาติโยมไม่อยากรบกวนเรื่องค่าใช้จ่าย แต่แบบที่เสนอมาทั้งสองครั้งแรกยังไม่เป็นที่ถูกใจ จนกระทั่งมีการติดต่อมาจาก อาจารย์วนิดา พึ่งสุนทร แห่งคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร มาเป็นผู้ออกแบบ เจดีย์องค์เล็กๆที่ตั้งใจสร้างแต่แรกจึงกลายเป็นอาคารทรงมณฑปเจดีย์ที่มีประโยชน์ใช้งาน ทั้งเป็นที่บรรจุพระธาตุ ประดิษฐานหลวงพ่อนาค พระพุทธรูป

ศักดิ์สิทธิ์ประจำท้องถิ่น ส่วนภายในอาคารซึ่งเป็นชั้นฐานใช้เป็นที่ประชุมของสงฆ์และจัดวางรูปหล่อของหลวงพ่อโอด รวมถึงเป็นพิพิธภัณฑ์เมืองจันเสนที่รวมเอาวัฒนธรรมท้องถิ่นเข้าไว้ด้วย แบบครั้งนี้เป็นที่ถูกใจของหลวงพ่อโอดอย่างยิ่ง ในระหว่างที่ท่านอาพาธหนัก การตอกเสาเข็มก็เริ่มต้น ท่านมรณภาพหลังจากนั้นต่อมาอีกห้าวัน

๔.๘ ภาพการลงพื้นที่สำรวจเมืองจันเสน

MCU

จันเสนหลังสมัยทวารวดี
Chansen after Dvaravati Period

MCU
RESEARCHER

MCU

๔.๙ การสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีเมืองโบราณโคกไม้เดน

ในการลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีแห่งที่ ๒ ของพื้นที่จังหวัดนครสวรรค์ก็คือ เมืองโบราณโคกไม้เดน ซึ่งตั้งอยู่ที่ที่ตำบล ท่าน้ำอ้อย อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์ มีลักษณะผังเมืองค่อนข้างกลม มีคูน้ำและคันดินล้อมรอบ ซึ่งถือว่าเป็นเมืองในสมัยทวารวดีที่สำคัญเมืองหนึ่งในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา โดยเมืองนี้ถือว่าเป็นเมืองที่ไม่ได้เจริญรุ่งเรืองมาเฉพาะในยุคสมัยทวารวดีเท่านั้น แต่จากการขุดค้นทางโบราณคดีพบว่าเมืองนี้เป็นเมืองที่มีความเจริญรุ่งเรืองมาตั้งแต่สมัยยุคก่อนประวัติศาสตร์ราว ๒๐๐๐ ปีที่ผ่านมา แต่ก็มีการอาศัยและสร้างวัฒนธรรมที่ทับซ้อนกันมาเป็นหลายยุคหลายสมัยจนมาถึงสมัยที่เป็นยุคของบ้านเมืองสุดท้ายของพื้นที่นี้ก็คือการเป็นเมืองที่เจริญรุ่งเรืองในสมัยทวารวดี ก่อนที่จะล่มสลายไปจากการขึ้นมาของเมืองลพบุรี และสุโขทัย ตามลำดับ

๔.๙.๑ ประวัติความเป็นมาของเมืองโคกไม้เดน

สำหรับเมืองโคกไม้เดนนั้น เดิมชื่อว่า เมืองบน แต่เหตุที่ได้ชื่อว่า “โคกไม้เดน” ก็เนื่องจากว่าบริเวณภูเขานี้มีต้นไม้ท้องถิ่นชื่อว่า “ไม้เดน” ขึ้นอยู่เป็นจำนวนมาก ดังนั้นคนท้องถิ่นจึงเรียกชื่อภูเขานี้ว่า “เขาไม้เดน” หรือเรียกชื่อเมืองที่เป็นเนินของเมืองโบราณว่า “โคกไม้เดน” แต่เดิมทีหรือชื่อเมืองนี้เดิมที่ชื่อว่า “เมืองบน” ซึ่งคำว่า เมืองบนนี้ เล่าว่า (๑) เป็นชื่อเมืองทางเหนือของเมืองละโว้หรือลพบุรี ดังที่มีผู้จำคำพังเพยเก่าแก่พูดกันมาติดปาก ว่า “ฝูงกษัตริย์เมืองบน ฝูงคน ลพบุรี.....[99] ถ้าเมืองลพบุรีเป็นเมืองล่างได้ เมืองที่พบโบราณ สถานและคูเมืองนี้ ก็อาจเป็นเมืองบนได้เช่นกัน (๒) เป็นชื่อเมืองที่เรียกว่าเมืองอู่ เช่น เมืองอู่ตะเภา จังหวัดชัยนาท เรียกว่าเมืองอู่ล่าง ส่วนเมืองโคกไม้เดนนี้เรียกชื่อว่าเป็น “เมืองอู่บน” ซึ่งข้อสันนิษฐาน ๒ ประการนี้ถือว่าเป็นข้อสันนิษฐานเบื้องต้น

แต่หากพิจารณาจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์หรืออาศัยหลักฐานเชิงตำนานแล้วจะพบว่าเมืองนี้ชื่อว่า “เมืองพระบาง” เป็นหลักฐานที่นักวิชาการอย่างอาจารย์ธนิต อยู่โพธิ์ ได้ค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลมาว่า

> เมืองนี้อาจสร้างขึ้นก่อน พุทธศตวรรษที่ ๑๓ โดยร่วมสมัยกับกรุงละโว้ หรือ อาจสร้างขึ้นในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๓ โดยพระนางจามเทวี ก็ได้ทั้งสองสถานที่กล่าวว่า อาจสร้างขึ้นในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ก็โดยอาศัยตำนานเรื่องพระนางจามเทวีรับเชิญไปครองเมืองหริภุญชัย คือลำพูน ซึ่งมีกล่าวไว้ ในหนังสือตำนานมูลศาสนาว่า
>
> เมื่อพระนางจามเทวีได้รับโอวาทของสมเด็จพระราชบิดาแล้ว นางก็กราบทูลลาพระราชบิดาเสด็จลงสู่เรือแห่งพระองค์ ทันใดนั้น องค์สุกกทันตฤษีพร้อมด้วยนายคะวะยะ กราบทูลถวายบังคมลามา ตามราชอาชญามงคลวาจา มาสู่เรือแห่งตน ๆ แล้ว ก็ขึ้นไปโดยลำดับพร้อมกับ

---

[99] (๑) ร.ต.ท. แสง มนวิทร จำมา

ด้วยพระนางจามเทวี วัน นั้นแล พระนางนำเอา พลเสนามาครั้งนั้น ตั้งเมือง โดยลำดับขึ้นมา เป็นต้นว่า เมืองพระบาง เมืองคันจิกะ เมืองบุรัฐ เมืองบุราง (บางฉบับเป็น – บุรา) แล้ว เสด็จขึ้นมาตั้งเมืองเทพบุรี เมืองบางพล เมืองราเสียด (หรือ - รากเสียด) เสด็จโดยลำดับขึ้นไปถึงหาด ทรายแห่งหนึ่ง น้ำเข้าเรือ พระนางทรงเรียกสถานที่นั้นว่าหาดเสียว (เป็น – หาดแซว ก็มี)แล้วเสด็จมาถึงคูแห่งหนึ่ง พระนางรับสั่งแก่แม่เลี้ยงทั้งหลาย ว่า ให้เอาผ้าเปียกชุ่มด้วยน้ำออกตาก แล้วก็ตั้งเมือง ณ ที่แห่งนั้นให้เรียกชื่อว่า เมืองตาก...."[100]

ในตำนานมูลศาสนากล่าวว่า "พระนางนำเอาพลเสนามาครั้งนั้น ตั้งเมืองโดยลำดับขึ้นมา แล้วระบุชื่อเมืองที่ตั้งไว้หลายชื่อ มี เมืองพระบาง และเมืองคันธิกะ เป็นต้น เมืองทั้งสองนี้ในศิลาจารึก กรุงสุโขทัยหลักที่ ๑ กระ กระบุไว้ในอาณาเขตกรุง สุโขทัยตามลำดับลงมา เช่นว่า "คนที่ พระบาง แพรก สุพรรณภูมิ" เมืองพระบาง สมัยกรุงสุโขทัย อยู่ที่ไหน เราหาหลักฐานยืนยันได้ง่าย เพราะมี กล่าวในจารึกกรุงสุโขทัยหลักที่ ๓ (จารึกนครชุม) กล่าวถึงพระมหาธรรมราชาที่ ๑ ทรงสร้างรอยพระ พุทธบาท แล้วนำไปประดิษฐานไว้ ณ ที่ต่าง ๆ แล้ว ระบุไว้ว่า "อันหนึ่งประดิษฐานไว้เหนือจอมเขาที่ ปากพระบาง จารึกก็ยังไว้ทุกแห่ง" รอยพระพุทธ บาทที่กล่าวถึงในจารึกนั้น เดี๋ยวนี้ก็ยังอยู่บนเขาซึ่ง เรียกกันในปัจจุบันว่า เขากบ อำเภอเมือง จังหวัดนครสวรรค์ ส่วนเมืองคนที่ ในจารึกหลักที่ ๑ ก็มี กล่าวถึงในจารึกหลักที่ ๓ ด้วย อยู่ที่บ้านโคน จังหวัด กำแพงเพชร เมืองคนที่ในจารึกนี้อาจเป็นเมืองเดียว กับเมืองคันธิกะในตำนานมูลศาสนาก็ได้

แต่ เมืองพระบาง ในตำนานมูลศาสนากับใน ศิลาจารึกกรุงสุโขทัยเล่า อยู่แห่งเดียวกันหรือเปล่า ? ข้อนี้ ถ้ามุ่งเอาโบราณสถานที่ตำบลท่าน้ำอ้อย อำเภอพยุหะคีรี เป็นหลัก ก็ยังมีปัญหา เพราะโบราณ สถานที่ตำบลท่าน้ำอ้อย ห่างลงมาจากเขากบ อำเภอเมืองนครสวรรค์ราว ๓๐ กิโลเมตร ถ้าพูดถึงสมัย โบราณก็ห่างมากอยู่ แต่ในบริเวณอำเภอเมืองนครสวรรค์นั้น ยังไม่พบว่ามีโบราณสถานแสดงที่ตั้งเมืองเก่าแก่ถึงสมัยทวารวดี จึงอาจเป็นได้ว่า เมืองพระบางสมัยทวารวดีอาจอยู่แถวอำเภอพยุหะคีรี ดัง ที่พบโบราณวัตถุสถานสมัยทวารวดีที่ตำบลท่าน้ำอ้อยแล้วต่อมาอีกราว ๖๐๐ ปี เมื่อราชวงศ์พระร่วงตั้งกรุงสุโขทัยขึ้นและแผ่ขยายอาณาเขตลงมาทางใต้จึงรวมเอาเมืองพระบางไว้ในพระราชอาณาเขต แต่ตั้งเมืองขึ้นไปทางเหนือแถวตัวเมืองนครสวรรค์ปัจจุบัน จึงเรียกไว้ในศิลาจารึกหลักที่ ๓ ว่า ปากพระบาง แต่เหตุใดไม่เรียกว่า เมืองพระบาง ตามเดิม มาเรียกกันเมื่อพบโบราณสถานนี้ว่า "เมืองบน" เป็นปัญหาที่ควรพิจารณากันต่อไป พระนางจามเทวีเดินทางขึ้นไปลำพูนหรือหริภุญ เมื่อปีและเดือนใด ? ข้อนี้มีบอกไว้ในหนังสือ ชินกาลมาลีปกรณ์ว่า "ครั้งเมื่อพระศาสดาปรินิพพานแล้วได้ ๑๒๐๕ ปี ตรงกับจุลศักราชของเมืองนี้ (ปุณณกาม) ๒๒ ปี ในวันเพ็ญเดือน ๔ ยัง

100

มีฤษีตน หนึ่งชื่อวาสุเทพ ได้สร้างเมืองหริภุญชัย (ลำพูน) ครั้นรุ่งขึ้นปีที่ ๒ จากปีที่สร้างเมืองหริภุญชัยแล้วนั้น พระนางจัมมเทวี มาจากเมืองลวปุระครองราชสมบัติ ในเมืองหริภุญชัย" และกล่าวขยายความต่อไปอีก ว่า "พระเจ้าจักรพรรดิมีพระธิดาองค์หนึ่งพระนาม ว่า พระนางจามเทวี เป็นอัครมเหสีของเจ้าประเทศ ราชในเมืองรามัญ กำลังทรงครรภ์ได้ ๓ เดือน พระ เจ้าจักรพรรดิทรงส่งพระนางจัมมเทวีพระธิดาของพระองค์ให้มาครองราชสมบัติในที่ (หริภุญชัย) นี้ ฝ่าย พระนางพร้อมด้วยบริวารหมู่ใหญ่จำพวกละ ๕๐๐ คน กับพระมหาเถระทรงพระไตรปิฎก ๕๐๐ องค์ ลงเรือมาตามแม่น้ำพิงค์ ๗ เดือน จึงบรรลุถึงเมืองนี้

ท่านวาสุเทพและท่านสุกกทันต์ พร้อมด้วยชาวเมือง ทั้งปวงได้อัญเชิญพระนางจัมมเทวีนั้นนั่งบนกองทองคำ แล้วอภิเษก อาศัยเหตุที่พระนางนั่งบนกองทองคำ อภิเษก นครนั้นจึงชื่อว่าหริภุญชัย สืบมาจนทุก วันนี้ พระนางจัมมเทวีถึงนครนี้แล้วได้ ๗ วัน ประสูติพระโอรส ๒ พระองค์ ในวันเพ็ญเดือน ๓ พระโอรสองค์ที่พระนามว่า มหายศ องค์น้อง พระ นามว่า อินทวร หรือ อนันตยศ[101]

เมื่อคำนวณตามข้อความนี้ว่า พระนางจามเทวี ก่อนเดินทางกำลังทรงครรภ์อยู่แล้ว ๓ เดือน ใช้ เวลาเดินทาง ๗ เดือน รวม ๑๐ เดือน ถ้วนทศมาสก็ประสูติพระโอรส ณ นครหริภุญชัย ในวันเพ็ญเดือน ๓ จึงคงจะเริ่มออกเดินทางจากลพบุรีเมื่อราว ต้นเดือน ๘ ไปถึงเมืองหริภุญชัย หรือลำพูน ในต้นเดือน ๓ พ.ศ. ๑๒๐๖

แต่โบราณสถานที่พบในตำบลท่าน้ำอ้อย อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์นั้น สร้างไว้ก่อนและมาสร้างในระยะที่พระนางจามเทวีถ้ามิได้สร้างไว้ก่อนและมาสร้างในระยะที่พระนางจามเทวี เดินทางตามกล่าวถึงในตำนานมูลศาสนา ก็อาจเป็นการแรกเริ่มไว้แล้วมีการก่อสร้างต่อมาอีกหลายปีเพราะเป็นไปไม่ได้ที่จะสร้างเสร็จในเดือนสองเดือนระหว่างพระนางจามเทวีเดินทางไป และถ้าโบราณวัตถุสถานแห่งนี้ แรกสร้างในปีที่พระนางจามเทวีกับคณะเดินทางขึ้นไปเมืองลำพูน ล่วงมาถึงบัดนี้ก็มีอายุ ๑๓๐๐ ปี[102]

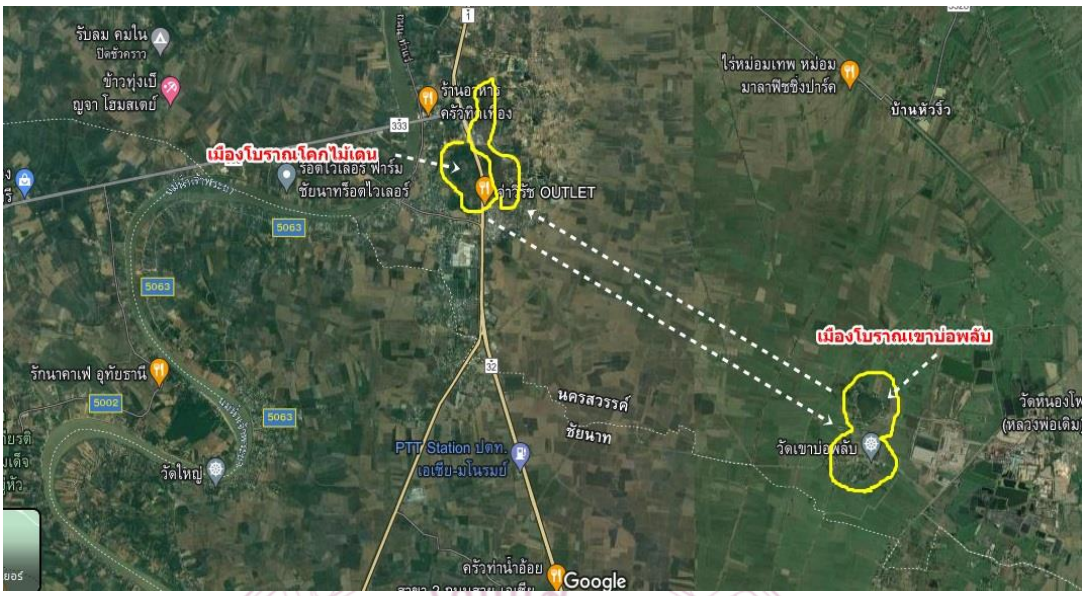
จากการแสดงความเห็นและการรวบรวมข้อมูลของอาจารย์ธนิต อยู่โพธิ์นั้นจะพบว่าท่านได้ศึกษาและพยายามเชื่อมโยงข้อมูลเกี่ยวข้องกันระหว่างพระนางจามเทวีกับเมืองโคกไม้เดนนี้ในฐานะที่พระนางจามเทวีได้เดินทางจากเมืองละโว้ขึ้นเหนือไปที่เมืองหริภุญชัยเพื่อปกครองเมืองนั้นโดยเมืองที่พระนางผ่านเมืองหนึ่งนั้นก็คือเมือง "พระบาง" ซึ่งท่านก็สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นเมืองโคกไม้เดนนี้ เพราะเมืองนี้ก็อยู่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาเช่นเดียวกัน และเมื่อว่าถึงอายุของเมืองนี้ก็น่าจะตกราวๆก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๓ หากพิจารณาจากการเสด็จขึ้นไปปกครองเมืองหริภุญชัยของพระนางจามเทวี

101

102

แต่หากจะพิจารณาจากหลักฐานในเชิงโบราณคดีที่ขุดค้นได้จากเมืองโคกไม้เดนนี้ก็จะพบว่ามีวัตถุโบราณหลายชิ้นที่มีอายุมาก่อนยุคประวัติศาสตร์คือมีอายุร่วมกันกับยุคบ้านเชียง ดังเราจะพบว่ามีไหโบราณที่มีรูปปูและวัตถุโบราณหลายชิ้นที่มีอายก่อนประวัติศาสตร์ ซึ่งก็แสดงให้เห็นว่าพื้นที่นี้หรือเมืองๆนี้ได้มีความเป็นมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ก่อนที่จะมาเกิดเป็นเมืองในยุคสมัยทวารวดี ซึ่งจากหลักฐานที่พบดังกล่าว หรือหากพิจารณาจากแหล่งโบราณคดีที่มีอยู่ในบริเวณรอบเมืองโบราณโคกไม้เดนก็จะพบว่ามีเมืองโบราณอีกแห่งหนึ่งซึ่งอยู่ไม่ไกลจากเมืองโบราณโคกไม้เดนก็คือ “เมืองโบราณเขาบ่อพลับ ตั้งอยู่ที่บ้านเขาบ่อพลับ ตั้งอยู่หมู่ที่ ๙ ตำบลม่วงหัก อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์ ห่างจากตัวเมืองโบราณโคกไม้เดนลงไปทางใต้ประมาณ ๕- ๗ กิโลเมตร สามารถใช้เส้นทางโดยรถยนต์ ทางหลวงหมายเลข ๑ (พหลโยธิน) ใช้เวลาเดินทางประมาณ ๒ ชั่วโมงครึ่ง เมื่อถึงสี่แยกเขาไม้เดนเลี้ยวขวาไปประมาณ ๑๕ กิโลเมตร ใช้เวลาประมาณ ๒๐ นาที ซึ่งเมืองโบราณแห่งนี้จากการสำรวจของสำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ ๕ สุโขทัย เมื่อวันที่ ๑ กรกฎาคม ๒๕๔๑ บริเวณบ้านเขาบ่อพลับ ซึ่งอยู่ห่างจากเมืองโคกไม้เดนลงไปทางใต้ ราว ๕- ๗ กิโลเมตร พบว่าบริเวณบ้านเขาบ่อพลับมีโบราณวัตถุจำนวนมาก ที่แสดงถึงความเป็นชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ เช่น ขวานหินขัด กำไลหินและกำไลเปลือกหอย ลูกปัด เปลือกหอย ชิ้นส่วนหอยมือเสือ เครื่องมือเหล็ก กำไลสำริด และภาชนะดินเผาทรงกลม กำหนดอายุในเบื้องต้น ราว ๔,๕๐๐-๒,๗๐๐ ปีมาแล้ว และยังพบโบราณวัตถุในสมัยประวัติศาสตร์อีกส่วนหนึ่ง ส่วนใหญ่เป็นเครื่องถ้วยสมัยสุโขทัยและเครื่องถ้วยลพบุรี และพบโบราณสถานอิฐบนยอดเขา จึงอาจเป็นไปได้ว่า ชุมชนโบราณที่บ้านเขาบ่อพลับบางส่วนได้อพยพมาอยู่ที่บ้านโคกไม้เดนในปัจจุบัน เนื่องจากมีสภาพภูมิศาสตร์ที่เหมาะสมว่า เพราะเป็นพื้นที่ราบลุ่ม แต่ขณะเดียวกันก็ยังมีชุมชนอีกบางส่วน ที่ยังอาศัยอยู่ที่บ้านเขาบ่อพลับ จนมีพัฒนาการเรื่อยมาจนถึงสมัยสุโขทัย โดยโบราณวัตถุบางส่วน ได้จัดแสดงไว้ที่พิพิธภัณฑ์วัดเขาไม้เดน หมู่ที่ ๘ ตำบลท่าน้ำอ้อย อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์[103] ซึ่งความห่างกันระหว่างเมืองโบราณโคกไม้เดนกับเมืองโบราณเขาบ่อพลับนั้นก็สามารถที่จะพิจารณาได้จากแผนภาพดังต่อไปนี้

[103] ศูนย์ข้อมูลกลางทางวัฒนธรรม, **แหล่งโบราณคดีบ้านเขาบ่อพลับ**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: http://www.m - culture.in.th/album/๑๓๙๘๑๗/ [๕ มกราคม ๒๕๖๕].

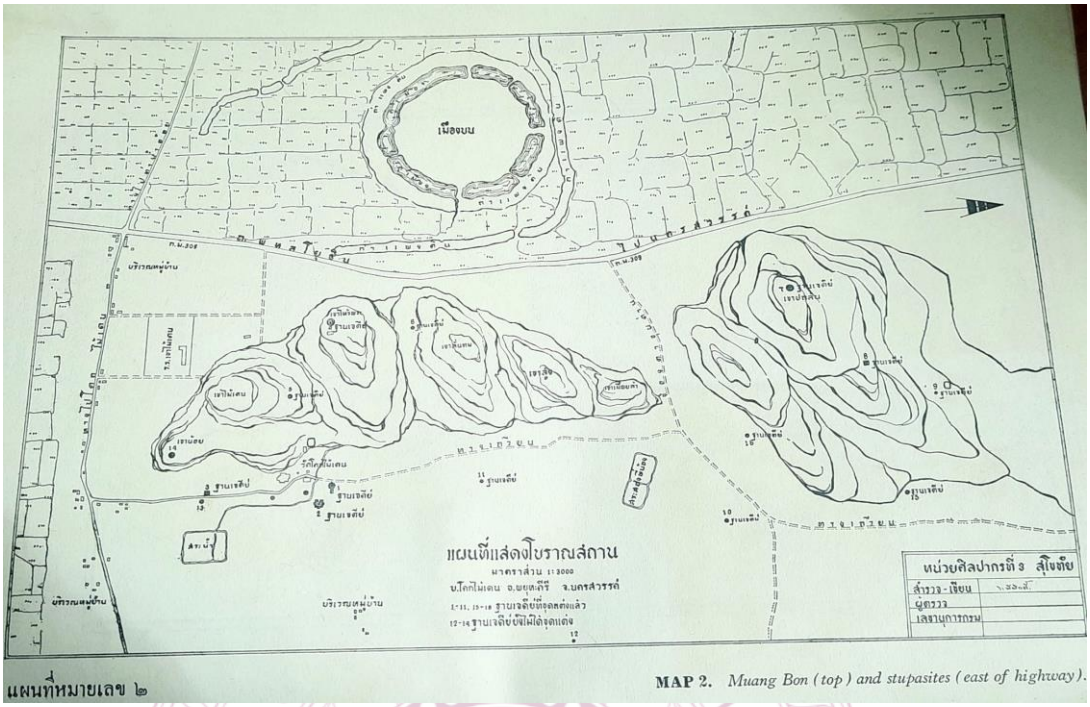
ภาพที่ ๔.๖ แสดงแหล่งโบราณคดียุคก่อนประวัติศาสตร์เมืองเขาบ่อพลับกับเมืองโคกไม้เดน

๔.๙.๒ ที่ตั้งและลักษณะของเมือง

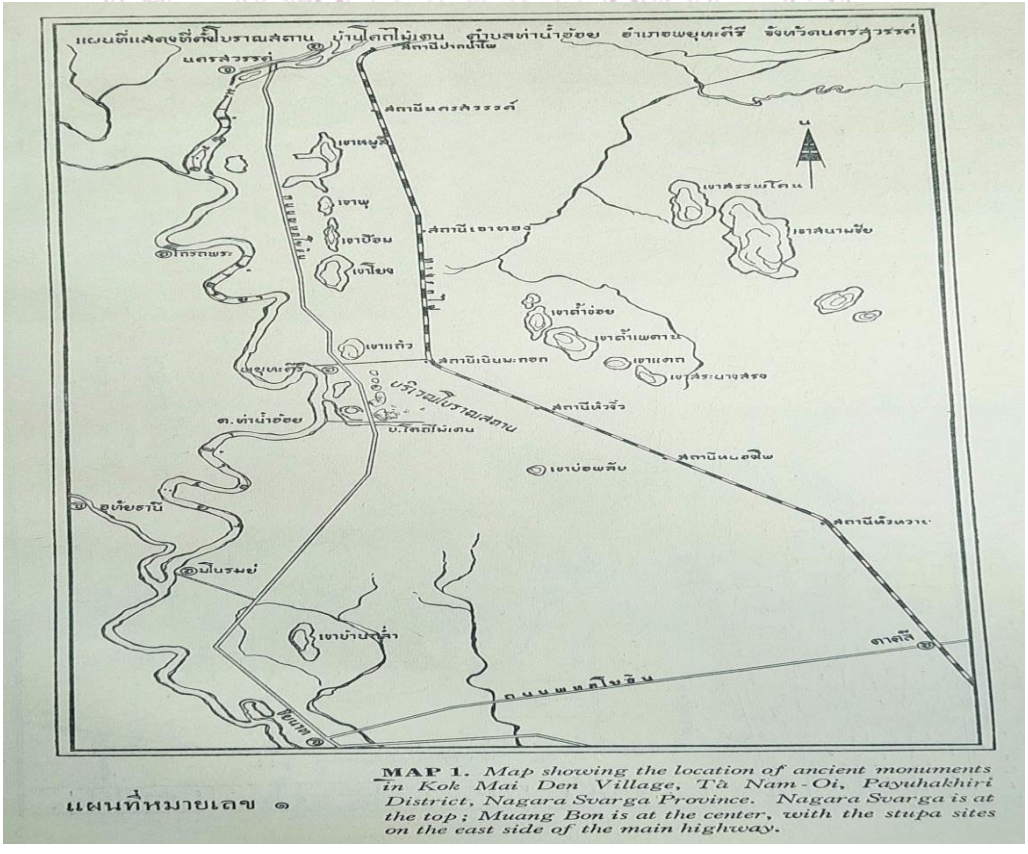
ตั้งอยู่ตรง ฝั่งตะวันออกแม่น้ำเจ้าพระยาและตะวันตกของเทือก ภูเขาโคกไม้เดน[104] ระหว่างกิโลเมตรที่ ๓๐๒ - ๓๐๘ ถนนพหลโยธิน เส้นทางถนนพหลโยธินแล่น ผ่านทับคูเมืองชั้นนอกด้านตะวันออกไปบางตอน และ มีโบราณสถาน เข้าใจว่าเป็นฐานของพระสถูปเจดีย์ อยู่ทางเชิงเขาโคกไม้เดน ด้านตะวันออกและบนยอด เขาปกล้น เท่าที่สำรวจพบแล้ว มี ๑๖ แห่ง โดยตัวเมืองกับภูเขาที่เรียกว่า “สุวรรณบรรพต” นั้นจะถูกแยกจากกันโดยถนนพหลโยธินหรือถนนสายเอเชียมุ่งตรงไปสู่ตัวจังหวัดนครสวรรค์และข้ามผ่านไปยังภาคเหนือของไทยได้โดยเมืองนี้ถูกค้นพบโดยดร. ควอรตซ์ เวลส์ และเจ้าหน้าที่กรมศิลปากร เมื่อวันที่ ๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๒ ซึ่งตัวเมืองจะมีลักษณะเป็นรูปรี หรือ หอยสังข์[105] ขนาดยาวประมาณ ๒๕๐ เมตร กว้าง ๖๐๐ เมตรคล้ายเมืองกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม, เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี, เมืองเสมา จังหวัด นครราชสีมา, เมืองฟ้าแดดสูงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์, เมืองพระรถ จังหวัดปราจีนบุรี และเมืองพญาเร่ จังหวัดชลบุรี ซึ่งภาพของตัวเมืองนั้นสามารถที่จะพิจารณาได้จากแผนภาพดังต่อไปนี้

104

105

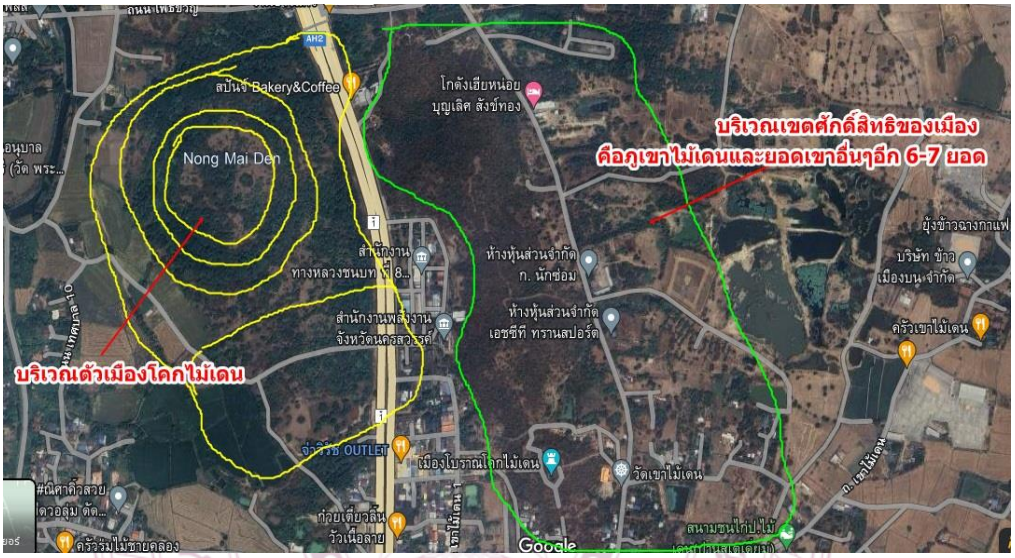
ภาพที่ ๔.๗ แสดงแผนที่ของเมืองโคกไม้เดน แนวนอน

ภาพที่ ๔.๘ แสดงแผนที่ของเมืองโคกไม้เดน แนวตั้ง

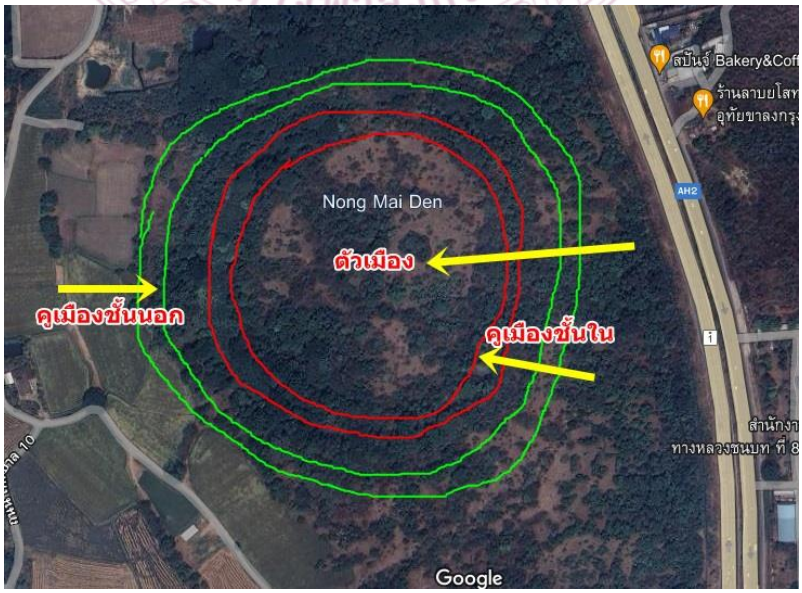
จากแผนภาพจะพบว่าตัวเมืองโบราณโคกไม้เดนนี้จะตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งถือว่าเป็นพื้นที่ที่เหมาะสมกับการตั้งเมืองและการเป็นอยู่ ซึ่งปัจจุบันนั้นทางราชการได้ตัดถนนสายเอเชียหรือถนนพหลโยธินสายกรุงเทพมหานคร- เชียงใหม่ ซึ่งจะตัดผ่านตงพื้นที่ของตัวเมืองโบราณผ่านสำนักงานองค์การบริหารส่วนตำบลท่านน้ำอ้อย- ม่วงหัก อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์

หรือจะพิจารณาที่ตั้งของเมืองและเขตที่ตั้งของเมืองซึ่งรวมถึงภูเขาที่เป็นเขตศักดิ์สิทธิ์ของเมืองด้วยก็สามารถที่จะพิจารณาได้จากแผนภาพเชิงภาพถ่ายทางอากาศได้ดังนี้

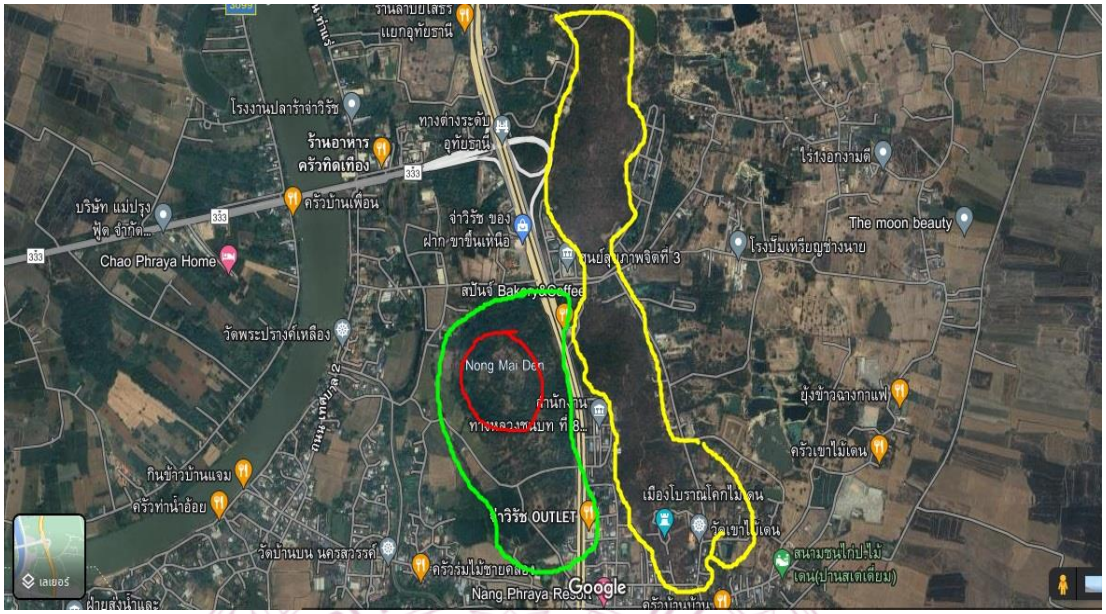

ภาพที่ ๔.๙ แสดงตัวเมืองโคกไม้เดนจากภาพถ่ายทางอากาศ

หรืออาจจะพิจารณาสภาพของตัวเมืองโบราณในจุดที่เป็นที่ตั้งของเมืองอย่างชัดเจนก็สามารถที่จะพิจารณาได้จากแผนภาพดังต่อไปนี้

ภาพที่ ๔.๑๐ แสดงตัวเมืองโคกไม้เดนด้านทิศตะวันตก

ภาพที่ ๔.๑๑ แสดงตัวเมืองโคกไม้เดนกับภูเขาศักดิ์สิทธิ์ (เขาไม้เดน)

จากการพิจารณาภาพรวมของตัวเมืองจะพบว่าตัวเมืองโคกไม้เดนนั้นถือว่า มีลักษณะที่เป็นตัวเมืองคล้ายกับหอยซึ่งเป็นรูปร่างที่เป็นไปตามลักษณะของพื้นที่ที่ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาและอยู่ริมเขาไม้เดน ซึ่งถือว่าเป็นภูเขาที่เป็นที่ประกอบพิธีกรรมหรือภูเขาศักดิ์สิทธิ์ของเมือง ซึ่งการยึดเอาภูเขาเป็นที่ตั้งของเมืองนั้นก็มีมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์มาแล้วเนื่องจากมนุษย์เรานั้นเห็นว่าเนื่องจากว่า “ภูเขา” เป็นองค์ประกอบสำคัญของภูมิประเทศที่มักจะสัมพันธ์กับอำนาจศักดิ์สิทธิ์ที่สูงสุดของท้องถิ่นและจักรวาลที่มาจากเบื้องบน ในขณะที่น้ำและผืนดินเป็นเรื่องอำนาจข้างล่าง โดยที่มนุษย์เราเชื่อว่าภูเขาที่โดดเด่นมีรูปลักษณะพิเศษเป็นที่สถิตของอำนาจเหนือธรรมชาติ ซึ่งนับเป็นความเชื่อโดยทั่วไปของผู้คนในยุคสมัยโบราณทั้งในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รวมทั้งอินเดีย เนปาล ทิเบต และจีน อย่างเช่น ในแคว้นจามปาก็เชื่อว่าภูเขาสูงเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์เป็นประธานของภูมิวัฒนธรรมในหลายๆ พื้นที่ เช่น “เขารังแมว” ที่สูงตระหง่าน ค้ำกลุ่มเทวสถานที่หมี่เซิน ของเทพเจ้าศรีษาณภัทเรศวร แห่งแคว้นจามเหนือ ส่วนประเทศไทยนั้น ก็มีเมืองโบราณหลายเมืองที่ยึดภูเขาเป็นที่ตั้งของเมือง เช่น เมืองโบราณศรีเทพอันเป็นเมืองสำคัญมาแต่สมัยทวารวดีก็มี “เขาถมอรัตน์” เป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์ของบ้านเมือง มีการสร้างถ้ำที่อยู่บนยอดเขาเป็นถ้ำวิหารที่มีภาพสลักของพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ให้เป็นที่ผู้คนขึ้นไปประกอบพิธีกรรมตามฤดูกาล ตำแหน่งเขาถมอรัตน์นี้อยู่ทางด้านตะวันตกของเมืองศรีเทพ ซึ่งบรรดาศาสนสถานสมัยทวารวดีที่เมืองศรีเทพนั้นนับถือพระพุทธมหายานก็จะไม่หันหน้าไปทางทิศตะวันตก แต่สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ลงมา พอศาสนาฮินดูของขอมได้เข้ามาแทนที่ในการเป็นศาสนสถานสำคัญของเมือง ปราสาทประธานของศาสนานี้ ก็มักจะหันหน้าทางทิศตะวันตกสู่เขาถมอรัตน์เสมอ

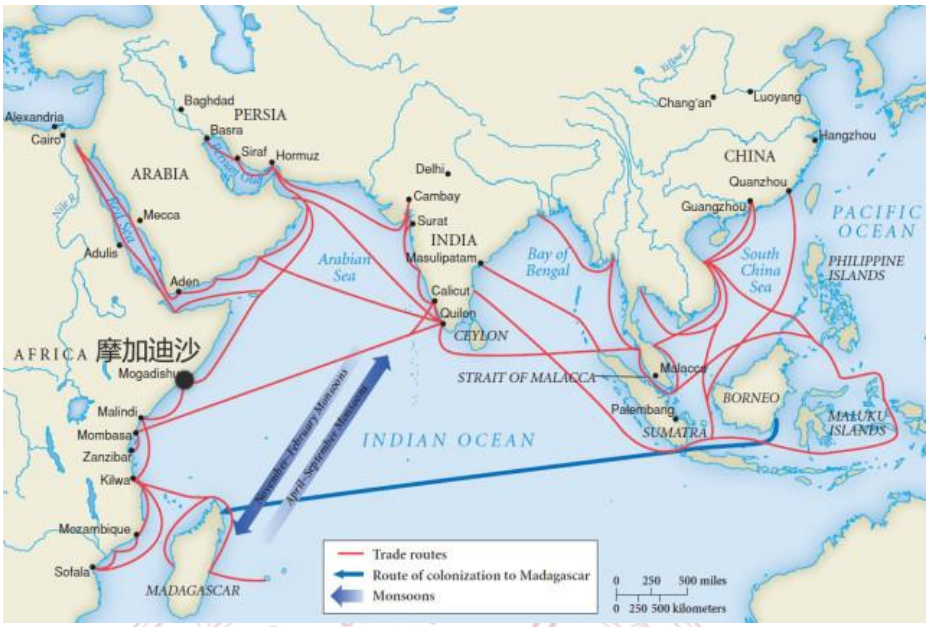
ในเขตจังหวัดชัยนาท ลพบุรี และสระบุรี มีภูเขาที่เป็นสัญลักษณ์ของความศักดิ์สิทธิ์ของบ้านเมืองในท้องถิ่น เช่น เขาสรรพยา เขาสมอคอน เขาพระพุทธบาท และเขาพระพุทธฉาย ภูเขาเหล่านี้เคยเป็นแหล่งพิธีกรรมของคนโบราณมาแต่สมัยยุคเหล็กสืบมาจนถึงสมัยทวารวดี และลพบุรีจึงมีร่องรอยของโบราณสถานวัตถุเหลือให้เห็น[106] ส่วนในเขตจังหวัดนครสวรรค์โดยเฉพาะในเมืองโคกไม้เดนนี้ก็มีคติของการยึดเอาภูเขาเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์และเป็นที่ตั้งของเมืองโบราณมาตั้งแต่สมัยยุคก่อนประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะเมืองโบราณบ่อพลับในเขตตำบลม่วงหัก ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นเมืองเดิมของชาวเมืองโคกไม้เดนก็มี”เขาบ่อพลับ”เป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์มาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ก่อนที่จะย้ายมาที่เมืองโคกไม้เดน เมื่อมาตั้งเมืองที่โคกไม้เดนแล้วก็ได้มาตั้งเมืองที่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาและได้ยึดเอาเขาไม้เดน เป็นเขาศักดิ์สิทธิ์ของบ้านเมืองสืบมา

๔.๙.๓ ประชากรของเมือง

สำหรับเมืองโคกไม้เดนนี้ เชื่อกันว่าเป็นเมืองที่ได้ย้ายมาจากเมืองเขาบ่อพลับที่อยู่ห่างออกไป ๕- ๗ กิโลเมตรทางใต้ ซึ่งเชื่อว่าเมืองเขาบ่อพลับนั้นได้มีมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์มาแล้ว ต่อมาเมื่อมีเหตุการณ์บางอย่างเกิดขึ้นชาวเมืองเขาบ่อพลับก็ได้ย้ายเมืองมาตั้งที่เมืองโคกไม้เดน และต่อมาเมื่อชาวมอญได้มีอำนาจและก็ได้เริ่มอพยพจากทางใต้ก็คือ อพยพจากเมืองนครปฐม เมืองอู่ทอง (สุพรรณบุรี) เมืองคูบัว (สิงห์บุรี) ขึ้นมาตั้งเมืองในเขตของพื้นที่ภาคกลางไม่ว่าจะเป็นเมืองในเขตจังหวัดสิงห์บุรี คือเมืองคูบัว ชัยนาท ได้แก่เมืองอู่ตะเภา เมืองอุทัยธานีก็ได้แก่เมืองเวียงการุ้ง เมืองโบราณบึงคอกช้าง และเมืองโบราณอื่นๆในจังหวัดนครสวรรค์ โดยชาวมอญที่อพยพขึ้นมานี้ก็มีชาวอินเดียมาด้วยโดยชาวอินเดียเหล่านี้ได้เดินทางมาค้าขายกับชาวเมืองท้องถิ่นก็คือชาวมอญและได้นำเอาศาสนาต่างๆของอินเดียเข้ามาเผยแผ่ด้วยโดยเฉพาะพระพุทธศาสนาและศาสนาฮินดูหรือพราหมณ์ ฮินดู โดยในยุคสมัยทวารวดีนั้นจะพบว่าชาวอินเดียได้นำเอาพระพุทธศาสนามาเผยแผ่ทั้งในส่วนของศาสนาพุทธเถรวาทและพุทธศาสนามหายาน และพระพุทธศาสนาที่นำมานั้นก็นำมาจากหลายพื้นที่ของอินเดียทั้งในส่วนของอินเดียกลาง อินเดียเหนือและอินเดียใต้ ผ่านเส้นทางการค้าขายตามเส้นทางที่ปรากฏในแผนภาพดังนี้

---

[106] ศรีศักร วัลลิโภดม, **ภูเขาศักดิ์สิทธิ์ และนัยของสถานะภูเขาอันมีลักษณะพิเศษในแต่ละวัฒนธรรม**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: https://www.silpa - mag.com/history/article_๖๕๔๓/ [๕ มกราคม ๒๕๖๕].

ภาพที่ ๔.๑๒ แสดงเส้นทางการค้าของชาวอินเดียโบราณ

ภาพที่ ๔.๑๓ แสดงเส้นทางการเดินทางของกลุ่มชาวมอญ- เขมรโบราณ

จากแผนภาพจะพบว่า ภาพที่ ๔.๑๒ เป็นภาพแสดงเส้นทางการเดินเรือและการทำการค้าของชุมชนของโลกในยุคประวัติศาสตร์ที่มีการติดต่อค้าขายกันของตะวันตกและตะวันออก โดยเฉพาะหากพิจารณาเฉพาะอินเดียกับชุมชนในพื้นที่ของประเทศไทยก็จะพบว่าเส้นทางการค้าทางทะเลระหว่างตะวันตกตกกับตะวันออกผ่านอินเดียมาสู่ที่พื้นที่ในประเทศไทยนั้นจะพบว่ามีหลักฐานว่ามีมา

ก่อนสมัยประวัติศาสตร์ที่เป็นรอยต่อของสมัยประวัติศาสตร์มาแล้ว ภาพที่ ๔.๑๓ จะเป็นภาพที่แสดงถึงเส้นทางทางด้านการค้าที่เกิดขึ้นภายในพื้นที่ของเมืองไทยหรือชุมชนในสมัยทวารวดีในส่วนของภาคกลางก่อนที่จะขยายไปสู่เมืองอื่นๆ โดยเมืองที่เป็นศูนย์กลางทางการค้าหรือปากทางที่จะเข้ามาในพื้นที่ส่วนข้างในก็คือ ๑. เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี ๒. เมืองนครชัยศรีหรือนครปฐม ๓. เมืองอู่ทอง ที่จังหวัดสุพรรณบุรี ก่อนที่สินค้าจะถูกจัดส่งไปยังพื้นที่ด้านในจะพบว่า สินค้าจะถูกนำมาขึ้นฝั่งที่เมืองอู่ทอง คือนำมาจากนครชัยศรีแล้วก็ส่งต่อมายังอู่ทองและจากอู่ทองก็จะถูกส่งต่อไปยังเมืองต่างๆที่อยู่ภายใน ซึ่งผลจากการค้าขายนั้นก็เป็นผลทำให้ชาวมอญได้อพยพขึ้นไปตั้งเมืองหรือสร้างเมืองในที่ต่างๆและรับเอาอิทธิพลของพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ ฮินดูจากกลุ่มพ่อค้าชาวอินเดียเข้ามาเป็นศาสนาประจำเมืองของตน โดยเมืองที่เกิดขึ้นในยุคสมัยทวารวดีนี้จะพบว่าแต่ละเมืองจะมีศาสนาที่เน้นหรือนำมาเป็นศาสนาประจำชาติไม่เหมือนกันบางเมืองนับถือพุทธบางเมืองนับถือฮินดู ดังนั้น เมื่อพูดถึงกลุ่มประชากรที่เป็นชาวเมืองของเมืองโคกไม้เดนนั้นก็จะพอสรุปได้ว่าเป็นชาวมอญหรือมอญเขมรเป็นหลัก โดยอาจจะมีชาวพื้นเมืองที่เป็นชาวเมืองในยุคก่อนประวัติศาสตร์ที่อาศัยหรือย้ายมาจากเมืองเขาบ่อพลับร่วมอาศัยอยู่ด้วยก็ได้ นอกจากนั้นก็จะพบว่ามี “ชาวขอมหรือชาวเขมร” อาศัยอยู่ร่วมกับชาวมอญในเมืองโคกไม้เดนด้วยเนื่องจากมีการค้นพบจารุกคาถา เย ธัมมา ที่จารึกด้วยอักษรขอมโบราณที่เมืองโคกไม้เดนนี้แสดงให้เห็นว่าชาวเมืองนี้ไม่ได้มีเฉพาะชาวมอญ แต่ยังมีชาวขอมโบราณอาศัยอยู่ด้วย

๔.๙.๔ ศาสนาและความเชื่อ

สำหรับประเด็นเรื่องศาสนาและความเชื่อของเมืองสมัยทวารวดีในพื้นที่บริเวณภาคกลางของนี้หากจะทำความเข้าใจให้ได้ดีก็จะต้องพิจารณาจากความเชื่อของเมืองที่เป็น “ศูนย์กลาง”ของอาณาจักรทวารวดีทั้ง ๒ เมืองเป็นหลักก็คือ ๑. เมืองนครปฐม (นครชัยศรี) ๒. เมืองศรีเทพ เพราะเมืองทั้งสองนี้ถูกระบุว่าเป็นศูนย์กลางหรือเป็นเมืองหลวงของอาณาจักรทวารวดีในยุคนั้น ดังนั้น การที่จะทราบว่าเมืองอื่นๆที่เป็นเมืองเล็กเมืองน้อยมีความเชื่อมีศาสนาอะไรนั้นก็จะต้องพิจารณาจากเมืองใหญ่เป็นหลัก โดยศาสนาและความเชื่อของเมืองนครปฐมและเมืองศรีเทพนั้นก็มีดังต่อไปนี้

๔.๙.๔.๑ เมืองนครปฐม

สำหรับเมืองนครปฐมโบราณนั้นถือว่าเป็นศูนย์กลางและเมืองท่าสำคัญของอาณาจักรทวารวดี เพราะมีจารึกในเมืองนี้ระบุชัดว่าเมืองนี้ก็คือเมืองท่า คือ มีการพบตราดินเผาชิ้นหนึ่งจากเมืองนครปฐมเก็บอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ด้านข้างมีจารึกที่ชำรุดไปบางส่วนและมีผู้เชี่ยวชาญด้านภาษาโบราณวิเคราะห์ไว้ว่าเป็นจารึกอักษรพราหมี ภาษาปรากฤต อ่านว่า “varapata (na)” (วรปตน) แปลว่า “เมืองท่าประเสริฐ”[107] โดยเชื่อว่าเมืองนี้เป็นเมืองท่าที่สำคัญของทวารวดีมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๙- ๑๑ และมีพัฒนาการเรื่องมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๓- ๑๖

[107] (อนันต์ กลิ่นโพธิ์กลับ, ๒๕๔๗: ๑๘๙ - ๑๙๐)

ด้วยเหตุที่สภาพที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ที่อยู่ไม่ไกลจากชายฝั่งทะเลอ่าวไทยโบราณ ในเมืองโบราณนครปฐม ได้มีการค้นพบเหรียญเงิน ๒ เหรียญ มีจารึกอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ จากเมืองนครปฐมโบราณ ใน พ.ศ. ๒๔๘๖ ใต้ฐานเจดีย์ร้าง มีข้อความว่า “ศฺรีทฺวารวตี ศฺวรปุณฺยะ” ซึ่งแปลได้ว่า “บุญกุศลของพระราชาแห่งศรีทวารวดี หรือ บุญของผู้เป็นเจ้าแห่งศรีทวารวดี หรือ พระเจ้าศรีทวารวดีผู้มีบุญอันประเสริฐ” ด้วยเช่นกัน

หากพิจารณาถึงประเด็นเรื่องศาสนาและความเชื่อจะพบว่าเมืองโบราณนครปฐมเป็นศูนย์กลางทางพระพุทธศาสนาในยุคหลัง ดังที่ได้พบหลักฐานด้านศิลปกรรม เนื่องในพระพุทธศาสนาจำนวนมาก เช่น เจดีย์องค์เดิมของพระปฐมเจดีย์ เจดีย์พระประโทณ เจดีย์จุลประโทน เจดีย์วัดพระเมรุ เป็นต้น นอกจากนี้ ยังพบประติมากรรมสำคัญขนาดใหญ่เป็นจำนวนมาก เช่น พระพุทธรูป ศิลาธรรมจักรจำนวนมาก ประมาณ ๓๐ กว่าวง บางวงมีศิลารูปกวางหมอบประกบอยู่ เป็นต้น ซึ่งได้รับอิทธิพล พระพุทธศาสนาสมัยคุปตะและหลังคุปตะของอินเดีย โดยที่ช่วงเวลาที่รุ่งเรืองที่สุดของชุมชนภายในเมืองจะอยู่ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๓- ๑๔ ในขณะที่เมืองโบราณอู่ทองน่าจะมีบทบาทเป็นศูนย์กลางและเมืองท่าสำคัญในยุค แรก ราวพุทธศตวรรษที่ ๙- ๑๓[108]

สำหรับเมืองนครปฐมโบราณนั้นเป็นที่ทราบกันว่าชาวเมืองนับถือพระพุทธศาสนาเถรวาทสายบาลีและเถรวาทสายสันสกฤตมาด้วยกันเนื่องจากว่าเมืองนครปฐมนั้นเป็นเมืองท่าเป็นศูนย์กลางการค้าขายดังนั้นเมืองนี้จึงถือว่าเป็นเมืองที่ต้องต้อนรับผู้คนที่เดินทางมาจากทั่วทุกสารทิศ และในช่วงระยะเวลาราวพุทธศตวรรษที่ ๔- ๙ เป็นช่วงระยะเวลาที่พระพุทธศาสนา ๑.แตกออกเป็นเถรวาท-มหายานแล้ว ๒. แม้เถรวาทเองก็แตกออกไปเป็นอีกหลายนิกาย ดังนั้น ศาสนิกของนิกายต่างๆก้ได้เดินทางมาเผยแผ่พระพุทธศาสนา เมื่อเป็นเช่นนั้น ภาษาที่ใช้ในยุคนั้นจึงมีทั้งภาษาบาลีและภาษาสันสกฤต แต่อักษรที่ใช้ล้วนเป็น “อักษรปัลลวะ” ซึ่งเป็นอักษรสระประกอบในตระกูลอักษรพราหมีซึ่งพัฒนาขึ้นในตอนใต้ของอินเดียช่วงที่ราชวงศ์ปัลลวะมีอำนาจประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๑ ซึ่งการกำเนิดขึ้นของอักษรครันถะในอินเดีย และอักษรต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เช่น อักษรบาหลี, อักษรชวา, อักษรกวิม, อักษรไบบายิน,อักษรมอญ, อักษรพม่า, อักษรเขมร, อักษรล้านนา, อักษรไทย, อักษรลาว และ อักษรไทลื้อ รวมทั้งอักษรสิงหลในศรีลังกา ทั้งหมดได้รับอิทธิพลในทางตรงหรือทางอ้อม มาจากอักษรกทัมพะ- ปัลลวะ[109] ซึ่งจะพบว่าอักษรท์ใช้บันทึกหรือจารึกเรื่องราวต่างๆในเมืองนครปฐมโบราณนั้นจะใช้อักษรปัลลวะแทบทั้งสิ้น ซึ่งราชวงศ์ปัลลวะ มีอำนาจอยู่แถบอินเดียตอน

---

[108] มานพ นักการเรียน บานชื่น นักการเรียน ทวารวดี: มิติทางความเชื่อและศาสนา Dvaravati : Belief and Religious Dimension วารสารสิรินธรปริทรรศน์ ปีที่ ๒๒ ฉบับที่ ๑ มกราคม - มิถุนายน ๒๕๖๔, หน้า ๒๕๖.

[109] วิกิพีเดีย สารานุกรมเสรี, **อักษรปัลลวะ**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: https://th.wikipedia.org/wiki/ [๕ มกราคม ๒๕๖๕].

ใต้อยู่ประมาณ ๖๕๐ ปี คือราว พ.ศ. ๘๐๐ – ราว พ.ศ. ๑๔๕๐ ก่อร่างสร้างตัวมาจากกลุ่มเล็กๆ แล้วก็ค่อยๆมีอำนาจขึ้นมา แล้วก็แผ่อำนาจอิทธิพลไปยังดินแดนอื่นๆ พร้อมๆ กับรับอารยธรรมอื่นๆ ไปด้วย ราชวงศ์ปัลลวะได้เจริญรุ่งเรืองและเริ่มมีอำนาจที่แท้จริงและรุ่งเรืองมาก เป็นที่รู้จักอย่างกว้างขวางในสมัย “พระเจ้ามเหนทรวรมันที่ ๑” และพระโอรสคือ “พระเจ้านรสิงหวรมันที่ ๑” หรือพูดเป็นตัวเลขกลมๆ ก็อยู่ประมาณช่วง พ.ศ. ๑๑๕๐- ๑๒๐๐[110] ซึ่งหากพิจารณาระยะเวลาตั้งแต่ พ.ศ. ๘๐๐- ๑๔๕๐ นั้นก็จะพบว่าถือว่าเป็นช่วงที่พระพุทธศาสนานิกายมหายานรุ่งเรืองซึ่งอินเดียในภาคกลางก็เป็นยุคที่อาณาจักรคุปตะกำลังรุ่งเรือง โดยอาณาจักรคุปตะนั้นได้ตั้งตัวขึ้นทางแคว้นมคธ (หรือพิหารในปัจจุบัน) เบื้องต้นมีราชธานีอยู่ที่เมืองปาฏลีบุตร แต่ต่อมาในรัชกาลที่ ๒ ได้แผ่อำนาจออกไปทางตะวันตกจนมีอาณาเขตจดทะเลทั้งสองด้าน คือ ทางทิศตะวันออกจดอ่าวเบงกอลบริเวณบังคลาเทศ และเมืองกัลกัตตา ทิศตะวันตกจดทะเลอาหรับที่แหลมคุชรัต ทิศตะวันตกเฉียงเหนือและทิศเหนือ ลึกเข้าไปในแคว้นราชาสถานบางส่วน ปัญจาบบางส่วน และอุตตรประเทศส่วนใหญ่ ทิศใต้จดเทือกเขาวินธัย รวมอาณาเขตทั้งหมดประมาณ ๑ ใน ๓ ของจักรวรรดิของพระเจ้าอโศก ในรัชกาลนี้ได้ย้ายราชธานีไปอยู่ที่ เมืองอโยธยา กษัตริย์วงศ์นี้ครองอำนาจอยู่ได้ประมาณ ๒ ศตวรรษ ถึงแม้จะเป็นวงศ์กษัตริย์ฮินดู แต่แทบทุกพระองค์ส่งเสริมพระพุทธศาสนา และมีหลายพระองค์ที่เปลี่ยนมานับถือพระพุทธศาสนา[111]

อนึ่งหากพิจารณาถึงศิลปะหรือพุทธศิลป์ยุคนี้พุทธศิลปะนั้นจัดเป็น “ศิลปะแบบคุปตะ” ซึ่งพระพุทธรูปสมัยคุปตะนี้เป็นศิลปะที่คนอินเดียสร้างขึ้นมาเองไม่ได้รับอิทธิพลของกรีกแต่อย่างใด ซึ่งพระพุทธรูปสมัยคุปตที่สวยงามที่สุดนั้นก็ได้แก่พระพุทธรูปที่เมืองสารนาถ สมัยคุปตะนี้ นับเป็นยุคทองของศิลปะอินเดีย พระพุทธรูปสมัยนี้พระเกศาขมวดเป็นก้นหอยเช่นเดียวกับสมัยมถุรา พระเกตุมาลาเป็นต่อม พระพักตร์เป็นแบบอินเดีย ห่มจีวรบางแนบติดพระองค์ ไม่มีริ้ว พระอังสะกว้าง บั้นพระองค์เล็ก ปางประทับนั่งเป็นที่นิยมมากที่สุด ฐานล่างนิยมแกะรูปกวาง พระธรรมจักรพระสาวกติดไว้ด้วย หินที่นิยมนำมาแกะสลัก ในสมัยนี้คือหินทรายแดงเพราะง่าย ต่อการแกะ[112]

---

[110] กังวล คัชชิมา, **เล่าเรื่องเมืองปัลลวะ ตอนที่ ๑**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: Facebook.com /Kang Vol Khatshima [๕ ธันวาคม ๒๕๖๕].

[111] วัดญาณเวศกวัน, **พระพุทธศาสนาในอาเซีย Somdet Phra Buddhaghosacariya (P. A. Payutto)**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: https://www.watnyanaves.net/en/book - reading/๒๘๙/๑๔ [๕ มกราคม ๒๕๖๕].

[112] พระมหาดาวสยาม, **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในอินเดีย : พุทธศาสนายุค พ.ศ. ๘๐๐ – ๑๑๐๐**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: http://www.dhammathai.org/buddhism/india/chapter๐๖_๒.php [๕ ธันวาคม ๒๕๖๕].

สิ่งหนึ่งที่ถือว่าเป็นเอกลักษณ์ของพุทธศิลปะสมัยคุปตะก็คือ การที่พระพุทธรูปนั้นจะมีการแสดงลักษณะของพระหัตถ์เพื่อแสดงถึงความหมาย ซึ่งการแสดงพระหัตถ์เพื่อสื่อความหมายเชิงสัญญะนั้นเรียกว่า “มุทรา” คือ การแสดงพระหัตถ์ (ปาง) แต่ละมุทราอาจเจาะจงพุทธประวัติตอนใดตอนหนึ่งหรือไม่เจาะจงก็ได้ บางมุทราสามารถใช้ได้ทั้งกับพุทธปฏิมาประทับนั่งและประทับยืน ในขณะที่บางมุทราก็กำหนดใช้ได้เฉพาะกับพุทธปฏิมาประทับนั่งเท่านั้น มุทราหลัก สำหรับพุทธปฏิมาในศิลปะอินเดียมี ๖ มุทรา ได้แก่

(๑) อภัยมุทรา หรือ ปางประทานอภัย ได้แก่ การแบพระหัตถ์ขวาตั้งขึ้น ไม่เจาะจงพุทธประวัติตอนใด ใช้ได้ทั้งอิริยาบถนั่งและยืน เป็นมุทราที่เก่าแก่ที่สุด จึงแพร่หลายไปทั่ว ปรากฏทั้งในอินเดียเหนือและอินเดียใต้

(๒) วรทมุทรา หรือ ปางประทานพร ได้แก่ การแบบพระหัตถ์ขวาห้อยลงไม่เจาะจงพุทธประวัติตอนใด ใช้ได้ทั้งอิริยาบถนั่งและยืน ปรากฏความนิยมเฉพาะในอินเดียเหนือเท่านั้น

(๓) ภูมิสปรรศมุทรา เป็นคำภาษาสันสกฤต มาจากคำว่า ภูมิ แปลว่าแผ่นดิน และสปรรศ แปลว่า สัมผัส แปลรวมได้ว่า สัมผัสแผ่นดิน หรือ ปางมารวิชัย(การชนะมาร) ได้แก่ การวางพระหัตถ์ขวาไว้ที่พระชานุ (เข่า) ชี้ลงไปที่พื้นดินส่วนพระหัตถ์ซ้ายวางลงที่พระเพลา ใช้กับอิริยาบถประทับนั่งขัดสมาธิเท่านั้นสื่อถึงเหตุการณ์ตอนแตะแผ่นดินเพื่อเรียกพระแม่ธรณีขึ้นมาเป็นพยานก่อนการตรัสรู้นิยมในอินเดียเหนือและศิลปะเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ที่ได้รับอิทธิพลจากอินเดียเหนือเช่น ชวา พุกาม

(๔) ธรรมจักรมุทรา หรือ ปางปฐมเทศนา ได้แก่ มุทราที่แสดงด้วยสองพระหัตถ์ โดยพระหัตถ์ขวาจีบนิ้วเป็นวง แทนธรรมจักร ส่วนพระหัตถ์ซ้ายใช้นิ้วชี้ นิ้วกลางหรือนิ้วก้อย “ชี้” ไปที่วงนิ้วของพระหัตถ์ขวา ปรากฏเฉพาะพุทธปฏิมาประทับนั่งเท่านั้นเกี่ยวข้องกับพุทธประวัติตอนปฐมเทศนา แสดงการหมุนธรรมจักร โดยพระหัตถ์ขวาที่จีบเป็นวง สื่อแทนวงธรรมจักร ส่วนพระหัตถ์ซ้ายที่ชี้นิ้ว สื่อถึงการหมุน นิยมในอินเดียเหนือและศิลปะเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ที่ได้รับอิทธิพลจากอินเดียเหนือ เช่น ชวา พุกามสาเหตุที่ธรรมจักรถูกนำมาใช้เป็นสัญลักษณ์ของการแสดงปฐมเทศนาของพระพุทธเจ้าเป็นเพราะ แท้จริงแล้ว ธรรมจักรมาจาก ล้อรถศึก โดยเริ่มเดิมทีมีความหมายเกี่ยวข้องกับการแสดงสถานะอันยิ่งใหญ่ของกษัตริย์มาก่อน เนื่องจากแต่เดิมกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่จะทรงใช้รถศึกออกปราบปรามรวมรวมแว่นแคว้นต่าง ๆ ให้มาอยู่ภายใต้พระราชอำนาจ

ดังนั้น จึงมีการเปรียบเปรยว่า หากกษัตริย์รับสั่งให้รถศึกซึ่งเคลื่อนด้วยล้อขับเคลื่อนหมุนไปแห่งใด ก็เปรียบดั่งจักร หรือล้อที่หมุนเวียนไปทั่ว และเปรียบดั่งพระราชอำนาจแผ่ไปในบริเวณนั้น

ด้วยเหตุนี้ จึงได้มีการนำ ล้อรถศึก มาเป็นสัญลักษณ์แห่งบุญบารมีของพระองค์ และเป็นสัญลักษณ์ว่าพระองค์ทรงเป็นพระเจ้าจักรพรรดิอีกด้วย[113]

(๕) ธยานมุทรา คำว่า ธยานะ เป็นคำภาษาสันสกฤตแปลว่า เพ่ง สื่อถึงการทำสมาธิหรือปางสมาธิ ได้แก่ พระหัตถ์ขวาประสานพระหัตถ์ซ้ายบนพระเพลา (ตัก)ใช้กับการประทับนั่งขัดสมาธิเท่านั้น นิยมในอินเดียเหนือและศิลปะเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ที่ได้รับอิทธิพลจากอินเดียเหนือ เช่น ชวา พุกาม นิยมในอินเดียใต้ ลังกา และศิลปะเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ที่ได้รับอิทธิพลจากอินเดียใต้ เช่น ทวาราวดี ขอม

(๖) วิตรรกมุทรา หรือ ปางสั่งสอน ได้แก่ การจีบนิ้วพระหัตถ์เป็นวง ปรากฏทั้งในอิริยาบถนั่งและยืน นิยมในอินเดียใต้ ลังกา และศิลปะเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ได้รับอิทธิพลจากอินเดียใต้ เช่น ทวาราวดี[114]

เหตุที่ยกเรื่องของลักษณะรวมถึงราชวงศ์หรืออักษรปัลลวะมาพูดก็เพราะจะชี้ให้เห็นว่าสมัยทวารวดีของนครปฐมในอดีตเป็นเมืองท่าสำคัญที่ต้อนรับคนทุกเชื้อชาติศาสนาแต่คนนครปฐมก็ยังเปิดรับความเชื่อทุกอย่างด้วยโดยเฉพาะความเชื่อทางด้านศาสนานั้นจะพบว่าคนนครปฐมโบราณมีความเชื่อและศรัทธาในพระพุทธศาสนาเป็นหลักทั้งเถรวาทและหายานหรือกึ่งมหายานรวมถึงฮินดูอีกด้วยโดยไม่มีการกีดกันแต่อย่างใด แต่ถึงอย่างนั้นก็จะพบว่าเมืองนครปฐมโบราณสมัยทวารวดีนั้นนับถือพระพุทธศาสนาภายใต้อิทธิพลของวัฒนธรรมแบบคุปตะ ซึ่งสมัยคุปตะนี้นิยมสร้างพระพุทธรูปที่มีกิริยาอาการที่บ่งถึงการแสดงออกซึ่ง “มุทรา” ปรากฏในพระพุทธรูปปางต่างๆอยู่เสมอ และมีเนื้อหาของพระพุทธศาสนาแบบเถรวาททั้งสายสันสกฤตและสายบาลี[115] โดยมีการศึกษาเกี่ยวกับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับคาถาหลักที่แสดงหัวใจของพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทก็คือ “คาถาเย ธัมมา” ซึ่งมีคาถาเต็มว่า “เย ธมฺมา เหตุ ปัพฺพวา เตสๆ เหตุงฺ ตถาคโต เตสญฺจะ โย นิโรโธ จะ เอวำวาที มหาสมฺโณ” แปลว่า “ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตเจ้าทรงแสดงเหตุแห่งธรรมเหล่านั้นและความดับแห่งธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะมีปกติ ทรงสั่งสอนอย่างนี้”[116] ซึ่ง ความเป็นมาของพระคาถาบทนี้ปรากฏอยู่ในประวัติของพระสารีบุตร พระอัครสาวกเบื้องขวา มีเนื้อความโดยย่อคือหลังจากที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้และแสดงธรรมสั่งสอนประกาศพระศาสนาแล้ว ครั้งหนึ่งได้เสด็จมาประทับอยู่ ณ เวฬุวันมหาวิหาร กรุงราชคฤห์ วันหนึ่ง พระอัสสชิ ผู้เป็นหนึ่งในพระปัญจวัคคีย์ซึ่งตามเสด็จฯ พระพุทธองค์มาด้วย เข้าไปบิณฑบาตในกรุงราชคฤห์ ระหว่างทาง อุปติสสะปริพพาชกซึ่ง

---

[113] เชษฐ์ ติงสัญชาลี, **ประวัติศาสตร์ศิลปะอินดียและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้,** (กรุงเทพมหานคร : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๘), หน้า ๓๘ - ๔๑.

[114] เชษฐ์ ติงสัญชาลี, **ประวัติศาสตร์ศิลปะอินดียและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้**, หน้า ๔๒.

[115]

[116]

เดินทางมาจากสำนักปริพพาชกได้พบเห็นพระอัสสชิมีกิริยาอาการอันสงบสำรวม น่าเลื่อมใส จึงอยากทราบว่าใครเป็นศาสดาของพระอัสสชิและมีคำสั่งสอนเช่นไร พระอัสสชิจึงแจ้งว่าตนเป็นนักบวชในสำนักของพระมหาสมณะ ผู้เป็นโอรสแห่งศากยวงศ์ พร้อมกับแสดงธรรมอันย่นย่อของพระพุทธองค์ ซึ่งก็คือพระคาถา เย ธมฺมาฯ นั่นเอง จากนั้น อุปติสสะปริพพาชกจึงเดินทางกลับมายังสำนัก และบอกเล่าเรื่องที่ได้พบกับพระอัสสชิ ตลอดจนแสดงธรรมที่พระอัสสชิกล่าวให้แก่สหาย คือโกลิตตะปริพพาชกฟัง จนกระทั่งเกิดดวงตาเห็นธรรมเช่นกัน ปริพพาชกทั้งสองพร้อมด้วยบริวารจึงพากันไปเข้าเฝ้าฯ พระพุทธองค์ยังเวฬุวันมหาวิหาร และทูลขออุปสมบท พระพุทธองค์จึงประทานอนุญาตให้ปริพพาชกทั้งสองพร้อมด้วยบริวารได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุ และนอกจากนี้ก็มีคาถาเกี่ยวกับ อริยสัจ ๔” ซึ่งเป็นคาถาบทหนึ่งกล่าวว่า ธรรมจักรนี้เป็นของพระพุทธเจ้า ประกอบด้วย อริยสัจ ๔ เมื่อหมุนธรรมจักร ๓ รอบ จะเกิดอาการ ๑๒ ประการของ สัจจญาณ กิจจญาณ และกตญาณ คาถาบทนี้ มีปรากฏบน ขอบชั้นใน (ดุม ๑) ของ “จารึกธรรมจักร ๑ (นครปฐม)”[117] ซึ่งมีอายุตามรูปแบบอักษรปัลลวะ ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ดังนั้น เมืองนครปฐมโบราณจึงถือว่าเป็นเมืองที่เป็นศูนย์กลางของพระพุทธศาสนาแบบเถรวาท

๔.๙.๔.๒ เมืองศรีเทพ

สำหรับเมืองโบราณศรีเทพถือว่าเป็นเมืองโบราณที่เป็นเมืองแห่งอาณาจักรหรือวัฒนธรรมแบบทวารวดีอีกเมืองหนึ่งเป็นเมืองที่ตั้งอยู่บนขอบด้านตะวันตกของที่ราบสูงโคราช โดยมีลำน้ำไหลผ่าน ๒ สาย คือ แม่น้ำป่าสักและลำน้ำเหียง ลักษณะผังเมืองเป็นเมืองแฝด ประกอบด้วยเมืองในและเมืองนอก เมืองทั้ง ๒ มีพื้นที่รวมกันราว ๒,๘๘๙ ไร่หรือประมาณ ๔.๗ ตารางกิโลเมตร ล้อมรอบด้วยคูน้ำคันดิน มีช่องทางเข้าออกจำนวน ๘ ช่องทาง ภายในเขตเมืองใน มีโบราณสถานที่สำคัญ ๓ แห่ง คือ ปรางค์ศรีเทพ ปรางค์ ๒ พี่น้อง และเขาคลังใน ทางเขตเมืองนอก มีโบราณสถานที่สำคัญ ได้แก่ เขาคลังนอก ปรางค์ฤาษี เขาคลังเกาะแก้ว และถ้ำเขาถมอรัตน์[118]

สำหรับเมืองศรีเทพนี้ถือว่าเป็นเมืองที่ไม่ได้พึ่งเกิดในยุคประวัติศาสตร์เท่านั้น แต่เป็นเมืองที่มีร่องรอยของการอยู่อาศัยของผู้คนมาตั้งแต่ยุคสมัยก่อนประวัติศาสตร์ สืบเนื่องมาจากมีการขุดพบโครงกระดูกของมนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์ที่มีอายุร่วมสมัยกับบ้านเชียงมาแล้ว ต่อมาเมื่อวัฒนธรรมแบบทวารวดีได้ขยายตัวขึ้นมาที่เขตเมืองศรีเทพ ตัวเมืองศรีเทพก็ได้มีพัฒนาการเกี่ยวกับกานับถือศาสนามาโดยลำดับโดยยุคแรกเป็นความเชื่อในกรอบของพระพุทธศาสนาเถรวาทเพราะมีการค้นพบจารึกที่กล่าวถึงคาถาอริยสัจ ๔ ต่อมาก็เป็นพระพุทธศาสนามหายานเพราะมีการพบพระพุทธรูปและ

---

[117] จารึกในประเทศไทย ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), **จารึกฐานรองพระธรรมจักร**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/๒๙๔ [๕ ธันวาคม ๒๕๖๕].

[118] ผาสุก อินทราวุธ, **ทวารวดี การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์อักษรสมัย, ๒๕๔๒), หน้า ๑๑๓

พระโพธิสัตว์ที่ถ้ำเขาถมอรัตน์ และมีการค้นพบธรรมจักรขนาดใหญ่ และจารึกภาษาบาลีและภาษาสันสกฤต ซึ่งทำให้เห็นได้ว่า ศรีเทพเคยเป็นศูนย์กลางของพระพุทธศาสนาทั้งเถรวาทและมหายาน เขาคลังนอก ซึ่งอยู่ห่างจากเมืองศรีเทพไปทางเหนือ ราว ๒ ก.ม. เป็นสถูปที่มีขนาดใหญ่ที่สุดเท่าที่มีการขุดค้นมา ในนั้น มีการค้นพบรูปปั้นพระอมิตาภพุทธเจ้า ซึ่งแสดงว่า เขาคลังนอกเป็นโบราณสถานที่สร้างโดยสาวกของนิกายมหายานหรือพบว่าเมืองศรีเทพมีการติดต่อกับจีนเพราะมีการค้นพบจารึกภาษาจีนในพระพิมพ์ ต่อมาเมืองศรีเทพก็ได้รับอิทธิพลของขอมมีการนับถือศาสนาพราหมณ์ฮินดูเพราะมีการค้นพบปราสาทขอมภายในและภายนอกตัวเมืองรวมทั้งมีการค้นพบประติมากรรมในศาสนาพราหมณ์อีกเป็นจำนวนมาก ที่พบมาก ได้แก่ พระนารายณ์สี่กรสามหมวกทรงกระบอก พระกฤษณะ ยกภูเขาโควรรธนะ ซึ่งเป็นอวตารปางหนึ่งของพระนารายณ์ และพระสุริยเทพให้สันนิษฐานได้ว่า มีชุมชนชาวอินเดียที่นับถือศาสนาพราหมณ์ ไวษณพนิกาย ได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณเมืองโบราณศรีเทพในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๙- ๑๑ ซึ่งตรงกับสมัยคุปตะของอินเดีย ถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๒- ๑๓ สมัยหลังคุปตะ และในช่วงเวลาเดียวกันนั้น ได้มีการตั้งถิ่นฐานของชาวอินเดียที่นับถือศาสนาพราหมณ์ในบริเวณอื่น ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ด้วย[119]

จากภาพที่นำเสนอมาจะพบว่าสองเมืองหลักๆที่เป็นเสมือนเมืองหลวงของทวารวดีนั้นจะมีพัฒนาการเรื่องของการนับถือศาสนาอยู่ ๓ ศาสนาก็คือ ๑. พระพุทธศาสนาเถรวาท ๒. พระพุทธศาสนามหายาน ๓. ศาสนาพราหมณ์ฮินดูนิกายไวศณพนิกายที่นับถือพระวิษณุ

จากการพิจารณาเรื่องของศาสนาในบริบทของเมืองหลักๆของทวารวดีที่ยกมาจะพบว่าในส่วนของเรื่องศาสนาและความเชื่อของชาวเมืองโคกไม้เดนนั้น จากการลงพื้นที่ศึกษาก็จะพบว่าเมือง “โคกไม้เดน” หากพิจารณาจากกรอบของความเชื่อในยุคสมัยทวารวดีจะพบว่ามีกรอบของศาสนาและความเชื่อเพียงอย่างเดียวก็เป็นเรื่องที่สามารถตอบได้ชัดเจนว่าศาสนาที่ชาวเมืองเชื่อเป็นหลักก็คือ “พระพุทธศาสนา” โดยเฉพาะพระพุทธศาสนาเถรวาทเพราะมีการค้นพบคาถาของฝ่ายเถรวาทอยู่ ๒ นัยก็คือ ๑. คาถาบูชาพระรัตนตรัย ได้แก่ “นะโม พุทธะ อนาทะยะ ธัมมะ อนาทะยะ สงฆะ อนาทะยะ แปลว่าขอนมัสการ พระพุทธไม่มีเงื่อนเบื้องต้น พระธรรมไม่มีเงื่อนเบื้องต้น พระสงฆ์ ไม่มีเงื่อนเบื้องต้น”[120] ๒. คาถา เย ธมมา เหตุปปภวา เตสं เหตุ ตถาคโต อาห เยสं จ โย นิโรโธ จ เอว วาที มหาสมโณ”แปลว่า ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตทรงแสดงเหตุ ของธรรมเหล่านั้น แต่ความดับของ ธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะ มีวาทะอย่างนี้ พบที่เจดีย์หมายเลข ๙ เป็นอักษรขอมโบราณสมัย พ.ศ. ๑๒๐๐ ๓. นอกจากนั้นยังมีการค้นพบรูปปั้นที่แสดงถึงเรื่องราวของพระโพธิสัตว์ในชาดกซึ่งเป็นคัมภีร์ของฝ่ายเถรวาทในเจดีย์หมายเลขที่๑กับเจดีย์หมายที่ ๓ จากการขุดค้นก็พบรูปของ

---

[119] ผาสุก อินทราวุธ, **ทวารวดี การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี**, หน้า ๑๑๓ - ๑๑๔.

[120] **วิ.ม. (ไทย)** ๔/๖๐/๗๓.

“ฉัททันตชาดก”ซึ่งเป็นเรื่องราวตอนที่ พรานโสณุตระได้ไปตัดเอางาของพญาช้างฉัททันต์ และมีการสร้างสระน้ำสองพี่น้องเอาไว้ด้านหลังภูเขาเรียกว่า “สระสองพี่น้อง” อันหมายถึงสระที่เป็นที่อยู่ของภรรยาของพญาช้างฉัททันต์คือ นางมหาสุภัททา และนางจุลลสุภัททา และทางด้านทิศใต้ก็มีการสร้าง “สระพญาฉัททันต์”เอาไว้ด้วย ซึ่งเหตุที่ชาวเมืองโคกไม้เดนเชื่อและเน้นในเรื่องการสอนเกี่ยวกับ “ฉัททันตชาดก”แสดงให้เห็นว่าชาวเมืองโคกไม้เดนนี้นับถือพระพุทธศาสนาเถรวาท โดยที่ไม่มีร่องรอยของการนับถือศาสนาพุทธแบบมหายานหรือศาสนาพราหมณ์ ฮินดูเลย

๔.๙.๕ ความเจริญของเมืองโคกไม้เดน

สำหรับความเจริญของเมืองโคกไม้เดนภายหลังจากการขยายตัวเข้ามาของวัฒนธรรมแบบทวารวดีตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๘- ๑๐ เป็นต้นจากจะพบว่า เมืองโคกไม้เดนนี้มีความเจริญรุ่งเรืองมากในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒- ๑๔ เนื่องจากเป็นยุคทองของทวารวดีเพราะเป็นยุคที่มีการขยายตัวเข้ามาของชาวมอญและชาวอินเดียที่มีการนำเอาพระพุทธศาสนาเถรวาทเข้ามาเผยแผ่ในเมือง ซึ่งเมืองโคกไม้เดนนี้มีการใช้ภาษาในการสื่อสารอยู่ ๒ ภาษาก็คือ ๑. ภาษามอญ ๒. ภาษาขอมหรือเขมร เพราะมีการค้นพบการใช้อักษรขอมโบราณในการจารึกคาถา เย ธัมมา ส่วนอักษรจารึกนั้นมีการใช้ ๒ ชนิดก็คือ ๑.อักษรขอมโบราณ ๒. อักษรปัลลวะ ซึ่งมีการค้นพบจารึกที่วัดพระปรางค์เหลือง และวัดหางน้ำสาคร ซึ่งอยู่ไม่ไกลจากเมืองโคกไม้เดนมากนัก นอกจากนั้นในส่วนของสิ่งก่อสร้างจะพบว่าเมืองโคกไม้เดนนี้มีการก่อสร้างจำนวนมาก กล่าวคือมีการก่อสร้างศาสนสถานเท่าที่พบเป็นเจดีย์มากถึง ๑๖ แห่ง และที่ยังไม่ได้ทำการขุดค้นอีกหลายแห่ง แสดงให้เห็นว่า ชาวเมืองโคกไม้เดนนี้มีความเชื่อในพระพุทธศาสนาและมีการทำการค้าขายกับเมืองอื่น ๆ ที่อยู่ในระแวกเดียวกันนี้อีกหลายเมือง เช่น เมืองดงแม่นางเมือง เมืองอู่ตะเภา เมืองการุ้ง เมืองจันเสน เมืองคูบัว เมืองซับจำปา และเมืองทางใต้ได้แก่ เมืองอู่ทอง เป็นต้น ซึ่งการค้าขายหรือการเจริญสัมพันธไมตรีระหว่างเมืองต่าง ๆ นี้ก็โดยการอาศัยการเดินทางทางน้ำผ่านแม่น้ำเจ้าพรยา และทางบกที่มีเส้นทางการเดินทางโบราณอยู่หลายเส้นทาง ดังนั้น เมืองโคกไม้เดนนี้จึงถือว่าเป็นเมืองที่มีความเจริญมากในฐานะที่เป็นเมืองที่เป็นศูนย์กลางการค้าขายและการส่งออกทั้งข้าวและพืชรวมถึงผลิตภัณฑ์จากสัตว์ป่าหรือพืชที่สังคมในสมัยนั้นต้องการอยู่เป็นจำนวนมาก ซึ่ง ความเจริญของเมืองโคกไม้เดนนี้นอกจากจะสังเกตจากตัวเมืองที่มีการพัฒนาแล้วก็จะพบว่าเมืองโคกไม้เดนนี้มี “ภูเขาศักดิ์สิทธิ์” ที่ผู้คนต่างเมืองจะนิยมมาแสวงบุญก็คือมีเขา “สุวรรณบรรพต” หรือภูเขาโคกไม้เดนที่มียอดเขาจำนวน ๗ ยอด ซึ่งภูเขา ๗ ยอดนี้ก็เป็นภูเขาที่เป็นไปตามเนื้อหาที่ปรากฏใน “ฉัททันตชาดก” และมีสระฉัททันต์และสระสองพี่น้อง ซึ่งหมายถึงสระของภรรยาของพญาฉัททันต์ คือ นางมหาสุภัททากับนางจุลสุภัททา อยู่หลังของภูเขา โดยที่ชาดกนั้นมีเนื้อหาโดยย่อดังนี้

“ในสมัยหนึ่ง พระพุทธเจ้าประทับอยู่วัดเชตวัน เมืองสาวัตถี ทรงปรารภภิกษุณีสาวรูปหนึ่ง ผู้นั่งฟังธรรมระลึกถึงอดีตชาติได้แล้วแสดงอาการเดี๋ยวหัวเราะเดี๋ยวร้องไห้ ได้ตรัสอดีตนิทานมาสาธก ว่า...

กาลครั้งหนึ่งนานมาแล้ว มีช้างประมาณ ๘,๐๐๐ เชือกมีฤทธิ์เหาะไปในอากาศได้อาศัยสระฉันททันต์อยู่ในป่าหิมพานต์ครั้งนั้น พระโพธิ์สัตว์เกิดเป็นลูกช้างของช้างหัวหน้าโขลง มีสีขาวปลอด ปากและเท้าสีแดง เมื่อเติบโตขึ้นมีร่างกายใหญ่โตมากกว่าช้างเชือกอื่น ๆ ที่งามีแสงรัศมี ๖ ประการเปล่งประกายออกมา

อยู่ต่อมาเมื่อบิดาเสียชีวิตแล้ว พระโพธิสัตว์ได้เป็นหัวหน้าช้างแทน มีชื่อว่า พญาช้างฉัททันต์ มีภรรยา ๒ เชือก คือมหาสุภัททาและจุลลสุภัททา วันหนึ่งในฤดูร้อน ป่ารังมีดอกบานสะพรั่ง พญาช้างฉัททันต์ได้พาบริวารไปหากินที่ป่ารัง ใช้กระพองชนต้นรังให้ดอกหล่นลงมา นางช้างจุลลสุภัททายืนอยู่เหนือลมจึงถูกใบรังเก่า ๆ ติดกับกิ่งไม้แห้งมีมดดำมดแดงตกใส่ร่างกาย ส่วนนางช้างมหาสุภัททายืนอยู่ใต้ลมเกสรดอกไม้และใบสด ๆ จึงโปรยปรายใส่ร่างกาย นางช้างจุลลสุภัททาเห็นเช่นนั้นจึงเกิดความน้อยใจว่าสามีโปรดปรานและรักใคร่แต่นางช้างมหาสุภัททา ส่วนตนมีแต่มดดำมดแดงร่วงใส่ จึงผูกความอาฆาตในพญาช้างฉัททันต์

ต่อมาอีกวันหนึ่ง พญาช้างฉัททันต์เมื่ออาบน้ำในสระเสร็จแล้ว ขึ้นมายืนบนฝั่งขอบสระ มีนางช้างทั้งสองยืนเคียงข้าง ขณะนั้นมีช้างเชือกหนึ่งได้นำดอกบัวมีกลีบ ๗ ชั้นดอกหนึ่งขึ้นมามอบให้พญาช้าง พญาช้างโปรยเกสรลงบนกระพองแล้ว ยื่นดอกบัวให้แก่นางช้างมหาสุภัททา เป็นเหตุให้นางช้างจุลลสุภัททาเห็นแล้วคิดน้อยใจว่า “พญาช้างให้ดอกบัวแก่ภรรยาที่รักและโปรดปรานเท่านั้น ส่วนเราไม่เป็นที่รักที่โปรดปรานจึงไม่ให้” จึงผูกเวรในพญาช้างอีก

อยู่มาวันหนึ่งเป็นวันอุโบสถ พญาช้างได้ไปอุปัฏฐากถวายน้ำผึ้งแก่พระปัจเจกพุทธเจ้า นางช้างจุลลสุภัททาถวายผลไม้แล้วตั้งความปรารถนาไว้ว่า “สาธุ ถ้าดิฉันตายไปแล้วขอให้ไปเกิดเป็นอัครมเหสีของพระราชาผู้มีอำนาจ สามารถฆ่าพญาช้างนี้ได้ด้วยเทอญ” นับแต่วันนั้นนางก็อดหญ้าอดน้ำ ร่างกายผ่ายผอม ไม่นานก็ล้มป่วยตายไปเกิดเป็นธิดาของพระราชาในแคว้นมัททรัฐ เมื่อเจริญวัยแล้ว ก็ได้เป็นอัครมเหสีของพระเจ้าเมืองพาราณสี เป็นที่รักใคร่โปรดปรานมาก ระลึกชาติหนหลังได้ วันหนึ่งจึงทำทีเป็นประชวรไข้หนักบรรทมอยู่ พระราชาเสด็จมาตรัสถามว่า “น้องนางดูนัยน์ตาเจ้าก็แจ่มใส แต่เหตุไรหนอ น้องนางจึงดูโศกเศร้าซูบผอมไปล่ะ”

มเหสี “เสด็จพี่ หม่อมฉันแพ้ครรภ์ ฝันเห็นสิ่งที่หาได้ยากพระเจ้าคุณ แต่ถ้าไม่ได้สิ่งนั้น ชีวิตของหม่อมฉันคงอยู่ไม่ได้เช่นกัน”

พระราชา “น้องนาง มีอะไรในโลกนี้ที่หาได้ยากบอกพี่มาเถิดจะจัดหามาให้”

มเหสี เสด็จพี่ ถ้าจะกรุณาหม่อมฉัน โปรดรับสั่งให้ประชุมนายพรานป่าทุกสารทิศเข้าประชุมกันที่ท้องพระโรง มีนายพรานป่าประมาณ ๖๐,๐๐๐ คนมาประชุมกัน พระเทวีเมื่อพระราชาเปิดโอกาส จึงตรัสว่า “ท่านนายพรานทั้งหลาย ฉันฝันเห็นช้างเผือก ที่งามีรัศมี ๖ ประการ ฉันต้องการงาคู่นั้น ถ้าไม่ได้ชีวิตฉันก็คงอยู่ไม่ได้ ขอให้พวกท่านนำมาถวายเถิด”

พวกนายพรานทูลว่า “ขอเดชะอาญาไม่พ้นเกล้า ตั้งแต่เป็นพรานมาก็ไม่เคยได้ยินปู่ทวดกล่าวถึงพญาช้างเผือก งามีรัศมี ๖ ประการเลย ขอพระองค์ได้ตรัสบอกที่อยู่ของพญาช้างด้วยเถิดพะยะค่ะ”

พระเทวีได้ตรวจดูพรานป่าทั้งหมด เห็นพรานป่าคนหนึ่งชื่อโสณุตระ มีเท้าใหญ่ เข่าโต หนวดดก เคราแดง ตาเหลืองเป็นสัญลักษณ์ของพรานผู้โหดร้าย จึงมีรับสั่งให้เข้าเฝ้าแล้วตรัสบอกทิศทางไปว่า “จากนี้ไปทางทิศเหนือ ข้ามภูเขา ๗ ลูก มีภูเขาสูงที่สุดลูกหนึ่งชื่อสุวรรณปัสสคีรี เจ้าจงขึ้นไปบนภูเขาลูกนั้นมองดูตามเชิงเขา จะเห็นต้นไทรใหญ่ต้นหนึ่งมีกิ่งก้านสาขาหนาทึบมีพญาช้างเผือกเชือกหนึ่งอาศัยอยู่ มีงาสวยงามมาก มีบริวารอยู่มาก เจ้าจงระวังตัวให้ดี พวกมันระวังรักษาแม่แต่ธุลีก็ไม่ให้แตะต้องพญาช้างได้”

นายพรานเกิดความกลัวตายทูลว่า “ข้าแต่พระเทวี พระแม่เจ้าทรงประสงค์จะฆ่าพญาช้าง เอางามาประดับหรือว่าจะให้พญาช้างฆ่าพวกนายพรานเสียกระมัง”

พระเทวี “นายพราน..เรามีความริษยาและความน้อยใจเมื่อนึกถึงความหลัง ขอเพียงท่านทำตามคำของเรา จะได้บ้านส่วยเก็บภาษี ๕ ตำบล ไปเถิดอย่ากลัวเลย” พร้อมกับชี้แจงที่อยู่ของพญาช้างให้แจ่มแจ้งยิ่งขึ้น มอบทรัพย์ให้พันหนึ่งแล้วนัดให้มาอีก ๗ วัน แล้วรับสั่งช่างเหล็กให้ทำอาวุธ ช่างหนังให้ทำกระสอบหนังใส่สัมภาระ ในวันที่ ๗ นายพรานโสณุตระเข้าเฝ้าทูลอำลาเข้าป่าไป

นายพรานปีนยอดเขา ๗ ลูก จนเข้าไปถึงที่อยู่ของพญาช้างเห็นพญาช้างเผือกงามีรัศมี ๖ ประการ ลงอาบน้ำในสระอยู่ เมื่อถึงเวลากลางคืนจึงขุดหลุมสี่เหลี่ยมเพื่อใช้เป็นที่แอบดักยิงพญาช้างในเวลาใกล้รุ่ง คลุมร่างกายมิดชิดด้วยผ้าเหลืองแล้วลงไปยืนถือธนูมีลูกอาบยาพิษแอบอยู่ในหลุมนั้น รอการมาของพญาช้าง

วันนั้น พญาช้างได้พาบริวารออกหากินตามปกติ เมื่อลงอาบน้ำแล้วก็ขึ้นมายืนบนฝั่งใกล้หลุมนั้น ทันใดนั้นเองก็ร้องขึ้นสุดเสียงเมื่อถูกลูกศรของนายพราน ฝูงช้างได้ยินเสียงร้องของพญาช้างต่างตกใจวิ่งหนีเข้าป่าไป พญาช้างตัวเดียวเหลียวดูที่มาของลูกศรแล้วพลิกกระดานขึ้นเห็นนายพรานเท่านั้น คิดจะจับขึ้นมาฆ่าพอเห็นผ้าเหลืองพันกายนายพรานเท่านั้น ความโกรธก็หายไป ด้วยตระหนักว่า “ผ้าเหลืองคือธงชัยแห่งพระอรหันต์ บัณฑิตไม่ควรทำลาย ควรสักการะเคารพอย่างเดียวโดยแท้” จึงกล่าวเป็นคาถาว่า

"ผู้ใดยังไม่หมดกิเลส ปราศจากทมะ และสัจจะ ผู้นั้น ไม่ควรจะนุ่งห่มผ้าเหลือง ส่วนผู้ใดคลายกิเลสได้แล้วตั้งมั่นอยู่ในศีลประกอบด้วยทมะและสัจจะ ผู้นั้นแล ควรนุ่งห่มผ้าเหลือง"

แล้วถามนายพรานว่า "เพื่อนเอ๋ย ท่านยิงเราเพื่อต้องการอะไร เพื่อตนเอง หรือคนอื่นใช้ให้มาฆ่าเรา" นายพรานตอบว่า "พญาช้าง พระนางสุภัททามเหสีของพระเจ้ากาสีกราช ได้ทรงสุบินเห็นท่าน จึงใช้ให้ข้าพเจ้ามาเพื่อประสงค์งาทั้งคู่ของท่าน"

พญาช้างก็ทราบโดยทันทีถึงการผูกเวรของนางจุลลสุภัททา จึงกล่าวว่า "เพื่อนเอ๋ย พระนางสุภัททามิใช่จะต้องการงาทั้งสอง ของเราดอก ประสงค์จะฆ่าเราเท่านั้น ถ้าเช่นนั้นก็เชิญเถิดนายพราน จงหยิบเลื่อยมาตัดงาเราขณะที่ยังมีชีวิตอยู่เถิด"

นายพรานจึงใช้เลื่อยตัดงาทั้งคู่แล้วรับถือกลับเมืองไป พญาช้างมอบงาให้นายพรานแล้วตั้งจิตอธิษฐานให้ได้บรรลุพระสัพพัญญุตญาณ แล้วตั้งจิตเมตตาให้นายพรานเดินทางกลับเมืองด้วยความปลอดภัย แล้วก็ล้มลงขาดใจตาย

ฝ่ายนางช้างมหาสุภัททาพร้อมฝูงช้างวิ่งหนีไปได้ระยะทางหนึ่ง เมื่อไม่เห็นศัตรูตามมาก็พากันกลับเห็นพญาช้างสิ้นใจตายแล้ว ก็พากันร่ำไห้คร่ำครวญอยู่ ณ ที่ตรงนั้น ส่วนนายพรานก็นำงาทั้งคู่เข้าถวายพระนางสุภัททาพระนางรับคู่งาอันวิจิตรมีรัศมี ๖ ประการวางไว้ที่พระเพลาทอดพระเนตรดูงาของสามีสุดที่รัก เกิดความเศร้าโศกสลดในอย่างยิ่งทันใดนั้นเองดวงหทัยของพระนางก็ได้แตกสลายสวรรคตในวันนั้นเช่นกัน[121]

โดยเมื่อพิจารณาจากเนื้อหาในชาดกก็จะพบว่าเมือง ๆ นี้ถือว่าเป็นเมืองของการมาจาริกแสวงบุญหรือมาบำเพ็ญบารมีของบรรดานักบุญทั้งหลายที่เป็นทั้งพระภิกษุและคฤหัสถ์ เพราะในภูเขาทั้ง ๗ ยอดนั้นก็จะมีการสร้างเจดีย์เอาไว้ตลอดแสดงให้เห็นว่าเมืองนี้เป็นเมืองศักดิ์สิทธิ์และเป็นเมืองที่มีความเป็นมาและสถานที่ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องราวชาดกในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะพระพุทธศาสนาเถรวาท เมื่อเป็นเช่นนั้นเมืองนี้จึงได้กลายมาเป็นเมืองที่มีผู้คนเดินทางมาแสวงบุญจำนวนมาก เป็นผลทำให้เศรษฐกิจและสังคมของเมืองมีความเจริญตามไปด้วย

๔.๙.๖ ความเสื่อมของเมืองโคกไม้เดน

สำหรับประเด็นเรื่องของความเสื่อมของเมืองโคกไม้เดนนี้ก็ถือว่าเป็นเรื่องที่เป็นไปตามกาลสมัยหรือยุคสมัยที่มีบางยุคเจริญบางยุคเสื่อม เนื่องมาจากว่าในยุคประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๖- ๑๘ เป็นยุคที่มีการเปลี่ยนแปลงกล่าวคือเป็นยุคที่ขอมเรืองอำนาจอิทธิพลของขอมนั้นได้ขยายตัวขึ้นมาทางเหนือคือเมืองศรีเทพ ลงมาที่ลพบุรีหรือเข้ามาทางเมืองในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาหลายเมืองโดยเฉพาะที่อู่ทอง เมืองในยุคทวารวดีหลายเมืองเสื่อมอำนาจลงเพราะเหตุที่ขอมได้เข้ามาปกครอง แต่ก็เป็นที่สังเกตว่าเมืองโคกไม้เดนนี้แม้ว่าจะปรากฏร่องรอยของชาวขอมหรือเขมรโบราณแต่ก็ไม่ปรากฏชัดว่ามีกษัตริย์ขอมมาปกครองที่นี่ ซึ่งไม่ปรากฏหลักฐานที่มีความเชื่อของขอมอยู่ด้วยเลย ซึ่งการที่

121

เมืองต่างๆเหล่านี้ได้รับอิทธิพลของขอมอาจจะเป็นสาเหตุหนึ่งทำให้เกิดความเสื่อมถอยไปของบ้านเมืองของชาวมอญ

อนึ่ง จากการศึกษาและมีข้อสันนิษฐานของอาจารย์ธนิตย์ อยู่โพธิ์พบว่าเมืองโคกไม้เดนนี้อาจจะถูกสร้างขึ้นมาก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๓ โดยอาจจะเป็นการสร้างของพระนางจามเทวีก็ได้เพราะปรากฏหลักฐานว่าพรระนางจามเทวีทรงถูกอัญเชิญจากเมืองละโว้เพื่อให้ขึ้นไปครองเมืองหริภุญชัยทางเหนือในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ โดยทรงเสด็จมาพักที่เมืองโคกไม้เดนนี้ก่อนจากนั้นจึงได้เสด็จไปทางเหนือเพื่อไปครองเมืองหริภุญชัย ปัจจุบันคือจังหวัดลำพูน และในยุคต่อมา ๆ จนถึงสมัยพระยาญีบาก็ถูกโค่นล้มโดยพระยาเม็งรายในปี พ.ศ. ๑๘๓๒[122] ซึ่งก็หมายถึงว่าเมืองต่าง ๆ ที่เคยเป็นเมืองในวัฒนธรรมทวารวดีก็ได้ถูกกลุ่มคนไทยทางเหนือที่ได้ยกลงมาตั้งเมืองที่สุโขทัยบ้างทำลายและได้เกิดความสูญสลายไปก็อาจจะเป็นได้ ดังนั้น ในส่วนของเมืองโคกไม้เดนก็น่าจะเป็นเมืองที่ได้ล่มสลายไปในเหตุการณ์หรือยุคสมัยดังกล่าวนั้น

๔.๙.๗ สถานภาพปัจจุบัน

สำหรับสภาพปัจจุบันของเมืองโคกไม้เดนนั้นก็คือ เป็นเมืองเก่าหรือเมืองโบราณตั้งอยู่ที่ตำบลท่าน้ำอ้อยม่วงหัก ซึ่งเมืองโบราณโคกไม้เดนนี้ตัวเมืองจะอยู่ด้านหลังของสำนักงานองค์การบริหารส่วนตำบลท่าน้ำอ้อยม่วงหัก ส่วนเจดีย์ที่ถูค้นพบจะอยู่บริเวณวัดโคกไม้เดน ซึ่งอยู่ด้านหลังภูเขาไปอีฟากหนึ่งของตัวเมือง ปัจจุบันทางการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทยได้จัดให้เป็นสถานที่ท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม หรือกรมศิลปากรได้ขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานเอาไว้แล้วที่ทุกคนสามารถเดินทางเข้าไปเที่ยวหรือเข้าศึกษาหาความรู้ได้ ซึ่งปัจจุบันในเขตพื้นที่ตัวเมืองยังปรากฏการพบชิ้นส่วนของไห หรือหม้อโบราณอยู่จำนวนมาก และสภาพปัจจุบันเมืองโคกไม้เดนนี้ถูกตัดผ่าโดยถนนพหลโยธินซึ่งเป็นเส้นทางการเดินทางไปสู่ภาคเหนือของไทย

นอกจากนั้น จะพบว่าเมืองโคกไม้เดนนี้เราสามารถที่จะเข้าไปศึกษาหาความรู้ได้ที่พิพิธภัณฑ์วัดเขาไม้เดนที่ตั้งอยู่ที่วัดเขาไม้เดน ซึ่งพิพิธภัณฑ์วัดเขาไม้เดนได้จัดแสดงข้าวของที่เก็บไว้จากการค้นพบชาวบ้านพอมีจำนวนมากก็เลยทำเป็นพิพิธภัณฑ์ พิพิธภัณฑ์สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๙ ซึ่งปัจจุบันก็ยังคงมีคนนำของมาถวายให้วัดมาเรื่อยๆ โดยวัตถุเหล่านี้ขุดพบโดยบังเอิญในเนื้อที่บ้านหรือพื้นที่ทางการเกษตรของเขาเอง ซึ่งสิ่งที่พบล้วนสะท้อนให้ดินแดนอารยธรรมสุวรรณภูมิ สมัยทวารวดีในที่นี้ได้เป็นอย่างดี

พระอธิการธีรศักดิ์ เจ้าอาวาสวัดเขาไม้เดน ได้ให้ข้อมูลว่าได้สร้างขึ้นมาเพื่อเป็นที่เก็บวัตถุโบราณทั้งจากตัวเมืองโคกไม้เดนแห่งนี้และบางส่วนยังได้นำมาจากแหล่งโบราณคดีเขาบ่อพลับที่ทางกรมศิลปากรค้นพบจากการสำรวจแล้วได้นำมาจัดแสดงไว้ที่นี่[123] พิพิธภัณฑ์วัดเขาไม้เดนเป็นอาคาร

122

123

ก่ออิฐถือปูนมีหน้าต่างโดยรอบ เพื่อจัดเก็บและจัดแสดงวัตถุต่างๆ ที่มีผู้ถวายให้กับวัดเขาไม้เดน พระอธิการธีรศักดิ์ได้กล่าวว่าได้จำพรรษาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๔๒ ก็มีคนนำสิ่งเหล่านี้มาถวาย ก่อนหน้านั้นไม่มีคนเอามาถวาย ท่านเป็นคนสนใจ เพราะในย่านนี้มีโบราณสถานและพบโบราณวัตถุจำนวนมากแม่ตัวท่านเองก็เสาะหามาเช่นเดียวกัน ซึ่งการสร้างอาคารพิพิธภัณฑ์ใช้เงินจำนวนหนึ่งล้านหนึ่งแสนบาท โดยได้รับจากเงินผ้าป่าขององค์กรและหน่วยงานที่นำมาทอดถวายที่วัดและได้นำเงินนั้นมาก่อสร้างอาคารพิพิธภัณฑ์

สำหรับโบราณวัตถุประกอบด้วยภาชนะดินเผา เครื่องประดับ แวดินเผา รูปปั้น รูปเคารพ องค์ประกอบสถาปัตยกรรม โครงกระดูก โบราณวัตถุเหล่านี้ได้รับการขึ้นทะเบียนโดยกรมศิลปากร ส่วนการจัดแสดงที่ปรากฏอยู่ได้รับการจัดประเภทและจัดแสดงโดยเจ้าหน้าที่กรมศิลปากรด้วยเช่นกัน วัตถุต่างๆ ได้รับการนำเสนอสลับกับป้ายนิทรรศการมีลักษณะเคลื่อนที่ไปยังภายนอกได้โดยสะดวก ซึ่งคนทั่วไปสามรถที่จะเข้าชมได้ตั้งแต่เวลา ๐๘.๐๐- ๑๗.๐๐ น.

๔.๑๐ ภาพการลงพื้นที่สำรวจเมืองโคกไม้เดน

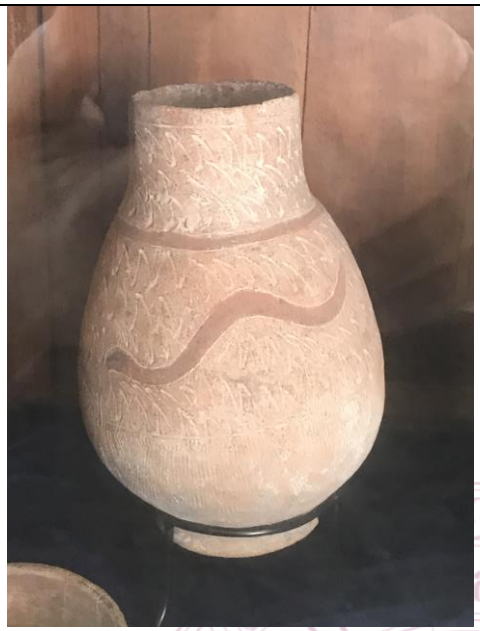

พิพิธภัณฑ์ วัดเขาไม้แดง
24 พฤษภาคม 2549

พิพิธภัณฑ์ วัดเขาไม้แดง
24 พฤษภาคม 2549

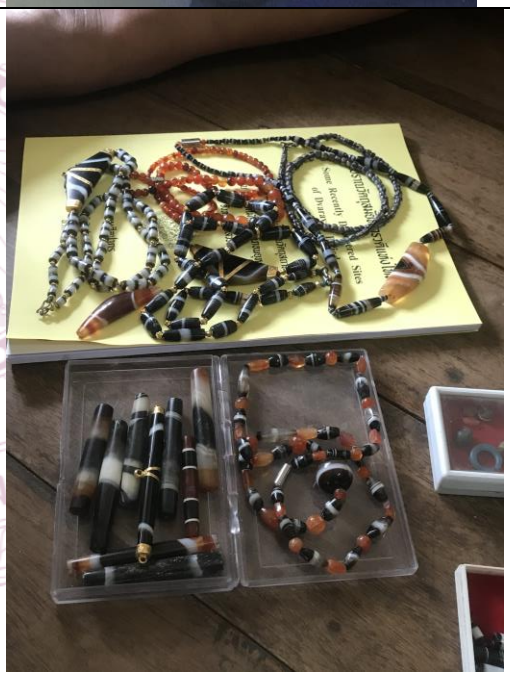

๔.๑๑ การสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีเมืองโบราณดงแม่นางเมือง

สำหรับประเด็นต่อไปมาที่จะต้องนำมาศึกษาก็คือ ประเด็นที่เกี่ยวข้องกับข้อมูลของเมืองโบราณในยุคทวารวดีอีกเมืองหนึ่งในเขตจังหวัดนครสวรรค์ก็คือ เมืองโบราณดงแม่นางเมือง หรือเมืองธานยปุระ ซึ่งเป็นเมืองอีกเมืองหนึ่งที่มีอายุในยุคทวารวดีของจังหวัดนครสวรรค์ที่มีความสำคัญและน่าศึกษาอีกเมืองหนึ่งโดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๔.๑๑.๑ ประวัติเมืองโบราณดงแม่นางเมือง

สำหรับเมืองโบราณ “ดงแม่นางเมือง” เป็นแหล่งโบราณคดีสำคัญแห่งหนึ่งในจังหวัดนครสวรรค์ ตั้งอยู่ระหว่างแม่น้ำปิงทางทิศตะวันตกกับแม่น้ำยมและแม่น้ำน่านทางทิศตะวันออก ในพื้นที่รอยต่อของตำบลบรรพตพิสัย ตำบลตาสัง และตำบลเจริญผล ในอำเภอบรรพตพิสัย เป็นเมืองที่อยู่ในพื้นที่ราบของอำเภอบรรพตพิสัยไม่มีภูเขาในบริเวณโดยรอบ แต่เป็นเมืองที่มีแม่น้ำไหลผ่านและผู้คนในเมืองก็สามารถใช้ลำน้ำที่ไหลผ่านเมืองในการติดต่อกับเมืองโบราณอื่นๆได้ โดยเมืองดงแม่นางเมืองนี้มีประเด็นที่จะต้องต้องศึกษา ดังต่อไปนี้

๔.๑๑.๑.๑ ชื่อเมือง

สำหรับเมืองโบราณดงแม่นางเมืองนี้ มีชื่อที่ชาวบ้านเรียกกันโดยทั่วๆไปและเป็นที่ทราบกันว่าเมืองนี้มีชื่อว่า “ดงแม่นางเมือง” ซึ่งการที่ได้ชื่อว่าเป็นเมืองดงแม่นางเมืองนี้ก็มาจากตำนานปรัมปราของเมืองที่กล่าวถึงเจ้าหญิงผู้ครองเมืองนี้ได้เป็นผู้ตัดสินใจในการเลือกคู่และผลของการเลือกคู่ไม่ได้เป็นไปตามที่หวังโดยตำนานนี้มีเรื่องเล่าอยู่ว่า

“สมัยหนึ่งมีเจ้าผู้ครองนครเป็นหญิง ทรงพระสิริโฉมมาก นามว่า “ แม่ศรีเมือง ” พระนางเป็นเจ้าหญิงที่มีความงดงามมากและความสิริโฉมงดงาม ก็เป็นที่เลื่องลือระบือไปทั่วแคว้นแดนไกล จึงเป็นเหตุให้ เจ้าชายต่างเมืองทั้งหลาย เกิดใฝ่ฝันมีใจปฏิพัทธ์ จึงส่งเครื่องบรรณาการมาสู่ขอเจ้าหญิง ก็เป็นเหตุบังเอิญ ที่มาพร้อมกันสามเมือง คือ เจ้าเมืองกำแพงเพชร เจ้าเมืองพิจิตร และเจ้าชายอีกเมืองหนึ่งไม่ทราบชื่อ เมื่อเป็นเหตุบังเอิญเช่นนี้ ทางฝ่ายแม่ศรีเมือง ก็ทรงรับเครื่องบรรณาการทั้ง ๓ เมืองไว้เพื่อไม่ให้เสียใจ และกระทบกระเทือนฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง ซึ่งจะเป็นชนวนก่อให้เกิดความบาดหมางขึ้นได้ เจ้าหญิงคิดหาทางออก เพื่อให้เกิดความยุติธรรมแก่ทุกฝ่าย เสนอว่าให้มีการสร้างถนนเข้าเมืองของเจ้าหญิง ไปบรรจบกับเมืองของเจ้าชายแต่ละพระองค์ หากใครสร้างเสร็จก่อน เจ้าหญิงก็จะทรงอภิเษกสมรส เพราะความปฏิพัทธ์ลุ่มหลงในตัวเจ้าหญิง เจ้าชายทั้งสามพระองค์ ก็ตกลงตามข้อเสนอทันที แล้วก็เริ่มลงมือสร้างถนน โดยเจ้าชายเมืองกำแพงเพชร เริ่มสร้างถนนที่หัวบึงเฒ่า ในปัจจุบันนี้เรียกกันว่า “บ้านบึงเฒ่า” อยู่ในเขตหมู่ที่ ๔ ตำบลด่านช้าง ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกของดงแม่นางเมือง

ส่วนเจ้าชายพิจิตร ตั้งค่ายสร้างถนนอยู่บ้านวงฆ้อง ใกล้เขาดินหนองหญ้าปล้อง ปัจจุบันคือ “บ้านวงฆ้อง”หมู่ที่ ๒ ตำบลด่านช้าง เขาดิน ยังเป็นเนินดินอยู่ทางทิศเหนือ ของดงแม่นางเมือง ส่วนเจ้าชายอีกพระองค์หนึ่ง ได้ทรงเริ่มต้นสร้างถนนที่ บ้านทุ่งท่าเสา ปัจจุบันคือ "บ้านทุ่งท่าเสา" หมู่ที่ ๔ ตำบลด่านช้าง ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ของดงแม่นางเมือง แต่ทรงสร้างภายหลัง เจ้าเมืองสององค์นั้น ขณะสร้างอยู่นั้น ทรงเห็นว่าต้องแพ้เขาแน่นอน จึงเกิดเสียพระทัย เลยเทขนมนมเนย และขันหมาก ที่เคยเตรียมเอาไว้ เกลื่อนอยู่ในบริเวณนั้น จนได้ชื่อว่า “ทุ่งขนมหก” ปัจจุบันอยู่ที่หมู่ที่ ๔ ตำบลด่านช้าง ติดต่อกับอำเภอขาณุวรลักษบุรี จังหวัดกำแพงเพชร เมื่อเทขนมทิ้งแล้ว ก็หาได้รื้อถอนค่าย กลับไปแต่อย่างใดไม่ คงให้ตั้งค่ายคุมเชิงอยู่ ปล่อยให้เจ้าชายทั้งสองพระองค์แข่งขันกันต่อไป

ฝ่ายเจ้าเมืองทั้งสองที่ยังคงแข่งขันกันต่างก็สร้างถนนไปจนถึงเมืองของเจ้าหญิง แต่ปรากฏว่าฝ่ายเจ้าหญิงไม่ได้อยู่ที่ตัวเมืองแล้วเพราะนางเกรงว่าจะเกิดความไม่สงบในเมืองอันเนื่องมาจากการรบกันของเจ้าชายทั้งสองพระองค์นางจึงได้พาราษฎรทั้งหลายในเมืองหนีไปที่อื่น ตั้งเมืองใหม่ซึ่งไม่เป็นที่รู้จัก เจ้าเมืองทั้งสามจึงยกทัพกลับไปบ้านเมือง แต่นั้นมาเมืองธานยบุรีก็กลายเป็นเมืองร้าง นานเข้าก็เป็นป่าดง ผู้คนพากันเรียกว่า "ดงแม่นางเมือง" และเหตุที่เรียกว่าดงแม่นางเมืองก็เพราะว่าหลังจากที่เมืองนี้ได้กลายมาเป็นเมืองร้างแล้วบ้านเมืองก็รกร้างไปด้วยป่ามีต้นยางนาต้นไผ่เกิดขึ้นทับถมจนกลายเป็นดงเป็นป่า ความที่เมืองได้กลายมาเป็นดงและป่า ประกอบกับความเชื่อในตำนานของพระนางผู้ปกครองเมืองนี้ที่ชื่อว่าแม่นางเมืองที่สุดชาวบ้านที่มาอาศัยอยู่ในยุคหลังจึงเรียกชื่อเมืองแห่งนี้ว่า “ดงแม่นางเมือง” สืบมา

อย่างไรก็ตามจากการพบหลักฐานเชิงโบราณคดีก็คือ จารึกหินชนวนเขียนด้วยอักษรอินเดียและขอม ระบุนามเมืองแห่งนี้ว่า “ธานยปุระ” อีกทั้งกล่าวถึง กษัตริย์ศรีธรรมาโศกราช (องค์ที่ ๒) โปรดเกล้าฯ ให้ เจ้าสุนัติแห่งธานยปุระทำกัลปนาที่ดิน ผู้คน สัตว์แรงงาน และพืชผล ถวายแด่พระสถูปอันบรรจุพระบรมอัฐิของ “กมรเตงชคตศรีธรรมาโศก” (องค์ที่ ๑) ผู้เป็นพระราชบิดาเมื่อปี พ.ศ. ๑๗๑๐[124] ดังนั้น ชื่อของเมืองนี้จึงมีชื่ออีกชื่อหนึ่งว่า “ธานยปุระ”หมายถึงเมืองที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยข้าวและพืชพันธุ์ธัญญาหาร เพราะคำว่า “ธานยะ” นั้นตรงกับภาษาบาลีว่า “ธัญญะ” หมายถึง ข้าว เนื่องจากว่าพื้นที่บริเวณโดยรอบของเมืองนี้เป็นทุ่งนาหรือเป็นที่ปลูกข้าวของชาวเมือง แม้ในปัจจุบันก็เป็นเช่นนั้น

อนึ่ง เมืองดงแม่นางเมืองนี้ได้ล่มสลายไปเมื่อใดไม่ปรากฏ แต่ในระยะ ๑๐๐ ปีที่ผ่านมา พื้นที่นี้ก็ได้มีการตั้งชุมชนใหม่อีกครั้ง โดยกลุ่มคนที่อพยพมาตั้งชุมชนก็คือกลุ่มคนลาวจากอุทัยธานีและชาวลาวอีสานหลายจังหวัด เช่น อุบลราชธานี,ร้อยเอ็ด,มหาสารคม เป็นต้น ซึ่งได้อพยพมาตั้งบ้านเมืองในเขตอำเภอบรรพตพิสัยนี้เป็นจำนวนมาก เดิมทีพื้นที่เมืองโบราณแห่งนี้มีต้นยางเกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก ต่อมาชาวบ้านได้เข้ามาทำการบุกรุกตัดต้นไม้และทำการเกษตรจนปัจจุบันได้กลายมาเป็นทุ่งนาและสวนมันสำปะหลังสวนอ้อยไปในที่สุด

อย่างไรก็ตามจากการบอกเล่าของชาวบ้านพบว่าพื้นที่ของเมืองดงแม่นางเมืองนี้เป็นพื้นที่ต้องห้ามและเป็นพื้นที่ที่มี “ความเฮี้ยน”มากเพราะเวลาที่ชาวบ้านผ่านมาแถวนี้หรือมาทำการเกษตรแถวนี้จะถูกผีหลอกหรือเกิดความเจ็บไข้อยู่เป็นประจำจนต้องมีการแก้บนหรือการบัดพลีบวงสรวงจึงจะหาย ดังนั้น เมื่อเป็นการที่จะให้ชาวบ้านได้มีที่พึ่งและมีที่กราบไหว้จึงได้มีการสร้างศาลเจ้าแม่ดงแม่นางเมืองขึ้นที่ “วัดดงแม่นางเมือง” เพื่อเป็นสถานที่ให้ชาวบ้านได้มีการทำพิธีกราบไหว้และบวงสรวงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของเมือง

๔.๑๑.๑.๒ บ่อเกิด พัฒนาการและ อายุของเมืองธานยปุระ

สำหรับแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีคือเมืองดงแม่นางเมืองนั้นถือว่า เป็นเมืองหนึ่งที่มีร่องรอยของการก่อตั้งบ้านเมืองมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์เนื่องจากว่ามีการค้นพบโครงกระดูกของชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ที่เมืองแห่งนี้ แต่ก็ไม่ทราบว่าชุมชนคนยุคก่อนประวัติศาสตร์นั้นได้ก่อตั้งขึ้นมาเมื่อไหร่ แต่ก็เป็นที่แน่ชัดว่าเมืองดงแม่นางเมืองนี้น่าจะเกิดขึ้นพร้อมๆกับชุมชนเมืองโบราณสมัยทวารวดีอีกหลายๆเมืองในบริเวณนี้ได้แก่ เมืองจันเสน เมืองโคกไม้เดน เมืองอู่ตะเภา เมืองบึงคอกช้าง และเมืองท่าการุ้ง เป็นต้น ซึ่งอายุก็น่าจะก่อตัวขึ้นในราวประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๐- ๑๒ และเจริญรุ่งเรืองมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๘ แต่จากการขุดค้นของกรมศิลปากรซึ่งได้นำดินจากเมืองดงแม่นางเมืองไปตรวจก็จะพบว่าดินในเมืองนี้น่าจะเคยใช้ประโยชน์หรือมีการขุดดินไปเพื่อสร้าง

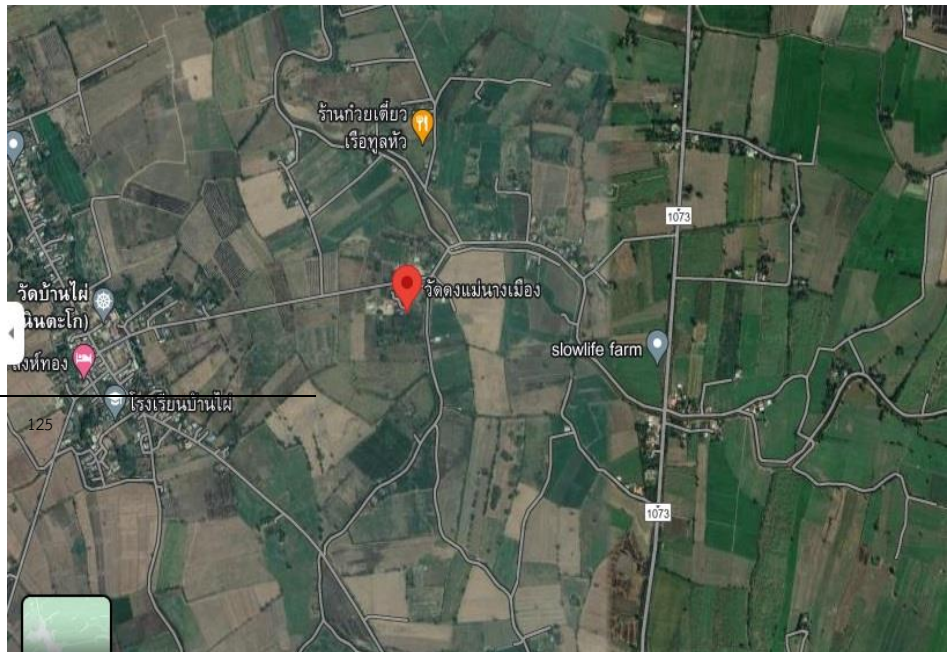
124

ประโยชน์ เมื่อนำไปตรวจวัดแล้วก็มีอายุการใช้งานในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕- ๑๖- ๑๗- ๑๘[125] เพราะเมืองที่เกิดขึ้นในช่วงระยะเวลานี้ถือว่าเป็นเมืองที่น่าจะเกิดขึ้นพร้อมๆกันจากการรวมตัวกันของคนในชุมชนและจากการได้รับคำแนะนำจากผู้รู้ที่มาจากภายนอกก็คือ “ชาวอินเดีย และชาวจีน” ซึ่งจากการพบจารึกอักษรขอมโบราณที่เมืองดงแม่นางเมืองนี้สันนิษฐานว่า เมืองน่าจะเกิดมาจากการอพยพขึ้นมาของชนชาติ (๑) มอญ (๒) ขอมหรือเขมรโดยมอญน่าจะมาจากนครปฐมหรืออู่ทอง ส่วนขอมหรือเขมรน่าจะมาจากอาณาจักรฟูนัน คือบริเวณปากแม่น้ำโขงที่ประเทศเวียดนามชายแดนกัมพูชา หรืออีกนัยหนึ่งก็อาจจะเป็นไปได้ว่าชาวมอญหรือชาวขอมที่มาก่อตั้งเมืองนี้ได้อพยพมาจากทางใต้ คือขึ้นมาจากนครศรีธรรมราช เพราะปรากฏมีการเอ่ยถึงพระนามของ”พระเจ้าศรีธรรมาโศกราช”ซึ่งพระนามของกษัตริย์พระองค์นี้ถือว่าทรงมีอำนาจอยู่ทางภาคใต้ของไทย

จากการศึกษาทางด้านวิทยาศาสตร์ของนักวิชาการของกรมศิลปากรนั้นก็เป็นที่แน่ชัดว่าพื้นที่ของเมืองดงแม่นางเมืองนี้มีปรากฏการใช้ดินมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๕ ซึ่งการมีหลักฐานการใช้ดินดังกล่าวก็ไม่ได้หมายความว่าเมืองๆนี้ถูกสร้างขึ้นมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๕ เท่านั้น

๔.๑๑.๑.๓ ที่ตั้งและลักษณะของเมือง

สำหรับลักษณะของเมืองดงแม่นางเมืองหรือธานยปุระนั้น ตั้งอยู่ระหว่างแม่น้ำปิงทางทิศตะวันตกกับแม่น้ำยมและแม่น้ำน่านทางทิศตะวันออก ในพื้นที่รอยต่อของ ตำบลบรรพตพิสัย ตำบลตาสัง และตำบลเจริญผล ใน อำเภอบรรพตพิสัย เป็นเมืองโบราณรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาด ๕๐๐ x ๖๐๐ เมตร มีคลองคดซึ่งมีต้นกำเนิดจากเขากะล่อนที่อยู่ใน อำเภอขาณุวรลักษบุรี กำแพงเพชร ไหลผ่านตัวเมืองทางด้านเหนือมาลงคลองตะเคียนทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ก่อนไปออกแม่น้ำเกรียงไกร (เชิงไกร) แล้วจึงไหลไปบรรจบกับแม่น้ำน่านที่ อำเภอชุมแสง จังหวัดนครสวรรค์ เมืองโบราณดงแม่นางเมืองจึงอยู่ในภูมินิเวศของลุ่มน้ำเกรียงไกร- น่านตอนปลาย ที่มีลำน้ำ หนองบึง มาบ เช่น หนองปลาไหลมาบมะขาม คลองคด รวมทั้งเขากะล่อนเป็นองค์ประกอบหลัก ปัจจุบันสภาพพื้นที่ของอาณาบริเวณเมืองโบราณแห่งนี้เป็นท้องไร่ท้องนาสลับกับทุ่งร้างและป่าละเมาะ โดยลักษณะของเมืองโดยภาพรวมนั้นสามารถที่จะพิจารณาได้จากแผนภาพดังต่อไปนี้

125

ภาพที่ ๔.๑๔ แสดงลักษณะของตัวเมืองดงแม่นางเมือง

จากแผนภาพแสดงให้เห็นว่าเมืองดงแม่นางเมืองนั้นจะพบว่า เป็นเมืองที่มีลำน้ำหรือลำห้วยผ่านมาที่เมืองหลายสายประกอบกับมีการขุดคลองรอบเมืองเป็นเสมือนปราการหรือกำแพงของเมืองรวมถึงเป็นเสมือนเส้นทางการเดินทางหรือการสัญจรไปมาของผู้คนในเมืองอันเป็นผลทำให้สามารถที่จะติดต่อกันภายในเมืองหรือชุมชนได้ง่าย ประกอบกับพื้นที่ของเมืองดงแม่นางเมืองนั้นถือว่าเป็นเมืองที่เป็นพื้นที่รอบเมืองเป็นพื้นที่ราบก็สามารถที่จะทำไร่ทำนาเพื่อการบริโภคและการค้าขายกับเมืองอื่นๆได้ อันเป็นเหตุผลหนึ่งของการตั้งเมืองของชุมชนโบราณทวารวดีแห่งนี้ เนื่องจากว่าสายน้ำก็ดี พื้นที่ราบก็ดีถือว่าเป็นปัจจัยที่จำเป็นอย่างหนึ่งของการตั้งเมืองหรือชุมชนของเมืองโบราณสมัยทวารวดีในอีกหลายๆเมืองเท่าที่ได้ศึกษามา

นอกจากนั้น หากพิจารณาจากเมืองที่เมืองดงแม่นางเมืองหรือธานยบุรีจะดำเนินการติดต่อสัมพันธ์กันในช่วงที่เรืองอำนาจหรือในช่วงที่ยังเป็นเมืองธานยบุรีอยู่ การติดต่อค้าขายหรือการเชื่อมสัมพันธ์กันนั้นหากเราพิจารณาจากกรอบบริเวณพื้นที่ในเขตวัฒนธรรมแบบทวารวดีที่มีส่วนสัมพันธ์กับเมืองธานยบุรีนั้นก็จะมีเมืองที่มีรายชื่อดังต่อไปนี้

๑. เมืองโบราณจันเสน บ้านโคกไม้เดน ตำบลจันเสน อำเภอตาคลี จังหวัดนครสวรรค์

๒. เมืองบน บ้านโคกไม้เดน ตำบลท่าน้ำอ้อย อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์

๓. เมืองธานยบุรี (ดงแม่นางเมือง) ตำบลดงแม่นางเมือง อำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์

๔. เมืองดอนคา (โคกปราสาท) ตำบลดอนคา อำเภอท่าตะโก จังหวัดนครสวรรค์

๕. เมืองไพศาลี บ้านหนองไผ่ไพสาลี ตำบลสำโรงชัย อำเภอไพศาลี จังหวัดนครสวรรค์

๖. เมืองห้วยดุก ตำบลนิคมเขาบ่อแก้ว อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์

๗. เมืองนางเล็กหรือเมืองนางเหล็ก บ้านดงเพิ่ม ตำบลดงหวาย จังหวัดนครสวรรค์

๘. เมืองทัพชุมพล บ้านทัพชุมพล ตำบลหนองกรด อำเภอเมือง จังหวัดนครสวรรค์

๙. เมืองประคำ บ้านโคกเดื่อ ตำบลโคกเดื่อ อำเภอไพศาลี จังหวัดนครสวรรค์

๑๐. ชุมชนโบราณบ้านหนองวัดตากลาน ตำบลห้วยหอม อำเภอตาคลี จังหวัดนครสวรรค์

๑๑. เมืองโบราณที่บ้านหัวถนนกลาง (เมืองสระแก้ว) อำเภอท่าตะโก จังหวัดนครสวรรค์

๑๒. เมืองโบราณที่บ้านหนองเนิน (๑) ตำบลหัวถนน อำเภอท่าตะโก จังหวัดนครสวรรค์

๑๓. เมืองละโว้ (ลพบุรี) ตำบลท่าหิน และตำบลทะเลชุบศร อำเภอเมืองจังหวัดลพบุรี

๑๔. เมืองซับจำปา และทุ่งซับจำปา ตำบลซับจำปา อำเภอท่าหลวง จังหวัดลพบุรี

๑๕. เมืองบ้านใหม่ไพศาลี ตำบลโคกเจริญ อำเภอโคกสำโรง จังหวัดลพบุรี

๑๖. เมืองพรหมทิน บ้านพรหมทินใต้ ตำบลหลุมข้าว อำเภอโคกสำโรง จังหวัดลพบุรี

๑๗. เมืองดงมะรุม บ้านดงมะรุม (๑) ตำบลดงมะรุม อำเภอโคกสำโรง จังหวัดลพบุรี

๑๘. เมืองสิงห์คูยาง (โคกคูเมือง) ตำบลโคกสำโรง อำเภอโคกสำโรง จังหวัดลพบุรี

๑๙. เมืองวังไผ่ (เมืองเทพนม) บ้านเทพพนม ตำบลบางฟ้า อำเภอบ้านหมี่ จังหวัดลพบุรี

๒๐. ชุมชนเนินมะกอก บ้างวังไผ่ ตำบลดงมะรุม อำเภอโคกสำโรง จังหวัดลพบุรี

๒๑. ชุมชนโบราณบ้านท่าแค ตำบลท่าแค อำเภอเมือง จังหวัดลพบุรี

๒๒. เขาพระงาม ตำบลเขาพระงาม อำเภอเมือง จังหวัดลพบุรี

๒๓. ชุมชนเขาแร่ บ้านโคกสะอาด ตำบลคลองเกตุ อำเภอโคกสำโรง จังหวัดลพบุรี

๒๔. ชุมชนบ้านเกริ่นกระถิน ตำบลบ้านชี อำเภอบ้านหมี่ จังหวัดลพบุรี

๒๕. เมืองดงคอน บ้านดงคอน ตำบลดงคอน อำเภอสรรคบุรี จังหวัดชัยนาท

๒๖. เมืองอู่ตะเภา บ้านอู่ตะเภา ตำบลหางน้ำสาคร อำเภอมโนรมย์ จังหวัดชัยนาท

๒๗. เมืองบางกระเบื้อง (บ้านโพธิ์งาม) ตำบลบางหลวง อำเภอสรรพยา จังหวัดชัยนาท

๒๘. เมืองนครน้อย (เมืองหนองตาตน) ตำบลหางน้ำสาคร อำเภอมโนรมย์ จังหวัดชัยนาท

๒๙. เมืองบ้านหนองบัว (ไผ่ขวาง) ตำบลเที่ยงแท้ อำเภอสรรคบุรี จังหวัดชัยนาท

๓๐. เมืองคลองมวย บ้านคลองมวย ตำบลดงคอน อำเภอสรรคบุรี จังหวัดชัยนาท

๓๑. ทุ่งกระถิน บ้านทุ่งกระถิน ตำบลดงคอน อำเภอสรรคบุรี จังหวัดชัยนาท

๓๒. ชุมชนโบราณเขาขยาย บ้านขยาย ตำบลเขาท่าพระ อำเภอเมือง จังหวัดชัยนาท

๓๓. เมืองการุ้ง ตำบลวังหิน อำเภอบ้านไร่ จังหวัดอุทัยธานี

๓๔. เมืองบึงโคกช้าง (บึงคอกช้าง) ตำบลไผ่เขียว อำเภอสว่างอารมณ์ จังหวัดอุทัยธานี

๓๖. เมืองทุ่งประจาน (เมืองโบราณบ้านในคู) ตำบลดงขวาง อำเภอหนองขาหย่าง จังหวัดอุทัยธานี

๓๗. ชุมชนโบราณบ้านท่าท่อง บ้านท่าทอง ตำบลน้ำซึม อำเภอเมือง จังหวัดอุทัยธานี

๓๘. ชุมชนบ้านพังเตย บ้านตีนเขา ตำบลเนินแวง อำเภอเมือง จังหวัดอุทัยธานี

๓๙. ชุมชนบ้านหลุมเข้า บ้านหลุมเข้า อำเภอหนองขาหย่าง จังหวัดอุทัยธานี

๔๐. เมืองโบราณบ้านคูเมือง ตำบลห้วยชัน อำเภออินทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี

๔๑. เมืองโบราณบ้านคีม บ้านคีม ตำบลสระแจง อำเภอบางระจัน จังหวัดสิงห์บุรี

๔๒. เมืองโบราณบ้านคู ตำบลพักทัน อำเภอบางระจัน จังหวัดสิงห์บุรี

๔๓. เมืองโบราณบ้านคูเมือง บ้านคูเมือง ตำบลแสวงหา อำเภอแสวงหา จังหวัดอ่างทอง

๔๔. เมืองขีดขิน หรือ เมืองปรันตปะ บ้านคูเมือง ตำบลบ้านหม้อ อำเภอบ้านหมอ จังหวัดสระบุรี

๔๕. ชุมชนโบราณที่ถ้ำนารายณ์ หรือ ฐ้ำพุกร่าง ตำบลแขวง อำเภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี

๔๖. ชุมชนโบราณที่ฐ้ำพระโพธิสัตว์ ตำบลทับกวาง อำเภอแก่งคอย จังหวัดสระบุรี

๔๗. เมืองอู่ตะเภา บ้านดงเมือง ตำบลม่วงหวาน อำเภอหนองแซง จังหวัดสระบุรี[126]

การที่คณะผู้วิจัยได้หยิบยกเอาขอบเขตของเมืองที่จะสามารถเชื่อมโยงกันมาอธิบายในที่นี้ก็เพื่อที่จะอธิบายให้เห็นว่า...

๔.๑๑.๑.๔ ประชากรของเมือง

สำหรับประเด็นเรื่องของประชากรก็เป็นอีกประเด็นที่จะต้องมีการพูดถึง เนื่องจากว่าเป็นที่ทราบกันว่าเมืองโบราณสมัยทวารวดีในแถบภาคกลางนั้นจะมีการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดี

---

[126] พิมพ์ชนก พงษ์เกษตร์กรรม์, **พัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองโบราณดงแม่นางเมือง อำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์**. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์, ๒๕๕๒), หน้า ๒๑ - ๒๔.

ที่แสดงให้เห็นว่าชุมชนพื้นเมืองในพื้นที่แห่งนี้ล้วนเป็นชุมชนที่เป็นที่อยู่ของชาวมอญ และเขมรมาก่อนโดยชาวมอญและชาวเขมรหรือขอมนั้นได้อาศัยอยู่ร่วมกันมาเป็นชุมชนแบบผสมขึ้นอยู่กับว่าช่วงเวลาไหนที่คนมอญหรือขอมเขมรจะมีอำนาจโดยในยุคแรกๆของการก่อตั้งเมืองนั้น คนมอญหรือชาวมอญจะมีอำนาจเหนือชาวเขมร แต่ในระยะต่อมาก็ดูเหมือนว่าชาวเขมรได้กลายมาเป็นผู้มีอำนาจแทน อันเนื่องมาจากว่ามีอิทธิพลของเขมรได้ขยายตัวเข้ามาสู่พื้นที่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยามากขึ้นทำให้วัฒนธรรมขอมมีมากกว่ามอญ บางเมืองมอญถูกกลืนกลายไปกับเขมร บางเมืองปรับตัวให้สามารถอยู่ร่วมกันได้ แต่บางเมืองเกิดการขับไล่มอญออกไปจากพื้นที่เพื่อให้เกิดความบริสุทธิ์ของชนชาติของชาวขอมเท่านั้น เช่น ที่ลพบุรีซึ่งเดิมเป็นที่อยู่ของชาวมอญแต่ภายหลังชาวขอมหรือเขมรได้เข้ามามีอำนาจและสร้างวัฒนธรรมและเมืองของตนเองขึ้นมาจนกลายมาเป็นเมืองของชาวขอมไปในที่สุด หรือกรณีการอยู่ร่วมกันก็คือ เมืองอู่ทองที่ชาวขอมและมอญสามารถอยู่ร่วมกันได้ และสามารถที่จะสร้างความเจริญร่วมกันได้

สำหรับเมืองดงแม่นางเมืองนั้นก็ไม่ได้แตกต่างไปจากเมืองทวารวดีอื่นๆเพราะเดิมที่สถานที่แห่งนี้เป็นที่อยู่ของชุมชนชาวมอญโดยระยะเริ่มแรกชุมชนแห่งนี้นับถือพระพุทธศาสนาเถรวาทนิกายที่เน้นภาษาสันสกฤตโดยการใช้อักษรปัลลวะเป็นอักษรแห่งการบันทึกหรือการสื่อสาร ซึ่งหลักฐานที่ระบุตัวตนของชาวมอญในเมืองดงแม่นางเมืองก็คือ (๑) การพบพระพุทธรูปศิลปะทวารวดีแบบเถรวาท (๒) การพบพระพิมพ์สมัยทวารวดีแบบมอญดั้งเดิมที่ได้รับอิทธิพลมาจากอินเดียทางใต้ซึ่งมีลักษณะเดียวกันกับพระพิมพ์ในสมัยทวารวดีที่พระธาตุนาดูน ดังปรากฏในภาพที่เราสามารถจะพิจารณาได้จากอิทธิพลของพระพุทธศาสนาแบบอินเดียใต้ที่เป็นพระพุทธศาสนาเถรวาทสายสันสกฤตที่ได้เผยแผ่เข้ามามีอิทธิพลในเมืองนี้ได้ดี (ดูภาพที่ ๔.๑๕)

ภาพที่ ๔.๑๕ แสดงภาพพระพิมพ์สมัยทวารวดีที่เมืองดงแม่นางเมือง

นอกจากนั้นก็ยังมีภาพของการค้นพบพระพุทธรูปศิลปะทวารวดีที่แสดงให้เห็นถึงความเป็นพระพุทธรูปในศิลปะของมอญทวารวดีได้อย่างชัดเจนอันแสดงให้เห็นว่าเมืองนี้เดิมทีเป็นเมืองภายใต้อิทธิพลของชาวมอญ ซึ่งชาวมอญนั้นเดิมเป็นชนชาติที่มีอิทธิพลอยู่ในดินแดนนี้มาเป็นระยะเวลานานมาแล้ว

ภาพที่ ๔.๑๖ แสดงพระพุทธรูปอิทธิพลของชาวมอญ และการลงพื้นที่สำรวจของนักวิจัย

จากภาพของพระพุทธรูปที่พบที่เมืองดงแม่นางเมืองนั้นจะพบว่า ระยะแรกของการกำเนิดขึ้นมาของเมืองดงแม่นางเมืองนี้เกิดขึ้นภายใต้กรอบของอิทธิพลของชาวมอญ และขอมที่เข้ามาตั้งเมืองและรับอิทธิพลของพระพุทธศาสนาจากเมืองโบราณที่เป็นต้นทางของวัฒนธรรมแบบทวารวดี ก็คือ เมืองอู่ทอง สุพรรณบุรี เมืองคูเมือง สิงห์บุรี เมืองละโว้หรือลพบุรี เมืองศรีเทพ เมืองอู่ตะเภา เป็นต้น

ต่อมาเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖- ๑๘ ชาวขอมหรือเขมรได้ขึ้นมามีอำนาจเหนือชาวมอญทำให้เมืองนี้ถูกปกครองโดยชาวเขมรโบราณ และจากเดิมใช้ภาษาสันสกฤตโดยอักษรปัลลวะก็ได้หันมาใช้อักษรขอมหรืออักษรเขมรมาใช้ในการจารึกแทนอักษรปัลลวะของมอญมาแต่เดิม ดังที่เราจะพบว่ามีการพบ “จารึกเมืองดงแม่นางเมือง” โดยมีประวัติการค้นพบว่า

> “เมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๙๙ ผู้ว่าราชการจังหวัดนครสวรรค์แจ้งข่าวราษฎรขุดค้นพบโบราณวัตถุ โบราณสถานในป่าแห่งหนึ่ง ซึ่งเรียกกันว่า ดงแม่นางเมือง ตำบลบางตาหงาย อำเภอบรรพตพิสัย มายังกรมศิลปากร กรมศิลปากรจึงให้นายมานิต วัลลิโภดม ครั้งเป็นหัวหน้ากองโบราณคดี กับนายจำรัส เกียรติก้อง หัวหน้าแผนกสำรวจ เดินทางไปตรวจพิจารณาโบราณวัตถุโบราณสถานรายนี้ ดงแม่นางเมือง อยู่ห่างที่ว่าการอำเภอบรรพตพิสัยไปทางทิศเหนือประมาณ ๑๕ กิโลเมตร ภูมิลักษณะ

เป็นเมืองร้าง ขนาดกว้างใหญ่ ประมาณ ๑ กิโลเมตร มีคูชั้นนอกและชั้นในเทินดินกำแพงเมืองอยู่ระหว่างกลาง ทางด้านตะวันตกของเมืองอยู่ไม่ห่างไกลแม่น้ำปิงนัก ทางด้านตะวันออกมีคลองวังตะเคียน เป็นทางน้ำติดต่อกับแม่น้ำน่าน ที่ปากแม่น้ำเชิงไกร ยาวประมาณ ๔๕ กิโลเมตร โบราณวัตถุที่ขุดค้นพบในบริเวณนี้เป็นพระพุทธรูปสัมฤทธิ์ และศิลา ศิลปกรรมทวารวดีรุ่นหลังบ้าง พระพิมพ์ดินเผาศิลปะแบบลพบุรีบ้าง ตลับหรือผอบสังคโลก ฝีมือช่างจีนบ้าง ในจำพวกเหล่านี้มีศิลาจารึกหลักหนึ่งปักจมดินอยู่ที่โคกโบราณสถานใหญ่ แรกขุดพบปักตั้งอยู่บนฐานก่อด้วยอิฐรอบๆ ฐานอิฐมีพระพิมพ์ดินเผาและอัฐิบรรจุตลับ หรือผอบสังคโลกจีนฝังอยู่ด้วย พระภิกษุสวัสดิ์ ฉนฺทธมฺโม เจ้าอาวาสวัดบ้านไผ่ มีความห่วงใย เกรงศิลาจารึกจะเป็นอันตรายเสียหาย จึงขอแรงราษฎรบรรทุกเกวียนขนย้ายไปรักษาไว้ที่วัดบ้านไผ่ แล้วมอบหมายให้เจ้าหน้าที่กองโบราณคดี กรมศิลปากร รับลงมายังพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ศิลาจารึกหลักนี้ด้านที่ ๑ จารึกเป็นภาษาบาลี ด้านที่ ๒ จารึกเป็นภาษาเขมร และมีภาษาไทยปรากฏอยู่ด้วย เช่นคำว่า “พระ” และ “นำ” เป็นต้น จารึกดงแม่นางเมืองนี้ เมื่อพิมพ์ในศิลาจารึก ภาคที่ ๓ ใช้ชื่อว่า “หลัก ๓๕ ศิลาจารึกดงแม่นางเมือง”[127]

ซึ่งสถานที่พบศิลาจารึกหลักนี้ ก็คือบริเวณหลุมชุดค้นที่ ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “หลุมขุนแผน” เพราะมีการค้นพบพระกรุขุนแผนที่มีพุทธคุณด้านเมตตามหานิยมซึ่งเป็นที่ต้องการของชาวบ้านเป็นอย่างมาก ดังนั้น ชาวบ้านจึงเรียกหลุมขุดค้นแห่งนี้ว่าหลุมขุนแผน ซึ่งนักวิจัยได้เข้าสำรวจและเห็นว่าเป็นหลุมที่มีความลึกราวประมาณ ๑.๕ เมตรด้านล่างเป็นอิฐมอญหรืออิฐทวารวดีที่มีขนาดก้อนใหญ่มากโดยไม่มีการใช้ศิลาแลงเป็นส่วนประกอบเลย เนื่องจากพื้นที่นี้มีการใช้กรรมวิธีในการผลิตอิฐมากกว่าที่จะใช้ศิลาแลงเป็นฐานในการสร้างเจดีย์หรือพระธาตุเหมือนที่อื่น

[127] จารึกในประเทศไทย ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), **จารึกดงแม่นางเมือง**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/๔๘๙ [๘ มกราคม ๒๕๖๕].

ภาพที่ ๔.๑๗ แสดงจุดที่ตั้งและการค้นพบศิลาจารึกดงแม่นางเมือง

โดยภาษาที่ใช้ในการจารึกของจารึกหลักนี้ก็คือภาษาเขมรโบราณอันเป็นเครื่องหลายแสดงให้เห็นว่าในยุคที่มีการบันทึกข้อความดังกล่าวเป็นยุคสมัยที่ขอมหรือเขมรมีอำนาจโดยกษัตริย์ที่ปกครองในยุคนี้ก็คือ “พระเจ้าสุนัติ” และชื่อของเมืองนี้ตามจารึกก็คือ “เมืองธานยปุระ” หรือเมืองที่เป็นอู่ข้าวอู่น้ำของพื้นที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนบน นอกจากนั้นจะพบว่าปัจจุบันพื้นที่ดงแม่นางเมืองนั้นจะถูกชาวบ้านเข้าไปทำการเกษตรไม่ว่าจะเป็นนาข้าวหรือไร่มันสำปะหลังภายใต้การอนุญาตของกรมศิลปากร ซึ่งบริเวณพื้นที่ของตัวเมืองนั้นผลจากการทำการเกษตรก็ยังพบเศษกระเบื้อง เศษไหชิ้นส่วนของร่างกายมนุษย์ที่มีอยู่อย่างเกลื่อนกลาดในบริเวณตัวเมือง ซึ่งจากการลงพื้นที่สำรวจของนักวิจัยก็จะพบเศษของวัตถุโบราณจำนวนมากที่แตกหักอยู่ตามไร่มันสำปะหลังและสวนอ้อยหรือไร่มันสำปะหลังของชาวบ้านจำนวนมาก

ภาพที่ ๔.๑๘ แสดงการลงพื้นที่สำรวจและพบเศษโบราณวัตถุจำนวนมาก

๔.๑๑.๑.๕ ประวัติการขุดค้นเมืองดงแม่นางเมือง

ก่อนที่เราจะไปพูดถึงเรื่องอื่นประเด็นแรกที่จะต้องพูดถึงก็คือการพูดถึงเรื่องของการสำรวจของคณะกรมศิลปากรในปี พ.ศ. ๒๕๕๒ พบว่ามีโบราณสถานในเขตเมืองดงแม่นางเมืองดังต่อไปนี้

(๑) เจดีย์หมายเลข ๑ เป็นเจดีย์ ๘ เหลี่ยม ฐานแต่ละเหลี่ยมยาว ๓ เมตร ส่วนองค์เจดีย์ ได้พังลงมาเหลืออยู่สูงจากพื้นฐาน ๐.๖๘ เมตร พื้นโดยรอบองค์เจดีย์ปูด้วยอิฐ กว้างประมาณ ๑.๔๕ เมตร บริเวณเนินดินได้พบพระพิมพ์ดินเผา ทำเป็นพระพุทธรูปปางสมาธิ สมัยทวารวดีขนาดกว้าง ๖.๕ เซนติเมตร ยาว ๑๑ เซนติเมตร ๑ องค์ และดำเนินการขุดเจาะกลางองค์เจดีย์ลึกลงไป ๓ เมตรเศษ แต่ไม่พบหลักฐาน เบื้องต้นได้ทำการบูรณะโดยขนอิฐเก่าสมัยเดียวกันมาเสริมพื้นและฐานเจดีย์ พร้อมขึ้นรูปถนนเป็นวงเวียนไว้

(๒) เจดีย์หมายเลข ๒ เป็นเจดีย์รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ส่วนองค์เจดีย์หักพังลงมาเหลืออยู่สูง จากพื้นดิน ๐.๖๐ เมตร ฐานล่างสุดขนาด ๑๒ x ๑.๒ เมตร ขณะทำการขุดเปิดพื้นที่โดยรอบด้าน ตะวันตก มุมทิศใต้ลึก ๐.๔๐ เมตร ได้พบพระพุทธรูปปางสมาธิดินเผาชำรุด สมัยทวารวดีขนาด กว้าง ๑๑ เซนติเมตร ยาว ๑๒ เซนติเมตร ๑ องค์ และด้านตะวันออก มุมทิศใต้ลึก ๐.๔๐ เมตร ได้พบ เศียรพระพุทธรูปดินเผาชำรุด สมัยทวารวดี ๑ เศียร

(๓) โบราณสถานหมายเลข ๓ เป็นเนินดินรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาดกว้าง ๒๓ เมตร ยาว ๓๖ เมตร มีการก่ออิฐเป็นเขื่อนกันดินพังสูงประมาณ ๐.๘ เมตร ห่างจากเขื่อนกันดินพังนี้ขึ้นมา ประมาณ ๗ เมตร มีการวนหินปักเป็นคลองขุดตรวจที่โคนแผ่นหินแล้ว ไม่พบหลักฐานอะไร และทำการทดลองขุดเจาะเป็นหลุมใหญ่ ๓ หลุม ขนาดกว้าง ๓ เมตร ยาว ๖ เมตร แต่ก็ไม่พบโบราณวัตถุ

(๔) เจดีย์หมายเลข ๔ เป็นเจดีย์รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ขนาดกว้าง ๕ เมตร ยาว ๕ เมตรขณะทำการขุดลอกรากฐานด้านตะวันตกได้พบผอบสังคโลกจีนมีฝา ขนาดกว้าง ๕.๕ เซนติเมตร ยาว ๘ เซนติเมตร ๑ ใบ ภายในมีเศษอิฐยังไม่ได้เผาบรรจุอยู่ และบริเวณใกล้เคียงกันขุดลึกลงไป๐.๒๐ เมตร ได้พบกล่องดินเผารูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาด ๑๔ x ๑๒.๕ x ๒.๓ เซนติเมตร มีฝาปิดภายในมีมูลดินอัดเต็ม และหลังจากได้เขี่ยมูลดินออกพบพระพุทธรูปสำริดปางสมาธิ สมัยทวารวดี ขนาดกว้าง ๗.๓ เซนติเมตร สูง ๙.๕ เซนติเมตร ๑ องค์ ห่างออกไปจากแนวรากฐานทางด้านตะวันตกประมาณ ๐.๕๐ เมตร เมื่อขุดลึกลงไป ๑.๓๐ เมตร จากระดับพื้นดินปัจจุบัน พบโครงกระดูกมนุษย์ฝังในท่าทางต่าง ๆ ๖ โครง จากระดับพื้นดินปัจจุบัน

(๕) เจดีย์หมายเลข ๕ อยู่ภายในเมือง เป็นเจดีย์ที่เคยฝังศิลาจารึกดงแม่นางเมือง แต่ได้ ถูกลักลอบขุดจนได้รับความเสียหาย และได้พบพระพิมพ์ทำด้วยชินกับดินเผาประมาณ ๒๐ องค์ ซึ่งทำเป็นพระปางมารวิชัยทรงเทริด มีเรือนแก้ว สมัยลพบุรี ทำการขุดลอกหารากฐานเพื่อประมาณขนาด และรูปทรงของเจดีย์ ทำให้ทราบว่ามีขนาดยาว ๑๒.๒๐ เมตร กว้าง ๑.๕๐ เมตร สูง ๐.๘๐ เมตร ก่อย่อมุม

(๖) เจดีย์หมายเลข ๖ เป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ขนาด ๘.๕๐ x ๘.๕๐ เมตร ทำการขุดเจาะ กลางเจดีย์ลึก ๖ เมตร กว้าง ๒ เมตร แต่ไม่พบโบราณวัตถุ บริเวณมุมด้านตะวันออกมีหลักหินแบนๆ ปักแนบกับฐาน และจากการศึกษาของพิมพ์ชนก พงษ์เกษตรกรรม พบว่าทางด้านทิศตะวันออกของเนินมีบ่อน้ำขนาดเล็กซึ่งยังมีน้ำขังอยู่[128]

---

[128] ** พิมพ์ชนก พงษ์เกษตรกรรม, “พัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองโบราณดงแม่นางเมือง อำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์, ๗๓.

(๗) โบราณสถานหมายเลข ๗ เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีขนาด ๙.๔๐ x ๘.๕๐ เมตร ด้าน ตะวันตกตรงกลางก่อคล้ายเป็นมุขยื่นออกไป ๒ ตอน และที่ด้านเหนือห่างมุมตะวันออกมา ประมาณ ๒.๕๐ เมตร มีแผ่นหินเสมาปักอยู่ ๑ แผ่น แต่เดิมปักซ้อนกันอยู่ ๓ แผ่น

(๘) เจดีย์หมายเลข ๘ อยู่ในเมืองห่างจากเจดีย์หมายเลข ๕ มาทางทิศเหนือประมาณ ๑๐๐ เมตร มีสภาพเสียหายมาก และไม่พบโบราณวัตถุ ทั้งยังไม่มีการดำเนินงานทางโบราณคดี

(๙) เจดีย์หมายเลข ๙ เป็นเจดีย์ฐานหกเหลี่ยม ยาวด้านละ ๒ เมตร ทำการขุดเจาะตรง กลางลึก ๒.๕๐

เจดีย์ด้านตะวัน...มดินเผาถูกทับอยู่ก้นหลุมหลายชิ้น ทำการขุดเปิดดินรอบฐาน

เจดีย์ด้านตะวันออกกว้างประมาณ ๑.๕๐ เมตร ได้พบหลักหินปักอยู่ตรงมุมตะวันออกเฉียงเหนือ ๑ หลัก พร้อมทำการทดลองขุดพื้นดินระหว่างฐานเจดีย์ กับหลักหินลึก ๑.๒๐ เมตร ได้พบโครงกระดูก ๑ โครงแต่เสียหายมาก

(๑๐) โบราณสถานหมายเลข ๑๐ เป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ขนาด ๖ x ๖ เมตร สร้างด้วยดินเผา บางส่วนทำลักษณะเหมือนก้อนเสาวางเรียงกันคล้ายหมอน ทดลองขุดตรวจพื้นที่รอบ ๆ ได้พบเศษเครื่องปั้นดินเผาเล็กน้อย

(๑๑) เจดีย์หมายเลข ๑๑ ไม่สามารถสันนิษฐานรูปทรงได้เนื่องจากถูกลักลอบขุดจน ได้รับความเสียหายมาก แต่ได้ลองขุดค้นแล้ว พบแม่พิมพ์พระพุทธรูปดินเผา สมัยทวารวดี ชำรุด ๑ ชิ้น พระพิมพ์ดินเผาปางสมาธิครึ่งองค์ และโครงกระดูกผีวางทับอยู่บนดอกจันทร์ทองคำบาง ๆ หนึ่งดอก

(๑๒) เจดีย์หมายเลข ๑๒ มีสภาพเสียหายมาก แต่เคยมีผู้พบพระพุทธรูปสำริดปาง และ สมัยต่าง ๆ ไม่น้อยกว่า ๑๘ องค์ ๒๐ โครง และทำการ ขุดพบพระพุทธรูปสำริด สมัยทวารวดี ๒ องค์ทำเป็นพระนั่ง และพระยืนปางโปรดสัตว์ นอกจากนี้ ยังพบลูกปัดพื้นสีขาวลายทางสีดำ ๑๗ เม็ด

(๑๓) เจดีย์หมายเลข ๑๓ อยู่ในส่วนขยายของเมืองบริเวณป่าไผ่ เป็นเจดีย์รูปสี่เหลี่ยม จัตุรัส สมัยทวารวดี ขนาด ๑๒ x ๑๒ เมตร เหลือเป็นฐานก่ออิฐอยู่สูง ๑.๘๐ เมตร บริเวณกลางเชิง ฐานด้านตะวันออกก่อขึ้นเป็นฐานรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาด ๒๐ x ๑.๑๐ x ๒.๘๐ เมตร ทำการขุดแต่งแล้วแต่ไม่พบโบราณวัตถุ

(๑๔) เจดีย์หมายเลข ๑๔ อยู่ในกลุ่มเดียวกับหมายเลข ๑๓ รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ขนาด ๖.๒๐ x ๖.๒๐ เมตร ชุดตรวจแล้วไม่พบโบราณวัตถุ

(๑๕) โบราณสถานหมายเลข ๑๕ อยู่นอกตัวเมืองไปทางทิศเหนือประมาณ ๖๐ เมตร ใกล้ฝั่งตะวันตกของห้วยขมิ้น มีลักษณะเป็นเนินดินคล้ายจอมปลวก เมื่อทำการขุดลอกเพื่อ

หา รากฐาน พบสิ่งที่คาดว่าน่าจะเป็นเตาเผาภาชนะ เพราะมีช่องใส่ปืนอยู่ทางด้านตะวันออก ปากกว้างราว ๐.๖๐ เมตร และเมื่อตรวจสอบเศษภาชนะที่พบใกล้กับเตาแล้ว เป็นแบบเดียวกับพบ ที่เจดีย์หมายเลข ๑๓

นอกจากนั้นในมุมของการสำรวจในรอบหลายปีที่ผ่านมาตามที่ปรากฏในประวัติของเมืองดงแม่นางเมืองพบว่าการขุดค้นหรือการสำรวจเมืองดงแม่นางเมืองนี้ได้เริ่มต้นการสำรวจและขุดค้นเมื่อปลายปี พ.ศ. ๒๕๐๙ – ๒๕๑๐ โดยคณะเจ้าหน้าที่กรมศิลปากร นำโดยอาจารย์มานิต วัลลิโภดม ได้มาสำรวจขุดค้นที่ดงแม่นางเมือง พบหลักฐานโบราณสถานและโบราณวัตถุต่าง ๆ ที่ชี้ให้เห็นถึงความสำคัญ จึงมีการทำผังเมืองโบราณไว้เป็นเบื้องต้น[129] แต่ยังขาดการขุดสำรวจและบูรณะอย่างจริงจัง ทำให้โบราณสถานหลายแห่งถูกปกคลุมด้วยดงไม้ในเวลาต่อมา และมีไม่น้อยที่ถูกลักลอบขุดทำลายเพื่อหาโบราณวัตถุ

พ.ศ. ๒๕๓๐ นคร สำเภาทิพย์ และคณะ ได้ดำเนินการสำรวจ และสัมภาษณ์ชาวบ้าน[130]

พ.ศ. ๒๕๔๒ สำนักศิลปะ และวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏนครสวรรค์ ได้รายงานโครงการการศึกษาสำรวจข้อมูลเพื่อการวางแผนการจัดการ และประกาศเขตอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมบ้านดงแม่นางเมือง

พ.ศ. ๒๕๔๓ – ๒๕๔๔ จตุรพร เทียมทินกฤต ได้ดำเนินการขุดค้นศึกษาชั้นวัฒนธรรม ๒หลุม

พ.ศ. ๒๕๔๖ นายประกิจ ลัคนผจง นักศึกษาคณะสถาปัตยกรรม ได้ค้นคว้าเสนอวิทยานิพนธ์ปริญญาโท เรื่อง “วัดดงแม่นางเมือง” ต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร[131]

พ.ศ. ๒๕๕๒ นางสาวพิมพ์ชนก พงษ์เกษตรกรรม ได้ทำการขุดค้นทางโบราณคดี และ เสนอเป็นวิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต เรื่อง “พัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองโบราณดงแม่ นางเมือง อำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์” ต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร[132] โดยการขุดค้นครั้งนั้นมีการขุดค้นทั้งสิ้น ๖ หลุม หลักฐานที่สำคัญที่ได้จากการขุดค้น คือ เครื่องปั้นดินเผาทั้งที่ผลิต

---

[129] นครสวรรค์: รัฐกึ่งกลาง รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรมท้องถิ่นจังหวัด นครสวรรค์ (นครสวรรค์: วิทยาลัยครูนครสวรรค์, ๒๕๒๘), ๕๖๑

[130] นคร สำเภาทิพย์, “เขากะหล่อน: แหล่งโบราณคดีที่จุดประกายความคิดโบราณคดีมวลชน” เมืองโบราณ ๑๙, ๒ (เมษายน – มิถุนายน ๒๕๓๖): ๙๕ - ๑๐๐.

[131]ประกิจ ลัคนผจง, “วัดดงแม่นางเมือง” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาสถาปัตยกรรมไทย, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๖).

[132] พิมพ์ชนก พงษ์เกษตรกรรม, “พัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองโบราณดงแม่นางเมือง อำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๒).

ในท้องถิ่นและนำเข้าจากต่างประเทศ ได้แก่ จากประเทศจีนในสมัยราชวงศ์ซ่งเหนือ (พุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๗) เครื่องปั้นดินเผาเขมรสมัยเมืองพระนคร แหล่งเตาพนมกุเล็น (พุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๗) เครื่องปั้นดินเผากลุ่มอิหร่าน (Iraqi ware พุทธศตวรรษที่ ๕ - ๑๗) ภาชนะแก้วจากเอเชียตะวันตก

นอกจากนี้จากการขุดค้นในพื้นที่โบราณสถาน MS๑ ได้ค้นพบโครงกระดูกมนุษย์จำนวน ๘ โครงใต้ส่วนฐานของโบราณสถาน สิ่งที่น่าสนใจของหลุมฝังศพเหล่านี้คือ ไม่ปรากฏว่ามีการวางเครื่องอุทิศให้แก่ผู้ตายดังเช่นแหล่งโบราณคดีที่อยู่ในวัฒนธรรมเดียวกัน คือวัดชมชื่น อำเภอศรีสัชชนาลัย จังหวัดสุโขทัย อย่างไรก็ตามจากการขุดค้นโดยสันต์ ไทยานนท์ ที่เมืองอู่ทอง (พ.ศ. ๒๕๕๔) ก็ได้มีการค้นพบการปลงศพในวัฒนธรรมทวารวดีที่มีลักษณะเดียวกัน คือไม่พบเครื่องอุทิศร่วมกับการฝังศพเลย[133] ดังภาพ

[133] ศรัศนีย์ วัลลิโภดม, ให้กาลเวลาเล่าเรื่องสยามแต่ปางก่อน ดงแม่นางเมือง ธานยประ, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: https://web.facebook.com/๑๐๐๐๖๒๙๖๘๔๒๑๙๔๕๘/posts/๒๗๒๐๔๔๒๑๐๘๐๓๕๐๒๓/ [๘ มกราคม ๒๕๖๕].

ภาพที่ ๔.๑๙ แสดงการลงพื้นที่สำรวจหลุมศพโบราณภายในพื้นที่เมืองดงแม่นางเมือง

นอกจากนั้นหากกล่าวถึงเฉพาะการสำรวจและการขุดค้นของกรมศิลปากรเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๕๒ นั้นได้มีกรอบของการสำรวจและขุดค้นดังนี้

๔.๑๑.๑.๖ การสำรวจ แบ่งพื้นที่ที่ทำการสำรวจออกเป็น ๒ ส่วน คือ

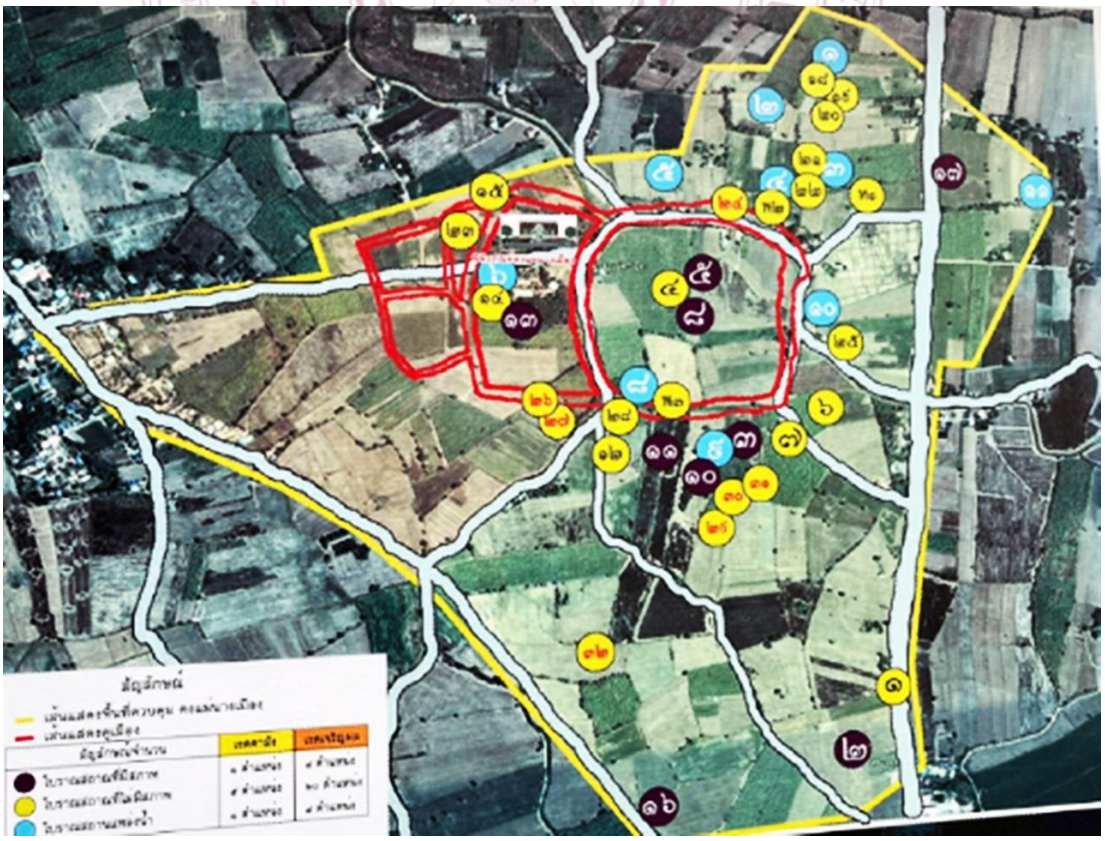
(๑) ส่วนภายในคูเมือง พบว่าคูน้ำคันดินยังมีสภาพสมบูรณ์ เนื่องจากมีการขุดลอกในสมัยหลัง และยังมีน้ำไหลอยู่ชาวบ้านจึงยังคงมีการใช้ประโยชน์ ปัจจุบันคูเมืองยังคงมีน้ำไหลเวียนภายในเมืองร่วมกับทางน้ำธรรมชาตินอกเมืองเป็นอย่างดี พื้นที่ภายในคูเมืองปัจจุบันถูกใช้เป็น พื้นที่เกษตรกรรม จากการสำรวจส่วนใหญ่พบเศษภาชนะดินเผาเนื้อดิน (earthenware) แต่ก็มีเศษภาชนะดินเผาเนื้อแกร่ง (stoneware) ปะปนบ้าง ทั้งนี้ยังพบหลักหินที่ไม่มีการขัดแต่งอยู่หลาย จุด ซึ่งหลักหินเหล่านี้มีกล่าวถึงในบันทึกรายงานการขุดค้นปี ๒๕๑๐ ว่ามีการกระจายตัวอยู่ในบาง แต่บางจุดพบปักเรียงกันพื้นที่ของเมือง แต่ไม่พบร่วมกับโบราณสถาน ก่อนในแหล่งโบราณคดีสมัยทวารเป็นแนว

และบางจุดพบปักเป็นรูปสามเหลี่ยม ซึ่งไม่เคยพบมาก่อนในแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในภาคกลาง และไม่ปรากฏบ่อยนักในประเทศไท นอกจากบางแห่งในภาค ตะวันออกเฉียงเหนือ ทั้งนี้ภายในเมืองยังได้พบเนินดิน ๒ เนินอยู่บริเวณกลางเมือง ซึ่งไม่ห่างกันมากนัก โดยเนินทั้ง ๒ เนินนี้ก็คือ

- โบราณสถานหมายเลข ๖ ตั้งอยู่ทางทิศเหนือ ปรากฏแนวผนังอิฐที่มีแผ่นหินที่อาจเป็นใบเสมาปักติดอยู่กับโบราณสถาน เมื่อตรวจสอบกับข้อมูลเดิมของพ.ศ. ๒๕๑๐ ก็ตรงกับเจดีย์หมายเลข ๖ แผ่นหินที่พบนั้นข้อมูลเดิมระบุว่าเป็นหลักหินที่ปักแนบอยู่กับฐานมุมด้านตะวันออก ซึ่งทางด้านตะวันออกของเนินนั้นมีบ่อน้ำขนาดเล็ก และยังมีน้ำขังอยู่

- โบราณสถานหมายเลข ๕ อยู่ถัดมาทางทิศใต้ ได้พบจารึกหลักที่ ๓๕ (จารึกดงแม่นาง เมือง) จากข้อมูลเดิมขณะที่มีการลักลอบขุด เมื่อขุดลึกไปราว ๑.๕๐ เมตร ก็พบหลักศิลาปักตั้งอยู่ พอขุดถึงโคนพบว่ามีอิฐก่อเป็นฐานประกอบไว้ โดยรอบ ๆ ฐานมีพระเครื่อง และโถบรรจุกระดูกฝังอยู่ ซึ่งข้อมูลเก่าจากการขุดค้นทำให้ทราบว่าเป็นโบราณสถานที่ถูกลักลอบขุดมานานแล้ว และมี รูปทรงไม่ชัดเจน คงเหลือแต่เพียงส่วนฐานด้านตะวันตกอยู่แถบหนึ่ง

- กลุ่มหินที่ชาวบ้านเรียกว่า “กรุหมอเค้ก” อยู่ทางทิศใต้ เป็นกลุ่มหินขนาดราว ๑ – ๒ เมตร วางตัวอยู่ จากการสอบถามชาวบ้าน บริเวณ “กรุ” นี้เคยมีคนลักลอบขุดได้โบราณวัตถุไปมากและยังพบโครงกระดูกซึ่งมีแผ่นทองคำวางทับอยู่

ภาพที่ ๔.๒๐ แสดงจุดที่เป็นที่ตั้งของโบราณสถานและจุดที่ทำการขุดค้นแล้วของเมืองโบราณดงแม่นางเมือง

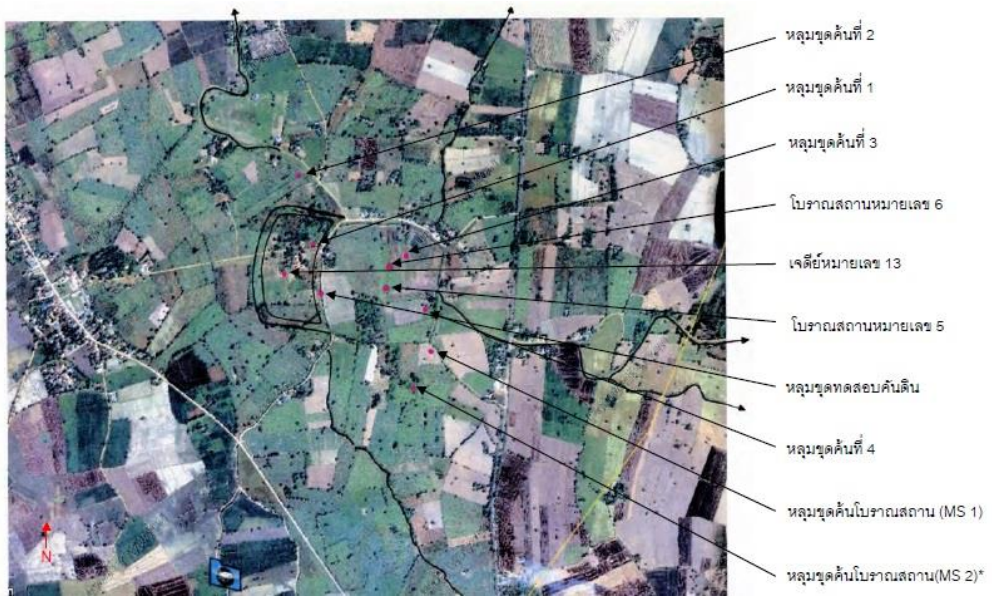
(๒) ส่วนภายนอกคูเมือง

มีพื้นที่สำคัญก็คือวัดดงแม่นางเมืองอยู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือ ซึ่งส่วนนอกคู เมืองชั้นในอยู่ใกล้กับห้วยขมิ้น ภายในเขตวัดมีร่องรอยของโบราณสถานสมัยทวารวดี มีฐานรูป สี่เหลี่ยมจัตุรัสอยู่ ๑ แห่ง สอบถามจากชาวบ้านพบว่าเป็นเจดีย์หมายเลข ๑๓ บริเวณผิวดินพบเศษ ภาชนะดินเผา

- เจดีย์หมายเลย นอกจากนี้ยังพบเศษอิฐ และชิ้นส่วนของเครื่องมือเหล็ก
- เจดีย์หมายเลข ๑๓ ตั้งอยู่ห่างจากวัดดงแม่นางเมืองไปทางด้านตะวันตกเฉียงใต้เล็กน้อย เป็นอาคารทรงสี่เหลี่ยมจัตุรัสขนาดประมาณ ๑๒ x ๑๒ เมตร แต่ไม่พบโบราณวัตถุ
- สระน้ำโบราณ อยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของวัดดงแม่นางเมือง เป็นสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า

จากการสำรวจในวันที่ ๑๙ ธ.ค. ๒๕๕๕ สภาพพื้นที่ภายในเมืองโบราณดงแม่นางเมือง ในปัจจุบัน เป็นพื้นที่ทำการเกษตรของชาวบ้าน โดยมีการทำไร่ เช่น อ้อย มัน มะลิ นอกจากนี้ยังใช้ พื้นที่บางส่วนทำนาข้าว และยังคงชักน้ำจาก “คลองคต” ที่อยู่บริเวณด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ของ เมือง ซึ่งเคยมีมาตั้งแต่อดีตนั้น เข้ามาเลี้ยงพื้นที่ที่ทำการเกษตร ทั้งนี้ภายในคูน้ำรอบเมืองก็ยังคงมี น้ำไหลอยู่ตลอด และก็ยังคงมีการใช้งานจากชาวบ้านในละแวกนั้น บริเวณด้านทิศตะวันตกของเขตเมืองโบราณดงแม่นางเมืองยังมีชาวบ้านได้เข้าไปสร้างที่อยู่อาศัยอีกด้วย และยังพบเศษ ภาชนะดินเผาเนื้อดิน เครื่องถ้วยจีน เครื่องถ้วยเขมรจากเตาพนมกุเลน กระจายอยู่ทั่วไปบริเวณที่ เดินสำรวจ

๒.การขุดค้น วิธีที่ใช้ในการขุดค้นมี ๒ วิธีคือ ๑) การขุดค้นตามระดับชั้นดินสมมุติ (level system) ๒) การขุดค้นตามชั้นดินทางโบราณคดี (context) ซึ่งการขุดค้นตามระดับชั้นดินสมมุติจะกำหนด เป็นระดับละ ๑๐ เซนติเมตร โดยมีการขุดค้นทั้งหมด ๖ หลุมหลัก และมีหลุมพิเศษที่ขุดเพิ่มอีก ๓ หลุมโดยหลุมที่ขุดนั้นมีปรากฏดังภาพต่อไปนี้

ภาพที่ ๔.๒๑ แสดงจุดที่ตั้งของหลุมขุดค้น

จากการขุดค้นทางโบราณคดีทั้ง ๖ หลุมขุดค้น และข้อมูลที่มีอยู่ทำให้ สันนิษฐานได้ถึงลำดับชั้นวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นที่เมืองโบราณดงแม่นางเมืองได้ว่ามีลำดับชั้น วัฒนธรรม ๒ ชั้น วัฒนธรรมคือ ชั้นวัฒนธรรมกลางสมัยทวารวดี - ปลายสมัยทวารวดี (ราวพุทธ ศตวรรษที่ ๑๕ – ๑๖) และชั้นวัฒนธรรมปลายสมัยทวารวดีที่ได้รับอิทธิพลเขมร (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๘) แต่การสรุปอย่างคร่าว ๆ ในขั้นต้นมิได้หมายความว่าที่แหล่งโบราณคดีดงแม่นาง เมืองจะมีวัฒนธรรม ๒ วัฒนธรรมนี้แตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง เนื่องจากหลักฐานทางโบราณคดีที่พบ นั้นแสดงถึงความต่อเนื่องทางวัฒนธรรมตามลำดับของกาลเวลาซึ่งแสดงให้เห็นว่าชุมชนของเมืองดงแม่นางเมืองนี้ไม่ได้เกิดการปฏิวัติหรือการหักล้างกันของผู้คนใน ๒ วัฒนธรรมนั้น หากแต่เป็นการปรับเปลี่ยนที่เป็นไปอย่างค่อยเป็นค่อยไป

๔.๑๑.๑.๗ ศาสนาและความเชื่อ

สำหรับประเด็นในเรื่องของศาสนาและความเชื่อของชุมชนในเมืองดงแม่นางเมืองนั้นจะพบว่าแม้ว่าชุมชนดงแม่นางเมืองจะเป็นชุมชนที่มีคน ๒ เชื้อชาติอยู่รวมกันก็คือ (๑) ชนชาติมอญ และ (๒) ชนชาติขอม- เขมรก็ตามแต่เมื่อพิจารณาจากหลักฐานที่ค้นพบในเมืองดงแม่นางเมืองจะพบว่า ไม่พบวัตถุโบราณที่เป็นศาสนาพราหมณ์ฮินดูเลย โดยมากจะพบวัตถุโบราณที่เป็นเครื่องหมายหรือรูปเคารพที่เป็นของ

(๑) พระพุทธศาสนาเถรวาทสายบาลี และสันสกฤต เหตุที่กล่าวว่าเป็นวัตถุโบราณที่บ่งชี้ถึงความเป็นวัตถุโบราณสายบาลีและสันสกฤตก็คือ การพบพระพิมพ์ พระเครื่องจำนวนมากที่เป็นพระพุทธศาสนาที่มาจากอินเดียใต้โดยเฉพาะพระพิมพ์ที่มีศิลปะแบบคุปตะ หรือเสนะปาละแถบกัลกัตต้าหรือพุทธคยา ซึ่งในราวพุทธศตรรษที่ ๑๐- ๑๔ ซึ่งสมัยนั้นชาวอินเดียใช้ภาษาบาลีและสันสกฤตเป็นหลลัก ดังที่เราจะพบว่าพระพิมพ์ที่พบที่เมืองดงแม่นางเมืองนั้นเป็นพระพิมพ์ที่ได้รับอิทธิพลมาจากอินเดียใต้ ดังปรากฏในภาพ

ภาพที่ ๔.๒๒ แสดงพระพิมพ์สมัยทวารวดีที่ได้รับอิทธิพลมาจากพื้นที่อินเดียใต้พบที่ดงแม่นางเมือง

โดยที่พระพิมพ์ในลักษณะนี้ถือว่าเป็นพระพิมพ์ที่พบมากในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และพบที่เมืองโบราณโคกไม้เดนที่พยุหะคีรี ด้วย ซึ่งเมื่อนำภาพมาเปรียบเทียบกันแล้วก็จะมีรูปร่างคล้ายกันจนเกือบจะเป็นพระพิมพ์ที่มาจากแหล่งเดียวกัน ดังภาพ

ภาพที่ ๔.๒๓ แสดงพระพิมพ์ของดงแม่นางเมืองกับพระพิมพ์ของเมืองโบราณโคกไม้เดน

จากภาพเราจะพบว่า พระพิมพ์ที่พบในเมืองโบราณสองแห่งนั้นถือว่าเป็นพระพิมพ์ที่มีลักษณะเหมือนกันหรือไม่แตกต่างกันมากนัก เนื่องจากว่าทั้งสองเมืองนี้มีอายุรุ่นราวคราวเดียวกัน และการรับอิทธิพลของกระแสพระพุทธศาสนาจากอินเดียใต้ในช่วงสมัยราชวงศ์คุปตะ- ปาละเสนะ ในช่วงเวลาที่ไม่แตกต่างกันมากนัก เมื่อเป็นเช่นนั้นรูปร่างของพระพิมพ์ที่สร้างไว้จึงไม่แตกต่างกันมากนัก

นอกจากนั้นในส่วนของพระพุทธรูปหรือพระพุทธรูปที่สร้างก็เป็นพระที่แกะจากฝีมือของช่างชาวมอญพื้นบ้านซึ่งก็จะมีลักษณะที่เป็นพระของชาวมอญที่ได้รับอิทธิพลจากช่างอินเดียเช่นกันดังปรากฏในรูปของพระพุทธรูปแกะสลักที่พบที่เมืองดงแม่นางเมืองทั้งที่เป็นพระในยุคแรกที่มีอิทธิพลของช่างอินเดียและพระพุทธรูปที่เกิดมาจากการสร้างสรรค์งานของช่างพื้นเมือง ดังปรากฏในภาพดังนี้

ภาพที่ ๔.๒๔ แสดงพระพุทธรูปของช่างทวารวดีแบบราชสำนักกับช่างระดับพื้นบ้าน

จากภาพจะพบว่า พระพุทธรูปที่เกิดมาจากช่างระดับราชสกุลนั้นถือว่าเป็นช่างที่ได้รับอิทธิพลจากการสร้างสรรค์งานมาจากช่างของอินเดียที่เขามาในยุคแรกผ่านอิทธิพลของเมืองทวารวดีหลักๆ เช่นเมืองอู่ทองเมืองคูบัว เมืองอู่ตะเภาเป็นต้น ที่เป็นเมืองที่มีการรับเอากระแสพระพุทธศาสนาแบบอินเดียเข้ามาในยุคแรกๆ

(๒) กระแสพระพุทธศาสนามหายานแบบขอมหรือเขมร อย่างไรก็ตามจะพบว่าเมืองดงแม่นางเมืองนั้นไม่ได้เป็นเมืองที่มีชนชาติเพียงชนชาติเดียวที่เป็นใหญ่หรือมีอยู่ในเมืองนี้ร่วมกัน แต่เมืองนี้มีคน ๒ สัญชาติอยู่รวมกันก็คือมอญ และขอม ซึ่งในยุคแรกเป็นยุคของมอญ มีอำนาจดังนั้นการสร้างความเจริญจึงเป็นเรื่องของชนชาติมอญเป็นหลัก แต่ต่อมาเมื่อชนชาติขอมหรือเขมรมีอำนาจขึ้นมาแทนก็จะพบว่า ชนชาติขอมก็ได้มีการนำเอาพระพุทธศาสนาแบบมหายานเข้ามานับถือหรือเข้ามาเป็นศาสนากระแสหลักแทนพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทสายบาลีและสันสกฤตมา โดยกระแสพระพุทธศาสนาแบบมหายานนั้นก็มีหลักฐานยืนยันก็คือการพบวัตถุโบราณประเภทพระพิมพ์ที่เป็นพระพิมพ์แบบตรีกายหรือตรัยรัตนะ ซึ่งเป็นพระพิมพ์ที่เกิดมาจากอิทธิพลของความเชื่อในพระพุทธศาสนาแบบมหายาน

ภาพที่ ๔.๒๕ แสดงภาพพระพิมพ์คติพระตรัยรัตน์อิทธิพลของพระพุทธศาสนามหายานพบที่ดงแม่นางเมือง

จากภาพของพระพิมพ์ที่นำมาประกอบการอธิบายนี้จะพบว่าเป็นภาพที่บ่งชี้ถึงการมีอยู่ของกระแสพระพุทธศาสนามหายานที่เกิดมาจากการที่ชาวขอมหรือเขมรได้เข้ามามีอำนาจและนำเอาพระพุทธศาสนามหายานเข้ามาเผยแผ่ในเมืองด้วย ซึ่งพระภิกษุมหายานที่นำมาเผยแผ่นั้นน่าจะมีทั้งพระมหายานจากจีนและมหายานจากอินเดียและธิเบตที่เดินทางมาพร้อมกับพ่อค้าชาวอินเดีย ซึ่งเมืองที่เป็นศูนย์กลางของพระพุทธศาสนามหายานในดินแดนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในยุคนั้นก็คือ “เมืองศรีเทพรามนคร”ในเขตจังหวัดเพชรบูรณ์ ซึ่งอาจจะเป็นไปได้ว่า เมืองดงแม่นางเมืองนี้จะได้รับอิทธิพลของพระพุทธศาสนาจากการนำมาจากเมืองศรีเทพก็เป็นไปได้ นอกจากนั้นแล้วกระแสพระพุทธศาสนามหายานนั้นอาจจะเป็นไปได้ว่า (๑) มาจากเมืองฟูนันหรือขอมกัมพูชา เนื่องจากว่าลักษณะการใช้ภาษาขอมหรือเขมรในเมืองดงแม่นางเมืองในการเรียกพระนามพระมหากษัตริย์ที่ถูกต้องตามหลักการใช้ภาษาของขอมทางด้านกัมพูชาเป็นอย่างดี โดยเฉพาะการใช้คำว่า กมรเตง ซึ่งคำว่า “กมรเตง” เป็นภาษาขอมแปลว่า เป็นเจ้า โดยปริยายหมายว่าเป็นที่เคารพนับถือเช่นพระเจ้าแผ่นดินและครูอาจารย์เป็นต้น ส่วนคำว่า “ชคต” นั้นเป็นภาษาสันสกฤตแปลว่า สัตว์โลกหรือปวงชน “กมรเตงชคต” แปลว่า เป็นเจ้าแห่งสัตว์โลกหรือเป็นเจ้าแห่งปวงชน เพราะฉะนั้นคำว่า “กมรเตงชคตศรีธรรมโศก” จึงอาจแปลได้ว่า พระเจ้าศรีธรรมาโศกเป็นเจ้าแห่งสัตว์โลกหรือเป็นที่เคารพนับถือของปวงชน อนึ่ง พึงสังเกตว่า คำว่า “กมรเตง” นั้น ใช้สำหรับนำหน้านามของบุคคลซึ่งเป็นที่เคารพนับถือทั้งที่ยังดำรงชีวิตอยู่หรือสิ้นชีวิตไปแล้วก็ได้ แต่คำว่า “ชคต” เช่นในศิลาจารึกนี้ ใช้เฉพาะผู้ที่สิ้นชีวิตไปแล้วเท่านั้น[134] (๒) อาจจะเป็นไปได้ที่อิทธิพลขอมที่เข้ามาในเมืองดงแม่นางเมืองนี้อาจจะไม่ได้มา

[134] จารึกในประเทศไทย ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), **จารึกดงแม่นางเมือง ด้านที่ ๒**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/image_detail/๒๔๙๑๖ [๘ มกราคม ๒๕๖๕].

จากกัมพูชา แต่อาจจะมาจากภาคใต้ของเมืองไทยก็คือเมืองนครศรีธรรมราชแทนเพราะจากรึกหลักนี้ได้กล่าวถึง “พระเจ้ากรุงศรีธรรมาโศกราช” ดังปรากฏในจารึกด้านที่ ๒ ว่า

“สิ่งสักการะที่มหาราชาธิราชผู้มีพระนามวากรุงศรีธรรมาโศกถวายแดพระสรีรธาตุซึ่งมีพระนามวากมรเตงชคตศรีธรรมาโศก ณ ตำบลธานยปุระ”[135]

ซึ่งการที่จารึกปรากฏพระนามพระเจ้ากรุงศรีธรรมาโศกราชนั้นถือว่าเป็นชื่อพระมหากษัตริย์ของเมืองนครศรีธรรมราช โดยเรื่องราวที่เกี่ยวกับพระเจ้าศรีธรรมโศกทั้งสองพระองค์ปรากฏอยู่ในหนังสือเอกสารประวัติศาสตร์เมืองพัทลุง ซึ่งแต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๒๗๒ สมัยกรุงศรีอยุธยา รัชกาลสมเด็จพระภูมินทรราชา (ขุนหลวงท้ายสระ) เล่าเรื่องนางเลือดขาว มีใจความตอนหนึ่งเกี่ยวกับพระเจ้าศรีธรรมาโศกทั้งสองพระองค์ว่า “นางและเจ้าพญา (คือนางเลือดขาว และกุมารผู้เป็นสามี) กรีฑาพลกลับหลังมายังสทิงบางแก้วเล่าแล กุมารก็เลียบดินดูจะสร้างเมือง ก็มาถึงแขวงเมืองนครศรีธรรมราช และก็สร้างพระพุทธรูปเป็นหลายตำบล จะตั้งเมืองบมิได้ เหตุน้ำนั้นเข้า หาพันธุ์สักบมิได้ ก็ให้มาตั้ง ณ เมืองนครศรีธรรมราช <u>แลญังพระศพธาตุแลเจ้าพระยา (แลเจ้าพระญา = คือเจ้าพระญา) ศรีธรรมาโศกราช ลูกเจ้าพระยาศรีธรรมโศกราชนั้น</u>” สำหรับข้อความที่ใช้เส้นดำนั้น หมายความว่า “ซึ่งมีพระบรมอัฐิของเจ้าพระญาศรีธรรมาโศกราช ผู้เป็นพระราชโอรสของเจ้าพระญาศรีธรรมาโศกราช ประดิษฐานอยู่ในที่นั้น” ตามข้อความที่ยกมานี้พอจะทราบได้ว่า เมืองนครศรีธรรมราชในสมัยนั้นมีพระเจ้าแผ่นดินที่ทรงพระนามว่าพระเจ้าศรีธรรมาโศกราชอยู่สองพระองค์ คือ ผู้ที่เป็นพระชนกกับผู้ที่เป็นพระราชโอรส[136] ซึ่งข้อความที่มีลักษณะเดียวกันนี้ได้มาปรากฏในจารึกดงแม่นางเมืองก็ชวนให้สงสัยว่าขอมหรือเขมรที่มีมีอิทธิพลในการปกครองเมืองดงแม่นางเมืองนี้อาจจะไม่ใช่ขอมเมืองพระนคร แต่อาจจะเป็นขอมที่มาจากเมืองนครศรีธรรมราชก็ได้ โดยจากการศึกษาข้อความในจารึกจะพบว่า ได้มีการกล่าวถึงพระเจ้าศรีธรรมาโศกราชที่เป็นพระราชโอรสได้มีการนำอัฐิของพระราชบิดาซึ่งในจารึกใช้คำว่า “กมรเตงชคตศรีธรรมาโศก ณ ตำบลธานยปุระ”มาประดิษฐานไว้ที่เมืองธานยะปุรีแห่งนี้ เหตุที่ว่าหมายถึง พระเจ้าศรีธรรมาโศกราชผู้เป็นพระราชบิดาก็คือมีคำว่า “กะมะระเตงชะคัต” ซึ่งหมายถึงพระราชาที่ทรงสวรรคตไปแล้ว ซึ่งพราหมณ์โดยการมีพระรับสั่งของพระราชาคือพระยาศรีธรรมาโศกราชผู้เป็นพระราชโอรสได้ให้นำมาพระอัฐิมาประดิษฐานไว้ ณ เมืองธานยะบุรีแห่งนี้ และมีการสร้างพระเจดีย์บรรจุพระธาตุของพระราชาบิดาไว้พร้อมทั้งตั้งรูปของพระราชบิดาของพระองค์ไว้

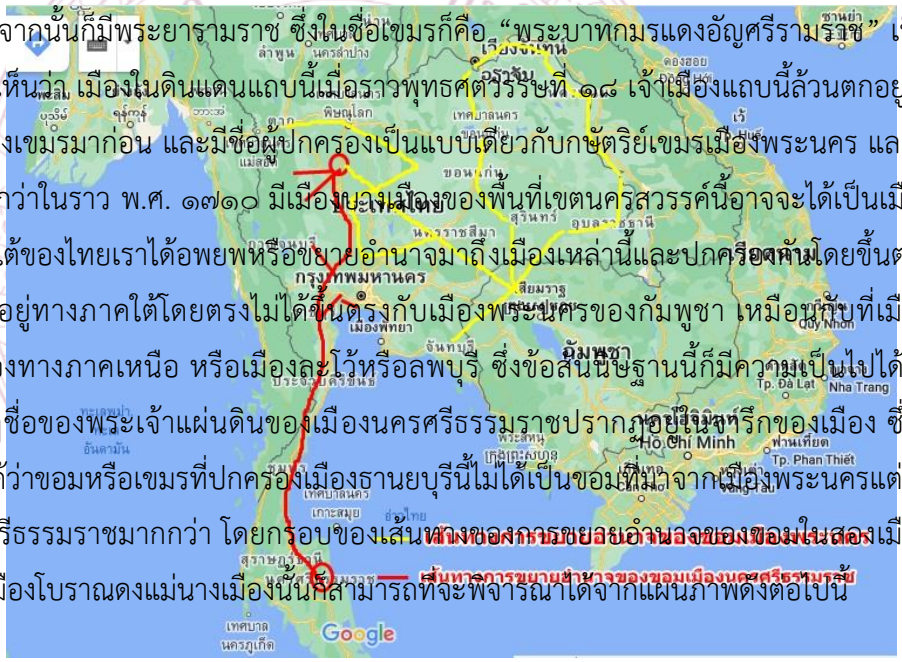
---

[135] จารึกในประเทศไทย ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), **จารึกดงแม่นางเมือง ด้านที่ ๒**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/image_detail/๒๔๙๑๖ [๘ มีนาคม ๒๕๖๕].

[136] จารึกในประเทศไทย ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), **จารึกดงแม่นางเมือง ด้านที่ ๒**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/image_detail/๒๔๙๑๖ [๘ มีนาคม ๒๕๖๕].

บูชา ณ ที่แห่งนั้น พร้อมทั้งมีการตั้งเป็นอารามหรือวัดหรือศาสนสถานที่มีการถวายเครื่องกัลปนาไว้เป็นการบูชาพระอัฐิของพระราชาผู้เป็นพระราชบิดา ณ เมืองธานยะบุรีแห่งนี้ ซึ่งในจารึกระบุเวลาว่าเป็นช่วงเวลาราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ คือราว พ.ศ. ๑๗๑๐ และระบุว่า “พระเจ้าสุนัติ” ผู้ที่เป็นพระราชาในเมืองนี้ในฐานะที่เป็นพระราชาต่างพระเนตรพระกรรณของพระเจ้าศรีธรรมาโศกราชที่เมืองนครศรีธรรมราชก็จะต้องทำบุญอุทิศแด่พระราชบิดาของพระองค์ด้วยการถวายกัลปนาผลหรือถวายสิ่งของเพื่อเป็นการอุทิศให้กับพระอารามแล้วอุทิศบุญให้กับพระราชบิดาของพระเจ้าศรีธรรมาโศกราชแห่งกรุงนครศรีธรรมราชนั้นอีกด้วย

จากการรวบรวมข้อมูลมาทั้งหมดก็จะพบว่าข้อสันนิษฐานทั้ง ๒ ข้อนั้นถือว่ามีความเป็นไปได้ทั้งสองข้อเนื่องจากพื้นที่นครสวรรค์พิษณุโลกไปจนถึงสุโขทัยนั้นในอดีตก็เคยตกอยู่ภายใต้อำนาจของเมืองพระนครของกัมพูชามาก่อน ซึ่งในเอกสารจีนลายฉบับได้รู้ชื่อของกษัตริย์สุโขทัยเป็นชื่อแบบเขมร เช่น พ่อขุนศรีอินทราทิตย์พระนามเดิม คือ “กมรแดงอัญผาเมือง” ในจารึกวัดศรีชุมกับเอกสารจีนตรงกัน[137] นอกจากนั้นก็มีพระยารามราช ซึ่งในชื่อเขมรก็คือ “พระบาทกมรแดงอัญศรีรามราช” เป็นต้น ซึ่งแสดงให้เห็นว่า เมืองในดินแดนแถบนี้เมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ เจ้าเมืองแถบนี้ล้วนตกอยู่ในการปกครองของเขมรมาก่อน และมีชื่อผู้ปกครองเป็นแบบเดียวกับกษัตริย์เขมรเมืองพระนคร และก็เป็นไปได้อีกหากว่าในราว พ.ศ. ๑๗๑๐ มีเมืองบางเมืองของพื้นที่เขตนครสวรรค์นี้อาจจะได้เป็นเมืองที่ขอมจากภาคใต้ของไทยเราได้อพยพหรือขยายอำนาจมาถึงเมืองเหล่านี้และปกครองกันโดยขึ้นตรงกับเมืองหลักที่อยู่ทางภาคใต้โดยตรงไม่ได้ขึ้นตรงกับเมืองพระนครของกัมพูชา เหมือนกับที่เมืองสุโขทัยหรือเมืองทางภาคเหนือ หรือเมืองละโว้หรือลพบุรี ซึ่งข้อสันนิษฐานนี้ก็มีความเป็นไปได้สูงเพราะมีปรากฏชื่อของพระเจ้าแผ่นดินของเมืองนครศรีธรรมราชปรากฏอยู่ในจารึกของเมือง ซึ่งก็อาจจะเป็นไปได้ว่าขอมหรือเขมรที่ปกครองเมืองธานยบุรีนี้ไม่ได้เป็นขอมที่มาจากเมืองพระนครแต่มาจากเมืองนครศรีธรรมราชมากกว่า โดยกรอบของเส้นทางของการขยายอำนาจของขอมในสองเมืองใหญ่ที่เข้ามาสู่เมืองโบราณดงแม่นางเมืองนั้นก็สามารถที่จะพิจารณาได้จากแผนภาพดังต่อไปนี้

[137] จารึกในประเทศไทย ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), **จารึกวัดศรีชุม**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/๑๗๗ [๘ มีนาคม ๒๕๖๕].,

ภาพที่ ๔.๒๖ แสดงเส้นทางการขยายอำนาจของขอมในพุทธศตวรรษที่ ๑๗

จากการกล่าวมาในประเด็นเรื่องของศาสนาและความเชื่อของชุมชนเมืองดงแม่นางเมืองในประเด็นที่เกี่ยวกับศาสนาจะพบว่า ศาสนาที่เป็นหลักของชุมชนเมืองโบราณแห่งนี้ก็คือ (๑) พระพุทธศาสนาเถรวาทสายบาลีและสันสกฤตตรงกับยุคสมัยคุปตะตอนปลายโดยมีชาวมอญโบราณเป็นผู้เผยแผ่และสร้างสรรค์ศิลปะขึ้นมาเพื่อเมืองนี้ (๒) พระพุทธศาสนามหายาน เป็นศาสนาที่ชุมชนชาวขอมที่เชื่อกันว่าเป็นขอมที่มีอิทธิพลมาจากเมืองนครศรีธรรมราชมาปกครองแล้วเอาพระพุทธศาสนาแบบมหายานเข้ามาเผยแผ่หรือมารับกระแสพระพุทธศาสนามหายานจากเมืองโบราณศรีเทพ หรือว่าอู่ทองเข้ามาเป็นศาสนาประจำชุมชนของตน

๔.๑๑.๑.๗ ความเจริญและความเสื่อม

สำหรับความเจริญของเมืองโบราณดงแม่นางเมืองนั้นน่าจะอยู่ในช่วงของพุทธศตวรรษที่ ๑๔- ๑๗ เนื่องจากว่าเป็นช่วงที่ชุมชนดงแม่นางเมืองนั้นได้มีการพัฒนาในด้านต่างๆไปเป็นอย่างมากโดยเฉพาะการพัฒนาในแง่ของพื้นที่และในแง่ของวัดวาศาสนาและเป็นช่วงที่อาณาจักรในวัฒนธรรมแบบทวารวดีมีความเจริญรุ่งเรืองบ้านเมืองในดินแดนแถบนี้ล้วนมีการแข่งขันกันในการสร้างความเจริญหรือสร้างบ้านแปงเมือง และมีการติดต่อค้าขายระหว่างกันทั้งที่เป็นการค้าขายระหว่างงเมืองหรือชุมชนที่อยู่ใกล้เคียงกันและชุมชนที่อยู่ห่างไกลกันหรือการค้าขายระหว่างรัฐต่อรัฐที่อยู่ต่างแดน เช่น (๑) ค้าขายกับจีน (๒) ค้าขายกับอินเดีย- โรมัน (๓) ค้าขายกับรัฐอื่นๆ จนสามารถระดมทุนเข้ามาเพื่อสร้างความเจริญรุ่งเรืองให้กับชุมชนขของตนเองได้

สำหรับชุมชนโบราณเมืองดงแม่นางเมืองนั้น ร่องรอยของความเจริญที่พบก็ได้แก่ (๑.) ความเจริญทางด้านการเมือง (๒.) ความเจริญทางด้านการชลประทาน (๓.)ความเจริญทางด้านศาสนาและวัฒนธรรม (๔.) ความเจริญทางด้านการเศรษฐกิจ โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

(๑) ความเจริญทางด้านการเมือง สำหรับความเจริญทางด้านการเมืองการปกครองนั้นจะพบว่า เมืองดงแม่นางเมืองยุคแรกที่เป็นการปกครองของชาวมอญนั้นได้มีการวางระบบการเมืองการปกครองตามแบบของอินเดียโบราณก็คือการปกครองแบบกษัตริย์ คือการปกครองที่มีกษัตริย์เป็นผู้ปกครองมีราชวงศ์ดำเนินการปกครองภายใต้กรอบของแนวคิดเชิงสายโลหิตหรือระบบแนวคิดแบบพระเจ้าจักรพรรดิ์ ซึ่งผู้ที่จะได้มาเป็นผู้ปกครองนั้นจะต้องเป็นผู้มีบุญและสืบเชื้อสายมาจากวงศ์ของกษัตริย์ และมีโครงสร้างการปกครองที่มีระบบของ “เจ้า”หรือผู้ปกครอง รวมทั้งเสนา

อำมาตย์ที่ทำหน้าที่ช่วยกษัตริย์ปกครองและมีระบบข้าทาสบริวาร รวมถึงไพร่ฟ้าประชาชนที่อยู่ภายใต้การปกครองของพระมหากษัตริย์ที่ทำหน้าที่เสมือน"บิดา"ที่ปกครองบุตร โดยผู้ปกครองเมืองดงแม่นางเมืองยุคแรกนั้นเป็นชาวมอญที่อยู่ในพื้นที่บริเวณนั้น และเนื่องจากว่าชุมชนทวารวดีทุกยุคสมัยไม่ได้เป็นชุมชนที่อยู่เพียงลำพัง กล่าวคือมีชุมชนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งที่ขึ้นมามีอำนาจ แต่ชุมชนทวารวดีในยุคนั้นมีประชากรอยู่รวมกันเป็น ๒ กลุ่มก็คือ ๑.มอญ และ ๒.เขมร ดังนั้นกรอบการปกครองก็จะต้องตกอยู่ภายใต้การปกครองของกลุ่มคนทั้ง ๒ กลุ่มนี้โดยช่วงแรกเป็นกลุ่มมอญที่มีอำนาจ แต่ช่วงต่อมาฝ่ายกลุ่มเชื้อชาติเขมรก็ได้มีอำนาจสามารถขึ้นปกครองเมืองได้และมีเจ้าเมืองที่เป็นขอมหรือเขมรชื่อว่า "พระเจ้าสุนัติ" ดังที่ปรากฏในจารึกดงแม่นางเมืองว่า

> "สิ่งสักการะที่มหาราชาธิราชผู้มีพระนามวากรุงศรีธรรมาโศกถวายแด่พระสรีรธาตุซึ่งมีพระนามวากมรเตงชคตศรีธรรมาโศก ณ ตำบล ธานยปุระเชนในบัญชีนี้ข้าบาทมูลผูมีวรรณทุกเหลา ๒๐๑๒ พาน ๒๒ ถวย เงิน ๒๒ ชาง ๑๐๐ มา ๑๐๐ นาค ๑๐๐ สีวิกา สองเปนพระบูชา วันหนึ่งขาวสาร ๔๐ ลิตร มหาเสนาบดีผูหนึ่งชื่อศรีภูวนาทิตยอิศวรทวีปนำกระแสพระราชโองการราชาธิราชมายังกรุงสุนัต ผูครอบครอง ณ ธานยปุระ บัณฑูรใชให้ถวายที่นาซึ่งได กำหนดเขตไวแลวเปนพระบูชากมรเตงชคตใน(มหา)ศักราช ๑๐๘๙."[138]

จากหลักฐานในจารึกดงแม่นางเมืองนี้จะพบว่ากษัตริย์ที่ปกครองเมืองธานยบุรีนี้เป็นกษัตริย์ขอมที่มีเชื้อสายมาจากขอมที่มาจากทางภาคใต้ของไทยก็คือ เมืองนครศรีธรรมราชดังที่ปรากฏในตำนานเมืองนครศรีธรรมราชในภาคที่ ๔ ระบุว่า "กล่าวถึงพญาศรีธรรมาโศกราชจากเมืองอินทปัตย์ลงมาปกครองเมืองนครศรีธรรมราชพร้อมด้วยพระอนุชาสองพระองค์คือ จันทรภานุ กับ พงษาสุรา (คือพญาจันทรภาพที่ ๑ และพญาจันทรภาณุที่ ๒) ภายหลังได้ทำสงครามกับพระเจ้าอู่ทองและมีไมตรีกันในที่สุด เมื่อพญาศรีธรรมาโศกราชสิ้นพระชนม์ พระอนุชาชื่อจันทรภาณุขึ้นครองราชย์แทน ตำนานเมืองกล่าวว่า พญาจันทรภาณุครองราชย์ได้ไม่นานก็เกิดโรค ระบาดภายในเมือง ส่วนตำนานพระบรมธาตุกล่าวว่า หลังการสิ้นพระชนม์ ของพญาจันทรภาพที่ ๑ และเมื่อจันทรภาพที่ ๒ ขึ้นครองเมือง ต่อมาไม่ นานก็เกิดโรคระบาด และเมืองนครศรีธรรมราชก็ขาดผู้ปกครองอีก ซึ่งประเด็นที่น่าสนใจ คือ การเดินทางของพระเจ้าศรีธรรมาโศกราชจาก เมืองอินทรปัตย์เข้ามาปกครองเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งน่าจะมีเค้าเงื่อนความสัมพันธ์กับจารึกดงแม่นางเมืองที่ค้นพบในจังหวัดนครสวรรค์[139] ตามเนื้อหากล่าวว่าจารึกขึ้นในปี พ.ศ. ๑๗๑๐ กล่าวถึงพญาศรีธรรมาโศกราช สองพระองค์

---

[138] จารึกในประเทศไทย ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), **จารึกดงแม่นางเมือง ด้านที่ ๒**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/image_detail/๒๔๙๑๖ [๘ มีนาคม ๒๕๖๕].

[139] ๑๓ ตำนานพระพุทธสิหิงค์, (พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๕๑๗), หน้า ๗.

ซึ่งนักวิชาการได้มีความเห็นแตกต่างกันของความเป็นกษัตริย์ขอมในราชวงศ์ ”ศรีมหาราช” ที่มามีอิทธิพลในการปกครองเมืองดงแม่นางเมืองนี้โดยนักวิชาการกลุ่มหนึ่งเห็นว่า ราชวงศ์ศรีมหาราชนี้เป็นราชวงศ์ที่มาจากเมืองละโว้หรือลพบุรี เช่น ยอร์ช เซเดย์ให้ความคิดว่า พญาศรีธรรมาโศกราช ตามปรากฏใน จารึกดงแม่นางเมืองควรเป็นกษัตริย์ครองเมืองละโว้ (ลพบุรี) และเคลื่อน ย้ายลงไปทางใต้เพราะอ่านาจทางการเมืองเขมร[140]

ขจร สุขพานิช ตั้ง ข้อสมมุติฐานจากจารึกดงแม่นางเมืองว่า ลุ่มน้ำเจ้าพระยาน่าจะเป็นต้นกำเนิดของราชวงศ์ศรีธรรมาโศกราช และก่อนที่จะเคลื่อนย้ายลงสู่เมือง นครศรีธรรมราช เพราะอำนาจทางการเมืองเขมร พระองค์มีความสัมพันธ์กับท้าวอู่ทองแห่งรัฐอยุธยา ตามหลักฐานที่กล่าวในตำนานว่า

> “...สำเร็จแล้วท้าวอู่ทองยกหัตถ์เบื้องขวาว่าแต่เทียมแท่นศิลาไปฝ่ายทักษิณเป็นแดนพระเจ้าศรีธรรมาโศกราช แต่เทียมแท่นศิลาไปฝ่ายอุดรเป็นแท่นท้าวอู่ทอง พญาศรีธรรมาโศกราชไม้ทั้งปวงก็แหวกออกมาครา นั้นแล ท้าวอู่ทองพญาศรีธรรมาโศกราชหลั่งน้ำทักษิโณทกอธิษฐานเป็น พระญาติวงศ์กันสืบไป ถ้าสิ้นบุญพญาศรีธรรมาโศกราชแล้วเธอฝากพระนางศรีธรรมาโศกราช และทั้งพญาจันทรภาณุพญาพงศ์สุราหะผู้น้องทั้งสองด้วย และพญาศรีธรรมาโศกราชว่าแก่ท้าวอู่ทอง ณ เมืองของท่านโพ้นขัด สิ่งใดบ้างซึ่งหาไม่ ท้าวอู่ทองบอกว่าขัดแต่หวาย แส้ม้า คันขอ เชือกหวั่น พรวนคร้อง แลพญาศรีธรรมาโศกราชเมืองของขัดสิ่งใดเล่า และพญาศรี ธรรมาโศกราชว่าขัดแต่เกลือ อาณาประชาราษฎร์ไม่รู้ทำกิน แลท้าวอู่ทอง ว่าจงให้สำเภาเข้ามาจะจัดให้ออกไป จะได้บุญให้ทานแล้ว พญาศรีธรรมา โศกราช ท้าวอู่ทองปราศรัยกันแล้วก็เสด็จกลับมายังเมืองทั้งสองฝ่าย แล
>
> ครั้งมาถึงเมืองนครศรีธรรมราช พญาศรีธรรมาโศกราชให้เร่งคนทั้งหลาย ให้ทำพระมหาธาตุลงรักปิดทองสำเร็จแล้ว กะเกณฑ์ให้หัวเมือง ๑๒ นักษัตร ทำพระหน้อง แล้วพญาศรีธรรมาโศกราชก็ให้ทำพระไพหารใหญ่ชื่อไพหาร แล้วส่งเครื่องบรรณาการมีพระราชสาร”[141]

จากหลักฐานนี้ขจร สุขพานิช ตั้งข้อสังเกตว่าเป็นเหตุการณ์ที่เชื่อมต่อศักราชในจารึกพอดี[142] แต่นักวิชาการอีกกลุ่มหนึ่งกลับบเห็นโต้แย้งเกี่ยวกับความคิดเห็นเรื่องพญาศรีธรรมาโศกราชของนักวิชาการกลุ่มแรก เช่น ศรีศักร วัลลิโภดม สันนิษฐานว่า พญาศรีธรรมาโศกราชน่าจะเกี่ยวข้องกับกษัตริย์ ผู้ปกครองเมืองนครศรีธรรมราชเท่านั้น โดยเฉพาะแหล่งกำเนิดของ ราชวงศ์ศรีธรรมาโศกราชจะอยู่ที่นครศรีธรรมราชโดยตรงและภายหลังเข้ามามีอิทธิพลในลุ่มน้ำเจ้าพระยา ซึ่งสอดคล้องกับ

---

๑๔ กรมศิลปากร, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๓ พระนคร : สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๐๘)

140

141

142

เหตุการณ์ที่ปรากฏใน ชินกาลมาลีปกรณ์ ที่กล่าวว่าผู้ปกครองเมืองนครศรีธรรมราชเคยยกทัพขึ้น มายึดเมืองละโว้ไว้ได้และขึ้นครองราชย์ที่นั่น[143]

ในส่วนนักวิจัยมีความเห็นคล้องกับความเห็นของศรีศักร วัลลิโภดมเนื่องจากว่าในเนื้อหาจารึกเน้นย้ำอย่างชัดเจนว่า ต้นสังกัดก็คือ พระเจ้าศรีธรรมาโศกราชนั้นหมายถึงพระมหากษัตริย์ที่ทรงปกครองเมืองอีกเมืองหนึ่ง แต่ทรงมีพระราชโอการให้เจ้าผู้ปกครองเมืองดงแม่นางเมืองนี้ทำการบูชา “พระสรีรธาตุ”ซึ่งก็ไม่ได้หมายถึง พระศพของพระเจ้าศรีธรรมาโศกราชผู้เป็นพระราชบิดา แต่หมายถึง “พระอัฐิ” หรือ “กระดูก”ของพระราชบิดาที่ทรงเคารพและปรารถนาที่จะทำการกุศลถวายพระองค์จึงมีพระราชโองการให้มหาเสนาบดีผูหนึ่งชื่อศรีภูวนาทิตยอิศวรทวีปนำกระแสพระราชโองการราชาธิราชมายังกรุงสุนัต ผูครอบครอง ณ ธานยปุระ ซึ่งสิ่งที่ยืนยันความเป็นกษัตริย์ที่มาจากเมืองนครศรีธรรมราชก็คือ “คติเรื่องการบูชาพระทันตธาตุที่ได้รับอิทธิพลมาจากลังกา” ซึ่งพระทันตธาตุนั้นเป็นของพระพุทธเจ้าที่ประชาชนควรบูชา แต่สำหรับพระมหากษัตริย์นั้นก็ควรยกพระสรีรธาตุหรือพระอัฐิเป็นเครื่องสักการะบูชาแทนในฐานะที่ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ โดยทรงให้มีการก่อพระเจดีย์ขึ้น ซึ่งเป็นเจดีย์ขนาดใหญ่พร้อมนำเอาพระอัฐิธาตุของพระเจ้าศรีธรรมาโศกราชที่เป็นพระราชบิดามาบรรจุไว้ ณ เมืองนี้ พร้อมทั้งได้เสด็จมาประทับที่นี่จากนั้นเมื่อทรงระลึกถึงก็ได้มีพระราชโองการให้ข้าราชบริพารขึ้นมาแจ้งข่างว่าให้ถวายที่นาเป็นการกุศลแก่พระราชบิดาด้วย และได้มีการ “จารึกเรื่องราวการกระทำบุญของพระองค์ไว้ ณ เจดีย์แห่งนั้นในเมืองธานยบุรีนี้ ซึ่งปกครองโดยพระเจ้าสุนัติ”ความจริงก็น่าจะเป็นไปในลักษณะนี้ ซึ่งการที่พระเจ้าศรีธรรมาโศกราชผู้เป็นพระราชบิดานั้นทรงสวรรคตเพราะเหตุใดนั้นก็อาจจะสันนิษฐานว่าน่าจะมาจากเหตุคือ “โรคระบาดที่เกิดขึ้นในเมืองนครศรีธรรมราชนั้น เพราะในตำนานระบุชัดว่าเมืองนครศรีธรรมราชประสบกับสภาวะของโรคระบาดอยู่หลายครั้ง ดังนั้น เมื่อเกิดสภาวะของโรคระบาดพระราชบิดาของเจ้าผู้ครองนครศรีธรรมราชจึงได้อพยพผู้คนมาปกครองเมืองที่เมืองธานยบุรีนี้ และทรงเสด็จสวรรคตที่นี่ ฝ่านยพระเจ้าศรีธรรมาโศกราชผู้ครองนครศรีธรรมราชก็ได้เสด็จมาจัดการพระบรมศพจากนั้นก็เสด็จกลับเมืองนครศรีธรรมราชและได้มีพระราชโองการในการให้ทำการกุศลเพื่ออุทิศส่วนบุญส่วนกุศลให้กับพระราชบิดาของพระองค์ที่เมืองนี้ด้วย และมีการจารึกเอาไว้ที่เจดีย์แห่งนั้นด้วย และนี่คือความจริงที่น่าจะเป็นไปได้จากการที่มีหลักฐานยืนยันและมีข้อมูลในหลักฐานได้ระบุถึงความมีอยู่ของราชวงศ์ศรีมหานราชที่เมืองดงแม่นางเมืองนี้ และการที่เมืองนี้มีความมั่นคงทางด้านการปกครอง ประกอบกับมีความมั่นคงทางเศรษฐกิจจึงสามารถระบุชัดได้ว่าเมืองดงแม่นางเมืองนี้ถือว่าเป็นมเมืองที่มีความเจริญในทางการเมืองการปกครองอย่างหนึ่งในยุคพุทธศตวรรษที่ ๑๔- ๑๖ อย่างแน่นอน

(๒) ความเจริญทางด้านการชลประทาน จากการศึกษาพื้นที่ของดงแม่นางเมืองจะพบว่าประชาชนที่แหล่งโบราณคดีดงแม่นางเมืองมีความรู้เรื่องการจัดการน้ำ เนื่องจากพบว่า การ

143

สร้างคูน้ำคัน ดินนี้เกิดขึ้นหลังจากที่มีการตั้งถิ่นฐานแรกเริ่มในชั่วระยะเวลาหนึ่งแล้ว จึงได้มีการสร้างคูน้ำคันดิน โดยอาจมีจุดมุ่งหมายเพื่อช่วยในเรื่องการชลประทาน ป้องกันน้ำท่วมในฤดูน้ำหลาก เก็บกักน้ำไว้ ใช้ในฤดูแล้ง และการผันน้ำให้ไหลเลี้ยงทั่วทั้งเมือง ซึ่งพื้นนี้นี้เชื่อว่าในช่วงแรกเกิดน้ำท่วม ต่อมาชาวเมืองก็ได้ทำการสร้างคูน้ำคันดินขึ้นมาเพื่อป้องกันน้ำท่วม

นอกจากนี้จะพบว่า ประชาชนที่นี่รู้จักการผันน้ำที่มีอยู่ทางธรรมชาติให้เข้ามาหล่อเลี้ยงภายในเมือง คือ ทางด้านทิศ เหนือของเมืองจะอาศัยการผันน้ำจากทางน้ำสาขาของแม่น้ำปิง ทำให้เกิดห้วยขมิ้น และมาบกร่าง โดยที่เส้นทางน้ำของห้วยขมิ้นจะเป็นทางน้ำธรรมชาติ ที่ในปัจจุบันก็ยังมีการขุดลอกอยู่ และมาบ กร่างนั้นจะเกิดจากการขุดคลองที่เชื่อมต่อกับคลองคตทางด้านทิศเหนือ และทำการขุดสระก่อนที่ จะเข้าตัวเมือง ซึ่งสันนิษฐานว่าอาจมีหน้าที่ในการกักเก็บน้ำ หรือเป็นการชะลอน้ำ และทางทิศ ตะวันออกของเมืองจะมีการขุดคลองระบายน้ำให้ออกไปสู่คลองคต ซึ่งเป็นคลองที่ไหลไปออกแลกเปลี่ยนสินค้ากับชุมชนอื่น ซึ่งการเกิดการจัดการน้ำนี้ถือว่าเป็นความเจริญอีกอย่างหนึ่งของเมือง

(๓) ความเจริญทางด้านศาสนา

สำหรับความเจริญทางด้านศาสนานั้นจะพบว่าเมืองดงแม่นางเมืองมีการติดต่อกับเมืองหรือแหล่งชุมชนอื่นที่อยู่ภายนอก ซึ่งการติดต่อดังกล่าวนั้นก็มีการแลกเปลี่ยนหรือนำเข้าในเรื่องของศาสนาและความเชื่อที่สำคัญเข้ามาสู่เมือง โดยศาสนาและความเชื่อของชาวเมืองดงแม่นางเมืองในยุคนั้นก็คือ พระพุทธศาสนาเถรวาทสายบาลี ซึ่งแม้ว่าเราจะไม่พบหลักฐานในเชิงของจารึกของชาวมอญที่มักจะใช้อักษรปัลลวะมาเป็นอักษรพื้นฐานของการบันทึกเรื่องราวของพระพุทธศาสนาของชาวเมืองที่นี่ก็ตาม แต่ชุมชนรอบๆของเมืองดงแม่นางเมืองไม่ว่าจะเป็นโคกไม้เดนหรือเมืองบึงคอกช้างหรืออู่ตะเภา เมืองโคกไม้เดน เป็นต้นก็จะพบว่า เมืองเหล่านี้มีการใช้อักษรปัลลวะในการบันทึกคำสอนและเรื่องราวของพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะการบันทึกคาถา เย ธัมมา ในองค์พระพิมพ์หรือพระเครื่อง แต่ก็พอสันนิษฐานจากหลักฐานที่พบก็คือ พระพิมพ์ที่มีรูปแบบที่คล้ายกันกับเมืองโบราณอื่นๆในบริเวณเดียวกันนี้ ซึ่งก็แสดงว่าเมืองดงแม่นางเมืองในยุคแรกที่มอญมีอำนาจก็อาจจะเป็นเมืองที่นับถือพระพุทธศาสนาเถรวาทในสายบาลีสืบทอดมาจากสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราชได้เช่นเดียวกัน และนอกจากนั้นพระพุทธศาสนาที่เข้ามาในเมืองดงแม่นางเมืองอีกกระแสที่มีความชัเจนก็คือพระพุทธศาสนาเถรวาทสายสันสกฤตซึ่งก็ได้แก่นิกายสรวาสติวาทิน ซึ่งนิกายสรวาสติวาทินนั้นเป็นนิกายในศาสนาพุทธฝ่ายสาวกยาน ที่พระอุปคุตก่อตั้งขึ้น คัมภีร์ทีปวงศ์ระบุว่านิกายนี้แยกมาจากมหีศาสกะ ส่วนหลักฐานฝ่ายสันสกฤตกล่าวว่าแยกมาจากนิกายเถรวาทโดยตรง นิกายนี้แพร่หลายไปทั่วอินเดียกลางและอินเดียเหนือ รวมทั้งแพร่หลายไปสู่เอเชียกลางและประเทศจีนด้วย หลักธรรมของนิกายนี้เขียนด้วยภาษาสันสกฤต นิกายนี้ในญี่ปุ่นเรียกว่านิกายกุชา หลักธรรมโดยทั่วไปใกล้เคียงกับเถรวาท แต่ต่างกันที่ว่านิกายนี้ถือว่า ขันธ์ห้าเป็นของมีอยู่จริง (ในระดับสมมุติสัจจะ) พระอรหันต์

เสื่อมได้ สิ่งทั้งหลายมีอยู่และเป็นอยู่ในลักษณะสืบต่อ หรือนิกายนี้ มีหลักปรัชญาว่าด้วย “ความมีอยู่แห่งสิ่งทั้งหลาย” คือ “สรวมฺ อสฺติ” เป็นหัวใจสำคัญ นิกายนี้ถือว่า สิ่งทั้งหลายไม่ว่าสังขตะ ก็ดี อสังขตะก็ดี ย่อมมีสภาวะที่มีอยู่ด้วยตัวของมันเองตลอดกาล ทั้ง ๓ คือ มีอยู่ ดำรงอยู่ตลอดอดีตกาล ปัจจุบันกาล อนาคตกาล ตัวอย่างนามกับรูปซึ่งเป็นสังขตธรรม ก็มีสภาพเที่ยงคงที่ตลอดกาลทั้ง ๓ ความเกิดดับเป็นเพียงอาการของธรรมนั้น ๆ เท่านั้น ซึ่งพระพุทธศาสนาเถรวาทนิกายสรวาสติวาทินนี้ได้รับการเผยแผ่ไปยังดินแดนต่างๆของไทยไม่ว่าจะเป็นที่ภาคอีสานภาคกลางหรือภาคเหนือที่เป็นเมืองหรือพื้นที่ในสมัยทวารวดี ซึ่งลักษณะสำคัญของพระพุทธศาสนาเถรวาทนิกายสรวาสติวาทินที่สำคัญที่พบในพื้นที่ต่างๆของเมืองไทยก็คือ มีรูปแบบของการสร้างพระพุทธรูปหรือพระพิมพ์ก็ตามที่จะต้องมีการแสดง “พุทธวิตรรกะมุทรา” เสมอ ไม่ว่าจะเป็นพระพิมพ์ที่พบที่เมืองทัพชุมชน,เมืองโคกไม้เดน หรือเมืองอื่นๆในบริเวณของจังหวัดนครสวรรค์นี้ก็จะพบว่ามีการพบพุทธลักษณะที่แสดงวิตรรกะมุทราแทบทั้งสิ้น ซึ่งก็แสดงให้เห็นว่าเมืองโบราณสมัยทวารวดีในพื้นที่นี้ล้วนนับถือพระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทินแทบทั้งสิ้น แม้ในเมืองดงแม่นางเมืองนี้ก็เช่นเดียวกัน มีการนับถือพระพุทธศาสนานิกายสรวาทสติวาทินโดยจะพบพระพุทธรูปและพระพิมพ์ที่มีลักษณะของการแสดงวิตรรกะมุทราแทบทั้งสิ้น ยกเว้นเฉพาะพระพิมพ์ของพระพุทธศาสนามหายานภายใต้อิทธิพลของเขมรเท่านั้นที่ไม่ได้มีลักษณะของพระพุทธรูปที่แสดงวิตรรกะมุทรา นอกนั้นจะพบหมด โดยเฉพาะพระพุทธรูปนูนต่ำที่จะพบว่ามีพุทธลักษณะของพระพุทธรูปที่แสดงวิตรรกะมุทราแบบเดียวกันกับที่พบที่เมืองอื่น

(๔.) ความเจริญทางด้านการเศรษฐกิจ

สำหรับความเจริญทางด้านเศรษฐกิจ ในแหล่งโบราณคดีคงแม่นางเมืองอาจจะเป็นในแง่ของการติดต่อ ซึ่งหลักฐานทางโบราณคดีที่บ่งบอกถึงการติดต่อคือ การพบเครื่อง ถ้วยเขมรจากแหล่งเตาพนมกุเลน และเครื่องถ้วยจีนจากแหล่งเตาหลายแห่ง รวมถึงเครื่องแก้ว และลูกปัดแก้ว ลูกปัดหินกึ่งอัญมณี ที่บ่งบอกว่ามีการติดต่อกับเมืองท่าชายฝั่งทะเล การพบเจอ สินค้าต่างชาตินี้อาจเป็นการบอกถึงการติดต่อของแหล่งโบราณคดีคงแม่นางเมืองกับพื้นที่อื่น ๆ ที่ อาจเกิดขึ้นจากการติดต่อใน ๒ ลักษณะคือ ๑) ในกลุ่มของเครื่องถ้วยจีน ลูกปัด และเครื่องแก้วนั้น อาจเข้ามาจากเมืองท่าชายฝั่งทะเลที่อยู่ในที่ราบเจ้าพระยาตอนล่างซึ่งอาจเป็นเมืองท่าชายฝั่ง ทะเล แล้วส่งผ่านมาทางแม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งเป็นทางน้ำสายหลักของที่ราบภาคกลาง แต่กลุ่มของ เครื่องถ้วยเขมรนั้น อาจส่งผ่านมาจากทางลุ่มน้ำลพบุรี – ป่าสักแล้วเข้าสู่แม่น้ำเจ้าพระยาโดยผ่าน กลุ่มเมืองท่าที่อยู่ในภาคพื้นทวีป เช่น แหล่งโบราณคดีจันเสน และแหล่งโบราณคดีโคกไม้เดน เป็นต้น หรืออาจใช้เส้นทางบกทางอื่นเป็นเส้นทางในการติดต่อ และ ๒) อาจเป็นการเข้ามาพร้อมกัน จากเมืองท่าเมืองเดียวกัน โดยเมืองท่าดังกล่าวนั้นติดต่อกับเมืองท่าที่อยู่ชายฝั่งทะเล และทำ หน้าที่ในการแพร่กระจายสินค้าไปยังชุมชนต่าง ๆ (distribution center) พร้อมจัดสินค้าเป็นกลุ่ม ๆ เช่น ในกลุ่มหนึ่งอาจประกอบไป

ด้วยเครื่องถ้วยจีนจากแหล่งเตาหลาย ๆ แห่ง และกลุ่มเครื่องถ้วย เขมร หรืออาจรวมไปถึงกลุ่มลูกปัดและเครื่องแก้ว แล้วจึงส่งต่อไปยังชุมชนต่าง ๆ ที่อยู่ลึกเข้ามา ในภาคพื้นทวีป[144]

๔.๑๑.๑.๘ สถานภาพปัจจุบัน

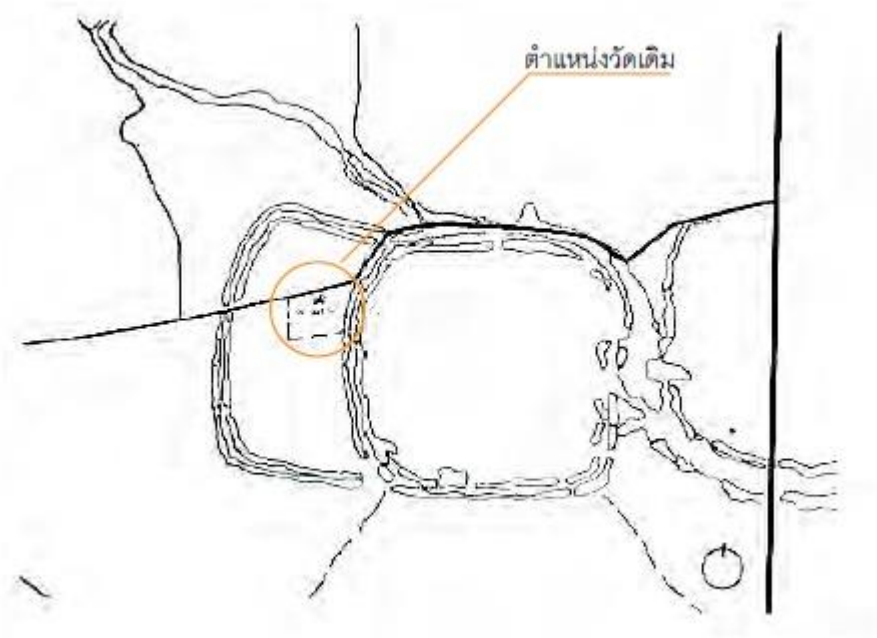
สำหรับชุมชนดงแม่นางเมืองในปัจจุบันนี้ถือว่าเป็นชุมชนใหม่ที่อพยพเข้ามาตั้งรกราก ในช่วงปี พ.ศ. ๒๕๐๐ โดยประมาณ ซึ่งอพยพมาจากหลายพื้นที่ คือ ท่าทรุด บางละมุง, อำเภอโกรกพระ จังหวัดอุทัยธานี และศรีษะเกศ โดยเริ่มต้นเข้ามาในพื้นที่ที่เรียกว่า หนองไข่เหย บริเวณแถบนี้มีการปลูกสร้างเพียง ห้างนา ชาวบ้านเข้ามาเผาถ่าน ต่อมาขี้เกียจขนของกลับบ้าง ขี้เกียจเอาควายกลับบ้าง ก็เลยลง หลักปักฐานอยู่ที่นี่เลย (ราว พ.ศ. ๒๔๙๐ เศษ ๆ) การเข้ามาของกลุ่มคนมีทั้งที่เป็นคนไทย และคน ลาว โดยกลุ่มลาวนั้น เป็นลาวเวียงจันทน์ที่ถูกกวาดต้อนไปราชบุรีก่อน แล้วจึงค่อย ๆ ขยับ ขึ้นมาที่นครสวรรค์ โดยมีหลวงพ่อพิมพา ซึ่งเป็นบุคคลเพียงคนเดียวที่ดูเหมือนจะควบคุมกลุ่มลาว นี้ได้ พื้นที่ที่เข้ามาตั้งกลุ่มบ้าน คือบริเวณบ้านมาบมะขามในปัจจุบัน ซึ่งอยู่ทางตอนล่างของเมือง โบราณดงแม่นางเมือง การเกิดขึ้นของบ้านและวัดเกิดขึ้นพร้อมๆ กัน ฉะนั้น ลักษณะการตั้งถิ่น ฐานบ้านเรือนจึงรวมอยู่เป็นกลุ่มใหญ่ล้อมรอบบริเวณวัด ถัดจากกลุ่มเรือนออกไปจึงเป็นพื้นที่ทำ กิน ต่อมาเมื่อประชากรมากขึ้นจึงมีการขยับขยายเรือนออกไป ซึ่งในการตั้งเรือนในระยะหลังจะ กระจายตัวอยู่ในพื้นที่ทำกินของเครือญาติตน ลักษณะเรือน เดิมนั้น จะเป็นกลุ่มเรือนใหญ่ ที่แยกทางเข้า แต่มาตอนหลัง ก็มีการแยกเรือนกันไปอย่างเป็นสัดส่วนชัดเจน

วัดดงแม่นางเมือง หรือ วัดดงแม่ศรีเมือง ตั้งวัดเมื่อวันที่ ๑๔ เดือน กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๔๓ เดิมเป็นสำนักสงฆ์ ชื่อสำนักสงฆ์ดงแม่นางเมือง ตั้งอยู่ในพื้นที่โบราณสถานดงแม่นางเมือง ในพื้นที่ หมู่ที่ ๑๐ บ้านดงแม่นางเมือง ตำบลตาสัง โดยเริ่มมีพระเข้ามาอยู่และเริ่มมีการก่อสร้างวัดตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๙๘ โดยใช้ชื่อสำนักสงฆ์ดงแม่นางเมือง มีพระปกครองดูแลวัดหลายรูป จากการสอบถามจากชาวบ้านในพื้นที่ที่อยู่มาดั้งเดิม จำได้ว่า มีพระมาอยู่หลายรูป คือ พระอาจารย์เผื่อน พระอาจารย์สอด พระอาจารย์เปา พระอาจารย์มี พระอาจารย์ผัน (พระครูนิรุตธรรมสาร พระครูนิสัยสุวัฒนกิจ รักษาการเจ้าอาวาสวัดดงแม่ศรีเมือง และปัจจุบันมี พระครูนิวาสบุญญากร เป็นเจ้าอาวาสวัดดงแม่ศรีเมืององค์ปัจจุบัน

ภายในวัด มีการก่อสร้างกุฏิสงฆ์ ศาลาการเปรียญ เมรุเผาศพ และก่อสร้างเสนาสนะอื่นจนมีความพร้อมที่จะขออนุญาตตั้งวัด โดยมีนายมะเห บัวชื่น ซึ่งดำรงตำแหน่งผู้ใหญ่บ้านในขณะนั้น ได้เป็นแกนนำในการ่วมกับผู้นำชุมชนและชาวบ้านดงแม่นางเมืองและพระอาจารย์ผัน (พระครูนิรุตธรรมสาร) จึงได้ทำเรื่องผ่านศึกษาธิการอำเภอบรรพตพิสัย เพื่อผ่านเรื่องไปยังจังหวัดนครสวรรค์และกระทรวงศึกษาธิการ เพื่อขอทะเบียนจัดตั้งวัดดงแม่นางเมือง แต่พระอาจารย์ เจ้าอาวาสในขณะนั้นเห็นว่าในพื้นที่ของสำนักสงฆ์ดงแม่นางเมืองนั้น มีศาลเจ้าแม่ชื่อ “เจ้าแม่ศรีเมือง” ที่

144

ชาวบ้านเคารพและศรัทธานับถืออยู่ในพื้นที่ของวัด ประกอบกับหนังสือขออนุญาตให้สร้างวัดระบุหมู่บ้านเป็น บ้านดงแม่ศรีเมือง (ชื่อหมู่บ้านตามท้องที่ของกรมปกครองชื่อเป็นดงแม่นางเมือง) จึงเห็นว่าควรใช้ชื่อว่า “วัดดงแม่ศรีเมือง” จึงได้เสนอเรื่องเพื่อตั้งวัดโดยขอใช้ชื่อวัดว่า “วัดดงแม่ศรีเมือง” และได้รับประกาศ ณ วันที่ ๑๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๔๓ เป็นต้นมา ซึ่งปัจจุบัน พระครูนิวาสบุญญากร ก็ขึ้นมาทำหน้าที่ในการพัฒนาวัดดงแม่นางเมืองเรื่อยมา โดยพื้นที่การตั้งวัดปัจจุบันนี้ก็ปรากฏในภาพดังต่อไปนี้

ภาพที่ ๔.๒๗ แสดงที่ตั้งวัดดงแม่นางเมืองหรือวัดดงแม่ศรีนางเมือง

ปัจจุบันความเจริญเข้าถึงพื้นที่นี้แล้วตัววัดเองก็ได้มีการก่อสร้างถาวรวัตถุ และเสนาสนะขึ้นมาเป็นจำนวนมาก อาทิ ศาลาการเปรียญ กุฏิสงฆ์, กุฏี ศาล พร้อมทั้งมีลานกว้างไว้เป็นที่เล่นกีฬาและกิจกรรมของศาลเจ้าแม่ดงแม่นางเมือง, วิหารหลวงพ่อโต ชุมชน โดยสิ่งก่อสร้างส่วนใหญ่สร้างแต่เพียงพอใช้งานได้ เจ้าอาวาสองค์ปัจจุบันคือพระครูนิวาสบุญญากร ท่านปรารภว่าถ้าเป็นไปได้ก็ต้องการสร้างอาคารต่าง ๆ ใหม่ ให้ดีกว่าในอนาคต

๔.๑๒ ภาพการลงพื้นที่สำรวจเมืองดงแม่นางเมือง

คณะนักวิจัยคณะพุทธศาสตร์ ม.มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
ภายใต้แผนงานวิจัย
เรื่อง "การออกแบบผังแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี"
...นำโดย...
พระเทพปวรเมธี รศ.ดร. รองอธิการบดีฝ่ายบริหาร ม.มจร.วังน้อย พระนครศรีอยุธยา
พระเทพวัชราจารย์ รศ.ดร. คณบดีคณะพุทธศาสตร์ ม.มจร. วังน้อย พระนครศรีอยุธยา
พระราชรัตนาลงกรณ์ รศ.ดร. เจ้าคณะจังหวัดหนองคาย
ศึกษาดูงานและเก็บข้อมูลในพื้นที่ประกอบการวิจัย ณ
"เมืองโบราณดงแม่นางเมือง ตำบลตาสัง อำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์"
วันที่ ๒ เดือน มิถุนายน พ.ศ.๒๕๖๕

ณ วัดดง
เมืองโบราณ
ดงแม่นางเมือง
ONGMAENANGMAUNG ANCIENT CITY

<table>
<tr><td> </td><td> </td></tr>
<tr><td> </td><td></td></tr>
<tr><td></td><td></td></tr>
</table>

๔.๑๓ การสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดอุทัยธานี

สำหรับพื้นที่เมืองโบราณหรือแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในเขตจังหวัดอุทัยธานี ซึ่งมีอยู่ ๒ เมืองก็ได้แก่ ๑. เมืองบึงคอกช้าง และ ๒. เมืองท่าการุ้ง โดยมีรายละเอียดที่จะต้องศึกษาในแต่ละเมืองดังต่อไปนี้

๔.๑๓.๑ ข้อมูลเกี่ยวกับจังหวัดอุทัยธานี

สำหรับจังหวัดอุทัยธานีนี้นั้นจพบว่าเป็นอีกจังหวัดหนึ่งที่มีความสำคัญทั้งในเชิงประวัติศาสตร์และโบราณคดี โดยคำว่า อุทัยธานี เดิมสะกดว่า อุไทยธานี จัดได้ว่าเป็นจังหวัดในภาคกลางของประเทศไทย หรือบางหน่วยงานจัดให้อยู่ในภาคเหนือตอนล่าง มีพื้นที่ประมาณ ๖,๗๓๐.๒๔๖ ตารางกิโลเมตร มีประชากรในปี พ.ศ. ๒๕๖๕ จำนวน ๓๒๕,๑๑๖ คน

เมืองอุทัยธานีมีหลักฐานทางด้านประวัติศาสตร์ของกรมศิลปากรยืนยันไว้ว่า เป็นที่อยู่อาศัยของมนุษย์ก่อนประวัติศาสตร์ เมื่อประมาณ ๓,๐๐๐ ปี มาแล้ว โดยพบหลักฐานยืนยันในหลายพื้นที่ เช่น โครงกระดูก เครื่องมือหินกะเทาะจากหินกรวด ภาพเขียนสมัยก่อนประวัติศาสตร์บนหน้าผา (เขาปลาร้า) เป็นต้น

ตำนานเก่าเล่าว่า ในสมัยกรุงสุโขทัยเจริญรุ่งเรืองนั้น ท้าวมหาพรหมได้เข้ามาสร้างเมืองที่บ้านอุทัยเก่า คือ อำเภอหนองฉางในปัจจุบันนี้ แล้วพาคนไทยเข้ามาอยู่ท่ามกลางหมู่บ้านคนมอญและคนกะเหรี่ยง จึงเรียกว่า “เมืองอู่ไทย” ตามกลุ่มหรือที่อยู่ของคนไทยซึ่งพากันตั้งบ้านเรือนอยู่อย่างหนาแน่น มีพืชพันธุ์และอาหารอุดมสมบูรณ์กว่าแห่งอื่น ต่อมากระแสน้ำเปลี่ยนทางเดินและเกิดกันดารน้ำ เมืองอู่ไทยจึงถูกทิ้งร้าง จนในที่สุด พะตะเบิดได้เข้ามาปรับปรุงเมืองอู่ไทย โดยขุดที่เก็บกักน้ำไว้ใกล้เมือง และพะตะเบิดได้เป็นผู้ปกครองเมืองอู่ไทยเป็นคนแรกในสมัยกรุงศรีอยุธยา

เมืองอู่ไทยต่อมาได้เรียกกันเป็น “เมืองอุไทย” คาดว่าเพี้ยนไปตามสำเนียงชาวพื้นเมืองเดิมได้มีฐานะเป็นหัวเมืองด่านชั้นนอก มีพระพลสงครามเป็นนายด่านแม่กลอง และพระอินทรเดชเป็นนายด่านหนองหลวง (ปัจจุบันแม่กลองคืออำเภออุ้มผาง จังหวัดตาก และหนองหลวงคือตำบลหนองหลวง อำเภออุ้มผาง) คอยดูแลพม่าที่จะยกทัพมาตามเส้นทางชายแดนด่านแม่ละเมา

ต่อมาในรัชสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ (พ.ศ. ๒๑๔๘- ๒๑๖๓) ได้โปรดเกล้าฯ ให้บัญญัติอำนาจการใช้ตราประจำตำแหน่ง มีบัญชาการตามหัวเมืองนั้น ได้ระบุในกฎหมายเก่าลักษณะพระธรรมนูญว่า "เมืองอุไทยธานี เป็นหัวเมืองขึ้นแก่มหาดไทย"

เมืองอุไทยธานีเป็นเมืองที่อยู่บนที่ดอนและลึกเข้าไป ไม่มีแม่น้ำสายใหญ่และไม่สามารถติดต่อทางเรือได้ ดังนั้นชาวเมืองจึงต้องขนข้าวบรรทุกเกวียนมาลงที่แม่น้ำ จึงทำให้พ่อค้าพากันไปตั้งยุ้งฉางรับซื้อข้าวที่ริมแม่น้ำจนเป็นหมู่บ้านใหญ่ เรียกว่าหมู่บ้าน “สะแกกรัง” เนื่องจากเป็นพื้นที่มีป่าสะแกขึ้นเต็มริมน้ำและมีต้นสะแกใหญ่อยู่กลางหมู่บ้าน บ้านสะแกกรัง ชาวจีนเรียกเพี้ยนเป็น "ซิเกี๋ยกั้ง" เป็นตลาดซื้อข้าวที่มีพ่อค้าคนจีนนิยมไปตั้งบ้านเรือนและยุ้งฉาง ต่อมาในระยะหลังได้มีเจ้านายและขุนนางมาตั้งบ้านเรือนอยู่ เพราะความสะดวกในการกะเกณฑ์สิ่งของส่งเมืองหลวงซึ่งเป็นจำพวกมูลค้างคาว ไม้ซุง กระวาน และช้างป่า อีกทั้งยังมีช่องทางในการค้าข้าวอีกด้วย

ในรัชสมัยสมเด็จพระที่นั่งท้ายสระ (พ.ศ. ๒๒๕๑- ๒๒๗๕) นั้น จมื่นมหาสนิท (ทองคำ) ซึ่งย้ายมาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านสะแกกรังนั้น ได้รับแต่งตั้งเป็นพระยาราชนิกูล และต่อมาได้กำเนิดบุตรชายคนโตชื่อ “ทองดี” เกิดที่สะแกกรัง สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกฯ พระนามเดิม ทองดี เดิมทรงรับราชการในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ได้ดำรงตำแหน่งพระอักษรสุนทร เสมียนตรากรมมหาดไทย ถึงรัชกาลสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ (พระเจ้าเอกทัศ) พม่ายกกองทัพมาล้อมกรุงศรีอยุธยา เกิดการระส่ำระสายแตกสามัคคีในพระนคร จึงทรงอพยพครอบครัวไปรับราชการกับเจ้าเมืองพิษณุโลก ได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าพระยาจักรีศรีองครักษ์ สมุหนายกอัครมหาเสนาบดี อภัยพิริยปรากรมพาหุ ต่อมาทรงพระประชวร สิ้นพระชนม์ในเมืองพิษณุโลก บุตรชายชื่อ “ทองด้วง” ภายหลังได้รับราชการเป็นสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ปราบจลาจลในกรุงธนบุรี และสถาปนาเป็นกษัตริย์ราชวงศ์จักรีปกครองแผ่นดินทรงพระนามว่า “พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช” ทรงอัญเชิญพระอัฐิส่วนหนึ่งประดิษฐาน ณ หอพระในพระบรมมหาราชวัง เพื่อให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการถวายบังคมในพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจาในฐานะสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกแห่งราชวงศ์จักรี พระอัฐิอีกส่วนหนึ่ง สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท อัญเชิญเข้าประดิษฐานในพระเจดีย์ทองในพระมณฑปวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษดิ์ราชวรมหาวิหาร มีประเพณีที่พระมหากษัตริย์ทรงตั้งเครื่องทองน้อย เพื่อสักการบูชาทุกครั้งที่เสด็จพระราชดำเนิน

พ.ศ. ๒๓๗๖ ข้าราชการชาวกรุงเทพมหานคร ผู้ซึ่งได้รับการแต่งตั้งให้เป็นพระยาอุไทยธานีเจ้าเมืองอุไทยธานีในสมัยนั้น ได้เห็นว่าบ้านสะแกกรังเป็นตลาดใหญ่ มีผู้คนอพยพเข้ามาอยู่กันอย่างหนาแน่น อีกทั้งเป็นสถานที่ที่ชาวอุไทยธานีติดต่อค้าขายข้าวและไม้ซุงกับพ่อค้าที่นั่นมานานแล้ว จึงคิดตั้งบ้านเรือนเพื่อค้าขาย ประจวบกับเวลานั้น เจ้าเมืองไชยนาทเป็นเพื่อนกัน จึงขอตั้งบ้านเรือนที่ริมแม่น้ำสะแกกรัง เนื่องจากผู้คนมาติดต่อราชการและมาค้าขายกันมาก ทั้งนี้ เนื่องจากเจ้าเมืองไม่กล้าขึ้นไปเมืองอุไทยธานีเก่า อ้างว่ากลัวไข้ป่า จึงเป็นเหตุให้พากันอพยพมาอยู่กันมากขึ้น

พ.ศ. ๒๓๙๑ ได้มีการแบ่งเขตดินแดนเมืองอุไทยธานีและเมืองไชยนาท โดยตัดเขตบ้านสะแกกรังทางฝั่งคลองฟากใต้ ตั้งแต่ท้ายบ้านสะแกกรังไปจดเมืองอุไทยธานีเก่า โอนที่นั่นจากเมืองไชยนาทเป็นของเมืองอุไทยธานี ดังนั้นเมืองอุไทยธานี จึงตั้งอยู่ที่ปลายสุดเขตแดนเมืองมโนรมย์ ข้างใต้บ้านลงมาสักคุ้งน้ำหนึ่งก็เป็นแดนเมืองไชยนาท

พ.ศ. ๒๔๔๑ เมืองอุไทยธานีขึ้นกับมณฑลนครสวรรค์ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๖ ได้เปลี่ยนไปขึ้นกับมณฑลอยุธยา สุดท้ายมีการประกาศเลิกมณฑลปี พ.ศ. ๒๔๗๖ และจัดให้จังหวัดเป็นหน่วยปกครองส่วนภูมิภาคที่สำคัญที่สุด โดยมีผู้ว่าราชการจังหวัดเป็นผู้รับผิดชอบ ตั้งแต่บัดนั้นมาจนถึงปัจจุบัน

ในพุทธศตวรรษที่ ๑๑- ๑๖ นั้น ได้มีการรวมตัวกันเป็นชุมชนเล็ก และรับเอาวัฒนธรรมจากอินเดียมาจัดตั้งเป็นบ้านเมืองบนดินแดนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ดังนั้นเมืองโบราณสมัยนี้จึงเกิดขึ้นในเขตจังหวัดนครสวรรค์ สุพรรณบุรี ชัยนาท สิงห์บุรี และอุทัยธานี เป็นต้น ส่วนมนุษย์ก่อนประวัติศาสตร์สมัยโลหะตอนปลายก็ได้รับเอาความเจริญดังกล่าว และคงจะพากันอพยพ เข้ารวมกลุ่มในอารยะธรรมศิลปทวาราวดีบนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และมีบางส่วนที่อพยพเข้าไปอาศัยอยู่ในที่ห่างไกลจังหวัดอุทัยธานี ปรากฏว่าได้มีการสำรวจพบหลายแหล่งในท้องที่เขตอำเภอต่างๆ คือ

๔.๑๓.๑.๑ เมืองโบราณบ้านด้ายหรือบ้านใต้ อยู่ในท้องที่ตำบลทุ่งใหญ่ อำเภอเมือง อุทัยธานี ตัวเมืองตั้งอยู่ริมแควตากแดด ลักษณะตัวเมือง เกือบจะเป็นรูปวงรี ด้านทิศเหนือใช้ลำน้ำตากแดดเป็นคูเมือง ส่วนด้านอื่นๆ เป็นคูและกำแพงดิน ตัวคูเมืองกว้างประมาณ ๓๐ เมตร กำแพงดินหนาประมาณ ๒๐ เมตร สูงราว ๕ เมตร แนวโบราณสถานรอบยาว ๘๖๕ เมตร ส่วนรอบนอกยาว ๑,๒๗๐ เมตร วัดตั้งแต่ลำน้ำตากแดดเข้าไป แล้วอ้อมออกลำน้ำตากแดดตอนล่างแนวโบราณสถานนี้ กว้าง ๑๗๐ เมตรห่างด้านละประมาณ ๒๐ เมตร กำแพงดินส่วนที่ใกล้ลำน้ำถูกตัดเป็นทางเดินมีเศษภาชนะดินเผาติดปะปนอยู่ในเนื้อดิน กลางเมืองมีสระน้ำขนาดกว้าง ๘๗ เมตร ยาว ๑๑๐ เมตร ลึกเข้าไปด้านละประมาณ ๒๐ เมตร จะเป็นตัวสระรูปวงรี เนื้อที่ของเมืองโบราณแห่งนี้มีประมาณ ๑๐๐ ไร่ ๙๙ ตารางวา มีซากโบราณสถานอยู่ ๑ แห่ง ที่เชิงเขานาคนอกคูเมืองด้านทิศตะวันตกทางทิศใต้ของกำแพงดิน มีซากเจดีย์รูปสี่เหลี่ยมขนาด ๓๓ เมตร ฐานก่อด้วยอิฐขนาดใหญ่ ส่วนบนถูกทำลายหักพังไม่เป็นชิ้นดี มุมกำแพงด้านทิศเหนือ พบระฆังหินสีเทากว้าง ๗๘ เซนติเมตร ยาว ๑๕๐ เซนติเมตร หักเป็นสองท่อน กับมีผู้เคยพบพระพุทธรูปสำริดฝังอยู่ริมลำน้ำตากแดด พระพิมพ์ดินเผาปางสมาธิ ฐานเป็นรูปบัว เศียรหักไปส่วนหนึ่ง ตุ้มหูสำริด กำไลหิน เป็นต้น

๔.๑๓.๑.๒ เมืองโบราณบ้านคูเมือง อยู่ในท้องที่ตำบลดงขวาง อำเภอหนองขาหย่าง ตัวเมืองถูกแปรสภาพเป็นไร่นา ลักษณะตัวเมือง เป็นรูปวงกลม ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ ๘๐๐ เมตร คูเมืองกว้างประมาณ ๓๐ เมตร กำแพงดินกว้างประมาณ ๒๐ เมตร ตอนกลางลาดเป็นแอ่งคล้ายท้องกะทะ ถูกปรับเป็นที่นาไปเกือบหมด รวมเนื้อที่ประมาณ ๑๔๐ ไร่ เมืองนี้มีทางเข้า ๓ แห่ง อยู่ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ตะวันออกเฉียงใต้ และทิศเหนือ โบราณวัตถุที่เคยพบมีลูกปัดสีต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก เครื่องปนดินเผาก้อนตะกั่ว ตราดินเผารูปดอกไม้กับรูปสิงห์ ลักษณะเลือนลางมาก แท่งหินบดยา แว ถ้วยหรือตระกรันดินเผา ขวานหินขัดทำด้วยหินทราย ก้อนแร่เหล็ก พระพิมพ์ดินเผา เป็นต้นนอกจากนี้พบระฆังหินแบบเจาะรู ๒ รู และรูเดียวขนาดใหญ่ ๒x๕ ศอก จากทางเข้าทิศตะวันออกเฉียงใต้ มีร่องรอยเจดีย์เล็ก ๆ เรียงรายห่างกันประมาณ ๒๐ เมตร ยาวเกือบ ๒ กิโลเมตร จนถึงองค์เจดีย์ใหญ่ ที่ดงหนองสระ หรือดงเจดีย์ราย เข้าใจว่าจะเป็นโบราณสถานที่สำคัญ และชาวเมืองออกมาทำบุญกันที่นี่ทุกวันพระ บนเขาระแหงที่อยู่ไม่ไกลจากเมืองโบราณแห่งนี้ชาวบ้านเล่าว่ามีเจดีย์เก่าแก่อยู่ด้วย

๔.๑๓.๑.๓ เมืองโบราณเมืองการุ้ง อยู่ในท้องที่ตำบลวังหิน อำเภอบ้านไร่ ตัวเมืองตั้งอยู่ริมถนนสายหนองฉาง- บ้านไร่ ตรงกิโลเมตรที่ ๔๐ เดิมเป็นพื้นที่ป่าทึบ ปจจุบันได้แปรสภาพเป็นไร่นา ลักษณะ ของตัวเมืองเป็นวงกลมรี เส้นผ่าศูนย์กลาง ประมาณ ๘๐๐ เมตร ประกอบด้วยคูเมือง กว้างประมาณ๒๐ เมตร ลึกประมาณ ๒ เมตร มีกำแพงดินล้อมรอบ คูเมืองบางตอนถูกเกลื่อนลง คูเมืองยาวตลอดเป็นระยะทางประมาณ ๘๐๐ เมตร บางแห่งตื้นกว่าระดับเดิม และมีการขุดลอกคูเมืองใหม่ ภายในบริเวณเมืองมีซากเจดีย์หักพังอยู่ค่อนไปตรงกลาง ตัวเมืองด้านในอยู่ติดกับทิวเขาอีกด้านหนึ่งอยู่ติดกับถนนที่ตัดผ่านในระยะหลัง ภายในเมืองมีสระน้ำอยู่ค่อนไปทางทิศเหนือ และที่นอกกำแพงดินด้านทิศใต้มีสระโบราณอีกแห่งหนึ่ง โบราณวัตถุที่พบนั้น มีพระพุทธรูปปางเสด็จดาวดึงส์และสิ่งอื่นๆ เช่นเดียวกับเมืองสมัยทวาราวดีทั่วๆ ไป

๔.๑๓.๑.๔ เมืองโบราณบึงคอกช้าง อยู่ในท้องที่ตำบลไผ่เขียว อำเภอสว่างอารมณ์ ตัวเมืองตั้งอยู่ในป่า ซึ่งได้ทำการสำรวจและขุดตรวจ เมื่อวันที่ ๑๐ เมษายน ๒๕๑๔ ถึงวันที่ ๘ พฤษภาคม ๒๕๑๔ ปรากฏว่า คูเมืองกว้างประมาณ ๒๐ เมตร กำแพงดินสูงโดยเฉลี่ยประมาณ ๖- ๗ เมตร มีประตูเข้าเมืองทั้ง ๔ ทิศ และริมประตูเมืองทั้ง ๔ มีสระน้ำเฉพาะด้านทิศตะวันออก มีคันคูอีกชั้นหนึ่งซึ่งเข้าใจว่า ขุดเพื่อเชื่อมโยงกับลำห้วยทางด้านตะวันออก เพื่อให้น้ำเข้าไปหล่อเลี้ยงในคูเมือง เนื่องจากเมืองอยู่ในป่าทึบจึงมีซากวัชพืชทับถมผิวดินหนามาก ไม่อาจพบเศษเครื่องปนดินเผาได้ โบราณสถานที่สำรวจมีอยู่ ๕ แห่ง คือ ภายในตัวเมือง ๑ แห่ง ตั้งอยู่ใกล้คูเมืองด้านทิศใต้ ลักษณะเป็นเนินศิลาแลง ขนาดของเนินมีเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ ๑๐ เมตร ตอนกลางถูกขุดเป็นโพรง นอกคูเมืองมีโบราณสถานก่อด้วยอิฐอีก ๓ แห่ง มีขนาดกว้าง ๑๔ เซนติเมตร ยาว ๓๗ เซนติเมตร และหนา ๗- ๘ เซนติเมตร มีแกลบผสมมาก ขนาดของเนินที่ใหญ่ที่สุด กว้างด้านประมาณ ๑๐ เมตร สูงประมาณ ๓ เมตร ส่วนอีก ๒ แห่ง เป็นเนินขนาดเล็กกว้างประมาณ ๖- ๗ เมตร สูงประมาณ ๑/๒ เมตร

นอกจากนี้ ยังพบซากโบราณสถานอยู่บนยอดเขาทางทิศตะวันออกของตัวเมืองอีก ๑ แห่งซึ่งก่อสร้างด้วยอิฐที่เผาแกร่งและมีสีแดงเข้ม มีส่วนผสมกับทรายมากกว่าแกลบและมีน้ำหนักอิฐขนาดกว้าง ๑๒ เซนติเมตร ยาว ๒๔ เซนติเมตร และหนา ๖ เซนติเมตร โบราณสถานแห่งนี้ อยู่ในสภาพถูกทำลาย ที่บริเวณเมืองนี้ พบหลักฐานที่สำคัญมาก คือ ศิลาจารึกอักษรโบราณ ๓ หลัก เป็นอักษรปัลลวะ ภาษามอญ แปลเป็นความว่า

๑) สมัยที่ปรัชญาเป็นเลิศ

๒) บุญย่อมส่งเสริมนักพรต

๓) จงเลือกไปทางนี้

นอกจากการสำรวจพบเมืองโบราณสมัยทวาราวดี ที่เด่นชัดในท้องที่จังหวัดอุทัยธานีดังกล่าวนี้แล้วยังได้สำรวจพบเรื่องราวสมัยทวาราวดี ในพื้นดินแถบนี้หลายแห่ง คือ

(๑) พบโบราณสถานสมัยทวาราวดีที่บ้านเก่า หมู่ที่ ๒ ตำบลลานสัก อำเภอลานสัก เป็นเนินสูง ๑ เมตร ตรงกลางถูกขุดเป็นบ่อ พบอิฐขนาดใหญ่มีลักษณะแปลกมีลวดลายขีดเขียนด้วยน้ำมือเป็นเส้นคู่บ้าง เป็นลายเส้นรูปทรงเรขาคณิตในรูปหลายแบบบ้าง ซึ่งทำเป็นลวดลายขีดเขียนแบบแผ่นอิฐก่อนเผา โดยขีดเขียนเพียงด้านเดียว และยังมีผู้พบอิฐที่มีรูปมนุษย์และรูปเทวดาบริเวณโบราณสถานนั้น นอกจากพบอิฐที่มีขนาด ๓๔+๑๙+๘.๕ เซนติเมตร ขนาด ๓๓+๑๙.๕+๘ เซนติเมตรและ ๑๗+๓๓.๕+๑๐ เซนติเมตร แล้วยังพบในเสมา ดินเผาขนาด ๕๐+๒๗.๕+๘ เซนติเมตร อีกด้วยสันนิษฐานว่า คงจะเป็นโบสถ์เก่าสมัยทวาราวดี เสียดายที่ถูกทำลายมาก่อนแล้ว จึงไม่มีหลักฐานทางโบราณคดีมากนัก

(๒) พบพระพิมพ์ดินเผาสมัยทวาราวดีและแม่พิมพ์ดินเผา เป็นจำนวนมากในถ้ำศูนย์ตาตำบลบ้านไร่ อำเภอบ้านไร่ ซึ่งเป็นถ้ำที่เข้าใจว่าคงเป็นแหล่งสร้างพระพิมพ์ในสมัยทวาราวดี ยังสำรวจไม่พบว่า บริเวณนั้นมีภูมิสถาน ที่เป็นเมืองโบราณสมัยทวาราวดี อยู่ใกล้เคียงเลย ภายในถ้ำปรากฏว่ามีเศษพระพิมพ์ดินเผา และแม่พิมพ์อยู่เป็นจำนวนมาก ส่วนที่สมบูรณ์นั้น ได้มีผู้นำเอาไปจนหมดสิ้นแล้วลักษณะพระพิมพ์ดินเผานี้ เป็นรูปพระนั่งห้อยเท้าอยู่ในซุ้มใต้พุทธคยา แบบเดียวกับที่เคยพบที่บ้านพงนึก จังหวัดกาญจนบุรี นอกจากนี้ยังพบพระพุทธรูปไม้จำหลักสมัยหลังๆ เป็นจำนวนมาก เข้าใจว่าถ้ำแห่งนี้ เดิมเป็นสถานที่ศักดิสิทธิ์ หรืออาจถือเป็นวัดแห่งหนึ่งในสมัยนั้นก็ได้

(๓) รูปปูนปนของนางดารา สมัยทวาราวดี แสดงแบบของการแต่งกายของคนในสมัยนั้นเป็นศิลปศรีวิชัย ปจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ได้ไปจากจังหวัดอุทัยธานี ไม่ทราบว่าจากที่แห่งใด เข้าใจว่าจะได้ไปจากเมืองการุ้ง

(๔) พบร่องรอยของเมืองโบราณในเขตตำบลห้วยคต อำเภอบ้านไร่ ตรงทางแยกบ้านทุ่งนางาม เรียกบ้านน้ำวิ่ง มีคูเมืองและเคยพบเศษภาชนะดินเผา และมีร่องรอยคูเมืองที่อยู่ระหว่างตำบลห้วยรอบกับบ้านหินโจน มีคันคูเป็นรูปวงรี และมีลำคลองผ่านกลางทะลุไปอีกด้านหนึ่ง ชาวบ้านเรียกบึงทะลุประกอบกับประชาชนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่แห่งนี้เป็นชาวมอญ ที่อยู่สืบทอดกันมานาน เคยมีผู้พบเศษอิฐหักกระจัดกระจายอยู่บ้างศิลปวัตถุขึ้นโดยวิวัฒนาการไปอย่างช้าๆ เปลี่ยนรูปแบบของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ รับอิทธิพลทางศิลปะของอินเดียจนสามารถสร้างรูปปูนปนนางดารา พระพิมพ์ดินเผา พระพุทธรูปสำริดและเครื่องปนดินเผา รวมถึงการก่อสร้างด้วยอิฐแดงและเผาอิฐได้ เป็นต้น จนนับว่าดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยามีความเจริญสูงสุดในสมัยทวาราวดีซึ่งหมายถึงเมืองโบราณต่างๆ ที่พบในจังหวัดอุทัยธานีด้วย[145]

---

[145] อินสยามดอทคอม, **ประวัติศาสตร์จังหวัดอุทัยธานี**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: https://insiam.com/wp - content/uploads/๒๐๑๖/๐๒/n_authai.pdf [๑๐ มีนาคม ๒๕๖๕]

๔.๑๔ การสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีเมืองโบราณบึงคอกช้าง

สำหรับแหล่งโบราณคดีแห่งแรกของจังหวัดอุทัยธานีที่คณะผู้วิจัยได้ดำเนินการลงพื้นที่สำรวจ โดยทำการสำรวจสภาพทางกายภาพและพื้นที่รวมถึงวัตถุโบราณที่ค้นพบว่าในตัวเมืองมีอะไรบ้าง โดยเมืองบึงคอกช้างนั้นก็มีประเด็นที่จะต้องศึกษาดังต่อไปนี้

๔.๑๔.๑ ประวัติความเป็นมา

สำหรับเมืองโบราณบึงคอกช้าง ถือว่าเป็นเมืองโบราณอีกแห่งหนึ่งของจังหวัดอุทัยธานี ตั้งอยู่ในท้องที่ตำบลไผ่เขียว อำเภอสว่างอารมณ์ จังหวัดอุทัยธานี จากการลงพื้นที่สำรวจเมืองโบราณบึงคอกช้างนั้นจะพบว่าเมืองโบราณแห่งนี้เป็นเมืองโบราณที่ไม่พบประวัติความเป็นมาและไม่มีแม้กระทั่งตำนานหรือเรื่องรางที่เกี่ยวข้องมีเพียงแต่การสันนิษฐานว่า เป็นเมืองที่มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ สมัยทวารวดี แต่ไม่มีเรื่องเล่าหรือนิทานปรัมปราที่อ้างถึงหรือกล่าวถึงเมืองนี้เลย ซึ่งก็เป็นเรื่องที่แปลกว่าเมื่อมีเมืองที่มีขนาดใหญ่ขนาดนี้แต่กลับไม่มีเรื่องเล่าหรือตำนานรองรับใดๆเลย ผิดกับเมืองอื่นๆที่มักจะมีเรื่องเล่าประกอบเพื่อให้เห็นว่าเมืองๆนั้นมีเรื่องเล่าที่พอจะให้เค้าที่มาของตัวเมืองว่ามีที่มาอย่างไร การกำหนดว่าเมืองนี้มีที่มาอย่างไรก็ได้แต่เพียงการสันนิษฐานและการคำนวนนับอายุจาก (๑) การขุดค้นเพื่อหาอายุของดิน (๒) จากการค้นพบวัตถุโบราณที่มีการจารึก เช่น จารึกภาษาปัลลวะ จำนวน ๒ หลัก ซึ่งก็พอจะอนุมานได้ถึงอายุและยุควสมัยที่มาว่าเมืองๆนี้มีที่มาอย่างไร ซึ่งจากการคำนวณถึงที่มาก็มีการประมาณการได้ว่าเมืองๆนี้มีที่มีหรือมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ซึ่งตรงกับสมัยทวารวดี

ภาพที่ ๔.๒๘ แสดงโบราณสถานประเภทสถูปที่พบในเมืองโบราณบึงคอกช้าง

๔.๑๔.๒ สภาพทางภูมิศาสตร์ของแหล่งโบราณคดีบึงคอกช้าง

เมืองโบราณบึงคอกช้างหรือวิ่งโคกช้าง ตั้งอยู่ในตำบลไผ่เขียว อำเภอสว่างอารมณ์ จังหวัดอุทัยธานี พิกัดกริดทหาร ๔๗PNT๗๖๔๒๘๒ พิกัดกริดUTM ๔๗ ๕๗๖๔๒ ๑๗๒๘๒N อยู่ที่พิกัดภูมิศาสตร์ เส้นรุ้งที่ ๑๕๐ ๓๗ ๕๔" เหนือ และเส้นแวงที่ ๕๕๐ ๔๐ ๔๕" ตะวันออก

อาณาเขตติดต่อ

ทิศเหนือ ติดต่อกับพื้นที่เกษตรกรรม และห้วยข่อยเป้า

ทิศใต้ ติดต่อกับพื้นที่เกษตรกรรม ชุมชนบึงคอกช้าง ห้วยก้านยาว ห้วยตะกอน

ทิศตะวันออก ติดต่อกับเขามะตูม เขาผาลาด เขาป่ารวกและกลุ่มภูเขาขนาดย่อม

ทิศตะวันตก ติดต่อกับพื้นที่เกษตรกรรม ชุมชนบึงคอกช้าง ห้วยข่อยเป้า

ลักษณะภูมิประเทศ

พื้นที่บริเวณเมืองโบราณบึงคอกช้าง เป็นพื้นที่ราบระลอกคลื่น โดยพื้นที่จะลาดจากทิศตะวันตกเฉียงใต้ในเขตอำเภอลานสัก จังหวัดอุทัยธานีและกิ่งอำเภอชุมตาบง จังหวัดนครสวรรค์ ไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือในเขตอำเภอสว่างอารมณ์ จังหวัดอุทัยธานี และอำเภอลาดยาว จังหวัดนครสวรรค์ โดยจะลดระดับความสูงลง จนเป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

ภาพที่ ๔.๒๙ แสดงสภาพภูมิลักษณะของตัวเมืองและที่ตั้งของเมืองโบราณบึงคอกช้าง

บริเวณที่ตั้งเมืองโบราณบึงคอกช้างมีลักษณะเป็นพื้นที่สูงกว่าบริเวณโดยรอบลักษณะเป็นโคกเนิน โดยระดับความสูงของพื้นที่จะอยู่ระหว่าง ๖๘- ๒๑ เมตรจากระดับน้ำทะเล ทางด้านทิศตะวันออกและทิศใต้ จะมีกลุ่มภูเขาขนาดย่อมที่มีระดับความสูงประมาณ ๑๘๐- ๒๐๐ เมตร จากระดับน้ำทะเล อยู่อย่างประปราย โดยทางด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ของตัวเมืองจะเป็นจุดบรรจบของระดับน้ำทะเล อยู่อย่างประปราย โดยทางด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ของตัวเมืองจะเป็นจุดบรรจบของลำน้ำสองสาย คือ ห้วยตะกอนที่ไหลมาจากทางทิศตะวันตก และห้วยก้านยาวที่ไหลมาจากทางทิศ ใต้

เป็นห้วยข่อยเป้า ไหลจากที่สูงทางทิศใต้ ผ่านคูเมืองชั้นนอก ไปทางทิศเหนือแล้ววกไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือไปบรรจบกับลำน้ำคลองโพธิ์ แล้ววกอ้อมเขาคอยกวางทองลงไปสู่ที่ราบลุ่มทางทิศตะวันออกเฉียงใต้รวมกับลำน้ำตากแดดหรือลำน้ำสะแกกรังในเขตอำเภอสว่างอารมณ์ ผ่านจังหวัดอุทัยธานีไปบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาที่อำเภอมโนรมย์ เมืองโบราณบึงคอกช้างจะตั้งอยู่ ระหว่างกลุ่มภูเขาทางทิศตะวันตก กับลำน้ำทางทิศตะวันออก โดยทางทิศใต้จะเป็นพื้นที่สูงลาดเขา ส่วนทางทิศเหนือเริ่มเป็นที่ราบลุ่ม ถัดขึ้นไปเป็นที่ป่า ประกอบด้วยลำห้วยเล็กๆ มากมาย ทั้งที่มีน้ำ ตลอดปีและมีน้ำเฉพาะฤดูฝน ปัจจุบันภายในเมืองชั้นในเป็นพื้นที่ป่าโปร่ง มีการปลูกไม้ใหม่เข้า เสริมพื้นที่ป่าเดิม เมืองชั้นนอกส่วนใหญ่เป็นพื้นที่เกษตรกรรมโดยมากจะทำนา ทางทิศใต้บางส่วน มีการปลูกไม้ใหม่แซมพื้นที่ป่าเดิม ทางด้านทิศตะวันตกและทิศใต้ของเมืองเป็นที่ตั้งของชุมชน ปัจจุบันแต่ยังไม่หนาแน่นนัก

แหล่งน้ำประกอบด้วย คูเมืองโดยรอบชั้นในและชั้นนอก ห้วยตะกอนและห้วยก้านยาวทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองโบราณ,ลำน้ำห้วยข่อยเป้า และลำน้ำสาขาทางทิศตะวันตกและทางทิศเหนือของเมืองโบราณ โดยจะมีสาขาเล็กๆ แยกจากห้วยข่อยเป้าส่วนคูเมืองชั้นนอกทางทิศตะวันตกผ่านตัวเมืองชั้นนอกไปบรรจบกับห้วยข่อยเป้าทางทิศตะวันออกเฉียงเหนืออีกครั้ง[146]

๔.๑๔.๓ ลักษณะของตัวเมืองโบราณ

สำหรับเมืองบึงคอกช้างนี้มีชื่อเดิมว่า “บึงโคกช้าง” ต่อมาก็เปลี่ยนมาเป็นชื่อบึงคอกช้าง เพราะอาศัยว่าตัวเมืองนั้นมีลักษณะเป็นวงกลมตัวเสมือนกับคอกช้าง ดังนั้น ชาวบ้านจึงเรียกชื่อเมืองนี้ว่า “บึ่งคอกช้าง” แต่ชื่อเดิมจริงๆที่อยู่ในสมัยทวารวดีนั้นไม่ปรากฏว่ามีชื่อว่าอย่างไรเพราะไม่มีหลักฐานใดๆว่าเอาไว้เลย เมื่อพิจารณาถึงสภาพหรือลักษณะของเมืองจะพบว่าตัวเมืองลบึงคอกช้างนี้ตั้งอยู่ในป่า ซึ่งกรมศิลปากรได้ทำการสำรวจและขุดตรวจ เมื่อวันที่ ๑๐ เมษายน ๒๕๑๔ ถึงวันที่ ๘ พฤษภาคม ๒๕๑๔ ปรากฏว่า คูเมืองกว้างประมาณ ๒๐ เมตร กำแพงดินสูงโดยเฉลี่ยประมาณ ๖- ๗ เมตร มีประตูเข้าเมืองทั้ง ๔ ทิศ และริมประตูเมืองทั้ง ๔ มีสระน้ำเฉพาะด้านทิศตะวันออก มีคันคูอีกชั้นหนึ่งซึ่งเข้าใจว่า ขุดเพื่อเชื่อมโยงกับลำห้วยทางด้านตะวันออก เพื่อให้น้ำเข้าไปหล่อเลี้ยงในคูเมือง เนื่องจากเมืองอยู่ในป่าทึบจึงมีซากวัชพืชทับถมผิวดินหนามาก ไม่อาจพบเศษเครื่องปนดินเผาได้ ซึ่งตัวเมืองหรือลักษณะของเมืองนั้นสามารถที่จะพิจารณาได้จากแผนภาพดังต่อไปนี้

146

ภาพที่ ๔.๓๐ แสดงลักษณะของตัวเมืองบึงคอกช้างแบบที่ ๑

ภาพที่ ๔.๓๑ แสดงลักษณะของตัวเมืองบึงคอกช้างแบบที่ ๒

จากแผนภาพจะพบว่าตัวเมืองมีลักษณะเป็นวงกลมมีการขุดคูน้ำรอบเมือง ๒ ชั้น ชั้นแรกเป็นคูเมืองที่เป็นตัวเมืองจะมีลักษณะเป็นวงกลมสามารถที่จะสังเกตได้ถึงการตั้งเมืองว่าตัวเมืองรูปทรงกลมนี้เป็นเมืองชั้นในหรือเป็นที่ตั้งของพระราชวังหรืออาคารที่เป็นที่ประทับของพระราชาผู้ปกครองเมือง ซึ่งภายในตัวเมืองชั้นในนี้นอกจากจะเป็นที่ประทับของพระราชาแล้วก็ยังมีเขตอารามของพระสงฆ์อยู่ด้วย โดยจากการสำรวจจะพบ “วัดร้างทางทิศใต้ของเมือง” ปัจจุบันก็ยังคงมีซากเจดีย์ร้างอยู่องค์หนึ่งซึ่งถูกขโมยเข้าไปขุดค้นหาทรัพย์สมบัติจนมีการทรุดลงและสามารถมองเห็นโครงสร้างสำคัญภายในเจดีย์ที่มีลักษณะเป็นโพรงชัดเจน (ดูภาพที่..) ซึ่งอารามแห่งนี้น่าจะเป็นอารามที่อยู่ภายในเขตพระราชฐานของพระราชา เป็นเขตที่พระราชาเสด็จมาทำบุญซึ่งเป็นวัดที่อยู่ทางใต้

ภาพที่ ๔.๓๒ แสดงโบราณสถานประเภทสถูปภายในตัวเมืองบึงคอกช้าง

นอกจากนั้น ตัวเมืองบึงคอกช้างยังถูกแวดล้อมไปด้วยคูเมืองชั้นนอกอีกชั้นหนึ่ง ซึ่งคูเมืองชั้นนอกนี้ถือว่าเป็นคูเมืองสำหรับเป็นพื้นที่อยู่อาศัยของประชาชนทั่วไปที่เป็นข้าราชบริพารหรือเป็นข้าทาสรับใช้ต่างๆซึ่งคอเมืองชั้นนอกนี้จะกินพื้นที่กว้างขวางมาก เหตุที่คูเมืองชั้นนอกเป็นเขตพื้นที่ที่มีความกว้างขวางนั้นก็แสดงให้เห็นว่าเมืองนี้เป็นเมืองที่มีผู้คนอาศัยอยู่เป็นจำนวนมากและมีความเจริญรุ่งเรืองเนื่องจากการมี (๑) พื้นที่กว้างขวาง (๒) มีประชากรอาศัยอยู่อย่างหนาแน่น และนอกจากพื้นที่ที่เป็นคูเมืองชั้นนอกที่มีขนาดกว้างขวางแล้วพื้นที่นอกเขตของคูเมืองชั้นนอกก็เป็นพื้นที่ทำการเกษตรที่มีความกว้างใหญ่ไพศาลมาก ซึ่งแสดงให้เห็นว่า เมืองๆนี้สามารถที่จะเลี้ยงคนทั้งเมืองได้ด้วยการทำการเกษตรและใช้ผลิตผลทางการเกษตรในการแลกเปลี่ยนเป็นเงินตราหรือสินค้าได้

๔.๑๔.๔ ประวัติการศึกษาเกี่ยวกับเมืองโบราณบึงคอกช้าง

แหล่งโบราณคดีบึงคอกช้างนั้นมีการดำเนินงานทางโบราณคดีครั้งสำคัญอยู่ ๒ ครั้งคือ การดำเนินงานทางโบราณคดีครั้งที่ ๑ ได้ทำการสำรวจและขุดค้นโดยกรมศิลปากรระหว่างวันที่ ๔ เมษายน พ.ศ. ๒๕๑๔ ถึง ๑๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๔ หลังจากได้มีการทำการสำรวจขุดค้นและทำ

การวิเคราะห์ตีความจารึกที่พบจากแหล่งโบราณคดีบึงคอกช้างแล้วยังมีการเขียนบทความที่เกี่ยวข้องกับแหล่งโบราณคดีบึงคอกช้างดังนี้

- ปีพ.ศ. ๒๕๑๗ นายพลาดิศัย สิทธิธัญกิจ หัวหน้ากองบรรณาธิการหนังสืออุทัยธานีสาร ได้เขียนบทความลงในวารสารโบราณคดี ฉบับที่ ๓ ของปีที่ ๕ ประจำเดือนสิงหาคม ๒๕๑๗ โดยมีใจความสรุปได้ว่าตนได้เข้าร่วมเดินทางเข้าไปสำรวจและขุดค้นที่เมืองโบราณบึงคอกช้างกับอาจารย์วิทยา อินทโกศัย

- ปีพ.ศ. ๒๕๒๒ อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ได้เขียนบทความเรื่อง อุทัยธานีครั้งโบราณตีพิมพ์ในวารสารเมืองโบราณ ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๕ พ.ศ. ๒๕๒๒ ในบทความได้กล่าวถึงเมืองโบราณ บึงคอกช้างและได้สันนิษฐานหน้าที่การใช้งานและรูปแบบของคูเมืองบึงคอกช้างในส่วนท้ายของบทความ

- ปีพ.ศ. ๒๕๔๗ เชน หมั่นเขตรกิจ และคณะ ได้ทำการเดินสำรวจแหล่งโบราณคดีบึงกอกช้าง และเขียนเป็นหนังสือชื่อ ปรัชญาเป็นเลิศ เกิดที่บึงคอกช้าง

- ๑๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๔๘ สำนักงานศิลปากรที่ ๔ ลพบุรี โดยมี นายอนันต์ ชูโชติ ผู้อำนวยการสำนักงานศิลปากรที่ ๔ ลพบุรี และนายเจตน์กมล วงษ์ท้าว นักโบราณคดี ๔ ร่วมกับสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาอุทัยธานีได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีบึงคอกช้าง เอกสารแหล่งเรียนรู้และภูมิปัญญาเมืองอุทัยธานีเพื่อใช้ในการเรียนการสอนนักเรียนและประชาชนโดยจะทำเอกสารชื่อ “เมืองโบราณบึงคอกช้าง อารยธรรมร่วมสมัยทวารวดี”

การดำเนินงานทางโบราณคดีครั้งที่ ๒ ทำการสำรวจและขุดค้นระหว่างวันที่ ๒๕ สิงหาคม ๒๕๕๕ ถึงวันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๐ ภายใต้การกำกับดูแลของสำนักงานกรมศิลปากรที่ ๔ ลพบุรี เพื่อเตรียมข้อมูลในการจัดทำแผนแม่บทอนุรักษ์และพัฒนาเมืองโบราณบึงคอกช้าง[147] โดยการศึกษาที่ผ่านมาได้ค้ยพบหลักฐานทางโบราณคดีที่สำคัญดังต่อไปนี้

๔.๑๔.๔.๑ หลักฐานด้านแท่นหินบด และระฆังหิน

สำหรับหลักฐานเชิงประจักษ์ที่ค้นพบและพอเป็นหลักฐานของการมีอยู่ของวัฒนธรรมแบบทวารวดีที่เมืองบึงคอกช้างนั้นก็คือ หลักฐานที่เป็น (๑) แท่นหินบด (๒) ระฆังหิน ซึ่งแท่นหินบดนั้นเป็นแท่นหินอ่อนที่ถูกนำมาเป็นเสมือนหนึ่งในเสมาที่กำหนดเขตของอารามหรือวัดให้เป็นเขตศักดิ์สิทธิ์ ชาวบ้านเห็นว่าเป็นแท่นหินก็เข้าใจว่าเป็นแท่นหินเอาไว้บดยา แต่ความจริงแล้วเป็นแท่นหินสำหรับฝังเพื่อกำหนดความศักดิ์สิทธิหรือเขตกำหนดพื้นที่ของวัดหรืออารามของนักบวช ส่วนระฆังหินนั้นเป็นวัตถุโบราณที่เป็นสัญลักษณ์ของเมืองในสมัยทวารวดี โดยคำว่า “ระฆังหิน” ปรากฏ

147

ขึ้นครั้งแรกๆ ในเอกสารที่ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ได้แปลบทความข้างต้นในปี พ.ศ. ๒๕๐๕ กล่าวไว้ว่า ทราบแล้วว่าเป็นระฆังหิน แต่ก็ยังมิได้กล่าวไป ถึงที่มาของแนวคิดไว้ แต่จากการวิจัยของนักวิจัยที่ผ่านมาได้ข้อสรุปที่เป็นเพียงข้อสันนิษฐานว่า ระฆังหิน ในสมัยทวารวดีนั้นทำมาเพื่อวัตถุประสงค์ ๒ ประการ คือ ๑. เพื่อเป็นเครื่องที่ใช้ตีเพื่อก่อให้เกิดเสียงสัญญาณไม่ได้หมายถึงการใช้ตีเป็นเครื่องดนตรี ๒.เพื่อให้ใช้เป็น “สมอเรือ”ในเวลาเดินเรือเพราะในสมัยนั้นเป็นสมัยที่แต่ละเมืองเดินทางติดต่อกันผ่านทางเรือมากกว่าทางบก[148] ซึ่งจะพบว่าทุกเมืองในยุคสมัยทวารวดีจะมีระฆังหินนี้เกือบทุกเมือง

ภาพที่ ๔.๓๓ แสดงแท่นหินบด หรือเสาเสมาของทวารวดีที่เมืองบึงคอกช้าง

ภาพที่ ๔.๓๔ แสดงระฆังหินของทวารวดีที่เมืองบึงคอกช้าง

[148] สุนีย์รัตน์ เดชวิริยะกุล **ระฆังหินสมัยทวารวดี : ข้อสันนิษฐานด้านการใช้งาน** วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ๒๕๔๘, หน้า ๑๐๕ - ๑๑๓.

๔.๑๔.๔.๒ หลักฐานด้านจารึก

หลักฐานด้านจารึกที่พบที่เมืองโบราณบึงคอกช้างจำนวน ๓ ชิ้นนั้นได้พบจากการสำรวจครั้งที่ ๑ กรมศิลปากร ได้จัดให้อาจารย์จากกองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร คืออาจารย์ชะเอม แก้วคล้าย และอาจารย์จำปา เยื้องเจริญ เป็นผู้อ่านในปี พ.ศ. ๒๕๕๑ โดยมีแนวทางการอ่านอักษรโบราณจากศาสตราจารย์ ยอร์จ เซเดส์ ผู้เชี่ยวชาญทางโบราณคดี ผลจากการอ่านอักษรจากจารึก เหล่านี้ได้ผลดังนี้

จารึกหมายเลข ๑ เป็นจารึกอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒ เป็นอักษร ๑ บรรทัด แถวยาว ๔ นิ้ว สูง ๖ นิ้ว จารึกเพียงด้านเดียวบนศิลาสีแดงมีคำจารึก ดังนี้ “วรปรัชญวาระ” แปลว่า “สมัยที่ปรัชญาเป็นเลิศ” แต่อย่างไรก็ตาม นายชะเอม แก้วคล้าย ได้ให้ข้อสังเกตไว้ว่า คำว่า “ปฺรชฺญา” ในจารึกนี้ สามารถนำรูปแบบของอักษรไปเปรียบเทียบได้กับคำว่า “ชฺญา” ที่มีในจารึกมหานาวิกพุทธคุปตะ (Inscription of Mahanavika Buddhagupta) จากสำเนาจารึกที่ ๑๐ plate xxib Indian Palaeography โดย Dr. D. H. Dani นอกจากนี้ ลักษณะการจารึกอักษรนั้น เหมือนกันกับจารึกบนฐานพระพุทธรูปยืนวัดข่อย อำเภอบ้านเซ่า (ปัจจุบันคือ อำเภอบ้านหมี่) จังหวัดลพบุรี (ปัจจุบันอยู่ที่วัดเบญจมบพิตร) คือ มีการหยักอักษรไปทางขวามือก่อนที่จะตวัดโค้งขึ้น ซึ่งอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒[149]

จารึกหมายเลข ๒ เป็นจารึกอักษรปัลลวะ ภาษามอญ อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๔ เป็นตัวอักษร ๑ บรรทัด แถวยาว ๔ นิ้ว สูง ๕ นิ้ว จารึกเพียงด้านเดียวบนแผ่นหินหน้าเรียบ โดยพบใกล้กับฐานสถูป นอกกำแพงเมืองประมาณ ๔๐๐ เมตร เมื่อราวเดือนมกราคม หรือ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๒๔ หลังจากนั้น จึงได้เคลื่อนย้ายนำมาเก็บไว้ ณ ที่ทำการสวนป่าไผ่เขียว- ตลุกดู่ หมู่ ๒ ตำบลไผ่เขียว อำเภอสว่างอารมณ์ จังหวัดอุทัยธานี มีคำจารึกว่า “ปุญญสิธเคลา” แปลว่า “บุญย่อมส่งเสริมนักพรต”

จารึกหมายเลข ๓ เป็นจารึกอักษรปัลลวะ ภาษามอญ อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๔ เป็นตัวอักษร ๑ บรรทัด แถวยาว ๔ นิ้ว สูง ๔ นิ้ว จารึกเพียงด้านเดียวบนแผ่นหินหน้าเรียบ (ชำรุด) มีคำจารึกดังนี้ “ปริณา” แปลว่า “จงเลือกไปทางนี้”

---

[149] จารึกในประเทศไทย ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), **จารึกเมืองบึงคอกช้าง ๑**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/๕๓๑ [๑๐ มีนาคม ๒๕๖๕].

ภาพที่ ๔.๓๕ แสดงจารึก เมืองบึงคอกช้าง และการขยายตัวอักษร

๔.๑๔.๔.๓ หลักฐานด้านโบราณคดี

คูน้ำเมืองบึงคอกช้าง สำหรับลักษณะรูปแบบของคูน้ำคันดินของเมืองโบราณคดีบึงคอกช้าง เมืองโบราณบึงคอกช้างเป็นเมืองโบราณที่มีคูน้ำ คันดิน และแนวของคูน้ำ คันดิน แบ่งออกเป็น ๓ ส่วน คือ คูเมืองชั้นใน คูเมืองส่วนขยายของเมืองชั้นใน และคูเมืองชั้นนอก

(๑) คูเมืองชั้นใน ของเมืองโบราณบึงคอกช้าง มีลักษณะเป็นรูปวงกลมมีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง ประมาณ ๔๕๐ เมตร แนวคันดินจะอยู่ด้านนอกโอบล้อมคูเมืองขนาดใหญ่ซึ่งอยู่ด้านในของคันดิน คูน้ำไม่ต่อเชื่อมกันโดยรอบ แต่แบ่งออกเป็นสี่ส่วนโดยมีประตูทางเข้าเมืองชั้นในทั้ง ๔ ด้านเป็นตัวคั่น คูเมืองชั้นในมีประตูทางเข้าเมืองทั้ง ๔ ทิศ ซึ่งอยู่เอียงจากแนวแกนทิศเหนือ - ได้ประมาณ ๔ องศา โดยที่กลางประตูเมืองจะมีคันดินคั่นขวางประตู คันดินมีลักษณะเป็นเนินดินยาวไม่สูงมาก นักวางตัวขนานกับสระน้ำซึ่งอยู่ด้านหน้าคันดิน สระน้ำมีลักษณะเป็นสระรูปทรงสี่เหลี่ยมมุมมน

ปัจจุบันประตูเมืองทางด้านทิศเหนือและด้านทิศใต้ยังอยู่ในสภาพที่ค่อนข้างสมบูรณ์แต่ประตูเมืองทางด้านทิศตะวันออกและทิศตะวันตก ตัวคันดินถูกทางหลวงจังหวัดหมายเลข ๓๔๕๖ ตัด ผ่านและมีการถมในส่วนที่เป็นสระน้ำหน้าคันดินเพื่อสร้างถนนในบางส่วน บริเวณประตูเมืองจึงไม่อยู่ในสภาพเดิม คันดินของคูเมืองเมืองชั้นในมีลักษณะเป็นการนำเศษหินที่ผ่านการย่อยแล้ว มาผสมกับดินบดอัดเป็นคันดินขนาดใหญ่ เศษหินและดินที่นำมาใช้ในการสร้างคันดินเหล่านี้น่าจะ มาจากการขุดคูเมืองนั่นเอง

(๒) คูเมืองส่วนขยายของเมืองชั้นใน มีลักษณะเป็นคูน้ำคันดินที่ขยายเพิ่มออกมาทางด้านทิศใต้ของคูเมืองชั้นใน ทำให้ลักษณะของเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมปลายมน สภาพปัจจุบันคันดินบริเวณ ค้านทิศใต้ขาดหายไปไม่ชัดเจน คันดินมีขนาดกว้างประมาณ ๑๐ เมตร ยาวประมาณ ๑,๐๐๐ เมตร สูงประมาณ ๔- ๕ เมตร คูเมืองกว้างประมาณ ๒๐- ๒๕ เมตร ยาวประมาณ ๑,๐๐๐ เมตร ลึกประมาณ ๓- ๔ เมตร ภายในคูเมืองส่วนขยายของเมืองชั้นในด้านทิศตะวันออกติดกับคันดินด้านใน มีร่องตื้นๆ ขนานไปกับคูเมือง พบช่วงระยะสั้นๆ มีขนาดกว้างประมาณ ๑๐ เมตร ยาว ประมาณ ๓๐๐ เมตร เมืองบริเวณนี้น่าจะเป็นส่วนขยายในช่วงหลังด้วยเหตุผลบางอย่าง เช่น จำนวน ประชากรเพิ่มขึ้น ความต้องการน้ำมากขึ้น ฯลฯ

(๓) คูเมืองชั้นนอก มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมมุมมนขนาดใหญ่ โดยมีเมืองชั้นในอยู่กึ่งกลาง เมืองค่อนไปทางทิศใต้ ขนาดของเมืองชั้นนอกกว้างประมาณ ๑,๐๐๐ เมตร ยาวประมาณ ๑,๕๐๐ เมตร มีคูน้ำล้อมรอบคันดินโดยรอบ ขนาดของคันดินกว้างประมาณ ๑๕ เมตร สูงประมาณ ๑- ๔ เมตร คูน้ำกว้างประมาณ ๒๐ เมตร ยาวโดยรวม ประมาณ ๔,๐๖๐ เมตร ลึกประมาณ ๔ เมตร ๑ คูน้ำ ชั้นนอกมีเส้นทางชักน้ำเข้ามากักเก็บไว้ในคูเมืองหลายทิศทาง ซึ่งคูน้ำบางส่วนใช้ลำน้ำธรรมชาติ เป็นคูเมือง ที่เห็นได้ชัดเจนคือคูเมืองด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ใช้ห้วยข่อยเป้าเป็นส่วนหนึ่งของคู เมือง และด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้เชื่อมต่อกับห้วยตะกอนและห้วยก้านยาว ด้านทิศตะวันออก รับน้ำที่ไหลบ่ามาจากกลุ่มภูเขาผาลาดทางทิศตะวันออกของเมือง (ซึ่งกลุ่มเขาผาลาดจะมีภูเขาขนาด ย่อมมีโบราณสถานอยู่บนเขาชาวบ้านเรียกชื่อภูเขานั้นว่าเขามะตูม) และด้านทิศใต้รับน้ำที่ไหลบ่ามาจากกลุ่มภูเขาผาลาดทางทิศใต้ของเมืองโบราณ ภายในคูเมืองชั้นนอกค่อนไปทางทิศเหนือมีลำธารธรรมชาติขนาดเล็กไหลผ่านกลางเมืองจากด้านทิศตะวันออกไปตะวันตก มีขนาด กว้างประมาณ ๓- ๑๐ เมตร ยาวประมาณ ๑,๒๐๐ เมตร ปัจจุบันบางช่วงของลำธารมีสภาพตื้นเขิน และบางช่วงมีขนาดแคบมาก ด้านทิศเหนือติดกับคันดินด้านในมีภูเขาขนาดเล็กอยู่ ชาวบ้านเรียกว่า “เขาน้อย” ซึ่งทางด้านทิศใต้ของเขาน้อยมีร่องรอยของร่องน้ำเป็นเส้นตรงที่ไหลจากเขาน้อยไปยังลำธารธรรมชาติ มีขนาดกว้างประมาณ ๓- ๕ เมตร ยาว ประมาณ ๒๗๐ เมตร ปัจจุบันมีสภาพตื้น มากมีต้นกำปัดขึ้นอยู่เต็มพื้นที่

จากการสำรวจสภาพพื้นที่โดยทั่วไปบริเวณเมืองโบราณบึงคอกช้าง และเป็นโบราณสถานพบว่า พบเป็นโบราณสถานเท่าที่สำรวจพบขณะนี้พบจำนวน ๑๐ แห่ง ซึ่งส่วนใหญ่จะอยู่บริเวณดูเมืองชั้นนอก มี ๑ แห่งอยู่คูเมืองชั้นใน และอีก ๑ แห่งอยู่ตรงพื้นที่ส่วนขยายของคูเมืองชั้นใน นอกจากเป็นโบราณสถานแล้ว ยังมีเนินดินซึ่งจัดเป็นแหล่งโบราณคดี ๓แห่งในบริเวณคูเมืองชั้นใน ซึ่งจากการสำรวจสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นเตาถลุงโลหะ (เหล็ก)หรือเป็นพื้นที่ในการทำกิจกรรมการถลุง

โลหะหรือกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการผลิตโลหะ เนื่องจากพื้นที่บริเวณนั้นพบชิ้นส่วนดินเผาไฟ ท่อสูบลมดินเผาที่มีคราบขี้แร่ติดอยู่ และก้อนขี้แร่กระจายอยู่ในปริมาณที่ค่อนข้างมาก และยังมีอยู่ บริเวณนอกคูเมืองชั้นนอกด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองโบราณ ซึ่งบริเวณพื้นที่สองแห่งนี้อยู่ในแนวระนาบเดียวกัน โดยอยู่ใกล้และขนานไปกับลำน้ำธรรมชาติ(ห้วยก้านยาว)

๔.๑๔.๔.๔ ผลการขุดค้น

- ในการขุดค้นครั้งที่ ๑ ในปี พ.ศ. ๒๕๑๔ ได้ทำการขุดค้นบริเวณเกือบกลางตัวเมืองค่อนไป ทางคูเมืองด้านทิศตะวันออก

ผลจากการขุดค้นพบว่ามีหลักฐานการอยู่อาศัยของมนุษย์ในอดีต มีการพบทั้ง เศษกระดูกสัตว์ เศษอิฐหักสมัยทวารวดี หลุมเสาบ้าน เศษภาชนะดินเผาโดยเฉพาะในระดับชั้นที่พบหลุมเสาบ้านมีการพบเศษภาชนะดินเผาเป็นปริมาณที่มากมีทั้งสีดำ สีน้ำตาล ทั้งหนาและบาง เศษภาชนะดินเผาที่พบนั้นในส่วนของการตกแต่งที่ผิวภาชนะให้มีลวดลายนั้นพบในปริมาณที่น้อย และมีการพบภาชนะดินเผาในระดับชั้นดินที่ ๕ ที่ลึกลงไปมากกว่าระดับที่พบหลุมเสา ภาชนะดินเผามีขนาดเส้นผ่านศูนย์กลาง ๒๔ เซนติเมตร สูงประมาณ ๑๐ เซนติเมตร ปากกว้างประมาณ ๑๕ เซนติเมตร ยังคงรูปร่างเกือบสมบูรณ์ ๑ ใบส่วนปากของภาชนะนี้ แตกยุบลงมาเนื่องจากถูกแรงดินตอนบนกดทับ

การฝังภาชนะดินเผาชิ้นนี้สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นการฝังภาชนะบรรจุเงินตราเพื่อซ่อนเร้นสิ่งของมี ค่า หรืออาจจะเป็นการกระทำพิธีทางไสยศาสตร์เกี่ยวกับดวงวิญญาณก็ได้ เพราะลักษณะการฝัง ภาชนะที่พบนั้นฝังให้ภาชนะตั้งตรงแสดงเจตนาฝังเพื่อประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่ง แต่ไม่พบอะไรบรรจุในภาชนะที่พบนี้เลย

หลุมเสาที่พบในชั้นดิน มีจำนวน ๓ หลุมด้วยกัน และยังพบปลายมีดและส่วนด้ามที่มีขนาดยาว ๒๕ เซนติเมตร ทำด้วยเหล็ก กระดูกสัตว์ เปลือกหอยกาบ กระดองเต่า เป็นต้น ซึ่งเป็นหลักฐานที่แสดงว่ามนุษย์ที่อาศัยอยู่ในพื้นที่นี้ในสมัยทวารวดีนั้นได้มีการสร้างบ้านเรือนลงเสาอยู่แล้ว ทราบ ถึงลักษณะของเครื่องมือเหล็กที่ใช้ในสมัยนั้น นอกจากนั้นยังมีการพบพบแวดินเผา พบเศษภาชนะ ดินเผาคล้ายลูกมะหวด มีขนาดยาว ๔ เซนติเมตร เจาะรูตรงกลางไม่ทะลุ ไม่ทราบลักษณะที่ สมบูรณ์ได้พบเศษเครื่องมือดินเผารูปวงกลมแบน มีเส้นลายโค้งหลายเส้นตามรัศมีวงโค้ง ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง ๖ เซนติเมตร สันนิษฐานว่าใช้สำหรับประทับลายบนผ้า และยังพบลูกปัดสีเหลือง และห่วงดีบุก ซึ่งใช้เป็นเครื่องประดับในสมัยทวารวดี หลังจากการอยู่อาศัยสมัยสุดท้ายนั้นได้มีการทิ้งร้างพื้นที่นี้ไปเป็นระยะเวลานานเนื่องจาก ในระดับชั้นดินบนสุดซึ่งมีความหนาประมาณ ๕๐ เซนติเมตรนั้นไม่มีการปะปนของเครื่องมือเครื่องใช้ของมนุษย์อยู่เลย

- จากการขุดค้นครั้งที่ ๒ ในปี พ.ศ. ๒๕๕๕ ซึ่งประกอบด้วย

• หลุมขุดตรวจภายในคูเมืองชั้นในจำนวน ๓ หลุม (TPI, TP๒, TP๓)

• ภายนอกคูเมืองชั้นนอกด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้จำนวน ๙ หลุม (TP๔)

• หลุมขุดตรวจบริเวณคูเมืองส่วนขยายของเมืองชั้นใน จำนวน ๙ หลุม (TPS)

ผลจากการดำเนินงานการขุดค้นครั้งที่ ๒ นี้พบร่องรอยการทำกิจกรรมของมนุษย์ในอดีตจำนวน ๓ หลุม คือ TPI, TP๒, TP๓ (ซึ่งเศษภาชนะดินเผาที่ใช้ในการวิเคราะห์ครั้งนี้ก็มาจากหลุมทดสอบทั้ง ๓ หลุมนี้ โดยพบภายในคูเมืองชั้นในทั้งสิ้น ซึ่งปรากฏเป็นชั้นวัฒนธรรมการอยู่อาศัย ๒ ชั้นวัฒนธรรม คือ วัฒนธรรมการอยู่อาศัยก่อนขุดคูเมือง (ซึ่งในหลุมขุดค้นที่ ๑ มีการพบหลุมเสาบ้านในชนวัฒนธรรมในชั้นวัฒนธรรมนี้ด้วย)

แต่ในชั้นวัฒนธรรมนี้มีการอยู่อาศัยค่อนข้างเบาบาง เนื่องจากมีการพบโบราณวัตถุค่อนข้างน้อยทั้งเศษภาชนะดินเผา หรือกระดูกและหลังจากชั้นวัฒนธรรมการอยู่อาศัยในสมัยนี้มีร่องรอยของลักษณะดินที่แสดงถึงการมีน้ำท่วมพื้นที่ขึ้น จึงมีการขุดคูน้ำคันดิน ขึ้นมาจึงได้มีชั้นวัฒนธรรมการอยู่อาศัยภายหลังจากขุดคูเมืองแล้วต่อมา ซึ่งก็มีร่องรอยหลักฐานหลุมเสาบ้านและโบราณวัตถุด้วยเช่นกัน แต่ว่าโบราณวัตถุของชั้นวัฒนธรรมนี้มีหลักฐานที่ หนาแน่นมากกว่าชั้นวัฒนธรรมแรก น่าจะเนื่องมาจากการอยู่อาศัยของมนุษย์ที่หนาแน่นขึ้น เนื่องจากการจัดการเรื่องน้ำท่วมได้ดีขึ้น

ทำให้กล่าวได้ว่าชุมชนโบราณในสมัยอดีตมีการอยู่อาศัยกันอย่างหนาแน่นบริเวณกลาง เมืองของคูเมืองชั้นใน มีวัฒนธรรมการปลูกบ้านแบบลงเสาแล้ว มีการล่าสัตว์มาเป็นอาหาร สัตว์ที่นำมาเป็นอาหารเช่น สัตว์ประเภทวัว กวาง หมู เต่า ตะพาบ และสัตว์ขนาดเล็กเช่น กระแต กระรอก เป็นต้น

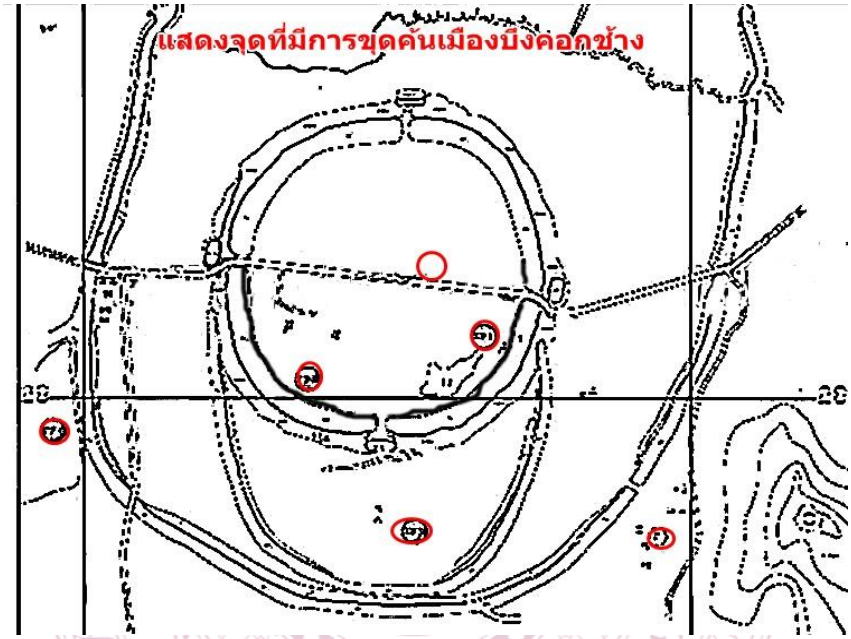
จากการขุดค้นทั้ง ๒ ครั้งทำให้พอสรุปได้ว่ามีการอยู่อาศัยที่พื้นที่ของแหล่งโบราณคดีบึง คอกช้างโดยเฉพาะในพื้นที่ที่เป็นคูเมืองชั้นในซึ่งมีการตั้งที่อยู่อาศัย โดยการสร้างบ้านที่มีการลงเสา อยู่กันค่อนข้างถาวร แต่พื้นที่นี้ค่อนข้างมีปัญหาเรื่องระบบการจัดการกับน้ำ หรือระบบชลประทาน[150]ในหน้าน้ำ น้ำก็มีมากจนที่ให้เกิดน้ำท่วม แต่เมื่อมีการขุดคูเมืองที่มีการอยู่อาศัยหนาแน่นมากขึ้น

ส่วนการดำรงชีวิตของคนในสมัยโบราณนั้นยังไม่พบหลักฐานเกี่ยวกับการเกษตรที่แน่ชัด แต่คาดว่าคงมีการทำการเกษตร ในช่วงสมัยนั้นแต่อาจจะไม่ค่อยนิยมมากนักน่าจะมีเหตุผลมาจากปัญหาเรื่อง ระบบการจัดการเรื่องน้ำที่ไม่ค่อยดี คงจะเป็นการเกษตรเพื่อการดำรงชีวิตหรือใช้เป็นอาหารเหมือน การล่าสัตว์หาของป่า

---

[150] รายงานการสำรวจและขุดค้นเมืองโบราณบึงคอกช้างระหว่างวันที่ ๒๕ สิงหาคม ๒๕๕๕ ถึงวันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๐

การดำเนินชีวิตอีกอย่างหนึ่งที่น่ามีการกระทำในกิจกรรมนี้กันค่อนข้างมาก คือการทำกิจกรรมเกี่ยวกับการผลิตโลหะ ซึ่งมีการพบพื้นที่ที่น่าจะเป็นแหล่งถลุงโลหะ เนื่องจากพบหลักฐานจำพวกขี้แร่ ดินถูกเผาไฟในปริมาณมาก และในการขุดค้นนั้นในแต่ละชั้นวัฒนธรรมจะมีการพบเครื่องมือเหล็กหรือเครื่องมือโลหะปะปนอยู่ด้วย ซึ่งอาจจะเป็นเครื่องมือที่ได้จากการผลิตในท้องถิ่นนั่นเอง

ภาพที่ ๔.๓๖ แสดงจุดที่มีการสำรวจโดยการขุดของนักโบราณคดีที่เมืองโบราณบึงคอกช้าง

๔.๑๔.๔.๕ ศาสนาและความเชื่อของชาวเมืองบึงคอกช้าง

สำหรับประเด็นเรื่องของศาสนาและความเชื่อของชาวเมืองบึงคอกช้างนั้น ก่อนอื่นต้องพูดถึงผู้คนที่เป็นเจ้าของท้องถิ่นก่อนว่าเมืองบึงคอก้างนี้เดิมทีมีใครชนกลุ่มไหนที่มาอาศัยอยู่ก่อน จากการศึกษาจะพบว่าคนที่เป็นคนพื้นถิ่นของเมืองนี้ไม่ได้เป็นคนมอญหรือคนขอมหรือเขมร แต่เป็นคนที่ใช้ชีวิตมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายมาถึงยุคต้นประวัติศาสตร์ก็คือราวพุทธศตวรรษที่ ๑- ๘ ซึ่งจากหลักฐานโบราณคดีของอุทัยธานีพบว่า มีผู้คนยุคก่อนประวัติศาสตร์อาศัยอยู่มาก่อน โดยมีการค้นพบที่แหล่งโบราณคดีราปลาร้าหรือเขาปลาร้า อยู่ที่บ้านชายเขา ตำบลป่าอ้อ อำเภอลานสัก เป็นแหล่งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ มีอายุอยู่ประมาณ ๕,๐๐๐ - ๓,๐๐๐ ปีมาแล้ว ซึ่งภาพเขียนสีที่เพิงผาภูปลาร้า แสดงให้เห็นถึงวิถีชีวิตของมนุษย์ในชุมชนบริเวณนี้ว่าเป็นชุมชนสังคมเกษตรกรรม ที่มีแบบแผนและพิธีกรรม ภาพที่พบได้แก่ภาพสัตว์เลี้ยง ภาพคนจูงวัว และภาพขบวนแห่เป็นต้น

นอกจากนั้นก็พบชุมชนโบราณยุคก่อนประวัติศาสตร์ที่แหล่งโบราณคดีบ้านลาดหลุมเข้า อยู่ที่บ้านลาดหลุมเข้า อำเภอหนองขาหย่าง มีลักษณะเป็นเนินรูปยาว ตามแนวทิศตะวันออกเฉียงเหนือ - ทิศตะวันตกเฉียงใต้ มีแนวลำห้วยหลุมเข้าเป็นขอบเขตด้านเหนือ ซึ่งจากการขุดค้นทางโบราณคดีพบว่า แหล่งโบราณคดีแหล่งนี้มีมนุษย์อาศัยอย่างน้อยสองสมัยคือ ๑. สมัยก่อนประวัติศาสตร์ พบภาชนะดินเผาแบบต่าง ๆ เช่นลายเชือกทาบ ขัดมัน ปั้นดินมาต่อเติม เครื่องประดับ ลูกปัดแก้ว และลูกปัดหินสีต่าง ๆ เครื่องมือเหล็ก ขวานหินขัด ขวดดินเผา โครงกระดูก มนุษย์จำนวนมาก เครื่องมือจากกระดูกสัตว์ ลูกกระสุนดินเผา รูปปั้นตุ๊กตาดินเผา กำไลข้อมือ กำไลข้อเท้า แหวน ลูกกระพรวน สำริด และตะกรัมจากการถลุงโลหะ ๒. สมัยประวัติศาสตร์ พบภาชนะดินเผาลายกดประทับ เครื่องถ้วยจีนสมัยราชวงศ์หมิงและสมัยราชวงศ์ชิง[151] ซึ่งแสดงให้เห็นว่าในยุคโบราณก่อนการเข้ามาของมอญ- เขมรนั้นคนพื้นถิ่นที่แถบเมืองบึงคอกช้างนี้ก็ได้มีการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศหรือต่างแดนแล้วก็คือ จีน ซึ่งคนจีนนั้นก็เข้ามาก่อนที่มอญและเขมรจะเข้ามาเสียอีก ดังนั้น หากถามว่าในยุคที่ก่อนมอญและเขมรจะเข้ามานั้นชาวชุมชนพื้นถิ่นในแถบเมืองบึงคอกช้างนี้นับถือศาสนาอะไร คำตอบก็คือ ๑. ในยุคแรกนับถือบรรพบุรุษ ๒. ในยุคต่อมาก็มีการรับเอาคติทางศาสนาของจีนก็คือการนับถือผีบรรพบุรุษเพราะคนจีนนั้นมีการไหว้เจ้า หลักการบูชาบรรพบุรุษของคนที่นี่ในยุคก่อนมอญเขมรก็น่าจะเป็นไปในแนวนี้

แต่เมื่อภายหลังจากที่มอญและเขมรได้อพยพเข้ามาโดยการอพยพจากเมืองพงตึก คูบัว นครปฐมที่มีความเจริญอยู่แล้วขึ้นมาอาศัยอยู่ตามพื้นที่ที่เป็นเมืองต่างๆไม่ว่าจะเป็น อู่ทองหรือเมืองคูเมืองที่สิงห์บุรีเป็นต้นขึ้นมาอาศัยอยู่ในพื้นที่ภาคกลางตอนบนได้แก่เมืองอู่ตะเภา เมืองโคกไม้เดน เมืองทัพชุมพล เมืองดงแม่นางเมือง หรือ เมืองดอนคา เป็นต้น หรือในเขตอุทัยธานีนั้นก็ได้แก่ เมืองด้ายหรือเมืองใต้ เมืองคูเมือง เมืองท่าการุ้ง เมืองบึงคอกช้าง เป็นต้น ซึ่งการอพยพขึ้นมาทางเหนือนั้นถือว่าเป็นการอพยพขึ้นมาครั้งใหญ่โดยมีเมืองที่เป็นศูนย์กลางของการกระจายผู้คนนั้นก็คือ “เมืองอู่ทอง”ในฐานะที่เป็นเมืองท่าของแม่น้ำและเป็นเมืองที่มีการแลกเปลี่ยนสินค้ากันระหว่างพ่อค้าชาวอินเดียและก็คนมอญเขมรที่อพยพขึ้นมาตั้งบ้านเมืองในเมืองเหนือขึ้นมา เมื่อคนมอญและเขมรได้อพยพขึ้นมาตั้งเมืองแล้วสิ่งที่พวกเขานำมาด้วยก็คือ “คติความเชื่อทางด้านศาสนา” ซึ่งศาสนาที่ชาวมอญนำมาก็คือ “พระพุทธศาสนาเถรวาทสายบาลีและพระพุทธศาสนาเถรวาทสายสันสกฤตก็คือ “นิกายสรวาสติวาทิน” โดยหลักฐานที่ระบุตัวตนของการนำเอาศาสนาความเชื่อรวมถึงศิลปกรรมต่างๆมาจากคนอินเดียก็คือ หลักฐานเรื่องของ “จารึก”ที่จารึกที่เมืองบึงคอกช้างที่ระบุชัดว่าคนในเมืองบึงคอกช้าง ๑.ใช้ภาษาสันสกฤตและบันทึกโดยใช้อักษรปัลลวะของอินเดียใต้ ๒.มีการระบุถึงคำ

---

[151] thaiheritage.net, **มรดกทางวัฒนธรรมจังหวัดอุทัยธานี**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: http://www.thaiheritage.net/nation/oldcity/uthaithani๔.htm [๑๐ มกราคม ๒๕๖๕].

สอนของพระพุทธศาสนาที่สำคัญก็คือ “บุญ” ดังปรากฏในจารึกว่า “ปุญญสิธเคลา” แปลว่า “บุญย่อมส่งเสริมนักพรต”ซึ่งข้อความดังกล่าวนี้ถือว่าเป็นเครื่องชี้ชัดว่าชุมชนเมืองบึงคอกช้างนี้นับถือพระพุทธศาสนาสายสันสกฤตก็คือนิกายสรวาสติวาทินอย่างแน่นอนเพราะนิกายนี้เน้นในเรื่องของการสร้างบารมีด้วยการทำบุญ โดยคำว่านักพรตนั้นก็คือพระภิกษุในพระพุทธศาสนา และในอีกจารึกที่ว่า “วรปรัชญวาระ” แปลว่า “สมัยที่ปรัชญาเป็นเลิศ” นั้นก็เป็นเครื่องหมายชี้ชัดว่าเมืองนี้พระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทินมาเผยแผ่ที่นี่เพราะนิกายสรวาสติวาทินนั้นเน้นคำสอนเรื่อง “ปรัชญา” ซึ่งนิกายสรวาสติวาทินี้เกิดขึ้นภายหลังจากการสังคายนาครั้งที่ ๒ ได้หนึ่งร้อยปีโดยแตกมาจากนิกายเถรวาทเดิม และไม่ปรากฏว่าท่านผู้ใดเป็นต้นกำเนิดของสรวาสติวาทิน แต่เป็นการแน่นอนที่ว่า นิกายนี้เป็นกิ่งแยกออกมาจากนิกายเถรวาทิน ซึ่งเป็นนิกายบูชาภาษาบาลี อายุกาลของนิกายนี้ยังเป็นที่ไม่ตกลงกันแน่นอน ในปกรณ์ฝ่ายธิเบตกล่าวว่า เมื่อพุทธปรินิพพาน ๑๑๖ ปี เหล่าภิกษุสงฆ์ได้ใช้ภาษา ๙ ภาษา ในการบอกธรรมวินัย เป็นเหตุให้พระพุทธศาสนาแตกเป็น ๔ นิกาย คือสงฆ์พวกหนึ่งใช้ภาษาสันสกฤต พวกนี้เป็นสงฆ์สืบเนื่องมาแต่พระราหุล เรียกว่าพวกสรวาสติวาทิน แต่ในปกรณ์สันสกฤต ชื่อ “เภทธรรมติจักรศาสตร์” แต่งโดยพระวสุมิตร ในราวพุทธศตวรรษที่ ๔ กล่าวว่านิกายนี้แตกจากเถรวาทินราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๓และบูชาพระกัจจายนะ ในฐานะเป็นอภิธรรมาจารย์ อย่างไรก็ดีมูลเหตุสำคัญที่ทำให้สงฆ์หมู่หนึ่งแยกไปจากเถรวาทิน ก็คือ สงฆ์หมู่นี้มีความเห็นในหลักธรรมบางประการ ขัดกับฝ่ายเถรวาทิน และสงฆ์หมู่นี้ต้องการจะยกย่องอภิธรรมปิฎกขึ้นให้เป็นพิเศษ จึงแยกออกไปตั้งเป็นนิกายใหม่มีชื่อว่า “สรวาสติวาทิน” แปลว่า “วาทะที่กล่าวสิ่งทั้งปวงมีอยู่” ในคัมภีร์กถาวัตถุเรียกนิกายนี้ว่า “สัพพัตถิกวาท” ซึ่งแปลอย่างเดียวกัน ในที่มาบางแห่งเรียกนิกายนี้ว่า “เหตุวาท”

ความเจริญของนิกายนี้ เป็นไปอย่างกว้างขวาง ทาให้นิกายอื่นหมดรัศมีลงไป นิกายเถรวาทินเองก็ถูกอิทธิพลของนิกายนี้ข่มจนอับแสง สรวาสติวาทินได้แพร่หลายตลอดไปทั่วอินเดียภาคเหนือ มีแคว้นคันธาระ.กาศมีระ อุทยาน มถุรา ฯลฯ และจากดินแดนเหล่านี้ นิกายนี้ได้ขยายตัวแพร่เข้าสู่อาเซียกลาง จากอาเซียกลางก็ได้ข้ามไปประเทศจีนในพุทธศตวรรษที่ ๖ เป็นยุคที่นิกายนี้รุ่งโรจน์ที่สุด ได้มีการร้อยกรองอรรถกถาแห่งพระไตรปิฎก กับการแต่งปกรณ์วิเศษต่าง เกี่ยวกับหลักปรัชญาของนิกายนี้โดยคณาจารย์ผู้มีชื่อเสียง ภายใต้ความอุปถัมภ์ของพระเจ้ากนิษกะมหาราชกษัตริย์ชาติง้วนสีซึ่งกำลังดำรงอำนาจปกครองอินเดียภาคเหนือ อภิธรรมปิฎกของนิกายนี้ ตลอดจนคัมภีร์ปกรณ์วิเศษที่สำคัญหลายสิบปกรณ์ ได้มีการแปลเป็นภาษาจีนตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๙ จนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๑ ส่วนวินัยปิฎก สุตตันตปิฎก ก็มีผู้แปลถ่ายออกเป็นภาษาจีนเป็นส่วนมากแล้วเช่นเดียวกัน การที่จะ

ศึกษาหลักธรรมของนิกายนี้ให้ละเอียด จึงจำเป็นต้องศึกษาจากคัมภีร์ภาษาจีน ทั้งนี้เพราะฉบับสังสกฤตได้สาปสูญไปแล้วเป็นส่วนมาก

นิกายนี้ มีหลักปรัชญาว่าด้วย “ความมีอยู่แห่งสิ่งทั้งหลาย” คือ “สรฺวมฺ อสฺติ” เป็นหัวใจสำคัญ นิกายนี้ถือว่า สิ่งทั้งหลายไม่ว่าสังขตะ ก็ดี อสังขตะก็ดี ย่อมมีสภาวะที่มีอยู่ด้วยตัวของมันเองตลอดกาล ทั้ง ๓ คือ มีอยู่ ดำรงอยู่ตลอดอดีตกาล ปัจจุบันกาล อนาคตกาล ตัวอย่างนามกับรูปซึ่งเป็นสังขตธรรม ก็มีสภาพเที่ยงคงที่ตลอดกาลทั้ง ๓ ความเกิดดับเป็นเพียงอาการของธรรมนั้น ๆ เท่านั้น กิริยาคุณของธรรมหนึ่ง หากยังมิได้ปรากฏอาการออกมา เรียกว่ายังเป็นสิ่งที่มิได้มาถึง คือเป็นอนาคตกาล ในขณะที่กิริยาคุณของธรรมนั้น ๆ ปรากฏอาการออกมาเรียกว่า เป็นปัจจุบัน แล้วมีกิริยาคุณอันปรากฏอาการออกมาแล้วนั้นดับไป เรียกว่าอดีตกาล ฉะนั้นจึงเห็นได้ว่า ตัวสภาพธรรม มีนามกับรูปเป็นต้น นั้นเที่ยง มีอยู่ตลอดแต่อาการกิริยาคุณของมันต่างหากที่เกิดดับยักย้ายไป ตัวสภาวธรรมของนามรูป จักได้พลอยเกิดดับไปก็หาไม่ เหตุผลของนิกายนี้ก็คือ

(๑) ทำกรรมใดไว้ย่อมมีวิบากของกรรมนั้น แต่กรรมซึ่งจักให้ผลเป็นวิบากนั้น เหตุกับผลจะมีขึ้นในขณะเดียวกันไม่ได้ ฉะนั้น ต้องมีกรรมสภาวะที่เป็นเหตุอยู่ในอดีต จึงสามารถให้ผลวิบากในปัจจุบันได้ แสดงว่าอดีตต้องมีอยู่ ถ้าอดีตกรรมไม่ดำรงอยู่ไซร้ ปัจจุบันนี้เป็นวิบากก็มีไม่ได้.

(๒) วิญญาณความรู้ทางอายุตนะภายในทั้ง ๖ จักปรากฏมีขึ้นได้ ก็ต้องอาศัยวิสัยภายนอก ๖ มาเป็นอารมณ์ เช่น จักขุวิญญาณ จะเกิดขึ้นก็ต้องอาศัยรูปารมณ์ภายนอกมาเป็นปัจจัย มโนวิญญาณจะมีขึ้นก็ต้องอาศัยธรรมารมณ์เป็นปัจจัย ก็ธรรมารมณ์นั้น มีมีทั้งที่เป็นอดีต ปัจจุบัน อนาคต ถ้าไม่มีสภาวธรรมที่ดำรงอยู่ตลอดกาลทั้ง ๓ ไซร้ มโนวิญญาณก็จักมีขึ้นหาไม่ได้ ทั้งนี้เพราะมโนวิญญาณจักเสพอารมณ์ที่เป็นอดีตอยู่ให้เสพ จึงบังเกิดเป็นอดีตธรรมารมณ์ได้.

อาศัยเหตุผลดั่งนี้ จึงลงมติว่า มีสภาวธรรมทั้ง ๓ โดยตลอด สภาวธรรมตัวปรมัตถ์ของรูปนามขันธ์ ๕ อายตนะ ๑๒ นั้นมีคงที่อยู่ตลอดไป ทั้งในอดีต ปัจจุบัน อนาคต ส่วนความเกิดดับสืบสันตตินั้นเป็นอาการกิริยาภายนอกของสภาวธรรมเท่านั้นเอง ตัวสภาพธรรมปรมัตถ์แห่งนามรูป จักพลอยเกิดดับไปด้วยก็หามิได้ สรวาสติวาทินไม่ยอมเห็นด้วยกับคติที่ว่า สิ่งที่เป็นอดีตย่อมดับไปแล้ว ปัจจุบันเท่านั้น ชื่อว่ามีอยู่ แต่ก็กำลังดับไปเป็นอดีตเหมือนกัน ส่วนอนาคตนั้นยังชื่อว่ายังไม่เกิดมีขึ้น อันเป็นคติธรรมของฝ่ายเถรวาทินเลย สรวาสติวาทินถือว่าทุกสิ่งมีสภาวะในตัวของมันเอง ซึ่งคงอยู่ตลอดไปไม่ยักย้ายแปรเปลี่ยน เช่น รูปธาตุเมื่อทอนลงไปก็มีปรมาณูเป็นวัตถุสุดท้าย ซึ่งดำรงอยู่อย่างแท้จริง[152]

---

[152] เสถียร โพธินันทะ, **ปรัชญาแห่งความมีอยู่**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: https://www.dharma-gateway.com/ubasok/satien/ubasok-๒๓.htm [๑๐ มีนาคม ๒๕๖๕].

เมื่อพิจารณาจากถ้อยคำในจารึกจึงจะพบว่าการเอ่ยถึงคำว่า “ปรัชญา”ของพระพุทธศาสนาในเมืองนี้ คำว่าปรัชญาที่ว่านั้นก็คือ “หลักคำสอนของนิกายสรวาสติวาทิน”นั่นเองที่ได้มาเจริญรุ่งเรืองที่นี่ ไดมาปักหลักปักฐานลงที่เมืองนี้อย่างมั่นคง ซึ่งแม้ว่านิกายสรวาสติวาทินจะเป็นนิกายสายสันสกฤตที่เน้นหรือปรัชญาธรรมมากว่าเรื่องของพระธรรมวินัย แต่ถึงอย่างนั้นเราก็จะพบว่าคำสอนอื่นๆ เช่นเรื่องของการสร้างสถูปหรือสร้างอารามการกราบไหว้บูชาพระพุทธรูปก็ไม่ได้เป็นสิ่งที่นิกายนี้ละทิ้ง แต่แท้ที่ริงแล้วนิกายนี้ก็ยังคงสอนให้ผู้คนปฏิบัติตามศีลตามธรรมกราบไหว้บูชาพระพุทธรูปหรือสร้างบุญสร้างกุศลบำเพ็ญบารมีเหมือนเดิม ซึ่งหลายคนอาจจะคิดว่านิกายอื่นที่ไม่ใช่พระพุทธศาสนาเถรวาทจะไม่สอนให้ทำบุญทำกุศลนั้นไม่ใช่แท้จริงแล้วนิกายของพระพุทธศาสนาสายสันสกฤตก็ยังคงสนับสนุนสอนให้คนปฏิบัติในศีลธรรมอันดีอยู่เช่นเดิมไม่มีเปลี่ยนแปลง

สำหรับการรับเอาวัฒนธรรมทวารวดีแบบอินเดียของเมืองบึงคอกช้างนั้นน่าจะเป็นการรับเอาวัฒนธรรมจากเมืองทางชายฝั่งที่ถือได้ว่าเป็นศูนย์กลางทางวัฒนธรรมทวารวดี ซึ่งก็อาจจะเป็นไปไดทั้งนครปฐมและเมืองอู่ทอง มากกว่าที่จะเป็นการรับเอา วัฒนธรรมอินเดียวเองมาปรับใช้กับวัฒนธรรมท้องถิ่นเหมือนกับเมืองทางชายฝั่ง และการติดต่อกับเมืองศูนย์กลางทางวัฒนธรรมหรือเมืองต่างๆนั้นอาจจะเป็นการติดต่อกับโดยผ่านทางเส้นทางน้ำสายสำคัญที่ผ่านกระบวนการทางธรรมชาติเปลี่ยนเส้นทางจนกลายมาเป็นแม่น้ำสะแกกรังในปัจจุบันนี้ ที่จะใช้ในการเดินทางเพื่อติดต่อค้าขายหรือแลกเปลี่ยนสินค้ากับต่างเมืองหรือต่างชุมชนที่สะดวกที่สุดนอกจากการเดินเท้าที่ต้องใช้เวลาในการเดินทางมาก ดังนั้น การเข้ามาของวัฒนธรรมแบบอินเดียของเมืองบึงคอกช้างนั้นจึงถือว่าเป็นการเข้ามาตามเส้นทางการค้า ซึ่งพระภิกษุชาวอินเดียอาจจะมาพักที่ลพบุรี หรือเมืองอู่ทอง จากนั้นผู้นำประเทศหรือเมืองบึงคอกช้างก็ได้ส่งทูตไปเพื่อนิมนต์พระภิกษุเหล่านั้นมาเผยแผ่พระพุทธศาสนาหรือหลักคำสอนของนิกายสรวาสติวาทินในเมืองบึงคอกช้างนี้ก็ได้ โดยทางเมืองได้สร้างอารามให้อยู่ที่ภายในเมืองดังจะปรากฏมีสถูปขนาดใหญ่ภายในตัวเมืองและมีเสาเสมารวมถึงจารึกที่พบในตัวเมืองในในส่วนนอกเมือง ซึ่งนั่นก็คือหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนาในเมืองบึงคอกช้าง

๔.๑๔.๔.๖ ความเจริญและความเสื่อมของเมืองบึงคอกช้าง

เมืองบึงคอกช้างนั้นถึงแม้ว่าจะยึดเอาว่ามีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒ แต่ความจริงแล้วเมืองๆนี้ได้มีพัฒนาการในเรื่องของการสร้างเมืองมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๙- ๑๐ มาแล้วเนื่องจากการที่เราพบโบราณวัตถุประเภทจารึกนั้นเราได้อนุมานเอาว่ามีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒ แต่เราลืมไปว่าเมืองกว่าที่จะเจริญรุ่งเรืองเป็นเมืองได้ก็จะต้องมีการก่อสร้างและพัฒนาเมืองในหลายๆด้านไม่ว่าจะเป็นเรื่องของการขุดลอกคูเมืองการจัดการในด้านระบบน้ำ การจัดการศึกษาและการปกครอง

รวมถึงในเรื่องของเศรษฐกิจที่จะต้องมีการบริหารจัดการซึ่งการดำเนินการต่างๆเหล่านี้ไม่ได้เกิดขึ้นในเวลาอันสั้น แต่การสร้างเมืองนั้นมันจะต้องเป็นไปอย่างช้าๆและมีระบบไม่ใช่ว่าสร้างวันเดียวแล้วก็เป็นเมือง การที่เมืองจะเจริญรุ่งเรืองนั้นจำเป็นจะต้องใช้ระยะเวลาในการสร้างเป็นระยะเวลานาน ดังนั้นเมืองบึงคอกช้างจึงน่าจะเกิดขึ้นมาแล้วตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๐ เป็นต้นมาและมาเจริญรุ่งเรืองเป็นอย่างมากในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๒- ๑๔ เพราะในราว ๒๐๐ ปีนั้นถือว่าสภาพของเมืองจะต้องเป็นเมืองที่มั่นคงไม่มีสงครามหรือสิ่งใดที่จะเข้ามาทำให้เกิดเหตุทำอันตรายกับคนในเมืองนอกเสียจากการเกิดโรคระบาดเท่านั้นเอง

อนึ่ง ในยุคที่เมืองบึงคอกช้างกำลังเจริญรุ่งเรืองอยู่นั้นก็จะพบว่าเมืองอื่น ๆ ในบริเวณเดียวกันนี้ก็เป็นเมืองที่มีความรุ่งเรืองมั่นคงเช่นเดียวกัน เช่น เมืองละโว้ เมืองศรีเทพ เมืองอู่ทอง เมืองอู่ตะเภา เมืองดงแม่นางเมือง เมืองจันเสน หรือเมืองโคกไม้เดนเป็นต้น และดูเหมือนว่าเมืองบึงคอกช้างนั้นถือว่าเป็นเมืองที่อยู่ในสถานะของเมืองที่อยู่ในส่วนลึกเข้าไปของแม่น้ำสายหลัก ดังนั้น ความเจริญหรือความเชื่อศรัทธาในศาสนาจึงถือว่าเป็นเรื่องที่มีความเฉพาะ คือหากศาสนาใดเข้ามาแล้วศาสนานั้นย่อมเป็นที่เคารพและศรัทธาของผู้คนไปโดยปริยายเพราะว่าการเดินทางเข้ามาเมือง ๆ นี้นั้นถือว่าค่อนข้างยาก ดังนั้น หากมีศาสนาใดเข้ามาได้ศาสนานั้นย่อมกลายมาเป็นศาสนาหลักของเมือง ๆ นั้นไปทันที

อนึ่งหากพิจารณาถึงสิ่งที่ถือว่าเป็นความเจริญของเมืองบึงคอกช้างอย่างหนึ่งก็คือ “ความเจริญในด้านของการจัดการน้ำ เนื่องจากว่าเมืองบึงคอกช้างนั้นอยู่ในร่องน้ำเพราะความเป็นเมืองในที่ลุ่ม ดังนั้น เมืองบึงคอกช้างจะต้องมีการจัดการเรื่องน้ำให้ดี และในยุคโบราณนั้นเมืองบึงคอกช้างก็จึงได้มีการจัดการเรื่องของน้ำโดยการขุดลอกรอบเมืองให้เป็นคลอง และขุดลอกรอบเมืองภายนอกให้เป็นคลองทั้งนี้ก็เพื่อที่จะได้บริหารจัดการน้ำให้เกิดประโยชน์ ซึ่งในงานวิจัยของเยาวนิจ เจริญพืช พบว่าเมืองบึงคอกช้างนั้นประสบกับปัญหาในเรื่องของน้ำท่วมหลายครั้ง ดังที่ปรากฏหลักฐานด้านชั้นดินจากการขุดค้นพบว่าในช่วงน้ำหลากนั้น เมืองโบราณบึงคอกช้างจะมีน้ำท่วม ถึงแม้ว่าจะมีการจัดการกับน้ำด้วยการสร้างคูเมืองแล้ว แต่ก็ไม่สามารถควบคุมปริมาณน้ำได้ตามต้องการ แต่การที่น้ำจะท่วมนั้นก็เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นในบางปีไม่ใช่ทุกปี แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นชาวเมืองก็จะต้องมีการจัดการน้ำให้เท่าทันการมาของน้ำได้ จึงเป็นเหตุให้เมืองสามารถมีอายุยืนยาวได้กว่า ๓ ศตวรรษ

นอกจากนั้นความเจริญในเมืองบึงคอกช้างนั้นสามารถที่จะพิจารณาได้จากซากเศษของความเจริญทั้งภายในและภายนอกเมืองก็คือ ความเจริญในด้านการผลิตเครื่องปั้นดินเผาที่ได้รับการพัฒนาหรือถ่ายทอดความรู้มาจากชาวอินเดียจากการค้าขายกับเมืองชายฝั่งซึ่งก็น่าจะเป็นเมืองอู่ทองเป็นหลักเพราะเมืองอู่ทองนั้นถือว่าเป็นเมืองชายทะเล และเป็นเมืองที่เป็นที่ตั้งของศูนย์กลางการค้าขาย

ของชาวอินเดียกับชาวมอญทางด้านทิศเหนือเมืองชายฝั่ง ซึ่งตามประวัติเมืองโบราณอู่ทองได้มีการอาศัยมาอย่างต่อเนื่องจนสามารถพัฒนาตนเองจากสังคมเกษตรกรรมในระดับหมู่บ้านเข้าสู่สังคมเมือง (Urban society) ซึ่งมีความเจริญ และมีความซับซ้อนทางสังคมมากขึ้น และกลายเป็นเมืองศูนย์กลางทางวัฒนธรรมเมืองหนึ่งในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา จากหลักฐานประเภทโบราณวัตถุสถานที่พบในช่วงเวลาดังกล่าว ทราบว่าเมืองโบราณอู่ทอง ได้มีการติดต่อสัมพันธ์กับดินแดนแถบโพ้นทะเลโดยเฉพาะอินเดีย จนทำให้นักวิชาการหลายท่านเชื่อว่า เมืองโบราณอู่ทอง อาจจะเป็นเมือง “สุวรรณภูมิ” ที่พระเจ้าอโศกมหาราชได้ส่งพระโสณะเถระและพระอุตระเถระมาเผยแพร่พุทธศาสนา ในราวพุทธศตวรรษที่ ๓

จากการที่มีการรับอิทธิพลทางวัฒนธรรมของอินเดียอย่างมาก จนทำให้ช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๑- ๑๒ ได้เกิดวัฒนธรรมที่ผสมผสานกันระหว่างรูปแบบวัฒนธรรมท้องถิ่นกับวัฒนธรรมที่มาจากกลุ่มชนภายนอก วัฒนธรรมนี้มีจุดเด่นอยู่ที่รูปแบบทางศิลปกรรมเฉพาะตัว มีการใช้ภาษามอญร่วมกัน และการนับถือพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาหลัก วัฒนธรรมทวารวดีเชื่อกันว่ามี ศูนย์กลางความเจริญตั้งอยู่บริเวณเขตที่ราบภาคกลางของประเทศไทย ซึ่งมีเมืองเมืองหลัก ได้แก่ เมืองนครชัยศรี (ที่นครปฐม) เมืองประคูบัว (ที่ราชบุรี) และเมืองอู่ทอง

อย่างไรก็ตามจากข้อมูลที่ได้จากการศึกษาภาพถ่ายทางอากาศและสำรวจสภาพภูมิศาสตร์ ได้แก่ การเปลี่ยนแปลงชายฝั่งทะเล ซึ่งมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางเดินของแม่น้ำจระเข้สามพัน และการเปลี่ยนแปลงแนวคลองในการติดต่อกับภายนอกทางฝั่งทะเลของเมืองอู่ทอง และเป็นร่องรอยที่แสดงให้เห็นถึงความพยายามของคนเมืองอู่ทองในอดีต ได้ช่วยกันแก้ไขปัญหาที่เป็นผลมาจากการถอยตัวของน้ำทะเล และเมื่อทะเลถอยออกไปมากขึ้นจนไม่สะดวก หรือเกินกว่าจะแก้ไขได้ เมืองอู่ทองก็หมดความสำคัญในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖- ๑๗ พร้อม ๆ กับการสิ้นสุดลงของยุคสมัยทวารวดี ซึ่งต่อมาเมืองโบราณอู่ทองก็ถูกทิ้งร้างไปในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙

แต่ถึงอย่างนั้นในช่วงที่เมืองอู่ทองมีความเจริญในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒- ๑๔ เมืองอู่ทองก็ได้เป็นศูนย์กลางของอีกหลายๆเมืองที่เกิดขึ้นมาในช่วงเวลาเดียวกัน ทำให้เมืองอู่ททองได้กลายมาเป็นเมืองอีกเมืองหนึ่งที่มีความสำคัญในฐานะที่เป็นเมืองที่เป็นศูนย์กลางทางการค้าและเป็นจุดพักสินค้าก่อนที่จะถูกจัดส่งไปยังดินแดนต่างๆทางทิศเหนือซึ่งก็รวมถึงเมืองบึงคอกช้างอกด้วย ดังนั้นความเจริญรุ่งเรืองของเมืองบึงคอกช้างจึงมีอยู่ในช่วงของระเวลารามพุทธศตวรรษที่ ๑๒- ๑๔ ก่อนที่จะร่วงโรยหรือเสื่อมลงไปในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖- ๑๗ ตามทิศทางของความเจริญของเมืองด้านล่างกล่าวคือเมืองอู่ทองอันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงของเปลือกโลกทำให้แม่น้ำสายสำคัญเปลี่ยนทิศทางเป็นผลทำให้เกิดความไม่เป็นไปตามปกติของเส้นทางการค้าและการติดต่อกัน ทำให้เมือง

โบราณในยุคเดียวกันที่อยู่ทางเหนือก็ต้องขาดสินค้าสนับสนุน เป็นผลทำให้ต้องถึงการเสื่อมมสลายไปในที่สุด

ภาพที่ ๔.๓๗ แสดงความเจริญของเมืองอู่ทองในฐานะที่เป็นเมืองส่งสินค้าหรือเมืองค้าขายของเมืองอื่นในยุคเดียวกัน[153]

อนึ่ง เมื่อพิจารณาถึงความเสื่อมสลายของเมืองบึงคอกช้างนั้นก็จะพบว่าเมืองบึงคอกช้างนั้นในพื้นที่ของเมืองก็เป็นผลทำให้เกิดการเสื่อมสลายเนื่องจากเมืองบึงคอกช้างตั้งอยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำเป็นผลทำให้เกิดกรณีน้ำไหลหลากในช่วงฤดูฝนเป็นเหตุทำให้ตัวเมืองถูกน้ำท่วมอยู่เป็นประจำ ดังนั้น เมื่อบ้านเมืองถูกน้ำท่วมบ่อยครั้งก็เป็นผลทำให้เกิดโรคระบาดได้ เมื่อเกิดโรคระบาดในที่สุดก็เกิดการย้ายถิ่นฐานและเป็นเหตุให้เมืองถึงกาลล่มสลายไปในที่สุด

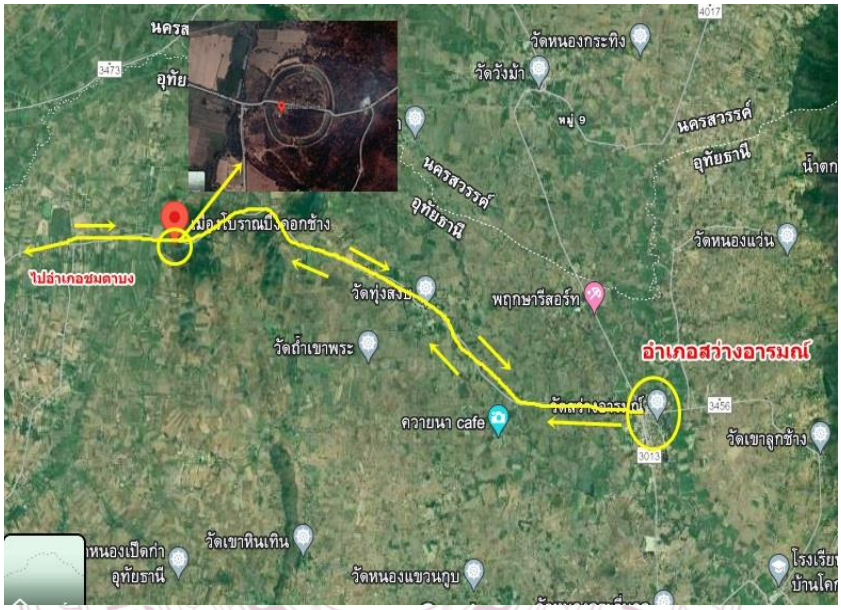
๔.๑๔.๔.๗ สภาพปัจจุบัน

สำหรับเมืองโบราณบึงคอกช้างในปัจจุบันนั้น ตั้งอยู่ที่ตำบลไผ่เขียว มีคูเมืองและกำแพงดินล้อมรอบ ค้นพบซากโบราณ เครื่องปั้นดินเผา หินบดยา เครื่องมือเหล็ก ลูกปัด สีเหลือง นอกจากนี้ยังขุดพบศิลาจารึกอักษรขอมโบราณ ๓ หลัก ปัจจุบันมีสภาพเป็นสวนป่าปลูกมีต้นไม้ขนาดใหญ่ปกคลุมอยู่ทั่วไป ส่วนบริเวณคูเมืองตื้นเขิน โบราณวัตถุที่ถูกค้นพบได้นำไปเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่น ภายในศูนย์การศึกษานอกโรงเรียน จังหวัดอุทัยธานี ใกล้กับศาลากลางจังหวัด

---

[153] ศูนย์เทคโนโลยีสารสนเทศมรดกศิลปวัฒนธรรม, **พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติอู่ทอง**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: http://www.virtualmuseum.finearts.go.th/uthong/index.php/th/event/๑๓ - .html [๑๕ กรกฎาคม ๒๕๖๕].

การเดินทาง จากอำเภอเมืองใช้เส้นทางหลวงหมายเลข ๓๒๒๑ ผ่านอำเภอทัพทัน เข้าสู่ทางหลวงหมายเลข ๓๐๑๓ ผ่านอำเภอสว่างอารมณ์ จากนั้นใช้ทางหลวงหมายเลข ๓๔๕๖ มุ่งหน้าสู่อำเภอลานสัก ระยะทางจากอำเภอสว่างอารมณ์ประมาณ ๑๔ กิโลเมตร ถึงสถูปเจดีย์ด้านซ้ายมือและมีป้ายบึงคอกช้าง ถนนสายนี้ตัดผ่านตัวเมืองเก่าบึงคอกช้างพอดี โดยเส้นทางการเดินทางนั้นสามารถที่จะพิจารณาได้จากแผนภาพ ดังต่อไปนี้

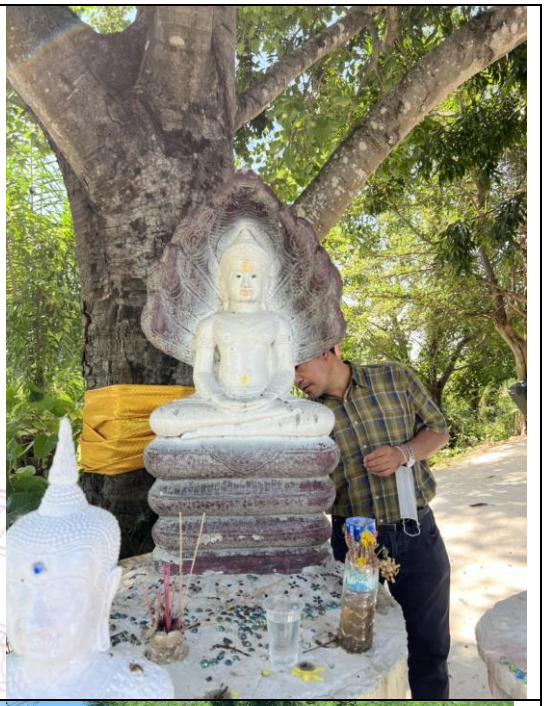
ภาพที่ ๔.๓๘ แสดงเส้นทางการเดินทางไปเมืองโบราณบึงคอกช้าง

๔.๑๕ ภาพการลงพื้นที่สำรวจเมืองโบราณบึงคอกช้าง

ศาลปู่พญาช้าง

๔.๑๕.๑ การสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีเมืองโบราณท่ากาฬุ้ง

สำหรับการลงพื้นที่วำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดอุทัยธานีแห่งที่ ๒ ซึ่งคณะผู้วิจัยได้ลงพื้นที่สำรวจดังมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๔.๑๕.๑.๑ พื้นที่ของเมืองโบราณท่ากาฬุ้ง

เมืองโบราณบ้านกาฬุ้งตั้งอยู่ในเขตพื้นที่หมู่ ๔ ตำบลเมืองกาฬุ้ง อำเภอบ้านไร่ จังหวัดอุทัยธานี เป็นแหล่งชุมชนโบราณ ที่มีความเป็นมายาวนานและเป็นเมืองที่เชื่อกันว่าเป็นเมืองหน้าด่านของเมืองสำคัญในบริเวณนี้ก็คือเมืองละโว้หรือลพบุรีหรืออาจจะเป็นเมืองที่เป็นเขตอำนาจของเมืองละโว้หรือลพบุรีในอดีตก็อาจจะเป็นไปได้ เพราะชาวบ้านเชื่อกันว่าเมืองนี้ในอดีตเคยพบว่าเป็นที่ตั้งของปราสาทขอมโบราณแต่ปัจจุบันได้ถูกทำลายไปหมดแล้ว ปัจจุบันเมืองโบราณแห่งนี้อยู่ในการดูแลของสำนักศิลปากรที่ ๔ ลพบุรี และได้ถูกปรับให้เป็นสวนสาธารณะ เป็นสถานที่ท่องเที่ยวของประชาชนโดยทั่วไป

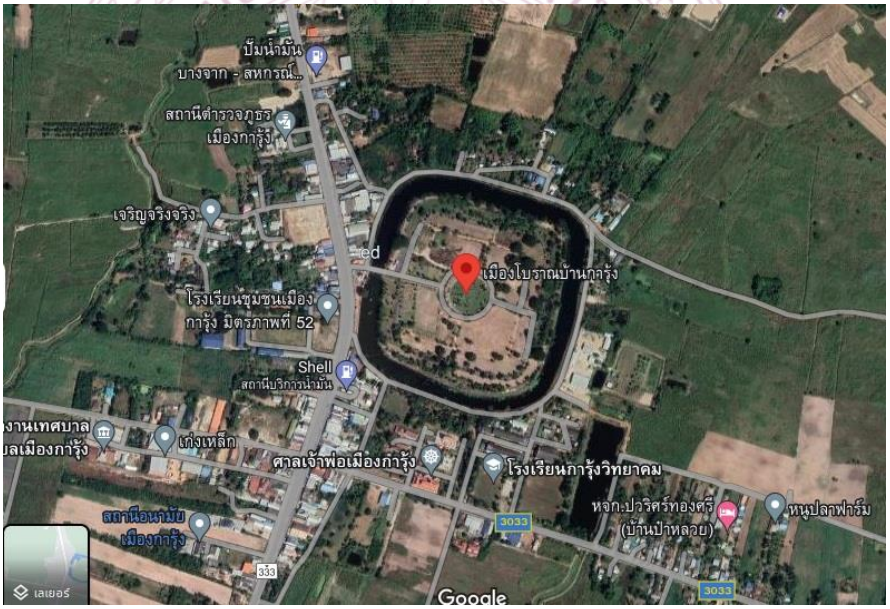
๔.๑๕.๑.๒ ลักษณะของตัวเมือง

เป็นเมืองโบราณที่มีผังเมืองรูปสี่เหลี่ยมมุมมน มีคูน้ำกว้าง ๒๐ เมตร คันดินสูง ๕ เมตร จากการดำเนินงานทางโบราณคดี ที่ระดับความลึกประมาณ ๓๐- ๑๒๐ เซนติเมตร พบว่าภายในเมืองโบราณเป็นที่อยู่อาศัย และประกอบกิจกรรมของมนุษย์ โดยพื้นที่ของเมืองนั้นมีพื้นที่ทั้งหมด ๑๕๙ ไร่ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าพื้นที่เมืองสามารถที่จะรองรับการอาศัยอยู่ของประชาชนได้

มากกว่า ๑,๐๐๐ คน หรือมากกว่านั้นเพราะในตัวเมืองน่าจะเป็นเพียงที่อยู่ของผู้คนที่มีตำแหน่งหน้าที่ในการปกครองที่จะต้องมีข้าทาสบริวาร แต่ประชาชนทั่วไปนั้นก็น่าจะอาศัยอยู่ภายนอกตัวเมือง

นอกจากนั้นหากพิจารณาถึงสภาพของเมืองจะพบว่า มีกำแพงดินล้อมรอบ คูเมืองบางตอนถูกเกลื่อนลง คูเมืองยาวตลอดเป็นระยะทางประมาณ ๘๐๐ เมตร บางแห่งตื้นกว่าระดับเดิม และมีการขุดลอกคูเมืองใหม่ ภายในบริเวณเมืองมีซากเจดีย์หักพังอยู่ค่อนไปตรงกลาง ตัวเมืองด้านในอยู่ติดกับทิวเขาอีกด้านหนึ่งอยู่ติดกับถนนที่ตัดผ่านในระยะหลัง ภายในเมืองมีสระน้ำอยู่ค่อนไปทางทิศเหนือ และที่นอกกำแพงดินด้านทิศใต้มีสระโบราณอีกแห่งหนึ่ง

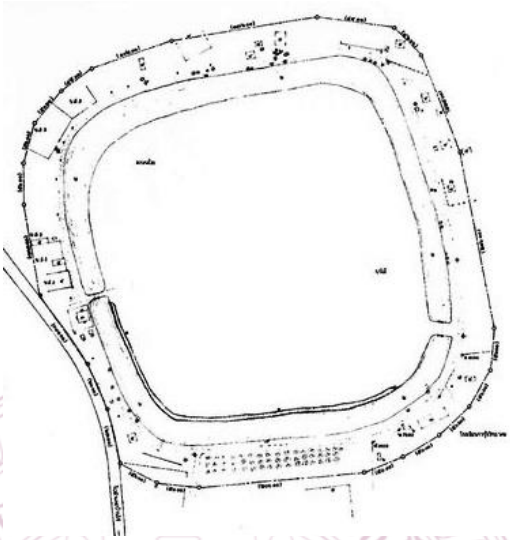
อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ให้ข้อมูลและแสดงความคิดเห็นไว้ว่า “...เมืองกาญจ์ ตั้งอยู่ริมห้วยตะขาบ ซึ่งเป็นลำน้ำไหลจากที่สูงทางด้านใต้ไปลงที่ต่ำทางด้านเหนือ ลำน้ำนี้ไหลผ่านคูเมืองด้านตะวันตกไป เท่ากับทำหน้าที่เป็นคูเมืองด้านตะวันตกให้กับตัวเมืองและพร้อมกันนั้นก็เป็นแหล่งส่งน้ำให้กับตัวเมืองด้วย

ภาพที่ ๔.๓๙ แสดงรูปร่างของเมืองท่ากาญจ์

บริเวณที่เมืองกาญจ์ตั้งอยู่จัดเป็นเขตที่สูงอยู่ในระดับ ๑๐๗ เมตรจากระดับน้ำทะเล มีเทือกเขาราวเทียน เขากะและเขากะงางขนาบอยู่ทางด้านตะวันออก ลำห้วยตะขาบที่ไหลผ่านเมืองกาญจ์นี้ จะไหลเลียบเขาดังกล่าวนี้ไปทางเหนือแล้วรวมกับคลองกระบอกซึ่งไหลมาแต่ที่สูงทางด้านตะวันตกเฉียงใต้ รวมเป็นห้วยอีเก้ง ผ่านเขาหนองคันเชือก และบ้านทุ่งหมัน ไปลงสู่ที่ราบลุ่มทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือ ลำน้ำนี้ในที่สุดจะไปรวมกับลำน้ำขุนแก้วซึ่งไหลผ่านมาทางด้านใต้ของเขาปลาร้า และพากันไหลผ่านที่ราบลุ่มทุ่งประจาน ทางด้านใต้ของเมืองบ้านในคู ไปออกแม่น้ำเจ้าพระยา ใน

เขตอำเภอวัดสิงห์ จังหวัดชัยนาท ว่ากันโดยระยะทางแล้วเมืองการุ้งอยู่ทางด้านตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองบ้านในคูห่างกันประมาณ ๒๔ กิโลเมตร

ภาพที่ ๔.๔๐ แสดงภาพสเก็ตของตัวเมืองท่าการุ้ง

๔.๑๕.๑.๓ ศาสนาและความเชื่อ

สำหรับประเด็นเรื่องของศาสนาและความเชื่อนั้นจะพบว่าหากพิจารณาจากอายุที่เชื่อว่าน่าจะมีมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๑- ๖๖ ก็จะพบว่าการเข้ามาอยู่ของผู้คนในเมืองนี้ก็น่าจะเป็นช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๑ เป็นต้นมาจากกระแสการอพยพมาของผู้คนเผ่ามอญเขมรจากดินแดนด้านล่างคือเมืองนครปฐม อู่ทองหรือเมืองอื่นๆทางใต้ เมื่อเข้ามาแล้วจะพบว่าคนมอญนั้นจะนับถือพระพุทธศาสนาเถรวาทสายสันสกฤตก็คือ นิกายสรวาสติวาทิน ซึ่งเป็นนิกายทางใต้ที่เน้นในเรื่องของการทำบุญและการสร้างบารมีและการปรารถนาพุทธภูมิภายใต้กรอบของปรัชญาของนิกาย คือ มีหลักปรัชญาว่าด้วย “ความมีอยู่แห่งสิ่งทั้งหลาย” คือ “สรฺวมฺ อสฺติ” เป็นหัวใจสำคัญ นิกายนี้ถือว่า สิ่งทั้งหลายไม่ว่าสังขตะ ก็ดี อสังขตะก็ดี ย่อมมีสภาวะที่มีอยู่ด้วยตัวของมันเองตลอดกาล ทั้ง ๓ คือ มีอยู่ดำรงอยู่ตลอดอดีตกาล ปัจจุบันกาล อนาคตกาล ตัวอย่างนามกับรูปซึ่งเป็นสังขตธรรม ก็มีสภาพเที่ยงคงที่ตลอดกาลทั้ง ๓ ความเกิดดับเป็นเพียงอาการของธรรมนั้น ๆ เท่านั้น[154] ดังนั้น การที่พบพระพุทธรูปเสด็จจากดาวดึงส์และแสดงวิตรรกะมุทรานั้นจึงถือว่าเป็นหนึ่งในอิทธิพลของพระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทิน ซึ่งชาวมอญรับมาจากชาวอินเดียที่เข้ามาค้าขายกับกลุ่มหรือชุมชนของตนเอง

[154] เสถียร โพธินันทะ, **ปรัชญาแห่งความมีอยู่**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: https://shorturl.asia/MbzR๓ [๑๐ พ.ค. ๒๕๖๕].

ตามความเชื่อของชาวบ้านเชื่อว่าเมืองการุ้งเป็นเมืองในสมัยขอมและเคยมีคำบอกเล่ากันมาว่าเคยมีปรางค์ขอมอยู่ในเมืองนี้ บางท่านสันนิษฐานว่าเป็นเมืองในสมัยลพบุรี แต่จากการสำรวจของข้าพเจ้าเมืองนี้น่าจะมีอายุอยู่ในสมัยทวารวดีมาก่อน โดยพิจารณาจากเศษเครื่องปั้นดินเผาที่พบในเขตเมือง ตลอดจนรูปร่างลักษณะของผังเมือง

๔.๑๕.๑.๔ วัตถุโบราณที่พบในตัวเมือง

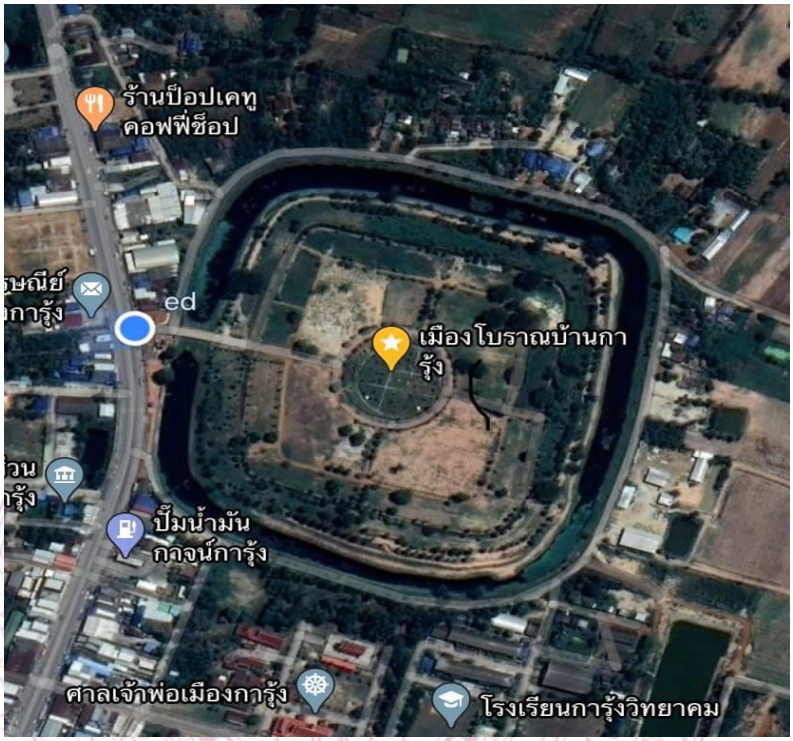
จากการขุดค้นของเจ้าหน้าที่ของกรมศิลปากรพบโบราณวัตถุสำคัญก็คือเครื่องมือเครื่องใช้ เช่น ชิ้นส่วนภาชนะดินเผา เศษอิฐแตกหัก เบี้ยดินเผารูปวงกลมใช้เป็นของเล่น ตะคันดินเผาขนาดเล็กใช้ใส่น้ำมันจุดไฟให้แสงสว่าง แวดินเผารูปกลมแบนใช้ถ่วงน้ำหนักเพื่อปั่นด้ายออกจากเส้นใย ลูกกระสุนดินเผาใช้ล่าสัตว์ขนาดเล็ก ตะปู หัวธนู มีดเล็กทำด้วยเหล็ก ตะกรันจากกิจกรรมถลุงเหล็ก ดินถูกไฟเผาที่แสดงถึงการใช้ความร้อนบนพื้นดิน ขวานขัดแบบมีบ่า แท่นหินบดยา หินลับมีด หินทรายมีร่องรอยการขัดฝน เครื่องประดับตุ้มหู ตะกั่ว ลูกปัดแก้ว และกระดูกสัตว์หลายชนิด เป็นต้น สันนิษฐานว่าเป็นเมืองในวัฒนธรรมทวารวดี อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๑- ๑๖

นอกจากนั้นก็ยังพบ “ระฆังหิน”ซึ่งเป็นวัตถุที่เป็นสัญลักษณ์ของเมืองหรือชุมชนในวัฒนธรรมทวารวดี ซึ่งนักวิจัยได้ทำการวิจัยและสรุปได้ว่า “ระฆังหิน”นี้ถูกทำขึ้นมาเพื่อใช้ใน ๒ เหตุผลก็คือ (๑) ใช้เพื่อตีส่งสัญญาณเพื่อให้ชาวเมืองรู้เวลาหรือรู้สถานการณ์ (๒) ใช้เพื่อเป็น “สมอเรือ”ในเวลาที่เดินเรือเพราะเมืองท่าการุ้งนี้จัดว่าเป็น “เมืองท่าเทียบเรือหรือเมืองที่มีการใช้เรือในการติดต่อ” ดังนั้นในเมื่อมีเรือเดินทางมาถึงเมืองก็ต้องใช้สมอเรื่อเพื่อผูกเรือเอาไว้ไม่ให้ไหลไปที่อื่น ซึ่งเหตุผล ๒ ประการนี้ก็จัดว่าเป็นเพียงข้อสันนิษฐานเท่านั้นยังไม่ได้เป็นข้อสรุปแต่อย่างใด

ภาพที่ ๔.๔๑ แสดงระฆังหินด้านหน้าเมืองท่าการุ้ง

นับเป็นที่น่าเสียดายเป็นอย่างยิ่งที่ว่าปัจจุบันเมืองนี้ถูกทำลายเสียจนเกือบไม่เห็นอะไรแล้ว เพราะว่าถนนสายอุทัยธานีและอำเภอบ้านไร่ตัดผ่านบริเวณเมืองไป ที่เห็นอยู่ก็เพียงคูน้ำและคันดินบางส่วนเท่านั้น ดังภาพ

ภาพที่ ๔.๔๒ แสดงลักษณะของตัวเมือง

เมืองการุ้งจัดเป็นเมืองขนาดเล็ก มีลักษณะเป็นเมืองด่านมากกว่า เพราะบริเวณโดยรอบของเมืองเป็นที่สูงเหมาะที่จะทำไร่มากกว่าการทำนาซึ่งเป็นเศรษฐกิจสำคัญของสังคมในสมัยนั้น เพราะถ้าหากว่าเมืองนี้เป็นเมืองด่านหรือชุมชนระหว่างทางแล้วก็จะเข้ากันได้ดีกับสภาพภูมิประเทศ เพราะถ้าหากเดินทางต่อจากเมืองการุ้งขึ้นไปทางใต้ตามลำห้วยตะขาบแล้ว ก็จะผ่านช่องเขาใหญ่น้อยไปยังอำเภอบ้านไร่ได้สะดวก แล้วต่อจากนั้นก็ข้ามช่องเขาไปยังเขตจังหวัดสุพรรณบุรี ตัดไปยังลำน้ำแควใหญ่แล้วเมืองเขตเมืองกาญจนบุรีไปทางตะวันตกได้โดยไม่ยาก ทางเดินแต่โบราณจากทางตะวันตกคงผ่านอำเภอบ้านไร่เข้ามาและเดินเลียบมาตามลำห้วยตะขาบ ลงสู่ชุมชนหรือบ้านเมืองในที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาจนเขตจังหวัดอุทัยธานีอย่างไม่ต้องสงสัย”[155]

[155] ศรีศักร วัลลิโภดม. “อุทัยธานีครั้งโบราณ”, วารสารเมืองโบราณ ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๕ มิถุนายน – กรกฎาคม ๒๕๒๒, หน้า ๒๙ - ๔๒.

๔.๑๕.๑.๕ ศาลเจ้าแม่เมืองการุ้ง

สำหรับสิ่งที่เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจของชาวเมืองการุ้งสถานที่หนึ่งก็คือ “ศาลเจ้าแม่เมืองการุ้ง”ซึ่งเป็นศาลที่ชาวเมืองการุ้งมีความเคารพศรัทธามาก เดิมทีเป็นหลักเมืองของเมืองการุ้งอยู่ด้านหลังตลาดเมืองการุ้ง พอมีการปรับปรุงเมืองการุ้งเป็นสวนสาธารณะหน่วยงานรัฐและภาคประชาชนในท้องถิ่นก็ได้ร่วมกันทำพิธีย้ายมาตั้งศาลไว้ที่ด้านหน้าของเมืองโบราณ และต่อมาก็ได้มีการสร้างให้เป็นศาลเจ้าแม่เมืองการุ้งเพื่อเปิดโอกาสให้ผู้คนที่มาเที่ยวเมืองการุ้งได้กราบไหว้บูชา โดยประวัติของเจ้าแม่เมืองการุ้งนั้นก็จะพบว่าไม่มีผู้ใดทราบรายละเอียดมากนัก มีแต่ความเชื่อว่าเจ้าแม่นั้นมีความศักดิ์สิทธิ์สามารถที่จะมากราบไหว้และบนบานศาลกล่าวกับท่านได้โดยที่เครื่องที่จะนำมาบนนั้นก็ได้ทุกอย่างที่ตั้งใจนำมาบนและแก้บน เพราะถือว่าเจ้าแม่นั้นมีความเมตตากับลูกหลานที่มาบนเสมอ ซึ่งศาลเจ้าแม่เมืองการุ้งนี้ก็ถือว่าเป็นอีกหนึ่งสถานที่สำคัญที่เป็นองค์ประกอบของเมืองการุ้ง

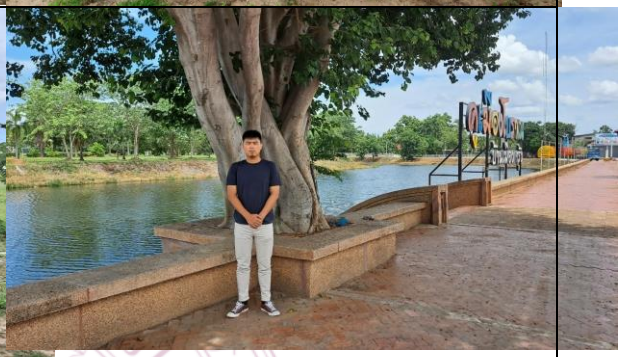
๔.๑๕.๑.๖ ความเจริญและความเสื่อมถอยของเมือง

สำหรับความเจริญของเมืองท่าการุ้งงนั้นจะพบว่าในอดีตเมืองพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖ ถือว่าเป็นช่วงที่เมืองท่าการุ้งมีความเจริญรุ่งเรืองมากเนื่องจากว่ามีการค้นพบวัตถุโบราณประเภทพระพุทธรูปและเครื่องใช้ของสอยของชาวเมืองจำนวนมาก แต่ปัจจุบันก็ถูกนำไปเก็บไว้ที่สำนักงานกรมศิลปากรที่ ๔ ที่จังหวัดลพบุรี แต่ผลจากการขุดค้นนั้นก็เป็นที่ยินยันว่าเมืองท่าการุ้งนั้น เป็นเมืองที่มีความเจริญรุ่งเรืองในช่วงยุคที่เป็นยุคทองของเมืองทวารวดีทั่วๆไป แต่พอถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๗ เมื่อขอมเริ่มเข้ามามีอำนาจเมืองท่าการุ่งก็ดีเมืองบึงคอกช้างก็ดีก็ถูกทำลายหรือยึดไปโดยกองทัพของเขมรโบราณและในที่สุดผู้คนก็ได้เคลื่อนย้ายไปอยู่ที่อื่นทำให้เมืองนี้ได้กลายมาเป็นเมืองร้างในที่สุด

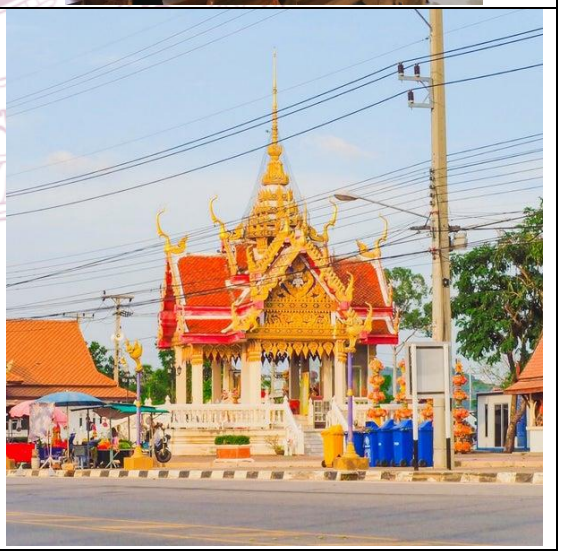
๔.๑๖ ภาพการลงพื้นที่สำรวจเมืองโบราณเมืองท่าการุ้ง

๔.๑๗ คุณค่าของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์- อุทัยธานี

จากการลงพื้นที่สำรวจเมืองโบราณทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์- อุทัยธานี โดยมีกรอบการลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีจำนวน ๕ แห่งได้แก่ ๑. เมืองโบราณจันเสน ตำบลจันเสน อำเภอตากฟ้า จังหวัดนครสวรรค์ ๒. เมืองโบราณโคกไม้เดน ตำบลท่าน้ำอ้อย- ม่วงหัก อำเภอพะยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์ ๓. เมืองโบราณดงแม่นางเมือง อำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์ ๔. เมืองโบราณบึงคอกช้าง ตำบลไผ่เขียง อำเภอสว่างอารมณ์ จังหวัดอุทัยธานี ๕. เมืองโบราณท่าการุ้ง ตำบลท่าการุ้ง อำเภอบ้านไร่ จังหวัดอุทัยธานี โดยคณะผู้วิจัยได้ดำเนินการวิจัยโดยลงพื้นที่สำรวจจำนวน ๒ ครั้ง เพื่อให้เห็นถึงภาพที่เป็นจริงของสถานที่และบริบทรอบๆของแหล่งโบราณคดีนั้น ๆ ซึ่งจากการลงพื้นที่สำรวจก็ได้พบกับสิ่งที่เป็นเนื้อหาขององค์ประกอบของแหล่งโบราณคดีแต่ละแห่งและผลจากการลงพื้นที่ก็ได้รับคุณค่าจากการลงพื้นที่สำรวจดังต่อไปนี้

๔.๑๗.๑ คุณค่าด้านการศึกษาความเชื่อมโยงของการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ในยุคก่อนประวัติศาสตร์และในยุคประวัติศาสตร์

สำหรับคุณค่าอีกประการหนึ่งที่เกิดจากการลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์- อุทัยธานีก็คือ ได้ทราบถึงความจริงเกี่ยวกับร่องรอยของการตั้งถิ่นบานหรือการมีอยู่ของมนุษย์ในยุคก่อนประวัติศาสตร์ของพื้นที่สองจังหวัดนี้ได้ดี โดยเฉพาะในพื้นที่จังหวัดนครสวรรค์และอุทัยธานีนี้พบว่าเป็นอีกพื้นที่หนึ่งที่มีหลักฐานยืนยันว่ามีมนุษย์อาศัยมาก่อนยุคประวัติศาสตร์แล้ว ซึ่งเดิมทีเราอาจจะคิดว่าบ้านเมืองในดินแดนนี้เป็นดินแดนใหม่ที่พึ่งมีผู้คนมาพึ่งพิงหรือมาอาศัยอยู่เฉพาะในสมัยประวัติศาสตร์เท่านั้น แต่ความจริงแล้วพื้นที่ของจังหวัดนครสวรรค์และอุทัยธานีนั้นมีผู้คนอาศัยอยู่มาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์แล้ว โดยมีหลักฐานของการค้นพบดังต่อไปนี้

๔.๑๗.๑.๑ จังหวัดนครสวรรค์

จากการสำรวจและขุดค้นของคณะสำรวจก่อนประวัติศาสตร์ไทย - เดนมาร์ค เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๕ พบว่ามีมนุษย์สมัยหินใหม่อาศัยอยู่ที่บ้านเก่า ตำบลจรเข้เผือก อำเภอเมือง จังหวัดกาญจนบุรี มีอายุประมาณ ๓๕๐๐ - ๓๘๐๐ ปีมาแล้ว โบราณวัตถุที่ค้นพบที่บ้านเก่า ก็ได้ค้นพบในเขตพื้นที่จังหวัดนครสวรรค์ด้วยเช่นกัน พอประมวลได้ดังนี้

อำเภอเมือง ฯ ตำบลกลางแดด พบขวานหินขัดที่เรียกกันว่า ขวานฟ้า

อำเภอตากฟ้า

- ตำบลตากฟ้า ที่บ้านหนองใหญ่ บ้านพุนิมิตร บ้านเขาดินแดง พบเศษภาชนะมีเคลือบน้ำดินสีแดง แม่พิมพ์ดินเผา แวดินเผา ตุ๊กตาดินเผารูปวัว ขวานหินขัด กำไลเปลือกหอยทะเลเครื่องมือเหล็กประเภทขวานมีบ้อง ภาชนะดินเผาทรงพาน หม้อที่บางใบเคลือบน้ำดินสีแดง ภาชนะดินเผารูปวัว ภาชนะดินเผาประเภทหม้อ ชามมีลายเชือกทาบ เคลือบน้ำดินสีแดง

- ตำบลสุขสำราญ ที่บ้านเขากา บ้านพุขมิ้น บ้านพุขาม บ้านซับตะเคียน พบภาชนะดินเผาเคลือบน้ำดินสีแดง ลูกปัดหินและแก้ว ภาชนะดินเผาลายเชือกทาบ ตะกรันแร่จากการถลุงโลหะ ภาชนะดินเผาทางชามอ่าง หม้อมีฐานลายเชือกทาบ กำไลหินและแกนหิน แวดินเผา

- ตำบลลำพยนต์ ที่บ้านพุกำแพง บ้านพุลำไย พบแกนหินขัด ภาชนะดินเผาลายเชือกทาบและขูดขีดและเคลือบน้ำดินแดง ขวานหินขัด กำไลหินและแกนกำไล หินลับ

- ตำบลพุนกยูง ที่บ้านชอนทุเรียน พบภาชนะดินเผาลายเชือกทาบ ลายขูดขีดและเคลือบน้ำดินสีแดง หินลับ

อำเภอตาคลี มีแหล่งโบราณคดีก่อนประวัติศาสตร์ มีอายุระหว่าง ๔๕๐๐ - ๒๗๐๐ ปีมาแล้ว เช่น บ้านใหม่ชัยมงคล บ้านพุขมิ้น บ้านเขาขวาง บ้านโคกสูง บ้านห้วยหอม บ้านพุช้างล้วง ส่วนแหล่งโบราณคดีที่บ้านหนองบัวตากลาน น่าจะมีอายุระหว่าง ๒๗๐๐ - ๑๕๐๐ ปี เพราะเริ่มมีการพบเครื่องประดับประเภทลูกปัดคาร์เนเลียน ซึ่งเป็นของที่มาจากต่างถิ่น ในช่วงที่เริ่มมีการติดต่อกับอินเดีย

โบราณวัตถุที่พบในเขตอำเภอตาคลี ได้แก่ โครงกระดูกมนุษย์เป็นจำนวนมาก หันศีรษะไปทางทิศตะวันออก วางภาชนะดินไว้เหนือศีระษะ มีขวดดินเผา กำไลหิน ที่บ้านจันเสน พบการใช้เครื่องมือเครื่องใช้ และเครื่องประดับทั้งสำริดแลเหล็ก บ้านใหม่ชัยมงคล พบว่ามีการใช้เครื่องมือประเภทขวานหินขัด เครื่องประดับทำจากหิน และเปลือกหอยทะเล เช่น ลูกปัด กำไล และเครื่องปั้นดินเผาแบบลายหนังช้าง ภาชนะดินเผาประเภททรงคล้ายบาตรพระ และกระบุง ภาชนะดินเผารูปวัว เครื่องมือเหล็กประเภทขวาน เครื่องมือคล้ายรูปตัวนก เครื่องประดับประเภทแหวน กำไล ปิ่นปักผมสำริด กำไลหินขัดต่อด้วยสำริด ขวานเหล็ก บ้านเขาใบไม้ พบขวานหินขัด ขวานเหล็ก ภาชนะดินเผาทรงพาน หม้อก้นกลม เครื่องประดับ กำไลและลูกปัดทำจากเปลือกหอยทะเล และหิน

อ่อน ต่างหูทำจากหิน ขวานสำริด บ้านพุขมิ้น พบขวานหินขัด กำไลหิน เศษภาชนะดินเผาลายเชือกทาบเคลือบน้ำดิน และลายกดประทับ ขวานสำริด บ้านเขาขวาง พบเศษภาชนะดินเผาลายประทับและลายเชือกทาบ บ้านโคกสูง พบเศษภาชนะดินเผาลายเชือกทาบ และเคลือบน้ำดินสีแดง บ้านพุช้างล้วง พบกำไลหินสีเขียวขวานหินขัดใบหอกสำริด ภาชนะดินเผาเคลือบน้ำดินสีแดงประเภทหม้อมีเชิงและพาน บ้านห้วยหอม พบกำไลหินสีเขียว ขวานหินขัด ใบหอกสำริด ตะกรันเหล็ก และเศษภาชนะดินเผา บ้านหนองวัวตากลาน พบกำไลและต่างหู หินสีเขียว เครื่องประดับ เปลือกหอย ลูกปัดหินจะเกดและคาร์เบเลียน ลูกกระพวนสำริด ตุ๊กตาดินเผา

อำเภอท่าตะโก ที่บ้านเขาล้อ พบเครื่องปั้นดินเผาทรงพาน หม้อก้นกลม ตราประทับดินเผา แวดินเผา เครื่องมือเหล็กแบบต่าง ๆ ได้แก่ ขวาน เสียม ใบหอก เคียว ห่วง ขี้แร่ ตะกรันเหล็ก เครื่องมือเหล็ก และหินลับ อายุประมาณ ๒๗๐๐ - ๒๐๐๐ ปีมาแล้ว

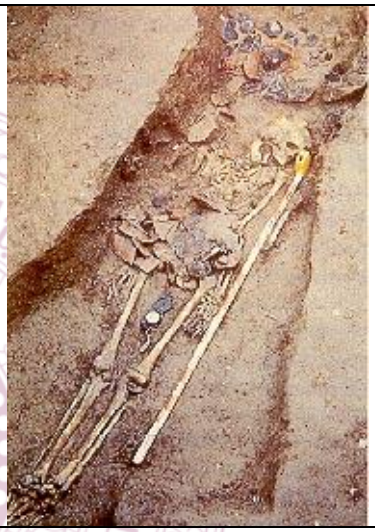
อำเภอพยุหคีรี พบโบราณวัตถุหลายอย่างในที่หลายแห่งคือ บ้านพุหว้า พบขวานหินขัด ขวานสำริดมีบ้อง หินลับ ภาชนะดินเผาลายเชือกทาบ ขูดขีด ประทับ เคลือบน้ำดินสีแดง บ้านพุวิเศษ พบขวานหินและโกลน แวดินเผา ขวานสำริด ใบหอกสำริด ต่างหูหิน บ้านพุซาง พบภาชนะดินเผาลายเชือกทาบ บ้านซับกระโดน พบภาชนะดินเผาเคลือบน้ำดินสีแดง บ้านซับผักกาด พบภาชนะดินเผาลายเชือกทาบ และเคลือบน้ำดินสีแดง บ้านชอน พบโกลน ขวานหินขัด และภาชนะดินเผาลายเชือกทาบ และเคลือบน้ำดินสีแดง บ้านเขาบ่อพลับ พบขวานหินขัด กำไลหิน กำไลเปลือกหอยทะเล ลูกปัดหิน ลูกปัดเปลือกหอย และกระดูกแกนกลางปลา ภาชนะดินเผาทรงกลมเคลือบน้ำดินสีแดง กำไลสำริด ใบหอก ขวาน เครื่องมือเหล็กรูปร่างคล้ายนก

อำเภอไพศาลี ที่บ้านหนองบ่อ พบภาชนะดินเผาทางพาน ขวานหินขัด มีอายุประมาณ ๔๕๐๐ - ๒๗๐๐ ปีมาแล้ว

อำเภอหนองบัว ที่บ้านห้วยถั่วใต้ พบขวานหิน ภาชนะดินเผาทรงกลม รูปวัวดินเผา เครื่องมือเหล็ก หินลับ กำไลและแหวนสำริด ลูกปัดทำจากหินอะเกต และคาร์เนเลียน ลูกปัดหินสีเขียว กำไลหิน มีอายอยู่ประมาณ ๒๗๐๐ - ๒๐๐๐ ปี

จะพบว่าชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ในเขต จังหวัดนครสวรรค์ มีอายุอยู่ประมาณ ๔๕๐๐ - ๒๗๐๐ ปี ส่วนใหญ่สามารถผลิตเครื่องมือ เครื่องใช้ และเครื่องประดับได้เอง ทั้งที่ทำจากหิน เปลือกหอย และสำริด

จากการสำรวจเชิงเอกสารก็จะพบว่ามีหลักฐานการค้นพบวัตถุโบราณในยุคก่อนประวัติศาสตร์ของจังหวัดนครสวรรค์อยู่หลายพื้นที่ ซึ่งภาพรวมของการค้นพบวัตถุโบราณในเชิงเอกสารนั้นก็จะสามารถพิจารณาได้จากภาพดังต่อไปนี้

	
ไหโบราณ	หม้อโบราณ
	
ขวานโลหะหรือขวานฟ้า	โครงกระดูกมนุษย์โบราณ

ภาพที่ ๔.๔๓ แสดงวัตถุโบราณของมนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์ที่ค้นพบที่จังหวัดนครสวรรค์

๔.๑๗.๑.๒ จังหวัดอุทัยธานี

จากหลักฐานทางโบราณคดีหลายสิ่งแสดงว่า พื้นที่ในเขตจังหวัดอุทัยธานี เคยเป็นที่ตั้งถิ่นฐานของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ และมีการพัฒนาเป็นชุมชนขนาดใหญ่ขึ้นเรื่อย ๆ เช่นเดียวกับหลายจังหวัดในภาคกลางเช่น จังหวัดกาญจนบุรี จังหวัดชัยนาท จังหวัดนครสวรรค์ และจังหวัดสุพรรณบุรี

บริเวณที่ราบภาคกลางรวมทั้งบริเวณจังหวัดอุทัยธานี เป็นแหล่งอารยธรรมของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ดังหลักฐานที่พบได้แก่ ภาพเขียนสีก่อนประวัติศาสตร์ที่เขาปลาร้า อำเภอลานสัก โครงกระดูกมนุษย์ ภาชนะดินเผา ลูกปัดแก้ว ลูกปัดหินสีต่าง ๆ ที่บ้านหลุมเข้า อำเภอหนองขาหย่าง โครงกระดูกมนุษย์ ภาชนะดินเผา เครื่องมือที่ทำจากหินที่เขานาค อำเภอทัพทัน ชิ้นส่วนโครงกระดูกมนุษย์ ภาชนะดินเผา ชวนาหินขัด ที่เขาปฐวี อำเภอทัพทัน

ต่อมาชุมชนเหล่านี้ได้พัฒนาขึ้นเป็นชุมชนขนาดใหญ่ มีการจัดรูปแบบเมืองเป็นแบบมีคูน้ำคันดินล้อมรอบ มีการกักน้ำไว้ใช้เพื่อการบริโภคและการเกษตร รู้จักการทำเครื่องมือเครื่องใช้ทั้งจากวัสดุธรรมชาติและจากการหล่อโลหะ รู้จักการทอผ้า ต่อมารู้จักสร้างอาคารประเภทต่าง ๆ โดยเฉพาะอาคารที่ใช้ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา

(๑) การตั้งถิ่นฐาน

จากหลักฐานทางโบราณคดี แสดงให้เห็นถึงการตั้งถิ่นฐานของผู้คนในเขตจังหวัดอุทัยธานี แบ่งออกเป็นสองสมัยคือ สมัยก่อนประวัติศาสตร์ และสมัยประวัติศาสตร์ ซึ่งบริเวณจังหวัดอุทัยธานีมีการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ประมาณ ๕,๐๐๐ - ๓,๐๐๐ ปี มาแล้ว พบหลักฐานหลายแห่งที่สำคัญคือ

๑) แหล่งโบราณคดีเขาปลาร้า อยู่ที่บ้านชายเขา ตำบลป่าอ้อ อำเภอลานสักบนภูเขาสูงชันตรงรอยต่อเขตแดน อำเภอลานสักกับอำเภอหนองฉาง พบภาพเขียนสีที่เพิงผาลาดเอียงประมาณ ๘๐ องศา ตอนบนมีชะโงกผายื่นออกมาคล้ายหลังคากันแดดกันฝน ช่วยทำให้ภาพมีอายุยืนยาวมาจนถึงปัจจุบัน ลักษณะของภาพเขียนมีอยู่ห้าแบบด้วยกันคือ แบบเงาทึบ แบบเงาทึบบางส่วน แบบโครงร่างภาพนอก แบบกิ่งไม้ และแบบเส้นร่างเนื้อหาของภาพสะท้อนให้เห็นวิถีชีวิตของคนในครั้งนั้นอย่างเด่นชัด เช่น การเต้นรำ คนจูงวัว ขบวนแห่ การเลี้ยงสัตว์และนำมาเป็นอาหาร ศิลปะถ้ำเขาปลาร้าน่าจะเป็นงานรังสรรค์ของกลุ่มชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ เมื่อประมาณ ๕,๐๐๐ - ๓,๐๐๐ ปี มาแล้ว

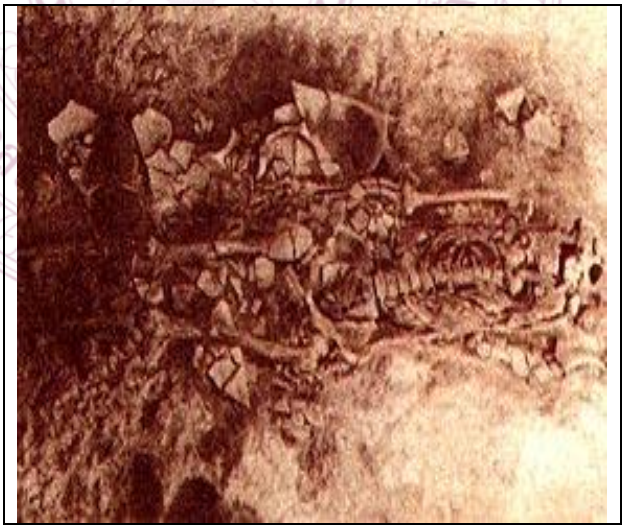
ภาพที่ ๔.๔๔ แสดงภาพเขียนยุคก่อนประวัติศาสตร์ที่เขาปลาร้า

๒) แหล่งโบราณคดีที่บ้านหลุมเข้า จากการศึกษาโดยการขุดตรวจตามชั้นดิน พบว่า แหล่งโบราณคดีแห่งนี้มีคนอยู่อาศัยอย่างน้อยสองสมัยคือ สมัยก่อนประวัติศาสตร์ และสมัยปัจจุบัน การอยู่อาศัยของคนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ มีช่วงระยะเวลาการอยู่อาศัยเป็นเวลานาน จนวัตถุที่เป็นหลักฐานถูกทิ้งให้ทับถมกันเป็นชั้นหนาจนแยกได้ชัดเจน เมื่อพิจารณาจากลักษณะของภาชนะดินเผาพบว่า มีความแตกต่างจากโบราณวัตถุสมัยทวารวดี ที่พบที่จันเสนและช่องแคอย่างเห็น

ได้ชัด และมีลักษณะใกล้เคียงกับภาชนะดินเผาที่พบในชั้นดินสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่บ้านหลุมเข้า พบลูกปัดทำด้วยแก้วและหินสีต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก เป็นโบราณวัตถุที่พบเสมอตามแหล่งโบราณคดีที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ ทำให้สามารถสันนิษฐานได้อีกทางหนึ่งว่า แหล่งโบราณคดีแห่งนี้เป็นชุมชนในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ประมาณ ๒,๐๐๐ - ๑,๕๐๐ ปี มาแล้ว และอยู่อาศัยต่อเนื่องมาถึงสมัยประวัติศาสตร์

เครื่องใช้ของคนกลุ่มนี้ประกอบด้วยภาชนะดินเผาที่มีรูปแบบขนาดและรูปทรงต่าง ๆ เช่นใช้ในการหุงต้มอาหาร และใส่เครื่องอุปโภคบริโภค มีการตกแต่งผิวด้านนอกด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่น เคลือบผิวด้วยน้ำดินสีแดง รมควันให้เป็นสีดำ ขัดผิวด้านนอกให้เป็นมัน ปั้นดินมาต่อเติมด้านนอกให้เป็นลวดลายแบบต่าง ๆ ใช้เชือกมากดหรือตบให้เกิดรอยประทับของเกลียวเชือกบนผิวภาชนะด้านนอก (ลายเชือกทาบ) นอกจากนั้นยังทำรูปตุ๊กตารูปสัตว์ ลูกกระสุนจากดินที่อาจใช้กับดินกระสุนสำหรับใช้ล่าสัตว์ขนาดเล็ก และทำแวดินเผาซึ่งเป็นเครื่องใช้ในการปั่นเส้นด้าย แสดงว่าคนในชุมชนนี้มีการทอผ้าใช้กันแล้ว

จากการขุดพบหลุมฝังศพ จะขุดลึกประมาณ ๕๐ - ๗๐ เซนติเมตร นำภาชนะดินเผาแบบต่าง ๆ ที่ใช้ในชีวิตประจำวันจำนวน ๓ - ๔ ใบ รองก้นหลุมก่อนนำศพลงฝัง บางครั้งมีการใส่สิ่งของเครื่องใช้ เครื่องประดับคือ ลูกปัดแก้วและลูกปัดหินสีค่าง ๆ ลงไปในหลุมฝังศพด้วย มีการมัดตราสังศพ ฝังศพให้หันศีรษะไปทางทิศใต้

ภาพที่ ๔.๔๕ แสดงหลุมศพมนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์ที่แหล่งโบราณคดีที่บ้านหลุมเข้า

ชุมชนร่วมสมัยกับชุมชนบ้านหลุมเข้ามีหลายแห่งในพื้นที่บริเวณนี้ที่อยู่ใกล้ที่สุดคือ แหล่งโบราณคดีบ้านท่าทอง ซึ่งอยู่ห่างไปทางทิศเหนือประมาณ ๓ กิโลเมตร นอกจากนี้ก็มีแหล่งโบราณคดีบ้านชีน้ำร้าย อำเภออินทรบุรี จังหวัดสิงห์บุรี แหล่งโบราณคดีบ้านไร่สวนลาว อำเภอหันคา จังหวัดชัยนาท

จากการรวบรวมข้อมูลทั้งสองจังหวัดก็จะพบว่า ในพื้นที่ของจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีนั้นถือว่าเป็นพื้นที่ที่มีมนุษย์อาศัยอยู่มาก่อนกล่าวคือมีมนุษย์อยู่อาศัยมาก่อนสมัยพุทธกาลมาแล้วกว่า ๓,๐๐๐- ๕,๐๐๐ ปี ซึ่งถือว่าเป็นระยะเวลาที่ยาวนานมากและแสดงให้เห็นว่าพื้นที่ของจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีนั้นเป็นพื้นที่ที่มีประวัติศาสตร์ความเป็นมาที่ยาวนานกล่าวคือยาวนานกว่าที่คนในยุคนี้จะเข้าใจหรือเชื่อว่ามี แต่จากการลงพื้นที่สำรวจเมืองโบรารสมัยทวารวดีในสองจังหวัดก็คือจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีก็พบว่าหลายพื้นที่หรือหลายเมืองของนครสวรรค์และอุทัยธานีมีแหล่งโบราณคดีที่มีมาก่อนยุคประวัติศาสตร์ เช่น แหล่งโบราณคดีบ้านใหม่ชัยมงคล ใกล้ ๆ กับเมืองโบราณจันเสนก็ถือว่าเป็นอีกแห่งหนึ่งที่มีการค้นพบกระดูกมนุษย์โบราณในยุคก่อนประวัติศาสตร์ ซึ่งปัจจุบันได้มีการนำไปจัดแสดงไว้ที่พิพิธภัณฑ์เมืองโบราณจันเสน หรือ ไม่ว่าจะเป็นเมืองโบราณโคกไม้เดนและเมืองโบราณเขาบ่อพลับที่เป็นแหล่งชุมชนคนในยุคก่อนประวัติศาสตร์ที่มีการค้นพบโครงกระดูกและเครื่องปั้นดินเผาของผู้คนมนยุคก่อนประวัติศาสตร์อีกจำนวนมากแสดงให้เห็นว่าเมืองเหล่านี้เคยเป็นชุมชนของผู้คนในยุคก่อนประวัติศาสตร์มาก่อนนั่นเอง โดยภาพจากการลงพื้นที่สำรวจก็พบโบราณวัตถุในยุคก่อนประวัติศาสตร์ดังภาพดังต่อไปนี้

ภาพที่ ๔.๔๖ แสดงโครงกระดูกมนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์และไหโบราณที่วัดเขาไม้เดน

จากการรวบรวมข้อมูลมาทั้งหมดจะพบว่าการลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีนั้นย่อมให้คุณค่าในการศึกษาเรียนรู้และทำความเข้าในข้อเท็จเกี่ยวกับพื้นที่ตั้งของแหล่งโบราณคดีในสองจังหวัดว่าแท้ที่จริงแล้วในพื้นที่สองจังหวัดนี้เคนเป็นที่ตั้งของชุมชนในยุคก่อนประวัติศาสตร์มาก่อนก่อนที่จะมาเป็นชุมชนในสมัยประวัติศาสตร์ซึ่งความจริงในข้อนี้ถือว่าเป็นความจริงที่มีคุณค่าต่อการถ่ายทอดข้อมูลหลักฐานดังกล่าวไปสู่เยาวชนหรือคนในยุคต่อ ๆ ไปได้ทั้งนี้ก็เพื่อที่จะให้คนยุคใหม่ได้เห็นพัฒนาการของชุมชนในอดีตที่เคยมีมาก่อนหน้าแล้วหลายพันปีอันจะเป็นสิ่งกระตุ้นให้เกิดความสำนึกรักท้องถิ่นและสำนึกหวงแหนในภูมิประเทศและประวัติความเป็นมาของท้องถิ่นของตนเองต่อไป

๔.๑๗.๒ คุณค่าด้านสืบค้นร่องรอยของพระพุทธศาสนาในสมัยทวารวดีผ่านอักษรจารึก

สำหรับคุณค่าของการลงพื้นที่สำรวจหรือการศึกษาเชิงสำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์- อุทัยธานีประการหนึ่งนั้นก็คือคุณค่าของการศึกษาเกี่ยวข้องกับการสืบค้นร่องรอยของพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี โดยคณะผู้วิจัยได้กำหนดพื้นที่ในการสำรวจอยู่ ๕ แห่ง ก็คือ ๑. เมืองโบราณจันเสน ตำบลจันเสน อำเภอตากฟ้า จังหวัดนครสวรรค์ ๒. เมืองโบราณโคกไม้เดน ตำบลท่าน้ำอ้อย- ม่วงหัก อำเภอพะยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์ ๓. เมืองโบราณดงแม่นางเมือง อำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์ ๔.เมืองโบราณบึงคอกช้าง ตำบลไผ่เขียง อำเภอสว่างอารมณ์ จังหวัดอุทัยธานี ๕. เมืองโบราณท่าการุ้ง ตำบลท่าการุ้ง อำเภอบ้านไร่ จังหวัดอุทัยธานี ซึ่งแหล่งโบราณคดีในสองจังหวัดนี้ถือว่าเป็นพื้นที่ที่มีแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีอยู่เป็นจำนวนมาก และก็ปรากฏว่าในสมัยทวารวดีนี้ก็เป็นอีกหนึ่งสมัยที่มีการนับถือพระพุทธศาสนาเถรวาททั้งสายบาลี และสายสันสกฤต โดยพระพุทธศาสนาเถรวาทสายบาลีนั้นถือว่าเป็นกระแสพระพุทธศาสนาเถรวาทสายพระเจ้าอโศกมหาราชที่ใช้ภาษาบาลีเป็นภาษาหลัก แต่อย่างไรก็ตามในการใช้อักษรจารึกในเมืองโบราณในพื้นที่จังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีนี้ก็ใช้อักษรในการจารึกอยู่ ๒ ประเภท คือ

๔.๑๗.๒.๑ อักษรปัลลวะ

ซึ่งเป็นอักษรของราชวงศ์ปัลลวะของอินเดียใต้ ซึ่งชาวอินเดียได้มีการเดินทางไปค้าขายและติดต่อกับดินแดนต่างๆหลายพื้นที่โดยเฉพาะในพื้นที่ชองเมืองที่เป็นเมืองท่าสำคัญของพม่าไทยและกัมพูชารวมหมู่เกาะในอินโดนีเซีย และได้มีการเผยแพร่อารยธรรมของตน ออกสู่ประเทศข้างเคียงทั้งทางบกและทางทะเล เมื่อบุคคลเหล่านี้ไปยังบ้านเมืองใดก็นำอารยธรรมของตนไปบอกเล่าถ่ายทอดสู่ชนพื้นเมืองนั้น ๆ

ซึ่งในดินแดนทางทิศตะวันออก ชาวอินเดีย ได้แพร่อิทธิพลเข้ามาสู่บริเวณพื้นที่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๑- ๑๒ ซึ่งมีอิทธิพลทั้งด้านศาสนา ศิลปวัฒนธรรม ศาสตร์ต่าง ๆ รวมทั้งภาษาศาสตร์และอักษรศาสตร์ ปรากฏหลักฐานเด่นชัดจากจารึกรูปอักษรที่มีลักษณะเหมือนรูปอักษรที่ใช้อยู่ในราชวงศ์ปัลลวะที่อยู่ในทางตอนใต้ของประเทศอินเดีย

สำหรับประวัติของราชวงศ์ที่เป็นต้นเค้าของอักษรที่มีชื่อว่า “ปัลลวะ” นี้ก็ถือว่าเป็นอีกราชวงศ์หนึ่งที่เกิดมาจาก การก่อร่างสร้างตัวมาจากกลุ่มเล็ก ๆ แล้วก็ค่อยๆมีอำนาจขึ้นมา แล้วก็แผ่อำนาจอิทธิพลไปยังดินแดนอื่น ๆ พร้อม ๆ กับรับอารยธรรมอื่น ๆ ไปด้วยโดยราชวงศ์ปัลลวะนี้มีอำนาจขึ้นทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศอินเดีย มีเมืองกาญจีปุรัม เป็นราชธานี เรื่องราวราชวงศ์นี้เริ่มด้วยจารึกบนแผ่นทองแดงสามหลัก ใช้ภาษาปรากฤต และเป็นของพระเจ้าสุกันทวรมันพระองค์ทรงอยู่ในสกุลภารททวาชะ ในขณะนั้นดินแดนของราชวงศ์นี้ ได้แผ่ขยายขึ้นไปถึงแม่น้ำ

กฤษณา ทางภาคเหนือและทะเลอาหรับทางทิศตะวันตก ระยะเวลาของพระเจ้าสกันทวรมัน อาจอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๙ ราชวงศ์นี้ผู้นับถือศาสนาพราหมณ์

เรื่องราวของราชวงศ์นี้ มากระจ่างขึ้นราวปี พ.ศ. ๑๑๑๘ สมัยพระเจ้าสิงหริษณุ ที่ได้แผ่อำนาจขึ้นไปจนถึงแม่น้ำกรวิร โอรสของพระองค์ทรงพระนามว่า พระเจ้ามเหนทรวรมัน ที่หนึ่ง ทั้งสององค์มีภาพสลักอยู่ในถ้ำวราหะที่มามัลลปุรัม ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศอินเดีย ครองราชย์อยู่ระหว่างปี พ.ศ. ๑๑๔๓ - ๑๑๗๓ ทรงนับถือศาสนาไชนะ (เชน) อยู่ชั่วระยะหนึ่ง แต่ต่อมาก็หันมานับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย แผ่อำนาจไปถึงเหนือแม่น้ำกฤษณา

ต่อมาราชวงศ์นี้ได้ต่อสู้กับราชวงศ์จาลุกยะ ทางภาคใต้ของประเทศอินเดีย และครองดินแดนอยู่ทางทิศเหนือของราชวงศ์ปัลลวะ ในปลายรัชกาลของพระเจ้าปรเมศวรมันที่สอง ราชวงศ์จะลุกยะได้เข้ายึดราชธานีของราชวงศ์ปัลลวะได้ ต่อมา ราชวงศ์ราชย์ถึง พ.ศ. ๑๓๓๘ ทรงสร้างและบูรณะเทวาลัยโบราณ และสร้างเทวาลัยใหม่ขึ้นอีกหลายแห่ง

พระเจ้าพันติวรมัน (ราว พ.ศ. ๑๓๓๘ - ๑๓๘๘) ต้องต่อสู้กับราชวงศ์ปาณฑยะ และราชวงศ์ราษฎรกูฎะ ต่อมาราชวงศ์ปัลลวะ ต้องต่อสู้กับราชวงศ์โจฬะ ในปี พ.ศ. ๑๔๔๐ แพ้พระเจ้าอาทิตย์ที่หนึ่ง แห่งราชวงศ์โจฬะ อำนาจของราชวงศ์ปัลลวะ ก็เป็นอันสุดสิ้นลง[156] ซึ่งจากการรวบรวมข้อมูลแล้ว พบว่า ราชวงศ์ปัลลวะนี้มีอำนาจอยู่แถบอินเดียตอนใต้อยู่ประมาณ ๖๕๐ ปี คือ ราว พ.ศ. ๘๐๐ – ราว พ.ศ. ๑๔๕๐

ในส่วนของการมีหลักฐานการเข้ามาของอักษรปัลลวะสู่ดินแดนในประเทศไทยและพื้นที่ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้นก็จะพบว่า พบในจารึกหลายหลักในปะเทศไทย เช่น จารึก ที่วัดมเหยงค์ จังหวัดนครศรีธรรมราช จารึกเขารัง จังหวัดปราจีนบุรี จารึกศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ จารึก กไดยัง ประเทศกัมพูชา จารึกต่าง ๆ ของพระเจ้าบูรณวรมันแห่งประเทศอินโดนีเซีย จารึกของ พระเจ้ามหานาวิกพุทธคุปตะ แห่งประเทศมาเลเซีย จารึกปยูแห่งประเทศพม่า และจารึกฐานสถูปศิลา ประเทศบรูไน เป็นต้น อักษรในจารึกดังกล่าวล้วนเหมือนกับรูปอักษรจารึกที่ใช้อยู่ในสมัยพระเจ้า ศิวะสกันทวรมัน แห่งราชวงศ์ปัลลวะ ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๐ - ๑๑[157] อักษรในลักษณะดังกล่าวนี้ที่นับว่าเก่าแก่ที่สุดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คือ จารึกเมืองออกแก้ว ในประเทศกัมพูชาตอนใต้ เป็นอักษรอินเดียใต้ที่ใช้อยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๙ ต่อมามีจารึกโว- คาญ ของเชื้อพระวงศ์พระเจ้าศรีมาระ แห่งฟูนานที่เวียดนาม ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๙ เช่นกัน ส่วน จารึกอื่นนอกจากนี้ ล้วนเป็น

---

[156] บ้านจอมยุทธ, **ราชวงศ์ปัลลวะ**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: https://www.baanjomyut.com/library/knowledge_of_encyclopedias/๔๒๑.html [๑๐ มกราคม ๒๕๖๖].

[157] (กรมศิลปากร, จารึกใน ประเทศไทย เล่ม ๑ ๒๕๒๙ : ๑๕ - ๑๖)

อักษรต่าง ๆ ที่ใช้อยู่ในอินเดียใต้ ในสมัยราชวงศ์กทัมพะและราชวงศ์ ปัลลวะ หรือเป็นอักษรที่กลายมาจากอักษรดังกล่าว ซึ่งจารึกขึ้นภายหลังพุทธศตวรรษที่ ๑๐ เกือบทั้งสิ้น[158]

อย่างไรก็ตามจะพบว่าอักษรปัลลวะ ได้เข้ามาสู่ดินแดนไทยมี ๒ ทาง คือ

- ทางภาคใต้ แล้วแพร่ไปสู่ดินแดนภาคกลางบริเวณลุ่มน้ำแม่กลอง แม่น้ำเจ้าพระยาและ แม่น้ำป่าสัก เช่น จารึกถ้ำเขางู จังหวัดราชบุรี จารึกซับจำปา จังหวัดลพบุรี จารึกศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์

- ทางภาคตะวันออก เข้ามาในประเทศกัมพูชา แล้วเคลื่อนเข้าทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย บริเวณลุ่มน้ำบางปะกง และลุ่มน้ำมูล เช่น จารึกเขารัง จังหวัดปราจีนบุรี จารึกวัดสุปัฏ นาราม จังหวัดอุบลราชธานี

อักษรปัลลวะที่พบในประเทศไทย และมีศักราชปรากฏอยู่ด้วยนั้น มีอยู่เพียงหลักเดียว คือ จารึกเขารัง จังหวัดปราจีนบุรี ซึ่งจารึกขึ้นใน พ.ศ. ๑๑๘๒ ซึ่งอักษรปัลลวะในยุคแรกๆ ของดินแดนประเทศไทย มีลักษณะองค์ประกอบที่เป็นเอกลักษณ์ คือ ลายเส้นบ่งบอกถึงความตั้งใจของการจารึกอยู่ในระเบียบอันเป็นแบบฉบับ มีน้ำหนักและความ มั่นคงในตัวเอง มีความงามแฝงอยู่อย่างสมบูรณ์ เส้นอักษรลากยาวเลยตัวอักษรลงมาและตวัด ปลายเส้นขึ้นข้างบนตามจังหวะในระดับอันสวยงาม และยังไม่เน้นเส้นปกบน อักษรปัลลวะนี้ยัง เรียกว่าอักษรคฤน ได้ด้วย

ในส่วนของเมืองโบราณสมัยทวารวดีในพื้นที่ของจังหวัดนครสวรรค์และอุทัยธานีนั้นจะพบว่ามีการใช้อักษรปัลลวะเป็นอักษรจารึกและอักษรที่ใช้ในการสื่อสารทางด้านภาก็คือภาษาสันสกฤต โดยในพื้นที่จังหวัดนครสวรรค์นั้นพบการใช้อักษรปัลลวะเป็นอักษรจารึกนั้นก็พบที่เมืองโบราณจันเสน โดยพบใน “ตราประทับประจำเมือง” ซึ่งก็มีอยู่หลายชิ้น ได้แก่

(๑) จารึกบนตราดินเผา พบที่เมืองจันเสน จังหวัดนครสวรรค์ เลขทะเบียน ๒๙๙๕/๓๘ ใช้อักษรปัลลวะ, พราหมีสมัยราชวงศ์คุปตะ พุทธศตวรรษ ๑๐- ๑๑ และ ๑๒ ใช้จารึกในภาษาสันสกฤต ซึ่งตราดินเผาชิ้นนี้ถูกพบในบริเวณเนินดินที่เรียกว่า “โคกจันเสน” ภายในเมืองโบราณจันเสน อำเภอตาคลี จังหวัดนครสวรรค์ ชาวบ้านได้พบตราดินเผาจำนวนหนึ่งขณะทำการเกษตรกรรม จึงนำมาถวายแก่วัดจันเสนซึ่งมีการจัดตั้งพิพิธภัณฑ์ในเวลาต่อมา จารึกนี้มีลักษณะเป็นรอยนูนต่ำขึ้นมาจากพื้นผิวของตราดินเผา โดยปรากฏทางด้านหน้าและด้านข้าง จารึกทางด้านหน้าอยู่ใต้ภาพโคนอนหมอบ ตรีศูล และครุฑ (ด้านบนของโคเป็นรูปพระจันทร์เสี้ยว) โดยมีผู้แปลเอาไว้ดังน้ี คือ เทิม มีเต็ม แปลว่า “พระศิวะ พระพรหม และ พระวิษณุ” ในขณะที่ Prof. Dr. Ravindra Vasishtha และ ผศ. ดร. จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา แปลว่า “พระศิวะผู้ยิ่งใหญ่” สำหรับเนื้อหาด้านที่ ๒ จากการแปลของ เทิม มีเต็ม คือ “สายสัมพันธ์ประจำเผ่า” ดังภาพ

[158] (ทองสืบ ศุภะมาร์ค ๒๕๒๖ : ๑๙ - ๒๐)

ภาพที่ ๔.๔๗ แสดงตราดินเผาพบที่เมืองจันเสน ภาษาสันสกฤต อักษรปัลลวะ[159]

นอกจากนั้นก็ยังมีอีกหลายชิ้นที่เป็นจารึกอักษรปัลลวะเช่นเดียวกัน โดยภาษาที่ใช้เป็นภาษาสันสกฤต และเชื่อว่าข้อความที่จารึกไว้ในตราดินเผานี้ถือว่าเป็นข้อความที่บ่งถึงเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์อินดู อันแสดงว่าเมืองจันเสนนี้เป็นเมืองที่นับถือศาสนาพราหมณ์ฮินดูมาก่อน

นอกจากนั้นก็ยังพบจารึกภาสันสกฤตอักษรปัลลวะที่เมืองโบราณโคกไม้เดน ซึ่งเป็นการจารึกเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาเถรวาท ไม่ได้เป็นเรื่องราวของศาสนาพราหมณ์อินดูแต่อย่างใด โดยจารึกที่พบที่เมืองโบราณโคกไม้เดนนี้มีชื่อตามที่จั้งของจารคกว่า “จารึกวัดหางน้ำหนองแขม” โดยอักการที่จารึกคืออักษรปัลลวะ อายุราวพุทธศตวรรษ ๑๒ ภาษาที่ใช้ก็คือภาษาสันสกฤต วัตถุที่จารึกคือหินทรายสีเขียว สถานที่พบก็คือพบที่เขาไม้เดน ตำบลท่าน้ำอ้อย อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์ ปัจจุบันอยู่ที่วัดหางน้ำหนองแขม ตำบลม่วงหัก หมู่ ๘ อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์ โดยมีประวัติการค้นพบก็คือ ผู้นำจารึกมาถวายได้มาจากเขาไม้เดน ตำบลท่าน้ำอ้อย อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์ ซึ่งจารึกนี้ได้แตกเป็น ๒ ชิ้น แล้วได้ถวายให้วัดหางน้ำหนองแขม ตำบลม่วงหัก หมู่ ๘ อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์ จำนวน ๑ ชิ้น ส่วนอีกชิ้นหนึ่งได้ไปถวายวัดที่จังหวัดชัยภูมิ แต่ไม่ปรากฏรายละเอียดที่ชัดเจน โดยจารึกหลักนี้มีคำอ่านว่า ๑. .....(ร) สสฺถา ๒. .....ปูรฺนก(๒) รงฺคมฺ ซึ่งมีผู้แปลได้ความว่า "การปฏิบัติตนที่ถูกต้องของผู้ปกครองคือการตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม...เป็นนักรบที่สมบูรณ์แบบ" คนที่แปลคือ สมภพ มีสบาย (พ.ศ. ๒๕๕๓) โดยนายสมภพ มีสบายได้อธิบายเอาไว้ว่า ๑. คำว่า ‘สสฺถา’ โดยทั่วไปจารึกมักสร้างขึ้นเพื่อประกาศยกย่องสรรเสริญพระเกียรติคุณของกษัตริย์ หรือผู้ปกครอง ในที่นี้ สสฺถา น่าจะหมายถึง การปฏิบัติตนที่ถูกต้องของผู้ปกครอง คือ การตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม ๒. คำว่า ‘ปูรณก’ ปัจจุบันควรเป็น ปูรฺณก หมายถึง ทำให้เต็ม ทำให้สมบูรณ์

---

[159] จารึกในประเทศไทย ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), **จารึกบนตราดินเผา พบที่เมืองจันเสน จังหวัดนครสวรรค์ เลขทะเบียน ๒๙๙๕/๓๘**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/๒๑๑๑ [๑๑ มกราคม ๒๕๖๖].

และ ๓. คำว่า ‘รงฺคมฺ’ มีสงครามอย่างสมบูรณ์ หมายถึง นักรบ และเมื่อนำมารวมกับคำว่า ปูรฺนก เป็น ปูรฺนก + รงฺคมฺ จึงหมายถึง เป็นนักรบที่สมบูรณ์แบบ กล่าวคือ มีความเชี่ยวชาญทั้งทางด้านการรบและการบริหารปกครองบ้านเมือง[160] โดยจารึกและข้อความนั้นสามารถที่จะพิจารณาได้ดังภาพ

ภาพที่ ๔.๔๘ แสดงข้อความในจารึก วัดหางน้ำหนองแขม ด้านที่ ๑ เมืองโบราณโคกไม้เดน

[160] จารึกในประเทศไทย ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), **จารึกวัดหางน้ำหนองแขม ด้านที่ ๑**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/image_detail/๑๙๑๑๖ [๑๑ ตุลาคม ๒๕๖๕].

นอกจากนั้น ในส่วนของเมืองโบราณที่พบอักษรจารึกที่เป็นอักษรปัลลวะก้คือ เมืองโบราณบึงคอกช้างที่อำเภอสว่างอารมณ์ จังหวัดอุทัยธานี โดยค้นพบจารึกอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤตอยู่ ๓ หลัก ได้แก่

จารึกหมายเลข ๑ เป็นจารึกอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒ เป็นอักษร ๑ บรรทัด แถวยาว ๔ นิ้ว สูง ๖ นิ้ว จารึกเพียงด้านเดียวบนศิลาสีแดงมีคำจารึก ดังนี้ “วรปรัชญวาระ” แปลว่า “สมัยที่ปรัชญาเป็นเลิศ” แต่อย่างไรก็ตาม นายชะเอม แก้วคล้าย ได้ให้ข้อสังเกตไว้ว่า คำว่า “ปฺรชฺญา” ในจารึกนี้ สามารถนำรูปแบบของอักษรไปเปรียบเทียบได้กับคำว่า “ชฺญา” ที่มีในจารึกมหานาวิกพุทธคุปตะ (Inscription of Mahanavika Buddhagupta) จากสำเนาจารึกที่ ๑๐ plate xxib Indian Palaeography โดย Dr. D. H. Dani นอกจากนี้ ลักษณะการจารึกอักษรนั้น เหมือนกันกับจารึกบนฐานพระพุทธรูปยืนวัดข่อย อำเภอบ้านเซ่า (ปัจจุบันคือ อำเภอบ้านหมี่) จังหวัดลพบุรี (ปัจจุบันอยู่ที่วัดเบญจมบพิตร) คือ มีการหยักอักษรไปทางขวามือก่อนที่จะตวัดโค้งขึ้น ซึ่งอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒[161]

จารึกหมายเลข ๒ เป็นจารึกอักษรปัลลวะ ภาษามอญ อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๔ เป็นตัวอักษร ๑ บรรทัด แถวยาว ๔ นิ้ว สูง ๕ นิ้ว จารึกเพียงด้านเดียวบนแผ่นหินหน้าเรียบ โดยพบใกล้กับฐานสถูป นอกกำแพงเมืองประมาณ ๔๐๐ เมตร เมื่อราวเดือนมกราคม หรือ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๒๔ หลังจากนั้น จึงได้เคลื่อนย้ายนำมาเก็บไว้ ณ ที่ทำการสวนป่าไผ่เขียว- ตลุกดู่ หมู่ ๒ ตำบลไผ่เขียว อำเภอสว่างอารมณ์ จังหวัดอุทัยธานี มีคำจารึกว่า “ปุญญสิธเคลา” แปลว่า “บุญย่อมส่งเสริมนักพรต”

จารึกหมายเลข ๓ เป็นจารึกอักษรปัลลวะ ภาษามอญ อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๔ เป็นตัวอักษร ๑ บรรทัด แถวยาว ๔ นิ้ว สูง ๔ นิ้ว จารึกเพียงด้านเดียวบนแผ่นหินหน้าเรียบ (ชำรุด) มีคำจารึกดังนี้ “ปริณา” แปลว่า “จงเลือกไปทางนี้”

[161] จารึกในประเทศไทย ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), **จารึกเมืองบึงคอกช้าง ๑**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/๕๓๑ [๑๑ มกราคม ๒๕๖๖].

ภาพที่ ๔.๔๙ แสดงจารึก เมืองบึงคอกช้าง และการขยายตัวอักษร

นอกนั้นเมืองท่ากาฬุง และเมืองดงแม่นางเมืองนั้นไม่พบอักษรปัลลวะในจารึกเลย แต่ถึงไม่ค้นพบอักษรปัลลวะแต่ก็ถือว่าเมืองโบราณสมัยทวารวดีในพื้นที่ ๒ จังหวัดนี้ก็เป็นเมืองที่รับเอาพระพุทธศาสนาเข้ามาเป็นศาสนาประจำชุมชนหรือหากไม่เป็นพระพุทธศาสนาก็เป็นศาสนาพราหมณ์อินดู โดยเฉพาะเมืองจันเสนนั้นถือว่าในยุคแรกถือว่าเป็นเมืองที่เป็นศูนย์กลางของศาสนาฮินดูก่อนที่จะหันมานับถือพระพุทธศาสนาในยุคหลังหรืออาจจะเป็นไปได้ว่าเมืองจันเสนนั้นมีการนับถือทั้งพระพุทธศาสนาและศาสนาอินดูไปพร้อมๆกัน

๔.๑๗.๒.๒ อักษรขอมหรือเขมรโบราณ

สำหรับพัฒนาการของการเข้ามาของอักษรขอมโบราณนั้นจะพบว่า ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓- ๑๔ รูปอักษรปัลลวะได้เปลี่ยนแปลงและวิวัฒนาการไป แต่โครงสร้างของเส้นอักษรยังคงรูปของอักษรปัลลวะ และพบในที่ที่เคยพบจารึกอักษรปัลลวะนั่นเอง เมื่อถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๕ รูปอักษรที่เคยใช้ก็เปลี่ยนไปอีก แต่ยังคงแฝงลักษณะของ ปัลลวะและหลังปัลลวะอยู่ เป็นรูปแบบของอักษรที่เกิดขึ้นในกลุ่มชน ซึ่งรับมรดกตกทอดอารยธรรม ต่อ ๆ กันมาโดยลำดับ เรียกว่า อักษรขอม ได้แผ่เข้ามาสู่ประเทศไทยในอารยธรรมทางศิลปะลพบุรี (พุทธศตวรรษที่ ๑๕- ๑๙) ตลอดจนบริเวณภาคตะวันออก และภาคตะวันตกเฉียงเหนือ ในพุทธ ศตวรรษที่ ๑๗ ได้แผ่อิทธิพลไปถึงฝั่งทะเลด้านตะวันออกที่ จังหวัดสุราษฎร์ธานี และในพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ได้แผ่ขยายไปถึงภาคใต้ตอนบนที่จังหวัดเพชรบุรี จังหวัดราชบุรี และ จังหวัดกาญจนบุรี

จะเห็นได้ว่า รูปสัณฐานของอักษรขอมในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๔- ๑๗ ยังคงเค้าของอักษรปัลลวะ และหลังปัลลวะอย่างเห็นได้ชัด เรียกว่า อักษรขอมโบราณ แต่จะเปลี่ยนลักษณะรูปสัณฐานไปอย่างสิ้นเชิงจนเป็นเอกลักษณ์ของตนนั้น ปรากฏชัดเจนในพุทธศตวรรษที่ ๑๘ เป็นต้นมา เรียกว่า อักษรขอม โดยอักษรขอมโบราณนี้ นักอักขรวิทยาบางกลุ่มเรียกว่า อักษรอินเดียกลาย หรืออักษรขอม สมัยพระนคร ซึ่งปรากฏจารึกอยู่ในดินแดนประเทศไทยหลายหลัก ทั้งในบริเวณภาคกลาง ภาคตะวันออก ภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคใต้ แต่จะไม่ปรากฏหลักฐานอักษรชนิดนี้ในทางภาคเหนือ

ลักษณะอักษรขอมโบราณในยุคแรก ๆ ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๓- ๑๕ จะตัดเส้นดิ่งของอักษรปัลลวะเดิมให้สั้นเท่าตัวอักษร ส่วนเส้นดิ่งบนตัวอักษรจะหดสั้นจนเกือบไม่ปรากฏ แต่เส้นปกจะขีดขวางยาวกว่าในยุคต้นๆ แต่ในพุทธศตวรรษที่ ๑๕- ๑๖ จะแก้ไขรูปสัณฐานให้โค้งมน แก้เส้นศกใช้เป็นมวยมุ่นคล้ายทรงผมของคนเขมรในเวลานั้น

อักษรขอมโบราณ หรืออักษรขอมสมัยพระนคร เริ่มกำเนิดมาตั้งแต่รัชกาลของพระเจ้าอินทรวรมัน (พ.ศ. ๑๔๒๐- ๑๔๓๒) จนกระทั่งถึงสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ (พ.ศ. ๑๗๒๘-๑๗๖๑) หลังจากนั้นแล้ว จะไม่ปรากฏจารึกของกษัตริย์เขมรโบราณอีกเลย

สำหรับอักษรจารึกอักษรปัลลวะที่พบในเมืองโบราณในเขตพื้นที่จังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานี ก็ยังพบว่าเมืองสมัยทวารวดีในพื้นที่สองจังหวัดนี้ก็มีการในอักษรขอมโบราณเป็นอักษรจารึกหรือใช้เป็นอักษรในการเผยแผ่หลักคำสอนหรือเป็นอักษรในการสื่อภาษาได้อีกอักษรหนึ่ง โดยเมืองที่พบการใช้อักษรขอมโบราณในการจารึกนั้นก็คือ ๑.เมืองโบราณโคกไม้เดน และ ๒. เมืองโบราณดงแม่นางเมือง โดยมีรายละเอียดการพบดังนี้

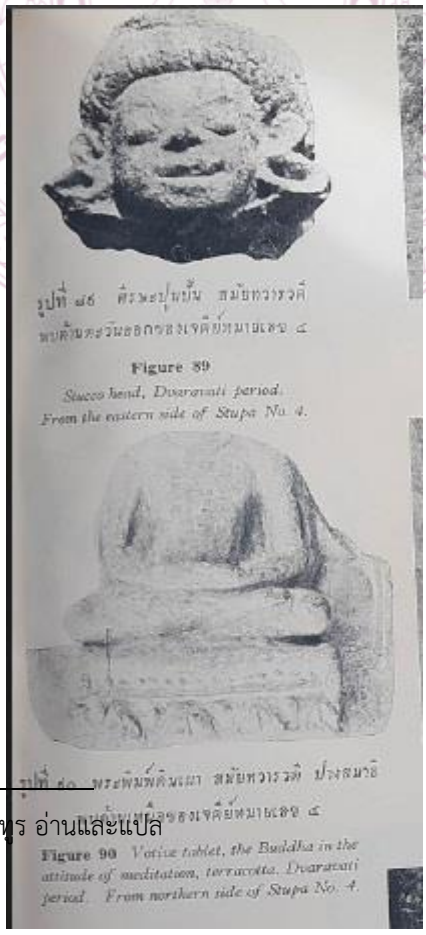
(๑) เมืองโบราณโคกไม้เดน สำหรับอักษรขอมโบราณที่พบที่เมืองโคกไม้เดนนี้พบอยู่ใน ๒ ลักษณะก็คือ **๑) พบในพระพิมพ์** กล่าวคือในการขุดค้นเมืองนั้นได้พบพระพิมพ์ดินเผา สมัยทวารวดี เป็นพระพุทธ รูปปางสมาธิ มีอักษรจารึกใต้ฐาน (รูปที่ ๘๕- ๘๖) อ่านและแปลว่า[162]

นโม พุทธ อนาทยะ แปลว่า ขอนมัสการ พระพุทธไม่มีเงื่อนเบื้องต้น

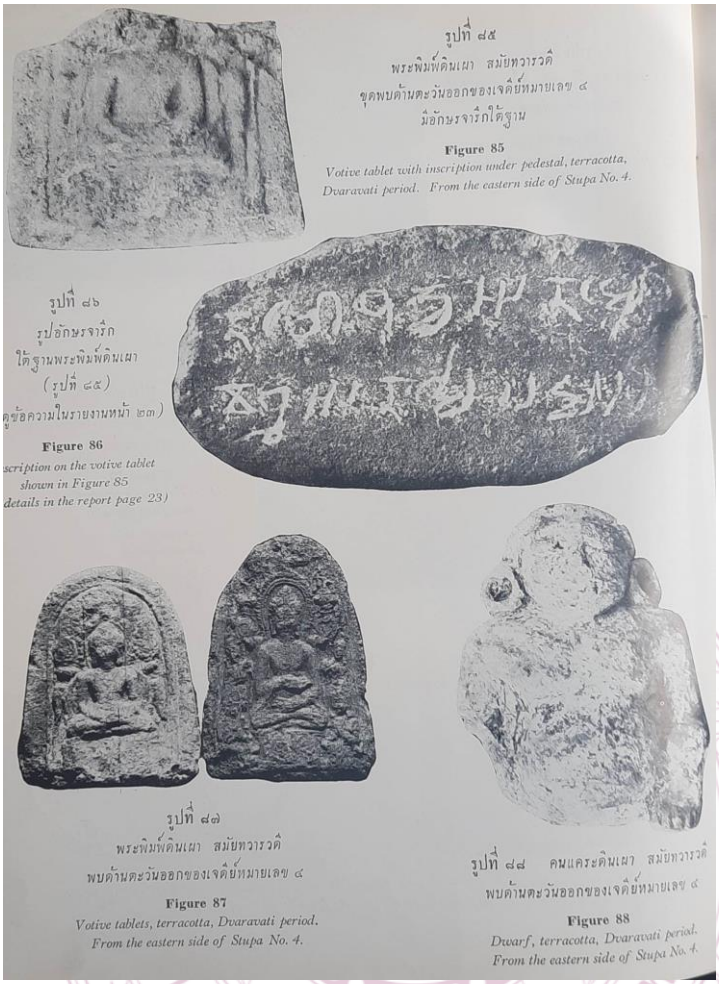
ธมฺม อนาทยะ แปลว่า พระธรรมไม่มีเงื่อนเบื้องต้น

สงม อนาทยะ แปลว่า พระสงฆ์ ไม่มีเงื่อนเบื้องต้น

เป็นอักษรขอมโบราณ สมัย พ.ศ. ๑๒๐๐ แต่มีอักษรเทวนาครีปน ดังปรากฏในภาพ

[162] ร.ต.ท. แสง มนวิทูร อ่านและแปล

รูปที่ ๘๕
พระพิมพ์ดินเผา สมัยทวารวดี
ขุดพบด้านตะวันออกของเจดีย์หมายเลข ๔
มีอักษรจารึกใต้ฐาน

Figure 85
Votive tablet with inscription under pedestal, terracotta, Dvaravati period. From the eastern side of Stupa No. 4.

รูปที่ ๘๖
รูปอักษรจารึก
ใต้ฐานพระพิมพ์ดินเผา
(รูปที่ ๘๕)
(ดูข้อความในรายงานหน้า ๒๓)

Figure 86
scription on the votive tablet shown in Figure 85 details in the report page 23)

รูปที่ ๘๗
พระพิมพ์ดินเผา สมัยทวารวดี
พบด้านตะวันออกของเจดีย์หมายเลข ๔

Figure 87
Votive tablets, terracotta, Dvaravati period. From the eastern side of Stupa No. 4.

รูปที่ ๘๘ คนแคระดินเผา สมัยทวารวดี
พบด้านตะวันออกของเจดีย์หมายเลข ๔

Figure 88
Dwarf, terracotta, Dvaravati period. From the eastern side of Stupa No. 4.

๒) พบในแผ่นหิน ซึ่งเมื่อกรมศิลปากรเข้าไปขุดค้นก็พบแผ่นหินเขียวซึ่งถูกเด็กเลี้ยงควายทุบเล่นแตกหลายที่เชิงเขาสระ ได้เอามาต่อยาว ๒๘.๕ ซม.กว้าง ๑๔ ซม. หนา ๓ ซม. มีจารึกอักษรขอมโบราณอ่านว่า[163] เย ธัมมา .....เตส...อาห... สมโณ อักษรจารึกได้ลบเลือนขาดหายไป ไม่ครบ คงเป็นอักษรจารึกคาถา ๔ บาท[164] ว่า“เย ธมมา เหตุปปภวา เตสं เหตุ ตถาคโต อาห เยสं จ โย นิโรโธ จ เอว วาที มหาสมโณ”แปลว่า ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตทรงแสดงเหตุ ของธรรมเหล่านั้น แต่ความดับของ ธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะ มีวาทะอย่างนี้ และโดยใจความแห่งพระคาถานี้ เป็นเหตุให้ พระพุทธเจ้าได้พระอัครสาวก ๒ องค์ คือ พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ

(๒) เมืองโบราณดงแม่นางเมือง นอกจากเมืองโบราณโคกไม้เดนแล้ว ก็ยังพบจารึกอักษรขอมโบราณอีกหลักหนึ่งในเมืองโบราณดงแม่นางเมือง ชื่อว่า จารึกดงแม่นางเมือง โดยมีรายละเอียดของจารึกก็คืออักษรที่มีในจารึกอักษรขอมโบราณ มีอายุปีพุทธศักราช ๑๗๑๐ ภาษาจารึก

---

[163] นายประสาร บุญประคอง อ่าน

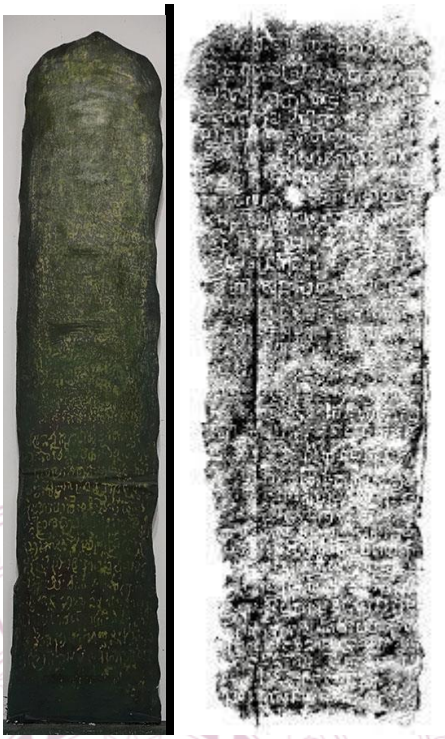
[164] ตำนานพระพิมพ์ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๖๙ น. ๔

ก็คือภาษาบาลี, เขมร มีจำนวนด้าน ๒ ด้าน มี ๔๓ บรรทัด ด้านที่ ๑ มี ๑๐ บรรทัด ด้านที่ ๒ มี ๓๓ บรรทัด วัตถุจารึกประเภทหินชนวนสีเขียว ลักษณะวัตถุรูปใบเสมา ขนาดวัตถุ กว้าง ๓๗ ซม. สูง ๑๗๕ ซม. หนา ๒๒ ซม.สถานที่พบดงแม่นางเมือง บ้านดงแม่นางเมือง ตำบลบางตาหงาย อำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์ โดยมีผู้พบก็คือราษฎรตำบลบางตาหงาย อำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์ ปัจจุบันอยู่ที่ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กาญจนาภิเษก อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี (สำรวจข้อมูล พฤษภาคม ๒๕๖๕) ซึ่งจารึกมีคำอ่านดังนี้[165]

จารึก	คำแปล
๑. ๐ อโสโกมหาราชาธมฺมเตชพสี (๑) ๒. วีรอสโมสุนต ตสาสนอโว – ๓. จธาตุปูชเขต ตทฑาติตวา๐ ๔. สุนต โตนามราชาสาสน สญชา – ๕. เปตวา.....(ตอไปนี้ชำรุด).....	O อโศกมหาราชทรงธรรมเดชะอำนาจและมีความกล้าหาญหาผู้เสมอมิได้มีรับสั่งมายังพระเจาสุนัตวา ทานจงให้ที่นาบูชาพระธาตุฯพระเจ้าสุนัตตจึงประกาศกระแสพระราชโองการให้ประชาชนทราบฯ - - -

๙. ๐เอ๋สะสตมฺวย๐นาคสตมฺว	๑๑. วันหนึ่งขาวสาร ๔๐ลิฯ (๑๐)
๑๐. ย๐ศีวิกาพฺยรฺพฺระปูชา๐	๑๒. มหาเสนาบดีผูหนึ่งชื่อ
๑๑. มฺวยฺทินองฺกรฺลิปฺวนตปฺ๐	๑๓. ศรีภูวนาทิตยอิศวรทวีปนำกระแสพระราช
๑๒. มหาเสนาปตีมฺวย ฺเชฺมาะ	โองการรา –
๑๓. ศฺรีภูพนาทิตฺยอิศฺวรทฺวีป๐นำศาสน	๑๔. ชาธิราช(๑๑)มายังกรุงสุนัต(๑๒)ผูครอบครอง
รา	๑๕. ณ ธานยปุระ บัณฑูรใชให้ถวายที่
๑๔. ชาธิราชโมกฺตกุรุงฺสุนตฺตปรภู	๑๖. นาซึ่งไดกำหนดเขตไวแลวเปนพระบูชากมร
๑๕. ตฺรนาธานฺปุร๐ปนฺทฺวล ฺเปรชฺวน ฺภูมิ	เตงช –
๑๖. เสรนิพน ฺธพฺระปูชากมฺรเตงฺช	๑๗. คต(๑๓)ใน(มหา) ศักราช(๑๔)๑๐๘๙
๑๗. คต๐ตนวอศฺฏศุนฺยเอกศกปู	๑๘. ขึ้น ๑๕ค่ำเดือนสามวันอาทิตยบู –
๑๘. รฺณฺณมีเกตฺมาฆอาทิตฺ ยพารปู	๑๙. รพาษาฒ(๑๕)ฤกษเพลา ๑ นาฬิกาฯ
๑๙. รฺพพาสาธมฺวย ฺอนฺตฺวง ฺทิกฺมฺวย ฺ	๒๐. อนึ่งความสวัสดีจงมีเวลาเที่ยงฯกรุงสุนัต
๒๐. ๐ศฺรีจมท ฺยาหน๐กุรุงฺสุ นตฺ	๒๑. ทำบูชากมรเตงชคตถวายที่
๒๑. เฒวปูชากมฺรเต(ง) ชคตฺชฺวนฺภูมิ	๒๒. นาซึ่งไดกำหนดเขตไวแลวเชนในบัญชีนี้นา
๒๒. เสรนิพน ฺธเราะตปาญฺชียเนะเสฺร	๒๓. .....
๒๓.	๒๔. .....บูรพาจดฉฑิง(๑๖) (= คลอง) ปศจิมจด
๒ ๔ . . . ๐ปู รฺ พฺ พ ต ร ปฺ ฉ ฺ ทิ ง ๐ป ศฺ	ภูเขา
จิมตรปฺพฺนำ	๒๕. .....ทักษิณจดบางฉวา(๑๗)
๒๕. ..... ๐ทกฺษิณตรปฺฉฑิงฺปางฺฉวา	๒๖. .....อุ ดรจดฉฑิงชฺรูกเขวะ(๑๘) (=คลอง
๒๖. . . ๐อุตฺตรตรปฺฉฑิงฺชฺรูกฺเขวะ	หมูแขวะ)
๒๗. เส ฺรโสฺรงฺขฺยำเสฺรตฺ รโลมเสฺร	๒๗. นาโสฺรงฺขฺยำ(๑๙)นาตฺรโลม(๒๐)นา
๒๘. ทฺ รกงฺปูรฺพฺพตรปฺฉทิงฺเปฺรปศฺจิม	๒๘. ทฺรกง(๒๑)บูรพาจดคลองเปฺร(๒๒)ปศจิม
๒๙. ตรปฺศฺรก๐ทกฺษิณตรปฺปงฺสฺดก ฺ	๒๙. จดศรก(๒๓)ทักษิณจดบึงสดก(๒๔)
๓๐. อุตฺตรตรปฺฉทิงฺเสรพฺระชคต๐ปูรฺพฺพ	๓๐. อุดรจดคลองนาพระชคตบูรพา
๓๑. ตรปฺกำติง๐อเคฺนยตรปฺ..	๓๑. จดกำติงอาคเนยจด...
๓๒. .. ๐ อุตฺตรตรปฺศฺรุก...	๓๒. ..... อุดรจดศรุก(๒๕) ...
๓๓. .. ๐ ผฺสำเสฺรนิพน ฺธอนฺเลปฺราม ฺ	๓๓. ..... ผสมนาซึ่งไดกำหนดเขตไว้แลวเปนหา

ซึ่งภาพของจารึกดงแม่นางเมืองนั้นเราสามารถที่จะพิจารณาได้จากภาพดังต่อไปนี้

ภาพที่ ๔.๕๐ แสดงภาพจารึกดงแม่นางเมือง อำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์
ภาษาสันสกฤต อักษรขอมโบราณ

จากการนำเสนอภาพรวมของวัฒนธรรมทางด้านภาษาและจารึกของเมืองโบราณสมัยทวารวดีในพื้นที่จังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีดังที่ได้อธิบายมานั้นก็เพื่อจะเชื่อมโยงให้เห็นว่าอักษร และภาษามันเป็นสิ่งที่เชื่อมโยงกับศาสนาและความเชื่อ ซึ่งเมื่อพูดถึงอักษรและภาษาแล้วเราย่อมเห็นภาพได้ว่าอักษรและภาของยุคสมัยทวารวดีนั้นมันคือ “ของที่มาจากภายนอกพื้นที่ของทวารวดี” คือมันไม่ได้เป็นอักษรภาษาและภาของคนในพื้นที่แต่มันถูกนำเข้ามาโดย “ชาวอินเดีย” ทั้งที่เป็นพ่อค้า และนักบวชที่เดินทางมาค้าขายและมาเพื่อการเผยแผ่พระศาสนา โดยศาสนาที่มาพร้อมกับชาวอินเดียนั้นก็คือ (๑) ศาสนาพราหมณ์อินดูนิกายไวศณพ และนิกายไศวะ ดังปรากฏในจารึกตราประทับดินเผาที่เมืองจันเสน (๒) พระพุทธศาสนาเถรวาทสายสันสกฤต นิกายสวาสติวาทิน ซึ่งเป็นนิกายที่เผยแผ่อยู่ทางภาคใต้ของอินเดีย และทางภาคเหนือ เมื่อชาวอินเดียทางใต้เข้ามาค้าขายและเข้ามาปกครองเมืองในพื้นที่ของลุ่มน้ำเจ้าพระยานี้โดยเฉพาะในเขตจังหวัดนครสรรค์และอุทัยธานี ก็ได้นำเอาพระพุทธศาสนามาเผยแผ่ในเมืองเหล่านี้เป็นต้นว่าเมืองจันเสน เมืองโคกไม้เดน เมืองดงแม่นางเมือง เมืองบึงคอกช้างและเมืองท่ากาโรุ้ง ซึ่งเมืองทั้ง ๕ เมืองที่คณะผู้วิจัยได้นำมาศึกษานี้เมื่อพิจารณาจากกรอบของศาสนา ภาษาและอักษรจารึกจะพบว่า ลักษณะของเมืองที่นับถือศาสนาอินเดียนั้นจะมีลักษณะดังนี้ (๑) เมืองที่นับถือศาสนาพราหมณ์- ฮินดู และพระพุทธศาสนาไปพร้อม ๆ กันก็คือ เมืองจันเสน ซึ่งเราจะพบว่ามีหลักฐานยืนยันการนับถือทั้งพราหมณ์ฮินดูและพระพุทธศาสนา

ไปพร้อม ๆ กัน (๒) เมืองที่นับถือเฉพาะพระพุทธสาสนาเถรวาทนิกายสรวาสติวาทิน ก็ได้แก่ (๑) เมืองโคกไม้เดน เพราะไม่พบโบราณวัตถุที่เกี่ยวข้องกับศาสนาพราหมณ์อินดูเลย พบเฉพาะโบราณวัตถุและโบราณสถานที่เป็นพระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทินเท่านั้น (๒) เมืองดงแม่นางเมือง พบพระพุทธรูปและพระพิมพ์จำนวนมาก (๓) เมืองบึงคอกช้าง พบจารึกที่ระบุถึงการยืนยันว่าเมืองนี้เป็นเมืองของฝ่ายสรวาสติวาทินก็คือ จารึกว่า สมัยที่เป็นที่เจริญของปรัชญา ซึ่งสายสันสกฤตจะไม่ใช้คำว่าหลักธรรมจะใช้คำว่าปรัชญาเป็นหลัก ดังนั้นเมืองบึงคอกช้างจึงถือว่าเป็นเมืองที่นับถือพระพุทธศาสนาเถรวาทนิกายสรวาสติวาทินอย่างเต็มรูปแบบ (๔) เมืองท่ากาหรุ้ง มีการพบพระพุทธรูปและพระพิมพ์ที่เมืองนั้นแสดงให้เห็นว่าเมืองท่ากาหรุ้งเป็นเมืองที่นับถือพระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทินเช่นเดียวกันกับเมืองอื่นๆ

อนึ่ง นอกจากว่าพื้นที่ในสองจังหวัดและ ๕ เมืองโบราณนี้จะนับถือศาสนาพราหมณ์ ฮินดูและพระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทินแล้ว เฉพาะเมืองโบราณดงแม่นางเมืองนั้นจะพบว่ามีร่องรอยของการนับถือพระพุทธศาสนามหายานด้วยเนื่องจากว่ามีการพบพระพิมพ์ตรีกายในเมืองนั้นด้วย แต่กระแสพระพุทธศาสนามหายานนี้ตจะเป็นกระแสที่เข้ามาเผยแผ่ในภายหลังสมัยที่ขอมเข้ามามีอำนาจ

และจากการที่เราได้ยกเอาเหตุที่ตั้งของเมืองและการเข้ามาของพระพุทธศาสนา ศาสนาพราหมณ์ ฮินดู พร้อมทั้งศิลปวัฒนธรรมในส่วนของภาษาและอักษรจารึกก็จะพบว่านั่นก็คือ “คุณค่า” ประการหนึ่งของการงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และอุทัยธานี ซึ่งถือว่าการได้รู้ได้ทราบและทำความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวนั้นก็ทำให้เราได้เข้าถึงความจริงของการเข้ามาเผยแผ่พระพุทธศาสนาของชาวอินเดียในบ้านเมืองในพื้นที่สองจังหวัดนี้ได้ดี

๔.๑๗.๓ คุณค่าด้านวิชาการ

ในด้านวิชาการ เมื่อทำการศึกษาไม่ว่าจะเป็นด้านใด ๆ ก็ตามย่อมจะก่อให้เกิดกระแสต่อการศึกษาหาความรู้ของผู้คนที่สนใจ เพราะว่าแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่งนั้นถือว่าเป็นแหล่งวิชาการความรู้ในเรื่องของโบราณคดีที่ประกอบไปด้วยเรื่องของศิลปะประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรมของการก่อสร้างบ้านแปงเมือง การเคลื่อนย้ายชุมชนหรือที่อยู่ของคนในยุคแรกเริ่มของการสร้างอาณาจักรหรือบ้านเมืองเพื่อเป็นที่อยู่และการสร้างวัฒนธรรมขึ้นภายใต้กรอบของวัฒนธรรมอินเดียที่ไหลบ่าเข้ามาในยุคนั้น รวมถึงกรอบการดำรงชีวิตและความเป็นมาของคนในสมัยโบราณที่ได้เคยอยู่อาศัยในสถานที่แห่งนั้นมาก่อน และยังเป็นการกระตุ้นให้เกิดการศึกษาประวัติศาสตร์โบราณคดี และประวัติศาสตร์บ้านเมืองในยุคทวารวดีของแต่ละพื้นที่ ซึ่งประเด็นเกี่ยวกับคุณค่าเชิงวิชาการของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่งนั้นถือว่าเป็นเรื่องที่เดิมทีมีผู้ให้ความสนใจศึกษาอยู่พอสมควร แต่ก็จะพบว่าการศึกษาดังกล่าวที่ผ่านมายังมีขอบเขตอยู่ใน

วงแคบ ๆ ไม่เป็นที่รับรู้หรือเป็นเรื่องราวที่แพร่หลายนักอันเนื่องมาจากว่า ผู้สำรวจหรือผู้ศึกษาในยุคสมัยก่อนเป็นการศึกษาเฉพาะประเด็นที่ตนเองต้องการศึกษา เช่น เรื่องศิลปะ หรือเรื่องการขุดค้น แต่ไม่ได้เน้นในเรื่องของการศึกษาเชิงประวัติศาสตร์เชิงลึกสักเท่าใดนัก ดังจะพบว่าเรื่องของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่งนั้นก็มีผู้ศึกษาและมีปรากฏเอกสารออกมาให้เห็นอยู่จำนวนมาก แต่หลายเรื่องพบว่ายังเป็นการศึกษาที่อยู่ในรูปแบบของการจำต่อ ๆ กันมาไม่ได้มีการวิเคราะห์วิจารณ์หรือลงพื้นที่สำรวจและเพิ่มประเด็นการศึกษาเชิงวิชาการที่จะทำให้มองเห็นภาพของความเชื่อมต่อของกลุ่มวัฒนธรรมและกระแสของการเปลี่ยนแปลงของบ้านเมืองสมัยทวารวดีในพื้นที่ ๒ จังหวัดนี้อย่างละเอียดเลย ซึ่งการอ่านข้อมูลจากเรื่องเล่าหรือตำนานนั้นย่อมให้รายละเอียดได้ไม่ครบถ้วนนัก ดังนั้น การลงพื้นที่จริงและศึกษาในพื้นที่โดยรอบด้านย่อมก่อให้เกิดความรู้ในเชิงวิชาการได้มากขึ้นกว่าที่เคยศึกษาจากส่วนที่เป็นข้อมูลเชิงตำราเท่านั้น ดังนั้น การลงพื้นที่สำรวจจึงก่อให้เกิดคุณค่าในเชิงวิชาการเป็นอย่างมาก

๔.๑๗.๔ คุณค่าด้านการท่องเที่ยว

สำหรับองค์ความรู้ที่ก่อให้เกิดคุณค่าจากผลงานวิจัยในส่วนของการลงพื้นที่แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่งอีกประการหนึ่งนั้นก็คือ คุณค่าที่เกิดมาจากการได้นำเอาความรู้เรื่องความรู้เรื่องแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีไปใช้ในการส่งเสริมการท่องเที่ยว หรือย่อมสามารถที่จะนำเอาความรู้นี้ไปเป็นข้อมูลพื้นฐานในการจัดทำแผนที่การท่องเที่ยวและกิจกรรมการท่องเที่ยวให้เกิดขึ้นภายในพื้นที่ตั้งของเมืองโบราณทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และอุทัยธานีเพื่อเป็นการ (๑) สร้างความรู้และความเข้าใจในเรื่องของประวัติศาสตร์ความเป็นมาของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่ง (๒) เพื่อให้เกิดสำนึกรักและหวงแหนในพื้นที่หรือในชุมชนของตนเพราะได้รู้และทราบถึงที่มาและความสำคัญของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่งที่มีอยู่ในชุมชนว่ามีประวัติความเป็นมาอย่างไร มีเนื้อหาหรือความเกี่ยวข้องในเชิงประวัติศาสตร์และเชิงโบราณคดีอย่างไร (๓) เพื่อสันทนาการอันเนื่องมาจากการท่องเที่ยวที่จะได้พบเห็นแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่งของแต่ละชุมชนและเลือกซื้อสินค้าในชุมชนได้ เป็นการกระตุ้นเศรษฐกิจอีกทางหนึ่งของชุมชนให้ดีขึ้น (๔) เพื่อให้พื้นที่แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่งในชุมชนนั้นได้รับการพัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางวัฒนธรรม, ศิลปะและประวัติศาสตร์เพื่อการพักผ่อนหย่อนใจโดยเฉพาะในประเด็นเรื่องการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์

และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่งซึ่งย่อมก่อให้เกิดประโยชน์หรือคุณค่าในด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรทางวัฒนธรรมในชุมชนได้ โดยกรอบของการสนับสนุนการท่องเที่ยวนั้นก็ได้แก่

๔.๑๗.๔.๑ ช่วยส่งเสริมคุณค่าและความสำคัญของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่ง กล่าวคือย่อมทำให้เกิดความรู้เกี่ยวกับแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่ง ในชุมชนนั้นว่ามีความเป็นมาอย่างไร เป็นศิลปะยุคไหนหรือได้รับการสร้างขึ้นมาเมื่อไหร่ และจะสามารถอนุรักษ์แหล่งโบราณคดีนั้นไว้ให้คงอยู่ได้อย่างไร ซึ่งการจัดการท่องเที่ยวนั้นย่อมก่อให้เกิดคำถามและการดำเนินการตามกรอบในการอนุรักษ์ศิลปะและวัฒนธรรม, ประวัติศาสตร์ของแหล่งโบราณคดีนั้น ๆ ได้ โดยเฉพาะแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่งนั้น

๔.๑๗.๔.๒ ช่วยให้เกิดความภูมิใจในความเจริญของบรรพชน กล่าวคือเมื่อดำเนินการจัดการท่องเที่ยว นักท่องเที่ยวย่อมเกิดความภาคภูมิใจในการสร้างบ้านเมือง ชุมชน และการรับอิทธิพลของอินเดียเข้ามาเผยแผ่ในพื้นที่หรือชุมชนของตนในยุคสมัยทวารวดี และเมืองโบราณดังกล่าวก็ยังคงตกทอดมาจนถึงปัจจุบันได้ ซึ่งไม่ว่าการเสื่อมโทรมของแหล่งโบราณคดีจะมีเพราะเหตุใดก็ตามแต่สิ่งที่เหลืออยู่นั้นถือว่าเป็นทรัพย์สินที่แสดงถึงภูมิปัญญาของบรรพชนในอดีตได้และจะได้เกิดความสำนึกในการรักษาและสืบทอดกันต่อไป

๔.๑๗.๔.๓ การจัดการท่องเที่ยวในแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่งนั้นนอกจากจะก่อให้เกิดความรู้แล้วยังก่อให้เกิดความสามัคคีของคนในชุมชนที่จะได้มีส่วนร่วมในการอนุรักษาและธำรงรักษาไว้ซึ่งแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่งอันทรงคุณค่านี้ไว้ให้คงอยู่กับชุมชนของตนด้วยการร่วมมือดูแลป้องกันและรักษาเมืองโบราณนี้ให้คงอยู่ต่อไป

๔.๑๗.๔.๔ การจัดการท่องเที่ยวแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่งนั้นย่อมช่วยเสริมสร้างชื่อเสียงที่ดีงามทางด้านศิลปวัฒนธรรมให้แก่ชุมชนและประเทศชาติ กล่าวคือนักท่องเที่ยวที่มาเที่ยวย่อมได้มีโอกาสเห็นความเจริญรุ่งเรืองของบ้านเมืองในบริเวณแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่งซึ่งมีรายละเอียดเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาและพัฒนาของบ้านเมืองและพระพุทธศาสนาในแต่ละพื้นที่นั้นรวมถึงได้พบรูปแบบของเมืองและสถานที่อันเนื่องกับเมืองเช่นจารึกหรือสถูปเจดีย์ในพื้นที่ของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่งนั้นย่อมทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจในเรื่องของศิลปกรรมในชุมชนและนำเอาความรู้ความเข้าใจนั้นไปเผยแผ่ต่อไปให้เป็นที่รับทราบกันในวงกว้างได้

๔.๑๗.๕ คุณค่าด้านเศรษฐกิจ

สำหรับคุณค่าอีกประการหนึ่งของการสำรวจพื้นที่แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่งนั้นจะพบว่าเมื่อชุมชนได้รับรู้ถึงองค์ความรู้ที่มีอยู่โดยเฉพาะหน่วยงานของรัฐหากได้เข้ามาพัฒนาแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่งให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวอย่างเป็นรูปธรรมแล้วก็ย่อมจะส่งเสริมให้ประชาชนมีอาชีพและรายได้เพิ่มขึ้นจากนักท่องเที่ยวที่เข้าเยี่ยมชมโบราณสถาน เช่น อาชีพที่เกิดจากการบริการได้แก่มัคคุเทศก์การโรงแรม การขนส่ง ร้านอาหาร หรืออาชีพที่เกิดจากภูมิปัญญาชาวบ้านได้แก่การทอผ้าพื้นเมืองเครื่องจักสานภาชนะดินเผาการผลิตของที่ระลึกที่ใช้เป็นสัญลักษณ์ของโบราณสถานเป็นต้น ซึ่งอาชีพหรือแหล่งประกอบการเหล่านี้ก็จะสามารถมีรายได้จากการท่องเที่ยวของนักท่องเที่ยวที่มาจากต่างถิ่น เมื่อชุมชนได้รับการสนับสนุนและส่งเสริมประชาชนในชุมชนก็จะได้รับการพัฒนาอาชีพและจะมีรายได้จากการท่องเที่ยวนั้นโดยภาพรวม ซึ่งหากหน่วยงานของรัฐได้เข้ามาบริหารจัดการเกี่ยวกับการจัดการท่องเที่ยวแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่งแล้วย่อมถือว่าเป็นการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรทางโบราณคดีในชุมชนเพื่อสร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจให้เกิดกับชุมชน เมื่อประชาชนในชุมชนอยู่ดีกินดีแล้วจิตสำนึกในการรักบ้านเกิดและหวงแหนในแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่งก็จะเกิดขึ้นเมื่อเกิดความสำนึกรักแล้วการอนุรักษ์หรือการตามรักษาก็จะเกิดขึ้นกล่าวคือชุมชนจะเกิดความสามัคคีในการร่วมมือดูแลป้องกันและรักษาแหล่งโบราณคดีให้คงอยู่ต่อไป

๔.๑๘ องค์ความรู้จากการวิจัย

สำหรับประเด็นต่อไปที่จะต้องนำมาพิจารณาก็คือประเด็นที่เกี่ยวข้องกับองค์ความรู้ที่ได้จากการลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่งว่าได้รับความรู้อะไรจากการลงพื้นที่แต่ละแห่ง ซึ่งผลจากการลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่งนั้นก็ได้รับองค์ความรู้ดังต่อไปนี้

๔.๑๘.๑ องค์ความรู้เรื่องพัฒนาการของชุมชนมอญ - เขมรสมัยทวารวดี

สำหรับองค์ความรู้ในเรื่องแรกของการศึกษาแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่งนั้นก็คือ เรื่องของพัฒนาการของชุมชนมอญ-ขอมหรือเขมรในยุคนั้นว่ามีความเป็นมาอย่างไร จากการลงพื้นที่ศึกษาจะพบว่าการเกิดขึ้นของชุมชน

ทวารวดีนั้นเกิดมาจากการอพยพของคนมอญ- ขอมหรือเขมรจากทางชุมชนที่อยู่ปากน้ำที่เป็นที่ออกไปสู่ทะเลย เช่นปากน้ำเจ้าพระยาหรือปากน้ำแม่กลอง ปากน้ำท่าจีน ปากแม่น้ำโขงทางใต้ของอาณาจักรเขมรโบราณ หรือริมทะเลทางภาคใต้ของไทยเป็นต้น ซึ่งปากน้ำเหล่านี้เป็นส่วนที่เป็นจุดนัดพบและจุดที่เป็นจุดแลกเปลี่ยนสินค้าของคนในท้องถิ่น ซึ่งบางส่วนเป็นชาวมอญ- เขมรเดิม ซึ่งชนชาวมอญ- เขมรเหล่านี้ได้ทำการแลกเปลี่ยนสินค้ากับชาวอินเดียและชาวโรมัน หรือชาวอาหรับที่เดินทางมาจากตะวันตก ซึ่งชาวโรมันนั้นเมื่อค้าขายเสร็จก็จะเดินทางกลับ หรือแม้แต่แขกอาหรับก็เช่นเดียวกันไม่ได้มีการปักหลักปักฐานอยู่ในสถานที่ที่เป็นเมืองแห่งการค้า ผิดกับชาวอินเดียที่เมื่อมาทำการค้าแล้วหลายคนก็ไม่ได้เดินทางกลับบ้านเกิดเมืองนอนของตนเอง แต่ได้มีการแต่งงานหรือสร้างบ้านแปงเมืองอยู่ที่ดินแดนใหม่ที่ตนองค้นพบ ซึ่งชาวอินเดียที่เป็นพ่อค้าก็ได้แต่งงานกับคนในพื้นที่และคนในพื้นที่หรือชาวมอญ- ขอมหรือเขมรนั้นบางส่วนก็ได้อพยพตามเส้นทางคือแม่น้ำขึ้นมาทางเหนือเพื่อแสวงหาที่อยู่หนีน้ำท่วม เพราะทางใต้หรือปากน้ำที่ออกไปทางทะเลนั้นเกิดอุทกภัยบ่อยครั้งจึงได้พากันอพยพขึ้นมาทางเหนือ คือจากปากแม่น้ำท่าจีนก็คือเมืองราชบุรี นครปฐม หรือเมืองกาญจนบุรีขึ้นมาที่สุพรรณบุรีก็คือเมืองอู่ทอง หรือเมืองสุวรรณภูมิ และจากเมืองอู่ทองก็อพยพขึ้นมาที่ละโว้หรือลพบุรีขึ้นไปเมืองศรีเทพรามนครบ้าง บางกลุ่มก็อพยพขึ้นไปทางเหนือตามลำแม่น้ำเจ้าพระยาขึ้นไปที่เมืองอู่ตะเภา เมืองโคกไม้เดน เมืองจันเสน และหลายกลุ่มก็ออกเดินทางเข้าไปตามแม่น้ำสะแกกรังเพื่อเข้าไปแสวงหาที่อยู่ในส่วนที่เป็นที่ราบและเหมาะแก่การตั้งเมือง เช่น เมืองใต้หรือเมืองด้าย,เมืองท่าการ้ง หรือเมืองบึงคอกช้างเป็นต้น นอกจากนั้นบางส่วนก็ได้เดินทางผ่านลำห้วยและสายน้ำไปตั้งบ้านเมืองที่เมืองดงแม่นางเมือง ซึ่งอยู่ในพื้นที่ที่เหมาะแก่การทำการเกษตร ซึ่งจะพบว่าชาวมอญ- ขอมหรือเขมรโบราณเหล่านี้ถือว่าเป็นกลุ่มคนที่เป็นต้นเค้าของการสร้างอาณาจักรหรือเมืองโบราณสมัยทวารวดีขึ้นในบริเวณนี้ทั้งหมด

โดยกรอบของการสร้างเมืองหรือวัฒนธรรมแบบทวารวดีนี้จะพบว่ามีองค์ประกอบหลายประการ ได้แก่ (๑) ชุมชนหรือเมืองนั้นจะต้องเป็นเมืองที่เคยเป็นชุมชนหรือเมืองเก่าหรือเมืองโบราณมาก่อน กล่าวคือเป็นเป็นที่เคยมีคนก่อนยุคประวัติศาสตร์อยู่อาศัยมาก่อน เช่น ที่เมืองศรีเทพก็จะมีการขุดค้นพบโครงกระดูกมนุษย์โบราณยุคก่อนประวัติศาสตร์ในตัวเมืองก่อนที่จะพัฒนามาเป็นเมืองในระบบวัฒนธรรมทวารวดี เมืองโคกไม้เดนหรือเมืองเขาบ่อพลับก็เคยเป็นเมืองของคนยุคก่อนประวัติศาสตร์มาก่อน หรือเมืองโบราณจันเสน เมืองโบราณที่บ้านใหม่ชัยมงคลก็เคยเป็นเมืองของคนยุคก่อนประวัติศาสตร์มาก่อน ซึ่งเมืองเหล่านี้ถือว่าเป็นจุดที่ชาวมอญ- เขมรโบราณได้ยึดเป็นหลักในการใช้เป็นที่สร้างเมืองขึ้นมาในภายหลังไม่ได้เป็นการไปเลือกพื้นที่สร้างเมืองใหม่เหตุเพราะการสร้างเมืองใหม่นั้นต้องยึดเอาประสบการณ์ของกลุ่มคนที่เคยอยู่ในที่แห่งนั้นมาก่อนเสมอ (๒) ชุมชนชาวมอญเขมรนั้นจะมีการนับถือศาสนาในระบบความเชื่อแบบใหม่ก็คือระบบความเชื่อแบบอินเดีย ซึ่งเหตุที่จะต้องเป็นระบบความเชื่อของอินเดียก็เพราะชุมชนชาวมอญ- เขมรโบราณนั้นจะมีชาวอินเดียที่

เป็นนักปกครองหรือนักบวช เป็นผู้นำ หรือหากไม่ใช่คนอินเดียโดยกำเนิดก็อาจจะเป็นคนที่เคยไปอินเดียและได้ศึกษาระบบวัฒนธรรมของชาวอินเดียแล้วนำเอาความรู้นั้นมาเผยแผ่ภายในเมืองและเป็นที่มาของกลุ่มคนชาวอินเดียในยุคต่อมาโดยคนอินเดียเหล่านั้นถือว่าเป็นปราชญ์หรือผู้มีความรู้ในศาสตร์ต่าง ๆ ที่เป็นที่ยอมรับของคนในชุมชนหรือคนในตัวเมือง โดยเฉพาะองค์ความรู้ที่เกี่ยวกับศาสตร์ต่าง ๆ เช่น ภาษาศาสตร์ ศาสนศาสตร์ อักษรศาสตร์ เป็นต้นที่เป็นศาสตร์สำคัญและจำเป็นสำหรับการเผยแผ่รวมถึงการติดต่อค้าขายของคนในยุคนั้น ซึ่งก็ไม่ได้แตกต่างไปจากผู้คนในยุคปัจจุบันที่ต้องอาศัยภาษาหลัก ๆ ในสังคมยุคปัจจุบันก็คือภาษาอังกฤษ ภาษจีนในการติดต่อสื่อสารกันในปัจจุบัน

สำหรับเรื่องของวัฒนธรรมอินเดียในด้านต่างๆนั้นจึงถือว่าเป็นเรื่องที่มีความสำคัญต่อการสร้างชุมชนของชาวทวารวดีขึ้นในยุคพุทธศตวรรษที่ ๑๒- ๑๔ ซึ่งกลุ่มชาวมอญ- เขมรโบราณถือว่าเป็นผู้ที่มีส่วนสำคัญในการสร้างเมืองหรือชุมชนขึ้น และชาวมอญ- เขมรโบราณนั้นถือว่าเป็น “กลุ่มคนที่อยู่ร่วมกันเป็นสังคมเดียวกันมานาน”ซึ่งยุคแรกของการสร้างวัฒนธรรมแบบทวารวดีขึ้นมานั้นถือว่าพวกเขาอยู่ร่วมกันมาก่อนไม่ได้มีการแยกว่าเป็นกลุ่มคนที่มีความเฉพาะของเชื้อชาติ เช่น การเป็นคนไทยหรือลาว แต่คนในยุคนั้นเรียกตัวเองว่าเป็นคนทวารวดี ซึ่งจะประกอบไปด้วยชาวมอญ- เขมรโบราณเท่านั้น แต่ต่อมาภายหลังคือยุคพุทธศตวรรษที่ ๑๕- ๑๗ ก็ได้เริ่มมีการจัดกัดเผ่าพันธุ์เกิดขึ้นก็คือ เมือเขมรยุคพระนครได้มีความเจริญมากขึ้นได้แผ่กำลังอำนาจมาที่เมืองในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาผ่านเมืองสำคัญก็คือเมืองละโว้หรือลพบุรีและเมืองศรีเทพรวมถึงเมืองอู่ทองด้วย การยกเอากลุ่มชนชาวเขมรเดิมขึ้นมาเป็นใหญ่จึงเกิดขึ้นและที่สุดเมืองโบราณหลายเมืองในดินแดนแถบนี้จึงได้กลายมาเป็นเมืองที่มีชาวขอมหรือเขมรมีอำนาจมากกว่ากลุ่มคนเชื้อชาติมอญและที่สุดคนมอญเดิมก็ถูกลดค่าหรือความสำคัญลงไปหลายเมืองจึงได้กลายมาเป็นเมืองขอมหรือเมืองเขมรไป เช่น เมืองโคกไม้เดนในยุคหลังที่มีหลักฐานการได้รับอิทธิพลของเขมร หรือเมืองดงแม่นางเมืองที่มีหลักฐานชัดเจนว่าผู้คนที่มามีอำนาจในยุคพุทธศตวรรษที่ ๑๕ เป็นต้นมาก็คือกลุ่มชาติพันธุ์เขมรจากเมืองนครศรีธรรมราช เป็นต้น แต่ก็มีหลายเมืองที่ถูกกำจัดหรือประสบกับความเสื่อมสบายไปก่อนการที่จะถูกวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนครครอบงำก็คือเมืองบึงคอกช้างที่ไม่พบร่องรอยวัฒนธรรมแบบเขมรอยู่เลย แต่ดงแม่นางเมืองนั้นมีความชัดเจนว่าถูกวัฒนธรรมเขมรเข้ามามีอำนาจอย่างชัดเจนโดยเฉพาะในส่วนที่มีการติดต่อกับอาณาจักรพระนคร กล่าวคือในการขุดค้นของนักโบราณคดีพบหลักฐานเครื่องปั้นดินเผาบางส่วนถูกนำมาจาก “ภูเขาพนมกุเลน” ของเขมร ซึ่งแสดงให้เห็นว่าเมืองดงแม่นางเมืองนี้ได้รับอิทธิพลของเขมรผ่านการติดต่อสัมพันธ์กันทางเชื้อชาติหรือภาษามาก่อน

อย่างไรก็ตามจากการกล่าวมาทั้งหมดนั้นหากพิจารณาจากกรอบของการสร้างเมืองหรือชุมชนของอาณาจักรทวารวดีโดยเฉพาะหัวเมืองหรือชุมชนต่าง ๆ ที่คณะผู้วิจัยได้ลงพื้นที่สำรวจนั้นจะพบว่า ผู้ที่มีส่วนในการสร้างชุมชนในวัฒนธรรมแบบทวารวดีนั้นก็คือ (๑) ชาวมอญ (๒) ชาวขอมหรือ

เขมร และ (๓) ชาวอินเดียที่เป็นพ่อค้า นักปกครองและนักบวชที่เดินทางมาเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่เมืองในดินแดนแถบนี้รวมถึงชุมชนเมืองโบราณทั้ง ๕ แห่งที่เป็นกรณีศึกษาในพื้นที่จังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีด้วย

๔.๑๘.๒ องค์ความรู้เรื่องการค้าขายกับชาวจีนในชุมชนสมัยทวารวดี

สำหรับหลักฐานของความเจริญของเมืองในยุคสมัยทวารวดีในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในสองจังหวัดก็คือจังหวัดนครสวรรค์กับจังหวัดอุทัยธานีอีกประการหนึ่งก็คือ ภายหลังจากการลงพื้นที่สำรวจจะพบว่ามีหลักฐานสำคัญที่ระบุชัดเจนว่า เมืองโบราณสมัยทวารวดีในพื้นที่ศึกษา ๕ แห่งนั้นมีการค้าขายกับ “ชาวจีน” มาเป็นระยะเวลานานซึ่งการที่คนในพื้นที่นี้ได้ติดต่อกับชาวจีนนั้นถือว่าได้ติดต่อกันมาก่อนที่ขอมกับมอญจะอพยพขึ้นมาตั้งเมืองในลุ่มน้ำในพื้นที่ภาคกลางเสียอีก โดยชาวจีนที่เข้ามาค้าขายกับชุมชนในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยานี้กลุ่มแรกก็คือชาวจีนที่เดินทางผ่านมาตำลำน้ำทางภาคเหนือก็คือ ปิง วัง ยม น่าน โดยมีต้นทางที่แม่น้ำโขงเดินทางน่านมาทางเชียงใหม่เรื่อยลงมาสู่ดินแดนที่มีชาวท้องถิ่นอยู่ที่ในชุมชนต่าง ๆ แล้วทำการค้าขายหรือทำการผูกมิตรสัมพันธ์จนสามารถทำการค้าขายกับผู้คนในยุคต้นสมัยประวัติศาสตร์ได้ และเมื่อปรากฏมีชาวมอญ- ขอมหรือเขมรโบราณอพยพจากทางใต้มาสร้างเมืองในทางภาคกลางและภาคเหนือของพื้นที่นี้ก็ได้ทำการค้าขายกับชาวมอญ- เมรต่อจากชนกลุ่มดั้งเดิม และเพิ่มเส้นทางการค้าขายที่เดินทางมาจากทางใต้ก็คือผ่านทางทะเลซึ่งเป็นเส้นทางการค้าเดิม ซึ่งการที่ชาวจีนเดินทางมาค้าขายก็จะพบว่า ชาวจีนกับชาวอินเดียก็มีท่าทีต่อชุมชนเมืองโบราณในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเหมือนกันก็คือ เมื่อมาทำการค้าขายแล้วบางส่วนเดินทางกลับ แต่ก็มีบางส่วนที่ตั้งรกรากอยู่ที่เมืองในชุมชนนั้นเลยและได้มาเป็นส่วนหนึ่งของประชากรของทวารวดีไป โดยพื้นที่ที่พบวัสดุหรือวัตถุโบราณที่เป็นเครื่องถ้วยชามหรือภาชนะของจีนหรือที่นำเข้าจากจีนก็ได้แก่เมืองดงแม่นางเมืองพบมาก หรือเมืองโคกไม้เดน และอีกแห่งหนึ่งก็คือชุมชนเมืองจันเสนโบราณที่พบว่ามีการนำเข้าผลิตภัณฑ์ของจีนประเภทถ้วยชามสังคโลกเป็นจำนวนมาก เหตุที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะเมืองเหล่านี้ตั้งอยู่ในบริเวณพื้นที่ที่ใกล้น้ำ โดยเฉพาะเมืองดงแม่นางเมืองถือว่าเป็นเขตพื้นที่ที่มีชาวจีนมาตั้งรกรากอยู่เป็นจำนวนมากและไม่ใช่เฉพาะยุคสมัยนี้เท่านั้นแต่เมืองเหล่านี้เคยเป็น “ที่อยู่อาศัยของชาวจีนมากว่าพันปีแล้ว” ก็คือเข้ามาตั้งแต่สมัยยุคก่อนทวารวดีแล้วนั่นเอง ดังนั้น การพบภาชนะของจีนในพื้นที่เมืองโบราณสมัยทวารวดีในพื้นที่สองจังหวัดนี้จึงเป็นหลักฐานยืนยันได้อย่างชัดเจนว่าเมืองสมัยทวารวดีนี้มีการติดต่อสัมพันธ์กับชุมชนพ่อค้าชาวจีนมาเป็นระยะเวลาที่ยาวนานมาแล้ว และถือว่านี่คือองค์ความรู้ใหม่ที่ได้จากการลงพื้นที่สำรวจ

๔.๑๘.๓ องค์ความรู้เรื่องศิลปะทางพระพุทธศาสนาในสมัยทวารวดี

สำหรับองค์ความรู้อีกประการหนึ่งที่ได้รับจากการลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่งก็คือ ประเด็นเรื่องของพุทธศิลปะทางพระพุทธศาสนาที่ได้รับอิทธิพลมาจากอินเดียโดยเฉพาะศิลปะในยุคคุปตะซึ่ง

“ศิลปะคุปตะ” ในสมัยราชวงศ์คุปตะ (พุทธศตวรรษที่ ๙ - ๑๓) นั้นถือว่าได้รับการยกย่องว่าเป็นยุคทองของอินเดีย (Classic Age) เพราะสมัยนี้เป็นสมัยที่อารยธรรมอินเดียเจริญถึงขีดสุดในทุกด้าน คือ ด้านปรัชญา ศาสนา วรรณคดี ดนตรี นาฏศิลป์ จิตรกรรม และประติมากรรม

ศิลปะคุปตะเจริญขึ้นทางภาคเหนือของอินเดีย และขยายตัวออกไปอย่างกว้างขวาง ซึ่งเกิดจากการพัฒนางานศิลปะให้ละเอียดอ่อนมากขึ้นจากศิลปะสมัยก่อน ในระยะนี้พระพุทธศาสนาทั้งนิกายมหายาน และหินยานได้เจริญรุ่งเรืองขึ้นมาก เช่น ที่เมืองมถุรา และปาฏลีบุตร มีสถูปที่สวยงาม นาลันทาเป็นศูนย์กลางทางการศึกษาพระพุทธศาสนามหายาน ขณะเดียวกันศาสนาฮินดูได้รุ่งเรืองขึ้นอีกและค่อยๆดูดซึมเอาพระพุทธศาสนาไปทีละน้อย วรรณกรรมที่สำคัญที่ได้รับความนิยมอีกครั้งหนึ่ง คือ มหากาพย์มหาภารตะ และรามายณะ กาลิทาสผู้เป็นกวีเอกในสมัยนี้ได้แต่งหนังสือไว้หลายเล่ม ที่โดดเด่น คือ สกุนตลา

ทางด้านประติมากรรม ศิลปะสมัยคุปตะส่วนใหญ่เป็นประติมากรรมรูปมนุษย์มิใช่รูปสัตว์หรือรูปมนุษย์ที่อยู่กับธรรมชาติ หรือถ้ามีก็เป็นเพียงส่วนประกอบเท่านั้น ไม่มีความสำคัญเหมือนกับสมัยมถุรา และอมราวดี ศิลปะคุปตะได้ถ่ายทอดสุนทรียภาพทางความงามออกมาให้ปรากฏ โดยการสร้างมนุษย์ให้มีความงาม สมบูรณ์แบบ เหมือนวัยหนุ่มสาว ประติมากรรมที่สร้างขึ้นจะเนียนเรียบ อาภรณ์ที่สวมใส่ก็แนบเนื้อ เหมือนผ้าที่เปียกน้ำ ทำให้แทบมองทะลุเข้าไปเนื้อในได้ ประติมากรรมชิ้นสำคัญที่สุดในสมัยนี้ คือ พระพุทธรูปปางปฐมเทศนา สลักจากหินทรายที่สารนาถ พุทธลักษณะมีรัศมีกลมใหญ่ สลักลวดลายพรรณพฤกษาประดับอย่างงดงาม ริ้วจีวรบางแนบเนื้อติดกับพระองค์คล้ายผ้าเปียกน้ำ พระพักตร์กลม พระอังสาใหญ่ บั้นพระองค์เล็ก ประทับนั่งขัดสมาธิเพชร พระหัตถ์แสดงปางปฐมเทศนา(ปางแสดงธรรม) เบื้องล่างสลักเป็นรูปปัจวัคคีย์ และกวางหมอบ มีธรรมจักรคั่นกลาง ปัจวัคคีย์มีขนาดเล็กแสดงให้เห็นถึงความยิ่งใหญ่ของพระพุทธองค์ จึงอาจกล่าวได้ว่าไม่มีรูปเคารพใดที่สวยงามเทียบกับพระพุทธรูปองค์นี้ได้ทั้งในความหมายและรูปแบบศิลปะ

สำหรับประติมากรรมหรือพระพุทธรูปที่พบในสมัยทวารวดีในเมืองไทยนั้น โดยมากแล้วเป็นงานด้านประติมากรรมพุทธศิลป์ การสร้างพระพุทธรูป ลักษณะพระพุทธรูปได้รับแรงบันดาลใจมาจากศิลปะอินเดียคือ ศิลปะอมราวดี ศิลปะคุปตะ ศิลปะหลังคุปตะ และศิลปะปาละ ที่มีอิทธิพลมากที่สุดได้แก่ ศิลปะคุปตะ เช่น การครองจีวรห่มคลุม จีวรเรียบไม่มีริ้ว การ ยืนเอียงตนแบบตริภังค์ คือ การยืนเอียงตน ทั้ง ๓ ส่วน ได้แก่ พระอังสา (ไหล่) พระโสณี (สะโพก) และพระชงฆ์ (ขา) ต่อมาได้พัฒนารูปแบบให้เป็นแบบพื้นเมืองมากยิ่งขึ้น เช่น พระพักตร์กลมแป้น พระขนงต่อกันเป็นรูปปีกกา พระนาสิกแบน พระโอษฐ์หนาแบะ พระพุทธรูปประทับยืนตรง ไม่ทำตริภังค์ และนิยมแสดงปางวิตรรกะ (ทรงแสดงธรรม) ทั้ง ๒ พระหัตถ์ อันเป็นรูปแบบที่เกิดขึ้นในศิลปะทวารวดีโดยเฉพาะ นอกจากนั้น ยังได้พบพระพุทธรูปนั่งปางสมาธิ ที่นิยมขัดสมาธิราบอย่างหลวมๆ (พระบาทขวาทับพระบาทซ้าย เห็นฝ่าพระบาทเพียงด้านเดียว) อันมีที่มาจากอิทธิพลของศิลปะอมราวดี ต่อมามีอิทธิพล

ของศิลปะปาละเข้ามา เช่น การทำพระพุทธรูปขัดสมาธิเพชร (การนั่งขัดสมาธิที่เห็นฝ่าพระบาททั้ง ๒ ข้าง) ในช่วงสุดท้ายของศิลปะทวารวดีมีอิทธิพลของศิลปะเขมรเข้ามาปะปนอยู่ด้วย ก่อนที่ศิลปะทวารวดีจะค่อยๆ เสื่อมไป และมีอิทธิพลของศิลปะเขมรเข้ามาแทนที่

ซึ่งพระพุทธรูปสมัยทวารวดีโดยทั่วไปอาจแบ่งออกได้เป็น ๓ แบบ คือ

(๑) แบบแรก ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ลักษณะของอิทธิพลศิลปะอินเดียแบบคุปตะและหลังคุปตะยังคงมีอยู่มาก รวมทั้งอิทธิพลของศิลปะอินเดียแบบอมราวดีซึ่งเข้ามาก่อนแบบคุปตะและหลังคุปตะด้วย เช่น ไม่มีรัศมีบนพระเกตุมาลา พระพักตร์ยังคงคล้ายกับศิลปะอินเดีย ถ้าครองจีวรห่มเฉียงก็ไม่มีชายจีวรอยู่เหนือพระอังสาซ้าย ประทับนั่งขัดสมาธิราบอย่างหลวมๆแบบอมราวดี หรือประทับยืนด้วยอาการตริภังค์ และแสดงปางด้วยพระหัตถ์ขวาเพียงพระหัตถ์เดียว พระหัตถ์ซ้ายยึดชายจีวรไว้ในพระหัตถ์

(๒) แบบที่ ๒ ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓- ๑๕ ลักษณะของอิทธิพลพื้นเมืองมีมากยิ่งขึ้น เช่น ลักษณะพระพักตร์มีขมวดพระเกศาใหญ่ บางครั้งก็มีรัศมีเป็นรูปดอกบัวตูมหรือลูกแก้วอยู่เหนือพระเกตุมาลา พระพักตร์แบน พระขนงสลักเป็นเส้นนูนโค้งติดต่อกันดังรูปปีกกา พระเนตรโปน พระนาสิกแบน พระโอษฐ์หนา ยังคงประทับนั่งขัดสมาธิหลวมๆตามแบบอมราวดี ถ้าครองจีวรห่มเฉียงมักมีชายจีวรสั้นอยู่เหนือพระอังสะซ้ายเป็นประจำ ชายจีวรดังกล่าวเริ่มขึ้นในศิลปะอินเดียสมัยคุปตะตอนปลายและสมัยหลังคุปตะ แต่บางครั้งก็มีขอบจีวรต่อลงมาจากชายจีวรเหนือพระอังสาซ้ายพาดผ่านข้อพระหัตถ์และพระโสณีซ้าย อันแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลศิลปะอินเดียแบบปาละ พระพุทธรูปยืนตั้งตรง และทรงแสดงปางวิตรรกะ(ประทานธรรม)ทั้งสองพระหัตถ์ ขอบจีวรเหมือนกันทั้งสองด้าน แสดงความได้สัดส่วนอย่างแท้จริง ซึ่งจาการสำรวจพบพระพุทธรูปลักษระนี้ที่เมืองโบราณดงแม่นางเมือง อำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์

(๓) แบบที่ ๓ ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ เป็นพระพุทธรูปรุ่นสุดท้ายของอาณาจักรทวารวดี มีอิทธิพลของศิลปะขอมสมัยบาปวนหรือลพบุรีตอนต้นเข้ามาปะปน เช่น พระพักตร์เป็นรูปสี่เหลี่ยม มีร่อง(ลักยิ้ม)แบ่งกลางระหว่างพระหนุ (คาง) ชายจีวรยาวลงมาถึงพระนาภี ปลายตัดเป็นเส้นตรง ประทับนั่งขัดสมาธิราบอย่างเต็มที่ และฐานบัวคว่ำบัวหงายก็สลักขึ้นอย่างคร่าว ๆ[166]

อย่างไรก็ตามจะพบว่าพระพุทธรูปสมัยทวารวดีที่ได้รับอิทธิพลของศิลปะแบบคุปตะนี้จะพบมากทั่วไปในประเทศไทยแต่ที่มีลักษณะเด่นและสวยงามก็คือพบที่เมืองนครปฐม ส่วนที่อื่นนั้นเป็นลักษณะของศิลปะแบบท้องถิ่นที่ได้รับการถ่ายทอดมาจากช่างอินเดียสู่ช่างระดับชุมชนเมืองหรือชุมชนชาวบ้าน ดังนั้น รูปร่างจึงไม่ได้มีความสวยงามเหมือนกันกับที่พบที่เมืองนครปฐมหรืออย่าง

---

[166] รศ.ปิยะแสง จันทรวงศ์ไพศาล, **ประติมากรรมทวารวดี**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: http://www.resource.lib.su.ac.th/art_asean/contents/country.php?country=THA&category=๗&section=๖ [๘ มกราคม ๒๕๖๖].

น้อยๆร่องรอยที่พบอีกแห่งหนึ่งก็คือที่เมืองศรีเทพ โดยเฉพาะที่ถ้ำบนภูเขาถมอรัตน์ ส่วนพระพุทธรูปที่พบที่เมืองโบราณที่เป็นแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่งนั้นจะพบว่ามีเฉพาะที่ดงแม่นางเมืองที่พบพระพุทธรูปแกะลักที่เป็นพระพุทธที่ทรงเค้าของความเป็นศิลปะแบบคุปตะอยู่ นอกนั้นหลายเมืองไม่พบ พบเฉพาะรูปปั้นนูนสูงที่บ่งถึงความเป็นศิลปะคุปตะก็คือที่เมืองจันเสนและเมืองโคกไม้เดน แต่ที่พบมากในทุกแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่งก็คือ “พระพิมพ์สมัยทวารวดี” ที่พบเกือบทุกแห่งที่เป็นพระพิมพ์ที่เข้าถึงศิลปะแบบคุปตะอย่างชัดเจน เช่นที่พบที่โคกไม้เดนและที่เมืองโบราณดงแม่นางเมือง ซึ่งมีแบบศิลปะที่ไม่แตกต่างไปจากศิลปะที่พบที่ภาคอีสานหลายเมือง เช่น ที่นาดูนหรือพบที่เมืองฟ้าแดดสงยางของจังหวัดกาฬสินธุ์ ซึ่งก็เป็นอีกแหล่งหนึ่งที่เป็นชุมชนเมืองทวารวดีที่ได้รับอิทธิพลจากช่างสมัยคุปตะ

๔.๑๘.๔ องค์ความรู้เรื่องพระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทิน (พระพุทธศาสนาสายสันสกฤต) ในสมัยทวารวดี

สำหรับองค์ความรู้ที่ได้จากการลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่งอีกประการหนึ่งก็คือ เรื่องของการเข้ามาของพระพุทธศาสนาเถรวาทสายสันสกฤต คือนิกายสรวาสติวาทินที่ได้รับการเผยแผ่เข้ามาที่เมืองโบราณในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาทั้ง ๕ แห่งนั้น โดยพระพุทธศาสนาเถรวาทสายสันสกฤต คือนิกายนิกายสรวาสติวาทิน ซึ่งก่อนที่จะระบุถึงการมาของพระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทินสู่เมืองทวารวดีนั้นจะต้องกล่าวถึงความเป็นมาของนิกายนี้ก่อน โดยประวัติความเป็นมาของนิกายนี้มีดังนี้

๔.๑๘.๔.๑ ชื่อของนิกาย

สำหรับคำว่า สรวาสติวาท เป็นคำในภาษาสันสฤตว่า สรฺวสติวาทซึ่งมาจากคำว่า สรฺว (ทั้งปวง) + อสติ (มีอยู่) + วาทะ (คำสอน, ลัทธิ, นิกาย) รวมเป็นคำว่า สรฺวสติวาท หมายถึงนิกายที่สอนว่าสิ่งทั้งปวงมีอยู่ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ หมายถึงลัทธิที่สอนว่า สรรพสิ่งในโลก ไม่ว่าจะเป็นรูปธรรมหรือนามธรรม ซึ่งครอบคลุมทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรมล้วนมีอยู่จริง หรือธรรมทั้งปวงในกาลทั้งสามล้วนเป็นสิ่งที่มีอยู่ รวมทั้งอากาศ (space) และนิพพาน[167]

ในพระไตรปิฎกตรงกับคำว่า นิกายสพฺพตฺถิกวาท ดังปรากฏในคำถามของชาณุสโสณิพราหมณ์ว่า กึ นุ โข โภ โคตม สพฺพมตฺถีติ แปลว่าท่านพระโคดม สิ่งทั้งปวงมีหรือ[168] เฉพาะคำว่า สพฺพมตฺถิ(สพฺพ+อตฺถิ) หมายถึง ลัทธิที่เชื่อว่าสิ่งทั้งปวงมีอยู่จริง และในกถาวัตถุ ได้แก่ สพฺพมตฺถีติ

---

[167] Banerjee Anukul Chandra, **Sarv**ā**stiv**ā**da Literature**. (Delhi : The World Press Private Limited, ๑๙๗๙), pp. ๗ - ๘.

[168] สำนิ. (ไทย) ๑๖/๔๗/๙๔.

กถา (สพฺพ+อตฺถิ+อิติ+กถา) หมายถึง ลัทธิ (ถ้อยคำ) ที่เชื่อว่าสิ่งทั้งปวงมีอยู่[169] โดยนิกายนี้มีความเชื่อหรือคำสอนว่า สรรพสิ่งนั้นมีอยู่ทั้ง ๓ กาล คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต โดยนิกายสรวาทสติวาทินนี้มีชื่อปรากฏในปกรณ์บาลีว่า “เหตุวาทะ”[170] หรือมีชื่อที่เป็นที่รับรู้ในวงการวิชาการด้านพระพุทธศาสนาก็คือ “ไวภาษิกะ” บูสตันกล่าวว่า คณาจารย์ผู้เป็นต้นนิกาย สรวาสติวาทิน ว่าคือท่าน “ราหุลภัทร” ผู้อยู่ในวรรณะกษัตริย์ เพราะ ฉะนั้นนิกายนี้จึงเลือกใช้เฉพาะภาษาสันสกฤตซึ่งเป็นภาษาของคนวรรณะ สูงมาเป็นภาษาทางการจดจารึกพระธรรมวินัย

๔.๑๘.๔.๒ กำเนิดและพัฒนาการของนิกายสรวาทสติวาท

สำหรับพัฒนาการของนิกาย สรวาทสติวาทนั้นย่อมเป็นเหมือนกับกำเนิดและพัฒนาการของนิกายต่างๆทั้ง ๑๘ นิกายที่เราศึกษามาแล้วก็คือเกิดมาจากพัฒนาการของการแตกแยกนิกายของภิกษุในพระพุทธศาสนาที่เห็นและปฏิบัติแตกต่างกันในหลักพระธรรมวินัยของพระพุทธองค์มาตั้งแต่สมัยพุทธกาล โดยเริ่มแรกมีการแยกนิกายในช่วงการทำสังคายนาครั้งที่ ๑ เมื่อพ.ศ. ๑๐๐ ที่เมืองปาฏลีบุตรเป็น ๒ นิกายก่อนก็คือ (๑) เถรวาท และ (๒) มหาสังฆิกะ จากนั้นก็มีนิกายแยกย่อยแตกออกมาอีกหลายนิกาย สำหรับนิกายสัพพัตถิกะหรือสรวาสติวาทินนั้น ถือว่าเป็นนิกายที่แยกออกมาจากสายเถรวาทคือแยกมาจากนิกานมหิสาสกะ พร้อมๆกับนิกายธรรมคุตติกะ สำหรับการศึกษากำเนิดและพัฒนาการของนิกายสรวาสติวาทสามารถแบ่งได้เป็น ๓ ยุค คือ ยุคบุกเบิก ยุครุ่งเรือง และยุคเสื่อม

(๑) ยุคบุกเบิก

สำหรับยุคบุกเบิกของนิกานสัพพัตถิกวาทหรือสรวาสติวาทินนั้น พบว่ามีมาตั้งแต่การสังคายนาครั้งที่ ๒ โดยฝ่ายบาลีและสันสกฤตระบุตรงกันว่านิกายนี้พัฒนามาจากเถรวาท และผู้ที่เป็นต้นเค้าของนิกายหรือผู้ให้กำเนิดนิกาย(ตามการอ้างอิงของฝ่ายสันสกฤต)ว่า คือ “พระสัมภูตสาณวาสี” ซึ่งพระมหาเถระรูปนี้เป็นหนึ่งในคณะพระเถระที่ทำสังคายนาครั้งที่ ๒ ที่เมืองปาตลีบุตร ซึ่งพระสัมภูตสาณวาสีนั้นในหลักฐานบาลีระบุว่า เป็นศิษย์พระอานนท์ร่วมกับพระสัพพกามี ๑ พระสาฬหะ ๑ พระเรวตะ ๑ พระขุชชโสภิตะ ๑ พระยสะที่ทันได้พบเห็นพระตถาคต[171]ท่านพระสัมภูตสาณวาสีมีประวัติในอรรถกถามีอยู่ว่า พระสัมภูตสาณวาสีเมื่อครั้งเป็นฆราวาส มีชื่อว่า สัมภูตะ ถือกำเนิดในตระกูลพราหมณ์มหาศาล ณ กรุงราชคฤห์ ครั้นเจริญวัยแล้วจึงไปยังสำนักของพระผู้มีพระภาคเจ้า

---

[169] อภิ.กถา. (ไทย) ๓๗/๒๘๒/๑๗๕.

[170] พระมหาสมชัย กุสลจิตฺโต, **พระพุทธศาสนา: นิกายสรวาสติวาทิน**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙) หน้า ๙.

[171] วิ.ม.อ. (ไทย) ๑/๖๖ - ๖๗.

พร้อมกับสหาย ได้สดับพระธรรมเทศนาแล้วเกิดศรัทธาปสาทะจึงทูลขอบรรพชา หลังบรรพชาแล้วได้เรียนกายคตาสติกัมมัฏฐานจากพระพุทธเจ้าอยู่เป็นประจำ ณ ป่าสีตะวัน จนสำเร็จเป็นพระอรหันต์[172] และมีอายุสืบมาจนกระทั่ง ๑๐๐ ปีหลังพุทธปรินิพพาน ได้ทำหน้าที่เป็นหนึ่งในคณะพระมหาเถระร่วมกันระงับอธิกรณ์วัตถุ ๑๐ ประการของภิกษุฝ่ายวัชชีบุตรในคราวทุติยสังคายนา โดยข้อความที่ระบุว่ามีอายุต่อมาถึงการสังคายนาครั้งที่ ๒ นี้ผู้เขียนยังไม่ค่อยแน่ใจนักเพราะพระอานนท์นิพพานเมื่อ พ.ศ. ขณะมีอายุ ๑๒๐ ปี ท่านสัมภูตสาณวาสีจะมีอายุเท่าไหร่ แต่ก็เชื่อตามที่คัมภีร์อ้างว่าท่านมีอายุต่อมาถึงการสังคายนาครั้งที่ ๒

ส่วนคัมภีร์วินัยขุทกะของมูลสรวาสติวาท และคัมภีร์อโศกอวทาน บันทึกไว้ตรงกันว่า เถรวงศ์สายสันสกฤต (นิกายฝ่ายเถรวาทที่ใช้ภาษาสันสกฤตในการบันทึกคัมภีร์) นับถือพระมหากัสสปะยิ่งนักได้มอบให้พระอานนท์ปกครองคณะสงฆ์ สืบต่อจากท่านเป็นรุ่นที่ ๒ พระสาณวาสี (หรือ พระสัมภูตสาณวาสี) เป็นสัทธิวิหาริกของพระอานนท์ รับช่วงปกครองคณะสงฆ์สืบต่อมาเป็นรุ่นที่ ๓ พระอุปคุตต์เป็นลูกศิษย์เรียนกรรมฐานจากพระสาณวาสี ประมาณ ๑๕๐ ปีหลังพุทธปรินิพพาน พระสาณวาสีชราภาพมากแล้ว ขณะที่ท่านแต่งตั้งพระอุปคุตต์ให้ปกครองที่มถุรารับตำแหน่งสังฆปาโมกข์รุ่นที่ ๔ [173]

อย่างไรก็ตามจะพบว่าร่องรอยการเกิดขึ้นของสรวาสติวาทินนั้นท่านศาสตราจารย์ไชรุสกี้ (Przyluski) เห็นว่าสรวาสติวาทินเกิดมาก่อนการสังคายนาครั้งที่ ๒ แล้ว ในคราวทุติยสังคายนา ฝ่ายเถรวาทินร่วมกับสรวาสติวาทินได้ร่วมกันคัดค้านภิกษุฝ่ายวัชชีบุตร(มหาสังฆิกะ) โดยมีพระยสะกากัณฑกบุตร เป็นผู้คัดเลือกพระที่จะเข้าร่วมในการสังคายนาว่า ประกอบด้วยพระสงฆ์จากแคว้นอวันตีโกสัมพี และคณะสงฆ์นิกายสรวาสติวาทจากแคว้นมคธ[174] ซึ่งแสดงให้เห็นว่านิกายสรวาสติวาทินได้ถือกำเนิดมาแล้วตั้งแต่สมัยก่อนการสังคายนาครั้งที่ ๒ แล้วนั่นเอง อนึ่ง มีข้อมูลบางแห่งอ้างว่า นิกายสรวาสติวาทินนี้แตกมาจากนิกายมูล

อีกข้อมูลหนึ่งนายบูสตันกล่าวว่า คณาจารย์ผู้เป็นต้นนิกาย สรวาสติวาทิน ว่าคือท่าน “ราหุลภัทร” ผู้อยู่ในวรรณะกษัตริย์ เพราะ ฉะนั้นนิกายนี้จึงเลือกใช้เฉพาะภาษาส์สกฤตซึ่งเป็นภาษาของคนวรรณะ สูงมาเป็นภาษาทางการจดจารึกพระธรรมวินัย

นิกายนี้เดิมที่ตั้งมั่นอยู่ที่แคว้นมคธร่วมกับสถวีระหรือเถรวาท แต่พอถึงการสังคายนาครั้งที่ ๓ กลับถูกกล่าวหาว่าเป็น “ปรสวาที” คือฝ่ายที่เห็นแย้งกับพระธรรมวินัยจึงไม่ได้รับการเชื้อเชิญเข้าร่วมการสังคายนา ดังนั้น กลุ่มสรวาสติวาทินจึงได้อพยพไปตั้งมั่นเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่ “กาษมีระ หรือ

---

[172] ขุ.เถร.อ. (ไทย) ๒/๓/๑/๙๑.

[173] Nalinaksha Dutt, **Buddhist Sects in India,** p. ๑๔๐.

[174] Ibid**,** pp. ๑๓๑,๑๓๖.

แคชเมีย และดินแดนปากีสถานในปัจจุบัน”[175] โดยใช้ภาษาสันสกฤตเป็นภาษาหลักในการเผยแผ่[176] โดยข้อมูลบางแห่งระบุว่าในระยะหลังภายหลังจากที่สรวาสติวาทินได้ย้ายมาตั้งมั่นที่มถุรา (แคว้นอานธระ)และกาษมมีระหรือแคชเมียร์แล้วก็ได้ควบรวมเอานิกายใหญ่น้อยที่อยู่ในยุคสมัยเดียวกันกล่าวคือ นิกายวัชชีปุตตกะ นิกายกัสสปิกะ นิกายมหิสาสกะ นิกายธัมมคุตติกะเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันด้วย[177]

สำหรับเหตุการณ์ในยุคบุกเบิกนั้น โดยเฉพาะเหตุการณ์ในแคว้นมถุราหรือรัฐอานธระ พบว่า

พ.ศ. ๑๘๖- ๒๑๔ คัมภีร์มหาวงศ์ บันทึกว่า ในสมัยของพระเจ้าพินทุสาร รัชกาลที่ ๒ แห่งราชวงศ์โมริยะ พบว่านิกายสรวาสติวาทไปแจ่มจรัสอยู่ที่แคว้นมถุรา ซึ่งคำว่าแจ่มจรัสก็คือรุ่งเรืองหรือแผ่ขยายอาณาเขตครอบคลุมพื้นที่และนิกายอื่น ๆ ในอาธระนั้นโดยอาจารย์เสถียรได้อธิบายเอาไว้ว่า

> อิทธิพลของนิกายสรวาสติวาทินได้ครอบงำทั่วไปในอินเดียภาคกลาง และภาคเหนือ มีแคว้นมถุรา แคว้นกาศมีระ แคว้นคันธาระเป็นศูนย์ รวม และได้แผ่ขยายออกไปจากอินเดียสู่ดินแดนอาเซียกลางและจีน ในยุคตติยสังคายนา นิกายนี้ได้รุ่งเรืองมากแถบอาณาบริเวณมถุรา สังฆเถระองค์หนึ่งของนิกายนี้คือพระอุปคุปต์ ได้รับความเคารพจาก พระเจ้าอโศกมหาราชเป็นพิเศษ ความจริงของนิกายนี้ ได้รุดหน้าไปอย่างไม่หยุดยั้ง ยังผลให้นิกายอื่นอับรัศมีลงที่สารนาถปรากฏหลักฐานที่เชื่อถือได้ว่า นิกายสรวาสติวาทินได้ชัย ชนะเหนือนิกายเถรวาท ทำให้นิกายเถรวาทต้องอพยพออกจากที่นั้นไป แต่ต่อมาไม่ช้าก็ปรากฏว่า นิกายสรวาสติวาทินกลับถูกอิทธิพลนิกาย สัมมิติยะ กำจัดออกไปบ้าง ความก้าวหน้าของนิกายนี้ ในอินเดียตอน กลางต้องมาสะดุดชะงักลงในรัชสมัยพระเจ้าบุษยมิตร แต่กลับไปเบ่ง รัศมีทางอินเดียภาคเหนือ และปรากฏว่ารุ่งโรจน์ที่สุดในสมัยที่พวกกรีก และพวกฉ้วยสีปกครองอินเดียเหนือ[178]

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๑๘ พระเจ้าอโศกมหาราชปราบดาภิเษกขึ้นเป็นกษัตริย์องค์ที่ ๓ ทรงให้การสนับสนุนนิกายสรวาสติวาทรองจากนิกายเถรวาท โปรดให้เจ้าชายกุณาละราชโอรสซึ่งเป็นองค์รัช

---

[175] Étienne Lamotte**, Hitory of Indian Buddhism, Trans. Sara Boin Webb** (Louvain: Peters Press, ๑๙๘๘), ๕๕๕.

[176] R. Kimura, **A Historical Study of the term H̄inay̆ana and Mah̆ay̆ana and the origin of Mahayana Buddhism** (New Delhi: Indological Book Corporation, ๑๙๗๘), ๑ - ๒

[177] Nalinaksha Dutt and Krisna Datta Bajipai **Development of Buddhism in Uttara Pradesh**, p.๒๖๗. อ้างถึงใน อดิศักดิ์ ทองบุญ **ปรัชญาอินเดีย**, หน้า ๖๗.

[178] เสถียร โพธินันทะ, **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๔๗๐ - ๔๗๑.

ทายาทเข้าผนวชเป็นพระภิกษุในนิกายสรวาสติวาท แล้วประทับอยู่ ณ แคว้นคันธารราษฎร์จนสิ้นพระชนม์

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๒๘ คัมภีร์อวทาน บันทึกว่า พระเจ้าอโศกทรงสดับกิติศัพท์ของพระอุปคุตต์ จึงเสด็จไปอาราธนาจากมถุรามายังปาฏลีบุตร พระอุปคุตต์ทรงนำเสด็จขบวน ธรรมยาตราของพระเจ้าอโศก พร้อมถวายคำอธิบายประวัติพุทธสถานต่าง ๆ ขณะไปนมัสการพุทธสังเวชนียสถานทั้ง ๔ แห่ง จนเป็นเหตุให้พระเจ้าอโศกมหาราช มีพระราชศรัทธาเปี่ยมล้นที่จะสร้างพระมหาสถูป ๘๔,๐๐๐ แห่ง ทั่วชมพูทวีป ด้วยเหตุที่ พระอุปคุตต์ได้รับยกย่องว่าเป็นพระอาจารย์ที่ปรึกษาฝ่ายสันสกฤตของพระเจ้าอโศกมหาราชในฐานะเทียบเท่ากับพระโมคคัลลีบุตรติสสะ ซึ่งเป็นพระอาจารย์ฝ่ายบาลี นับแต่นั้นมา มถุราจึงกลายเป็นจุดศูนย์รวมแห่งแรกอย่างเป็นทางการของนิกายสรวาสติวาท

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๓๔ พระอุปคุตต์ทรงควบคุมการสร้างอโศการามสำเร็จลง แล้วทรงให้การคุ้มครองงานฉลองพระมหาสถูป ๘๔,๐๐๐ องค์ จากการรบกวนของพระยามารมิให้มาขัดขวางงานฉลองสมโภชทั่วพระราชอาณาจักรเป็นเวลาต่อเนื่องนานถึง ๗ ปี ๗ เดือน ๗ วัน

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๓๕ อโศการามเป็นสถานที่ในการทำสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ ๓ เป็นเวลา ๙ เดือน โดยในการสังคายนาในครั้งนั้นท่านพระโมคคัลลานะติสสเถระได้เป็นประธานในการดำเนินการและท่านได้ยึดหลักการของฝ่ายเถรวาทที่สืบมาแต่ครั้งปฐมสังคายนาอย่างหนักแน่น ไม่เปลี่ยนแปลง โดนท่านได้เรียกคณะพระมหาเถระนิกายเถรวาทที่ร่วมกันทำสังคายนาครั้งที่ ๓ นี้ว่าเป็นฝ่ายสกวาที[179] หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “ธรรมวาที” หมายถึงผู้มีปกติกล่าวธรรม”, ผู้พูดเป็นธรรม, ผู้พูดตามธรรม, ผู้พูดตรงตามธรรมหรือพูดถูกต้องตามหลัก ไม่พูดผิดธรรม ไม่พูดนอกหลักธรรม[180] ในที่นี้หมายถึงพวกที่จัดว่าเป็นฝ่ายวินัยวาทีหรือผู้ที่ยึดพระวินัยตามการสังคายนาครั้งที่ ๑ เป็นหลักด้วย[181] และเรียกฝ่ายที่ตีความคำสอนของพระพุทธองค์ผิดเพี้ยนไปจากเดิมว่าเป็นฝ่าย “ปรสวาที” หมายถึง ผู้มีคำสอนเป็นอย่างอื่น ที่มิใช่ตามพระพุทธพจน์แท้ดั้งเดิม แต่เป็นการตีความ หลักคำสอนเอาตามมติของแต่ละนิกาย ปรวาที ตามทัศนะของเถรวาท หมายถึง ภิกษุในนิกายอื่น ที่มิใช่นิกายเถรวาทหรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “อธรรมวาที” หมายถึง ผู้กล่าวสิ่งที่มิใช่ธรรม, ผู้ไม่พูดตามหลักไม่พูดตามธรรม, ผู้พูดไม่เป็นธรรม, ผู้ไม่เป็นธรรมวาที[182] คือฝ่ายตรงข้ามกับฝ่ายเถรวาท โดยท่านได้แต่งคัมภีร์กถาวัตถุขึ้นมาแล้วอธิบายหลักธรรมของฝ่ายเถรวาทกับฝ่ายที่ตีความหลักธรรมแยกออกไปจากเถรวาทว่ามีความแตกต่างกัน รวมถึงการ “คัดกรองนิกายที่เป็น “ฝ่ายปรสวาที” (หรืออธรรมวาที) ออกจากการทำสังคายนา ซึ่ง นิกายสรวาสติวาทิน ในชื่อ นิกายสัพพัตถิกวาท ถือว่าเป็นหนึ่งในนิกาย

---

[179] วิมติ. ฏีกา (บาลี) ๑/๓๘.

[180] พระธรรมปิฎก (ป.อ.),หน้า ๑๔๘.

[181] หน้า ๓๗๒.

[182] หน้า ๔๘๖.

ที่ถูกกันออกจากการเข้าร่วมการสังคายนา[183] เพราะถือว่าเป็นนิกายที่ยกพระพุทธพจน์ขึ้นมาอ้าง และตีความเพิ่มเติมเอาเองตามความเข้าใจของอาจารย์ของฝ่ายตน ซึ่งผลจากการกีดกันไม่ให้เข้าร่วมการสังคายนาครั้งที่ ๓ นี้เองเป็นเหตุให้นิกายสรวาสติวาทินและนิกายย่อยหลายนิกายได้อพยพขึ้นไปทางเหนือคือ กาษมีระหรือแคชเมียร์รวมถึงคาบูลของอัฟานิสถานด้วยทั้งนี้ก็เพื่อที่จะขึ้นไปเผยแผ่แนวคำสอนของตนเองให้เป็นการเฉพาะและไม่เกี่ยวด้วยกับฝ่ายเถรวาทที่ยังคงยึดพื้นที่ทางตอนกลางของอินเดียอยู่ และผลมาจากการที่นิกายสัพพัตถิกวาทหรือสรวาสติวาทได้เผยแผ่ไปทางเหนือนี่เองที่ถือว่าเป็น “จุดเริ่มต้นของการพัฒนาแนวคิดแบบมหายาน” อย่างแท้จริง

๔.๑๘.๔.๓ พัฒนาการของ “สรวาทสติวาท” ในแคชเมียร์

เพื่อให้เห็นถึงพัฒนาการของนิกายสรวาสติวาทินภายหลังจากที่ได้ย้ายจากแคว้นมถุราอันเนื่องมาจากการถูกกดดันไม่ให้เข้าร่วมการสังคายนาหรือบางท่านเห็นว่าถูกบดบังโดยนิกายสมิติยะแล้วไปเผยแผ่และตั้งมั่นในแคว้นแคชเมียร์[184] ดังนั้น จึงควรที่จะศึกษาถึงประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในแคว้นแคชเมีย ซึ่งจะพบว่าพระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทได้มีพัฒนาการในการเข้าไปสู่ดินแดนแคชเมียร์ตามลำดับโดยมีผู้ให้ข้อสันนิษฐานถึงการเข้ามาของนิกายสรวาทสติวาทินในแคชเมียร์ไว้ดังต่อไปนี้

ข้อสันนิษฐานที่ ๑ เห็นว่า นิกายสรวาสติวาทเผยแผ่เข้ามาในแคว้นแคชเมียร์เมื่อประมาณ ๕๐- ๑๐๐ ปีหลังพุทธปรินิพพาน ด้วยเหตุผลสนับสนุนที่ว่า ชาวแคชเมียร์นิยมนับถือศาสนาพุทธกันมาก และพระพุทธศาสนาได้ตั้งรกรากอยู่ก่อนแล้ว ซึ่งข้อสันนิษฐานนี้ย่อมเป็นประจักษ์ได้ชัดว่า ท่าทีของภิกษุชาววัชชีบุตรที่ก่ออธิกรณ์ด้วยการเสนอวัตถุ ๑๐ ประการนั้น ภิกษุชาววัชชีหรือภิกษุกลุ่มอื่นนับแต่พระปุราณะเป็นต้นมานั้นได้เคยเดินทางมาเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่กาษมีระหรือแคชเมียร์แล้วและได้นำเอาปัญหาและอุปสรรคเกี่ยวกับพระวินัยกลับไปปรับปรุงใช้ที่เมืองเวสาลีจนเกิดเป็นเรื่องราวจนก่อให้เกิดการทำสังคายนาครั้งที่ ๒ ซึ่งข้อสันนิษฐานนี้สอดคล้องกับความเห็นของ Dulva & Buston ว่า พระพุทธศาสนาในแคว้นแคชเมียร์ เริ่มปรากฏขึ้นเมื่อประมาณ ๑๐๐ ปี หลังพุทธปรินิพพาน[185]

ข้อสันนิษฐานที่ ๒ เห็นว่า นิกายสรวาสติวาทเผยแผ่เข้ามาหลังตติยสังคายนา มีหลักฐานสนับสนุนจากคณะสงฆ์นิกายสรวาสติวาทที่เดินทางเข้ามายังแคชเมียร์ ๓ ครั้งคือ

---

[183] คำว่าฝ่ายปรวาที แปลว่า ผู้มีคำสอนเป็นอย่างอื่น ที่มิใช่ตามพระพุทธพจน์แท้ดั้งเดิม แต่เป็นการตีความหลักคำสอนเอาตามมติของแต่ละนิกาย ปรวาที ตามทัศนะของเถรวาท หมายถึง ภิกษุในนิกายอื่น ที่มิใช่นิกายเถรวาท

[184] เสถียร โพธินันทะ, **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**, หน้า ๔๗๐.

[185] Sarla Khosala, Dr., **History of Buddhism in Kashmir**, (New - Delhi: Sagar Publication, ๑๙๗๒), pp. ๑๓ - ๑๕.

- ครั้งที่ ๑ เป็นคณะสงฆ์นิกายสัพพัตถิกวาท ที่ถูกปฏิเสธในคราวสังคายนาว่าเป็นฝ่ายปรวาที จึงอพยพจากปาฏลีบุตรมายังแคชเมียร์ ซึ่งความจริงของเรื่องนี้มีปรากฏในจารึกของพระเจ้าอโศกมหาราช ระบุถึงภาพเหตุการณ์ในแคว้นแคชเมียร์ ซึ่งอยู่ในช่วงสุดท้ายแห่งพระชนม์ชีพของพระเจ้าอโศก ด้วยทรงเสียพระทัยที่สำนึกได้ว่าทรงกระทำผิดที่มีส่วนทำให้คณะสงฆ์กลุ่มอื่นๆ ที่นอกเหนือจากพวกเถรวาท โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือพวกสรวาสติวาทิน ที่ต้องอพยพออกจากมคธไปแคชเมียร์ ครั้นทรงทราบความตามจริงแล้ว จึงทรงติดตามไปอาราธนาให้กลับคืนสู่มคธตามเดิม ทว่ากลับได้รับการปฏิเสธ พระองค์จึงโปรดให้สร้างวัด ๕๐๐ แห่ง และสละดินแดนแคชเมียร์ทั้งหมดอุทิศถวายแด่พระสงฆ์กลุ่มนี้[186]

- ครั้งที่ ๒ คัมภีร์เวทานตะ บันทึกไว้ว่า หลังการสังคายนาพระเจ้าอโศกมหาราชทรงส่งพระธรรมทูต คือ พระมัธยานิกะและคณะไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในแคว้นแคชเมียร์ ครั้นต่อมาราวพุทธศตวรรษที่ ๒๔ เซอร์คันนิ่งแฮมขุดสำรวจในสาญจี พบคำจารึกบนพระสถูปว่า “พระสารีริกธาตุของพระมัธยานิกะ พระมหาเถระผู้เป็นที่เคารพสักการะของชาวหิมาลัยทุกคน” คัมภีร์ทีปวงศ์และมหาวงศ์ต่างยืนยันตรงกันว่า ศาสนาพุทธในแคว้นแคชเมียร์ถูกยกระดับให้เป็นที่ยอมรับมากขึ้น หลังการเผยแผ่จากพระธรรมทูตของพระเจ้าอโศก[187]

- ครั้งที่ ๓ ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาของอัฟกานิสถาน บันทึกไว้ว่าหลังการสิ้นพระชนม์ของพระเจ้าอโศกมหาราช พระราชโอรสนามว่าชโลกะ (Jaloka) ทรงเผยแผ่นิกาย สรวาสติวาทเข้าสู่แคชเมียร์[188]

อนึ่ง จะพบว่าในช่วงปลายรัชกาลพระเจ้าอโศก นิกายสรวาสติวาทมีศูนย์กลางการเผยแผ่อยู่ ๒ สายก็คือ สายแรก คือ มถุรา ภายใต้การนำของพระอุปคุตต์ ซึ่งเป็นลูกศิษย์เรียนกัมมัฏฐานจากพระสัมภูตสาณวาสี ซึ่งพระสัมภูตสาณวาสีเป็นลูกศิษย์พระอานนท์ สายที่ ๒ คือ สายคันธาระ- กาศมีระ ภายใต้การนำของพระมัธยานิกะ (หรือ พระมัชฌันติกะ) เป็นผู้รับผิดชอบในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปในดินแดน ๒ แห่ง ซึ่งพระมัธยานิกะเป็นลูกศิษย์ของพระอานนท์ และเป็นสัทธิวิหาริกกับพระสัมภูตสาณวาสี แต่เป็นศิษย์รุ่นพี่ของพระอุปคุตต์ (คือ บรรพชาก่อนพระอุปคุตต์) หลังตติยสังคายนาพระมัธยานนิกะเป็นผู้ไปเผยแผ่ในดินแดนเหล่านี้ ซึ่งพวกสรวาสติวาทินยอมรับว่าพระมัธยานิกะเป็นอาจารย์ของ พวกตน (นิกายสรวาสติวาทินในแคว้นแคชเมียร์) [189] นิกายสรวาสติ

---

[186] พระมหาสมจินต์ สมฺมาปญฺโญ, **พระพุทธศาสนามหายานในอินเดีย พัฒนาการ และสารัตถธรรม,** (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๐.

[187] Nalinaksha Dutt, **Buddhist Sects in India,** pp. ๑๓๘, ๑๔๐.

[188] Berzinarchives, <http://www.berzinarchives.com/islam/history_afghanistan_buddhism.html >, Jul ๒๐๐๔.

[189] Nalinaksha Dutt, **Buddhist Sects in India,** p. ๑๓๗.

วาทินได้ตั้งมั่นในแคชเมียร์จนเรื่อยมาถึงยุคการสังคายนาครั้งที่ ๔ ในสมัยของพระเจ้ากนิษกะมหาราช ทำให้นิกายสรวาทสติวาทินเป็นนิกายหนึ่งที่มีความโดดเด่นมาในฐานะที่เป็นนิกายที่มีการแต่งคัมภีร์ออกมาเป็นจำนวนมากทำให้นิกายนี้มีความโดดเด่นมากกว่านิกายอื่นๆในยุคนั้น

๔.๑๘.๔.๔ นิกายสรวาสติวาทินยุครุ่งเรือง

เริ่มขึ้นหลังเหตุการณ์ตติยสังคายนาจนถึงยุคจตุตถสังคายนา พบว่า กษัตริย์นอกประเทศจากกรีซและอินโดไซรัสที่เข้ามารุกรานอินเดีย มีบทบาทสำคัญยิ่งในการสนับสนุนนิกายสรวาสติวาทให้เจริญรุ่งเรือง และได้ย้ายจากมถุราไปเจริญรุ่งเรืองในแคชเมียร์ทางเหนืออย่างถาวรในยุคของพระเจ้าปุษยมิตร กล่าวคือ เมื่อพระเจ้าอโศกมหาราชทรงสวรรคตแล้ว ราชวงศ์โมริยะพบกับความเสื่อมและตกต่ำลงถึงที่สุดในรัชกาลสุดท้ายคือพระเจ้าพฤหัทรถ ครั้นสิ้นราชวงศ์โมริยะ นายพลปุษยมิตรตั้งตนขึ้นเป็นกษัตริย์ราชวงศ์ศุงคะในปี พ.ศ. ๓๕๖- ๓๙๑ และแสดงตนเป็นปฏิปักษ์ต่อพระพุทธศาสนาอย่างเต็มที่ มีการขับไล่ภิกษุสงฆ์ที่วัดกุกกุฏารามและอโศการาม ทำลายวัด และตั้งรางวัลให้ผู้ตัดศีรษะภิกษุได้ จนพระสงฆ์ต้องหนีออกจากแคว้นมคธ แล้วกระจัดกระจายลงสู่ทางทิศใต้และบางส่วนก็มุ่งหน้าไปยังดินแดนทางภาคเหนือ และภาคตะวันตกเฉียงเหนือ[190] ซึ่งสรวาสติวาทินที่อยู่มถุราก็ได้อพยพขึ้นไปที่แคชเมียร์ในช่วงเวลานั้นบริเวณดังกล่าวอยู่ในเขตอิทธิพลของนิกายสรวาสติวาทที่กำลังรุ่งเรือง ส่วนทางอินเดียใต้นิกายมหาสังฆิกะกำลังเจริญรุ่งเรืองอยู่

ต่อมาในปี พ.ศ. ๓๙๒ พระเจ้าเมนันเดอร์มหาราชากรีซแห่งแคว้นบักเตรีย ทรงยกกองทัพเข้ารุกรานพรมแดนอินเดีย และปราบพระเจ้าปุษยมิตร จากนั้นจึงขยายอิทธิพลแผ่ขึ้นไปทางตอนเหนือของลุ่มแม่น้ำคงคา และตีได้รัฐปัญจาบและคันธาระ ทรงแตกฉานในไตรเพท ศาสนา และปรัชญา รวมทั้งพระพุทธศาสนาด้วย ทรงรุกรานสมณะพราหมณ์นักปราชญ์ราชบัณฑิตด้วยการ โต้ปัญหา จนไม่มีใครสามารถโต้ตอบได้ จึงพากันอพยพออกจากพระนครจนหมดสิ้น ทำให้เมืองสาคละว่างจากสมณะพราหมณ์ผู้เป็นบัณฑิต อยู่ถึง ๑๒ ปี จนในที่สุดคณะสงฆ์ฝ่ายสรวาสติวาทินจึงได้คัดเลือกเอาพระนาเสนไปโต้วาทีกับพระองค์ในที่สุดก็ทรงยอมรับในสติปัญญาของพระนาคเสนจากนั้นก็ทรงให้ให้การอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาแทน[191] นัยว่าพระนาคเสนนั้นภิกษุในนิกายสรวาสติวาทเป็นชาวกาษมีระ[192]

หลังรัชสมัยของพระเจ้าเมนันเดอร์มหาราชได้ ๓๐ ปี อำนาจของพวกกรีซก็ตกอับ กษัตริย์องค์สุดท้ายคือพระเจ้าเฮอร์เมโอสหมดอำนาจลง คันธาระก็ตกเป็นของพวกสกะอยู่ระยะหนึ่งแล้วต่อมาจึงถูกรุกรานโดยพวกจีนเผ่าง้วยสี ในปี พ.ศ. ๕๑๓ สำหรับชาวอินโดไซรัสหรือง้วยสี เป็นเชื้อชาติ

---

[190] เสถียร โพธินันทะ **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา** ,หน้า ๓๐๓.

[191] เสถียร โพธินันทะ **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**, หน้า ๓๑๑. ส. ธรรมภักดี, **มิลินทปัญหา ฉบับพร้อมด้วยอรรถกถา ฎีกา**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ลูก ส. ธรรมภักดี, ๒๕๓๐), หน้า ๑๒ - ๑๓.

[192] เสถียร โพธินันทะ, **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**, หน้า ๓๑๒.

เตอร์กผสมมองโกเลีย มีถิ่นฐานเดิมอยู่แถบตะวันตกเฉียงเหนือของประเทศจีน ปัจจุบันได้แก่บริเวณมณฑลกานสู ได้อพยพถอยร่นจากจีนลงมาผ่านแคว้นบักเตรีย อัฟกานิสถาน และเข้ามาในอินเดียราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๔ ครอบครองภาคตะวันตกเฉียงเหนือของแคว้นคันธาระ- กาศมีระ ปัญจาบและมถุรา ครั้นถึงปี พ.ศ. ๔๘๕ พระเจ้ากนิษกะที่ ๑ ทรงขึ้นครองราชย์เป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์กุษาณทรงครองราชย์เหนือเผ่าง้วยสีอยู่ ๒๘ ปี ก็สวรรคต พระโอรสของพระองค์ทรงพระนามว่า “หุวิสกะ”ขึ้นครองราชย์แทน โดยพระเจ้าหวิสกะทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก พ.ศ. ๕๔๑ ทรงส่งสมณฑูตไปเข้าไปเผยแผ่พุทธธรรมที่ประเทศจีน ซึ่งตรงกับสมัยพระเจ้าฮั่นอายเต้ พระเจ้าหุวิสกะทรงครองราชย์ยาวนานกว่า ๔๐ ปี จากนั้นพระเจ้าวาสุเทวะครองราชย์ พ.ศ. ๕๕๓ ทรงครองราชย์เป็นเวลา ๓๐ ปีก็สวรรคต จากนั้นพระเจ้ากุชุลละกัสฟิเสสขึ้นครองราชย์แทนในปี พ.ศ. ๕๘๓ พระองค์ทรงเป็นกษัตริย์ที่มีพระราชศรัทธาในพระพุทธศาสนา (สรวาสติวาทิน) และทรงแผ่พระราชอาณาเขตไปอย่างไพศาล ในรัชกาลพระองค์ทรงให้ทำเหรียญทองที่มีภาพพระพุทธรูปในเหรียญพร้อมจารึกคำว่า “ พระราชาผู้พิทักษ์พระธรรม”

ภาพที่ ๔.๕๑ แสดงเหรียญพระเจ้ากุชุลละกัสฟิเสส แห่งราชวงศ์กุษณะ

ต่อมา เมื่อพระเจ้ากุชุลละกัสฟิเสสสวรรคตแล้ว พระเจ้าวีมะกัสพิเสสได้ขึ้นครองราชย์แทน ในปี พ.ศ. ๖๑๘ ครองราชย์อยู่ ๒๐ ก็สวรรคต จากนั้น ในปี พ.ศ. ๖๓๘ พระเจ้าวิสษกะ ได้ขึ้นครองราชย์แทน ทรงครองราชย์ได้ ๑๕ ปีปลายรัชสมัยก็ตกเป็นอาณานิคมของจีน ต่อมาในพ.ศ. ๖๕๓ พระเจ้ากนิษกะก็ได้ขึ้นครองราชย์แทน [193]

๔.๑๘.๔.๕ พระเจ้ากนิษกะกับนิกายสรวาสติวาท

สำหรับพระราชาในราชวงศ์กุษาณะทรงพระนามว่า “กนิษกะ” นี้ถือว่าเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีบทบาทสำคัญมากในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะนิกายสรวาสติ

[193] เสถียร โพธินันทะ, **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**, หน้า ๓๔๔ - ๓๕๐.

วาทินจนได้พระฉายานามว่า “อโศกมหาราชองค์ที่ ๒” ทรงขึ้นครองราชย์ในปี พ.ศ. ๖๕๓ มีเหตุการณ์สำคัญที่เกี่ยวข้องกับนิกายสรวาสติวาท แบ่งได้เป็น ๓ ระยะ ดังนี้

ระยะที่ ๑ ระยะก่อนการสังคายนาครั้งที่ ๔

พระเจ้ากนิษกะมหาราชทรงครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. ๖๖๓- ๗๐๕ ทรงมีราชธานีอยู่ที่เมืองปุรุษปุระ ปัจจุบันคือเปษวาร์ ซึ่งอยู่ในประเทศปากีสถาน ทรงแผ่พระราชอาณาเขตถึงอิหร่านเตอรกีสถาน แล้วข้ามเทือกเขาการาโกรุม ตีได้อาณาจักรในซินเกียง และครอบครองอาณาจักรซอกเดียน อาณาจักรอาเรีย อาณาจักรโขตาน ส่วนในอินเดียทรงแผ่มาปกคลุมกาศมีระ ปัญจาป ตลอดลงมาถึงลุ่ม แม่น้ำคงคาในมัธยมประเทศ แปลว่าอำนาจราชศักดิ์ของพระเจ้ากนิษกะมหาราช ปกคลุมตั้งแต่เตอรกีสถานลงมาถึงลุ่มแม่น้ำคงคา ในจดหมาย เหตุของสมณะเยี่ยงจังเล่าว่า ราชสำนักของพระเจ้ากนิษกะมหาราช เปลี่ยนแปลงโยกย้ายไปตามฤดูกาล ในฤดูหนาวราชสำนักจักย้ายไปอยู่ ในแว่นแคว้นต่าง ๆ ในอินเดียแล้วแต่จะทรงเลือก เมื่อถึงฤดูร้อน ราชสำนักย้ายไปอยู่ ณ แคว้นกปิศะซึ่งตั้งอยู่ทิศใต้ของทิวเขาหิมาลัย ตอนต้น ครั้นเข้าฤดูใบไม้ผลิและฤดูใบไม้ร่วง ราชสำนักก็ไปอยู่ที่ คันธาระ แต่ละแห่งที่เสด็จประทับโปรดให้สร้างพุทธวิหารไว้เป็นที่ระลึก ทรงบำรุงบูรณะสถาปนาพระสถูปเจดีย์ ทรงบริจาคไทยทานถวายพระ ภิกษุสงฆ์เป็นจำนวนมาก เมื่อเวลาว่างราชกิจทรงฝักใฝ่ในการศึกษาพระ ธรรมวินัย ถึงกับอาราธนาพระเถระผู้แตกฉานในพระไตรปิฎกมาถวาย พระธรรมเทศนาในพระราชวังวันละรูปเป็นประจำ และจากการสดับพระ ธรรมเทศนานั้นเอง เป็นเหตุให้พระเจ้ากนิษกะบังเกิดพระวิมติกังขาใน หลักธรรมต่าง ๆ ขึ้น ด้วยพระคณาจารย์ต่าง ๆ องค์ที่ได้รับนิมนต์ให้ มาแสดงธรรมนั้นมาจากต่างนิกาย ย่อมแสดงหลักธรรมตามคติของ นิกายนั้น ๆ ก็หลักธรรมนานานิกายย่อมมีทัศนะไม่ตรงกันบ้าง ดังนั้น จึงทรงมีพระราชดำริว่าควรที่จะต้องมีการทำสังคายนาพระธรรมวินัยขึ้นในรัชสมัยของพระองค์ โดยทรงปรึกษากับคณาจารย์รูปสำคัญของนิกายสรวาสติวาทินก็คือ “พระปารศวะ”โดยท่านปารศวะถวายคำแนะนำว่าสมควรที่จะต้องมีการทำการสังคายนาเนื่องมาจากว่าในยุคนั้นพระภิกษุชาวกาษมีระหรือภาคเหนือของอินเดียนั้นมีปราชญ์ผู้รู้ทางด้านพระพุทธศาสนาอยู่เป็นจำนวนมาก เช่น พระอัศวโฆษ พระวสุมิตร เป็นต้น ซึ่งสามารถทำการสังคายนาได้

ระยะที่ ๒ ระยะขณะสังคายนาครั้งที่ ๔ ของนิกายสรวาสติวาทิน

เมื่อพระเจ้ากนิษกะได้รับการแนะนำจากท่านปารศวะจึงโปรดทำให้สังคายนาขึ้นที่ชาลันธระ แคว้นกัศมีระ (บางแห่งกล่าวว่าทำที่วัดกุณฑลวันวิหาร แคว้นกัศมีร์) ประชุมสงฆ์ ๕๐๐ รูป พระปารัศวะเป็นประธาน (แต่หนังสือบางเล่มกล่าวว่า พระวสุมิตรเป็นประธาน) เพื่อป้องกันการสูญหายของพระธรรมวินัย พระองค์รับสั่งให้จารึกลงแผ่นทองแดงบรรจุในหีบศิลา แล้วสร้างสถูปใหญ่รักษาไว้อย่างมั่งคง

ส่วนในบันทึกของสมณะเหี้ยนจังกล่าวว่า สังคายนาครั้งนั้นทำกันใน แคว้นกาศมีระ มีจำนวนสงฆ์ ๕๐๐ รูป และมีพระปารศวะเป็นประธาน มีพระวสุมิตรเถระเป็นผู้แถลงมติ แต่ในปกรณ์ฝ่ายธิเบตกล่าวว่า มี จำนวนพระอรหันต์ ๕๐๐ องค์ พระโพธิสัตว์ ๕๐๐ องค์และบัณฑิตอีก ๕๐๐ คน มาร่วมชุมนุมสังคายนาด้วย ส่วนสถานที่นั้นคือ “กุณฑลวันวิหาร” ในกาศมีระเหมือนกัน ในวสุพันธุนิทานเล่าว่า เมื่อพุทธปรินิพพาน แล้ว ๕๐๐ ปี มีพระอรหันต์ชื่อ กาตยายนีบุตร ได้ชุมนุมพระอรหันต์ ๕๐๐ องค์และพระโพธิสัตว์อีก ๕๐๐ องค์ ร้อยกรองอภิธรรมปิฎกของ นิกายสราวาสติวาท และได้แต่งคัมภีร์ชุญาณปรัสถาน

อย่างไรก็ตามเราสามารถที่จะสรุปผลของการทำสังคายนาครั้งนั้นได้ดังนี้

๑) ทำที่วัดกุณฑลวันวิหาร แคว้นกัศมีร์ (บางแห่งว่าที่วัดกุวนะ เมืองชาลันธร)

๒) มีพระปารศวะเป็นประธาน (บางเล่มกล่าวว่าพระวสุมิตร)

๓) พระอัศวโฆษ เป็นรองประธาน

๔) พระอรหันต์ ๕๐๐ รูปเข้าร่วมประชุม (มหายานยุคหลังระบุว่ามีบัณฑิตเข้าร่วมอีก ๕๐๐ คน พระโพธิสัตว์อีก ๕๐๐ องค์)

๕) เพื่อกำจัดความขัดแย้งภายในคณะสงฆ์ ๑๘ นิกาย[194]

๖) ได้ใช้ภาษาสันสกฤตขึ้นสู่สังคายนา เนื่องมาจากมีการ แปลงพระไตรปิฎกจากภาษามคธเป็นภาษาสันสกฤต จึงนับเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ที่มีการจดบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรด้วยภาษาสันสกฤต โดยข้อดีของการจารึกพระไตรปิฎกเป็นภาษาสันสกฤตในยุคนี้ก็คือทำให้มีคัมภีร์ตกทอดแพร่หลายไปสู่แวดวงคณาจารย์ปราชญ์ชาวพุทธ ก่อให้เกิดนิกายสันสกฤตฝ่ายมหายาน และนิกายอื่นๆ ที่อาศัยฐานความรู้จากตำราวิชาการทางด้านอภิธรรม มาเป็นหลักในการแต่งคัมภีร์ของนิกายตน

๗) มีการร้อยกรองอรรถาธิบายพระไตรปิฎกขึ้น ๓ คัมภีร์ใหญ่ คือร้อยกรองอรรถกถาพระวินัยปิฎก ชื่อวินัยวิภาษา จำนวนแสนโศลก ร้อยกรองอรรถกถาพระสุตตันตปิฎกชื่ออุปเทศศาสตร์ จำนวนแสนโศลก ร้อยกรองพระอภิธรรมวิภาษาศาสตร์อีก ๑ แสนโศลก

๘) มีการจดจารปกรณ์เหล่านี้ขึ้นเป็นหลักฐาน กล่าวคือพระเจ้ากนิษกะโปรดให้รวบรวมพระคัมภีร์ที่ชำระและบันทึกลงบนแผ่นทองแดงแล้วบรรจุลงในหีบศิลา เก็บรักษาไว้ภายในพระสถูปที่สร้างขึ้นเพื่อการนี้โดยเฉพาะ แล้วโปรดให้พวกมิลักขะซึ่งเป็นชาวพื้นเมือง ทำหน้าที่เป็นพลทหารเฝ้าอารักขาพระคัมภีร์ที่เก็บรักษาไว้ภายในพระสถูปแห่งนี้ภายหลังนักโบราณคดีได้พบผอบจารึกในรัชสมัยของกษัตริย์องค์นี้มีข้อความว่า “ขอต้อนรับคณะสงฆ์ฝ่ายสรวาสติวาท” จึงเป็นหลักฐานยืนยันประกอบ เรื่องราวที่ทำสังคายนาว่าพระองค์เป็นผู้เลื่อมใสนิกายสรวาสติวาทได้เป็นอย่างดี การที่มี

---

[194] พระมหาดาวสยาม

หลักฐานหรือนักวิชาการได้บันทึกว่าพระเจ้ากนิษกะเป็นผู้อุปถัมภ์การสังคายนาของพระพุทธศาสนามหายานจึงเป็นเรื่องที่ยังไม่ตรงกับความจริงมากนัก

๙) นิกายสรวาสติวาทินเป็นนิกายซึ่งทางราชการรับรอง

๑๐) พระเจ้ากนิษกะมหาราชทรงอุปถัมภ์และโปรดให้ส่งสมณทูตแผ่พระศาสนาทั่ว ไปในภูมิภาคอาเซียกลาง

ระยะที่ ๓ ระยะหลังการสังคายนาครั้งที่ ๔

ภายหลังจากการทำสังคายนาเสร็จแล้วสภาพบ้านเมืองของพระเจ้ากนิษกะก็มั่นคง แต่ก็เนื่องมาจากว่าตลอดระยะเวลาในการครองราชย์ของพระเจ้ากนิษกะนั้นทรงทำสงครามมาโดยตลอดทำให้บรรดาแม่ทัพนายกองเกิดความเบื่อหน่ายในที่สุดเมื่อทรงยกทัพไปตีแคว้นทางเหนือเมื่อประมาณ พ.ศ. ๗๐๕ บรรดาแม่ทัพนายกองก็เลยจับพระองค์และปลงพระชนม์เสีย จากนั้นแสงแห่งความเจริญรุ่งเรืองของนิกายสรวาสติวาทินก็เริ่มอับแสงลง

๔.๑๘.๔.๖ นิกายสรวาสติวาทินในยุคเสื่อม

สำหรับนิกายสรวาสติวาทินเมื่อสิ้นยุคสมัยของพระเจ้ากนิษกะแล้วก็เริ่มเสื่อมลงแต่อิทธิพลของพวกง้วยสียังคงธำรงอยู่ จนถึงพุทธศตวรรษที่ ๗ อำนาจของง้วยสีลุกโพลงขึ้นอีกวาระหนึ่งแต่เป็นการลุกโพลงแบบไฟตะเกียงซึ่งจวนหมดน้ำมันและจวนหมดไส้ เป็นการลุกโพลงครั้งสุดท้ายคือในรัชสมัยพระเจ้าวสุเทวะ (ชื่อซ้ำกันเป็น ธรรมดา) เสวยราชย์ตั้งแต่ พ.ศ. ๗๒๘- ๗๖๓ อำนาจของง้วยสี ยังคงมี อยู่แถบบากเตรีย คันธาระ กาศมีระ อาฟกานิสถาน จนกระทั่งถึงพุทธ ศตวรรษที่ ๙ ง้วยสีจึงหมดศักดานุภาพ ด้วยต้องผจญภัยถึง ๒ ด้าน คือทางภาคเหนือต้องรบพุ่งกับทัพเตอร์ก และทางอินเดียเล่า กษัตริย์ ราชวงศ์คุปตะกำลังขยายจักรวรรดิบีบคั้นเข้ามา ผลสุดท้ายง้วยสีเหลือ เพียงอาณาจักรเล็ก ๆ อยู่ในตอนเหนือของเทือกเขาฮินดูกุฏเท่านั้น

สำหรับมูลเหตุของการเสื่อมของนิกายสรวาทสติวาทินในกาษมีระหรือในดินแดนทางเหนือนั้นก็มีสาเหตุอยู่ ๒ ประการหลักก็คือ (๑) สาเหตุภายใน (๒) สาเหตุภายนอก โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

(๑) สาเหตุภายใน สำหรับสาเหตุที่เกิดทำให้นิกายสรวาทสติวาทินเสื่อมก็คือ (๑.๑) เรื่องของการตีความคำสอนที่ขัดแย้งกันของนิกายที่เกิดใหม่ในยุคหลัง ก็คือ นิกาย “มาธยมิกะ” ของมหายานโดยนิกายสรวาทสติวาทินเน้นหลักการหรือคำสอนบนพื้นฐานของพระอภิธรรมในเรื่องของ สรวมฺอสติ คือเห็นว่าสิ่งทั้งปวงมีอยู่ใน ๓ กาล คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต เป็นปรัชญาที่นิกายสรวาทสติวาทินใช้เป็นแกนกลางในการสอนเพื่อก้าวเข้าไปสู่การดับทุกข์ โดยคำสอนนี้ในระยะต่อมาถูกหักล้างโดยนิกายมหายานยุคหลังคือ โยคาจาร และมาธยมิกะ โดยนักปรัชญาที่มีชื่อเสียงของมหายานสองนิกายนี้ก็คือ นาคารชุน อสังคะ อารยเทพ วสุพันธุและท่านอื่น ๆ อีกหลายท่าน กล่าวคือ นิกายสรวาทสติวาทินเห็นว่าความจริง (สัจจะ) มีอยู่ ๒ อย่างหรือเป็นสัจนิยมแบบทวินิยม ส่วนโยคาจารหรือ

มาธยมิกะล้วนเห็นว่าความจริงมีเพียงหนึ่งเดียวเท่านั้น คือโยคาจารมองว่าความจริงมีเพียงสิ่งเดียวก็คือจิต ส่วนมาธยมิกะเห็นว่าความจริงมีเพียงหนึ่งเดียวก็คือ ความว่างหรือสุญญตา ดังนั้น แนวคิดมหายานยุคหลังนี่เองที่เป็นตัวการทำให้คำสอนของนิกายสรวาทสติวาทินถูกลดค่าหรือเสื่อมลง[195]

(๑.๒) เรื่องของความประพฤติของพระภิกษุสงฆ์ในยุคปลายของสรวาสติวาทินเริ่มเสื่อมลง กล่าวคือมีบันทึกบางแห่งของแคชเมียร์ระบุว่าพระสงฆ์ในแคว้นแคชเมียร์ มีความประพฤติในลักษณะเช่นเดียวกับพระสงฆ์ในแคว้นสินธุ์ (ปากีสถาน) คือใช้ชีวิตอย่างชาวโลกและไม่ถูกต้องตามพระวินัยบัญญัติ พระสงฆ์เหล่านั้นเกียจคร้าน เป็นคนที่ไร้ค่าและ เที่ยวเตร่ และถึงแม้ว่าพระสงฆ์เหล่านั้นจะห่มผ้ากาสาวพัสตร์ แต่ก็ฆ่าสัตว์ตัดชีวิต เลี้ยงปศุสัตว์ และมีลูกเมีย ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ พระนางยูกเทวี อัครมเหสีของพระเจ้าเมฆวาหนะทรงสร้างวิหารขึ้น ครึ่งหนึ่งของวิหารจัดให้เป็นที่อยู่ของพระสงฆ์ที่มีความประพฤติดีและไม่มีเมีย ส่วนอีกครึ่งหนึ่งของวิหารจัดให้เป็นที่อยู่ของพระสงฆ์ที่มีลูกเมียและมีทรัพย์สมบัติ ความประพฤติเหลวแหลกของพระสงฆ์เช่นนี้เองที่ถือว่าเป็นความเสื่อมอย่างหนึ่งของนิกายสรวาสติวาทิน

(๒) สาเหตุภายนอก สำหรับสาเหตุภายนอกที่เป็นเหตุของการเสื่อมถอยของนิกายสรวาสติวาทินสามารถพิจารณาได้ดังนี้ (๒.๑) ถูกกำจัดโดยศาสนาพราหมณ์- ฮินดู เนื่องจากว่าศาสนาพราหมณ์- ฮินดูเป็นศาสนาที่เข้าไปเผยแผ่ในแคชเมียร์ก่อนนิกายสรวาสติวาทิน ดังนั้น การเข้ามาของนิกายสรวาสติวาทินในดินแดนแคชเมียร์จึงถูกจับตามองจากพราหมณ์- ฮินดูโดยตลอด แต่ในยุคที่นิกายสรวาสติวาทินกำลังเจริญรุ่งเรืองนั้นพราหมณ์- ฮินดูก็ไม่อาจจะทำอะไรได้ แต่เมื่อสิ้นกษัตริย์ผู้อุปถัมภ์โดยเฉพาะพระเจ้ากนิษกมหาราชแล้วฝ่ายพราหมณ์- ฮินดูก็เริ่มการปราบปรามพระสงฆ์ของนิกายสรวาสติวาทินทันที (๒.๒) ขาดการอุปถัมภ์จากกษัตริย์ กล่าวคือในคราวใดก็ตามที่กษัตริย์ในดินแดนที่ภิกษุนิกายสรวาสติวาทินไปเผยแผ่มีความศรัทธาเลื่อมใส คราวนั้นนิกายสรวาสติวาทินก็จะได้รับการอุปถัมภ์ และมีความเจริญรุ่งเรือง แต่ในคราวใดก็ตามที่กษัตริย์ในดินแดนที่มีภิกษุนิกายสรวาสติวาทินเข้าไปเผยแผ่อยู่ไม่มีพระราชศรัทธาหรือนับถือศาสนาอื่น เช่น ศาสนาพราหมณ์ หรือทรงมีอคติต่อนิกายสรวาสติวาทินกษัตริย์พระองค์นั้นก็จะทำลายพระพุทธศาสนาหรือไม่ให้การอุปถัมภ์ใดๆ เลย ทำให้นิกายสรวาสติวาทินเสื่อมถอยลง เช่น พระเจ้าปุษยมิตรแห่งศุงคะ ที่ทรงครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. ๓๕๖- ๓๙๑ ทรงมีอคติกับพระภิกษุในพระพุทธศาสนาและมุ่งจะทำลายศาสนาพุทธให้สิ้นไปโดยทรงออกกฎหมายว่าจะให้รางวัล ๑๐๐ ดินาร์ (di- nar) แก่ผู้ตัดศีรษะพระภิกษุรูปหนึ่งมาให้ ทำให้

---

[195] อดิศักดิ์ ทองบุญ, **ปรัชญาอินเดีย**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๖), หน้า ๘๘.

พระสงฆ์กลัวภัย จึงพากันหนีจากแคว้นมคธ ไปอยู่ทางแคว้นกาศมีระและคันธาระ หรือพระเจ้าวิกรมาทิตย์แห่งคุปตะ[196]

สมณะเสวี้ยนจัง (พระถังซัมจั๋ง) ได้ธุดงค์ไปอินเดียในปี พ.ศ. ๑๑๗๐[197] ได้บันทึกเอาไว้ว่า พระเจ้าวิกรมาทิตย์ (พ.ศ. ๙๑๔- ๙๕๘) ได้ข่มเหงพระมโนรถ (อาจารย์ของพระวสุพันธุ) เนื่องมาจากพระองค์ไม่พอพระทัย ที่เห็นพระมโนรถเป็นพระที่ร่ำรวยและใช้จ่ายฟุ่มเฟือย จากเหตุที่ พระมโนรถให้รางวัลแก่คนที่ปลงผมและหนวดของท่าน ในคราวหนึ่ง ๆ ครั้งละเป็นจำนวน ๑๐๐,๐๐๐ เหรียญทอง ทำให้พระองค์รู้สึกอับอายที่ตนเป็นกษัตริย์ แต่ไม่อาจทำเช่นนั้นได้ จึงต้องการจะสร้างความอับอายต่อหน้าประชุมชนให้แก่พระมโนรถเช่นกัน พระเจ้าวิกรมาทิตย์ จึงโปรดให้เรียกประชุมนักปราชญ์นอกพุทธศาสนา จำนวน ๑๐๐ คน เพื่อโต้วาทีกับท่านมโนรถ และมีรับสั่งว่า “ถ้าพระมโนรถแพ้การประลองปัญญาในครั้งนี้แล้ว พวกพระสงฆ์ในพุทธศาสนา ก็จะถูกกำจัดสิ้น”

ในการโต้วาทีครั้งนั้น พระมโนรถสามารถเอาชนะนักปราชญ์ฝ่ายตรงข้ามได้ถึง ๙๙ คน แต่ขณะที่กำลังโต้อยู่กับคนที่ ๑๐๐ พระราชาและพวกนอกพุทธศาสนา ได้ก่อกวนการตอบวิสัชนาปัญหาของท่านมโนรถ โดยการร้องเอะอะโวยวายขึ้น พระมโนรถเห็นดังนั้นจึงกัดลิ้นตนเอง แล้วเขียนจดหมายถึงพระวสุพันธุผู้เป็นศิษย์ ว่าให้ช่วยพูดคำตอบแทนตน ด้วยท่านตอบคำถามเพียงลำพังถึง ๙๙ คนแล้ว จึงไม่อาจมีเสียงตอบตะโกนแข่งกับเสียงเอะอะที่จงใจก่อกวนได้และข้อความตอนหนึ่งของท่านมโนรถ ที่เขียนถึงพระวสุพันธุว่า “ไม่มีความยุติธรรมในกลุ่มคนที่มีความลำเอียง” แล้วท่านก็มรณะภาพลง

๔.๑๘.๔.๗ หลักฐานการแยกนิกายตามหลักฐานของฝ่ายบาลี

สำหรับร่องรอยของพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทที่ได้แยกตัวออกไปในคราวหลังการสังคายนาครั้งที่ ๒ เมือง ปี พ.ศ. ๑๐๐ เนื่องจากว่าหลังจากการสังคายนาครั้งที่ ๒ แล้วพระภิกษุในพระพุทธศาสนาในยุคนั้นก็ถูแบ่งออกเป็นเบื้องต้น ๒ นิกายหลักก็คือ (๑) นิกายเถรวาทสายบาลีของพระสัพพัตถกามีและคณะ (๒) นิกายมหาสังฆิกะ ภิกษุชาววัชชีบุตรนี้ได้ถูกคณะพระยสกากัณฑกบุตรขับออกจากหมู่สงฆ์แล้วก็รวบรวมพรรคพวกได้ประมาณ ๑๐,๐๐๐ รูปไปทำสังคายนาต่างหาก

---

[196] ประภัสสร บุญประเสริฐ, ร.ศ., **ประวัติศาสตร์เอเชียใต้**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๔), หน้า ๑๙๔.

[197] พระถังซัมจั๋ง เดิมมีชื่อว่า “เสวี้ยนจัง” (Xuan Zang) ไม่มีบันทึกเกี่ยวกับปีเกิดที่ชัดเจน ท่านจาริกไปสู่ดินแดนพุทธภูมิในปี พ.ศ. ๑๑๗๐ และมี ๓ ทัศนะว่าท่านมรณภาพเมื่ออายุ ๖๓, ๖๕ และ ๖๙ คือ ระหว่าง พ.ศ. ๑๒๐๑ - ๑๒๐๗ ดู อุษา โลหะจรูญ, “ชีวิตและงานของพระถังซัมจั๋ง”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๔๗, หน้า ๙, ๓๒ - ๔๐.

และเรียกการทำสังคายนานั้นว่า “มหาสังฆีติ” [198] ไม่ยอมรับการสังคายนาครั้งแรก ได้ทำการถอดถอนบทบัญญัติหลายข้อ และแต่งพระสูตรและคัมภีร์อื่น ๆ ซึ่งเป็นของทำขึ้นมาใหม่หลายเล่มตามปกรณ์สันสกฤตว่าการแต่งคัมภีร์ขึ้นเองมีที่มาจากมติของท่านมหาเทวะที่เสนอว่าภิกษุในยุคหลังสามารถแต่งคัมภีร์เองได้

สำหรับผลการสังคายนาครั้ง ๒ นี้ก็ก่อให้เกิดการแตกแยกนิกายออกเป็น ๒ นิกายหลักคือ

๑. นิกายเถรวาท ได้แก่ นิกายที่คณะสงฆ์มีพระยสกัณฑบุตรเถระเป็นหัวหน้า ถือวินัยตามแนวพุทธบัญญัติครั้งที่พระมหากัสสปะเป็นประธานทำสังคายนาไว้ พระสงฆ์คณะนี้จึงมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า พวกสถวีระ หรือในเวลาต่อมาถูกพวกมหายานเรียกว่า “พวกหินยาน”

๒. นิกายอาจาริยวาทได้แก่นิกายที่พระภิกษุชาววัชชีบุตรถือตามที่อาจารย์ของตนได้ขึ้นในภายหลัง พระสงฆ์คณะนี้มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “พวกมหาสังฆิกะ”[199]

สำหรับมูลเหตุของการแตกแยกนิกายมีอยู่ ๒ ประการเท่านั้นก็คือ (๑) แตกแยกกันโดยเฉพาะเรื่องพระวินัยหรือข้อปฏิบัติของพระสงฆ์ ที่เรียกว่า ศีลสามัญญตา คือยอมรับและปฏิบัติในสิกขาบทแตกต่างกัน และ(๒) ทิฏฐิสามัญญตา คือ การมีความเห็นในเรื่องพระธรรมวินัยแตกต่างกัน[200] โดยผลจากการแยกนิกายก็สามารถที่จะพิจารณาได้จากแผนภาพดังนี้

---

[198] แต่คัมภีร์พุทธศาสนามหายานจารึกด้วยภาษาสันสกฤต ที่มีชื่อว่า เภทธรรมติจักรศาสตร์ กล่าวว่าสังคายนาครั้งนี้ไม่ใช่สาเหตุมาจากวัตถุ ๑๐ ประการ แต่มาจากมติ ๕ ข้อของพระมหาเทวะ สาเหตุที่แท้จริงมาจากมติเหล่านี้คือ

๑. พระอรหันต์อาจถูกมารยั่วยวนได้ด้วยความฝัน

๒. บุคคลเป็นพระอรหันต์ได้โดยไม่รู้ตัวต้องให้ผู้อื่นพยากรณ์

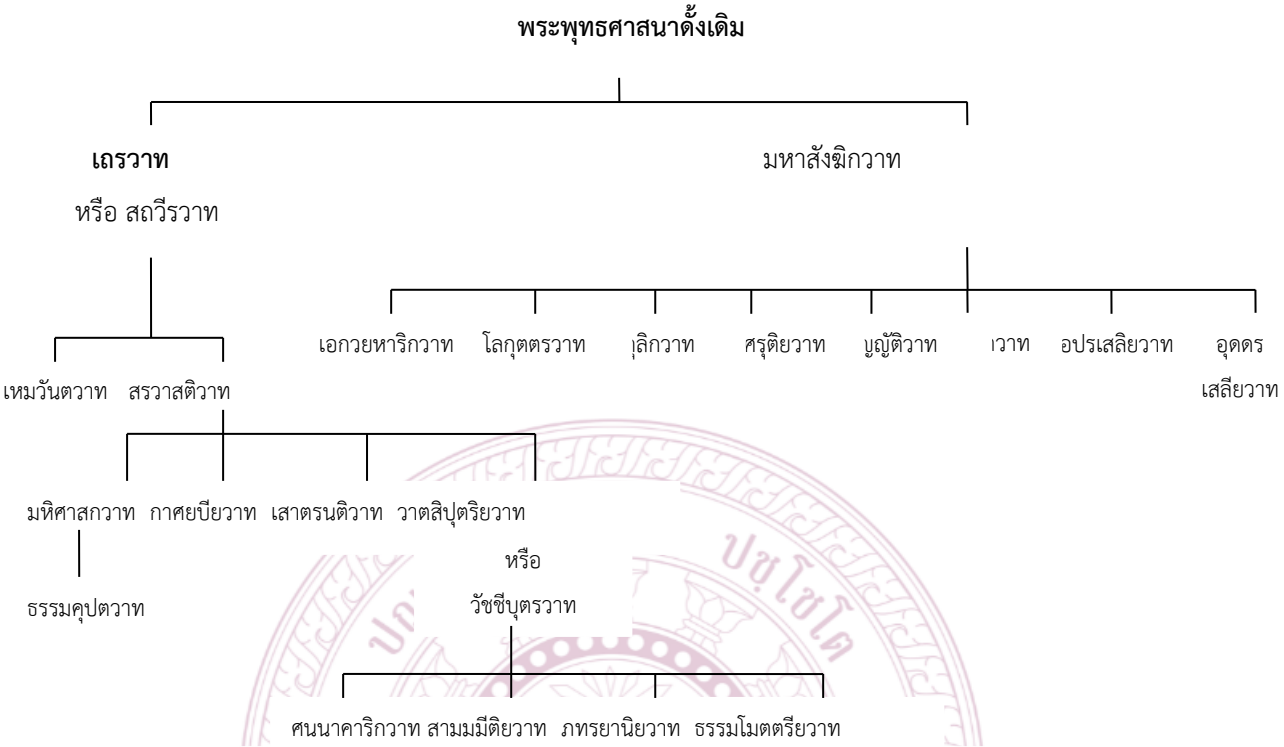
๓. พระอรหันต์ยังมีความสงสัยของพระพุทธเจ้า

๔. บุคคลจะบรรลุพระอรหันต์ได้โดยไม่มีพระพุทธเจ้าไม่ได้

๕. บุคคลจะบรรลุพระอรหันต์ได้ด้วยการเปล่งว่า ทุกข์หนอๆ ดูรายละเอียดใน เสถียร โพธินันทะ, **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**, หน้า ๑๘๘ - ๑๙๑.

[199] จำนง ทองประเสริฐ, **ประวัติพุทธศาสนาในเอเชีย**, อ้างแล้ว, หน้า ๔๓๖ – ๔๓๗.

[200] เสถียร โพธินันทะ, **ชุมนุมพระสูตรมหายาน**, (กรุงเทพมหานคร: บรรณกิจ, ๒๕๒๑), หน้า ฏ.

ภาพที่ 4.52 แสดงการแตกนิกาย ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 2 เป็นต้น รวม 20 นิกาย ถ้านับเถรวาทเป็น

จากแผนภาพจะพบว่าตามปกรณ์สันสกฤตระบุชัดว่า “นิกายสรวาสติวาทิน” นั้นได้แยกตัวออกมาจากเถรวาทและได้ไปเจริญรุ่งเรืองในภาคเหนือและภาคใต้ของอินเดียก่อนที่นิกายนี้จะถูกบดบังรัศมีด้วยแรงพลังของนิกายมหายานนิกายโยคาจาร ของอสังคะและวสุพันธุ และนิกายมาธยมิกะของนาคารชุน ซึ่งถูกพัฒนามาภายหลัง แต่นิกายสรวาสติวาทินนี้ก็ได้ถูกนำมาเผยแผ่ในดินแดนอื่นในยุคหลังก็คือถูกนำไปเผยแผ่ที่อินโดนีเซีย ดังปรากฏในเจดีย์บุโรบุโดที่เล่าเรื่องพุทธประวัติจากคัมภีร์” ลลิตวิสระ”ที่ถูกแกะลักเล่าเรื่องราวรอบเจดีย์บุโรบุโดซึ่งนั่นก็เป็นอีกหลักฐานหนึ่งที่เห็นว่าพระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทินได้ถูกนำออกไปเผยแผ่นอกดินแดนของอินเดีย ซึ่งดินแดนประเทศไทยก็เช่นกันในยุคพุทธศตวรรษที่ ๑๑- ๑๕ นี้ถือว่าเป็นยุคของอิทธิพลของพระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทินที่ได้รับเผยแผ่ไปพร้อม ๆ กับการเดินทางออกนอกประเทศของพ่อค้าและพระภิกษุที่ได้ออกมาเผยแผ่พระพุทธศาสนา และได้นำมาเอาพระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทินนี้มาเผยแผ่ที่เมืองนครปฐมราชบุรี คูบัว พงตึก และอู่ทอง คูเมือง อู่ตะเภา โคกไม้เดน ดงแม่นางเมือง บึงคอกช้าง และท่ากาหรุ้ง ซึ่งเมืองเหล่านี้ในยุครกก็รับอาพระพุทธศาสนาเถรวาทนิกายสรวาสติวาทินเมาเผยแผ่หรือเข้ามาเป็นศาสนาประจำท้องถิ่นของตนเอง โดยหลักฐานที่ชี้ชัดในเรื่องนี้ก็คือ (๑) พระพุทธรูปที่พบที่ดงแม่นางเมือง โคกไม้เดนและจันเสน (๒) พระพิมพ์ที่พบในทั้ง ๕ เมืองก็บ่งนัยถึงพระพิมพ์ที่สร้างมาจากคติของนิกายสรวาสติวาทินทั้งสิ้น (๓) ข้อมูลที่ได้จากจารึกในเมืองทั้ง ๕ ระบุ

ว่าเมืองเหล่านี้นับถือหลักปรัชญาของนิกายสรวาสติวาทิน เช่น เมืองบึงคอกช้างที่จารึกระบุเอาไว้อย่างชัดเจน และนี่ก็คือองค์ความรู้ที่ได้จากการลงพื้นที่วิจัยประการหนึ่ง

๔.๑๘.๕ องค์ความรู้เรื่องความเจริญและความเสื่อมของเมืองโบราณสมัยทวารวดี

สำหรับองค์ความรู้อีกประการหนึ่งที่ได้รับจากการลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่ง ก็ได้พบความรู้หรือความจริงอย่างหนึ่งว่า เมืองหรือชุมชนแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่ง นั้นมีความเจริญและความเสื่อมที่คล้าย ๆ กัน กล่าวคือ (๑) ในเรื่องของความเจริญพบว่า เมืองต่าง ๆ เหล่านี้มีความเจริญมาจากการสร้างสรรค์พัฒนาเมืองของชนชาติมอญและขอมหรือเขมรโบราณที่ได้อพยพมาจากพื้นที่ทางใต้เพื่อแสวงหาพื้นที่ที่ไม่ถูกน้ำท่วมหรือเมืองที่สามารถสร้างเป็นที่อยู่อาศัยตามลุ่มน้ำต่าง ๆ ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งชาวมอญและเขมรโบราณได้มาพร้อม ๆ กับรนักปราชญ์ พระภิกษุและพ่อค้าวานิชเดินทางขึ้นมาแสวงหาที่สร้างเมืองและร่วมกันสร้างเมืองขึ้นมาในที่ใกล้แม่น้ำสายสำคัญเพื่อสะดวกในการค้าขายและการติดสต่อกับพื้นที่ภายนอก โดยการสร้างเมืองนั้นจะต้องอยู่ในกรอบของพื้นที่ที่มีคนเคยอาศัยอยู่มาก่อน และเป็นพื้นที่ลุ่มน้ำสามารถใช้พื้นที่เพื่อการเกษตรกรรมได้ ซึ่งเมืองต่างๆเมือได้ที่ตั้งเมืองแล้วก็ก่อให้เกิดความเจริญได้ในช่วงเวลา ๔๐๐- ๕๐๐ ปี (๒) ในเรื่องของความเสื่อของเมืองพบว่า การเสื่อมถอยของเมืองนั้นเกิดมาจากสาเหตุสำคัญ ๒ ประการ คือ (๑) เกิดการเปลี่ยนแปลงของสายน้ำ กล่าวคือเกิดกรณีสายน้ำเปลี่ยนทิศทาง ซึ่งจะเป็นผลต่อการดำรงชีพของผู้คนในเมือง ซึ่งเมืองที่ปรากฏว่ามีการเปลี่ยนแปลงของสายน้ำที่หล่อเลี้ยงเมืองชัดเจนก็คือ (๑.๑) เมืองจันเสนที่แม่น้ำเจ้าพระยาเกิดการเปลี่ยนแปลงทิศทางทำให้ก่อให้เกิดอุปสรรคในการค้าขายกับเมืองอื่น และเกิดปัญหาด้านการเก็บรักษาน้ำเอาไว้เพื่อการเกษตร เป็นเหตุให้เมืองจันเสนล่มสบายไป (๑.๒) เมืองบึงคอกช้าง ที่น้ำเกิดการเปลี่ยนแปลงทิศทางไม่ไหลเข้ามาในเมืองอีกทำให้เกิดปัญหากับประชากรในเมืองด้านการเกษตรและด้านการค้าขายเป็นเหตุให้เมืองถึงการล่มสลาย (๒) เกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านสังคมและการเมือง กล่าวคือเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖- ๑๘ เกิดการแผ่อิทธิพลมาของขอมเมืองนครโดยมีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองลพบุรีและศรีเทพ เป็นเหตุให้เมืองที่ชาวมอญเคยมีอำนาจได้ถูกสับเปลี่ยนขั้วอำนาจทำให้เกิดความล่มสลายของบางเมืองที่ไม่อาจจะยอมรับกับกระแสของอำนาจใหม่ได้ เป็นผลให้ต้องอพยพและปล่อยให้เมืองกลายเป็นเมืองร้างต่อไป นี่ก็คือองค์ความรู้ใหม่ที่ได้รับจากการลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่งอีกประการหนึ่ง

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัย อภิปรายผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

งานวิจัยฉบับนี้คณะผู้วิจัยมีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ (๑) เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีชุมชน (๒) เพื่อศึกษาเชิงสำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี (๓) เพื่อศึกษาคุณค่าของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี

ผลการวิจัยพบว่า

วัตถุประสงค์ข้อที่ (๑) พบว่า แนวคิดเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีนั้นจะพบว่าเป็นแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับ (๑) สิ่งแวดล้อมซึ่งหมายถึงบริบทของพื้นที่ที่อยู่ภายในของแหล่งโบราณคดี เช่น ชุมชน วัดหรือพื้นที่ใช้สอยภายในวัดหรือแหล่งโบราณคดีนั้น ๆ โดยที่สิ่งแวดล้อมนั้นจะเป็นสิ่งแวดล้อมที่ก่อให้เกิดผลดีหรือผลที่ไม่ดีกับแหล่งโบราณคดีนั้นก็ได้ โดยที่สิ่งแวดล้อมนั้นโดยมากก็สามารถแบ่งออกได้เป็น ๒ ประการหลักก็คือ สิ่งแวดล้อมที่เกิดเองตามธรรมชาติ ป่าไม่ ภูเขา หรือดินฟ้าอากาศ เป็นต้น และ (๒) สิ่งแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้น ได้แก่ ชุมชนเมือง สิ่งก่อสร้าง โบราณสถาน ศิลปกรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณี และวัฒนธรรม ฯลฯ เป็นต้น โดยสิ่งแวดล้อมทั้งสองประการนั้นถือว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่จะส่งผลกระทบต่อมนุษย์หรือหากพิจารณาจากแหล่งโบราณคดีก็จจะพบว่าสิ่งแวดล้อมทั้งสองประการนั้นล้วนมีผลกระทบต่อแหล่งโบราณคดีก็ได้ (๒) แหล่งโบราณคดีหมายถึง อสังหาริมทรัพย์ซึ่งโดยอายุหรือโดยลักษณะแห่งการก่อสร้าง หรือโดยหลักฐานเกี่ยวกับประวัติของอสังหาริมทรัพย์นั้น เป็นประโยชน์ในทางศิลปะ ประวัติศาสตร์ หรือโบราณคดี ทั้งนี้รวมถึงสถานที่ที่เป็นแหล่งโบราณคดี แหล่งประวัติศาสตร์ และอุทยานประวัติศาสตร์ด้วย โดยแหล่งโบราณคดีนั้นถือว่าเป็นเขตพื้นที่ที่เป็นศาสนสถานหรือแหล่งชุมชนโบราณที่เคยมีคนอยู่อาศัยและสร้างความเจริญมาก่อนนับอายุก็ได้หลายร้อยปี ซึ่งแหลงโบราณคดีนั้นถือว่าเป็นสมบัติของชาติหรือเป็นสมบัติของแผ่นดินที่มีหน่วยงานของรัฐก็คือกรมศิลปากรเป็นผู้ที่มีหน้าที่ในการเข้าไปจัดการในเรื่องของการดูแลรักษาภายใต้กฎหมายของกรมศิลปากรนั้น

สำหรับแนวคิดเรื่องสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีเป็นการศึกษาถึงประเด็นที่เกี่ยวข้องกับกับเรื่องของพื้นที่โดยรอบ ๆ ของแหล่งโบราณคดีแต่ละแห่งว่าเป็นพื้นที่ที่ทีสิ่งแวดล้อมเป็นอย่างไรมี

ความเกี่ยวพันกันอย่างไร เช่น แหล่งโบราณคดีนั้นถูกปกคลุมไปด้วยป่าไม้ หรือถูกรุกล้ำด้วยประชาชนหรือชุมชนหรือไม่ ซึ่งคำถามเหล่านี้ก็ถือว่าเป็นคำถามที่เกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีที่มุ่งศึกษา ซึ่งการศึกษาสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีนั้นก็เพื่อเป็นการเข้าไปศึกษาบริบทของพื้นที่ตั้งของแหล่งโบราณคดีว่ามีสิ่งแวดล้อมเป็นอย่างไร เช่น ชุมชนเอื้อต่อการอนุรักษ์แหล่งโบราณคดีนั้นหรือไม่ หรือว่าประชาชนมุ่งที่จะรุกล้ำพื้นที่ของแหล่งโบราณคดีหรือเข้าไปทำลายโบราณสถานและโบราณวัตถุเพื่อผลประโยชน์ของตนหรือไม่ โดยประเด็นคำถามเหล่านี้ล้วนเป็นคำถามที่เกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีแทบทั้งสิ้น

วัตถุประสงค์ข้อที่ (๒) พบว่า จากการการลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีก็พบว่า หากพิจารณาในแง่ของ (๑) พื้นที่ที่พบแหล่งโบราณคดี จะพบว่าในพื้นที่ของจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีนั้นมีพื้นที่ที่เป็นแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีอยู่เป็นจำนวนมากถึง ๑๘ แห่งดังนี้คือ

๑. เมืองโบราณจันเสน บ้านโคกไม้เดน ตำบลจันเสน อำเภอตาคลี จังหวัดนครสวรรค์

๒. เมืองบน บ้านโคกไม้เดน ตำบลท่าน้ำอ้อย อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์

๓. เมืองธานยบุรี (ดงแม่นางเมือง) ตำบลดงแม่นางเมือง อำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์

๔. เมืองดอนคา (โคกปราสาท) ตำบลดอนคา อำเภอท่าตะโก จังหวัดนครสวรรค์

๕. เมืองไพศาลี บ้านหนองไผ่ไพสาลี ตำบลสำโรงชัย อำเภอไพศาลี จังหวัดนครสวรรค์

๖. เมืองห้วยดุก ตำบลนิคมเขาบ่อแก้ว อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์

๗. เมืองนางเล็กหรือเมืองนางเหล็ก บ้านดงเพิ่ม ตำบลดงหวาย จังหวัดนครสวรรค์

๘. เมืองทัพชุมพล บ้านทัพชุมพล ตำบลหนองกรด อำเภอเมือง จังหวัดนครสวรรค์

๙. เมืองประคำ บ้านโคกเดื่อ ตำบลโคกเดื่อ อำเภอไพศาลี จังหวัดนครสวรรค์

๑๐. ชุมชนโบราณบ้านหนองวัดตากลาน ตำบลห้วยหอม อำเภอตาคลี จังหวัดนครสวรรค์

๑๑. เมืองโบราณที่บ้านหัวถนนกลาง (เมืองสระแก้ว) อำเภอท่าตะโก จังหวัดนครสวรรค์

๑๒. เมืองโบราณที่บ้านหนองเนิน (๑) ตำบลหัวถนน อำเภอท่าตะโก จังหวัดนครสวรรค์

๑๓. เมืองการุ้ง ตำบลวังหิน อำเภอบ้านไร่ จังหวัดอุทัยธานี

๑๔. เมืองบึงโคกช้าง (บึงคอกช้าง) ตำบลไผ่เขียว อำเภอสว่างอารมณ์ จังหวัดอุทัยธานี

๑๕. เมืองทุ่งประจาน (เมืองโบราณบ้านในคู) ตำบลดงขวาง อำเภอหนองขาหย่าง จังหวัดอุทัยธานี

๑๖. ชุมชนโบราณบ้านท่าท่อง บ้านท่าทอง ตำบลน้ำซึม อำเภอเมือง จังหวัดอุทัยธานี

๑๗. ชุมชนบ้านพังเตย บ้านตีนเขา ตำบลเนินแวง อำเภอเมือง จังหวัดอุทัยธานี

๑๘. ชุมชนบ้านหลุมเข้า บ้านหลุมเข้า อำเภอหนองขาหย่าง จังหวัดอุทัยธานี

แต่ที่นำมาเป็นพื้นที่ศึกษาในสองจังหวัดนั้นเพียง ๕ แห่ง ซึ่งมีภายในจังหวัดนครสวรรค์ ๓ แห่ง และอุทัยธานี ๒ แห่ง คือ

๑. เมืองโบราณจันเสน บ้านโคกไม้เดน ตำบลจันเสน อำเภอตาคลี จังหวัดนครสวรรค์

สำหรับเมืองโบราณจันเสนนั้นถือว่าเป็นเมืองโบราณที่มีความสำคัญมากเนื่องจากว่าเมืองโบราณจันเสนนั้นเป็นเมืองที่มีลักษณะสำคัญดังนี้ คือ (๑) เป็นเมืองที่เกิดมาจากชุมชนเมืองในยุคก่อนประวัติศาสตร์ก็คือแหล่งโบราณคดีบ้านใหม่ชัยมงคล ซึ่งอยู่ไม่ไกลจากเมืองจันเสนมากนักทำให้เห็นว่าการสร้างเมืองหรือชุมชนขึ้นมาของคนโบราณนั้นไม่ได้มีฐานคิดหรือแนวทางการสร้างที่ห่างไกลจากพื้นที่การสร้างเมืองของคนในอดีตเลย (๒) เป็นเมืองเกิดมาจากการยึดเอาชัยภูมิพื้นที่ที่อยู่ใกล้กับแห่งน้ำก็คือ แม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิมที่ไหลผ่านไม่ไกลจากตัวเมืองและเมืองก็ได้ใช้แม่น้ำนี้ในการค้าขาย เดินทางและอุปโภคบริโภคมาเป็นระยะเวลานาน จนเมื่อแม่น้ำเจ้าพระยาได้เปลี่ยนทิศทางก็เป็นเหตุให้เมืองจันเสนถึงกับต้องร้างไปเพราะไม่มีน้ำเป็นปัจจัยในการเลี้ยงชีพ

สำหรับประชาชนที่สร้างเมืองและอยู่ร่วมกันในเมืองจันเสนนี้ถือว่าเป็นเมืองที่มีชาวมอญ-ขอมอยู่กันเป็นจำนวนมาก แต่ดูเหมือนว่าชาวมอญจะมีจำนวนมากกว่า โดยเมืองจันเสนก็เป็นอีกหนึ่งในหลายเมืองในยุคทวารวดีที่มีการอพยพมาจากเมืองชายทะเล เช่น เมืองคูบัว เมืองนครปฐม หรือเมืองพงตึกหรือเมืองอู่ทองในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ เป็นต้นมา และหาพิจารณาอีกแง่หนึ่งก็จะพบว่าเมืองจันเสนนั้นประชาชนชาวมอญ-ขอมนั้นน่าจะอพยพมาจากเมืองละโว้และศรีเทพมากกว่า เพราะมีหลักฐานก็คือมีร่องรอยของการนับถือ “ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู” ซึ่งถือว่าเป็นอิทธิพลที่ได้รับมาจากเมืองที่เป็นศูนย์กลางของระบบวัฒนธรรมหรือเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรทวารวดีในดินแดนภาคกลาง เพราะมีข้อความปรากฏในตราดินเผาที่ระบุถึงเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ฮินดูอันเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงให้เห็นว่ามีร่องรอยของศาสนาพราหมณ์ฮินดูในเมืองจันเสนมานาน หรือน่าจะมีร่วมกันกับพระพุทธศาสนาเถรวาทนิกายสรวาสติวาทิน ซึ่งมีหลักฐานถึงอิทธิพลของพระพุทธศาสนานิกานสรวาสติวาทินที่ปรากฏมาพร้อม ๆ กับศิลปะของราชวงศ์คุปตะของอินเดียก็คือพบพระพุทธรูปยืนแสดงวิตรรกะมุทรา อันเป็นอิทธิพลของศิลปะคุปตะที่เข้ามนดินแดนแห่งนี้ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒

นอกจากนั้นจะพบว่าในเรื่องของคติความเชื่อนี้ชาวจันเสนหรือไม่ก็เป็นชาวอินเดียที่มีความเชื่อในเรื่องของท้าวกุเวร ซึ่งพบศิลปะวัตถุชิ้นนี้ในเมืองจันเสนซึ่งหลายท่านเชื่อว่าเป็นเครื่องรางของพ่อค้าอินเดียที่นำติดตัวมาจากการเดินทางค้าขายทางทะเล ซึ่งเครื่องรางประเภทนี้พ่อค้าชาวอินเดียจะพกกัน ซึ่งจากหลักฐานของศิลปวัตถุที่พบในเมืองจันเสนนี้ถือว่าเป็นศิลปะที่ส่ง

แสดงถึงความเจริญทางด้านศาสนามาก เพราะมีทั้งศาสนาพราหมณ์-ฮินดูและพระพุทธศาสนาเถรวาทนิกายสรวาสติวาทิน

นอกจากนั้นเมืองจันเสนโบราณนั้นก็จะพบว่าการเปลี่ยนแปลงของแม่น้ำก็คือแม่น้ำเจ้าพระยาเดิมได้มีการเปลี่ยนทิศทางเป็นเหตุให้เมืองนี้ถึงการล่มสลาย แต่ถึงอย่างนั้นก็ตามเมืองๆนี้ก็ได้รับการฟื้นฟูมาในยุคหลังโดยกลุ่มคนที่อพยพเข้ามาอาศัยในยุคปัจจุบันก็คือกลุ่มคนจีน ลาว และคนในท้องถิ่นที่ได้ร่วมกันฟื้นฟูวัฒนธรรมเมืองจันเสนขึ้นมา จนสามารถรักษาร่อยรอยความเจริญของเมืองจันเสนเอาไว้ได้มาจนถึงทุกวันนี้

๒. เมืองบน บ้านโคกไม้เดน ตำบลท่าน้ำอ้อย อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์

โดยที่เมืองบนหรือเมืองโคกไม้เดนนี้ถือว่าเป็นเมืองที่มีความเก่าแก่คือเชื่อว่ามีชุมชนของมนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์อาศัยอยู่มาก่อน กล่าวคือ มีแหล่งชุมชนเมืองเขาบ่อพลับตำบลม่วงหัก ซึ่งอยู่ห่างจากเมืองโคกไม้เดนไปทางใต้ประมาณ ๕-๖ กิโลเมตรก็จะมีชุมชนของชาวเมืองโบราณยุคก่อนประวัติศาสตร์อยู่ ซึ่งมีหลายท่านสันนิษฐานว่าบรรพบุรุษของชาวเมืองบนนั้นมาจากเขาบ่อพลับ หรือชาวเมืองบนนั้นย้ายมาจากเขาบ่อพลับ แต่ข้อสันนิษฐานนี้ก็ไม่สอดรับกับชนเผ่าที่มาสร้างเมืองที่เมืองโคกไม้เดนที่โดยส่วนมากเป็นชาวมอญ-เขมรโบราณที่เชื่อว่าอพยพมาจากเมืองนครปฐมและเมืองอู่ทอง สุพรรณบุรี แต่ถึงอย่างนั้นก็ปรากฏว่าเมืองบนนี้ได้เริ่มก่อตัวมาตั้งแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖ ซึ่งชาวเมืองโคกไม้เดนนี้ถือว่าเป็นผู้ที่นับถือพระพุทธศาสนาเถรวาทนิกายสรวาสติวาทิน ซึ่งเป็นพระพุทธศาสนาเถรวาทสายสันสกฤต และพบว่าเมืองนี้แม้จะใช้ภาสันสกฤตเป็นภาษาสื่อสารแต่ก็จะพบว่ามีการใช้อักษร ๒ ชนิดในการบันทึกคำสอนหรือเรื่องราวในบ้านเมืองโดยอักษรนั้นก็คือ (๑) อักษรปัลลวะ ซึ่งเป็นอักษรของคนมอญ และ (๒) อักษรขอมโบราณ ซึ่งผู้ที่ใช้บันทึกก็คือ “ชาวขอมโบราณ โดยที่ชาวขอมและมอญนั้นได้อาศัยอยู่ร่วมกันในเมืองโคกไม้เดนนี้โดยไม่มีข้อขัดแย้งใดๆ และเมื่อพระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทินได้เผยแผ่เข้ามาที่เมืองโคกไม้เดนนี้แล้ว ชาวเมืองก็ได้มีการสร้างอารามทางพระพุทธศาสนาขึ้นเป็นจำนวนมาก โดยจากการขุดค้นของนักโบราณคดีก็พบว่าสาสนสถานและโบราณวัตถุเกี่ยงข้องกับพระพุทธศาสนาจำนวนมาก โดยเฉพาะเจดีย์ พระพุทธรูปและพระพิมพ์ที่มีศิลปะสมัยคุปตะในลักษณะเดียวกันกับที่พบในเมืองดงแม่นางเมือง และเมืองจันเสน หรือเมืองท่าการ้ง

อนึ่ง ในแง่ของศาสนาและความเชื่อนิกายสรวาสติวาทิน เมื่อเข้ามาเผยแผ่พระศาสนาที่เมืองโคกไม้เดนแล้วได้เน้นการสอนเรื่องการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ ซึ่งปรากฏในชาดก โดยสรวาสติวาทินได้ยกเอา “ฉัททันตชาดก” ซึ่งว่าด้วยเรื่องของพระยาช้างฉัททันต์ โดยพระนิกายสรวาสติวาทินกำหนดให้ “ภูเขาไม้เดน” หรือที่เรียกว่าภูเขาของพระยาช้างฉัททันต์เป็นภูศักดิ์สิทธิ์และเป็นภูเขาที่เป็นที่มียอดเขา ๗ ยอดเท่ากับภูเขาของพระยาฉัททันต์ในชาดก และได้ก่อสร้างเจดีย์หรือตั้งของอารามของนักบวชในพระพุทธศาสนาบนภูเขานั้น และให้ภูเขาไม้เดนเป็นที่บำเพ็ญบุญของชาวเมืองที่จะได้บำเพ็ญบารมีด้วยการข้ามภูเขาไปพบกับพระโพธิสัตว์ โดยหลักฐานยืนยันความเชื่อดังกล่าวก็คือ ๑.ภูเขาไม้เดนมียอดเขา ๗ ยอด แต่ละยอดจะก่อเจดีย์เอาไว้ ๒.ด้านล่างของภูเขาได้สร้างเจดีย์ฉัททันต์เป็นอนุสรณ์ของพระยาช้างฉัททันต์ พร้อมด้วยขุดสระเพื่อเป็นสัญลักษณ์ของพระยาช้างฉัททันต์ นอกจากนั้นยังขุดสระสองพี่น้องเอาไว้อีก โดยที่สระน้ำดังกล่าวเป็น

สระของภรรยาของพระยาช้าง ๒ เชือก คือ นางมหาสุทภัททา และนางจุลสุภัททา ซึ่งมันเข้าได้กับความจริงในเนื้อเรื่องของชาดกที่ปรากฏในคัมภีร์ชาดกภาคภาษาสันสกฤตของนิกายสรวาสติวาทิน ๓. นักพรตหรอนักบวชของนิกายนี้จึงได้ให้ชาวเมืองหรือสอนชาวเมืองว่าภูเขานี้เป็นภูเขาของพระยาช้างฉัททันต์ ซึ่งหากใครจะประสงค์ที่จะบำเพ็ญบารมีก็สามารถที่จะข้ามภูเขา ๗ ยอดนี้มากราบไหว้พระยาช้างฉัททันต์ได้ ดังนั้น เมืองโคกไม้เดนหรือเมืองบนจึงได้กลายมาเป็นเมืองทางด้านพระพุทธศาสนาที่มีภูเขาศักดิ์สิทธิ์ชื่อว่าภูเขาพระยาช้างฉัททันต์ ดังนั้น เมื่อมีการขุดค้นเมืองโบราณโดยเฉพาะบนยอดเขาจึงได้พบซากของเจดีย์หรือสถูปจำนวนมากบนภูเขาไม้เดนนั้น

อนึ่ง เมืองบนหรือเมืองโคกไม้เดนนี้ถือว่าเป็นเมืองประวัติศาสตร์ของจังหวัดนครสวรรค์เนื่องจากว่ามีหลักฐานยืนยันว่าเมืองนี้เป็นเมืองที่พักของพระนางเจ้าจามเทวีผู้เป็นกษัตริย์ของเมืองหริภุญชัย โดยเมื่อพุทธศตวรรษที่ ๑๒ พระนางได้เสด็จมาไปครองเมืองหริภุญชัยในขณะที่พระนางทรงพระครรภ์อยู่ ๓ เดือน โดยทรงเสด็จมาพักที่เมืองโคกไม้เดนนี้ก่อนที่พระนางจะเสด็จขึ้นเหนือไปครองเมืองหริภุญชัยต่อ และเมืองๆนี้ตามหลักฐานเชิงตำนานระบุว่าคือเมือง “พระบาง” อันเป็นชื่อเดิมของเมืองนครสวรรค์ในยุคสมัยสุโขทัย ดังนั้น เมืองโคกไม้เดนจึงถือว่าเป็นเมืองที่มีความสำคัญมาก

อย่างไรก็ตามจากการศึกษาก็จะพบว่าเมืองโคกไม้เดนนี้ได้ถึงการล่มสลายไปในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ภายหลังจากการขยายอำนาจของขอมเมืองพระนครขึ้นมาครอบครองเมืองเหล่านี้ไปจนถึงสุโขทัย และเมื่อขอมเสื่อมอำนาจลงสุโขทัยก็ได้เป็นเมืองหลักที่แผ่อำนาจมาปกครองก้ทำให้เมืองโคกไม้เดนนี้ได้ถึงการล่มสลายไป

๓. เมืองธานยบุรี (ดงแม่นางเมือง) ตำบลดงแม่นางเมือง อำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์ สำหรับเมืองธานยบุรีหรือเมืองดงแม่นางเมืองนี้ถือว่าเป็นเมืองที่มีความสำคัญอีกเมืองหนึ่งในสมัยทวารวดี โดยเมืองนี้ในช่วงแรกถูกปกครองโดยชาวอินเดียและชาวมอญที่อพยพมาจากนครปฐมหรือมาจากเมืองอู่ทองสุพรรณบุรี โดยชาวเมืองเป็นชาวมอญและขอมโบราณ ได้ร่วมกันสร้างเมืองขึ้นมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒ เป็นต้นมา โดยเมืองมีลักษณะสำคัญก็คือเป็นเมืองที่มีการค้าขายกับชาวจีนมากที่สุด เพราะพบเศษกระเบื้องโถน้ำชาและเครื่องใช้ของชาวจีนเป็นจำนวนมาก แสดงให้เห็นว่าเมืองนี้มีการค้ากับชาวจีนมาเป็นเป็นระยะเวลานานมาก และชาวจีนก็คือคนอีกกลุ่มที่มาอาศัยอยู่ในเมืองนี้ แต่คนจีนนั้นไม่มีอิทธิพลต่อสภาพของการเมืองและการปกครองจะเน้นการค้าขายกับชาวอินเดียใต้เท่านั้น ซึ่งชาวมอญเป็นผู้ปกครองยุคแรกของเมืองนี้นานเท่าไหร่ไม่ทราบ แต่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ เป็นต้นมา ก็ปรากฏว่าเมืองนี้ได้ถูกปกครองโดยชาวขอมหรือเขมรที่อพยพมาจากทางภาคใต้ของไทย โดยราชวงศ์ที่ขึ้นมาปกครองหรือมามีอำนาจเหนือเมืองนี้ก็คือ “ราชวงศ์มหาราชาธิราช” ซึ่งมาจากเมืองนครศรีธรรมราช โดยในยุคนั้นให้ถือว่า “เมืองธานยะบุรี” นี้เป็นเมืองในขอบเขตอำนาจของตระกูลศรีธรรมาโศกราช และนัยว่าเป็นเมืองที่มีความสำคัญมากขนาดเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชถึงกับอัญเชิญเอาพระอัฐิของพระราชบิดาของพระองค์มาประดิษฐานไว้ที่สถูปที่เมืองธานยะบุรีนี้และทรงมีพระกระแสรับสั่งให้พระเจ้าสุนัตบริจาคที่ดินเป็นทานเพื่ออุทิศส่วนบุญให้กับพระราชบิดาของพระองค์ด้วย แสดงให้เห็นว่าเมืองธานยะบุรีมีความสำคัญมากในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ดังปรากฏใจจารึกภาษาสันสกฤตบันทึกด้วยภาษาขอมโบราณว่าตรงกับปีพ.ศ.๑๗๑๐

ซึ่งนี่เป็นหลักฐานยืนยันว่าเมืองดงแม่นางเมืองนั้นมีที่มาและมีร่องรอยของประวัติที่เกี่ยวเนื่องหรือเชื่อมโยงกับพื้นที่หรืออาณาจักรของสมัยทวารวดีในประเทศไทย

อนึ่ง ในแง่ของที่มาของชื่อเมือง ๆ นี้ถือว่าเป็นเมืองที่มีชื่อหรือที่มาเกี่ยวเนื่องกับตำนานของการครองเมืองของกษัตริย์มอญที่เป็นผู้หญิงในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔ ที่ถูกกษัตริย์ที่เป็นผู้ชายได้ยกทัพมาขออภิเษกกับนาง แต่นางออกอุบายที่จะไม่ตอบรับการอภิเษกกับเจ้าชายต่างเมืองจึงได้ ออกอุบายว่าให้เจ้าชายแต่ละเมืองสร้างถนนจากเมืองตนมาให้ถึงเมืองนางหากใครสร้างถนนมาถึงก่อนก็จะอภิเษกกับเจ้าชายพระองค์นั้น แต่ก็ปรากฏว่าพระนางอาศัยระยะเวลาที่เจ้าชายสร้างเมืองได้เสด็จหนีไปอยู่ที่เมืองอื่นโดยที่เจ้าชายทั้งสามไม่ทรงทราบ เป็นผลทำให้เมืองนั้นกลายมาเป็นเมืองร้างไปในที่สุด และนี่ก็คือความเป็นมาของชื่อเมืองว่า “ดงแม่นางเมือง” ซึ่งปรากฏการณ์ที่ผู้หญิงเป็นผู้ปกครองเมืองนี้ถือว่าเป็นเรื่องที่เป็นไปได้ เพราะในยุคสมัยทวารวดีเมืองสำคัญๆจะมีคติยกเมืองให้ผู้หญิงไปเป็นผู้ปกครองเมือง เช่น เมืองหริภุญชัยที่อัญเชิญพระนางจามเทวีเสด็จไปเป็นผู้ปกครองเมือง ในยุคของเมืองแม่นางเมืองในยุคเดียวกันนั้นก็เช่นเดียวกัน อาจจะเป็นไปได้ว่าผู้ปกครองเมืองทวารวดีที่ดงแม่นางเมืองในยุคแรกนั้นน่าจะเป็นสตรีเป็นผู้ปกครอง ซึ่งเมื่อนางผู้ปกครองเมืองหนีไปแล้วต่อมาขอมก็ได้เข้ามามีอิทธิพลแทนและปกครองเมืองโดยผู้ชายแทนการให้ผู้หญิงเป็นผู้ปกครองตั้งแต่นั้นมา โดยเมื่อชาวขอมปกครองเมืองนี้ก็มีความเจริญเรื่อยมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ก็ได้ถึงการล่มสบายเพราะอำนาจของเมืองใหญ่หรือเกิดภาวะแห้งแล้งหรือสายน้ำเกิดการเปลี่ยนทิศทางทำให้ชาวเมืองอดอยากก็จึงได้อพยพย้ายเมืองไปที่อื่น หรือเกิดสงครามแล้วก่อให้เกิดการทำลายเมืองเป็นต้นจึงเป็นเหตุเมืองถูกทำลายและล่มสลายในที่สุด

ในแง่ของศาสนาหรือการนับถือศาสนาจะพบว่าชาวเมืองดงแม่นางเมืองในยุคที่มอญปกครองนั้นชาวเมืองดงแม่นางเมืองในยุคแรกนั้นนับถือพระพุทธศาสนาเถรวาทนิกายสรวาสติวาทินหรือเถรวาทสายสันสกฤต ซึ่งมีหลักคำสอนสำคัญก็คือการชื่อว่าขันธ์ ๕ มีอยู่ในกาลทั้งสามก็คืออดีตปัจจุบันและในอนาคตขันธ์ ๕ มีอยู่โดยไม่มีการเปลี่ยนแปลง ซึ่งเราเรียกนิกายนี้ว่า สัพพัตถิกวาท ซึ่งพระพุทธศาสนานิกายนี้ไม่ได้มีอะไรที่แตกต่างไปจากนิกายเถรวาทเดิมจะแตกต่างเฉพาะ (๑) เรื่องที่เห็นว่าขันธ์ ๕ มีอยู่ทั้ง ๓ กาล และ (๒) เน้นหลักการทำบุญและบำเพ็ญบารมีมากกว่าที่จะเน้นในเรื่องอื่น ซึ่งความเชื่อเรื่องบุญนี้ก็มีปรากฏในถ้อยคำในจารึกบนเหรียญสมัยทวารวดีว่า “ศฺรี ทฺวารวตีศฺวร ปุณฺย” แปลว่า “พระเจ้าศรีทวารวดีผู้มีบุญอันประเสริฐ” ซึ่งคำว่าบุญที่ว่านี้ก็เกิดมาจาก (๑) การให้ทาน รักษาศีลและเจริญภาวนา (๒) การบำเพ็ญบารมีเพื่อปรารถนาความเป็นพระพุทธเจ้าหรือพระสาวกของพระพุทธเจ้าในอนาคต นั่นเอง ซึ่งคำสอนในหลักการทั้ง ๒ ประการนี้เองที่เป็น “ใจความสำคัญของคำสอนของนิกายสรวาสติวาทินที่สอนประชาชนชาวทวารวดีมาโดยตลอด

อนึ่ง หลักฐานที่ยืนยันความเป็นเมืองที่นับถือพระพุทธศาสนาเถรวาทนิกานสรวาสติวาทินก็คือ การพบพระพุทธรูปแกะสลักจากหินทรายที่มีการแสดง “วิตรรกะมุทรา”ตามลักษณะของพุทธรูปที่ได้รับอิทธิพลมาจากช่างในสมัยคุปตะ ซึ่งพระพุทธรูปในลักษณะนี้ก็พบที่เมืองโบราณจันเสนและเมืองดงแม่นางเมือง ส่วนประเด็นเรื่องของความเจริญและความเสื่อมนั้นจะพบว่าเมืองดงแม่นางเมืองนี้เจริญทั้งในยุคของมอญและเขมร แต่ในภาวะของความเสื่อมถอยนั้นมาจากหลายสาเหตุก็คือ (๑) มาจากสภาพการเปลี่ยนแปลงของพื้นที่หรือตัวเมือง (๒) เกิดการเปลี่ยนแปลงของสภาพดินฟ้า

อากาศ เช่น ความแห้งแล้ง (๓) เกิดจากภาวะสงครามที่มีการขยายอาณาเขตของอาณาจักรใหม่ๆที่เกิดขึ้น เช่น อาณาจักรเขมร อาณาจักรสุโขทัยเป็นต้น (๔) เกิดจากภาวะของโรคระบาด ซึ่งถือว่าเป็นเรื่องที่มีความสำคัญต่อการล่มสลายของเมืองได้เช่นเดียวกัน

๔. เมืองบึงโคกช้าง (บึงคอกช้าง) ตำบลไผ่เขียว อำเภอสว่างอารมณ์ จังหวัดอุทัยธานี สำหรับเมืองโบราณสมัยทวารวดีอีกเมืองหนึ่งของจังหวัดอุทัยธานีที่น่าสนใจและเป็นเมืองที่มีความชัดเจนในเรื่องของ “กระแสการนับถือพระพุทธศาสนาเถรวาทนิกายสรวาสติวาทินมากที่สุดเพราะในเมืองนี้ค้นพบจารึกอักษรปัลลวะภาษาสันสกฤตที่ระบุถึงคำว่า “ปรัชญา” ในจารึกหลักที่ ๑ ว่า“วรปรัชญวาระ” แปลว่า “สมัยที่ปรัชญาเป็นเลิศ” ซึ่งคำว่าปรัชญาในที่นี้ก็คือหลักปรัชญาคำสอนของนิกายสรวาสติวาทินนั่นเอง นอกจากนั้นยังกล่าวถึงบุญในจารึกหลักที่ ๒ ว่า “ปุญญสิธเคลา” แปลว่า “บุญย่อมส่งเสริมนักพรต”ซึ่งหลักปรัชญาในที่นี้หมายถึงปรัชญาของนิกายสรวาสติวาทิน ที่ว่าด้วยเรื่องของ “สรวม สติ” หมายถึงสรรพสิ่งในที่นี้หมายถึงขันธ์ ๕ นั้นมีอยู่ตลอด ๓ กาลคือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต และคำสอนเรื่องบุญที่นิกายนี้เน้นมากเรื่องของการทำบุญด้วยการสร้างบารมีหรือบำเพ็ญบารมีแบบเดียวกันกับพระโพธิสัตว์ที่ทรงบำเพ็ญมาแล้ว เหตุที่นิกายนี้เน้นเรื่องชาดกในกรณีการทำบุญด้วยการบำเพ็ญบารมีเนื่องจากว่านิกายนี้เกิดมาในช่วงที่มีการตีความคำสอนและพยายามที่จะพัฒนาตัวเองไปสู่แนวคิดแบบมหายานในระยะต่อไป ซึ่งนิกายนี้ได้เข้ามาเผยแผ่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและแม่น้ำสะแกกรังในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ เป็นต้นมา และเมืองบึงคอกช้างนี้ก็ถือว่าเป็นเมืองที่อยู่ลึกเข้าไปในพื้นที่ของลุ่มแม่น้ำสะแกรกรังทำให้กลายมาเป็นเมืองที่เป็นศูนย์กลางการศึกษาของนิกายสรวาสติวาทินอย่างแท้จริง

สำหรับเมืองนี้ได้ถึงการล่มสลายลงไปเพราะเรื่องของน้ำท่วมและแม่น้ำได้เปลี่ยนทิศทางและการมีโรคระบาดเกิดขึ้นในเมืองเป็นผลทำให้เมืองนี้ร้างไปในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ และเป็นจุดเริ่มต้นของอาณาจักรใหม่ในดินแดนนี้ก็คืออาณาจักรสุโขทัย

๕. เมืองท่ากาหรุ้ง ตำบลวังหิน อำเภอบ้านไร่ จังหวัดอุทัยธานี สำหรับเมืองท่ากาหรุ้งก็ถือว่าเป็นอีกเมืองโบราณสมัยทวารวดีอีกเมืองหนึ่งที่มีความเจริญมาพร้อม ๆ กับเมืองด้ายกับเมืองบึงคอกช้าง โดยเมืองนี้ถือว่าเป็นเมืองหน้าด่านของเมืองละโว้ในยุคพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ซึ่งก่อนหน้านั้นเป็นเมืองของชาวมอญที่สร้างเมืองและทำการค้าขายกับเมืองอื่น ๆ ในลุ่มแม่น้ำสะแกกรังและแม่น้ำเจ้าพระยา เช่น เมืองโคกไม้เดนและเมืองอู่ตะเภาที่เป็นเมืองที่อยู่ในพื้นที่บริเวณเดียวกัน ซึ่งเมืองนี้เป็นเมืองที่มีพื้นที่ภายในเมืองจำนวน ๑๕๙ ไร่ ขุดครองรอบเมืองและพื้นที่นอกเมืองก็เป็นพื้นที่ทำการเกษตรของชาวเมือง เมืองนี้เจริญรุ่งเรืองมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒ และมาล่มสลายไปในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ อันเนื่องมาจาการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและการมีอำนาจภายนอกเข้ามาแทรกแซงก็คืออำนาจของขอมและการเปลี่ยนแปลงของเมืองที่เกิดขึ้นใหม่อย่างสุโขทัยในพุทธศตวรรษที่ ๑๙ เป็นผลทำให้เมืองท่ากาหรุ้งนั้นล่มสลายไปในที่สุด

วัตถุประสงค์ข้อที่ (๓) สำหรับประเด็นในเรื่องของการลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีอีกประเด็นหนึ่งก็คือ ประเด็นเรื่องของคุณค่าของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี ซึ่งจากการลงพื้นที่สำรวจพบว่า พื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีคณะผู้วิจัยได้พบคุณค่าของการศึกษาในครั้งนี้หลายประการก็คือ

(๑) คุณค่าด้านการศึกษาความเชื่อมโยงของการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ในยุคก่อนประวัติศาสตร์และในยุคประวัติศาสตร์ ซึ่งจากการลงพื้นที่สำรวจคณะผู้วิจัยพบว่าเมืองโบราณสมัยทวารวดีแต่ละเมืองหรือทั้ง ๕ เมืองนั้นล้วนมีความเชื่อมโยงกับกันระหว่าง (๑) ชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ และ (๒) ชุมชนยุคประวัติศาสตร์สมัยทวารวดี โดยก่อนที่ชาวมอญ-ขอมโบราณจะเข้ามาสร้างเมืองนั้นพื้นที่ในเขตจังหวัดนครสวรรค์และอุทัยธานีนั้นเป็นพื้นที่ของผู้คนในยุคก่อนประวัติศาสตร์คือยุคเหล็กตอนปลายและยุคที่เข้าสู่สมัยพุทธศักราชตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑-๙ เป็นยุคที่มีผู้คนหรือชุมชนที่ได้อาศัยอยู่ในพื้นที่นี้มาก่อนแล้ว ซึ่งผู้คนที่อาศัยอยู่ก็คือ “ชาวท้องถิ่น” ที่มีพื้นที่อาศัยอยู่ทั้งในภูเขาและพื้นที่ราบโดยมีการดำเนินชีวิตด้วยการล่าสัตว์และทำการเกษตรจากการที่พบ “ขวานโลหะที่เรียกว่าขวานฟ้า” ในหลายพื้นที่ เช่น ที่เขาบ่อพลับตำบลม่วงหัก อำเภอพะยุหะคีรี พบที่เมืองโบราณดอนคา เมืองโบราณดงแม่นางเมือง และเมืองโบราณบึงคอกช้าง หรือแม้กระทั่งที่เมืองโบราณบ้านใหม่ชัยมงคลที่อยู่ใกล้กับเมืองจันเสน โดยคนที่สร้างวัตถุเหล่านี้ถือว่าเป็นผู้ที่มีความรู้ในเรื่องของการถลุงเหล็ก และการค้าขายแล้ว เป็นคนที่มีลักษณะของการเป็นชาวเมืองมากกว่าการเป็นชนเผ่าธรรมดา ซึ่งคนในยุคก่อนสมัยทวารวดีนี้ถือว่าเป็น “เจ้าถิ่นหรือชนพื้นเมือง” ที่ยังไม่มีความเจริญในเรื่องของศาสนาและวิทยาการที่เกี่ยวข้องกับการใช้ตัวอักษรหรือตัวหนังสือ เมื่อมาถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๐ เป็นต้นมาเมื่อมีชาวเมืองที่อพยพมาจากที่อื่นโดยเฉพาะที่อพยพมาจากปากทะเลได้แก่พวกมอญ เขมรโบราณผ่านเมืองอีกหลายเมืองมาจนถึงเมืองในเขตลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก็คือ จันเสน โคกไม้เดน ดงแม่นางเมือง บึงคอกช้าง และท่าการุ้งเป็นต้นก็ได้ทำการปฏิสัมพันธ์กับชาวเมืองและได้นำเอาศิลปะวิทยาการต่างๆมาสอนชาวเมืองและได้สร้างเมืองขึ้นมาเป็นเมืองที่เป็นชุมชนที่เป็นรัฐชาติและมีรูปแบบของการปกครองอย่างชัดเจนจากเดิมที่เป็นหัวหน้าเผ่าก็กลายมาเป็นพระราชาและมีหลักคำสอนทางศาสนาแบบใหม่เข้ามาด้วย เช่น ศาสนาพราหมณ์ฮินดู และพรพุทธศาสนา คือพรพุทธศาสนาเถรวาทนิกายสรวาสติวาทิน โดยการให้ประชาชนในพื้นถิ่นหันมานับถือศาสนาพราหมณ์ฮินดูและพระพุทธศาสนาจนชาวเมืองได้มีการกลมกลืนหรือกลืนกลายไปกับชาวอินเดีย ชาวมอญ-เขมรโบราณไปในที่สุด ซึ่งนี่ก็คือความเชื่อมโยงของการเข้ามาสร้างเมืองในยุคสมัยทวารวดีกับชาวเมืองที่สืบทอดมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์

(๒) คุณค่าด้านสืบค้นร่องรอยของพระพุทธศาสนาในสมัยทวารวดีผ่านอักษรจารึก สำหรับการลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีของคณะผู้วิจัยนั้นก็ได้พบว่ามีคุณค่าที่เกิดมาจากการลงพื้นที่ศึกษาอีกประการหนึ่งก็คือ คุณค่าคุณค่า

ด้านสืบค้นร่องรอยของพระพุทธศาสนาในสมัยทวารวดีผ่านอักษรจารึก ซึ่งจะพบว่าเมืองทั้ง ๕ เมืองที่ลงสำรวจนั้นพบจารึกที่กล่าวถึงความเป็นมาของเมืองและความเชื่อความศรัทธาของผู้คนที่นับถือศาสนาอยู่หลายเมืองหรืออาจจะกล่าวได้ว่าเราพบจารึกเกือบมุกเมืองก็ว่าได้ โดยจารึกที่พบนั้นก็มีการจารึกด้วยอักษร ๒ ชนิดก็คือ (๑) อักษรปัลลวะของราชวงศ์ปัลลวะทางอินเดียใต้ (๒) อักษรขอมโบราณ ซึ่งเป็นอักษรของชาวขอมที่ได้รับการพัฒนามาตั้งแต่สมัยโบราณแล้ว และมีการใช้ภาษาในการบันทึกอยู่ ๒ ภาษาก็คือ ภาษาสันสกฤตและภาษาบาลี แต่พื้นที่ที่ลงสำรวจพบจารึกภาษาบาลีน้อยส่วนมากมีแต่ภาษาสันสกฤต ซึ่งอักษรจารึกที่พบก็แสดงให้คณะผู้วิจัยเห็นว่าจารึกทั้งหมดได้กล่าวถึง (๑) หลักธรรมทางศาสนาก็คือพระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทิน พบที่เมืองบึงคอกช้าง และเมืองจันเสน โคกไม้เดน เป็นต้น (๒) เรื่องราวของบ้านเมือง เช่นพบที่เมืองดงแม่นางเมือง โดยจารึกเหล่านี้ได้เป็นหลักฐานที่นำเราไปสู่การค้นหาว่าเมืองทั้ง ๕ เมืองนี้นับถือศาสนาอะไรบ้าง ซึ่งหลักฐานจารึกทำให้เราทราบว่าเมืองทั้ง ๕ นี้นับถือ ๒ ศาสนาเป็นหลักก็คือ (๑) ศาสนาพราหมณ์- ฮินดู โดยศาสนาพราหมณ์อินดูนั้นพบที่จารึกในตราดินผาที่เมืองโบราณจันเสนแห่งเดียวเท่านั้น (๒) พระพุทธศาสนาเถรวาทนิกายสรวาสติวาทิน ซึ่งพระพุทธศาสนานี้เป็นเนื้อหาที่พบทั้งในจารึกของเมืองโคกไม้เดนและเมืองดงแม่นางเมืองจนถึงเมืองบึงคออกช้าง แต่ไม่พบที่เมืองท่าการ้ง โดยเนื้อหาจารึกได้กล่าวถึงสภาพบ้านเมืองและความเชื่อที่เกิดในเมืองเหล่านี้ภายใต้หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาเถรวาทนิกายสรวาสติวาทินแทบทั้งหมด และนี่คือคุณค่าที่จะนำไปสู่การศึกษาเนื้อหาของพระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทินอย่างจริงจังในอนาคตได้

(๓) คุณค่าด้านวิชาการ สำหรับการลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีของคณะผู้วิจัยนั้นก็ได้พบว่ามีคุณค่าที่เกิดมาจากการลงพื้นที่ศึกษาอีกประการหนึ่งก็คือ คุณค่าด้านวิชาการ เพราะว่าแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่งนั้นถือว่าเป็นแหล่งวิชาการความรู้ในเรื่องของโบราณคดีที่ประกอบไปด้วยเรื่องของศิลปะ,ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของการก่อสร้างบ้านแปงเมือง การเคลื่อนย้ายชุมชนหรือที่อยู่ของคนในยุคแรกเริ่มของการสร้างอาณาจักรหรือบ้านเมืองเพื่อเป็นที่อยู่และการสร้างวัฒนธรรมขึ้นภายใต้กรอบของวัฒนธรรมอินเดียที่ไหลบ่าเข้ามาในยุคนั้น รวมถึงกรอบการดำรงชีวิตและความเป็นมาของคนในสมัยโบราณที่ได้เคยอยู่อาศัยในสถานที่แห่งนั้นมาก่อน และยังเป็นการกระตุ้นให้เกิดการศึกษาประวัติศาสตร์โบราณคดี และประวัติศาสตร์บ้านเมืองในยุคทวารวดีของแต่ละพื้นที่ ซึ่งประเด็นเกี่ยวกับคุณค่าเชิงวิชาการของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่งนั้นถือว่าเป็นเรื่องที่เดิมทีมีผู้ให้ความสนใจศึกษาอยู่พอสมควร แต่ก็จะพบว่าการศึกษาดังกล่าวที่ผ่านมายังมีขอบเขตอยู่ในวงแคบๆไม่เป็นที่รับรู้หรือเป็นเรื่องราวที่แพร่หลายนักอันเนื่องมาจากว่า ผู้สำรวจหรือผู้ศึกษาในยุคสมัยก่อนเป็นการศึกษาเฉพาะประเด็นที่ตนเองต้องการศึกษา เช่น เรื่องศิลปะ หรือเรื่องการขุดค้น แต่ไม่ได้เน้นในเรื่องของการศึกษาเชิงประวัติศาสตร์เชิงลึกสักเท่าใดนัก ดังจะพบว่าเรื่องของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่งนั้นก็มีผู้ศึกษาและมีปรากฏเอกสารออกมาให้เห็นอยู่จำนวนมาก แต่หลายเรื่องพบว่ายังเป็นการศึกษาที่อยู่

ในรูปแบบของการจำต่อๆกันมาไม่ได้มีการวิเคราะห์วิจารณ์หรือลงพื้นที่สำรวจและเพิ่มประเด็นการศึกษาเชิงวิชาการที่จะทำให้มองเห็นภาพของความเชื่อมต่อของกลุ่มวัฒนธรรมและกระแสของการเปลี่ยนแปลงของบ้านเมืองสมัยทวารวดีในพื้นที่ ๒ จังหวัดนี้อย่างละเอียดเลย ซึ่งการอ่านข้อมูลจากเรื่องเล่าหรือตำนานนั้นย่อมให้รายละเอียดได้ไม่ครบถ้วนนัก ดังนั้น การลงพื้นที่จริงและศึกษาในพื้นที่โดยรอบด้านย่อมก่อให้เกิดความรู้ในเชิงวิชาการได้มากขึ้นกว่าที่เคยศึกษาจากส่วนที่เป็นข้อมูลเชิงตำราเท่านั้น ดังนั้น การลงพื้นที่สำรวจจึงก่อให้เกิดคุณค่าในเชิงวิชาการเป็นอย่างมาก

(๔) คุณค่าด้านการท่องเที่ยว สำหรับการลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีของคณะผู้วิจัยนั้นก็ได้พบว่ามีคุณค่าอีกประการหนึ่งนั้นก็คือ คุณค่าที่เกิดมาจากการได้นำเอาความรู้เรื่องความรู้เรื่องแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีไปใช้ในการส่งเสริมการท่องเที่ยว หรือย่อมสามารถที่จะนำเอาความรู้นี้ไปเป็นข้อมูลพื้นฐานในการจัดทำแผนที่การท่องเที่ยวและกิจกรรมการท่องเที่ยวให้เกิดขึ้นภายในพื้นที่ตั้งของเมืองโบราณทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และอุทัยธานีเพื่อเป็นการ (๑) สร้างความรู้และความเข้าใจในเรื่องของประวัติศาสตร์ความเป็นมาของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่ง (๒) เพื่อให้เกิดสำนึกรักและหวงแหนในพื้นที่หรือในชุมชนของตนเพราะได้รู้และทราบถึงที่มาและความสำคัญของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่งที่มีอยู่ในชุมชนว่ามีประวัติความเป็นมาอย่างไร มีเนื้อหาหรือความเกี่ยวข้องในเชิงประวัติศาสตร์และเชิงโบราณคดีอย่างไร (๓) เพื่อสันทนาการอันเนื่องมาจากการท่องเที่ยวที่จะได้พบเห็นแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่งของแต่ละชุมชนและเลือกซื้อสินค้าในชุมชนได้ เป็นการกระตุ้นเศรษฐกิจอีกทางหนึ่งของชุมชนให้ดีขึ้น (๔) เพื่อให้พื้นที่แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่งในชุมชนนั้นได้รับการพัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางวัฒนธรรม,ศิลปะและประวัติศาสตร์เพื่อการพักผ่อนหย่อนใจโดยเฉพาะในประเด็นเรื่องการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่งซึ่งย่อมก่อให้เกิดประโยชน์หรือคุณค่าในด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรทางวัฒนธรรมในชุมชนได้

(๕) คุณค่าด้านเศรษฐกิจ สำหรับคุณค่าอีกประการหนึ่งของการสำรวจพื้นที่แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่งนั้นจะพบว่าเมื่อชุมชนได้รับรู้ถึงองค์ความรู้ที่มีอยู่โดยเฉพาะหน่วยงานของรัฐหากได้เข้ามาพัฒนาแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีทั้ง ๕ แห่งให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวอย่างเป็นรูปธรรมแล้วก็ย่อมจะส่งเสริมให้ประชาชนมีอาชีพและรายได้เพิ่มขึ้นจาก

นักท่องเที่ยวที่เข้าเยี่ยมชมโบราณสถาน เช่น อาชีพที่เกิดจากการบริการได้แก่มัคคุเทศก์การโรงแรม การขนส่ง ร้านอาหาร หรืออาชีพที่เกิดจากภูมิปัญญาชาวบ้านได้แก่การทอผ้าพื้นเมืองเครื่องจักสาน ภาชนะดินเผาการผลิตของที่ระลึกที่ใช้เป็นสัญลักษณ์ของโบราณสถานเป็นต้น ซึ่งอาชีพหรือแหล่งประกอบการเหล่านี้ก็จะสามารถมีรายได้จากการท่องเที่ยวของนักท่องเที่ยวที่มาจากต่างถิ่น เมื่อชุมชนได้รับการสนับสนุนและส่งเสริม ประชาชนในชุมชนก็จะได้รับการพัฒนาอาชีพและจะมีรายได้จากการท่องเที่ยวนั้นโดยภาพรวม

๕.๒ อภิปรายผลการวิจัย

การวิจัยเรื่อง “การสำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี” เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีและเพื่อศึกษาคุณค่าของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี โดยคณะผู้วิจัยได้ศึกษาผ่านการนำเอาทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์และพัฒนาแหล่งโบราณคดี และทฤษฎีการมีส่วนร่วมของชุมชนมาใช้กับการลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีโดยมีข้อค้นพบที่สามารถจะนำมาอภิปรายผลได้ดังต่อไปนี้

๕.๒.๑ สำหรับการศึกษาเชิงสำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี ถือว่าเป็นการศึกษาเกี่ยวกับการค้นหาความจริงเกี่ยวกับเรื่องของทฤษฎีวิทยาเกี่ยวกับการเกิดขึ้นของสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดี ซึ่งสิ่งแวดล้อมนั้น หมายถึงสภาพที่เป็นอยู่รอบตัวเรา ได้แก่ สิ่งที่มีชีวิต ที่ไม่มีชีวิต และรวมทั้งที่เป็นรูปธรรมคือ สิ่งที่มองเห็นจับต้องได้ และที่เป็นนามธรรมคือ สิ่งที่จับต้องไม่ได้ เช่น ศาสนา ประเพณี วัฒนธรรม[๑] โดยสิ่งแวดล้อมเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับสิ่งที่อยู่แวดล้อมมนุษย์เราทั้งที่สังเกตเห็นได้และสังเกตเห็นไม่ได้ซึ่งอาจจะสรุปและแบ่งได้เป็น ๒ ประการก็คือ สิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ และ (๒) สิ่งแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้นโดยสิ่งแวดล้อมที่เข้ามามีอิทธิพลต่อมนุษย์หรือในการศึกษาในครั้งนี้ก็คือ แหล่งโบราณคดีนั้นก็คือสิ่งแวดล้อมทั้งสองประการนั้น นอกนั้นคณะผู้วิจัยยังให้ความสนใจกับแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับแหล่งโบราณคดีและโบราณสถาน ซึ่งแหล่งโบราณคดี หมายถึง อาคารสถานที่ทางประวัติศาสตร์อนุสาวรีย์ย่านประวัติศาสตร์เมืองประวัติศาสตร์ และแหล่งทรัพยากรวัฒนธรรมต่างๆ ที่มีอายุยืนยาว

---

[๑] โกศล จึงเสถียรทรัพย์ และโกเมธ นาควรรณกิจ, **Healing Environment**, (นนทบุรี: สถาบันรับรองคุณภาพสถานพยาบาล (องค์การมหาชน), 2554), หน้า 15.

ประกอบด้วยคุณค่าความสำคัญทางประวัติศาสตร์ และศิลปะจัดเป็นโบราณสถานอันควรแก่การนำมาพิจารณา เพื่อการอนุรักษ์และนำมาใช้ประโยชน์ให้ร่วมสมัยในสังคมปัจจุบัน

นอกจากนั้นแหล่งโบราณคดี หมายถึง บริเวณหรือแหล่งที่พบหลักฐานผลงานการกระทำของมนุษย์หรือมนุษย์ร่วมกับธรรมชาติรวมทั้งที่อยู่ใต้ดินและใต้น้ำ อันมีคุณค่าในด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดีศิลปะชาติพันธุ์วิทยาหรือมานุษยวิทยา รวมถึงซากของสิ่งก่อสร้างที่ข้อมูลยังไม่ปรากฏชัดเจน เนื่องจากยังมิได้มีการขุดค้นขุดแต่งหรือถูกทำลายไปและผลงานทางประติมากรรมจิตรกรรมจารึกบนแผ่นหินธรรมชาติติดที่หรือถ้ำที่อยู่อาศัยเป็นองค์ประกอบที่มีลักษณะทางโบราณคดีจำแนกเป็น (๑) แหล่งโบราณคดีที่ขุดค้นแล้ว (๒) แหล่งโบราณคดีที่ยังไม่ได้ขุดค้น (๓) แหล่งศิลปะถ้ำ โดยที่แหล่งโบราณคดีนั้นก็เกิดมาจากการพัฒนาการทางด้านสังคมของมนุษย์กล่าวคือเมื่อมนุษย์มีพัฒนาการทางสังคมแล้วก็จะมีการอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มจากนั้นก็จะมีพัฒนาการในแง่ของการสร้างสรรค์สิ่งต่าง ๆ ขึ้นภายในสังคมจากนั้นก็สืบทอดกันไปตามยุคสมัยและผลของการสืบทอดหรือพัฒนาการทางด้านสังคมก็ได้ก่อให้เกิดผลิตที่สำคัญก็คือสิ่งปลูกสร้างที่เกิดมาจากความเชื่อและวัฒนธรรมของการดำเนินชีวิตของมนุษย์ในแต่ละยุคนั้น และเมื่อสังคม กาลเวลาหรือบ้านเมืองได้ผ่านไปซากของเมืองหรืออาคารศาสนสถานเหล่านั้นก็จำเป็นจะต้องมีการศึกษาและจัดการเพื่อให้เกิดประโยชน์ด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์เพื่อให้เกิดความรู้และให้เกิดคุณค่ากับเรื่องราวหรือเกิดความสำนึกในแหล่งโบราณคดีนั้นเพื่อให้สังคมได้รับประโยชน์หรือชุมชนได้รับประโยชน์โดยใช้ทรัพยากรของแหล่งโบราณคดีไม่ว่าจะเป็นโบราณสถานศิลปวัฒนธรรมขนบธรรมเนียมประเพณีวิถีชีวิตชุมชนเป็นองค์ประกอบสนับสนุนกิจกรรมทางเศรษฐกิจในพื้นที่แหล่งโบราณคดี[๒] ซึ่งจะเน้นในเรื่องของการมีส่วนร่วมของชุมชนเป็นสำคัญ

๕.๒.๒ สำหรับผลของการลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีนั้นพบว่า มีแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีอยู่หนาแน่นทั้ง ๒ จังหวัด กล่าวคือมีมากถึง ๑๘ แห่ง แต่คณะผู้วิจัยได้ยกมาศึกษาเป็นกรณีเฉพาะเพื่อศึกษาเพียง ๕ แห่งเท่านั้น ก็คือ ๑. เมืองโบราณในจังหวัดนครสวรรค์ ๓ แห่งได้ แก่ เมืองโบราณจันเสน ๒. เมืองโบราณโคกไม้เดน ๓. เมืองโบราณดงแม่นางเมือง ๒. เมืองโบราณในจังหวัดอุทัยธานี ๒ เมืองได้แก่ ๑. เมืองโบราณบึงคอกช้า และ ๒. เมืองโบราณท่านการุ้ง ซึ่งเมืองโบราณทั้ง ๕ แห่งนั้นพบว่าเป็นเมืองที่มีผังการสร้างเมืองที่เป็นไปภายใต้กรอบของแนวคิดการ

---

[๒] สำนักงานจังหวัดหนองคายกลุ่มงานยุทธศาสตรและขอมูลเพื่อการพัฒนาจังหวัด, แผนพัฒนาจังหวัด พ.ศ. 2561 - 2565 (รอบปี พ.ศ. 2564), [ออนไลน์] แหล่งข้อมูล: http://202.28.118.8/nk2015/web/document/index?id=20. [20 กรกฎาคม 2565].

สร้างเมืองแบบสมัยทวารวดีก็คือผังเมืองเป็นรูปทรงกลมหรือเหลี่ยมที่มีการขุดลกคูน้ำรอบเมือง และมีการขุดคูเมืองรอบถึง ๒ ชั้นในบางเมือง และแต่ละเมืองนั้นก็จะมีชุมชนอาศัยอยู่หนาแน่น โดยชุมชนเมืองแต่ละเมืองนั้นก็มีกลุ่มชาติพันธุ์หลักอยู่ ๒ กลุ่มก็คือ กลุ่มชาติพันธุ์ที่เป็นชาวมอญ และกลุ่มชาติพันธุ์ขอมหรือเขมรโบราณ และมีการใช้อักษรจารึกหรือสื่อสารภาษาสันสกฤตและภาษาขอมระหว่างชาวเมืองด้วยกัน นอกจากนั้นก็ยังมีการนับถือศาสนาพราหมณ์-ฮินดูและพระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทินเป็นศาสนาหลักแต่ว่ามีกระแสของพระพุทธศาสนาเท่านั้นที่มีผู้คนนับถือมากกว่า ซึ่งเมืองทั้ง ๕ แห่งนั้นสามารถที่จะพัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยวในเชิงวัฒนธรรมหรือแหล่งเรียนรู้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้ดังนี้ (๑) เมืองโบราณจันเสน เป็นเมืองที่มีความพร้อมในเรื่องของการพัฒนาให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวในเชิงวัฒนธรรมหรือแหล่งเรียนรู้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้ดีที่สุดเพราะมีการพัฒนาฟื้นฟูมาจนถึงขั้นที่สามารถรองรับนักท่องเที่ยวได้เป็นจำนวนมาก มีพิพิธภัณฑ์ที่จัดแสดงให้กับนักท่องเที่ยวได้อย่างมีมาตรฐาน และมีชุมชนที่เป็นผู้ให้การสนับสนุนมีสถานศึกษาที่คอยเอาใจใส่ในการฝึกฝนและพัฒนาเยาวชนให้ก้าวเข้ามาเป็นมัคคุเทศก์น้อยให้กับวัดหรือการส่งเสริมความรู้ของเมืองแก่นักท่องเที่ยวได้อย่างเพียงพอ (๒) เมืองโบราณโคกไม้เดน ถือว่าเป็นเมืองโบราณที่สามารถที่จะพัฒนาให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวในเชิงวัฒนธรรมหรือแหล่งเรียนรู้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้เป็นอันดับที่สองรองจากเมืองโบราณจันเสน เนื่องจากมีพิพิธภัณฑ์วัดเขาไม้เดนเป็นที่รองรับการเข้ามาศึกษาหาความรู้เกี่ยวกับตัวเมืองและสภาพของเมืองได้ในระดับหนึ่ง แต่เมืองนี้ยังขาดองค์ความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญ เช่นเรื่องของรายละเอียดเกี่ยวกับ ฉัททันต์ชาดกที่เป็นหัวใจสำคัญของเมือง ซึ่งจะต้องมีการพัฒนาเมืองนี้ให้เข้าถึงองค์ความรู้ในเรื่องนี้และทำการส่งเสริมให้ประชาชนมีความรู้ความเข้าใจในสารัตถะของชาดกที่เป็นเรื่องราวที่เป็นใจความสำคัญของเมืองนี้ได้ ซึ่งสิ่งที่เมืองโบราณแห่งนี้ขาดก็คือเรื่องของการพัฒนาเยาวชนให้เข้าสู่การเรียนรู้และเป็นมัคคุเทศก์ในการให้ความรู้กับประชาชน รวมถึงหน่วยงานของรัฐที่ยังไม่มีการสนับสนุนให้มีการพัฒนาหรือการเรียนรู้เกี่ยวกับเมืองโบราณแห่งนี้กันอย่างชัดเจนมากนัก (๓) เมืองโบราณดงแม่นางเมือง สำหรับเมืองนี้จากการลงพื้นที่สำรวจพบว่าเป็นเมืองที่มีความพร้อมในเรื่องของการพัฒนาให้เป็นเมืองแห่งวัฒนธรรมและเมืองของการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมอีกเมืองหนึ่งของจังหวัดนครสวรรค์ เนื่องจากว่าเป็นเมืองที่มีความชัดเจนในเรื่องของตัวเมืองและพื้นที่ของเมืองและประการสำคัญก็เป็นเมืองที่มีความชัดเจนในเรื่องของตำนานและที่มาของเมืองซึ่งสอดรับกับความเป็นจริงในพื้นที่ซึ่งสามารถที่จะเล่าประกอบการบรรยายได้ โดยเมืองนี้ชุมชนให้การสนับสนุนและพยายามที่จะสร้างให้เป็นชุมชนแห่งวัฒนธรรมมาแล้วหลายปี ซึ่งเมืองนี้หากทีการพัฒนาในเรื่องของประวัติความเป็นมาของเมือง ชนชาติที่ปกครองและชาวจีนที่เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของเมืองแล้วก็เชื่อว่าเป็นเมืองที่มีความน่าสนใจมากเป็นพิเศษ (๔) เมืองบึงคอกช้าง เป็นอีกเมืองหนึ่งที่มีความพร้อมในเรื่องของข้อมูลเชิงประจักษ์เกี่ยวกับแผนผังของเมืองและภูมิศาสตร์ของเมืองที่

สามารถที่จะพัฒนาให้เป็นเมืองแห่งการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ได้ เนื่องจากเป็นเมืองที่มีหลักฐานเชิงประจักษ์เกี่ยวกับจารึกที่ระบึงหลักคำสอนและปรัชญาของนิกานสรวาสติวาทิน รวมทั้งการที่เมืองนี้เป็นเมืองที่เป็นศูนย์กลางการเผยแผ่ของพระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทินที่สำคัญอีกเมืองหนึ่ง โดยข้อมูลเหล่านี้ควรที่จะต้องมีการพัฒนาให้มีแหล่งเรียนรู้และพิพิธภัณฑ์ของมเองให้เป็นระบบจะได้เป็นแหล่งเรียนรู้และต้อนรับประชาชนนักท่องเที่ยวให้เข้าท่องเที่ยวเพิ่มมากขึ้น ซึ่งเป็นที่น่าเสียดายว่าปัจจุบันหน่วยงานที่รับผิดชอบและหน่วยงานท้องถิ่นมีความเห็นไม่ลงรอยในกันในเรื่องของการพัฒนาพื้นที่ให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวกันอย่างจริงจังทำให้เกิดปัญหาและความขาดไปของความสืบเนื่องของข้อมูลในพื้นที่ที่ควรจะเป็น (๕) เมืองโบราณท่าการุ้ง สำหรับเมืองโบราณแห่งนี้ถือว่าเป็นเมืองโบราณที่อยู่ใจกลางเมืองที่ทางหน่วยงานรัฐท้องถิ่นได้พัฒนามาเป็น “สวนสาธารณะ” ซึ่งเมืองโบราณแห่งนี้ที่สุดก็ถูกพัฒนาให้เป็นเพียงแค่สถานที่ท่องเที่ยวเชิงสันทนาการ แต่ก็ไม่สามารถที่จะพัฒนาให้เป็นสถานที่ท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมและประวัติศาสตร์โบราณคดีได้เลย เนื่องจากไม่มีอะไรภายในตัวเมืองเหลืออยู่เลย ซ้ำตัวเมืองยังถูกปรับให้เป็นสถานออกกำลังกายของประชาชนเกือบทั้งหมดทำให้ขาดมิติในเชิงวัฒนธรรมและการเรียนรู้ด้านประวัติศาสตร์ อีกทั้งยังขาดการพัฒนาให้เป็นแหล่งเรียนรู้ของชุมชน

จากการกล่าวมาจะพบว่า แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีนั้นมีแหล่งโบราณคดีจำนวน ๕ แห่ง ที่สามารถพัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยวหรือแหล่งเรียนรู้เชิงประวัติศาสตร์และเชิงวัฒนธรรมได้เพราะมีหลักฐานชัดเจนทั้งพื้นที่ตัวเมืองและจารึกรวมถึงพระพุทธรูปและพระพิมพ์ที่ค้นพบในหลายเมืองที่มีความชัดเจน โดยแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีนั้นมีแหล่งโบราณคดีจำนวน ๕ แห่ง ที่ค้นพบและเป็นพื้นที่ที่คณะผู้วิจัยเข้าไปศึกษานั้นถือว่าเป็นแหล่งโบราณคดีที่มีอยู่ภายในเขตจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีซึ่งหน่วยงานที่รับผิดชอบสามารถที่จะเข้าไปพัฒนาหรือเข้าไปบริหารจัดการเพื่อให้แหล่งโบราณคดีนั้นได้รับการยกฐานะหรือพัฒนาให้เป็นแหล่งเรียนรู้หรือแหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมได้ สอดรับกับผลงานวิจัยของผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.กาญจนา สุคัณธสิริกุล พบว่าศักยภาพการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมที่สามารถพัฒนาได้โดยมีพื้นฐานการพัฒนา ๓ ด้าน ได้แก่ ๑) ด้านศักยภาพในการดึงดูดใจในด้านการท่องเที่ยว แหล่งท่องเที่ยวมีความเป็นเอกลักษณ์ด้านวิถีชีวิตภูมิปัญญา และองค์ความรู้ในงานประเพณีส่วนใหญ่เป็นทางพุทธศาสนา การประกอบพิธีกรรมสืบทอดกันมาจากอดีตถึงปัจจุบัน และมีกิจกรรมเสริมเพื่อให้เกิดความสนุกสนานและน่าสนใจ และความงดงามทางศิลปวัฒนธรรม เช่น การแต่งกาย ภาษาที่ใช้ในการสื่อสาร ความเป็นอยู่ของคนในท้องถิ่น การแสดงและการละเล่น ๒) ด้านศักยภาพในการรองรับด้านการท่องเที่ยว แหล่งท่องเที่ยวมีการพัฒนาสิ่งอำนวยความสะดวกขั้นพื้นฐาน แหล่งท่องเที่ยวบางแห่งมีข้อจำกัดบางประการในการพัฒนา

ต่อไปในอนาคต ไม่ว่าจะเป็นลักษณะภูมิประเทศ การวางผังเมืองและสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ที่ไม่สามารถขยายได้เป็นต้น โดยหน่วยงานต่าง ๆ ร่วมกันให้การสนับสนุน และจัดการด้านนโยบาย งบประมาณ และบุคลากร เพื่อนำมาพัฒนาและปรับปรุงแหล่งท่องเที่ยวให้เพียงพอต่อความต้องการของนักท่องเที่ยวและ ๓) ด้านการบริหารจัดการ มีการจัดการด้านการอนุรักษ์แหล่งท่องเที่ยว การรักษาฟื้นฟูแหล่งท่องเที่ยวและปรับปรุงสภาพแวดล้อมเป็นอย่างดี และมีหน่วยงานในการประเมินผลการดำเนินงานแต่เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ส่งผลให้การจัดการด้านกิจกรรมการท่องเที่ยว อาจเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิต ประเพณี และวัฒนธรรมของท้องถิ่น ดังนั้นจึงมีการให้ความรู้และการสร้างจิตสำนึกเกี่ยวกับกิจกรรมและการดำเนินงานต่าง ๆ ในรูปของการให้ความรู้และเผยแพร่ข้อมูลแก่นักท่องเที่ยว ผู้ประกอบการ และชุมชนที่อยู่[๓] ซึ่งแหล่งโบราณคดีในจังหวัดหนองคายนั้นมีศักยภาพที่สามารถจะพัฒนาให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมเพื่อให้เกิดผลประโยชน์ต่อชุมชนที่อยู่โดยรอบแหล่งท่องเที่ยวนั้นๆได้ ซึ่งหน่วยงานที่เกี่ยวข้องสามารถที่จะเข้ามาดำเนินการได้

นอกจากนั้น หน่วยงานของรัฐและเอกชน ชุมชนสามารถที่จะกระตุ้นการท่องเที่ยวได้ด้วยการจัดกิจกรรมส่งเสริมทางด้านวัฒนธรรมขึ้นในแหล่งโบราณคดีนั้น ๆ โดยการพัฒนาปรับปรุงทรัพยากรทางด้านวัฒนธรรมของท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับแหล่งโบราณคดีในจังหวัดหนองคาย โดยมุ่งเน้นที่การส่งเสริมประเพณีและวัฒนธรรมของท้องถิ่น สอดคล้องกับผลการวิจัยของวัชระ ชัยเขต และคณะที่ทำการวิจัยเกี่ยวกับการฟื้นฟูประเพณีพื้นบ้านกับการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมของชุมชนคลองแดน ผลการวิจัยพบว่า จุดเริ่มต้นของการฟื้นฟูประเพณีสืบเนื่องมาจากกรมส่งเสริมวัฒนธรรม มีโครงการส่งเสริมและกระตุ้นให้คนในชุมชนฟื้นฟูประเพณีที่สูญหายไปของชุมชน โดยการสนับสนุนงบประมาณในการฟื้นฟูประเพณีพื้นบ้านของชุมชน ทั้งนี้ประเพณีขันหมากปฐม ชุมชนได้พบร่องรอยของประเพณีดังกล่าวว่าเป็นประเพณีพื้นบ้านของชุมชนคลองแดน โดยมีหลักฐานมาจากภาพถ่ายในอดีตของคนรุ่นเก่าที่อาศัยอยู่ในชุมชน คำบอกเล่าที่สอดคล้องกับหลักฐานที่พบ รวมถึงปราชญ์ชาวบ้าน ที่มีความรู้ภูมิปัญญาเกี่ยวกับพิธีกรรมของประเพณีขันหมากปฐม ทั้งนี้ประเพณีขันหมากปฐมเป็นประเพณีเก่าแก่ที่มีความน่าสนใจทั้งในเรื่องของพิธีกรรมและสิ่งที่ของที่นำมาใช้ประกอบในพิธีโดยให้เหตุผลในการเลือกฟื้นฟูประเพณีขันหมากปฐมมีดังนี้ ๑) เป็นประเพณีพื้นบ้านที่ส่งเสริมพระพุทธศาสนา ๒) เป็นประเพณีที่สามารถสร้างความสัมพันธ์และความสามัคคีของคนในชุมชน ๓) เป็นประเพณีอ้างอิงกับเรื่องราวในสมัยพุทธกาล และ ๔) เป็นการพลิกฟื้นการทำบายศรีแบบโบราณของชุมชนคลองแดน นอกจากนี้ชุมชนมีแนวทางการใช้ประเพณีขันหมากปฐมเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมของชุมชนคลองแดนอยู่ ๒ แนวทาง ได้แก่ ๑) แนวทางการร่วมมือกับ

---

[๓] ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.กาญจนา สุคัณธสิริกุล รายงานการวิจัย เรื่อง **การพัฒนาคุณภาพการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ** มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี พ.ศ. 2555, หน้า บทคัดย่อ.

หน่วยงานภาครัฐ และ ๒) การทำงานร่วมกับผู้ประกอบการธุรกิจท่องเที่ยว[๔] ซึ่งหน่วยงานของรัฐและชุมชนในพื้นที่นครสวรรค์-อุทัยธานีนั้นสามารถนำแนวทางการฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรมนี้ไปใช้เพื่อการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมให้เกิดกับชุมชนได้ เพราะชุมชนที่อยู่โดยรอบนครสวรรค์-อุทัยธานีแต่ละแห่งนั้นล้วนมีวัฒนธรรมที่สืบทอดกันมาแต่โบราณอยู่แล้ว

๕.๒.๓ ในส่วนของคุณค่าที่เกิดมาจากการศึกษาเชิงสำรวจนี้สามารถที่จะนำไปเป็นแนวทางในการพัฒนาชุมชนก็คือการปลูกจิตสำนึกของชุมชนให้เกิดความรักหวงแหนหรือธำรงรักษาแหล่งโบราณคดีในชุมชนให้มากขึ้นเพราะการปลูกจิตสำนึกในการหวงแหนแหล่งโบราณคดีนั้นถือได้ว่าเป็นแนวทางหนึ่งในการนำมาใช้เพื่อการอนุรักษ์แหล่งโบราณคดีในท้องถิ่น สอดคล้องกับผลงานวิจัยของชยาภรณ์ สุขประเสริฐ,และคณะ ที่ทำการวิจัยเรื่อง การพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะเพื่อการอนุรักษ์โบราณสถานชุมชนจังหวัดบุรีรัมย์ พบว่า การทำกิจกรรมพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะเป็นการกระตุ้นการสร้างพลังชีวิตและแรงจูงใจเสริมสร้างความรู้ต่างๆ ของการเป็นเจ้าบ้านที่ดี และยังชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของโบราณคดี รวมทั้งเป็นการสร้างกลุ่มอาสาสมัครเพื่ออนุรักษ์โบราณสถานชุมชนให้ยั่งยืนต่อไปอีกด้วย[๕] ซึ่งหน่วยงานของรัฐและเอกชนก็สามารถที่จะเข้าไปจัดกิจกรรมเพื่อส่งเสริมการปลูกจิตสำนึกในการอนุรักษ์แหล่งโบราณคดีในลักษณะนี้ได้เช่นกัน เนื่องจากว่าประชาชนในท้องถิ่นหรือในชุมชนรอบๆแหล่งโบราณคดีนั้นก็มีความสำนึกในการอนุรักษ์เป็นทุนอยู่แล้วแต่เพียงขาดการสนับสนุนส่งเสริมจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องเท่านั้นเอง

นอกจากนั้นในการศึกษาเชิงสำรวจก็พบว่ามีคุณค่าที่ได้รับจากการสำรวจก็คือคุณค่าในเชิงประวัติศาสตร์ เนื่องจากว่าประชาชนรอบๆแหล่งโบราณคดีนั้นไม่มีความรู้ในเรื่องของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเลย ซึ่งคณะผู้วิจัยก็เป็นส่วนหนึ่งของความไม่รู้แต่จากการลงพื้นที่สำรวจทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจในเรื่องของเนื้อหาทางด้านประวัติศาสตร์ชุมชนเมืองและประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเกี่ยวกับนครสวรรค์-อุทัยธานีได้เพิ่มมากขึ้น ซึ่งถือว่าองค์ความรู้ในเชิงประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนั้นมีผลมากต่อการสร้างความเข้าใจที่ดีต่อแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีในแต่ละชุมชน

---

[๔] วัชระ ชัยเขต และคณะที่ทำการวิจัยเกี่ยวกับการฟื้นฟูประเพณีพื้นบ้านกับการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมของชุมชนคลองแดน การประชุมหาดใหญ่วิชาการระดับชาติและนานาชาติครั้งที่ 11 The 11th Hatyai National and International Conference.

[๕] ชยาภรณ์ สุขประเสริฐ,และคณะ “การพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะเพื่อการอนุรักษ์โบราณสถานชุมชนจังหวัดบุรีรัมย์” Journal of MCU Peace Studies Vol.8 No.2 (March - April 2020).

๕.๓ ข้อเสนอแนะ

จากการวิจัยเรื่อง “การศึกษาเชิงสำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี” พบว่า มีหลายประเด็นที่เป็นประที่น่าสนใจแต่คณะผู้วิจัยยังไม่ได้ศึกษา ดังนั้นเพื่อให้มีการดำเนินการทำวิจัยให้เกิดองค์ความรู้อย่างสมบูรณ์ผู้ที่สนใจสามารถที่จะนำเอาข้อมูลพื้นฐานในการดำเนินการวิจัยของผู้วิจัยไปทำการวิจัยในประเด็นต่างๆ ที่ยังเหลืออยู่ได้อีกในหลากหลายมุมมอง ดังต่อไปนี้

๑. ควรวิจัยในประเด็นเรื่อง “การศึกษาแนวทางการฟื้นฟูวิถีวัฒนธรรมเพื่อการอนุรักษ์แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี” ทั้งนี้ก็เพื่อให้เห็นถึงมุมมองเกี่ยวกับการจัดกิจกรรมหรือฟื้นฟูกิจกรรมของชุมชนที่จะมีส่วนเข้าไปส่งเสริมการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีในจังหวัดหนองคายจากการทำลายหรือการบุกรุกสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีในชุมชนของตนเอง

๒. ควรวิจัยในประเด็น “แนวทางการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี” เพราะเมื่อศึกษาอย่างถี่ถ้วนแล้วจะพบว่า แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานียังไม่ได้รับการส่งเสริมให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมอย่างเต็มที่ จะมีการส่งเสริมเฉพาะส่วนของแหล่งโบราณคดีบางพื้นที่หรือบางแห่งเท่านั้นทำให้ไม่สามารถที่จะเข้าถึงองค์ความรู้ทั้งหมดของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีได้

๓. ควรวิจัยในประเด็น “การจัดการการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีในพุทธศตวรรษที่ ๒๑” เนื่องจากพบว่าสังคมปัจจุบันนั้นได้พัฒนาเคลื่อนตัวไอย่างรวดเร็วมาก ชาวพุทธในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีหรือในสังคมโดยภาพรวมนั้นมีการปรับตัวเพื่อการเรียนรู้แบบไร้ขอบเขตภายใต้กรอบของความเจริญด้วยเทคโนโลยี ดังนั้น การเรียนรู้ในพุทธศตวรรษที่ ๒๑ จึงควรนำมาใช้ในการจัดการเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีด้วย

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย :

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙. โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือทั่วไป

กนก จันทร์ทอง. **สิ่งแวดล้อมศึกษา: ความรู้เรื่องสิ่งแวดล้อม**. ปัตตานี: มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์วิทยาเขตปัตตานี, ๒๕๓๙.

กรมพัฒนาชุมชน. **คู่มือนักพัฒนา เรื่อง การจัดกระบวนการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: บางกอกบล็อก, ๒๕๔๗.

กรมศิลปากร. **คำอธิบายในการกรอกแบบสำรวจข้อมูลโบราณสถานบันประเทศ**. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๓๑.

_____. **คู่มือการดูแลรักษาโบราณสถาน**. กรุงเทพมหานคร: สมาพันธ์, ๒๕๕๐.

_____. **จารึกในประเทศไทย เล่ม ๒ อักษรปัลลวะ อักษรมอญ พุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๒๑**. กรุงเทพมหานคร: ภาพพิมพ์, ๒๕๒๙.

_____. **แนวการอนุรักษ์โบราณสถานสำหรับพระสงฆ์**. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๐.

_____. **แนวทางการจัดการโบราณสถานในบัญชีมรดกทางวัฒนธรรมของโลก**. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๓๘.

_____. **โบราณคดีเมืองอู่ทอง**. นนทบุรี: สหมิตรพริ้นติ้ง จำกัด, ๒๕๔๕.

_____. **โบราณคดีสี่ภาค**. กรุงเทพมหานคร: กองโบราณคดี กรมศิลปากร, ๒๕๓๕.

_____. **โบราณคดีสี่ภาค**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์หัตถศิลป์, ๒๕๓๑.

_____. **โบราณวิทยาเมืองอู่ทอง**. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๐๙.

_____. **ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๓.** พระนคร : สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๐๘

_____. **ร่างมาตรฐานและแนวปฏิบัติของกรมศิลปากรในการดำเนินการโบราณสถานโบราณคดีและพิพิธภัณฑ์**. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๓๕.

กรมศิลปากร. **รายงานการขุดค้นและขุดแต่งเมืองคงละคร อำเภอเมือง จังหวัด นครนายก**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สมาพันธ์, ๒๕๓๖.

_____. **สมุดนำชมโบราณวัตถุสถานสมัยทวารวดี ตำบลคูบัว อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี**. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๐๙.

_____. **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย**. กรุงเทพมหานคร: ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย, ๒๕๓๑.

_____. **อดีตอีสาน**. กรุงเทพมหานคร: การศาสนา, ๒๕๓๑.

กรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม. **ความรู้เรื่องสิ่งแวดล้อม**. กรุงเทพมหานคร: กระทรวงวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม, ๒๕๓๙.

กาญจนา แก้วเทพ. **การพึ่งตนเองศักยภาพในการพัฒนาของชนบท**. กรุงเทพมหานคร: สมาคมคำทอลิกแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนา, ๒๕๓๐.

เกษม จันทร์แก้ว. **วิทยาศาสตร์สิ่งแวดล้อม**. กรุงเทพมหานคร: อักษรสยามการพิมพ์, ๒๕๓๐.

_____. **สิ่งแวดล้อมเทคโนโลยีและชีวิต**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๕.

โกศล จึงเสถียรทรัพย์ และโกเมธ นาควรรณกิจ. **Healing Environment**. นนทบุรี: สถาบันรับรองคุณภาพสถานพยาบาล องค์การมหาชน, ๒๕๕๔.

คณะกรรมการแผนกตำรา. **มังคลัตถทีปนีแปล เล่ม ๑. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕**. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

จารุณี วงศ์ละคร. **ปรัชญาวัฒนธรรมและวัฒนธรรมไทย**. เชียงใหม่: ภาควิชาปรัชญาและศาสนา คณะมนุษย์ศาสตร์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๕.

จำนง อดิวัฒนสิทธิ์. **สังคมวิทยาตามแนวพุทธศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๘.

จี.เซเดส์. **ชนชาติต่าง ๆ ในแหลมอินโดจีน**. แปลโดย ปัญญา บริสุทธิ์. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษย์ศาสตร์, ๒๕๒๑.

จุฬาภรณ์ โสตะ. **พฤติกรรมมนุษย์และการพัฒนาตนเอง**. ขอนแก่น: ภาควิชาสุขศึกษา คณะสาธารณสุขศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๔๓.

เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง. **การบริหารงานพัฒนาชนบท**. กรุงเทพมหานคร: สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, ๒๕๒๕.

เฉลียว บุรีภักดี และคณะ. **ชุดการเรียนรู้ด้วยตนเอง**. กรุงเทพมหานคร: ทบวงมหาวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

ชนัญ วงษ์วิภาค และอมรชัย คหกิจโกศล. **การจัดการทรัพยากรวัฒนธรรมเพื่อการท่องเที่ยวอย่างยั่งยืน**. กรุงเทพมหานคร: คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๗.

ชูศรี สาธร. **บันทึกการขุดค้นโบราณคดีบ้านคูบัว**. กรุงเทพมหานคร: ม.ป.ท., ๒๕๓๘.

เชษฐ์ ติงสัญชาลี. **ประวัติศาสตร์ศิลปะอินดียและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้.** กรุงเทพมหานคร : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๘.

ณรงค์ เส็งประชา. **มนุษย์กับสังคม**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๒.

ดี.จี.อี.ฮอลล์. **ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม ๑**. แปลโดย อานันท์ กาญจนพันธ์. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษย์ศาสตร์, ๒๕๒๒.

ต้วน ลี เซิง. คำนำใน **ประวัติศาสตร์ไทยในสายตาของชาวจีน**. กรุงเทพมหานคร: พิราบสำนักพิมพ์, ๒๕๓๗.

ถวิลวดี บุรีกุล. **การมีส่วนร่วม แนวคิด ทฤษฎีและกระบวนการ**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: ส.เจริญการพิมพ์, ๒๕๒๗.

ทรงคุณ จันทจร. **ทฤษฎีวัฒนธรรมและสังคม**. มหาสารคาม: สถาบันวิจัยศิลปะและวัฒนธรรมอีสานมหาวิทยาลัยมหาสารคาม, ๒๕๕๓.

ทวีทอง หงศ์วิวัฒน์. **การมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนา**. กรุงเทพมหานคร: ศักดิ์โสภาการพิมพ์, ๒๕๒๗.

ธนพชร นุตสาระ. **มานุษยวิทยาทางดนตรี.** เชียงใหม่: คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่, ๒๕๕๓.

ธนิก เลิศชาญฤทธ์. **การจัดการทรัพยากรวัฒนธรรม**. กรุงเทพมหานคร: คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๑.

นิจ หิญชีระนันท์ “จันเสน เมืองทวารวดีที่ถูกลืม” ใน สุจินต์ วงษ์เทศ บรรณาธิการ” **สังคมและวัฒนธรรม: จันเสน เมืองแรกเริ่มในลุ่มลพบุรี ป่าสัก**. กรุงเทพมหานคร: เรือนแก้วการพิมพ์ , ๒๕๓๘.

นิรันดร์ จงวุฒิเวศน์. **การมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนา**. กรุงเทพมหานคร: ศูนย์การศึกษานโยบายสาธารณสุข, ๒๕๒๕. ,

บริษัทซินครอนกรุ๊ปจำกัด. **รายงานแนวความคิดเบื้องต้น “กิจกรรมการจัดทำแผนแม่บทเมืองลำพูนสู่มรดกโลก**. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม, ๒๕๕๒.

บัณฑร อ่อนดำ. สามารถ ศรีจำนงค์. **การจัดกระบวนการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม**. เชียงใหม่: สถาบันส่งเสริมการเรียนรู้เพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน มูลนิธิพัฒนาภาคเหนือ, ๒๕๔๔.

เบรนด์ อาร์.เนลสัน. **ความคิดทางการเมืองตะวันตก** แปลโดย สมนึก ชูวิเชียร. กรุงเทพมหานคร: เอ็มแอลครีเอชั่น, ๒๕๔๘.

ป. ปลงสมบุญ. **พจนานุกรม มคธ-ไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๒**. ม.ป.ท., ม.ป.ป.

ประกาย จิโรจน์กุล. **ปัญหาสิ่งแวดล้อมที่มีผลต่อสุขภาพ**. กรุงเทพมหานคร: ลดาวัลย์พริ้นติ้ง, ๒๕๓๘.

ประภัสสร บุญประเสริฐ. **ประวัติศาสตร์เอเชียใต้**. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๔.

ปรีชา กาญจนาคม. **การขุดค้นแหล่งโบราณคดียุคโลหะตอนปลายในจังหวัดนครราชสีมา**. งานวิจัยคณะโบราณคดีภาควิชาโบราณคดี. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๗.

ปรีดา พูลสิน. **การมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการความรู้ทางศิลปวัฒนธรรม:กรณีศึกษาชุมชนวัดโสมนัส**. กรุงเทพมหานคร: กรมส่งเสริมวัฒนธรรม กระทรวงวัฒนธรรม, ๒๕๕๔.

ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ. กระบวนการและเทคนิคการทำงานของนักพัฒนา. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๔๓.

ผ่องศรี วนาสิน และทิวา ศุภจรรยา. **เมืองโบราบริเวณชายฝั่งทะเลเติมของที่ราบภาคกลางประเทศไทย: การศึกษาตำแหน่งที่ตั้งและภูมิศาสตร์สัมพันธ์**. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

ผาสุก อินทราวุธ. **ทวารวดี การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์อักษรสมัย, ๒๕๔๒.

ผาสุข อินทราวุธ และคณะ. **อารยธรรมโบราณในจังหวัดลำพูน**. กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๖.

ผาสุข อินทราวุธ. **ทวารวดี: การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี**. กรุงเทพมหานคร: อักษรสมัย, ๒๕๔๒.

_____. **ร่องรอยวัฒนธรรมอินเดียในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้**. กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด มหาชน, ๒๕๔๕.

_____. **รายงานการขุดค้นที่ตำบลพระประโทน อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม**. กรุงเทพมหานคร: คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๖.

ผาสุข อินทราวุธ. **สุวรรณภูมิจากหลักฐานทางโบราณคดี**. กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๘.

พงษ์วุฒิ สิทธิผล. **การจัดการสิ่งแวดล้อมเบื้องต้น**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สกายบุ๊คส์ จำกัด, ๒๕๔๗.

พระธรรมปิฎก ป.อ. ปยุตฺโต. **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑.** กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พริ้นติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๘.

พระมหาสมจินต์ สมฺมาปญฺโญ. **พระพุทธศาสนามหายานในอินเดีย พัฒนาการ และสารัตถธรรม.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พระมหาสมชัย กุสลจิตฺโต. **พระพุทธศาสนา: นิกายสรวาสติวาทิน**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

พระเมธีธรรมาภรณ์ ประยูร ธมฺมจิตฺโต. **ธรรมะกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๘.

พระโสภณคณาภรณ์ ระแบบ ฐิตญาโณ. **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร, ๒๕๒๙.

พัชรี สีโรรส. **การมีส่วนร่วมของประชาชน**. กรุงเทพมหานคร: คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๖.

พิสิฐ เจริญวงศ์. **การจัดการทรัพยากรศิลปะและวัฒนธรรม**. ม.ป.ท., ๒๕๔๒.

พีรพน พิสณุพงศ์. **ประวัติศาสตร์และโบราณคดีเมืองศรีมโหสถ**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สมาพันธ์, ๒๕๓๕.

ไพรัชน์ เตชะรินทร์. **การมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนา**. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานข้าราชการพลเรือน, ๒๕๒๗.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. **วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๑ ตอน ๑. พิมพ์ครั้งที่ ๗**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

มัณฑนี ขมจินดา. **มนุษย์กับธรรมชาติ**. **พิมพ์ครั้งที่ ๒**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มานิต วัลลิโภดม. **สุวรรณภูมิอยู่ที่ไหน**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การเวก, ๒๕๒๑.

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ. **พจนานุกรม บาลี - ไทย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ, ๒๕๖๐.

ยศ สันตสมบัติ. **มนุษย์กับวัฒนธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๔**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๖.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท นานมีบุ๊คส์ พับลิเคชั่นส์, ๒๕๔๖.

_____. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน**. กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญ, ๒๕๒๕.

_____. **อักขรานุกรมภูมิศาสตร์ไทย**. กรุงเทพมหานคร: บพิธการพิมพ์, ๒๕๒๕.

ราตรี ภารา. **ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม**. กรุงเทพมหานคร: ทิพย์วิรุฑธ์, ๒๕๓๘.

วรรณี ภูมิจิตร. **โบราณคดีนครสวรรค์: หลักฐานเก่า - ใหม่; นครสวรรค์: รัฐกึ่งกลาง**. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๘.

วันชัย วัฒนศัพท์. **ความขัดแย้ง: หลักการและเครื่องมือแก้ปัญหา**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. นนทบุรี: สถาบันพระปกเกล้า, ๒๕๕๐.

_____. **ระบบทวิภาคีกับการแก้ไขปัญหาแรงงานในรัฐวิสาหกิจ ศูนย์สันติวิจัยและธรรมาภิบาล สถาบันพระปกเกล้า**. กรุงเทพมหานคร: กองรัฐวิสาหกิจสัมพันธ์ กรมสวัสดิการและคุ้มครองแรงงาน กระทรวงแรงงาน, ๒๕๔๙.

วิฑูรย์ เหลียวรุ่งเรือง. **การอนุรักษ์และการจัดการมรดกทางวัฒนธรรม**. กรุงเทพมหานคร: เจริญวิทย์การพิมพ์, ๒๕๕๒.

วินัย วีระวัฒนานน์. **วิกฤตสิ่งแวดล้อมทางตันแห่งการพัฒนา**. กรุงเทพมหานคร: เคล็ดไทย, ๒๕๓๓.

_____. **สิ่งแวดล้อมและการพัฒนา. พิมพ์ครั้งที่ ๓**. กรุงเทพมหานคร: สถาบันพัฒนาการสาธารณสุขอาเซียน, ๒๕๔๑.

วิรัช วิรัชนิภาวรรณ. **การบริหารและจัดการทรัพยากรธรรมชาติ บทบาทขององคการในทองถิ่น**. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร, ๒๕๓๕.

ศรีศักร วัลลิโภดม. **ความหมายพระบรมธาตุในอารยธรรมสยามประเทศ**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: ด่านสุทธาการพิมพ์, ๒๕๔๖.

_____. **นครหลวงของไทย**. กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ, ๒๕๔๐.

_____. **โบราณคดีไทยในทศวรรษที่ผ่านมา**. กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ, ๒๕๒๕.

_____. **สยามประเทศ**. กรุงเทพมหานคร: พิฆเณศพริ้นติ้งเซนเตอร์, ๒๕๓๔.

_____. **สยามประเทศ: ภูมิหลังของประเทศไทยตั้งยุคดึกดำบรรพ์จนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาราชอาณาจักรสยาม**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: มติชน, ๒๕๓๙.

_____. **อารยธรรมตะวันออก**. ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ. กรุงเทพมหานคร: บริษัทพิฆเณศ พริ้นติ้ง เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๕.

_____. **แอ่งอารยธรรมอีสาน**. กรุงเทพมหานคร: พิฆเณศพริ้นติ้ง, ๒๕๓๓.

ศิริชัย นฤมิตรเรขการ. **การอนุรักษ์ศิลปกรรม**. เชียงใหม่: คณะวิจิตรศิลป์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๑.

ส. ธรรมภักดี. **มิลินทปัญหา ฉบับพร้อมด้วยอรรถกถา ฎีกา**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ลูก ส. ธรรมภักดี, ๒๕๓๐.

สถาบันราชภัฏสวนสุนันทา. **ชีวิตกับสิ่งแวดล้อม**. กรุงเทพมหานคร: ศูนย์หนังสือ, ๒๕๔๓.

สมพงษ์ อรพินท์. **สิ่งแวดล้อมทางเศรษฐกิจ ครอบครัวและสิ่งแวดล้อม**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บริษัทวิคตอรี่เพาเวอร์พอยท์ จำกัด, ๒๕๒๗.

สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ. **การพัฒนาความเข้มแข็งขององค์กรชาวบ้าน**. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๔๐.

สมศักดิ์ รัตนกุล. **โบราณคดีเมืองคูบัว**. กรมศิลปากรพิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ ว่าที่ ร.ต.สมศักดิ์ รัตนกุล เมื่อวันที่ ๒๗ เมษายน ๒๕๓๕.

สมศักดิ์ ศรีสันติสุข. **สังคมวิทยาชุมชน: หลักการศึกษาวิเคราะห์และปฏิบัติงานชุมชน**. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๒๘.

สมัย สุทธิธรรม. **เมืองโบราณคูบัว**. กรุงเทพมหานคร: เวิลด์มีเดีย, ๒๕๔๑.

สฤษดิ์พงศ์ ขุนทรง. **โบราณคดีเมืองนครปฐม: การศึกษาอดีตของศูนย์กลางแห่งทวารวดี**. กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๗.

สายันต์ ไพรชาญจิตร์. **การจัดการทรัพยากรทางโบราณคดีในงานพัฒนาชุมชน พิมพ์ครั้งที่ ๓**. กรุงเทพมหานคร: ศักดิ์โสภาการพิมพ์, ๒๕๕๐.

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัท ๒๑ เซ็นจูรี่ จำกัด, ๒๕๔๗.

สุจิตต์ วงศ์เทศ. **คนไทยมาจากไหน?**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๘.

_____. **กรุงสุโขทัยมาจากไหน?**. กรุงเทพมหานคร: บริษัทพิมพ์ดี จำกัด, ๒๕๔๘

สุจิตต์ วงษ์เทศ. **สุวรรณภูมิต้นกระแสประวัติศาสตร์ไทย**. กรุงเทพมหานคร: บริษัทพิมพ์ดี จำกัด, ๒๕๔๙.

สุพัตรา สุภาพ. สังคมและวัฒนธรรมไทย. กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๓๖.

สุพิศวง ธรรมพันธา. **พื้นฐานวัฒนธรรมไทย.** กรุงเทพมหานคร: ดีดีบุ๊คสโตร์, ๒๕๓๒.

เสถียร โพธินันทะ. **ชุมนุมพระสูตรมหายาน**. กรุงเทพมหานคร: บรรณกิจ, ๒๕๒๑.

_____. **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

เสริมศักดิ์ วศิาลาภรณ์. **ชุดวิชาทฤษฎีและแนวทางปฏิบัติในการบริหารการศึกษา หน่วยที่ ๑๒ การบริหารและมีส่วนร่วม**. นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๔๔.

อคิน รพีพัฒน์. มรว. การมีส่วนร่วมของชุมชนในการพัฒนาชนบทในสภาพสังคมและวัฒนธรรมไทย. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๒๗.

อดิศักดิ์ ทองบุญ. **ปรัชญาอินเดีย**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๖.

อภิศักดิ์ โสมอินทร์. **ภูมิศาสตร์อีสาน**. กรุงเทพมหานคร: พรศักดิ์แอนแอสโซซิเอท, ๒๕๒๕.

อมรา พงศาพิชญ์. **วัฒนธรรม ศาสนา และชาติพันธุ์: วิเคราะห์สังคมไทยแนวมานุษยวิทยา. พิมพ์ครั้งที่ ๒.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

อำไพ หมื่นสิทธิ์. **มนุษย์กับสังคม**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ทริปเพิ้ล เอ็ดดูเคชั่น จำกัด, ๒๕๕๓.

(๒) วารสาร/เอกสาร

ชยาภรณ์ สุขประเสริฐ. และคณะ “การพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะเพื่อการอนุรักษ์โบราณสถานชุมชนจังหวัดบุรีรัมย์” Journal of MCU Peace Studies Vol.8 No.2 March - April 2020

เดชา บุญค้ำ. การอนุรักษ์กับการพัฒนา. **อาษา**. 2537. มีนาคม. 3159 : 68-73.

นคร สำเภาทิพย์. “เขากะหล่อน: แหล่งโบราณคดีที่จุดประกายความคิดโบราณคดีมวลชน” เมืองโบราณ 19. 2 เมษายน – มิถุนายน 2536: 95 - 100.

นครสวรรค์: รัฐกึ่งกลาง รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรมท้องถิ่นจังหวัด นครสวรรค์ นครสวรรค์: วิทยาลัยครูนครสวรรค์. 2528.

ผาสุข อินทราวุธ. **ยุคปรับเปลี่ยนทางวัฒนธรรมในลุ่มแม่น้ำชี: กรณีศึกษาเมืองฟ้าแดดสงยาง**. การประชุมทางวิชาการระดับชาติฝรั่งเศส - ไทย ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: อทิตตาพริ้นติ้ง. 2538 : 132 - 135.

มยุรี วีระประเสริฐ. **การขุดค้นทางโบราณคดีที่เมืองโบราณนครจำปาศรีตำบลบ้านกู่ อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม**. การประชุมทางวิชาการระดับชาติฝรั่งเศส - ไทย ครั้งที่ 3. ม.ป.ป.: 83-84.

มานพ นักการเรียน บานชื่น นักการเรียน ทวารวดี: มิติทางความเชื่อและศาสนา Dvaravati : Belief and Religious Dimension วารสารสิรินธรปริทรรศน์ ปีที่ 22 ฉบับที่ 1 มกราคม - มิถุนายน 2564.

มานิต วัลลิโภดม. **สุวรรณภูมิอยู่ที่ไหน**. กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ. ปีที่ 1 ฉบับที่ 1. 2518.

ศรีศักร วัลลิโภดม. อุทัยธานีครั้งโบราณ. วารสารเมืองโบราณ ปีที่ 5 ฉบับที่ 5; มิถุนายน – กรกฎาคม 2522.

สามารถ สิริเวชพันธุ์. **การอนุรักษ์สถาปัตยกรรมท้องถิ่น**. ในเอกสารรวมบทความประกอบการประชุมสัมมนาเรื่องเอกลักษณ์และการสืบสานสถาปัตยกรรมในภาคเหนือ. 2540.

สุภัทรดิศ ดิศกุล. ม.จังหวัด. **โบราณคดีวิจารณ์**. โบราณคดี. ปีที่ 5 ฉบับที่ 3 สิงหาคม 2517.

สุภัทรดิศ ดิศกุล. ม.จังหวัด ทรงแปล. William Hunt แต่งเป็นภาษาอังกฤษ. “เนินดินที่มีรูปร่างไม่สม่ำไม่เสมอทางภาคตะวันออกของประเทศไทยตามการสำรวจทางอากาศ”. **ศิลปากร**. ปีที่ 8 เล่มที่ 5. 2497.

อนุวิทย์ เจริญศุภกุล. **แนวความคิดการอนุรักษ์โบราณสถานในประเทศไทย**. เอกสารในการสัมมนาเรื่องการอนุรักษ์โบราณสถานมหาวิทยาลัยศิลปากร. สิงหาคม. 2538 : 6-7.

_____. **แนวความคิดในการอนุรักษ์โบราณสถานในประเทศไทย**. วารสารเมืองโบราณ. 11 2 : 80 ; เมษายน-มิถุนายน 2528.

(๓) วิทยานิพนธ์

กนกวรรณ ชูชาญ. “การจัดการความรู้ทางทรัพยากรวัฒนธรรมโดยผู้นำชุมชนเพื่อการท่องเที่ยวชุมชนบ้านผาหมอน ดอยอินทนนท์ จังหวัดเชียงใหม่”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต** สาขาวิชาการบริหารงานวัฒนธรรม. วิทยาลัยนวัตกรรม: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๒.

ชูชาติ พ่วงจิตร์. “การวิเคราะห์ปัจจัยที่ส่งเสริมและปัจจัยที่เป็นอุปสรรคต่อการมีส่วนร่วมของชุมชนกับโรงเรียนประถมศึกษา ในเขตปริมลฑล กรุงเทพมหานคร”. **วิทยานิพนธ์ กศ.ม.** กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

นายเอกรินทร์ สังขศิลา. “การอนุรักษ์และการใช้ประโยชน์ทรัพยากรทางโบราณคดีของชุมชน กรณีศึกษาโบราณสถานเมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์”. **วิทยานิพนธ์ปริญญาวิทยาศาสตรมหาบัณฑิต** สาขาวิชาการจัดการสิ่งแวดล้อม. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, ๒๕๕๑.

ประกิจ ลัคนผจง. “วัดดงแม่นางเมือง”. **วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต** สาขาวิชาสถาปัตยกรรมไทย”. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๖.

ประอร ศิลาพันธุ์. “ภาชนะดินเผาในแหล่งโบราณคดีลุ่มแม่น้ำชี กรณีศึกษาภาชนะดินเผาที่ได้รับจากการขุดค้นเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต** สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๖.

ปิ่นรัชฎ์ กาญจนัษฐิติและวิโรฒ ศรีสุโร. “การศึกษาเพื่อเสนอแนวความคิดในการอนุรักษ์สิมพื้นบ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ”. **วิทยานิพนธ์สถาปัตยกรรมศาสตรมหาบัณฑิต** สถาปัตยกรรม. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร, ๒๕๕๑.

พระส่งเสริม แสงทอง. “แนวคิดการจัดการสิ่งแวดล้อมตามหลักทางพุทธศาสนา”. **ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. สาขาวิชาการจัดการมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๑.

พิมพ์ชนก พงษ์เกษตร์กรรม์. “พัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองโบราณดงแม่นางเมือง อำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต** สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์, ๒๕๕๒.

พิมพ์ชนก พงษ์เกษตรกรรม. “พัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองโบราณดงแม่นางเมือง อำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์”. **วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต** สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๒.

ราศี บุรุษรัตนพันธุ์. “ความสำคัญของเมืองลพบุรีในฐานะเป็นแหล่งกระจายวัฒนธรรมทวารวดีบริเวณลุ่มแม่น้ำป่าสัก”. **วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๙.

เรืองแสง ทองสุขแสงเจริญ. “ศึกษาการรับรู้ปัญหาและการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์แหล่งโบราณสถานของประชาชนในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา”. **วิทยานิพนธ์ปริญญาศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต** สาขาวิชาสิ่งแวดล้อมศึกษา. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๒.

วาทินี คุ้มแสง. “การศึกษาพัฒนาการทางวัฒนธรรมของชุมชนบริเวณลุ่มแม่น้ำน่านตอนล่างในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ ๒๔”. **วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๖.

วิศรุต เนาวสุวรรณ์. “แนวทางการปรับปรุงภูมิทัศน์เมืองประวัติศาสตร์ลพบุรี”. **วิทยานิพนธ์สถาปัตยกรรมศาสตรมหาบัณฑิต** สถาปัตยกรรม. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

ศิริวรรณ ทาปัญญา. “ปัจจัยที่มีผลต่อการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมแหล่งโบราณสถาน: กรณีศึกษาการมีส่วนร่วมของประชาชนผู้มีถิ่นพำนักใกล้แหล่งโบราณสถาน อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่”. **วิทยานิพนธ์ปริญญาวิทยาศาสตรมหาบัณฑิต** สาขาวิชาเทคโนโลยีการบริหารสิ่งแวดล้อม. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๙.

สมพงษ์ ทองใบ. “ความรู้และความตระหนักของข้าราชการตำรวจชั้นสัญญาบัตรในจังหวัดระยองที่มีต่อปัญหาสิ่งแวดล้อมอันเนื่องมาจากโครงการนิคมอุตสาหกรรมมาบตาพุด”. **วิทยานิพนธ์กศ.ม**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๘.

สัมฤทธิ์ สุขเมือง. “ปัจจัยทางสิ่งแวดล้อมที่มีผลต่อการตั้งถิ่นฐานของเมืองโบราณสมัย ทวารวดีบริเวณชายฝั่งทะเลด้านตะวันออก”. **วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัย ศิลปากร, ๒๕๓๑.

สุนีย์รัตน์ เดชวิริยะกุล. “ระฆังหินสมัยทวารวดี : ข้อสันนิษฐานด้านการใช้งาน”. **วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต** ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๘.

อุษา โลหะจรูญ. “ชีวิตและงานของพระถังซัมจั๋ง”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗.

(๔) รายงานการวิจัย/การศึกษาค้นคว้าอิสระ

คำสิงห์ ทองโท. “การมีส่วนร่วมของชุมชนในการอนุรักษ์ป่าชุมชนนาฝาย ตำบลดงดวน อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม”. **การศึกษาค้นคว้าอิสระ กศ.ม**. มหาสารคาม: มหาวิทยาลัยมหาสารคษม, ๒๕๔๖.

ดำรงพันธ์ อินฟ้าแสง. “การจัดระบบฐานข้อมูลของผลการศึกษาลักษณะดินที่ได้จากการขุดค้นทางโบราณคดีในประเทศไทย”. **รายงานการวิจัย**. ภาควิชาโบราณคดี: คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๗.

เบญจา รอดจ่าย. “ความพร้อมในการพัฒนาและรับรองคุณภาพโรงพยาบาลด้านแผนกพัฒนาสิ่งแวดล้อม กรณีศึกษาฝ่ายการพยาบาล โรงพยาบาลมหาราชนครเชียงใหม่”. **การค้นคว้าแบบอิสระ ศศ.ม**. เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๔.

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.กาญจนา สุคัณธสิริกุล. “การพัฒนาคุณภาพการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ”. **รายงานการวิจัย**. มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี, 2555.

พระราชรัตนาลงกรณ์ ดร.และคณะ. “ศึกษาเชิงสำรวจและอนุรักษ์แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนา ในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี”. **รายงานการวิจัย**. สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๔.

พระราชรัตนาลงกรณ์. รศ.ดร. “พุทธศิลปะเมืองปะโค เวียงคุก: ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาและการสร้างสรรค์พุทธศิลปกรรม”. **รายงานการวิจัย**. สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๑.

สุณีย์ บริสุทธิ์. “การส่งเสริมความตระหนักของชุมชนเชียงแสนต่อคุณค่าด้านโบราณสถานเมืองเชียงแสน จังหวัดเชียงราย. ภาควิชาการจัดการการท่องเที่ยว คณะบริหารธุรกิจ: มหาวิทยาลัยฟาร์อีสเทอร์น, ๒๕๕๗.

อนุกูล ศิริพันธุ์. “การจัดการโบราณสถานและสิ่งแวดล้อมโดยรัฐและชุมชนกรณีศึกษาคูเมืองและกำแพงเมืองในเขตพื้นที่ชุมชนบ้านปงสนุกอำเภอเมืองจังหวัดลำปาง”. **การค้นคว้าอิสระ ศศ.ม.** เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๓.

๒. ภาษาอังกฤษ :

Banerjee Anukul Chandra. **Sarvāstivāda Literature**. Delhi: The World Press Private Limited, 1979.

Cambridge International Dictionary of English. Cambridge University, 1995.

Creighton. James L. **The Public Participation Handbook: Making Better Decisions through Citizen Involvement**. San Francisco: Jossey Bass, 2005.

Étienne Lamotte**. Hitory of Indian Buddhism. Trans. Sara Boin Webb** Louvain: Peters Press, 1988.

Grenville. Jane. **Managing the Historic Rural Landscape**. London: Routledge, 1999.

J.A. Simpson and E.S.C. Weiner. **The Oxford English Dictionary. second edition. Volume 5.** New York: Rand McNally@Company. Taunton Mass, 1994.

Noah Webster and Jean L. Mckechnie. **Webster's New Twentieth Century Dictionary of the English Language. Second Edition.** New York: the world publishing company, 1957.

Owen. S. Oliver. **Natural Resource Conservation. 4 th ed.** New York: Macmillan, 1985.

R. Kimura. **A Historical Study of the term Hīnayāna and Mahāyāna and the origin of Mahayana Buddhism** New Delhi: Indological Book Corporation, 1978.

Sarla Khosala. Dr. **History of Buddhism in Kashmir**. New - Delhi: Sagar Publication, 1972.

Smith. Michael E. **Time. History. and Belief in Aztec and Colonial Mexico** Texas: The University of Texas Press. 2002 p. 6.

Torre. Marta de la and Randy Mason. **Economics and Heritage Conservation**. Los Angles: The Getty Conservation Institute, 1998.

Torre. Marta de la and Randy Mason. **Ghent Historic and Cultural Conservation District Design Guidelines**. Norfolk: s.n, 2000.

Tucci. Filippo Lamber. **Digging in the Past. Archaeology as a resource for Rome underground transit**. n.p., 2013

๓. อินเตอร์เน็ต :

กองอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมธรรมชาติและศิลปกรรม. **“การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรม”. สิ่งแวดล้อมศิลปกรรม.ม.ป.ป.** จาก http://www.onep.go.th/ncecd/ natural/ art.html. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๖ มกราคม ๒๕๖๔.

กังวล คัชชิมา. **เล่าเรื่องเมืองปัลลวะ ตอนที่ ๑**. จาก Facebook.com /Kang Vol Khatshima. สืบค้นเมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม ๒๕๖๕.

จารึกในประเทศไทย ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). **จารึกฐานรองพระธรรมจักร**. จาก https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/294. สืบค้นเมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม ๒๕๖๕.

จารึกในประเทศไทย ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). **จารึกดงแม่นางเมือง**. จาก https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/489. สืบค้นเมื่อวันที่ ๘ มกราคม ๒๕๖๕.

จารึกในประเทศไทย ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). **จารึกดงแม่นางเมือง ด้านที่ ๒**. จาก https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/image_detail/24916. สืบค้นเมื่อวันที่ ๘ มกราคม ๒๕๖๕.

จารึกในประเทศไทย ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). **จารึกบนตราดินเผา พบที่เมืองจันเสนจังหวัดนครสวรรค์เลขทะเบียน ๒๙๙๕/๓๘**. จาก https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/2111. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๑ มกราคม ๒๕๖๖.

จารึกในประเทศไทย ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). **จารึกเมืองบึงคอกช้าง ๑**. จาก https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/531. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๐ มีนาคม ๒๕๖๕.

จารึกในประเทศไทย ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). **จารึกวัดศรีชุม**. จาก https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/177. สืบค้นเมื่อวันที่ ๘ มีนาคม ๒๕๖๕.

จารึกในประเทศไทย ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). **จารึกวัดหางน้ำหนองแขม ด้านที่ ๑**. จาก https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/image_detail/19116. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๑ ตุลาคม ๒๕๖๕.

ไทยheritage.net. **มรดกทางวัฒนธรรมจังหวัดอุทัยธานี**. จาก http://www.thaiheritage.net/nation/oldcity/uthaithani4.htm. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๐ มกราคม ๒๕๖๕.

บ้านจอมยุทธ. **ราชวงศ์ปัลลวะ**. จาก https://www.baanjomyut.com/library/knowledge_of_encyclopedias/421.html. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๐ มกราคม ๒๕๖๖.

พระมหาดาวสยาม. **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในอินเดีย : พุทธศาสนายุค พ.ศ. ๘๐๐ – ๑๑๐๐**. จาก http://www.dhammathai.org/buddhism/india/chapter06_2.php. สืบค้นเมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม ๒๕๖๕.

รศ.ปิยะแสง จันทรวงศ์ไพศาล. **ประติมากรรมทวารวดี**. จาก http://www.resource.lib.su.ac.th/art_asean/contents/country.php?country=THA&category=7&section=6. สืบค้นเมื่อวันที่ ๘ มกราคม ๒๕๖๖.

วัดญาณเวศกวัน. **พระพุทธศาสนาในอาเซีย Somdet Phra Buddhaghosacariya P. A. Payutto**. จาก https://www.watnyanaves.net/en/book - reading/289/14. สืบค้นเมื่อวันที่ ๕ มกราคม ๒๕๖๕.

วิกิพีเดีย สารานุกรมเสรี. **อักษรปัลลวะ**. จาก https://th.wikipedia.org/wiki/. สืบค้นเมื่อวันที่ ๕ มกราคม ๒๕๖๕.

ศรีศักร วัลลิโภดม. **ภูเขาศักดิ์สิทธิ์ และนัยของสถานะภูเขาอันมีลักษณะพิเศษในแต่ละวัฒนธรรม**. จาก https://www.silpa - mag.com/history/article_6543/. สืบค้นเมื่อวันที่ ๕ มกราคม ๒๕๖๕.

ศรีศักร วัลลิโภดม. ให้กาลเวลาเล่าเรื่องสยามแต่ปางก่อน **ดงแม่นางเมือง ธานยปุระ**. จาก https://web.facebook.com/679296892149559/posts/2120442108035023/. สืบค้นเมื่อวันที่ ๘ มกราคม ๒๕๖๕.

ศูนย์ข้อมูลกลางทางวัฒนธรรม. **แหล่งโบราณคดีบ้านเขาบ่อพลับ**. จาก http://www.m - culture.in.th/album/139817/. สืบค้นเมื่อวันที่ ๕ มกราคม ๒๕๖๕.

ศูนย์เทคโนโลยีสารสนเทศมรดกศิลปวัฒนธรรม. **พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติอู่ทอง**. จาก http://www.virtualmuseum.finearts.go.th/uthong/index.php/th/event/13 - .html. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๕ กรกฎาคม ๒๕๖๕.

สาคร มหาหิงค์. เทคนิคการมีส่วนร่วม. ออนไลน์ แหล่งที่มา: https://m.facebook.com/techniques/posts/765832483430524?locale2=it_IT. สืบค้นเมื่อวันที่ ๕ มกราคม ๒๕๖๕.

สำนักงานจังหวัดหนองคายกลุมงานยุทธศาสตรและข่อมูลเพื่อการพัฒนาจังหวัด. แผนพัฒนาจังหวัด พ.ศ. 2561 - 2565 รอบปี พ.ศ. 2564. จาก http://202.28.118.8/nk2015/web/document/index?id=20. สืบค้นเมื่อวันที่ ๒๐ กรกฎาคม ๒๕๖๕.

สุชีพ กรรณสูต. **“ทฤษฎีการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม”**. จาก http://sucheeppost.blogspot.com. สืบค้นเมื่อวันที่ ๒๘ เมษายน ๒๕๖๕.

เสถียร โพธินันทะ. **ปรัชญาแห่งความมีอยู่**. จาก https://shorturl.asia/MbzR3. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๐ พฤษภาคม ๒๕๖๕.

อินสยามดอทคอม. **ประวัติศาสตร์จังหวัดอุทัยธานี**. จาก https://insiam.com/wp-content/uploads/2016/02/n_authai.pdf. สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๐ มีนาคม ๒๕๖๕.

ปณฺฑา โลกสฺมิ ปชฺโชโต
มจร
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก

บทความวิจัย

การสำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี

Survey of Buddhist archaeological sites in the Dvaravati period in Nakhon Sawan-Uthai Thani province.

[1]พระเทพวัชราจารย์,รศ.ดร., [2]ดร.อธิเทพ ผาทา [3]ผศ.ดร.กังวล คัชชิมา

[4]ดร.สฤษดิ์ แพงทรัพย์[5] ดร.วิสารินทร์ ชามพูนท[6] อาจารย์ไกรวุฒิ ชูวิลัย

[1]Phrathepvajarachan Assoc.Prof.Dr., [2]Dr.Athithep Phatha

[3]Assist.Prof.Dr. Kangvol Khatshima [4]Assist.Prof.Dr.Kongsarit Peangsub

[5]Dr.Wisarin Champunot[6] Mr.Kraiwut Chuwilai

[1,2,3,4,5]คณะพุทธศาสตร มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

[1,2,4,5]Faculty of Buddhism, Mahachulalongkornrajavidyalaya University

[3,]คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

[3,] Faculty of Archaeology, Silpakorn University

[1]Corresponding Author's Email: phatha121415@hotmail.co.th.

065-378-5210

Received: April 3, 2022; **Revised:** April 25, 2022; **Accepted:** April 30, 2022

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค (1) เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีชุมชน (2) เพื่อศึกษาเชิงสำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี (3) เพื่อศึกษาคุณค่าของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพโดยใชกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการมาเป็นส่วนหนึ่งของการดำเนินการวิจัยเนนการศึกษาวิเคราะหทั้งในเชิงพื้นที่และกลุมเปาหมาย มีการจัดกระบวนการวิจัยดวยการถอดบทเรียนและการบูรณาการขอมูลที่ไดจากการสัมภาษณ การสังเกตและการปฏิบัติการรวมกันในพื้นที่ศึกษาและกลุมเปาหมายที่กำหนดไวโดยใชกระบวนการตามวงจรเดมมิง (PDCA) เปนเครื่องมือในการดำเนินงานการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีสวนรวมในทุกขั้นตอน

ผลการวิจัยพบว่า (1) แนวคิดเรื่องแหล่งโบราณคดีนั้นถือว่าเป็นเรื่องที่มีความสำคัญเนื่องจากว่าเป็นโบราณสถานหรือโบราณวัตถุที่ได้รับการสร้างสรรค์มาจากผู้คนในยุคโบราณซึ่งมีความเชื่อและค่านิยมเกี่ยวกับศาสนาหรือสิ่งที่เป็นรูปเคารพของตนจากยุคก่อนประวัติศาสตร์จนถึงยุคประวัติศาสตร์ที่ผ่านกาลเวลาและยังคงหลงเหลือไว้ให้อนุชนคนรุ่นหลังได้ศึกษาต่อไป (2) แหล่ง

โบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีมีจำนวน 5 เมือง ได้แก่ (1) เมืองจันเสน อำเภอตาคลี จังหวัดนครสวรรค์ (2) เมืองโคกไม้เดน อำเภอพะยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์ (3) เมืองดงแม่นางเมือง อำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์ (4) เมืองบึงคอกช้าง อำเภอสว่างอารมณ์ จังหวัดอุทัยธานี และ (5) เมืองท่าการุ้ง อำเภอบ้านไร่ จังหวัดอุทัยธานีซึ่งมีประชากรคือ มอญ-เขมรโบราณที่ได้สร้างชุมชนตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12-16 โดยมีศาสนาที่นับถือคือศาสนาพราหมณ์-ฮินดู และพระพุทธศาสนาเถรวาทนิกายสรวาสติวาทิน (3) พื้นที่ของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีมีคุณค่าในฐานะแหล่งเรียนรู้ของชุมชน,และถือว่าเป็น “ทรัพยากรที่ทรงคุณค่าทั้งทางด้านประวัติศาสตร์ และด้านการท่องเที่ยวอันเป็นส่วนที่จะสามารถสร้างรายได้ให้กับชุมชนและประชาชนในท้องถิ่นได้

คำสำคัญ: แหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดี; พระพุทธศาสนา; การสำรวจ

Abstract

The objectives of this research article are (1) to study the concepts of environment and community archaeological sites, (2) to study exploratory studies of Dvaravati Buddhist archaeological sites in Nakhon Sawan-Uthai Thani Provinces, and (3) to study the value of archaeological sites. Buddhism in the Dvaravati period in Nakhon Sawan-Uthai Thani provinces It is a qualitative research using the action research process as part of the research, focusing on analytical studies in both areas and target groups. The research process was organized by extracting lessons learned and integrating data obtained from interviews, observations and joint operations in the study area and target groups. Deming cycle-based processes (PDCA) are used as tools to conduct participatory action research at all stages.

The results showed that (1) the concept of archeological site is considered important because it is an ancient site or artifact created by ancient people who have religious beliefs and values. Their idols from prehistoric to historical eras have passed through time and remain for future generations to study.(2) Buddhist archaeological sites in the Dvaravati period in Nakhon Sawan-Uthai Thani provinces, consisting of 5 cities: (1) Chan Sen City, Takli District, Nakhon Sawan Province (2) Khok Maiden City, Payuhakiri District, Nakhon Sawan Province (3) Dong Mae Nang Mueang District, Banphot Phisai District, Nakhon Sawan Province (4) Bueng Khok Chang City

Sawang Arom District, Uthai Thani Province and (5) Tha Karung Town, Ban Rai District, Uthai Thani Province, whose population is Ancient Mon-Khmer who have built a community since the 1 2 th-1 6 th Buddhist centuries, whose religion is Brahman-Hinduism. and Theravada Buddhism(3) The area of Dvaravati period Buddhist archaeological sites in Nakhon Sawan-Uthai Thani provinces is valuable as a community learning center, and is considered “A valuable resource both in terms of history and tourism, which is a part that can generate income for the community and local people.

Keywords: Dvaravati period archaeological sites; Buddhism; Survey

บทนำ

ประเทศไทยเป็นประเทศหนึ่งในกลุ่มประเทศเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่มีพัฒนาการในเรื่องของการก่อตั้งอาณาจักรและพัฒนาในเรื่องของการติดต่อค้าขายและเจริญสัมพันธไมตรีกับต่างประเทศ และได้รับเอากระแสของศาสนาจากแหล่งอารยธรรมที่สำคัญของโลก คือ อินเดียมาเป็นศาสนาของตนอาณาจักรแรกเริ่มในประเทศไทยนั้นได้ก่อตัวมาพร้อมๆกับการเปิดรับอารยธรรมจากภายนอกที่ได้เข้ามามีอิทธิพลและวางรากฐานให้กับตัวเมืองและประชาชนในอาณาจักรนั้นมาโดยตลอด ซึ่งตามหลักฐานที่ได้จากแหล่งโบราณคดีในประเทศไทยพบว่าอาณาจักในยุคแรกที่ปรากฏตัวในประวัติศาสตร์สมัยโบราณของไทยก็คือ อาณาจักรสุวรรณภูมิ โดยนักประวัติศาสตร์และโบราณคดีเชื่อว่าดินแดนไทยได้รับกระแสทางด้านศาสนาจากอินเดียยุคแรกก็คือสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ราว พ.ศ.236-360(พระพุทธโฆสาจารย์:2556) โดยนำมาทางเรือขึ้นฝั่งที่เมืองนครชัยศรีในปัจจุบันก็คือจังหวัดนครปฐม หรืออีกที่หนึ่งก็คือเมืองอู่ทองจังหวัดสุพรรณบุรีซึ่งสมัยนั้นมีพ่อค้าวานิชชาวอินเดียได้มาค้าขายกับรัฐต่าง ๆ ในคาบสมุทรอินโดจีนผ่านทางเรือเข้ามาเพื่อการค้ากับชาวเมืองสุวรรณภูมิ โดยคำว่า สุวรรณภูมิ แปลว่า ดินแดนแห่งทองคำ หมายถึงดินแดนที่มีความอุดมสมบูรณ์ ซึ่งคำนี้มีปรากฏในคัมภีร์ชาดก เช่น มหาชนกชาดก กล่าวถึงพระมหาชนกเดินทางมาค้าขายที่สุวรรณภูมิ(ข.ชา. อำเภอ (ไทย) 4/2/98-99.) ต่อมาอาณาจักรสุวรรณภูมก็ได้ล่มสลายไปจากการเกิดขึ้นของเมืองสำคัญอีกหลายเมืองที่มีการติดต่อสัมพันธ์ต่อกันและบางครั้งก็ขยายอาณาเขตเข้าแย่งพื้นที่ซึ่งกันและกัน ทำให้อาณาจักรบางแห่งได้สูญหายจากการล่มสลายที่เกิดจากสงครามและภัยธรรมชาติ พร้อมกับเกิดอาณาจักรขึ้นใหม่หลายแห่ง และต่อมาก็ได้มีอีกรัฐหนึ่งเกิดขึ้นมาภายหลังจากการล่มสลายของอาณาจักรสุวรรณภูมิ ก็คือรัฐที่มีชื่อว่าทวารวดีที่ได้ก่อตัวเป็นรัฐในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 6-12(กรมศิลปากร: 2531) โดยมีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองนครปฐมและเมืองศรีเทพรามนคร(สุจิตต์ วงศ์เทศ:2548)

โดยเรื่องราวของทวารวดีปรากฏอยู่ในบันทึกการเดินทางของหลวงจีนอี้จิง ที่เรียกชื่อในบันทึกว่า “โถ-โล-โป-ตี้” ตั้งอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และอาจมีศูนย์กลางอยู่ที่จังหวัดนครปฐม หรือเมืองศรีเทพก็ได้เพราะพบเหรียญที่สุโขทัยมีจารึกภาษาสันสกฤตว่า “ศรีทวารวตีศวรปุณย” แปลว่า “การบุญของผู้ใหญ่ศรีทวารวดี” (จี. เซเดส์: 2521)

ในการขุดค้นทางโบราญคดีที่เมืองนครชัยศรี (นครปฐม) ได้พบหลักฐานสมัยทวารวดีจำนวนมาก เช่น ธรรมจักรศิลา พระพุทธรูปศิลาขนาดใหญ่ประทับนั่งห้อยพระบาทปางแสดงธรรมรวมถึงโบราญสถานขนาดใหญ่ ซึ่งนักวิชาการเชื่อว่าสมัยทวารวดีนี้มีศูนย์กลางอยู่ที่ลุ่มปากแม่น้ำ และบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา โดยศูนย์กลางนั้นเชื่อว่าอยู่ที่เมืองนครปฐม ราชบุรี กาญจนบุรี และนครสวรรค์ รวมถึงปราจีนบุรี แต่จากการศึกษาจะพบว่าร่องรอยของทวารวดีนั้นมีอยู่ทั่วทุกภาคของประเทศไทย

กล่าวเฉพาะพื้นที่ในภาคกลางจะพบว่ามีพื้นที่ที่เป็นที่ตั้งของเมืองหรือชุมชนสมัยทวารวดีจำนวนมากและกระจายอยู่เกือบทุกพื้นที่ของภาคกลาง ซึ่งจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีถือว่าเป็นอีกพื้นที่หนึ่งที่มีชุมชนของชาวทวารวดีตั้งอยู่ในหลายพื้นที่ เนื่องจากเป็นจังหวัดที่มีพื้นที่ตั้งอยู่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและแม่น้ำสาขาอีกหลายสายที่เป็นจุดก่อกำเนิดเมืองหรือชุมชนมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์จนมาถึงสมัยในยุคประวัติศาสตร์คือสมัยทวารวดีนี้ โดยในพื้นที่ของจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีมีแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีอยู่หลายแห่งแต่ที่เด่นชัดก็มีอยู่จำนวน 5 แห่งดังต่อไปนี้

1.เมืองจันเสน สำหรับเมืองจันเสน ตั้งอยู่ที่หมู่ ๒ ตำบลจันเสน อำเภอตาคลี ชาวบ้านเรียกว่า “โคกจันเสน” ลักษณะของเมือง เป็นเมืองรูปสี่เหลี่ยมจตุรัส มุมมนทั้งสี่มุมเกือบกลมคิดเป็นเนื้อที่ ๓๐๐ ไร่เศษ กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจพบว่าเมืองนี้มีคนเข้ามาอาศัยอยู่ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ยุคโลหะ (พุทธศตวรรษที่ ๔) ติดต่อกันเรื่อยมาจนกระทั่งถึงสมัยประวัติศาสตร์ยุคทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 12-14) จึงได้ร้างไปในพุทธศตวรรษที่ 16

2.เมืองบน-โคกไม้เดน เป็นเมืองโบราณสมัยทวารวดี ราวพุทธศตวรรษที่ 12-16 ตั้งอยู่ที่ตำบลท่าน้ำอ้อย อำเภอพยุหะคีรี ด้านตะวันตกติดกับแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งมีการดำเนินการทางโบราณคดี โดยกรมศิลปากร ทำให้ทราบว่า ลักษณะของเมือง มีกำแพงดินหรือคันดิน ๒ ชั้น กรมศิลปากรได้ดำเนินการสำรวจและขุดแต่งโบราณสถานวัดโคกไม้เดน เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๗ จำนวน ๑๖ แห่ง ลักษณะเป็นเนินดินที่พบอยู่บนพื้นราบและบนภูเขาหลายลูก เช่น เขาไม้เดน เขาไหว้พระ เขาลั่นทม ซึ่งอยู่นอกกำแพงดินชั้นนอกของเมืองบนด้านตะวันออก

3.เมืองดงแม่นางเมือง เป็นเมืองสำคัญอีกเมืองหนึ่งตั้งอยู่ที่ตำบลเจริญผล อำเภอบรรพตพิสัย เป็นเมืองที่มีพัฒนาการต่อเนื่องมาในสมัยทวารวดี ราวพุทธศตวรรษที่ 12-18 โดยลักษณะของเมือง เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ลบมุม กรมศิลปากรได้ดำเนินการขุดค้นพบผังเมือง ๒ ชั้นตลอดจน

โบราณสถานและโบราณวัตถุสมัยทวารวดี เป็นจำนวนมาก และพบศิลาจารึกระบุชื่อเมืองนี้ว่า “ธานยปุระ” ระบุว่าตรงกับพ.ศ. 1710

4. เมืองโบราณบึงคอกช้าง อยู่ในท้องที่ตำบลไผ่เขียว อำเภอสว่างอารมณ์ ตัวเมืองตั้งอยู่ในป่า ซึ่งได้ทำการสำรวจพบว่า มีคูเมืองปละกำแพงดินสูง มีประตูเข้าเมืองทั้ง 4 ทิศ โบราณสถานที่สำรวจพบมีอยู่ 5 แห่ง ส่วนโบราณวัตถุพบจารึกอยู่ 3 หลัก

5. เมืองโบราณเมืองการุ้ง อยู่ในตำบลเมืองการุ้ง อำเภอบ้านไร่ ลักษณะของตัวเมืองเป็นวงกลมรี ภายในบริเวณเมืองมีซากเจดีย์หักพังอยู่ค่อนไปตรงกลาง โบราณวัตถุที่พบนั้น มีพระพุทธรูปปางเสด็จดาวดึงส์และสิ่งอื่นๆ เช่นเดียวกับเมืองสมัยทวาราวดีทั่วๆ ไป

อย่างไรก็ตามจากการศึกษาพบว่า แม้ว่าแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในประไทยจะกระจายอยู่ตามพื้นที่ต่างๆจำนวนมาก แต่ก็ปรากฏว่าไม่ได้รับความสนใจและไม่เป็นที่รู้จักของคนทั่วไป เนื่องจากว่า ขาดการเอาใจใส่จากหน่วยงานของรัฐที่จะเข้าไปกระตุ้นให้สังคมเห็นความสำคัญของแหล่งโบราณคดีในชุมชนได้ทราบ อีกทั้งประชาชนในชุมชนก็ยังขาดความเข้าใจและรู้ถึงคุณค่าของแหล่งโบราณคดีที่มีอยู่ในชุมชนของตน ทำให้แหล่งโบราณคดีหลายแห่งไม่มีใครรู้จักเลย เช่น ภาคเหนือ ภาคอีสาน ภาคกลาง หรือแม้แต่ในภาคใต้ หลายแห่งถูกทอดทิ้งอย่างไร้ค่า และไม่ได้รับการสืบต่อหรือการพัฒนาเพื่อให้เห็นแหล่งท่องเที่ยวหรือแหล่งแหล่งโบราณคดีชุมชนที่คนรุ่นเก่าจะส่งต่อให้กับคนรุ่นใหม่ได้ จึงนับว่าเป็นเรื่องที่น่าเสียดายเป็นอย่างยิ่ง โดยปัญหาที่เกิดนั้นก็มาจากการที่ “ผู้ศึกษาไม่สามารถที่จะเข้าถึงแหล่งโบราณคดีชุมชนได้” ทั้งในส่วนของข้อมูลของแหล่งโบราณคดีในชุมชน เนื่องจากขาดการศึกษาและวิจัยอย่างเพียงพอ

จากสภาพปัญหาดังกล่าวคณะผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะทำการวิจัยในเรื่องนี้และเห็นว่าควรที่จะต้องมีการเร่งการศึกษาและสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี แต่ละแห่งให้ละเอียดเพื่อจะได้เป็นประโยชน์ต่อการเข้าถึงแหล่งโบราณคดีได้ง่ายขึ้น โดยประเด็นปัญหาที่คณะผู้วิจัยได้ตั้งไว้ในเรื่องนี้ก็คือ 1. แนวคิดเรื่องแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีเป็นอย่างไร 2. การลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีจะพบอะไรบ้าง 3. การลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีจะก่อให้เกิดคุณค่าอย่างไร ทั้งนี้ก็เพื่อให้ง่ายต่อการศึกษาและการเข้าถึงองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีให้ละเอียดต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดี
2. เพื่อศึกษาเชิงสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี
3. เพื่อศึกษาคุณค่าของแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี

วิธีการดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยใช้กระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการ (Action Research) มาเป็นส่วนหนึ่งของการดำเนินการวิจัย เน้นการศึกษาวิเคราะห์ทั้งในเชิงพื้นที่และกลุ่มเป้าหมาย มีการจัดกระบวนการวิจัยด้วยการถอดบทเรียนและการบูรณาการข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ การสังเกต และการปฏิบัติการร่วมกันในพื้นที่ศึกษาและกลุ่มเป้าหมายที่กำหนดไว้โดยใช้กระบวนการตามวงจรเดมมิง (PDCA) เป็นเครื่องมือในการดำเนินงานการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมในทุกขั้นตอน โดยมีลำดับการดำเนินการดังต่อไปนี้

ขั้นตอนที่ 1 การศึกษาด้านเนื้อหา/เอกสาร/แนวคิดทฤษฎี ในด้านการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) การวิเคราะห์เอกสาร (Document Analysis) หรือการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) คณะผู้วิจัย ได้ทำการรวบรวมข้อมูลจากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา แนวคิดทฤษฎี การทบทวนวรรณกรรม/สารสนเทศ เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี

ขั้นตอนที่ 2 การศึกษาในภาคสนามหรือพื้นที่กรณีศึกษา เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ทำการเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนาม โดยการสังเกต (Observation) การสัมภาษณ์ (Interview) การสนทนากลุ่ม (Focus Group Discussion) และนำข้อมูลที่ได้จากการเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนามมาจัดกระทำข้อมูลและตรวจสอบข้อมูลด้วยวิธีการตรวจสอบสามเส้าด้านข้อมูล จากนั้นทำการวิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้แนวคิดทฤษฎี เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องที่ได้ศึกษามาเป็นแนวทางในการวิเคราะห์ข้อมูล โดยจำแนกตามความมุ่งหมายของการวิจัย และนำเสนอข้อมูลตามความมุ่งหมายของการวิจัยโดยการพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive Analysis)

ขั้นตอนที่ 3 ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ กลุ่มประเภทประชากร การวิจัยครั้งนี้ คณะผู้วิจัยได้จำแนกประชากรและผู้ให้ข้อมูลดังนี้ ประชากรศึกษาเป็นกลุ่มพระภิกษุสงฆ์หรือผู้นำศาสนา ผู้บริหารภาครัฐส่วนท้องถิ่น และ ตัวแทนชุมชน ที่อาศัยอยู่ในเขตพื้นที่แหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีใน 2 จังหวัด ได้แก่ (1) จังหวัดนครสวรรค์ ซึ่งมีอยู่ 3 แห่ง ได้แก่ 1.เมืองโบราณจันเสน ตำบลจันเสน อำเภอตาคลี จังหวัดนครสวรรค์ 2.เมืองโบราณโคกไม้เดน ตำบลท่าน้ำอ้อย-ม่วงหัก อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์ 3.เมืองโบราณดงแม่นางเมือง ตำบลตาสัง อำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์ และ (2) จังหวัดอุทัยธานี มีอยู่ 2 แห่ง ได้แก่ 1. เมืองโบราณบึงคอกช้าง ตำบลไผ่เขียว อำเภอสว่างอารมณ์ จังหวัดอุทัยธานี 2.เมืองโบราณท่าการุ้ง ตำบลเมืองการุ้ง จังหวัดอุทัยธานี โดยใช้วิธีการคัดเลือกกลุ่มตัวอย่างที่มีความรู้ที่จะสามารถให้ข้อมูลที่สำคัญ โดยกำหนดเกณฑ์ คือ เป็นผู้ที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญในประเด็นที่ศึกษา และเป็นผู้ที่ยินดีจะให้ข้อมูลเชิงลึกถึงปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นตามบริบทของพื้นที่ กำหนดกลุ่มผู้ให้ข้อมูล ดังนี้ (1) กลุ่มพระสงฆ์หรือผู้นำทางศาสนา จำนวน 10 รูป (2) กลุ่ม

ผู้นำชุมชน จำนวน 10 คน (3) กลุ่มตัวแทนชุมชน/ปราชญ์ชาวบ้าน/นักวิชาการจำนวน 5 คน (4) กลุ่มเรียนและกลุ่มคนที่ร่วมกิจกรรม หมู่บ้านรวม 20 คน รวม 45 รูป/คน

ขั้นตอนที่ 4 เครื่องมือและวิธีการที่ใช้ในการวิจัย เครื่องมือที่ใช้ในการศึกษาและเก็บรวบรวมข้อมูลในการวิจัยครั้งนี้ ประกอบด้วย 1) แบบสำรวจ ใช้ในการสำรวจพื้นที่ในการกำหนดพื้นที่การวิจัย เพื่อกำหนดพื้นที่ในการเก็บรวบรวมข้อมูล เป็นการสำรวจข้อมูลก่อนทำการวิจัย และข้อมูลเบื้องต้นในการเข้าถึงพื้นที่การวิจัย 2) แบบสังเกต (Observation) ใช้ในการสังเกตสภาพทั่วไปของชุมชน พื้นที่ตั้งของแหล่งโบราณคดี ชุมชนแวดล้อมและนโยบายของหน่วยงานปกครองของท้องถิ่น ซึ่งการเก็บข้อมูลจะประกอบด้วยการสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participant Observation) และการสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม (Non- Participant Observation) 3) แบบสัมภาษณ์ (Interview Guide) ใช้สัมภาษณ์กลุ่มผู้รู้ กลุ่มผู้เชี่ยวชาญด้านโบราณคดีและประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ผู้นำชุมชน หรือประชาชนชาวชุมชนนั้นที่เกี่ยวข้องกับแหล่งโบราณคดีนั้นๆ ซึ่งการดำเนินการสัมภาษณ์จะใช้รูปแบบการสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง (Structured Interviews) และแบบสัมภาษณ์แบบไม่มีโครงสร้าง (Non-Structured Interviews) เป็นแบบสัมภาษณ์ที่ผู้วิจัยสร้างขึ้นจากกรอบแนวคิดและตามความมุ่งหมายของการวิจัย 4) การสนทนากลุ่ม (Focus Group Discussion) ใช้กับกลุ่มตัวอย่าง ซึ่งมีการจัดสนทนาเป็นกลุ่ม ตั้งแต่ 8-10 คน มีการกำหนดเนื้อหาในการสนทนา และสนทนากลุ่มอย่างไม่เป็นทางการเพื่อให้ได้ข้อมูลเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีสภาพแวดล้อมของแหล่งโบราณคดีรวมถึงผู้มีส่วนได้เสียหรือผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับแหล่งโบราณคดีเพื่อศึกษาสภาพปัจจุบันและสภาพในอดีตที่ส่งผลกระทบต่อปัญหาการเปลี่ยนแปลงของแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี

ขั้นตอนที่ 5 การรวบรวมข้อมูล การตรวจสอบข้อมูล ในการวิจัยเรื่องการศึกษาเชิงสำรวจสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีเป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยมีวิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลดังนี้ (1) การสำรวจ เป็นการสำรวจพื้นที่ก่อนการลงพื้นที่เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูล เป็นการกำหนดพื้นที่เพื่อให้การเก็บข้อมูลในขั้นต่อไปได้ข้อมูลที่ถูกต้องและเป็นจริง (2) การสังเกต (Observation) ประกอบด้วยการสังเกตแบบมีส่วนร่วมและการสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม (Participant And Non Participant Observation) การสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participant Observation) ผู้วิจัยได้เข้าไปมีส่วนร่วมในกิจกรรม พร้อมกับสังเกต ซักถามข้อมูลที่ยังสงสัยและจดบันทึกอย่างเป็นระบบ การสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม (Non-Participant Observation) ผู้วิจัยจะทำการสังเกตสภาพทั่วไปของชุมชนและสิ่งแวดล้อม แหล่งโบราณคดีในชุมชนเพื่อนำไปสู่การสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีอย่างจริงจัง (3) การสัมภาษณ์ (Interview Guide) ประกอบด้วยแบบสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง (Structured

Interviews) เป็นการสัมภาษณ์ตามแนวทางประเด็นคามที่ผู้วิจัยสัมภาษณ์ข้อมูลอย่างกว้างๆ และสามารถที่จะสัมภาษณ์เจาะลึกได้ทันที เพื่อหาคำตอบตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย การสัมภาษณ์แบบไม่มีโครงสร้าง (No Structured Interviews) เป็นการสัมภาษณ์ตามแนวทางประเด็นคำถามที่ผู้วิจัยสัมภาษณ์ข้อมูลอย่างกว้างๆ และสามารถที่จะสัมภาษณ์เจาะลึกได้ทันที และมีแนวคำถามที่สามารถสัมภาษณ์ข้อมูลเชิงลึกได้ ไม่ได้เป็นคำถามที่ตายตัว การสนทนากลุ่ม (Focus Group Discussion) การเก็บข้อมูลด้วยการสนทนากลุ่ม ในแต่ละกลุ่มจัดผู้เข้าร่วมสนทนา 8-10 คน เพื่อให้ได้การสนทนาตามแนวของวัตถุประสงค์การวิจัย เพื่อให้ได้ผลคือประเด็นคำตอบเกี่ยวข้องกับสาระสำคัญของสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี

ขั้นตอนที่ 6 การวิเคราะห์ข้อมูล จากการศึกษาทั้งในเชิงเอกสาร (Documentary Research) และข้อมูลเชิงประจักษ์ จากการสัมภาษณ์ การประชุมกลุ่มย่อย เป็นกระบวนศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยผู้วิจัยดำเนินการวิเคราะห์ข้อมูล โดยมุ่งเน้นการวิเคราะห์ที่ได้จากการสรุปตามสาระสำคัญด้านเนื้อหาที่กำหนดไว้ โดยวิธีการวิเคราะห์เนื้อหา (Content analysis) ดังนี้

ดำเนินการศึกษาบริบทพื้นที่โดยเน้นกระบวนการมีส่วนร่วมของผู้ที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินการวิจัย และสรุปและนำเสนอผลการศึกษาที่ได้จากการศึกษาในเชิงเอกสารและภาคสนามจากการ สัมภาษณ์ กลุ่มเป้าหมาย 2 จังหวัด ได้แก่ จังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี ซึ่งมีพื้นที่ที่เป็นเมืองโบราณอยู่ 5 เมือง สนทนากลุ่มในแต่ละชุมชน จัดเวทีแสดงความคิดทั้ง 2 จังหวัดในพื้นที่ 5 อำเภอ ชุมชน แล้วนำมาวิเคราะห์ตามประเด็นสำคัญ กล่าวคือ ประวัติความเป็นมาของแหล่งโบราณคดี ความเชื่อและประเพณีวัฒนธรรม สภาพปัญหาที่เกิดขึ้น หน่วยงานที่เข้ามาเกี่ยวข้องจากนั้นจะนำผลการวิเคราะห์มาเผยแผ่สู่สังคม ทั้งภาครัฐ และภาคเอกชน และผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในระดับต่างๆ พร้อมทั้งวิเคราะห์สภาพของพื้นที่ที่เป็นที่ตั้งของสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี จำนวน 5 เมือง ใน 5 อำเภอ จากการลงพื้นที่สำรวจโดยใช้หลักทฤษฎีที่เกี่ยวข้องนำไปสู่การสร้างความเข้าใจผ่านข้อเท็จจริงที่ถูกต้องให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของชุมชน สรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ

ผลการวิจัย

วัตถุประสงค์ข้อที่ 1 พบว่า แนวคิดเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีนั้นจะพบว่าเป็นแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับ (1) สิ่งแวดล้อมซึ่งหมายถึงบริบทของพื้นที่ที่อยู่ภายในของแหล่งโบราณคดี เช่น ชุมชน วัดหรือพื้นที่ใช้สอยภายในวัดหรือแหล่งโบราณคดีนั้น ๆ โดยที่สิ่งแวดล้อมนั้นจะเป็นสิ่งแวดล้อมที่ก่อให้เกิดผลดีหรือผลที่ไม่ดีกับแหล่งโบราณคดีนั้นก็ได้ โดยที่สิ่งแวดล้อมนั้นโดยมากก็

สามารถแบ่งออกได้เป็น 2 ประการหลักก็คือ สิ่งแวดล้อมที่เกิดเองตามธรรมชาติ ป่าไม่ ภูเขา หรือดินฟ้าอากาศ เป็นต้น และ (2) สิ่งแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้น ได้แก่ ชุมชนเมือง สิ่งก่อสร้าง โบราณสถาน ศิลปกรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณี และวัฒนธรรม ฯลฯ เป็นต้น โดยสิ่งแวดล้อมทั้งสองประการนั้นถือว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่จะส่งผลกระทบต่อมนุษย์หรือหากพิจารณาจากแหล่งโบราณคดีก็จะพบว่าสิ่งแวดล้อมทั้งสองประการนั้นล้วนมีผลกระทบต่อแหล่งโบราณคดีก็ได้ (2) แหล่งโบราณคดี หมายถึง อสังหาริมทรัพย์ซึ่งโดยอายุหรือโดยลักษณะแห่งการก่อสร้าง หรือโดยหลักฐานเกี่ยวกับประวัติของอสังหาริมทรัพย์นั้น เป็นประโยชน์ในทางศิลปะ ประวัติศาสตร์ หรือโบราณคดี ทั้งนี้ รวมถึงสถานที่ที่เป็นแหล่งโบราณคดี แหล่งประวัติศาสตร์ และอุทยานประวัติศาสตร์ด้วย โดยแหล่งโบราณคดีนั้นถือว่าเป็นเขตพื้นที่ที่เป็นศาสนสถานหรือแหล่งชุมชนโบราณที่เคยมีคนอยู่อาศัยและสร้างความเจริญมาก่อนนับอายุก็ได้หลายร้อยปี ซึ่งแหล่งโบราณคดีนั้นถือว่าเป็นสมบัติของชาติหรือเป็นสมบัติของแผ่นดินที่มีหน่วยงานของรัฐก็คือกรมศิลปากรเป็นผู้ที่มีหน้าที่ในการเข้าไปจัดการในเรื่องของการดูแลรักษาภายใต้กฎหมายของกรมศิลปากรนั้น

วัตถุประสงค์ข้อที่ 2 พบว่า จากการลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีพบว่า ประเภทของแหล่งโบราณคดี สามารถจัดเป็นประเภทได้ 1 ประเภทก็คือประเภทเมืองโบราณที่มีอายุอยู่ในช่วงสมัยทวารวดี คือมีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-18 ซึ่งมีอยู่ในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี จำนวน 5 เมืองดังนี้ 1.เมืองโบราณจันเสน ตำบลจันเสน อำเภอตาคลี จังหวัดนครสวรรค์ 2.เมืองโบราณโคกไม้เดน ตำบลท่าน้ำอ้อย-ม่วงหัก อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์ 3.เมืองโบราณดงแม่นางเมือง ตำบลตาสัง อำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์ 4. เมืองโบราณบึงคอกช้าง ตำบลไผ่เขียว อำเภอสว่างอารมณ์ จังหวัดอุทัยธานี 5.เมืองโบราณท่าการุ้ง ตำบลเมืองการุ้ง จังหวัดอุทัยธานี

1.เมืองโบราณจันเสน ตำบลจันเสน อำเภอตาคลี จังหวัดนครสวรรค์ สำหรับเมืองโบราณจันเสนมีรูปร่างของเมืองเป็นทรงสี่เหลี่ยมมีมุมที่มนมีคูน้ำล้อมรอบพื้นที่ตรงกลางเป็นพื้นที่ทำการเกษตรในปัจจุบัน แต่ในอดีตเคยพบโบราณวัตถุจำนวนมาก โดยเมืองจันเสนนี้ถือว่าเป็นเมืองหนึ่งที่อยู่ในช่วงสมัยของความเจริญรุ่งเรืองของวัฒนธรรมแบบทวารวดี โดยเป็นเมืองที่มีความสืบเนื่องกับชุมชนโบราณในบริเวณใกล้เคียงก็คือ ชุมชนยุคก่อนสมัยประวัติศาสตร์บ้านใหม่ชัยมงคล ซึ่งเป็นชุมชนยุคสมัยก่อนประวัติศาสตร์ และเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 ก็ได้มีชาวมอญ-ขอมหรือเขมรโบราณได้อพยพเข้ามาสร้างเมืองที่บริเวณเมืองจันเสนซึ่งเป็นพื้นที่อยู่ใกล้แม่น้ำก็คือแม่น้ำเจ้าพระยาเดิม ชาวเมืองจันเสนนั้นนับถือศาสนา 2 ศาสนาก็คือ ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ซึ่งพบหลักฐานในตราดินเผาที่จารึกข้อความถึงพระเจ้าในศาสนาพราหมณ์ก็คือ พระศิวะหรือพระพรหม และนับถือศาสนาพุทธนิกายสรวาสติวาทิน ซึ่งเป็นนิกายเถรวาทสายภาษาสันสกฤต ปรากฏหลักฐานก็คือพระพุทธรูปแสดงวิ

ตรรกะมุทรา ซึ่งเป็นศิลปะคุปตะอันแสดงให้เห็นว่าอยู่ในอิทธิพลของพระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทินนั้น เมืองจันเสนถึงกาลล่มสลายในราวพุทธศตวรรษที่ 16 เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงของสายน้ำก็คือแม่น้ำเจ้าพระยาได้เปลี่ยนทิศทางจากเดิมไหลมาที่เมืองจันเสน ก็ได้ไหลไปทางเมืองอู่ตะเภาแทน เป็นเหตุทำให้เมืองประสบปัญหาเรื่องการขาดน้ำและล่มสลายไปในที่สุด

2.เมืองโบราณโคกไม้เดน ปัจจุบันอยู่ที่ ตำบลท่าน้ำอ้อย-ม่วงหัก อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์ สำหรับเมืองโบราณโคกไม้เดน นั้นมีรูปร่างคล้ายหอยมีคูเมืองสองชั้นก็คือ คูเมืองชั้นนอกกับคูเมืองชั้นใน และเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ไม่ไกลจากแม่น้ำเจ้าพระยา เมืองโคกไม้เดนนี้มีพื้นที่อยู่ 2 ส่วนที่มีความสัมพันธ์กับคือ 1.ตัวเมืองซึ่งอยู่ในพื้นที่ราบ และ2.ภูเขาที่เป็นพื้นที่สูง โดยตัวเมืองกับภูเขานั้นถือว่าเป็นพื้นที่ที่มีความสัมพันธ์กันในทางความเชื่อทางพระพุทธศาสนา ชาวเมืองโคกไม้เดนนี้เป็นชาวมอญเขมร ใช้ภาษาสันสกฤตและใช้อักษรปัลลวะและอักษรขอมหรือเขมรโบราณเป็นอักษรจารึก โดยพบอักษรขอมจารึกไว้ที่ตัวเมืองจากการขุดค้นเป็นคาถาสรรเสริญพระรัตนตรัยและคาถา เย ธัมมา... และนอกจากนั้นยังพบที่วัดหางน้ำสาครเป็นอักษรปัลลวะ ชาวเมืองนี้นับถือพระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทินเพียงศาสนาเดียวเท่านั้น และชาวเมืองมีความเชื่อว่าภูเขาไม้เดนก็คือภูเขาที่เป็นที่อยู่ของพระยาช้างฉัททันต์ในฉัททันตชาดก เมืองโคกไม้เดนเจริญรุ่งเรืองมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 16 ก็ล่มสลายไป

3.เมืองโบราณดงแม่นางเมือง ปัจจุบันอยู่ที่ตำบลตาสัง อำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์ สำหรับเมืองโบราณดงแม่นางเมืองนี้ถือว่าเป็นเมืองที่มีรูปร่างกลมมีคูน้ำขุดรอบเมือง ทั้งคูน้ำภายในและคูน้ำภายนอกเมืองจาการขุดค้นของนักโบราณคดีได้พบโบราณสถานหรือ บส.หรือที่ตั้งของสิ่งก่อสร้างและหลุมฝังศพจำนวนมาก โดยเมืองดงแม่นางเมืองนี้มีอายุอยู่ระหว่าง พุทธศตวรรษที่ 12-18 โดยมีชาวมอญเป็นผู้ปกครองในยุคแรก และยุคต่อมาก็เป็นชาวขอมหรือเขมรที่เชื่อกันว่าอพยพมาจากเมืองนครศรีธรรมราช โดยเรื่องราวของชาวขอมหรือเขมรที่มาปกครองเมือง ธานยะบุรี หรือดงแม่นางเมืองนี้ก็ปรากฏในจารึกดงแม่นางเมืองระบุว่าเหตุการณ์ในจารึกตรงกับพ.ศ.1710 ซึ่งเป็นเมืองที่นักประวัติศาสตร์และโบราณคดีให้ความสนใจมาก ปัจจุบันเมืองนี้มีพิพธภัณฑ์จัดแสดงวัตถุโบราณของเมืองภายในวัดดงแม่นางเมือง และมีศาลเจ้าแม่ศรีเมืองอันเป็นที่เคารพศรัทธาของชาวชุมชนโดยจะมีงานประเพณีเพื่อบูชาเจ้าแม่เป็นประจำทุกปี

4. เมืองโบราณบึงคอกช้าง ปัจจุบันนั้นเมืองนั้นตั้งอยู่ที่ตำบลไผ่เขียว อำเภอสว่างอารมณ์ จังหวัดอุทัยธานี เป็นเมืองโบราณแห่งเดียวที่ปัจจุบันเป็นป่ารกทึบ รูปร่างของเมืองนั้นเป็นรูปทรงกลมมีคูน้ำอยู่ 2 ชั้นรอบเมือง คือคูน้ำชั้นในและคูน้ำชั้นนอก โดยเมืองนี้ผู้ที่เป็นผู้ปกครองเมืองก็คือชนชาวมอญ-เขมรโบราณมีอายุของเมืองอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-17 โดยใช้ภาษาสันสกฤตและภาษาขอมโบราณเป็นภาษาในการสื่อสารและใช้อักษรจารึกก็คืออักษรปัลลวะ ชาวเมืองบึงคอกช้างนี้

นับถือพระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทินเพียงศาสนาเดียว โดยมีพระภิกษุชาวอินเดียเป็นผู้นำมาเผยแผ่และมีการยืนยันว่าเมืองนี้เป็นเมืองของนิกายสรวาสติวาทินเพราะมีคำจารึกว่า “วรปรัชญวาระ” แปลว่า “สมัยที่ปรัชญาเป็นเลิศ” ซึ่งถ้อยคำนี้หมายถึงว่าเมืองนี้เป็นศูนย์กลางของการสอนหลักปรัชญาหรือคำสอนของพระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทิน สำหรับเมืองบึงคอกช้างนี้ตั้งอยู่พื้นที่ต่ำดังนั้นจึงถูกน้ำท่วมบ่อยครั้งและที่สุดก็มีกรณีแม่น้ำไหลเปลี่ยนทิศทางทำให้เมืองนี้ได้กลายมาเป็นเมืองร้างในที่สุด

5.เมืองโบราณท่าการุ้ง ปัจจุบันเมืองนี้ตั้งอยู่ที่ ตำบลเมืองการุ้ง อำเภอบ้านไร่ จังหวัดอุทัยธานี เมืองเมืองที่มีรูปร่างเป็นทรงกลมมีคูน้ำล้อมรอบ ซึ่งอดีตเชื่อว่าเมืองนี้เป็นเมืองหน้าด่านของเมืองที่เป็นเมืองสำคัญ เช่น ลพบุรีหรือศรีเทพ เป็นต้น เมืองโบราณท่าการุ้ง ปัจจุบันได้ถูปรับให้เป็นสวนสาธารณะประจำอำเภอบ้านไร่ สำหรับชนเผ่าที่ปกครองเมืองนี้ก็คือกลุ่ม ชาวมอญ-เขมรโบราณจากการขุดค้นของนักโบราณคดีพบสิ่งของเครื่องใช้ของชาวทวารวดีจำนวนมากและได้พบพระพุทธรูปปางเสด็จลงมาจากเทวโลกด้วย ซึ่งเชื่อว่าชาวเมืองท่าการุ้งนี้ก็นับถือพระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทินเช่นเดียวกับเมืองอื่นๆของสมัยทวารวดีนี้เช่นเดียวกัน

วัตถุประสงค์ข้อที่ 3 สำหรับประเด็นในเรื่องของการลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีอีกประเด็นหนึ่งก็คือ ประเด็นเรื่องของคุณค่าของแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี ซึ่งก็ได้แก่

1. คุณค่าในเชิงประวัติศาสตร์ การลงพื้นที่สำรวจเราได้ทราบถึงประวัติศาสตร์ความเป็นมาของเมืองหรือชุมชนโบราณสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีทั้ง 5 แห่งนั้นในแง่ของประวัติในเชิงลึกเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะได้ทราบถึงที่มาของชุมชนเมืองโบราณสมัยทวารในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีแต่ละแห่งมีหลักฐานปรากฏว่ามีมนุษย์เข้ามาอาศัยอยู่ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์เรื่อยมาจนถึงสมัยประวัติศาสตร์แต่ละยุคสมัยมาจนถึงสมัยทวารวดี โดยเมืองโบราณทั้ง 5 แห่งนั้นถือว่าเป็นเมืองที่มีความเจริญรุ่งเรืองมากในราวพุทธศตวรรษที่ 12-17 เป็นเมืองหรือชุมชนที่มีหลักฐานในเชิงโบราณคดีและโบราณวัตถุทั้งมนรูปของพระพุทธรูป พระพิมพ์หรือจารึก ซึ่งสามารถที่จะนำมาเป็นหลักฐานอนุมาหาอายุหรือยุคสมัยได้ และที่สำคัญเมืองเหล่านี้มีประวัติศาสตร์ที่เป็นมาพร้อมกับการนับถือพระพุทธศาสนาที่เด่นชัดที่สุดก็คือ ประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวเนื่องกับพระพุทธศาสนาในสมัยทวารวดีก็คือพระพุทธศาสนาเถรวาทนิกายสรวาสติวาทิน ซึ่งเป็นพระพุทธศาสนาเถรวาทสายสันสกฤต นอกจากนั้นก็ยังได้รับคุณค่าในเชิงการอ่านจารึกที่จะพบหลักฐานการสร้างเมืองและการอพยพเคลื่อนย้ายของผู้คนในยุคนั้นว่ามีการติดต่อและการเคลื่อนย้ายไปมาหาสู่กันอยู่ตลอดเวลา และเพราะเหตุของการเคลื่อนย้ายประชากรนั่นเองที่เป็นผลทำให้มีการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมหรือการ

ถ่ายโอนเทคโนโลยีระหว่างกันอยู่ตลอดเวลา จึงจะพบว่า ประวัติศาสตร์สมัยทวารวดีนั้นจึงไม่ได้มาจากแหล่งอื่นแต่ก็จะได้มาจากการศึกษาแหล่งโบราณคดีที่มีอยู่ในพื้นที่หรือชุมชนของตนนั่นเอง

2. คุณค่าของการมีส่วนร่วม ในพื้นที่ของจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีโดยเฉพาะพื้นที่ของแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีทั้ง 5 แห่งนั้นจะพบว่าชุมชนรอบแหล่งโบราณคดีนั้นมีความห่วงใยตื่นตัวกับการรักษาโบราณสถานที่อยู่ใกล้บ้านเนื่องจากพวกเขาเห็นว่าเมืองหรือชุมชนโบราณในอดีตนั้นก็เป็นส่วนหนึ่งของชุมชน ดังนั้น ประชาชนในยุคใหม่จึงให้ความสำคัญกับการดูแลรักษาแหล่งโบราณคดีเป็นอย่างดีด้วยการร่วมมือกันสอดส่องดูแลโบรารสถาน ให้มีความปลอดภัยจากการทำลายของผู้ที่ไม่หวังดีมาโดยตลอด

3. คุณค่าเชิงวัฒนธรรม โดยเฉพาะความเชื่อซึ่งจะพบว่าแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีทั้ง 5 แห่งนั้นโดยมากเป็นโบราณสถานที่เกี่ยวกับ (1) ชุมชนของชาวมอญ-เขมรโบราณ (2) ชุมชนที่นับถือพระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทินแทบทั้งหมด ซึ่งก็แสดงให้เห็นว่าชุมชนหรือชาวเมืองในแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีทั้ง 5 แห่งนั้นล้วนนับถือพระพุทธศาสนามาอย่างยาวนานและเหนียวแน่นจึงได้พากันสร้างวัดวาศาสนาและศาสนสถานขึ้นในพื้นที่เมืองโบราณและมีการจารจารึกอักษรบอกนัยแห่งความเป็นมาเป็นไปของเมืองเอาไว้ ซึ่งหลักฐานดังกล่าวก็แสดงให้เราเห็นว่าเมืองในยุคทวารวดีนั้นนับถือพระพุทธศาสนามาก่อนและส่งต่อวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนามาสู่ผู้คนในยุคปัจจุบัน ซึ่งกรณีดังกล่าวนี้ถือว่าเป็นการส่งต่อวัฒนธรรมทางศาสนาต่อกันผ่านเรื่องราวและความเชื่อที่ตั้งอยู่บนหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาในยุคนั้นนั่นเอง

อภิปรายผลการวิจัย

1. แนวคิดเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดี หมายถึงบริบทของพื้นที่ที่อยู่ภายในของแหล่งโบราณคดี เช่น ชุมชน วัดหรือพื้นที่ใช้สอยภายในวัดหรือแหล่งโบราณคดี สามารถแบ่งออกได้เป็น 2 ประการหลักก็คือ สิ่งแวดล้อมที่เกิดเองตามธรรมชาติ ป่าไม่ ภูเขา หรือดินฟ้าอากาศ เป็นต้น และ (2) สิ่งแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้น ได้แก่ ชุมชนเมือง สิ่งก่อสร้าง โบราณสถาน ศิลปกรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณี และวัฒนธรรม สอดคล้องกับสุภาภักดิ์ ทองทิพย์ ที่ได้ศึกษาวิจัยเรื่องมโนทัศน์เรื่องสิ่งแวดล้อมในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับ คริสต์ศาสนา โดยพบว่า พระพุทธศาสนามองว่าสิ่งแวดล้อม คือ สิ่งต่างๆ ที่อยู่รอบตัวมนุษย์อันได้แก่ ขันธ์ 5 อันได้แก่สิ่งแวดล้อมที่มีชีวิต และสิ่งแวดล้อมที่ไม่มีชีวิตซึ่งสิ่งแวดล้อมนั้นก็มีอิทธิพลต่อความรู้สึกและการกระทำ กิจกรรมทั้งปวงของมนุษย์ จากความหมายดังกล่าวก็มีลักษณะเช่นกันว่าสิ่งต่างๆ เป็นเพียงส่วนประกอบที่เกิดขึ้นมาเพื่อล้อมรอบตัวมนุษย์เท่านั้น (สุภาภักดิ์ ทองทิพย์, 2554) สอดคล้องกับ สุทธิลักษณ์ นิลเอสงค์ ที่ได้เสนอ

แนวคิดเกี่ยวกับการบูรณาการพุทธนิเวศเพื่อแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อม เอาไว้ว่า “สิ่งแวดล้อม” คือ สิ่งที่อยู่รอบๆ ตัวเรา มีทั้งสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต รวมทั้งที่เป็นรูปธรรมที่สามารถ จับต้องและมองเห็นได้ และนามธรรม เช่น วัฒนธรรมแบบแผน ประเพณี ความเชื่อ เป็นต้น ซึ่งมี อิทธิพลเกี่ยวโยงถึงกันเป็นปัจจัยในการเกื้อหนุนซึ่งกันและกัน ผลกระทบจากปัจจัยหนึ่งจะมีส่วน เสริมสร้างหรือทำลายอีกส่วนหนึ่งอย่างหลีกเลี่ยงมิได้ เป็นวงจรและวัฏจักรที่เกี่ยวข้องกันไปทั้งระบบ ไม่ว่าส่วนที่เป็นธรรมชาติ เช่น ป่าไม้ ภูเขา แหล่งน้ำ สัตว์ป่า ฯลฯ รวมทั้งชุมชนเมือง สิ่งก่อสร้างโบราณสถาน ศิลปกรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณี และวัฒนธรรม(สุทธิลักษณ์ นิลเอสงค์, 2561) และสอดคล้องกับมัณฑนี ขมจินดา ที่ได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับมนุษย์กับธรรมชาติ ไว้ว่า สิ่งแวดล้อม คือ สิ่งต่าง ๆ ที่อยู่รอบตัวเรา ทั้งที่เกิดเองตามธรรมชาติหรือสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้น อาจเป็นสิ่งที่จับต้องหรือมองเห็นได้ด้วยตาเปล่า เช่น ต้นไม้ แม่น้ำ อาคารบ้านเรือนหรือเป็นสิ่งแวดล้อมที่มองไม่เห็นด้วยตาเปล่า ต้องใช้กล้องจุลทรรศน์ส่องดู เช่น เชื้อจุลินทรีย์บางอย่างมองไม่เห็น แต่รับรู้ด้วยประสาทสัมผัส เช่น ความร้อน ความเย็น เสียงดัง กลิ่นเหม็นและสิ่งแวดล้อมยังรวมไปถึงสิ่งที่มองไม่เห็นไม่อาจรับรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัสแต่ทราบได้ เมื่อเกิดผลเสียหายหรือเป็นอันตรายของมนุษย์ขึ้นเท่านั้น (มัณฑนี ขมจินดา, 2539)

2. จากการลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี พบว่า เมืองโบราณที่มีอายุอยู่ในช่วงสมัยทวารวดี คือมีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-18 ซึ่งมีอยู่ในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี จำนวน 5 เมืองดังนี้ 1.เมืองโบราณจันเสน ตำบลจันเสน อำเภอตาคลี จังหวัดนครสวรรค์ 2.เมืองโบราณโคกไม้เดน ตำบลท่าน้ำอ้อย-ม่วงหัก อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์ 3.เมืองโบราณดงแม่นางเมือง ตำบลตาสัง อำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์ 4. เมืองโบราณบึงคอกช้าง ตำบลไผ่เขียว อำเภอสว่างอารมณ์ จังหวัดอุทัยธานี 5.เมืองโบราณท่าการุ้ง ตำบลเมืองการุ้ง จังหวัดอุทัยธานี สอดคล้องกับแนวคิดของ พิมพ์ชนก พงษ์เกษตร์กรรม์ ที่เสนอว่า ทวารวดีเป็นวัฒนธรรมที่ปรากฏในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่จัดเป็นเป็นวัฒนธรรม สมัยแรกเริ่มประวัติศาสตร์หรือสมัยประวัติศาสตร์ตอนต้น โดยปรากฏชื่อครั้งแรกในการศึกษาของ Samuel Beal นักวิชาการต่างประเทศที่กล่าวถึงรัฐหรืออาณาจักรทวารวดี โดยศึกษาจากบันทึก ของของภิกษุเหี้ยนจังและอี้จิงที่กล่าวถึงดินแดนที่อยู่ทางทิศตะวันออกของอาณาจักรศรีเกษตร (พม่า) และทิศตะวันตกของอิสานปุระ (เขมรโบราณ) มีชื่อว่า โตโลโปตี เอกสารเหล่านี้ถูกบันทึกไว้ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13

หลังจากนั้นการศึกษาเรื่องราวของวัฒนธรรมทวารวดีก็ได้แพร่หลายไปในหมู่ นักวิชาการต่างประเทศ และได้ทำให้เกิดแนวคิดและทฤษฎีต่าง ๆ รวมทั้งการดำเนินงานทางประวัติศาสตร์ทวารวดีกันอย่างแพร่หลายตั้งแต่พ.ศ. 2427 เป็นต้นมา ซึ่งมีทั้งการศึกษาเรื่องระบบรัฐ, ระบบกษัตริย์, ศาสนาและคติความเชื่อ, ชนชาติและภาษา, รูปแบบ ศิลปกรรม, ลักษณะทางเศรษฐกิจ, พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรม ฯลฯ ซึ่งรูปแบบของ การศึกษานั้นมีทั้งทางด้านประวัติศาสตร์ (อาศัย

หลักฐานเอกสารเป็นหลักในการศึกษา),โบราณคดี ศึกษาข้อมูลจากโบราณวัตถุสถานและหลักฐานที่ได้จากการขุดค้น), สิ่งแวดล้อมใน สมัยโบราณ, ภาษาศาสตร์ และชาติพันธ์วิทยา ซึ่งการศึกษาเหล่านี้ได้ทำให้เกิดภาพรวมของรัฐ ทวารวดี และลักษณะของวัฒนธรรมทวารวดีมากขึ้น แต่ก็ยังมีประเด็นต่าง ๆอีกหลายประเด็นที่ยังไม่ชัดเจน (พิมพ์ชนก พงษ์เกษตร์กรรม์, 2552)

3. คุณค่าของแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี คือ 1) คุณค่าในเชิงประวัติศาสตร์ เรื่องเล่าหรือการบันทึกเชิงประวัติศาสตร์ แหล่งโบราณคดีคือซากเมือง และวัดวาอารามที่ยังหลงเหลืออยู่ในแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีทั้ง 5 แห่งได้เป็นหลักฐานการบอกเล่าเรื่องราวความเปลี่ยนแปลงของเมืองและชุมชนเมืองในแต่ละยุคสมัยได้ดีอันเป็นคุณค่าเชิงประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่แสดงถึงอดีตอันรุ่งเรืองของจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี ในอดีตได้ 2) คุณค่าของการมีส่วนร่วม ประชาชนในยุคใหม่จึงให้ความสำคัญกับการดูแลรักษาแหล่งโบราณคดีเป็นอย่างดีด้วยการร่วมมือกันสอดส่องดูแลโบรารสถาน 3) คุณค่าเชิงวัฒนธรรม ชุมชนเมืองโบราณได้มีการสร้างเมืองขึ้นมาเพื่อการเป็นอยู่อาศัยและการสรรค์สร้างสิ่งต่างๆที่เกิดมาจากความเชื่อเช่นวัดวาศาสนาและศาสนสถานขึ้นมาก็เพื่อเป็นการบูชาหรือสร้างไว้เป็นที่เคารพสักการะของประชาชนที่นับถือพระพุทธศาสนามาก่อน และส่งต่อวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนามาสู่ผู้คนในยุคปัจจุบัน สอดคล้องกับกรมศิลปากรที่ได้เสนอร่างมาตรฐานและแนวปฏิบัติของกรมศิลปากรในการดำเนินการโบราณสถานโบราณคดีและพิพิธภัณฑ์หลักการทางอนุรักษ์ 3 ประเด็นใหญ่ ๆ คือ (1) ต้องใช้อย่างฉลาด (2) ประหยัด คือ เก็บ รักษาหรือสงวนของที่หายาก (3) หาวิธีการฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมที่ไม่ดีหรือที่เสื่อมโทรมให้ดีขึ้น (กรมศิลปากร, 2535) สอดคล้องกับ วิศรุต เนาวสุวรรณ์ ที่ได้ศึกษาแนวทางการปรับปรุงภูมิทัศน์เมืองประวัติศาสตร์ลพบุรี ที่พบว่าโบราณสถานคืออสังหาริมทรัพย์ที่เกิดจากการกระทำของมนุษย์ในอดีตและเห็นว่ามีคุณค่านั้นพิจารณาได้จากสามประการคือการเป็นสถานที่มีความเก่าแก่ มีรูปลักษณะที่งดงามในทางศิลปะ มีความสำคัญเกี่ยวเนื่องกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของตนหรือของส่วนรวมระดับชาติ (วิศรุต เนาวสุวรรณ์, 2546) และสอดคล้องกับ กนกวรรณ ชูชาญ, ที่ได้นำเสนอการจัดการความรู้ทางทรัพยากรวัฒนธรรมโดยผู้นำชุมชนเพื่อการท่องเที่ยวชุมชนบ้านผาหมอน ดอยอินทนนท์ จังหวัดเชียงใหม่ไว้ว่า มนุษย์สร้างวัฒนธรรมขึ้นมาใช้เพื่อควบคุมสภาพแวดล้อมทั้งสภาพแวดล้อม ทางธรรมชาติและสภาพแวดล้อมทางสังคมเพื่อก่อให้เกิดผลดีต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ทุกอย่างรวมทั้ง บรรดาผลงานทั้งมวลที่มนุษย์ได้สร้างสรรค์ขึ้นตลอดจนความคิดความเชื่อค่านิยมและความรู้ต่างๆ (กนกวรรณ ชูชาญ, 2552) สอดรับกับกาญจนา สุคัณธสิริกุล ที่นำเสนอศักยภาพการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมที่สามารถพัฒนาได้โดยมีพื้นฐานการพัฒนา 3 ด้าน ได้แก่ 1) ด้านศักยภาพในการดึงดูดใจในด้านการท่องเที่ยว แหล่งท่องเที่ยวมีความเป็นเอกลักษณ์ด้านวิถีชีวิตภูมิปัญญา 2) ด้านศักยภาพในการรองรับด้านการท่องเที่ยว แหล่งท่องเที่ยวมีการพัฒนาสิ่งอำนวย

ความสะดวกขั้นพื้นฐาน 3) ด้านการบริหารจัดการ มีการจัดการด้านการอนุรักษ์แหล่งท่องเที่ยว การรักษาฟื้นฟูแหล่งท่องเที่ยวและปรับปรุงสภาพแวดล้อมเป็นอย่างดี มีการให้ความรู้และการสร้างจิตสำนึกเกี่ยวกับกิจกรรมและการดำเนินงานต่างๆ ในรูปของการให้ความรู้และเผยแพร่ข้อมูลแก่นักท่องเที่ยว ผู้ประกอบการ และชุมชนที่อยู่ (กาญจนา สุคัณธสิริกุล, 2555)

องค์ความรู้ใหม่

สำหรับองค์ความรู้ใหม่ที่ได้จากการลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีนั้นจะพบว่าได้รับองค์ความรู้ที่เป็นเนื้อหาสาระของเมืองทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีก็คือองค์ความรู้ด้านภาษาอันเนื่องกับชุมชน กล่าวคือเมืองทวารวดีทั้ง 5 แห่งนั้นเป็นเมืองที่ใช้ภาษา “สันสกฤต”เป็นภาษาหลักในการสื่อสารและใช้อักษรปัลลวะเป็นอักษรจารึกหรือบางที่ก็พบอักษรขอมโบราณซึ่งถือว่าเป็นสิ่งที่ได้รู้อย่างชัดเจนว่าขอมกับมอญทวารวดีนั้นใช้ภาษาสันสกฤตเป็นภาษากลาง นอกจากนั้น ก็จะได้องค์ความรู้ใหม่เรื่องพระพุทธศาสนาที่เข้ามาเผยแผ่ในเมืองโบราณสมัยททวารวดีนั้นก็คือ พระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทิน เป็นนิกายเถรวาทสายสันสกฤตและมีหลักคำสอนที่ว่า “สรรพสิ่งมีอยู่ทั้ง 3 กาล คือทั้งอดีต ปัจจุบันและอนาคต นอกจากนั้นยังได้รับความรู้ใหม่ว่า เมืองดงแม่นางเมืองนั้นยุคปลายของเมืองเป็นยุคที่ชาวขอมหรือเขมรโบราณเป็นผู้ปกครองโดยเขมรในเมืองนั้นอพยพมาจากนครศรีธรรมราช ซึ่งถือว่าเป็นความรู้ใหม่มากและเป็นประเด็นที่ชวนให้ศึกษากันต่อไปได้

สรุป

สำหรับการสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีนั้นพบว่าจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีถือว่าเป็นอีกพื้นที่หนึ่งที่ในอดีตเคยเป็นที่อยู่และที่สร้างเมืองของชุมชนโบราณคือชุมชนชาวมอญและขอมที่ได้มาสร้างความเจริญรุ่งเรืองมาตั้งแต่ยุคสมัยทวารวดีอันจะพบได้จากการพบหลักฐานคือมี(1) ตัวเมืองโบราณที่เป็นหลักแหล่งและคงอยู่มาจนถึงทุกวันนี้ (2) มีการพบวัตถุโบราณที่เกิดมาจากการสร้างสรรค์ของผู้คนในยุคทวารวดีนั้นจำนวนมาก (3) มีการพบจารึกที่เป็นหลักฐานชี้ชัดว่าจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีเป็นพื้นที่ที่มีชุมชนคนโบราณมาอาศัยและสร้างความเจริญมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12-18 และ(4) ผลการสร้างสรรค์เมืองของคนสมัยทวารวดีก็ได้กลายมาเป็นหลักฐานให้ผู้คนได้อาศัยเป็นหลักฐานในการศึกษาถึงความเจริญที่มีมาตั้งแต่ครั้งอดีตได้ ซึ่งแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีถือว่าเป็นหลักฐานที่ชัดเจนที่สุดที่จะทำให้คนในทุกยุคสมัยได้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองของพื้นที่ในเขตสองจังหวัดนี้ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของการสร้างเมือง หรือการนำเข้ามาซึกระบบความเชื่ออันได้แก่พระพุทธศาสนา ซึ่งก็ไม่ได้เป็นพระพุทธศาสนา

นิกายเดียวกันกับที่เราได้เคารพนับถืออยู่ทุกวันนี้ แต่เป็นพระพุทธศาสนาที่อยู่ในกลุ่มของนิกายที่เน้นภาษาสันสกฤตเป็นภาษาหลักในการสื่อสาร และทำให้เราได้ทราบว่าภาษาสันสกฤตได้เข้ามาแพร่หลายในชุมชนในเขตจังหวัดนครสวรรค์กับอุทัยธานีนี้มากว่า 1,000 ปีมาแล้ว

สำหรับแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีนั้นที่ได้กำหนดไว้เพื่อการวิจัยก็มีอยู่จำนวน 5 เมือง ได้แก่ 1.เมืองโบราณจันเสน ตำบลจันเสน อำเภอตาคลี จังหวัดนครสวรรค์ 2.เมืองโบราณโคกไม้เดน ตำบลท่าน้ำอ้อย-ม่วงหัก อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์ 3.เมืองโบราณดงแม่นางเมือง ตำบลตาสัง อำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์ 4. เมืองโบราณบึงคอกช้าง ตำบลไผ่เขียว อำเภอสว่างอารมณ์ จังหวัดอุทัยธานี 5.เมืองโบราณท่าการุ้ง ตำบลเมืองการุ้ง จังหวัดอุทัยธานี

สำหรับคุณค่าของการสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีก็คือ (1) คุณค่าด้านการศึกษาประวัติศาสตร์ เนื่องจากว่าเมื่อลงพื้นที่สำรวจแล้วได้พบแหล่งที่มาของประวัติศาสตร์เมือง ชุมชนและแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีจำนวน 5 เมือง ซึ่งสามารถประมวลองค์ความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีได้มากขึ้นและสามารถนำเอาองค์ความรู้ด้านประวัติศาสตร์ไปเผยแผ่ให้กับประชาชนได้มากขึ้นและประชาชนได้เข้าถึงองค์ความรู้ด้านประวัติศาสตร์มากขึ้นเช่นเดียวกัน (2) ก่อให้เกิดคุณค่าด้านการสำนึกรักบ้านเกิดหรือสำนึกในคุณค่าของการมีแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีใกล้บ้าน ซึ่งชุมชนสามารถเข้าถึงองค์ความรู้ด้านประวัติศาสตร์แล้วย่อมสามารถที่จะเกิดความภาคภูมิใจในทรัพยากรทางด้านประวัติศาสตร์ในชุมชนของตนเองได้ (3) เกิดคุณค่าในแง่ของการอนุรักษ์และหวงแหนแหล่งโบราณคดีในชุมชนของตนเองมากขึ้น (4) เกิดคุณค่าในเรื่องของการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมในชุมชนของตนเองมากขึ้น

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

จากการวิจัยเรื่อง “แหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี” พบว่าคุณค่าของการสำรวจสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดี คือ คุณค่าด้านการศึกษาประวัติศาสตร์ คุณค่าด้านการสำนึกรักบ้านเกิดหรือสำนึกในคุณค่าของการมีแหล่งโบราณคดีใกล้บ้าน คุณค่าในแง่ของการอนุรักษ์และหวงแหนแหล่งโบราณคดีในชุมชนของตนเองมากขึ้น คุณค่าในเรื่องของการส่งเสริมการท่องเที่ยวในชุมชนของตนเอง โดยภาคภาครัฐ ภาคธุรกิจท่องเที่ยว และชุมชนในพื้นที่ ต้องร่วมมือประสานทำงานร่วมกัน เพื่อการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม และสืบทอดวัฒนธรรมที่กันมาแต่

โบราณให้เกิดกับชุมชน ประชาชนในยุคใหม่จึงจะทำให้เกิดความสำคัญกับการดูแลรักษาแหล่งโบราณคดีเป็นอย่างดีด้วยการร่วมมือกันสอดส่องดูแลโบรารสถาน

2. ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

1. ควรวิจัยในประเด็นเรื่อง “การศึกษาแนวทางการฟื้นฟูวิถีวัฒนธรรมเพื่อการอนุรักษ์แหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี” ทั้งนี้ก็เพื่อให้เห็นถึงมุมมองเกี่ยวกับการจัดกิจกรรมหรือฟื้นฟูกิจกรรมของชุมชนที่จะมีส่วนเข้าไปส่งเสริมการอนุรักษ์แหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีจากการทำลายหรือการลบุกรุกสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีในชุมชนของตนเอง

2. ควรวิจัยในประเด็น “แนวทางการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี” เพราะเมื่อศึกษาอย่างถี่ถ้วนแล้วจะพบว่า แหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานียังไม่ได้รับการส่งเสริมให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมอย่างเต็มที่ จะมีการส่งเสริมเฉพาะส่วนของแหล่งโบราณคดีบางพื้นที่หรือบางแห่งเท่านั้นทำให้ไม่สามารถที่จะเข้าถึงองค์ความรู้ทั้งหมดของแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีได้

3. ควรวิจัยในประเด็น “การจัดการการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีในพุทธศตวรรษที่ 21” เนื่องจากพบว่าสังคมปัจจุบันนั้นได้พัฒนาเคลื่อนตัวไอย่างรวดเร็วมาก ชาวพุทธในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีหรือในสังคมโดยภาพรวมนั้นมีการปรับตัวเพื่อการเรียนรู้แบบไร้ขอบเขตภายใต้กรอบของความเจริญด้วยเทคโนโลยี ดังนั้น การเรียนรู้ในพุทธศตวรรษที่ 21 จึงควรนำมาใช้ในการจัดการเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมแหล่งโบราณคดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีด้วย

บรรณานุกรม

กรมศิลปากร. (2535). **โบราณคดีสี่ภาค**. กรุงเทพมหานครโรงพิมพ์หัตถศิลป์.

กรมศิลปากร. (2535). ร่างมาตรฐานและแนวปฏิบัติของกรมศิลปากรในการดำเนินการโบราณสถาน โบราณคดีและพิพิธภัณฑ์. กรุงเทพมหานคร กรมศิลปากร.

กนกวรรณ ชูชาญ. (2552). การจัดการความรู้ทางทรัพยากรวัฒนธรรมโดยผู้นำชุมชนเพื่อการท่องเที่ยวชุมชนบ้านผาหมอน ดอยอินทนนท์ จังหวัดเชียงใหม่. วิทยานิพนธ์ศิลปะศาสตรมหาบัณฑิต วิทยาลัยนวัตกรรม: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

กาญจนา สุคัณธสิริกุล. (2555). การพัฒนาคุณภาพการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมในภาคตะวันออกเฉียงเหนืออำเภอ มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี.

จี. เซเดส์, **ชนชาติต่าง ๆ ในแหลมอินโดจีน**,แปลโดย ปัญญา บริสุทธิ์,กรุงเทพมหานคร มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษย์ศาสตร์, 2521.

พระธรรมปิฎก (ป.อำเภอ ปยุตโต). (2540). พระพุทธศาสนาในอาเซีย. กรุงเทพมหานคร ธรรมสภา.

พระส่งเสริม แสงทอง. (2541). แนวคิดการจัดการสิ่งแวดล้อมตามหลักทางพุทธศาสนา. ปริญญาศิลปะศาสตร มหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

มัณฑนี ขมจินดา. (2539). มนุษย์กับธรรมชาติ. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

มานพ นักการเรียน บานชื่น นักการเรียน ทวารวดี : มิติทางความเชื่อและศาสนา Dvaravati : Belief and Religious Dimension วารสารสิรินธรปริทรรศน์ ปีที่ 22 ฉบับที่ 1 มกราคม – มิถุนายน 2564,หน้า 256.

วิศรุต เนาวสุวรรณ์. (2546). แนวทางการปรับปรุงภูมิทัศน์เมืองประวัติศาสตร์ลพบุรี. วิทยานิพนธ์สถาปัตยกรรมศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

เสถียร โพธินันทะ. (2535). ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร มหามกุฏราชวิทยาลัย.

สุทธิลักษณ์ นิลเอสงค์. (2561). บูรณาการพุทธนิเวศเพื่อแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อม ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย..

สุภาภักดิ์ ทองทิพย์ (2554). มโนทัศน์เรื่องสิ่งแวดล้อมในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับ คริสต์ศาสนา ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ปรัชญาและศาสนา) สาขาวิชาปรัชญาและศาสนา ภาควิชาปรัชญาและศาสนา มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

สุจิตต์ วงศ์เทศ. (2548). **คนไทยมาจากไหน?,** กรุงเทพมหานคร สำนักพิมพ์มติชน.

ภาคผนวก ข
กิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์

กิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์

๑. กิจกรรมด้านการเรียนการสอนในสถาบันการศึกษา

๑.จัดทำรายละเอียดของการนำงานไปใช้บูรณาการกับการเรียนการสอนใน มคอำเภอ ๓ ให้สอดคล้องกับข้อกำหนดในหมวดที่ ๔ การพัฒนาการเรียนรู้ของนิสิตให้สอดคล้องกับทักษะต่างๆ

๒.นำความรู้ที่ได้จากการวิจัยมาจัดทำหรือนำเนื้อหามาสอดแทรกในเอกสารประกอบการสอน โดยเฉพาะในรายวิชา ๑๐๑ ๔๑๓ ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ๓ (๓-๐-๖) ซึ่งมีความเกี่ยวข้อง โดยรายวิชานี้เป็นศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับการศึกษาประวัติศาสตร์ของพระพุทธศาสนาในยุคทวารวดีของภาคกลางได้

๒. กิจกรรมพุทธบูรณาการในการสืบสารศิลปวัฒนธรรมชุมชนเมืองแบบมีส่วนร่วม

สร้างระบบและกลไกให้พระภิกษุสงฆ์/ประชาชนเข้าถึงและเข้าใจในแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีให้มากยิ่งกว่าในปัจจุบัน โดยอาศัยสถานการณ์ทางสังคมในประเด็นเรื่องการไม่สนใจในเรื่องของแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในชุมชนอันเป็นเหตุทำให้มีการทำลายแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีชุมชนไปให้สูญเสียหลักฐานทางประวัติศาสตร์ของชุมชนไป ด้วยการให้ข้อมูลเกี่ยวกับแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีกับชุมชนเพื่อกระตุ้นเตือนให้ชุมชนเกิดความสำนึกรักในชุมชนและเห็นความสำคัญ/คุณค่าของแหล่งโบราณคดีในชุมชนของตนมากขึ้นได้

๓. กิจกรรมเชิงวิชาการ

๑.การนำเอาผลงานวิจัยไปสร้างองค์ความรู้เกี่ยวกับประเด็นข้อถกเถียงและการศึกษาเกี่ยวกับการศึกษาเชิงสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีในรูปแบบของแผ่นพับ หนังสือทางวิชาการให้กับองค์กรต่างๆ เช่น วัฒนธรรมจังหวัด สำนักงานพระพุทธศาสนาจังหวัดต่างๆ เป็นต้น

๒.นำผลที่เกิดจากการวิจัยอย่างเป็นรูปธรรมมาจัดทำเอกสารประกอบการสอนและเอกสารเผยแผ่องค์ความรู้เรื่องการศึกษาเชิงสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีให้สอดคล้องกับหลักการส่งเสริมการศึกษาในสังคมพหุวัฒนธรรมในยุคไทยแลนด์ ๔.๐

๓.การนำผลงานวิจัยไปจัดสัมมนาเชิงวิชาการระหว่างหน่วยงานการศึกษาและหรือหน่วยงานที่เกี่ยวข้องเพื่อสร้างองค์ความรู้ให้เกิดกับสิ่งคมในวงกว้าง และเพื่อเป็นหาประเด็นที่จะเป็นคำตอบที่เหมาะสมในเรื่องของการศึกษาเชิงสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีเพื่อก่อให้เกิดการเรียนรู้ที่หลากหลายแก่นักวิชาการโดยทั่วๆ ไป

ภาคผนวก ค

ตารางเปรียบเทียบเทียบวัตถุประสงค์กิจกรรมที่วางแผนไว้ กิจกรรมที่ได้ดำเนินการมาและผลที่ได้รับของโครงการ

แหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี

ตารางเปรียบเทียบเทียบวัตถุประสงค์กิจกรรมที่วางแผนไว้ กิจกรรมที่ได้ดำเนินการมาและผลที่ได้รับของโครงการ

กิจกรรม	ผลที่ได้รับ	บรรลุวัตถุประสงค์	โดยทำให้
๑.ศึกษาข้อมูลปฐมภูมิ, ทุติยภูมิจากแหล่งข้อมูล	ทราบถึงที่มาของแนวคิดเรื่องสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี/กิจกรรมการเรียนรู้	ข้อที่ ๑-๒	ทำการศึกษาสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี จำนวน 5 แห่ง เพื่อให้เห็นถึงภาพรวมของพื้นที่ตั้งและประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้อง
๒.ทำการศึกษาสำรวจสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีในพื้นที่ ๓ อำเภอ	ทราบแนวคิดเรื่องสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดี และเข้าถึงข้อมูลพื้นที่แหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี ทั้ง 5แห่งได้	ข้อที่ ๒-๓	ทำให้สามารถวิเคราะห์ที่มาของแนวคิดเรื่องสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดี และที่ตั้งของแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์อุทัยธานี ทั้ง 5แห่งได้
การจัดสัมมนาประชุมกลุ่มย่อยจากผู้ทรงคุณวุฒิ	ทราบถึงผลการการสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีทั้ง 5แห่งได้	บทที่ ๑-๒-๓-๔	ได้จัดกิจกรรมรูปแบบและแนวทางในการพัฒนาองค์ความรู้เรื่องการสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีทั้ง 5แห่งได้
๔.รายงานฉบับสมบูรณ์	ตรงตามวัตถุประสงค์ของโครงการวิจัย ๓ ข้อ (๑) เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดี (๒) เพื่อศึกษาเชิงสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี (๓) เพื่อศึกษาคุณค่าของแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี		ได้รายงานวิจัยที่มีคุณค่าสามารถตอบวัตถุประสงค์ของโครงการวิจัยและส่งเสริมการเรียนรู้ พัฒนาความคิด จิตใจและปัญญาโดยผ่านกิจกรรมบูรณาการแบบมีส่วนร่วมกับการเรียนการสอน/แบบมีส่วนร่วม

ภาคผนวก ง
แบบสรุปโครงการวิจัย

แบบสรุปโครงการวิจัย
สถานวิจัยพุทธศาสนามหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

สัญญาเลขที่ MCU RS MCU RS ๘๐๐๗๖๔๐๑๓

ชื่อโครงการวิจัย การศึกษาเชิงสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี

หัวหน้าโครงการวิจัย พระเทพวัชราจารย์ รศ.ดร. คณบดีคณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬา ลงกรณราชวิทยาลัย โทรศัพท์ ๐๖๕๓๗๘๕๒๑๐

E-mail : phatha๒๕๑๕@hotmail.co.th

๑.ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ประเทศไทยเป็นประเทศหนึ่งในกลุ่มประเทศเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่มีพัฒนาการในเรื่องของการก่อตั้งอาณาจักรและพัฒนาในเรื่องของการติดต่อค้าขายและเจริญสัมพันธไมตรีกับต่างประเทศ และได้รับเอากระแสของศาสนาจากแหล่งอารยธรรมที่สำคัญของโลก คือ อินเดียมาเป็นศาสนาของตนอาณาจักรแรกเริ่มในประเทศไทยนั้นได้ก่อตัวมาพร้อมๆกับการเปิดรับอารยธรรมจากภายนอกที่ได้เข้ามามีอิทธิพลและวางรากฐานให้กับตัวเมืองและประชาชนในอาณาจักรนั้นมาโดยตลอด ซึ่งตามหลักฐานที่ได้จากแหล่งโบราณคดีในประเทศไทยพบว่าอาณาจักในยุคแรกที่ปรากฏตัวในประวัติศาสตร์สมัยโบราณของไทยก็คืออาณาจักรสุวรรณภูมิ โดยนักประวัติศาสตร์และโบราณคดีเชื่อว่าดินแดนไทยได้รับกระแสทางงด้านศาสนาจากอินเดียยุคแรกก็คือสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ราว พ.ศ.236-360(พระพุทธโฆสาจารย์:2556) โดยนำมาทางเรือขึ้นฝั่งที่เมืองนครชัยศรีในปัจจุบันก็คือจังหวัดนครปฐม หรืออีกที่หนึ่งก็คือเมืองอู่ทองจังหวัดสุพรรณบุรีซึ่งสมัยนั้นมีพ่อค้าวานิชชาวอินเดียได้มาค้าขายกับรัฐต่าง ๆ ในคาบสมุทรอินโดจีนผ่านทางเรือเข้ามาเพื่อการค้ากับชาวเมืองสุวรรณภูมิ โดยคำว่า สุวรรณภูมิ แปลว่า ดินแดนแห่งทองคำ หมายถึงดินแดนที่มีความอุดมสมบูรณ์ ซึ่งคำนี้มีปรากฏในคัมภีร์ชาดก เช่น มหาชนกชาดก กล่าวถึงพระมหาชนกเดินทางมาค้าขายที่สุวรรณภูมิ(ขุ.ชา.อำเภอ (ไทย) 4/2/98-99.) ต่อมาอาณาจักรสุวรรณภูมก็ได้ล่มสลายไปจากการเกิดขึ้นของเมืองสำคัญอีกหลายเมืองที่มีการติดต่อสัมพันธ์ต่อกันและบางครั้งก็ขยายอาณาเขตเข้าแย่งพื้นที่ซึ่งกันและกัน ทำให้อาณาจักรบางแห่งได้สูญหายจากการล่มสลายที่เกิดจากสงครามและภัยธรรมชาติ พร้อมกับเกิดอาณาจักรขึ้นใหม่หลายแห่ง และต่อมาก็ได้มีอีกรัฐหนึ่งเกิดขึ้นมาภายหลังจากการล่มสลายของอาณาจักรสุวรรณภูมิ ก็คือรัฐที่มีชื่อว่าทวารวดีที่ได้ก่อตัวเป็นรัฐในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 6-12(กรมศิลปากร: 2531) โดยมี

ศูนย์กลางอยู่ที่เมืองนครปฐมและเมืองศรีเทพรามนคร(สุจิตต์ วงศ์เทศ:2548) โดยเรื่องราวของทวารวดีปรากฏอยู่ในบันทึกการเดินทางของหลวงจีนอี้จิง ที่เรียกชื่อในบันทึกว่า “โถ-โล-โป-ตี้” ตั้งอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และอาจมีศูนย์กลางอยู่ที่จังหวัดนครปฐม หรือเมืองศรีเทพก็ได้เพราะพบเหรียญที่สุโขทัยมีจารึกภาษาสันสกฤตว่า “ศรีทวารวตีศวรปุณย” แปลว่า “การบุญของผู้ใหญ่ศรีทวารวดี” (จี. เซเดส์: 2521)

ในการขุดค้นทางโบราญคดีที่เมืองนครชัยศรี (นครปฐม) ได้พบหลักฐานสมัยทวารวดีจำนวนมาก เช่น ธรรมจักรศิลา พระพุทธรูปศิลาขนาดใหญ่ประทับนั่งห้อยพระบาทปางแสดงธรรมรวมถึงโบราญสถานขนาดใหญ่ ซึ่งนักวิชาการเชื่อว่าสมัยทวารวดีนี้มีศูนย์กลางอยู่ที่ลุ่มปากแม่น้ำ และบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา โดยศูนย์กลางนั้นเชื่อว่าอยู่ที่เมืองนครปฐม ราชบุรี กาญจนบุรี และนครสวรรค์ รวมถึงปราจีนบุรี แต่จากการศึกษาจะพบว่าร่องรอยของทวารวดีนั้นมีอยู่ทั่วทุกภาคของประเทศไทย

กล่าวเฉพาะพื้นที่ในภาคกลางจะพบว่ามีพื้นที่ที่เป็นที่ตั้งของเมืองหรือชุมชนสมัยทวารวดีจำนวนมากและกระจายอยู่เกือบทุกพื้นที่ของภาคกลาง ซึ่งจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีถือว่าเป็นอีกพื้นที่หนึ่งที่มีชุมชนของชาวทวารวดีตั้งอยู่ในหลายพื้นที่ เนื่องจากเป็นจังหวัดที่มีพื้นที่ตั้งอยู่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและแม่น้ำสาขาอีกหลายสายที่เป็นจุดก่อกำเนิดเมืองหรือชุมชนมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์จนมาถึงสมัยในยุคประวัติศาสตร์คือสมัยทวารวดีนี้ โดยในพื้นที่ของจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีมีแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีอยู่หลายแห่งแต่ที่เด่นชัดก็มีอยู่จำนวน 5 แห่งดังต่อไปนี้

1.เมืองจันเสน สำหรับเมืองจันเสน ตั้งอยู่ที่หมู่ ๒ ตำบลจันเสน อำเภอตาคลี ชาวบ้านเรียกว่า “โคกจันเสน” ลักษณะของเมือง เป็นเมืองรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส มุมมนทั้งสี่มุมเกือบกลมคิดเป็นเนื้อที่ ๓๐๐ ไร่เศษ กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจพบว่าเมืองนี้มีคนเข้ามาอาศัยอยู่ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ยุคโลหะ (พุทธศตวรรษที่ ๔) ติดต่อกันเรื่อยมาจนกระทั่งถึงสมัยประวัติศาสตร์ยุคทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 12-14) จึงได้ร้างไปในพุทธศตวรรษที่ 16

2.เมืองบน-โคกไม้เดน เป็นเมืองโบราณสมัยทวารวดี ราวพุทธศตวรรษที่ 12-16 ตั้งอยู่ที่ตำบลท่าน้ำอ้อย อำเภอพยุหะคีรี ด้านตะวันตกติดกับแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งมีการดำเนินการทางโบราณคดี โดยกรมศิลปากร ทำให้ทราบว่า ลักษณะของเมือง มีกำแพงดินหรือคันดิน ๒ ชั้น กรมศิลปากรได้ดำเนินการสำรวจและขุดแต่งโบราณสถานวัดโคกไม้เดนเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๗ จำนวน ๑๖ แห่ง ลักษณะเป็นเนินดินที่พบอยู่บนพื้นราบและบนภูเขาหลายลูก เช่น เขาไม้เดน เขาไหว้พระ เขาลั่นทม ซึ่งอยู่นอกกำแพงดินชั้นนอกของเมืองบน

ด้านตะวันออก

3.เมืองดงแม่นางเมือง เป็นเมืองสำคัญอีกเมืองหนึ่งตั้งอยู่ที่ตำบลเจริญผล อำเภอบรรพตพิสัย เป็นเมืองที่มีพัฒนาการต่อเนื่องมาในสมัยทวารวดี ราวพุทธศตวรรษที่ 12-18 โดยลักษณะของเมือง เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ลบมุม กรมศิลปากรได้ดำเนินการขุดค้นพบผังเมือง ๒ ชั้นตลอดจนโบราณสถานและโบราณวัตถุสมัยทวารวดี เป็นจำนวนมาก และพบศิลาจารึกระบุชื่อเมืองนี้ว่า “ธานยปุระ” ระบุว่าตรงกับพ.ศ. 1710

4. เมืองโบราณบึงคอกช้าง อยู่ในท้องที่ตำบลไผ่เขียว อำเภอสว่างอารมณ์ ตัวเมืองตั้งอยู่ในป่า ซึ่งได้ทำการสำรวจพบว่า มีคูเมืองปละกำแพงดินสูง มีประตูเข้าเมืองทั้ง 4 ทิศ โบราณสถานที่สำรวจพบมีอยู่ 5 แห่ง ส่วนโบราณวัตถุพบจารึกอยู่ 3 หลัก

5. เมืองโบราณเมืองการุ้ง อยู่ในตำบลเมืองการุ้ง อำเภอบ้านไร่ ลักษณะของตัวเมืองเป็นวงกลมรี ภายในบริเวณเมืองมีซากเจดีย์หักพังอยู่ค่อนไปตรงกลาง โบราณวัตถุที่พบนั้น มีพระพุทธรูปปางเสด็จดาวดึงส์และสิ่งอื่นๆ เช่นเดียวกับเมืองสมัยทวาราวดีทั่วๆ ไป

อย่างไรก็ตามจากการศึกษาพบว่า แม้ว่าแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในประไทยจะกระจายอยู่ตามพื้นที่ต่างๆจำนวนมาก แต่ก็ปรากฏว่าไม่ได้รับความสนใจและไม่เป็นที่รู้จักของคนทั่วไปเนื่องจากว่า ขาดการเอาใจใส่จากหน่วยงานของรัฐที่จะเข้าไปกระตุ้นให้สังคมเห็นความสำคัญของแหล่งโบราณคดีในชุมชนได้ทราบ อีกทั้งประชาชนในชุมชนก็ยังขาดความเข้าใจและรู้ถึงคุณค่าของแหล่งโบราณคดีที่มีอยู่ในชุมชนของตน ทำให้แหล่งโบราณคดีหลายแห่งไม่มีใครรู้จักเลย เช่น ภาคเหนือ ภาคอีสาน ภาคกลาง หรือแม้แต่ในภาคใต้ หลายแห่งถูกทอดทิ้งอย่างไร้ค่า และไม่ได้รับการสืบต่อหรือการพัฒนาเพื่อให้เห็นแหล่งท่องเที่ยวหรือแหล่งแหล่งโบราณคดีชุมชนที่คนรุ่นเก่าจะส่งต่อให้กับคนรุ่นใหม่ได้ จึงนับว่าเป็นเรื่องที่น่าเสียดายเป็นอย่างยิ่ง โดยปัญหาที่เกิดนั้นก็มาจากการที่ “ผู้ศึกษาไม่สามารถที่จะเข้าถึงแหล่งโบราณคดีชุมชนได้” ทั้งในส่วนของข้อมูลของแหล่งโบราณคดีในชุมชน เนื่องจากขาดการศึกษาและวิจัยอย่างเพียงพอ

จากสภาพปัญหาดังกล่าวคณะผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะทำการวิจัยในเรื่องนี้และเห็นว่าควรที่จะต้องมีการเร่งการศึกษาและสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี แต่ละแห่งให้ละเอียดเพื่อจะได้เป็นประโยชน์ต่อการเข้าถึงแหล่งโบราณคดีได้ง่ายขึ้น โดยประเด็นปัญหาที่คณะผู้วิจัยได้ตั้งไว้ในเรื่องนี้ก็คือ 1. แนวคิดเรื่องแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีเป็นอย่างไร 2. การลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีจะพบอะไรบ้าง 3. การลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีจะก่อให้เกิดคุณค่าอย่างไร ทั้งนี้ก็เพื่อให้ง่ายต่อ

การศึกษาและการเข้าถึงองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีให้ละเอียดต่อไป

วัตถุประสงค์ในโครงการ

1. เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดี
2. เพื่อศึกษาเชิงสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี
3. เพื่อศึกษาคุณค่าของแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี

ผลการวิจัย

สรุปผลการวิจัย

งานวิจัยเรื่อง “การศึกษาเชิงสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี” เป็นการศึกษาในเชิงเชิงสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีเพื่อให้เข้าองค์ความรู้ด้านประวัติศาสตร์ที่ตั้งและคุณค่าที่เกิดจากองค์ความรู้ที่ได้ ดังนั้น คณะผู้วิจัยจึงได้เลือกการวิจัยในประเด็นนี้

ผลการวิจัยพบว่า

วัตถุประสงค์ข้อที่ 1 พบว่า แนวคิดเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีนั้นจะพบว่าเป็นแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับ (1) สิ่งแวดล้อมซึ่งหมายถึงบริบทของพื้นที่ที่อยู่ภายในของแหล่งโบราณคดี เช่น ชุมชน วัดหรือพื้นที่ใช้สอยภายในวัดหรือแหล่งโบราณคดีนั้นๆ โดยที่สิ่งแวดล้อมนั้นจะเป็นสิ่งแวดล้อมที่ก่อให้เกิดผลดีหรือผลที่ไม่ดีกับแหล่งโบราณคดีนั้นก็ได้ โดยที่สิ่งแวดล้อมนั้นโดยมากก็สามารถแบ่งออกได้เป็น 2 ประการหลักก็คือ สิ่งแวดล้อมที่เกิดเองตามธรรมชาติ ป่าไม่ ภูเขา หรือดินฟ้าอากาศ เป็นต้น และ (2) สิ่งแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้น ได้แก่ ชุมชนเมือง สิ่งก่อสร้าง โบราณสถาน ศิลปกรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณี และวัฒนธรรม ฯลฯ เป็นต้น โดยสิ่งแวดล้อมทั้งสองประการนั้นถือว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่จะส่งผลกระทบต่อมนุษย์หรือหากพิจารณาจากแหล่งโบราณคดีก็จะพบว่าสิ่งแวดล้อมทั้งสองประการนั้นล้วนมีผลกระทบต่อแหล่งโบราณคดีก็ได้ (2) แหล่งโบราณคดี หมายถึง อสังหาริมทรัพย์ซึ่งโดยอายุหรือโดยลักษณะแห่งการก่อสร้าง หรือโดยหลักฐานเกี่ยวกับประวัติของอสังหาริมทรัพย์นั้น เป็นประโยชน์ในทางศิลปะ ประวัติศาสตร์ หรือโบราณคดี ทั้งนี้ รวมถึงสถานที่ที่เป็นแหล่งโบราณคดี แหล่งประวัติศาสตร์ และอุทยานประวัติศาสตร์ด้วย โดยแหล่งโบราณคดีนั้นถือว่าเป็นเขตพื้นที่ที่เป็นศาสนสถานหรือแหล่งชุมชนโบราณที่เคยมีคนอยู่อาศัยและสร้างความเจริญมาก่อนนับอายุก็ได้หลายร้อยปี ซึ่งแหล่งโบราณคดีนั้นถือว่าเป็นสมบัติ

ของชาติหรือเป็นสมบัติของแผ่นดินที่มีหน่วยงานของรัฐก็คือกรมศิลปากรเป็นผู้ที่มีหน้าที่ในการเข้าไปจัดการในเรื่องของการดูแลรักษาภายใต้กฎหมายของกรมศิลปากรนั้น

วัตถุประสงค์ข้อที่ 2 พบว่า จากการลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีพบว่า ประเภทชองแหล่งโบราณคดี สามารถจัดเป็นประเภทได้ 1 ประเภทก็คือ ประเภทเมืองโบราณที่มีอายุอยู่ในช่วงสมัยทวารวดี คือมีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-18 ซึ่งมีอยู่ในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี จำนวน 5 เมืองดังนี้ 1.เมืองโบราณจันเสน ตำบลจันเสน อำเภอตาคลี จังหวัดนครสวรรค์ 2.เมืองโบราณโคกไม้เดน ตำบลท่าน้ำอ้อย-ม่วงหัก อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์ 3.เมืองโบราณดงแม่นางเมือง ตำบลตาสัง อำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์ 4. เมืองโบราณบึงคอกช้าง ตำบลไผ่เขียว อำเภอสว่างอารมณ์ จังหวัดอุทัยธานี 5.เมืองโบราณท่าการุ้ง ตำบลเมืองการุ้ง จังหวัดอุทัยธานี

1.เมืองโบราณจันเสน ตำบลจันเสน อำเภอตาคลี จังหวัดนครสวรรค์ สำหรับเมืองโบราณจันเสนมีรูปร่างของเมืองเป็นทรงสี่เหลี่ยมมีมุมที่มนมีคูน้ำล้อมรอบพื้นที่ตรงกลางเป็นพื้นที่ทำการเกษตรในปัจจุบัน แต่ในอดีตเคยพบโบราณวัตถุจำนวนมาก โดยเมืองจันเสนนี้ถือว่าเป็นเมืองหนึ่งที่อยู่ในช่วงสมัยของความเจริญรุ่งเรืองของวัฒนธรรมแบบทวารวดี โดยเป็นเมืองที่มีความสืบเนื่องกับชุมชนโบราณในบริเวณใกล้เคียงก็คือ ชุมชนยุคก่อนสมัยประวัติศาสตร์บ้านใหม่ชัยมงคล ซึ่งเป็นชุมชนยุคสมัยก่อนประวัติศาสตร์ และเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 ก็ได้มีชาวมอญ-ขอมหรือเขมรโบราณได้อพยพเข้ามาสร้างเมืองที่บริเวณเมืองจันเสนซึ่งเป็นพื้นที่อยู่ใกล้แม่น้ำก็คือแม่น้ำเจ้าพระยาเดิม ชาวเมืองจันเสนนั้นนับถือศาสนา 2 ศาสนาก็คือ ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ซึ่งพบหลักฐานในตราดินเผาที่จารึกข้อความถึงพระเจ้าในศาสนาพราหมณ์ก็คือ พระศิวะหรือพระพรหม และนับถือศาสนาพุทธนิกายสรวาสติวาทิน ซึ่งเป็นนิกายเถรวาทสายภาษาสันสกฤต ปรากฏหลักฐานก็คือพระพุทธรูปแสดงวิตรรกะมุทรา ซึ่งเป็นศิลปะคุปตะอันแสดงให้เห็นว่าอยู่ในอิทธิพลของพระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทินนั้น เมืองจันเสนถึงกาลล่มสลายในราวพุทธศตวรรษที่ 16 เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงของสายน้ำก็คือแม่น้ำเจ้าพระยาได้เปลี่ยนทิศทางจากเดิมไหลมาที่เมืองจันเสน ก็ได้ไหลไปทางเมืองอู่ตะเภาแทนเป็นเหตุทำให้เมืองประสบปัญหาเรื่องการขาดน้ำและล่มสลายไปในที่สุด

2.เมืองโบราณโคกไม้เดน ปัจจุบันอยู่ที่ ตำบลท่าน้ำอ้อย-ม่วงหัก อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์ สำหรับเมืองโบราณโคกไม้เดน นั้นมีรูปร่างคล้ายหอยมีคูเมืองสองชั้นก็คือคูเมืองชั้นนอกกับคูเมืองชั้นใน และเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ไม่ไกลจากแม่น้ำเจ้าพระยา เมืองโคกไม้

เดนนี้มีพื้นที่อยู่ 2 ส่วนที่มีความสัมพันธ์กับคือ 1.ตัวเมืองซึ่งอยู่ในพื้นที่ราบ และ2.ภูเขาที่เป็นพื้นที่สูง โดยตัวเมืองกับภูเขานั้นถือว่าเป็นพื้นที่ที่มีความสัมพันธ์กันในทางความเชื่อทางพระพุทธศาสนา ชาวเมืองโคกไม้เดนนี้เป็นชาวมอญเขมร ใช้ภาษาสันสกฤตและใช้อักษรปัลลวะและอักษรขอมหรือเขมรโบราณเป็นอักษรจารึก โดยพบอักษรขอมจารึกไว้ที่ตัวเมืองจากการขุดค้นเป็นคาถาสรรเสริญพระรัตนตรัยและคาถา เย ธัมมา...และนอกจากนั้นยังพบที่วัดหางน้ำสาครเป็นอักษรปัลลวะ ชาวเมืองนี้นับถือพระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทินเพียงศาสนาเดียวเท่านั้น และชาวเมืองมีความเชื่อว่าภูเขาไม้เดนก็คือภูเขาที่เป็นที่อยู่ของพระยาช้างฉัททันต์ในฉัททันตชาดก เมืองโคกไม้เดนเจริญรุ่งเรืองมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 16 ก็ล่มสลายไป

3.เมืองโบราณดงแม่นางเมือง ปัจจุบันอยู่ที่ตำบลตาสัง อำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์ สำหรับเมืองโบราณดงแม่นางเมืองนี้ถือว่าเป็นเมืองที่มีรูปร่างกลมมีคูน้ำขุดรอบเมือง ทั้งคูน้ำภายในและคูน้ำภายนอกเมืองจาการขุดค้นของนักโบราณคดีได้พบโบราณสถานหรือ บส.หรือที่ตั้งของสิ่งก่อสร้างและหลุมฝังศพจำนวนมาก โดยเมืองดงแม่นางเมืองนี้มีอายุอยู่ระหว่าง พุทธศตวรรษที่ 12-18 โดยมีชาวมอญเป็นผู้ปกครองในยุคแรก และยุคต่อมาก็เป็นชาวขอมหรือเขมรที่เชื่อกันว่าอพยพมาจากเมืองนครศรีธรรมราช โดยเรื่องราวของชาวขอมหรือเขมรที่มาปกครองเมือง ธานยะบุรี หรือดงแม่นางเมืองนี้ก็ปรากฏในจารึกดงแม่นางเมืองระบุว่าเหตุการณ์ในจารึกตรงกับพ.ศ.1710 ซึ่งเป็นเมืองที่นักประวัติศาสตร์และโบราณคดีให้ความสนใจมาก ปัจจุบันเมืองนี้มีพิพิธภัณฑ์จัดแสดงวัตถุโบราณของเมืองภายในวัดดงแม่นางเมือง และมีศาลเจ้าแม่ศรีเมืองอันเป็นที่เคารพศรัทธาของชาวชุมชนโดยจะมีงานประเพณีเพื่อบูชาเจ้าแม่เป็นประจำทุกปี

4. เมืองโบราณบึงคอกช้าง ปัจจุบันนั้นเมืองนั้นตั้งอยู่ที่ตำบลไผ่เขียว อำเภอสว่างอารมณ์ จังหวัดอุทัยธานี เป็นเมืองโบราณแห่งเดียวที่ปัจจุบันเป็นป่ารกทึบ รูปร่างของเมืองนั้นเป็นรูปทรงกลม มีคูน้ำอยู่ 2 ชั้นรอบเมือง คือคูน้ำชั้นในและคูน้ำชั้นนอก โดยเมืองนี้ผู้ที่เป็นผู้ปกครองเมืองก็คือชนชาวมอญ-เขมรโบราณมีอายุของเมืองอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-17 โดยใช้ภาษาสันสกฤตและภาษาขอมโบราณเป็นภาษาในการสื่อสารและใช้อักษรจารึกก็คืออักษรปัลลวะ ชาวเมืองบึงคอกช้างนี้นับถือพระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทินเพียงศาสนาเดียว โดยมีพระภิกษุชาวอินเดียเป็นผู้นำมาเผยแผ่และมีการยืนยันว่าเมืองนี้เป็นเมืองของนิกายสรวาสติวาทินเพราะมีคำจารึกว่า “วรปรัชญวาระ” แปลว่า “สมัยที่ปรัชญาเป็นเลิศ” ซึ่งถ้อยคำนี้หมายถึงว่าเมืองนี้เป็นศูนย์กลางของการสอนหลักปรัชญาหรือคำสอนของพระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทิน สำหรับเมืองบึงคอกช้างนี้ตั้งอยู่พื้นที่ต่ำดังนั้นจึงถูกน้ำ

ท่วมบ่อยครั้งและที่สุดก็มีกรณีแม่น้ำไหลเปลี่ยนทิศทางทำให้เมืองนี้ได้กลายมาเป็นเมืองร้างในที่สุด

5.เมืองโบราณท่าการุ้ง ปัจจุบันเมืองนี้ตั้งอยู่ที่ ตำบลเมืองการุ้ง อำเภอบ้านไร่ จังหวัดอุทัยธานี เมืองเมืองที่มีรูปร่างเป็นทรงกลมมีคูน้ำล้อมรอบ ซึ่งอดีตเชื่อว่าเมืองนี้เป็นเมืองหน้าด่านของเมืองที่เป็นเมืองสำคัญ เช่น ลพบุรีหรือศรีเทพ เป็นต้น เมืองโบราณท่าการุ้งปัจจุบันได้ถูปรับให้เป็นสวนสาธารณะประจำอำเภอบ้านไร่ สำหรับชนเผ่าที่ปกครองเมืองนี้ก็คือกลุ่ม ชาวมอญ-เขมรโบราณ จากากรขุดค้นของนักโบราณคดีพบสิ่งของเครื่องใช้ของชาวทวารวดีจำนวนมากและได้พบพระพุทธรูปปางเสด็จลงมาจากเทวโลกด้วย ซึ่งเชื่อว่าชาวเมืองท่าการุ้งนี้ก็นับถือพระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทินเช่นเดียวกับเมืองอื่นๆของสมัยทวารวดีนี้เช่นเดียวกัน

วัตถุประสงค์ข้อที่ 3 สำหรับประเด็นในเรื่องของการลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีอีกประเด็นหนึ่งก็คือ ประเด็นเรื่องของคุณค่าของแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี ซึ่งก็ได้แก่

1. คุณค่าในเชิงประวัติศาสตร์ การลงพื้นที่สำรวจเราได้ทราบถึงประวัติศาสตร์ความเป็นมาของเมืองหรือชุมชนโบราณสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีทั้ง 5 แห่งนั้นในแง่ของประวัติในเชิงลึกเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะได้ทราบถึงที่มาของชุมชนเมืองโบราณสมัยทวารในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีแต่ละแห่งมีหลักฐานปรากฏว่ามีมนุษย์เข้ามาอาศัยอยู่ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์เรื่อยมาจนถึงสมัยประวัติศาสตร์แต่ละยุคสมัยมาจนถึงสมัยทวารวดี โดยเมืองโบราณทั้ง 5 แห่งนั้นถือว่าเป็นเมืองที่มีความเจริญรุ่งเรืองมากในราวพุทธศตวรรษที่ 12-17 เป็นเมืองหรือชุมชนที่มีหลักฐานในเชิงโบราณคดีและโบราณวัตถุทั้งมนรูปของพระพุทธรูป พระพิมพ์หรือจารึก ซึ่งสามารถที่จะนำมาเป็นหลักฐานอนุมาหาอายุหรือยุคสมัยได้ และที่สำคัญเมืองเหล่านี้มีประวัติศาสตร์ที่เป็นมาพร้อมกับการนับถือพระพุทธศาสนาที่เด่นชัดที่สุดก็คือ ประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวเนื่องกับพระพุทธศาสนาในสมัยทวารวดีก็คือพระพุทธศาสนาเถรวาทนิกายสรวาสติวาทิน ซึ่งเป็นพระพุทธศาสนาเถรวาทสายสันสกฤต นอกจากนั้นก็ยังได้รับคุณค่าในเชิงการอ่านจารึกที่จะพบหลักฐานการสร้างเมืองและการอพยพเคลื่อนย้ายของผู้คนในยุคนั้นว่ามีการติดต่อและการเคลื่อนย้ายไปมาหาสู่กับอยู่ตลอดเวลา และเพราะเหตุของการเคลื่อนย้ายประชากรนั่นเองที่เป็นผลทำให้มีการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมหรือการถ่ายโอนเทคโนโลยีระหว่างกันอยู่ตลอดเวลา จึงจะพบว่าประวัติศาสตร์สมัยทวารวดีนั้นจึงไม่ได้มาจากแหล่งอื่นแต่ก็จะได้มาจากการศึกษาแหล่งโบราณคดีที่มีอยู่ในพื้นที่หรือชุมชนของตนนั่นเอง

2. คุณค่าของการมีส่วนร่วม ในพื้นที่ของจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีโดยเฉพาะพื้นที่ของแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีทั้ง 5 แห่งนั้นจะพบว่าชุมชนรอบแหล่งโบราณคดีนั้นมีความห่วงใยตื่นตัวกับการรักษาโบราณสถานที่อยู่ใกล้บ้านเนื่องจากพวกเขาเห็นว่าเมืองหรือชุมชนโบราณในอดีตนั้นก็เป็นส่วนหนึ่งของชุมชน ดังนั้นประชาชนในยุคใหม่จึงให้ความสำคัญกับการดูแลรักษาแหล่งโบราณคดีเป็นอย่างดีด้วยการร่วมมือกันสอดส่องดูแลโบรารสถาน ให้มีความปลอดภัยจากการทำลายของผู้ที่ไม่หวังดีมาโดยตลอด

3. คุณค่าเชิงวัฒนธรรม โดยเฉพาะความเชื่อซึ่งจะพบว่าแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีทั้ง 5 แห่งนั้นโดยมากเป็นโบราณสถานที่เกี่ยวกับ (1) ชุมชนของชาวมอญ-เขมรโบราณ (2) ชุมชนที่นับถือพระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทินแทบทั้งหมด ซึ่งก็แสดงให้เห็นว่าชุมชนหรือชาวเมืองในแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีทั้ง 5 แห่งนั้นล้วนนับถือพระพุทธศาสนามาอย่างยาวนานและเหนียวแน่นจึงได้พากันสร้างวัดวาศาสนาและศาสนสถานขึ้นในพื้นที่เมืองโบราณและมีการจารจารึกอักษรบอกนัยแห่งความเป็นมาเป็นไปของเมืองเอาไว้ ซึ่งหลักฐานดังกล่าวก็แสดงให้เราเห็นว่าเมืองในยุคทวารวดีนั้นนับถือพระพุทธศาสนามาก่อน และส่งต่อวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนามาสู่ผู้คนในยุคปัจจุบัน ซึ่งกรณีดังกล่าวนี้ถือว่าเป็นการส่งต่อวัฒนธรรมทางศาสนาต่อกันผ่านเรื่องราวและความเชื่อที่ตั้งอยู่บนหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาในยุคนั้นนั่นเอง

อภิปรายผล

การวิจัยเรื่อง “การศึกษาเชิงสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี”เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดี เพื่อศึกษาเชิงสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีและเพื่อศึกษาคุณค่าของแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีโดยคณะผู้วิจัยได้ศึกษาผ่านการนำเอาทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์และพัฒนาแหล่งโบราณคดี และทฤษฎีการมีส่วนร่วมของชุมชนมาใช้กับการลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีโดยมีข้อค้นพบที่สามารถจะนำมาอภิปรายผลได้ดังต่อไปนี้

1. แนวคิดเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดี หมายถึงบริบทของพื้นที่ที่อยู่ภายในของแหล่งโบราณคดี เช่น ชุมชน วัดหรือพื้นที่ใช้สอยภายในวัดหรือแหล่งโบราณคดีสามารถแบ่งออกได้เป็น 2 ประการหลักก็คือ สิ่งแวดล้อมที่เกิดเองตามธรรมชาติ ป่าไม่ ภูเขา

หรือดินฟ้าอากาศ เป็นต้น และ (2) สิ่งแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้น ได้แก่ ชุมชนเมือง สิ่งก่อสร้าง โบราณสถาน ศิลปกรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณี และวัฒนธรรม สอดคล้องกับ สุภาภักดิ์ ทองทิพย์ ที่ได้ศึกษาวิจัยเรื่องมโนทัศน์เรื่องสิ่งแวดล้อมในพระพุทธศาสนาเถรวาท กับ คริสต์ศาสนา โดยพบว่า พระพุทธศาสนามองว่าสิ่งแวดล้อม คือ สิ่งต่างๆ ที่อยู่รอบตัวมนุษย์อันได้แก่ ขันธ์ 5 อันได้แก่สิ่งแวดล้อมที่มีชีวิต และสิ่งแวดล้อมที่ไม่มีชีวิตซึ่งสิ่งแวดล้อมนั้นก็มีอิทธิพลต่อความรู้สึกและการกระทำ กิจกรรมทั้งปวงของมนุษย์ จากความหมายดังกล่าวก็มีลักษณะเช่นกันว่าสิ่งต่างๆ เป็นเพียงส่วนประกอบที่เกิดขึ้นมาเพื่อล้อมรอบตัวมนุษย์เท่านั้น(สุภาภักดิ์ ทองทิพย์, 2554) สอดคล้องกับ สุทธิลักษณ์ นิลเอสงค์ ที่ได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับการบูรณาการพุทธนิเวศเพื่อแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อม เอาไว้ว่า “สิ่งแวดล้อม” คือ สิ่งที่อยู่รอบๆ ตัวเรา มีทั้งสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต รวมทั้งที่เป็นรูปธรรมที่สามารถ จับต้องและมองเห็นได้ และนามธรรม เช่น วัฒนธรรมแบบแผน ประเพณี ความเชื่อ เป็นต้น ซึ่งมีอิทธิพลเกี่ยวโยงถึงกันเป็นปัจจัยในการเกื้อหนุนซึ่งกันและกัน ผลกระทบจากปัจจัยหนึ่งจะมีส่วน เสริมสร้างหรือทำลายอีกส่วนหนึ่งอย่างหลีกเลี่ยงมิได้ เป็นวงจรและวัฏจักรที่เกี่ยวข้องกันไปทั้งระบบ ไม่ว่าส่วนที่เป็นธรรมชาติ เช่น ป่าไม้ ภูเขา แหล่งน้ำ สัตว์ป่า ฯลฯ รวมทั้งชุมชนเมือง สิ่งก่อสร้างโบราณสถาน ศิลปกรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณี และวัฒนธรรม (สุทธิลักษณ์ นิลเอสงค์, 2561) และสอดคล้องกับมัณฑนี ขมจินดา ที่ได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับมนุษย์กับธรรมชาติ ไว้ว่า สิ่งแวดล้อม คือ สิ่งต่าง ๆ ที่อยู่รอบตัวเรา ทั้งที่เกิดเองตามธรรมชาติหรือสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้น อาจเป็นสิ่งที่จับต้องหรือมองเห็นได้ด้วยตาเปล่า เช่น ต้นไม้ แม่น้ำ อาคารบ้านเรือนหรือเป็นสิ่งแวดล้อมที่มองไม่เห็นด้วยตาเปล่า ต้องใช้กล้องจุลทรรศน์ส่องดู เช่น เชื้อจุลินทรีย์บางอย่างมองไม่เห็น แต่รับรู้ด้วยประสาทสัมผัส เช่น ความร้อน ความเย็น เสียงดัง กลิ่นเหม็นและสิ่งแวดล้อมยังรวมไปถึงสิ่งที่มองไม่เห็นไม่อาจรับรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัสแต่ทราบได้ เมื่อเกิดผลเสียหายหรือเป็นอันตรายของมนุษย์ขึ้นเท่านั้น (มัณฑนี ขมจินดา, 2539)

2. จากการลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี พบว่า เมืองโบราณที่มีอายุอยู่ในช่วงสมัยทวารวดี คือมีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-18 ซึ่งมีอยู่ในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี จำนวน 5 เมืองดังนี้ 1.เมืองโบราณจันเสน ตำบลจันเสน อำเภอตาคลี จังหวัดนครสวรรค์ 2.เมืองโบราณโคกไม้เดน ตำบลท่าน้ำอ้อย-ม่วงหัก อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์ 3.เมืองโบราณดงแม่นางเมือง ตำบลตาสัง อำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์ 4. เมืองโบราณบึงคอกช้าง ตำบลไผ่เขียว อำเภอสว่างอารมณ์ จังหวัดอุทัยธานี 5.เมืองโบราณท่าการุ้ง ตำบลเมืองการุ้ง จังหวัด

อุทัยธานี สอดคล้องกับแนวคิดของ พิมพ์ชนก พงษ์เกษตร์กรรม์ ที่เสนอว่า ทวารวดี เป็นวัฒนธรรมที่ปรากฏในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่จัดเป็นเป็นวัฒนธรรม สมัยแรกเริ่มประวัติศาสตร์ หรือสมัยประวัติศาสตร์ตอนต้น โดยปรากฏชื่อครั้งแรกในการศึกษาของ Samuel Beal นักวิชาการต่างประเทศที่กล่าวถึงรัฐหรืออาณาจักรทวารวดี โดยศึกษาจากบันทึก ของของภิกษุเหี้ยนจังและอี้จิง ที่กล่าวถึงดินแดนที่อยู่ทางทิศตะวันออกของอาณาจักรศรีเกษตร (พม่า) และทิศตะวันตกของอิสานปุระ (เขมรโบราณ) มีชื่อว่า โตโลโปตี เอกสารเหล่านี้ถูกบันทึกไว้ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13

หลังจากนั้นการศึกษาเรื่องราวของวัฒนธรรมทวารวดีก็ได้แพร่หลายไปในหมู่นักวิชาการต่างประเทศ และได้ทำให้เกิดแนวคิดและทฤษฎีต่าง ๆ รวมทั้งการดำเนินงานทางประวัติศาสตร์ทวารวดีกันอย่างแพร่หลายตั้งแต่พ.ศ. 2427 เป็นต้นมา ซึ่งมีทั้งการศึกษาเรื่องระบบรัฐ, ระบบกษัตริย์, ศาสนาและคติความเชื่อ, ชนชาติและภาษา, รูปแบบ ศิลปกรรม, ลักษณะทางเศรษฐกิจ, พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรม ฯลฯ ซึ่งรูปแบบของ การศึกษานั้นมีทั้งทางด้านประวัติศาสตร์ (อาศัยหลักฐานเอกสารเป็นหลักในการศึกษา),โบราณคดีศึกษาข้อมูลจากโบราณวัตถุสถานและหลักฐานที่ได้จากการขุดค้น), สิ่งแวดล้อมใน สมัยโบราณ, ภาษาศาสตร์ และชาติพันธ์วิทยา ซึ่งการศึกษาเหล่านี้ได้ทำให้เกิดภาพรวมของรัฐทวารวดี และลักษณะของวัฒนธรรมทวารวดีมากขึ้น แต่ก็ยังมีประเด็นต่าง ๆอีกหลายประเด็นที่ยังไม่ชัดเจน (พิมพ์ชนก พงษ์เกษตร์กรรม์, 2552)

3. คุณค่าของแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี คือ 1) คุณค่าในเชิงประวัติศาสตร์ เรื่องเล่าหรือการบันทึกเชิงประวัติศาสตร์ แหล่งโบราณคดีคือซากเมือง และวัดวาอารามที่ยังหลงเหลืออยู่ในแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีทั้ง 5 แห่งได้เป็นหลักฐานการบอกเล่าเรื่องราวความเปลี่ยนแปลงของเมืองและชุมชนเมืองในแต่ละยุคสมัยได้ดีอันเป็นคุณค่าเชิงประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่แสดงถึงอดีตอันรุ่งเรืองของจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี ในอดีตได้ 2) คุณค่าของการมีส่วนร่วมประชาชนในยุคใหม่จึงให้ความสำคัญกับการดูแลรักษาแหล่งโบราณคดีเป็นอย่างดีด้วยการร่วมมือกันสอดส่องดูแลโบรารสถาน 3) คุณค่าเชิงวัฒนธรรม ชุมชนเมืองโบราณได้มีการสร้างเมืองขึ้นมาเพื่อการเป็นอยู่อาศัยและการสรรค์สร้างสิ่งต่างๆที่เกิดมาจากความเชื่อเช่นวัดวาศาสนาและศาสนสถานขึ้นมาก็เพื่อเป็นการบูชาหรือสร้างไว้เป็นที่เคารพสักการะของประชาชนที่นับถือพระพุทธศาสนามาก่อน และส่งต่อวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนามาสู่ผู้คนในยุคปัจจุบัน สอดคล้องกับกรมศิลปากรที่ได้เสนอร่างมาตรฐานและแนวปฏิบัติของกรมศิลปากรในการดำเนินการโบราณสถานโบราณคดีและพิพิธภัณฑ์หลักการทางอนุรักษ์ 3

ประเด็นใหญ่ ๆ คือ (1) ต้องใช้อย่างฉลาด (2) ประหยัด คือ เก็บ รักษาหรือสงวนของที่หายาก (3) หาวิธีการฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมที่ไม่ดีหรือที่เสื่อมโทรมให้ดีขึ้น (กรมศิลปากร, 2535) สอดคล้องกับ วิศรุต เนาวสุวรรณ์ ที่ได้ศึกษาแนวทางการปรับปรุงภูมิทัศน์เมืองประวัติศาสตร์ลพบุรี ที่พบว่าโบราณสถานคืออสังหาริมทรัพย์ที่เกิดจากการกระทำของมนุษย์ในอดีตและเห็นว่ามีคุณค่านั้นพิจารณาได้จากสามประการคือการเป็นสถานที่มีความเก่าแก่ มีรูปลักษณะที่งดงามในทางศิลปะ มีความสำคัญเกี่ยวเนื่องกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของตนหรือของส่วนรวมระดับชาติ (วิศรุต เนาวสุวรรณ์, 2546) และสอดคล้องกับ กนกวรรณ ชูชาญ, ที่ได้นำเสนอการจัดการความรู้ทางทรัพยากรวัฒนธรรมโดยผู้นำชุมชนเพื่อการท่องเที่ยวชุมชนบ้านผาหมอน ดอยอินทนนท์ จังหวัดเชียงใหม่ไว้ว่า มนุษย์สร้างวัฒนธรรมขึ้นมาใช้เพื่อควบคุมสภาพแวดล้อมทั้งสภาพแวดล้อม ทางธรรมชาติและสภาพแวดล้อมทางสังคมเพื่อก่อให้เกิดผลดีต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ทุกอย่างรวมทั้ง บรรดาผลงานทั้งมวลที่มนุษย์ได้สร้างสรรค์ขึ้นตลอดจนความคิดความเชื่อค่านิยมและความรู้ต่างๆ (กนกวรรณ ชูชาญ, 2552) สอดรับกับกาญจนา สุคัณธสิริกุล ที่นำเสนอศักยภาพการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมที่สามารถพัฒนาได้โดยมีพื้นฐานการพัฒนา 3 ด้าน ได้แก่ 1) ด้านศักยภาพในการดึงดูดใจในด้านการท่องเที่ยว แหล่งท่องเที่ยวมีความเป็นเอกลักษณ์ด้านวิถีชีวิต ภูมิปัญญา 2) ด้านศักยภาพในการรองรับด้านการท่องเที่ยว แหล่งท่องเที่ยวมีการพัฒนาสิ่งอำนวยความสะดวกขั้นพื้นฐาน 3) ด้านการบริหารจัดการ มีการจัดการด้านการอนุรักษ์แหล่งท่องเที่ยว การรักษาฟื้นฟูแหล่งท่องเที่ยวและปรับปรุงสภาพแวดล้อมเป็นอย่างดี มีการให้ความรู้และการสร้างจิตสำนึกเกี่ยวกับกิจกรรมและการดำเนินงานต่างๆ ในรูปของการให้ความรู้และเผยแพร่ข้อมูลแก่นักท่องเที่ยว ผู้ประกอบการ และชุมชนที่อยู่ (กาญจนา สุคัณธสิริกุล, 2555)

การนำผลงานวิจัยไปใช้ประโยชน์

(๑) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยสามารถที่จะนำเอาองค์ความรู้ในเรื่องการศึกษาเชิงสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีไปสอนหรือไปประยุกต์ใช้ในการจัดการเรียนการสอนในรายวิชาที่เกี่ยวข้องหรือการให้ความรู้กับสังคมได้

(๒) อาจารย์ นักวิชาการ นักคิดนักเขียน นิสิตของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยสามารถนำข้อมูลการวิจัยไปปรับใช้ในการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนโดยเฉพาะการสอนในภาคสนามหรือการพานักศึกษา/นิสิตลงพื้นที่ศึกษาจากสถานที่จริงได้

(๓) หน่วยงาน องค์กรทางด้านการเผยแผ่พระพุทธศาสนาหรือวัฒนธรรม สามารถจะนำเอาองค์ความรู้ในเรื่องนี้ไปประยุกต์ใช้ในสนทนาหรือสัมมนาเพื่อการต่อยอดความคิดในเรื่องต่างๆ ที่เกี่ยวข้องในวงกว้างได้
การประชาสัมพันธ์ มีการประชาสัมพันธ์กิจกรรมและผลงานวิจัยผ่านหนังสือคู่มือองค์ความรู้หรือชุดความรู้ ดำเนินการตีพิมพ์ผลงานวิจัยเพื่อเผยแพร่ทางวารสารทางวิชาการ

ภาคผนวก จ
เอกสารประกอบการลงพื้นที่วิจัย, เอกสารการขอสัมภาษณ์

ที่ อว.๘๐๐๐/ว๗

สำนักงานอธิการบดี มหาวิทยาลัย
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ตำบลลำไทร อำเภอวังน้อย
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา 103170

๒๗ พฤษภาคม ๒๕๖๕

เรื่อง ขออนุญาตเข้าศึกษาและเก็บข้อมูลในพื้นที่โบราณสถานเพื่อประกอบงานวิจัย

เจริญพร ผู้อำนวยการสำนักศิลปากรที่ ๔ ลพบุรี

สิ่งที่มาด้วย ๑. กำหนดการลงพื้นที่วิจัยจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี จำนวน ๑ ฉบับ

๒. รายชื่อนักวิจัยที่ลงพื้นที่วิจัย จำนวน ๑ ฉบับ

ด้วยอาตมาภาพ พระเทพปวรเมธี,รศ.ดร. รองอธิการบดีฝ่ายบริหาร มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้ดำเนินการวิจัยในแผนงานวิจัย เรื่อง “การออกแบบผังแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี” ตามสัญญาเลขที่ MCU RS ๘๐๐๗๖๕๐๑๓ ประจำปีงบประมาณ ๒๕๖๕ โดยมีชุดโครงการวิจัยย่อยภายใต้แผนงานวิจัยนี้จำนวน ๔ ชุดโครงการ ซึ่งแต่ละชุดโครงการจำเป็นจะต้องลงพื้นที่และจัดกิจกรรมเพื่อดำเนินการวิจัยให้บรรลุตามวัตถุประสงค์ของงานวิจัยในแต่ละชุดโครงการนั้นๆ

เพื่อให้งานวิจัยในแต่ละชุดโครงการภายในแผนงานวิจัยนี้ได้สำเร็จลุล่วงตามวัตถุประสงค์จึงขอเจริญพรมายังท่านเพื่อขอความอนุเคราะห์ให้คณะนักวิจัยได้เข้าศึกษาดูงานและสำรวจพื้นที่ และเก็บข้อมูลภายในเมืองโบราณบึงคอกช้าง ตำบลไผ่เขียว อำเภอสว่างอารมณ์ จังหวัดอุทัยธานี ซึ่งเป็นพื้นที่ในการดูแลของสำนักศิลปากรที่ ๔ ลพบุรี ในวันที่ ๓ มิถุนายน ๒๕๖๕ ดังนั้น ในนามคณะผู้วิจัยอาตมาภาพจึงขอเจริญพรขอความอนุเคราะห์ท่านในการเข้าเก็บข้อมูลเพื่อประกอบการวิจัยดังกล่าว

ในนามคณะนักวิจัยของคณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย หวังเป็นอย่างยิ่งว่า คงได้รับความอนุเคราะห์จากท่านเป็นอย่างดี และขออนุโมทนาขอบคุณมา ณ โอกาสนี้

ขอเจริญพร

(พระเทพปวรเมธี, รศ.ดร.)
รองอธิการบดีฝ่ายบริหาร มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
ผู้อำนวยการแผนงานวิจัย ปีงบประมาณ ๒๕๖๕

ประสานงาน โทร.๐๖๕-๓๗๘-๕๒๑๐

ที่ อว.๘๐๐๐/ว๗

สำนักงานอธิการบดี มหาวิทยาลัย
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ตำบลลำไทร อำเภอวังน้อย
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา 103170

๒๗ พฤษภาคม ๒๕๖๕

เรื่อง ขออนุญาตเข้าศึกษาและเก็บข้อมูลในพื้นที่โบราณสถานเพื่อประกอบงานวิจัย

เจริญพร อธิบดีกรมศิลปากร

สิ่งที่มาด้วย ๑. กำหนดการลงพื้นที่วิจัยจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี จำนวน ๑ ฉบับ

๒. รายชื่อนักวิจัยที่ลงพื้นที่วิจัย จำนวน ๑ ฉบับ

ด้วยอาตมาภาพ พระเทพปวรเมธี,รศ.ดร. รองอธิการบดีฝ่ายบริหาร มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้ดำเนินการวิจัยในแผนงานวิจัย เรื่อง “การออกแบบผังแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี” ตามสัญญาเลขที่ MCU RS ๘๐๐๗๖๕๐๑๓ ประจำปีงบประมาณ ๒๕๖๕ โดยมีชุดโครงการวิจัยย่อยภายใต้แผนงานวิจัยนี้จำนวน ๔ ชุดโครงการ ซึ่งแต่ละชุดโครงการจำเป็นจะต้องลงพื้นที่และจัดกิจกรรมเพื่อดำเนินการวิจัยให้บรรลุตามวัตถุประสงค์ของงานวิจัยในแต่ละชุดโครงการนั้นๆ

เพื่อให้งานวิจัยในแต่ละชุดโครงการภายในแผนงานวิจัยนี้ได้สำเร็จลุล่วงตามวัตถุประสงค์จึงขอเจริญพรมายังท่านเพื่อขอความอนุเคราะห์ให้คณะนักวิจัยได้เข้าศึกษาดูงานและสำรวจพื้นที่ และเก็บข้อมูลภายในเมืองโบราณบึงคอกช้าง ตำบลไผ่เขียว อำเภอสว่างอารมณ์ จังหวัดอุทัยธานี ซึ่งเป็นพื้นที่ในการดูแลของสำนักศิลปากรที่ ๔ ลพบุรี ในวันที่ ๓ มิถุนายน ๒๕๖๕ ดังนั้น ในนามคณะผู้วิจัยอาตมาภาพจึงขอเจริญพรขอความอนุเคราะห์ท่านในการเข้าเก็บข้อมูลเพื่อประกอบการวิจัยดังกล่าว

ในนามคณะนักวิจัยของคณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย หวังเป็นอย่างยิ่งว่า คงได้รับความอนุเคราะห์จากท่านเป็นอย่างดี และขออนุโมทนาขอบคุณมา ณ โอกาสนี้

ขอเจริญพร

(พระเทพปวรเมธี, รศ.ดร.)
รองอธิการบดีฝ่ายบริหาร มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
ผู้อำนวยการแผนงานวิจัย ปีงบประมาณ ๒๕๖๕

ประสานงาน โทร.๐๖๕-๓๗๘-๕๒๑๐

ที่ อว.๘๐๐๐/ว.๗

สำนักงานอธิการบดี มหาวิทยาลัย
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ตำบลลำไทร อำเภอวังน้อย
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา 103170

๒๗ พฤษภาคม ๒๕๖๕

เรื่อง ขออนุญาตเข้าศึกษาและเก็บข้อมูลในพื้นที่เพื่อประกอบงานวิจัย

เจริญพร นายกองค์การบริหารส่วนตำบลจันเสน

สิ่งที่มาด้วย ๑. กำหนดการลงพื้นที่วิจัยจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี จำนวน ๑ ฉบับ

๒. รายชื่อนักวิจัยที่ลงพื้นที่วิจัย จำนวน ๑ ฉบับ

ด้วยอาตมาภาพ พระเทพปวรเมธี,รศ.ดร. รองอธิการบดีฝ่ายบริหาร มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้ดำเนินการวิจัยในแผนงานวิจัย เรื่อง “การออกแบบผังแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี” ตามสัญญาเลขที่ MCU RS ๘๐๐๗๖๕๐๑๓ ประจำปีงบประมาณ ๒๕๖๕ โดยมีชุดโครงการวิจัยย่อยภายใต้แผนงานวิจัยนี้จำนวน ๔ ชุดโครงการ ซึ่งแต่ละชุดโครงการจำเป็นจะต้องลงพื้นที่และจัดกิจกรรมเพื่อดำเนินการวิจัยให้บรรลุตามวัตถุประสงค์ของงานวิจัยในแต่ละชุดโครงการนั้นๆ

เพื่อให้งานวิจัยในแต่ละชุดโครงการภายในแผนงานวิจัยนี้ได้สำเร็จลุล่วงตามวัตถุประสงค์จึงขอเจริญพรมายังท่านเพื่อขอความอนุเคราะห์ให้คณะนักวิจัยได้เข้าศึกษาดูงานและสำรวจพื้นที่ และเก็บข้อมูลภายในเมืองโบราณดงแม่นางเมือง ตำบลตาสัง อำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์ ซึ่งเป็นพื้นที่ในการดูแลของท่าน ดังนั้น ในนามคณะผู้วิจัยจึงเจริญพรขอความอนุเคราะห์ท่านจัดเจ้าหน้าที่อำนวยความสะดวกในการดำเนินการเก็บข้อมูลของคณะผู้วิจัยในพื้นที่ตามสมควรด้วย

ในนามคณะนักวิจัยของคณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย หวังเป็นอย่างยิ่งว่า คงได้รับความอนุเคราะห์จากท่านเป็นอย่างดี และขออนุโมทนาขอบคุณมา ณ โอกาสนี้

ขอเจริญพร

(พระเทพปวรเมธี, รศ.ดร.)
รองอธิการบดีฝ่ายบริหาร มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
ผู้อำนวยการแผนงานวิจัย ปีงบประมาณ ๒๕๖๕

ประสานงาน โทร.๐๖๕-๓๗๘-๕๒๑๐

ที่ อว.๘๐๐๐/ว.๗

สำนักงานอธิการบดี มหาวิทยาลัย
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ตำบลลำไทร อำเภอวังน้อย
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา 103170

๒๗ พฤษภาคม ๒๕๖๕

เรื่อง ขออนุญาตเข้าศึกษาและเก็บข้อมูลในพื้นที่เพื่อประกอบงานวิจัย

เจริญพร นายกเทศมนตรีเทศบาลตำบลไผ่เขียว

สิ่งที่มาด้วย ๑. กำหนดการลงพื้นที่วิจัยจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี จำนวน ๑ ฉบับ

๒. รายชื่อนักวิจัยที่ลงพื้นที่วิจัย จำนวน ๑ ฉบับ

ด้วยอาตมาภาพ พระเทพปวรเมธี,รศ.ดร. รองอธิการบดีฝ่ายบริหาร มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้ดำเนินการวิจัยในแผนงานวิจัย เรื่อง “การออกแบบผังแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี” ตามสัญญาเลขที่ MCU RS ๘๐๐๗๖๕๐๑๓ ประจำปีงบประมาณ ๒๕๖๕ โดยมีชุดโครงการวิจัยย่อยภายใต้แผนงานวิจัยนี้จำนวน ๔ ชุดโครงการ ซึ่งแต่ละชุดโครงการจำเป็นจะต้องลงพื้นที่และจัดกิจกรรมเพื่อดำเนินการวิจัยให้บรรลุตามวัตถุประสงค์ของงานวิจัยในแต่ละชุดโครงการนั้นๆ

เพื่อให้งานวิจัยในแต่ละชุดโครงการภายในแผนงานวิจัยนี้ได้สำเร็จลุล่วงตามวัตถุประสงค์จึงขอเจริญพรมายังท่านเพื่อขอความอนุเคราะห์ให้คณะนักวิจัยได้เข้าศึกษาดูงานและสำรวจพื้นที่ และเก็บข้อมูลภายในเมืองโบราณบึงคอกช้าง ตำบลไผ่เขียว อำเภอสว่างอารมณ์ จังหวัดอุทัยธานี ซึ่งเป็นพื้นที่ในการดูแลของท่าน ในวันที่ ๓ พฤษภาคม ๒๕๖๕ ดังนั้น ในนามคณะผู้วิจัยจึงเจริญพรขอความอนุเคราะห์ท่านจัดเจ้าหน้าที่อำนวยความสะดวกในการดำเนินการเก็บข้อมูลของคณะผู้วิจัยในพื้นที่ตามที่ท่านเห็นสมควร

ในนามคณะนักวิจัยของคณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย หวังเป็นอย่างยิ่งว่า คงได้รับความอนุเคราะห์จากท่านเป็นอย่างดี และขออนุโมทนาขอบคุณมา ณ โอกาสนี้

ขอเจริญพร

(พระเทพปวรเมธี, รศ.ดร.)
รองอธิการบดีฝ่ายบริหาร มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
ผู้อำนวยการแผนงานวิจัย ปีงบประมาณ ๒๕๖๕

ประสานงาน โทร.๐๖๕-๓๗๘-๕๒๑๐

ที่ อว.๘๐๐๐/ว.๗

สำนักงานอธิการบดี มหาวิทยาลัย
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ตำบลลำไทร อำเภอวังน้อย
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา 103170

๒๗ พฤษภาคม ๒๕๖๕

เรื่อง ขออนุญาตเข้าศึกษาและเก็บข้อมูลในพื้นที่เพื่อประกอบงานวิจัย

เจริญพร นายกเทศมนตรีเทศบาลตำบลท่าน้ำอ้อยม่วงหัก

สิ่งที่มาด้วย ๑. กำหนดการลงพื้นที่วิจัยจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี จำนวน ๑ ฉบับ

๒. รายชื่อนักวิจัยที่ลงพื้นที่วิจัย จำนวน ๑ ฉบับ

ด้วยอาตมาภาพ พระเทพปวรเมธี,รศ.ดร. รองอธิการบดีฝ่ายบริหาร มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้ดำเนินการวิจัยในแผนงานวิจัย เรื่อง "การออกแบบผังแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี" ตามสัญญาเลขที่ MCU RS ๘๐๐๗๖๕๐๑๓ ประจำปีงบประมาณ ๒๕๖๕ โดยมีชุดโครงการวิจัยย่อยภายใต้แผนงานวิจัยนี้จำนวน ๔ ชุดโครงการ ซึ่งแต่ละชุดโครงการจำเป็นจะต้องลงพื้นที่และจัดกิจกรรมเพื่อดำเนินการวิจัยให้บรรลุตามวัตถุประสงค์ของงานวิจัยในแต่ละชุดโครงการนั้นๆ

เพื่อให้งานวิจัยในแต่ละชุดโครงการภายในแผนงานวิจัยนี้ได้สำเร็จลุล่วงตามวัตถุประสงค์จึงขอเจริญพรมายังท่านเพื่อขอความอนุเคราะห์ให้คณะนักวิจัยได้เข้าศึกษาดูงานและสำรวจพื้นที่ และเก็บข้อมูลภายในเมืองโบราณโคกไม้เดน ตำบลท่าน้ำอ้อยม่วงหัก อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์ ซึ่งเป็นพื้นที่ในการดูแลของท่าน ดังนั้น ในนามคณะผู้วิจัยจึงเจริญพรขอความอนุเคราะห์ท่านจัดเจ้าหน้าที่อำนวยความสะดวกในการดำเนินการเก็บข้อมูลของคณะผู้วิจัยในพื้นที่ตามที่ท่านเห็นสมควร

ในนามคณะนักวิจัยของคณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย หวังเป็นอย่างยิ่งว่า คงได้รับความอนุเคราะห์จากท่านเป็นอย่างดี และขออนุโมทนาขอบคุณมา ณ โอกาสนี้

ขอเจริญพร

(พระเทพปวรเมธี, รศ.ดร.)
รองอธิการบดีฝ่ายบริหาร มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
ผู้อำนวยการแผนงานวิจัย ปีงบประมาณ ๒๕๖๕

ประสานงาน โทร.๐๖๕-๓๗๘-๕๒๑๐

ที่ อว.๘๐๐๐/ว.๗

สำนักงานอธิการบดี มหาวิทยาลัย
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ตำบลลำไทร อำเภอวังน้อย
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา 103170

๒๗ พฤษภาคม ๒๕๖๕

เรื่อง ขออนุญาตเข้าศึกษาและเก็บข้อมูลในพื้นที่เพื่อประกอบงานวิจัย

เจริญพร นายกเทศมนตรีเทศบาลตำบลเมืองการุ้ง

สิ่งที่มาด้วย ๑. กำหนดการลงพื้นที่วิจัยจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี จำนวน ๑ ฉบับ

๒. รายชื่อนักวิจัยที่ลงพื้นที่วิจัย จำนวน ๑ ฉบับ

ด้วยอาตมาภาพ พระเทพปวรเมธี,รศ.ดร. รองอธิการบดีฝ่ายบริหาร มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้ดำเนินการวิจัยในแผนงานวิจัย เรื่อง "การออกแบบผังแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี" ตามสัญญาเลขที่ MCU RS ๘๐๐๗๖๕๐๑๓ ประจำปีงบประมาณ ๒๕๖๕ โดยมีชุดโครงการวิจัยย่อยภายใต้แผนงานวิจัยนี้จำนวน ๔ ชุดโครงการ ซึ่งแต่ละชุดโครงการจำเป็นจะต้องลงพื้นที่และจัดกิจกรรมเพื่อดำเนินการวิจัยให้บรรลุตามวัตถุประสงค์ของงานวิจัยในแต่ละชุดโครงการนั้นๆ

เพื่อให้งานวิจัยในแต่ละชุดโครงการภายในแผนงานวิจัยนี้ได้สำเร็จลุล่วงตามวัตถุประสงค์จึงขอเจริญพรมายังท่านเพื่อขอความอนุเคราะห์ให้คณะนักวิจัยได้เข้าศึกษาดูงานและสำรวจพื้นที่ และเก็บข้อมูลภายในเมืองโบราณเมืองท่าการุ้ง ตำบลเมืองการุ้ง อำเภอบ้านไร่ จังหวัดอุทัยธานี ซึ่งเป็นพื้นที่ในการดูแลของท่าน ดังนั้น ในนามคณะผู้วิจัยจึงเจริญพรขอความอนุเคราะห์ท่านจัดเจ้าหน้าที่อำนวยความสะดวกในการดำเนินการเก็บข้อมูลของคณะผู้วิจัยในพื้นที่ตามที่ท่านเห็นสมควร

ในนามคณะนักวิจัยของคณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย หวังเป็นอย่างยิ่งว่า คงได้รับความอนุเคราะห์จากท่านเป็นอย่างดี และขออนุโมทนาขอบคุณมา ณ โอกาสนี้

ขอเจริญพร

(พระเทพปวรเมธี, รศ.ดร.)
รองอธิการบดีฝ่ายบริหาร มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
ผู้อำนวยการแผนงานวิจัย ปีงบประมาณ ๒๕๖๕

ประสานงาน โทร.๐๖๕-๓๗๘-๕๒๑๐

ที่ อว.๘๐๐๐/ว.๗

สำนักงานอธิการบดี มหาวิทยาลัย
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ตำบลลำไทร อำเภอวังน้อย
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา 103170

๒๗ พฤษภาคม ๒๕๖๕

เรื่อง ขออนุญาตเข้าศึกษาและเก็บข้อมูลในพื้นที่เพื่อประกอบงานวิจัย

เจริญพร นายกองค์การบริหารส่วนตำบลจันเสน

สิ่งที่มาด้วย ๑. กำหนดการลงพื้นที่วิจัยจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี จำนวน ๑ ฉบับ

๒. รายชื่อนักวิจัยที่ลงพื้นที่วิจัย จำนวน ๑ ฉบับ

ด้วยอาตมาภาพ พระเทพปวรเมธี,รศ.ดร. รองอธิการบดีฝ่ายบริหาร มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้ดำเนินการวิจัยในแผนงานวิจัย เรื่อง “การออกแบบผังแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี” ตามสัญญาเลขที่ MCU RS ๘๐๐๗๖๕๐๑๓ ประจำปีงบประมาณ ๒๕๖๕ โดยมีชุดโครงการวิจัยย่อยภายใต้แผนงานวิจัยนี้จำนวน ๔ ชุดโครงการ ซึ่งแต่ละชุดโครงการจำเป็นจะต้องลงพื้นที่และจัดกิจกรรมเพื่อดำเนินการวิจัยให้บรรลุตามวัตถุประสงค์ของงานวิจัยในแต่ละชุดโครงการนั้นๆ

เพื่อให้งานวิจัยในแต่ละชุดโครงการภายในแผนงานวิจัยนี้ได้สำเร็จลุล่วงตามวัตถุประสงค์จึงขอเจริญพรมายังท่านเพื่อขอความอนุเคราะห์ให้คณะนักวิจัยได้เข้าศึกษาดูงานและสำรวจพื้นที่ และเก็บข้อมูลภายในเมืองโบราณดงแม่นางเมือง ตำบลตาสัง อำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์ ซึ่งเป็นพื้นที่ในการดูแลของท่าน ดังนั้น ในนามคณะผู้วิจัยจึงเจริญพรขอความอนุเคราะห์ท่านจัดเจ้าหน้าที่อำนวยความสะดวกในการดำเนินการเก็บข้อมูลของคณะผู้วิจัยในพื้นที่ตามสมควรด้วย

ในนามคณะนักวิจัยของคณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย หวังเป็นอย่างยิ่งว่า คงได้รับความอนุเคราะห์จากท่านเป็นอย่างดี และขออนุโมทนาขอบคุณมา ณ โอกาสนี้

ขอเจริญพร

(พระเทพปวรเมธี, รศ.ดร.)
รองอธิการบดีฝ่ายบริหาร มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
ผู้อำนวยการแผนงานวิจัย ปีงบประมาณ ๒๕๖๕

ประสานงาน โทร.๐๖๕-๓๗๘-๕๒๑๐

รายชื่อนักวิจัยที่จะลงพื้นที่ แผนงานวิจัยปี 2565
เรื่อง "การออกแบบผังแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี"
ระหว่างวันที่ 1-3 เดือนมิถุนายน 2565

	นักวิจัยในโครงการ	หน่วยงาน
1	ดร.อธิเทพ ผาทา	มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อยุธยา
2	ผศ.ดร.แสวง นิลนามะ	มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อยุธยา
3	ผศ.ดร.สฤษดิ์ แพงทรัพย์	มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อยุธยา
4	รศ.ดร.วรกฤต เถื่อนช้าง	มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย นครสวรรค์
5	ผศ.ดร.สมบัติ มั่งมีสุขสิริ	มหาวิทยาลัยศิลปากร
6	ดร.ศิริสาร เหมือนโพธิ์ทอง	มหาวิทยาลัยศิลปากร
7	ดร.ญาศุมินท์ อินทร์กรุงเก่า	มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อยุธยา
8	ดร.สุภามาศ โพธิ์ทอง	มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อยุธยา
9	ดร.สันทยา ประภารัตน์	มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อยุธยา
10	ผศ.พิเศษ ดร.อยุษกร งามชาติ	มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อยุธยา
11	ดร.ชยาภรณ์ สุขประเสริฐ	มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อยุธยา
12	ดร.วิสารินท์ ชามพูนท	มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อยุธยา
13	ผศ.พิเศษ ดร.จุฑามาศ วารีแสงทิพย์	มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อยุธยา
14	ดร.สุภาพรรณ เพิ่มพูล	มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อยุธยา
15	ดร.ทิพากานต์ ประภารัตน์	มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อยุธยา
16	อาจารย์ไกรวุฒิ ชูวิลัย	มหาวิทยาลัยราชภัฏอุดรธานี
17	ผศ.สอนประจันทร์ เสียงเย็น	มหาวิทยาลัยราชภัฏอุดรธานี
	ผู้ช่วยนักวิจัย	
18	นางสาวอมรศิริ อุ่นละม้าย	มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อยุธยา

ภาคผนวก ฉ

การลงพื้นที่สัมภาษณ์ในพื้นที่ตั้งของแหล่งโบราณคดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี ๓ อำเภอ

๑. ภาพการลงพื้นที่สำรวจเมืองจันเสน

จันเสนหลังสมัยทวารวดี
Chansen after Dvaravati Period

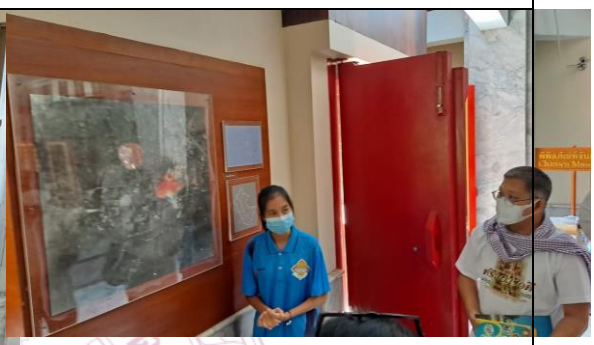

MCU
RESEARCHER

MCU

๒. ภาพการลงพื้นที่สำรวจเมืองโคกไม้เดน

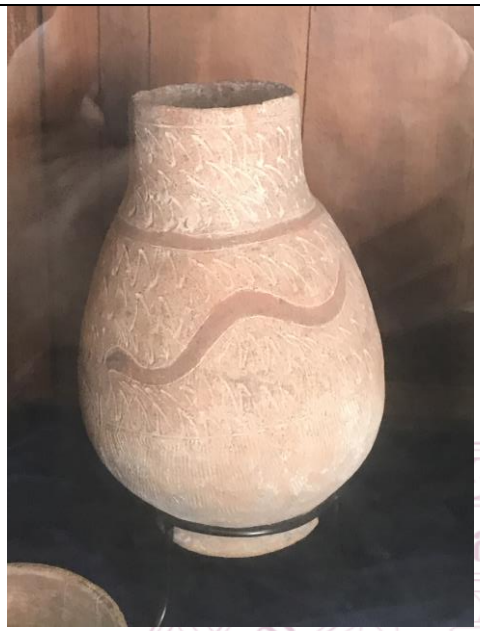
พิพิธรัตนจ์ วัดเจ้าไม้แดง
24 พฤษภาคม 2549

พิพิธรัตนจ์ วัดเจ้าไม้แดง
24 พฤษภาคม 2549

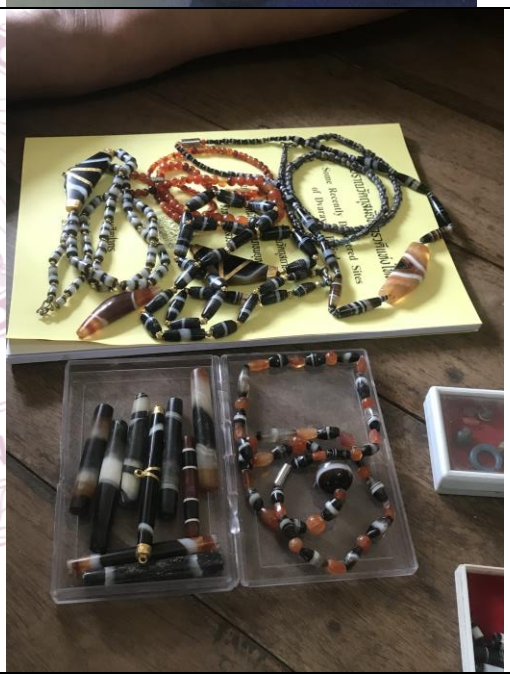

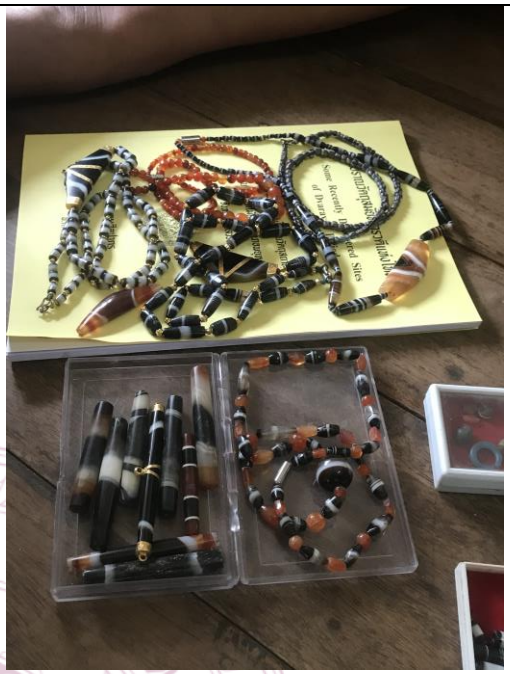

๓. ภาพการลงพื้นที่สำรวจเมืองดงแม่นางเมือง

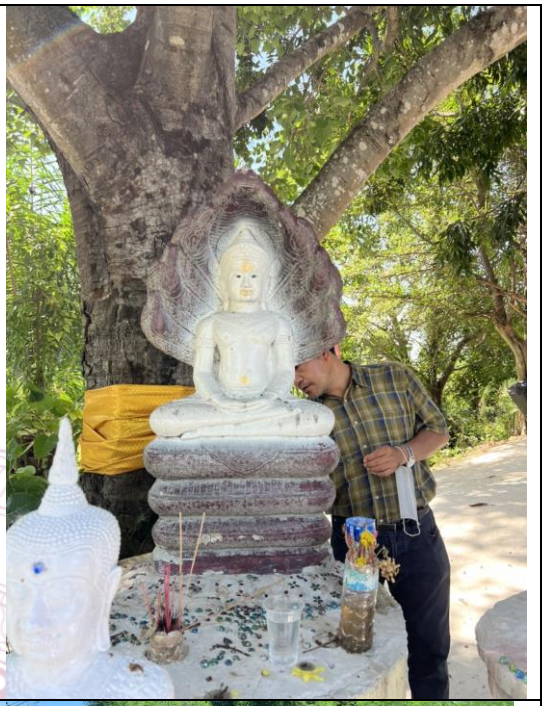

4.ภาพการลงพื้นที่สำรวจเมืองโบราณบึงคอกช้าง

ศาลปู่พญาช้าง

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๔. ภาพการลงพื้นที่สำรวจเมืองโบราณเมืองท่ากาฬุ้ง

ศาลเจ้าแม่เมืองการุ้ง